Robert Conquest

SIELVARTO DERLIUS

Sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu

Robert Conquest

SIELVARTO DERLIUS

Sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu

BRIEDIS

VILNIUS

2017

Skiriu Elizabethai Neece Conquest

Versta iš:
Robert Conquest
The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Pimlico, 2002

Leidykla nuoširdžiai dėkoja Okupacinių režimų muziejaus-memorialo „Lonskio kalėjimas" (Lvovas, Ukraina) direktoriui Ruslanui Zabilyj už dalį suteiktų nuotraukų šiai knygai.

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB)

ISSN 2351-7352
ISBN 978-9955-26-583-2

TURINYS

Pratarmė

Visuotinai pripažįstama, kad istoriko užduotis yra itin sunki, nes jis turi per kelis šimtus puslapių aiškiai ir teisingai išdėstyti įvykius, kurie apima daugybę metų ir kuriuose dalyvauja milijonai įvairių tautybių vyrų bei moterų. Manau, kad tikrai nenusižengsime tiesai, teigdami, kad vos ne kiekvienai šios knygos raidei (netgi ne žodžiui) tenka po dvidešimt gyvybių, prarastų per joje aprašytus įvykius.

Todėl noriu širdingai padėkoti visiems, kurie mane palaikė ir man padėjo. Visų pirma dėkoju Harvardo universiteto Ukrainos tyrinėjimų institutui ir Ukrainiečių nacionalinei asociacijai, kurie buvo mano pagrindiniai rėmėjai; profesoriams Omeljanui Pritsakui, Ihoriui Ševčenkai ir Adamui Ulamui (visi iš Harvardo), kurie pasistengė, kad ši parama man būtų suteikta.

Ypač už bendradarbiavimą ir svarų indėlį turiu padėkoti dr. Džeimsui Meisui, irgi Harvardo profesoriui, prisidėjusiam prie mano darbo plačios apimties studijomis ir išsamiais aptarimais. Taip pat esu dėkingas Michailui Bernstamui (Huverio institutas, Stanfordo universitetas), ypač už jo, kaip specialisto, pagalbą demografiniais ir ekonominiais klausimais; taip pat dėkoju Helenai Stoun, taip pat iš Stanfordo universiteto, už išties nesavanaudišką pagalbą tiek atliekant bendrojo pobūdžio tyrimus, tiek tikrinant nesuskaičiuojamą daugybę nuorodų. Iš daugybės žmonių, kurie vienaip ar kitaip atkreipė mano dėmesį į tam tikras liudytojų pasakojimų vietas, ypač noriu padėkoti profesorei Martai Bril Olkut, profesoriui Bohdanui Struminskiui, profesoriui Tarasui Lukačui ir dr. Danai Darlimpl.

Užrašydamas Ukrainos vietovių pavadinimus ir žmonių vardus dažniausiai naudojau ukrainiečių rašybą, išskyrus Kijevą, Charkovą ir Odesą (nors ir nebuvau

labai nuoseklus rašydamas apie mažiau žinomas vietoves, kurios anglų kalba parašytuose šaltiniuose transliteruojamos skirtingai). Taip pat, užuot rašęs paprastai „Ukraine“, visur rašiau „the Ukraine“ (leidime anglų k. – red. past.). Tik nedaugelis ukrainiečių priima tai kaip tam tikrą sumenkinimą, reiškiantį labiau ne valstybinį, o vietinį arba priklausomą statusą. Tačiau pastebėjau, kad veik visais atvejais Vakarų mokslininkų, simpatizuojančių Ukrainos valstybingumui, darbuose ir netgi iškilių Ukrainos rašytojų kūrinių vertimuose Ukraina vadinama „the Ukraine“, ir tam taip pat pritaria Harvardo Ukrainos tyrinėjimų institutas. Tai veikiau dabartinės anglų kalbos vartosenos klausimas, ir, žinoma, jis susijęs su krašto priklausomybe kitai šaliai tiek pat, kiek, pavyzdžiui, „The Netherlands“. Nepaisant to, prašau skaitytojų, galinčių dėl to susierzinti, man atleisti ir atsižvelgti į daug didesnį skaičių žmonių, kuriems žymimojo artikelio praleidimas atrodytų keistas ir nenatūralus.

Dėkoju Eimei Desai už jos atsidavusį ir ilgalaikį, žvalaus entuziazmo kupiną sekretoriavimą, dažnai susijusį su veik neįskaitomo rankraščio tvarkymu. Taip pat dėkoju už pagalbą Džonui Beichmanui ir, žinoma, žmonai, kuri rado atliekamo laiko, kad padėtų ištaisyti pačias nesuprantamiausias šio rankraščio dalis, ir kaip visada visokeriopai palaikė mane ir skatino produktyviai dirbti.

Iš visų resursų, kuriais galėjau naudotis JAV ir Europoje, ypatingą padėką noriu pareikšti Huverio instituto puikiajai bibliotekai ir neprilygstamajam archyvui.

Stanfordas, Kalifornija
1985
R. C.

Įvadas

Prieš penkiasdešimt metų Ukraina ir į Rytus nuo jos esantys kazokais, ukrainiečiais bei kitų tautų žmonėmis apgyvendinti regionai – plačiai nusidriekęs ruožas, kuriame gyvena per 40 mln. žmonių, – atrodė kaip vientisas didžiulis Bergen Belzenas. Vyrai, moterys ir vaikai – ketvirtadalis tenykštės valstietijos – buvo miręir arba merdėjo, likusieji buvo tiek išsekę, jog net nepajėgdavo palaidoti artimųjų ar kaimynų. Tuo pat metu (kaip ir Bergen Belzene), mirštančias bado aukas prižiūrėjo sotūs tvarkos sergėtojai arba partiniai veikėjai.

Buvo pats „revoliucijos iš viršaus" (taip šią epochą apibūdino Stalinas) įkarštis. Per šią „revoliuciją" jis ir jo šalininkai sugebėjo sutriuškinti du pačius priešiškiausius komunistiniam režimui elementus: visą SSRS teritorijoje egzistavusią valstietiją ir ukrainiečių tautą.

Galima pamanyti, kad penkiasdešimties metų laikotarpis yra labai ilgas, ypač kai kalbama apie režimus ir jų vykdomą politiką. Tačiau kai kalbama apie pavienių žmonių gyvenimus, tai nėra ilgas laikotarpis. Man teko susitikti su vyrais ir moterimis, kurie, dar būdami vaikai ar jaunuoliai, patyrė veik viską, kas aprašyta šioje knygoje. Tarp jų pasitaikė žmonių, kankinamų „išlikusio kaltės", tai yra iracionalaus kaltės jausmo dėl to, kad jie išgyveno, kai mirė jų draugai, broliai, seserys ir tėvai. Panašų kaltės jausmą dėl mirusiųjų išgyveno ir daugelis buvusių nacistinių mirties stovyklų kalinių.

Vis dėlto dabartinis Kremliaus valdžios elitas tuometinius įvykius regi kaip visiškai normalų politinio visuomenės vystymosi etapą. Tuo metu kaime įtvirtinta ūkininkavimo sistema iki šiol laikoma vienu iš sovietinės santvarkos ramsčių, o metodų, kuriuos taikant ji buvo sukurta, taip niekas iš esmės ir nepasmerkė.

* * *

Įvykius, apie kuriuos pasakojama šioje knygoje, galima apibendrinti taip: nuo 1929 iki 1932 metų Sovietų Sąjungos komunistų partija (SSKP), vadovaujama J. Stalino (jo asmeninių veiksmų motyvus panagrinėsime vėliau), smogė sovietinei valstietijai dvigubą smūgį – įvykdė „išbuožinimą" ir kaimo kolektyvizaciją. „Išbuožinimas" faktiškai reiškė arba fizinį milijonų valstiečių šeimų sunaikinimą, arba jų ištrėmimą už poliarinio rato, dažniausiai turtingesnių ūkininkų, turėjusių savo kaime didelę įtaką ir labiausiai prieštaravusių priverstinės kolektyvizacijos planams. Kolektyvizacija reiškė visišką privatinės žemės nuosavybės panaikinimą ir valstietijos sutelkimą į partijos kontroliuojamus „suvisuomenintus" ūkius (kolūkius). Šio dvigubo smūgio rezultatas – ne tik milijonai mirusių tremtinių, bet ir daugybė žuvusiųjų tuose regionuose, kurių gyventojai išvengė tremties (pavyzdžiui, Kazachstane).

Netrukus, 1932–1933 metais, įvyko tai, ką galima pavadinti teroru badu, kurį kaimo gyventojams primetė sovietų valdžia. Visų pirma šis teroras buvo nukreiptas prieš į kolūkius suvarytus Ukrainos valstiečius, taip pat jis aprėpė ukrainietiškuosius Kubanės, Dono ir Pavolgio regionus. Badas buvo organizuotas

Stalino laikų plakatas „Išsipildė liaudies svajonės!"

įvedant faktiškai neįvykdomas grūdų pristatymo normas, konfiskuojant iki paskutinio trupinio maisto produktus, užkertant kelią pagalbai badaujantiesiems iš išorės – netgi iš pačios SSRS sričių. Šiuos veiksmus, nusinešusius dar daugiau žmonių gyvybių nei pati 1929–1932 metų kolektyvizacija, lydėjo plataus masto ukrainiečių kultūros, tautinės savimonės centrų ir jų lyderių, ukrainiečių bažnyčių puolimas. Tariamą Ukrainos valstiečių užsispyrimą neatiduoti grūdų, kurių jie ir taip neturėjo, valdžia kaipmat įvertino kaip nacionalizmo apraišką – tai puikiai derinosi su Stalino pareiškimu, kad nacionalinis klausimas iš esmės buvo valstiečių klausimas. Taip Ukrainos valstietis kentė dvejopas represijas – jį persekiojo ne tik kaip valstietį, bet ir kaip ukrainietį.

Taigi, turime du skirtingus arba iš dalies skirtingus faktorius: partijos kovą su valstietija ir partijos kovą su ukrainiečių tautiškumu. Ir prieš pradėdami pasakojimą apie šios tragiškos istorijos kulminaciją, pamėginsime panagrinėti jos foną ir ištakas. Tą padarysime pirmojoje šios knygos dalyje.

Mūsų pasakojimo centras – 1929–1932 metų įvykiai. Per šį laikotarpį, savo trukme prilygstantį Pirmajam pasauliniam karui, panašaus masto karas vyko Sovietų Sąjungos kaime. Nors šis Stalino karas prieš valstietiją vyko tik vienos šalies teritorijoje, jame žuvusiųjų skaičius gerokai pranoko visų Pirmajame pasauliniame kare dalyvavusių šalių aukų skaičių. Kalbant apie abiejų karų skirtumus, būtina pabrėžti, kad Sovietų Sąjungos vidiniame kare, vadovaujantis praktiniais sumetimais, buvo apginkluota tik viena pusė, o didžiausius nuostolius, kaip ir buvo galima tikėtis, patyrė kita pusė. Didelę aukų dalį sudarė moterys, vaikai ir pagyvenę žmonės.

Apie Pirmąjį pasaulinį karą parašyta šimtai istorinių ir grožinės literatūros kūrinių. Teigti, kad apie kolektyvizaciją ir terorą badu niekas nerašė knygų, būtų neteisinga. Iš tikrųjų šia tema išleista daugybė darbų, tačiau jie yra arba grynai dokumentinio pobūdžio, arba skirti vien siauram specialistų ratui. Esu labai dėkingas šių darbų autoriams, tačiau išsamios ir nuoseklios kolektyvizacijos ir teroro badu istorijos iki šiol niekas nesukūrė.

Šią knygą parašiau vedinas kiek neįprasto tikslo. Norėjau, kad Vakarų visuomenė sužinotų apie įvykius, per kuriuos žuvo milijonai žmonių ir kuriuos dar prisimena daugelis mūsų amžininkų, ir juos apmąstytų.

Tačiau kaip galėjo nutikti, kad šie įvykiai vis dar neįspaudė ryškaus ženklo į mūsų visuomeninę sąmonę? Manau, jog taip yra dėl trijų priežasčių.

Visų pirma jie gerokai nutolę nuo Vakarų patirties. Jau pats žodis „valstietis" gana keistai skamba amerikiečiui ar britui, nes jis susijęs su žemdirbystės sąlygomis tolimuose kraštuose arba tolimoje praeityje. Būtina suprasti, kad rusų arba ukrainiečių valstiečio istorija labai skiriasi nuo britų arba amerikiečių fermerio istorijos!

XX a. Vidurio Ukrainos valstiečiai prieš įsigalint bolševikams.

Antroji priežastis – Ukraina, priešingai nei Lenkija, Vengrija ar netgi Lietuva, neįsitvirtino Vakarų sąmonėje kaip valstybė. Naujosios istorijos laikais Ukrainai buvo pavykę tapti nepriklausoma valstybe, tačiau jos nepriklausomybė buvo ganėtinai trapi ir trumpalaikė. Ir per pastaruosius du šimtmečius visuose pasaulio žemėlapiuose ji buvo vaizduojama tik kaip Rusijos imperijos (arba Sovietų Sąjungos) dalis. Ukrainiečių kalba yra ganėtinai artima rusų kalbai – kaip olandų kalba artima vokiečių, o norvegų kalba artima švedų kalbai. Ir nors toks panašumas nėra svarbiausias politinės mąstysenos bendrumo kriterijus, daugelis dėl to, kad nežino kitų skirtumų, vertina jį kaip tik taip.

Galiausiai trečioji priežastis – viena didžiausių kliūčių, trukdančių suvokti tikrąją padėtį, yra Stalino ir kitų Sovietų Sąjungos lyderių gebėjimas nuslėpti faktus arba juos supainioti. Be to, jiems padėjo ir kai kurie žmonės Vakaruose, kuriems dėl įvairiausių priežasčių buvo naudinga meluoti arba leistis būti apgaudinėjamiems. Netgi tuomet, kai tam tikri faktai ar dalinė informacija pasiekdavo Vakarų sąmonę, įkandin jų sekdavo sovietų iš anksto parengtos formuluotės, kuriomis būdavo mėginama juos pateisinti arba sušvelninti. Pavyzdžiui, buvo brukamas stereotipinis buožės – turtingo, įmitusio ir atgrasaus išnaudotojo, likviduoto (nors ir ne visada humaniškais metodais) kaip užkietėjusio partijos, pažangos ir vargingųjų valstiečių masių priešo, įvaizdis. Iš tikrųjų panašus veikėjas, jeigu toks iš viso egzistavo, išnyko iki 1918 metų, ir šiuo žodžiu

1917 m. Ukrainos Čerkasų srities kaimo mergaitės.

dažniausiai būdavo apibūdinami ūkininkai, turėję dvi ar tris karves, o kai kada ir daug vargingesni su juo bičiuliavęsi valstiečiai. Tačiau iki mūsų nagrinėjamo teroro badu laikotarpio kaimuose jau nebuvo likę ir tokių „buožių".

* * *

Nors iš pirmo žvilgsnio taip neatrodė, visi sovietų valdžios veiksmai buvo glaudžiai tarpusavyje susiję. Vertinant logiškai, išbuožinimas galėjo vykti ir be jokios kolektyvizacijos (panašiai ir įvyko 1918 m.). Kolektyvizacija galėjo įvykti be išbuožinimo – kaip tik to reikalavo ir kai kurie komunistai. Ir vėliau nebūtinai turėjo kilti badas.

Šiame tekste apžvelgsime priežastis, kodėl režimas nusprendė smogti valstietijai šį trigubą smūgį, ir būdus, kaip buvo taikomi jo pavieniai komponentai.

* * *

Kiti su šia istorija susiję klausimai – karo su valstietija socialinė ir ekonominė potekstė, taip pat partijos viduje vykusi kova doktrininiais klausimais.

Labai trumpai ir kiek įmanoma aiškiau pamėginsime panagrinėti ir su šiuo klausimu susijusias ekonomines problemas; nors iš esmės šis klausimas nebuvo susijęs su įprastomis ekonominėmis problemomis ar pastangomis. Reikia pažymėti, kad netgi dabar, prabėgus penkiems dešimtmečiams, Vakaruose, kur ekonomistų tiriamosios veiklos niekas neribojo, ekonominiai tiriamos situacijos mechanizmai nėra iki galo išnagrinėti. Trečiojo dešimtmečio Sovietų Sąjungoje

ekonomikos dėsnių supratimas buvo dar žemesnio lygio. Be to, netgi surinkta informacija ir statistiniai duomenys būdavo klaidingi ir dažniausiai nepakankami. Partijos ekonominių teorijų kūrėjai siūlydavo idėjas, kurios net ir tuomet buvo plačiai kritikuojamos akademiniuose sluoksniuose. Tačiau svarbiausia yra tai, kad partija laikė tikras ekonomines tendencijas kliūtimis, kurias galima įveikti pasitelkus visagalius valstybinius įsakus.

Ne taip seniai Vakaruose pasirodė naudingų darbų, parašytų rimtų ekonomistų, kurie vėliau išsamiai išgvildeno šias temas ir vis tiek nėra linkę – kitaip, nei dauguma jų pirmtakų, – ieškoti ekonominio racionalumo arba oficialių skaičių patikimumo srityse, kuriose jie ir nebuvo taikomi. (Ir iš tikrųjų, egzistuoja daugybė klausimų, kuriuos specialistai vertina skirtingai. Daugeliu atvejų istoriją galima pasakoti pakankamai bendrai, kad būtų išvengta prieštaringų požiūrių; kitais atvejais aš iškeliu alternatyvas arba laikausi tam tikros nuomonės ir paaiškinu kodėl. Tačiau tai tik antraeilis mūsų istorijos klausimas, ir mes nekeliame sau tikslo detaliai išnagrinėti to meto ekonomikos.)

Kita daugybę kartų literatūroje nagrinėta šio laikotarpio tema – frakcijų kova komunistų partijos viduje ir Stalino atėjimas į valdžią. Apie tai kalbama ir šioje knygoje, tačiau tik tiek, kiek tai susiję su kur kas svarbesniais to meto įvykiais kaime. Tačiau, priešingai nei kiti autoriai, nesu linkęs priimti už gryną pinigą visų ideologinių to laikotarpio intelektualų argumentų, o tik mėginu juos susieti su tomis užduotimis, kurios iš tikrųjų jaudino partijos mąstytojus.

Esmė ta, kad įvykius, apie kuriuos čia pasakojame, nulėmė ne vien paprastas valdžios troškimas ar noras užgniaužti bet kokią laisvą visuomeninę jėgą šalyje. Juos taip pat nulėmė naujų doktrinų, apibrėžiančių teroru ir melu pasiekiamą socialinę bei ekonominę gerovę, kompleksas. Deja, trokštamų rezultatų taip ir nepavyko pasiekti. Kad ir kaip buvo, tokį nusikaltimų organizatorių pasiryžimą masiškai aukoti žmones dėl niekieno lig tol neišmėgintų idealistinių dogmų įgyvendinimo galime drąsiai laikyti tiek moralinio, tiek psichinio išsigimimo apraiška. O juk dar veikė ir kiti, greičiausiai kur kas žemiškesni akstinai, kurių nesuvokė net patys nusikaltimų vykdytojai.

Kitaip tariant, komunistai tuomet veikė ne vien dėl kilimo karjeros laiptais, ne vien vedini asmeninio kraujo keršto ar asmeninės gerovės troškimo. Anot juos gerai supratusio G. Orvelo, komunistai „apsimetė, galbūt net tikėjo, kad valdžią jie užgrobė nenoromis ir tik laikinai ir kad kažkur visai šalia yra rojus, kuriame žmonės mėgausis laisve ir lygybe“, tačiau tikrovė buvo kitokia: „Valdžia – ne priemonė, valdžia – tai tikslas.“

Kad ir kaip į tai pažvelgtume (net jeigu priimtume stalinistinius motyvus už gryną pinigą), bent jau aiškėja, kad netgi stalinistinės programos priešininkai įžvelgė joje tam tikro racionalumo, nors iš tikrųjų, vertinant retrospektyviai,

šiuose veiksmuose sunku rasti bet kokio racionalumo, arba jis buvo toks nereikšmingas, kad jo negalima sugretinti su tuometinių realijų sudėtingumu.

1930–1933 metų žmonių tragediją temdo Stalino šešėlis. Kaip tik šį laikotarpį jis pažymėjo ypatingu veidmainystės ir apgaulės ženklu. Būtina pabrėžti, kad veidmainystė ir apgaulė nėra nuolatiniai teroro palydovai. Tačiau šiuo atveju apgaulė lydėjo veik kiekvieną valdžios žingsnį. Pavyzdžiui, vykdydamas kampanijas prieš dešiniojo sparno komunistus, Stalinas niekada nepripažindavo (iki pat lemiamo momento), kad su jais kovoja, ir kada jo priešininkai imdavo atvirai protestuoti, jis eidavo su jais į kompromisus – tiesa, tik žodinius. Prasidėjus išbuožinimo vajui, jis apsimetė, kad šalyje iš tiesų egzistavo „klasė" turtingųjų valstiečių, kuriuos vargingieji valstiečiai, apimti klasinės neapykantos, išvarydavo iš namų. Prasidėjus kolektyvizacijai, Stalinas stengėsi sukurti savanoriško judėjimo įvaizdį, o bet koks jėgos panaudojimas buvo pateikiamas kaip apgailėtinas iškraipymo faktas. Ir kai galiausiai prasidėjo 1932–1933 metų teroras badu, jis tiesiog paneigė jo egzistavimą.

* * *

Ir štai, pagaliau atėjo tinkamas metas iš prieštaringų faktų srauto atsijoti tiesą. Dabar mes disponuojame tokia daugybe faktų, kurie pasiekia mus iš tokios daugybės vienas kitą patvirtinančių šaltinių, jog nebelieka jokių rimtų abejonių dėl kiekvieno nagrinėjamo laikotarpio aspekto.

Mūsų surinktą informaciją galima apibendrinti. Visų pirma didžiulį kiekį medžiagos, tiesiogiai susijusios su mūsų aprašytais įvykiais, pateikia ir sovietiniai mokslininkai (tiesa, teisingus duomenis dažniausiai tenka po kruopelę atsirinkti iš oficialios informacijos srauto). Ypač daug sužinojome septintojo dešimtmečio pradžioje, per Chruščiovo „atšilimo" laikotarpį.[1] (Tiesa, po Chruščiovo nušalinimo buvo pradėta pulti mokslininkus, kurie, net ir neišeidami už partijos nustatytų ribų, toliau stengėsi atskleisti kai kurias Stalino padarytas klaidas ir baisumus, kuriuos per jas teko patirti valstiečiams.[2])

Be to, kaip tik sovietiniai mokslininkai atkūrė ir paskelbė pagrindinius 1937 metų gyventojų surašymo skaičius, kurie ilgą laiką buvo įslaptinti. Todėl dabar galime palyginti juos su tų pačių sovietų pateiktais duomenimis apie „natūralų prieaugį" per mūsų nagrinėjamą laikotarpį, o tuo pačiu ir ganėtinai tiksliai apskaičiuoti milžinišką 1930–1933 m. mirtingumą. (Galima pridurti, kad net ir priėmus suklastoto 1939-ųjų gyventojų surašymo duomenis, mirtingumas išlieka stulbinantis.)

Oficialūs duomenys, kuriuos nagrinėjamu laikotarpiu užfiksavo sovietų spauda, labai dažnai apima medžiagą, kuri pribloškia savo atvirumu. Ypač tai

pasakytina apie straipsnius, publikuotus ne Maskvoje, o šalies provincijoje. Kai kurie jų visai neseniai tapo prieinami tyrinėtojams. Be to, Vakarus pasiekė kai kurie slapti dokumentai, nors ir vietinio masto, kurie dabar saugomi vadinamajame „Smolensko archyve" Harvarde. Panaši informacija pasiekia Vakarus ir kitais keliais.

Holodomoro auka – iš bado mirštantis vaikas
(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).

Taip pat disponuojame buvusių partinių veikėjų, aktyviai dalyvavusių primetant režimo politiką valstietijai, liudijimais. Tarp jų yra tokių iškilių disidentų kaip generolas Piotras Grigorenka ir dr. Levas Kopelevas.

Dar vienas svarbus šaltinis – tuo metu SSRS dirbusių užsienio korespondentų pranešimai (net jeigu šiems žmonėms tuo metu buvo visaip trukdoma dirbti, o kai kada jų kolegos, suinteresuoti įtikti režimui ar netgi jam talkinti, ignoruodavo jų informaciją – reiškinys, kurį nagrinėsime 17 skyriuje). Taip pat disponuojame užsienio piliečių, lankiusių savo gimtuosius namus Sovietų Sąjungoje, ir užsienio komunistų, dirbusių šioje šalyje, pranešimais. Turime ir laiškų, kuriuos Ukrainos kaimų gyventojai parašė savo giminaičiams, tikintiesiems ar tiesiog draugams Vakaruose.

Tačiau svarbiausias šaltinis – daugybės žmonių, kurie patys pergyveno tremtį ir badą, pasakojimai. Kai kurie jų jau buvo paskelbti pavienėse knygose ir straipsniuose, tačiau dar daugiau jų buvo įtraukta į Ukrainos mokslininkų, užrašinėjusių po visą pasaulį išsibarsčiusių tuometinių įvykių liudininkų pasakojimus, darbus. Be to, daugybė pavienių pranešimų buvo surinkta, pavyzdžiui, vykdant Harvardo tiriamąją programą. Ir, kaip pernelyg santūriai nurodžiau šios knygos pratarmėje, man buvo suteikta galimybė pasinaudoti didele dalimi informacijos, išbarstytos po visą pasaulį. Pats ryškiausias šių liudijimų bruožas, ypač kai jais dalydavosi valstiečiai, buvo glaustas, kiek sausokas tonas, kuriuo jie paprastai pasakodavo apie siaubingus tuometinius įvykius.

Patiriu didžiulį malonumą nuo to, kad pats galiu patvirtinti šių tiesioginių liudytojų pasakojimų autentiškumą ir visiškai jais pasikliauti. Daugelį metų buvo stengiamasi pasėti abejonių dėl šių dorų ir teisingų liudijimų ar netgi išvis juos paneigti – tuo, žinoma, daugiausia užsiimdavo oficialūs sovietiniai veikėjai, tačiau kartais jiems talkindavo ir kai kurie žmonės Vakaruose, kurie dėl tam tikrų priežasčių nedrįso atvirai pažvelgti į siaubingus istorijos faktus. Jaučiu didžiulį pasitenkinimą galėdamas patvirtinti, kad šie nepalaužiami tiesos liudytojai, kurie buvo taip ilgai šmeižiami ir ignoruojami, dabar yra visiškai reabilituoti.

Teko pasinaudoti ir grožine literatūra, kitaip tariant, grožinėje literatūroje atvaizduota tikrove. Vienas iš žymiausių sovietinės ekonomikos specialistų pasaulyje profesorius Alekas Nouvas pastebėjo, kad SSRS „įdomiausios medžiagos apie kaimus galima rasti literatūros žurnaluose".

Kai kurie SSRS išleisti grožinės literatūros kūriniai, pagrįsti autobiografiniais elementais, gali būti laikomi patikimais faktų šaltiniais. Pavyzdžiui, M. Šolochovas romane „Pakelta velėna", išleistame XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, gana atvirai ir pakankamai tiksliai aprašo įvykius tuometiniame kaime, nors ir vertina juos nenutoldamas nuo savo komunistinių pažiūrų.

Taip pat ir grožinės literatūros kūriniai, išleisti SSRS Chruščiovo laikotarpiu, ir „kaimo rašytojų" plejados sukurti prozos kūriniai, išleisti iki 1982 metų, pateikia ganėtinai atviros ir teisingos informacijos apie nagrinėjamą laikotarpį.

Štai kaip 1964 m. vienas garsus sovietinis rašytojas aprašo badą ir jo kilimo priežastis: „Pagal vieną ar kitą įsaką atimdavo visus grūdus ir visą gyvuliams skirtą pašarą. Arkliai pradėjo masiškai kristi, ir 1933 m. kilo baisus badas. Išmirė ištisos šeimos, namai sugriuvo, gatvės ištuštėjo..."[3] 1972 m. tas pats rašytojas skundėsi: „Stulbina tai, kad jokiame šiuolaikinės istorijos vadovėlyje nerasite nė menkiausios užuominos apie 1933 metus, kuriuos pažymėjo siaubinga tragedija".[4]

Žinoma, niekur oficialiai neskelbtuose *samizdato* darbuose galima rasti dar atviresnių straipsnių. Visų pirma turime paminėti Stalino premijos laureato rašytojo Vasilijaus Grosmano apysaką „Viskas teka...", kurios skyrių apie kolektyvizaciją ir badą galima laikyti vienu labiausiai jaudinančių pasakojimų, kada nors parašytų apie šį istorijos laikotarpį. Pats Grosmanas, kuris pagal tautybę buvo žydas, buvo vienas iš „Juodosios knygos", pasakojančios apie nacių vykdytą holokaustą (ji taip niekada ir nebuvo išleista SSRS), sudarytojų, taip pat jis parašė „Treblinkos pragarą", kraują stingdančią dokumentinę apybraižą apie nacių žvėriškumus.

Apibendrindamas norėčiau išskirti du svarbius momentus. Visų pirma – nepaprastą surinktos medžiagos gausą: beveik kiekvienam mano knygoje aprašytam atvejui galima rasti dešimtis, o kai kada ir šimtus jį patvirtinančių faktų.

Tačiau svarbiausia yra tai, kad iš skirtingų šaltinių gauta medžiaga liudija vieną ir tą patį. Pavyzdžiui, būtų galima įtarti, kad emigrantų pasakojimams didelės įtakos turėjo jų antisovietinės nuotaikos, tačiau jie visiškai tiksliai sutampa su informacija, gauta iš kitų šaltinių. Kartais skaitytojui netgi sunku nustatyti, ar tam tikras liudijimas priklauso emigrantui, ar sovietiniam piliečiui.

Tai, kad iš skirtingų šaltinių surinkti faktai vieni kitus patvirtina, yra labai svarbu, nes kaip tik dėl to galima neabejoti atkuriamų įvykių eigos tikslumu ir teisingumu.

* * *

1929–1933 metų teroras – ne vienintelis Sovietų Sąjungos istorijoje. 1918–1922 m. mirtingumas irgi buvo pasiekęs pakankamai katastrofišką lygį. Priminsiu, kad šios knygos autorius yra aprašęs ir 1936–1938 m. „Didžiojo teroro" istoriją. Ne ką švelnesnis už šiuos laikotarpius buvo ir pokario metų teroras. Tačiau 1930–1933 m. prieš kaimą nukreiptas teroras badu, ko gero, pasėjo daugiausiai mirčių ir, lyginant su kitais laikotarpiais, jis nebuvo tinkamai fiksuojamas dokumentuose.

Tai siaubinga istorija. Borisas Pasternakas rašė savo nepaskelbtuose memuaruose: „1930-ųjų pradžioje tarp rašytojų buvo įsigalėjęs įprotis važinėti po kolūkius ir rinkti medžiagą apie naują kaimo gyvenimą. Nenorėdamas atsilikti nuo kitų, aš irgi išvykau į panašią kelionę, tikėdamasis surinkti medžiagos knygai. To, ką pamačiau, negalima išreikšti jokiais žodžiais. Ten viešpatavo toks nežmoniškas, neįsivaizduojamas skurdas, tokia siaubinga kančia, jog viskas ėmė panėšėti į abstrakciją, žmogaus protas negalėjo aprėpti viso šio siaubo. Aš susirgau. Ištisus metus negalėjau rašyti."[5] Vienas šiuolaikinis sovietinis rašytojas, vaikystėje pergyvenęs badą, pastebėjo, kad „galbūt turėčiau apie 1933-iuosius parašyti knygą, tačiau neišdrįstu to padaryti – juk turėčiau viską patirti iš naujo".[6]

Šios knygos autoriui, nors jo įspūdžiai nebuvo susiję su tiesiogine patirtimi, šis darbas kartais sukeldavo tokių kančių, jog kartais jis tiesiog negalėdavo jo tęsti.

Istoriko pareiga – parodyti, kaip iš tikrųjų buvo, pateikti neabejotinus faktus ir perteikti jų istorinį foną. Įvykdęs šią užduotį, jis neturi apsimesti, kad aprašomi įvykiai jo nė kiek nejaudina. Šios knygos autorius tikrai nėra linkęs dėtis žmogumi, kuris yra moraliai neutralus joje aprašytiems įvykiams. Jis tvirtai tiki, kad dauguma skaitytojų, kaip ir jis pats, neliks abejingi šios knygos puslapiuose aprašytiems įvykiams.

I DALIS

Pagrindiniai veikėjai: partija, valstiečiai ir tauta

Komunistinę revoliuciją įgyvendina klasė, kuri pati yra visų klasių, nacijų ir t. t. išnykimo produktas.

K. Marksas ir F. Engelsas

1 SKYRIUS

Valstiečiai ir partija

Žemdirbystė – tai sunkus darbas.
E. Zola

1927 metų pradžioje sovietinis valstietis – rusas, ukrainietis ar bet kurios kitos tautybės žmogus – turėjo svarią priežastį viltingai žvelgti į ateitį. Jam priklausė žemė. Ir jis galėjo ganėtinai laisvai disponuoti savo derliumi. Baisūs grūdų nusavinimo, žiauriai malšinamų valstiečių sukilimų ir siaubingo badmečio laikai baigėsi. Atrodė, kad bolševikų vyriausybė nusprendė protingai spręsti kaimo gyventojų problemas.

Žinoma, valstietis matė, kad egzistuoja ir pakankamai daug trūkumų, kiek temdančių šviesias ateities perspektyvas. Pati valdžia buvo permaininga ir nuolat kaitaliojo kainų bei mokesčių politiką. Jos ilgalaikiai planai buvo migloti, tad valstiečiams jie irgi kėlė tam tikrų nuogąstavimų. Vyriausybė ir jos įgaliotiniai, kaip ir bet kuri kita valdžia, buvo ganėtinai atitolę nuo valstiečių reikalų – valdžios veiksmus reikėjo vertinti apdairiai, neprarandant budrumo, su tam tikru valstietišku gudrumu.

Vis dėlto kol kas buvo galima mėgautis santykiniu klestėjimu. Įgyvendinus Naująją ekonominę politiką (NEP'ą), suteikusią valstiečiui ekonominę laisvę, sugriautas kaimas pradėjo sparčiai atsigauti.

Apskritai paėmus, tai buvo laikmetis su tam tikru ypatingu prieskoniu. Pirmą kartą per visą istoriją beveik visa žemė atiteko tiems, kurie ją dirbo. Žemdirbys galėjo savo nuožiūra panaudoti pagamintą produkciją. O ukrainiečiai pagaliau sulaukė laikų, apie kuriuos vargiai būtų galėję pasvajoti per pastaruosius pusantro šimto metų – nuo tada, kai buvo sunaikinti senosios Ukrainos valstybingumo likučiai: dabar bent jau buvo sudarytos sąlygos klestėti jų kalbai ir kultūrai.

Šį tautiškumo aspektą aptarsime viename iš vėlesnių knygos skyrių, o kol kas panagrinėsime tik tuos praeities ir dabarties aspektus, kurie buvo būdingi visai to meto valstietijai.

Valstiečių istorijos faktai yra sudėtingi. Kiekvienoje gubernijoje buvo savita tvarka, žemės valdymo teisės apipintos keistomis išlygomis, o teisinės nuostatos būdavo tokios painios ir sudėtingos, jog faktiškai jų neįmanoma būdavo perprasti. Mūsų tikslams visiškai pakaks pateikti bendrą valstietijos gyvenimo modelį svarbiausiose šalies srityse.

Tuometiniai žemės įdirbimo būdai buvo mažne tokie patys, kaip viduramžių Vakarų Europoje. Vyravo trilaukė žemdirbystė, kuomet vienas iš trijų laukų būdavo paliekamas pūdymui. Kiekvienas valstiečių ūkis valdė rėžius kiekviename iš laukų ir laikydavosi sėjomainos ciklų, kuriuos jam nustatydavo kaimas. Kartais būdavo laikomasi ir tokios tvarkos: laukai būdavo paliekami pūdymuoti keleriems metams, o kartais ir visiškai apleidžiami.

Apskritai kalbant, pagal dirvožemio savybes šalies žemės dalijasi į dvi pagrindines zonas, ir šis pasidalijimas buvo labai svarbus socialiniu požiūriu.

Šiaurėje didelę šalies dalį užėmė (ir užima iki šiol) natūralių miškų zona. Kaimai įsikurdavo miško proskynose, ir tokioje proskynoje dažniausiai stovėdavo iki tuzino dviaukščių rąstinių trobelių su šiaudiniais stogais. Šalia namelių dar stūksodavo ūkiniai pastatai. Kitaip tariant, tokiame kaime dažnai būdavo įsikūrusi viena šeima, bendrai valdydavusi visą ūkį. Dirvožemis šiaurėje buvo nederlingas, todėl valstiečiams tekdavo daug jėgų skirti medžioklei, žvejybai bei įvairiems amatams.

Pietuose, ypač didžiojoje Ukrainos dalyje, driekiasi stepės su labai derlinga plačia juodžemio zona. Tenykščiai kaimai buvo kur kas didesni nei šiaurėje. Juose paprastai stovėdavo per keletą šimtų trobų, suręstų iš rąstų ir apdrėbtų geltonu moliu. Tokie kaimai dažniausiai įsikurdavo upių slėniuose, o žmonių dirbami laukai būdavo kiek tolėliau, stepėse. Nors žemės čia buvo daug derlingesnės, ūkininkavimui labai svarbūs buvo oro sąlygų pokyčiai, turėję didelės įtakos derliui. Viename dideliame kaime, skaičiuojant ir gretimus mažesnius kaimelius, pavyzdžiui, tokiame kaip Chmeliovas Poltavos gubernijoje, buvo galima rasti apie 2 500 ūkių. Jame buvo dvi cerkvės, šešiolika vėjo ir vienas garo malūnas, ligoninė, penkiametė kaimo mokykla ir (pašonėje) – didžiulė grūdų saugykla.

Iki 1861 metų dauguma valstiečių buvo baudžiauninkai – rusų kalboje toks valstietis būdavo apibūdinamas žodžiu *rab* („vergas“) – ir jie faktiškai priklausydavo vietiniam žemvaldžiui. Tokia visuomenės sankloda, vyravusi ir Vakaruose, dažniausiai vadinama „feodaline“. Tačiau „feodalizmas“ – labai plati sąvoka, ir jeigu ją vienodai taikysime viduramžių Anglijai ir XVIII–XIV a. Rusijai,

Baudžiauninkų keitimas į šunis (dail. Ivan Ižakevič).

pražiūrėsime vieną gan svarbų skirtumą. Visų pirma, vakarietiško feodalizmo laikais baudžiauninkas turėdavo ir tam tikrų teisių savo šeimininko atžvilgiu, ir tokios abipusės pareigos buvo persmelkusios visą tuometinę visuomenę nuo apačios iki pat karaliaus. Rusijoje nuo pat mongolų jungo laikų tik apačios buvo įpareigotos tarnauti viršūnėms.

Be to, Vakaruose baudžiava palaipsniui išnyko. Tuo tarpu Rusijoje ji vis labiau plito, darėsi vis sunkesnė ir nežmoniškesnė, nes lažas vis sunkėjo, o mokesčiai vis didėjo – ir tai tęsėsi iki pat XIX a. vidurio. Iki amžiaus pradžios iš 36 milijonų Rusijos gyventojų 34 milijonai buvo baudžiauninkai.

Per baudžiavos epochą Rusijoje kaimo bendruomenė, arba *mir,* kartu prisiimdavo atsakomybę mokėti mokesčius ir perskirstyti kaimo žemes tarp ūkių (tai kartkartėmis būdavo vykdoma kaimuose). Toks „perskirstymas", kartkartėmis atliekamas ir anksčiau, tapo įprastas nuo XVII a. (įrankiai ir naminiai gyvuliai toliau priklausydavo šeimai, o žemės sklypai aplink konkretų ūkį būdavo perduodami pagal paveldėjimo teisę).

Ukrainoje į vakarus nuo Dnipro (ir Baltarusijoje) bendruomenė taip pat egzistavo, tačiau šiose srityse ji neturėjo žemės perskirstymo teisės. Vietoj perskirstymo čia egzistavo paveldimas namų ūkio valdymas – nors bendruomenė kontroliavo pasėlius ir sėjomainą. Toks koordinavimas buvo būtinas kultivuojant rėžinę sistemą.

* * *

Baudžiavos panaikinimo reforma, kurią 1861 m. įvykdė caras Aleksandras II, tapo svarbiu žingsniu pažangos link, nors turėjo ir pakankamai didelių trūkumų. Valstietis tapo laisvu žmogumi, valdančiu nuosavą žemės valdą. Tačiau didžiausias reformos stabdys buvo tai, kad valstietis negavo visos žemės, kurią anksčiau dirbo, o už gautą žemę jam teko dar ilgai mokėti išpirką.

Labiausiai apsišvietę caro valdiniai jau kuris laikas manė, kad baudžiavą panaikinti būtina, kitaip šalis galinti pavirsti stovinčia pelke. Jie manė, kad gėdingas pralaimėjimas Krymo kare veikia kaip įrodymas, kad senoji tvarka prarado galią. Tačiau reforma, kurią paruošė viršūnės, norėdamos užkirsti kelią revoliucinėms permainoms visuomenėje, buvo vykdoma atsižvelgiant ne tik į valstiečių, bet ir į dvarininkų interesus. Todėl dauguma valstiečių po šios reformos liko nepatenkinti ir toliau manė, kad dvarininkui palikta žemė teisėtai priklauso jiems.

Vis dėlto ši reforma valstiečiams buvo naudinga, ir jie tą suprato. Apie tai iškalbingai byloja šie skaičiai, kuriuos neseniai pateikė vienas sovietinis mokslininkas: 1859–1863 m. valstiečiai buvo sukilę 3 579 kartus, o 1878–1882 m. – tik 136 kartus. Akivaizdu, kad išlaisvinti valstiečiai turėjo mažiau priežasčių piktintis, nei kartais yra manoma.[1]

Vis dėlto tenka pripažinti, kad išperkamieji mokesčiai buvo gerokai per dideli (išskyrus vakarines šalies sritis, įskaitant ir Ukrainą dešiniajame Dnipro krante), ir valstietijai jie tapo sunkiai pakeliama našta. Be to, augantis gyventojų skaičius reiškė, kad valstiečių valdomi žemės sklypai sumažėjo – Juodžemio rajonuose jie sumažėjo veik ketvirčiu. Kaupėsi įsiskolinimai. Galiausiai įvairiais potvarkiais vyriausybė sumažino įsiskolinimus ar netgi juos išvis panaikino.

Nuo 1860-ųjų iki 1897 m. valstiečių skaičius europinėje imperijos dalyje išaugo nuo 57 iki 79 mln., ir šalis ėmė jausti žemės ūkio naudmenų stygių. Vis dėlto turime pažymėti, kad 1877 m. vidutinis valstietis valdydavo apie 35,5 akro žemės. Tuo metu Prancūzijoje vidutinis ūkio dydis (tiek valstiečio, tiek žemvaldžio) nesiekė nė 9 akrų: trys ketvirtadaliai prancūzų ūkių nesiekė nė 5 akrų. Taigi, net ir atsižvelgus į palankesnį Prancūzijos klimatą bei kitus faktorius, didžiausia problema išlieka Rusijos valstiečio nesugebėjimas efektyviai išnaudoti turimos žemės.

Tačiau po reformos išryškėjo ir tam tikrų gerų poslinkių: metinis derlius iš vieno akro padidėjo nuo 387 svarų (1861–1870) iki 520 svarų (1896–1900). Be to, žemės paskirstymo skaičiai neatspindi visos tiesos, nes vidutiniokas, paprastai turėdavęs apie šešis akrus žemės, išsinuomodavo papildomą žemės akrą; vargingesni valstiečiai dalį savo žemės išnuomodavo, o kai kurie jų įsidarbindavo

samdiniais (tokių žmonių skaičius nesiekė dviejų milijonų). Tačiau 1900 m. vienam valstiečio ūkiui vidutiniškai tekdavo tik po vieną arklį.

Po baudžiavos panaikinimo kaimų bendruomenės toliau išliko atsakingos už mokesčius ir kaimo reikalų tvarkymą. Remiantis bendruoju baudžiavos panaikinimo įstatymu, kaimo bendruomenėse buvo numatyta steigti ūkių valdytojų „kaimo sueigas" (rus. *skhod*, ukr. *hromada*), turėjusias spręsti vietinius politinius bei ekonominius reikalus. 1905-aisiais daugiau nei trys ketvirtadaliai valstiečių ūkių priklausė „perskirstytoms" bendruomenėms, nors beveik pusė šių bendruomenių nepraktikavo „perskirstymų" nuo pat baudžiavos panaikinimo iki XX a. pradžios.[2] Būtina pažymėti, kad Ukrainoje bendruomeninis žemių valdymas buvo mažiau paplitęs nei, pavyzdžiui, Rusijoje, ir rajonuose į vakarus nuo Dnipro 1905 m. jis neaprėpė nė ketvirčio ten buvusių ūkių.

* * *

Polinkis užsispyrusiai laikytis senų tradicijų kartais verčia manyti, kad valstiečiai – tai izoliuota kaimiečių grupė, nepalaikanti jokio ryšio su veržliu miesto gyvenimu. Absoliučiai klaidinga nuomonė! Dauguma valstiečių daug didesniu mastu nei Vakarų šalyse ištisus šimtmečius migruodavo į miestus, kur įsidarbindavo sezoniniais darbininkais statybose ir gamyklose, dailidžiaudavo ir prekiaudavo.

O šiauriniuose Rusijos rajonuose, kur žemės ūkio produkcijos nepakakdavo normaliam pragyvenimui, veik visi valstiečių ūkiai turėdavo verstis ir tam tikrais „šalutiniais darbais" – iš pastarųjų jie gaudavo mažne 44 % visų savo pajamų. Net ir stepėse taip uždarbiaudavo apie tris ketvirtadalius tenykščių ūkių, tačiau jie tokiu būdu gaudavo vos 12 % visų pajamų.

Štai keletas pavyzdžių: 1912 m. 90 % visų Maskvos gubernijos ūkių turėjo šeimos narių, dirbusių šalutinius su žemės ūkiu nesusijusius darbus. Kitas pavyzdys. Baigiantis XX a. pirmajam dešimtmečiui vien tik Maskvoje trečdalis komercinių bei pramoninių įmonių priklausė valstiečiams, ir tai buvo pati gausiausia klasė visose prekybos bei verslo srityse, išskyrus tekstilės pramonę.[3]

* * *

Kad ir kas buvo, valstiečiai turėjo atlaikyti stiprų ekonominį spaudimą. Be to, vos ne visi valstiečiai laikė žemvaldžius priešais, užgrobusiais jiems teisėtai priklausančias žemes.

Valstiečių pasipriešinimas įgydavo pačias įvairiausias formas: miško iškirtimas, neteisėtas ganymas, šieno ir pasėlių vogimas iš žemvaldžio laukų,

plėšikavimas ir padegimas, atsisakymas mokėti nuomą, o kartais netgi atviras žemvaldžio žemės pasisavinimas ir apsėjimas. 1902 m. Ukrainoje, Charkovo ir Poltavos gubernijose, kilo dideli neramumai, kuriuose dalyvavo daugiau kaip 160 kaimų. Per keletą dienų buvo užpulta apie 80 dvarų. O 1905–1906 m. valstiečių sukilimai apėmė visą šalį.

* * *

Vienu klausimu sutarė visos šalies politinės jėgos: žemės ūkį gali išgelbėti tik ūkininkavimo metodų modernizavimas. Buvo konstatuojama tokia pagrindinė problema: jeigu pasenę ūkininkavimo būdai bus toliau naudojami, dirbamų žemės plotų netrukus nepakaks išmaitinti gyventojams, kurių skaičius nuolat auga. Tačiau, vertinant objektyviai, žemės naudmenų buvo daugiau nei pakankamai. Reikėjo reorganizuoti valstiečio ūkį ir aprūpinti jį pažangia ūkininkavimo technika. Todėl XIX a. pabaigoje šalyje (kaip teigia istorikė Esthera Kingston-Mann[4]) kilo tikras žemės ūkio modernizavimo kultas, kuris „pateisino bet kokias priemones, galėjusias padėti eliminuoti valstietiją dar iki tol, kol tai įvyks veikiant „istorijai" arba ekonomikos raidos dėsniams". Atrodo, kad dauguma tuometinių prielaidų yra neteisingos, bent jau XIX a. devintajame dešimtmetyje: kad, pavyzdžiui, nebendruomeninės žemės yra daug produktyvesnės už bendruomenines žemes; kad bendruomenėje vyrauja kažkas tokio, primenančio ekonominę lygybę; kad bendruomenė – tai labiau atsilikęs ūkininkavimo būdas.[5] Valstiečių poreikis naujesnio tipo plūgams viršijo pasiūlą.[6]

Tačiau net ir 1917 m. tik pusė valstiečių ūkių naudojo geležinį plūgą. Pasėliai būdavo kertami pjautuvais, o kuliama – spragilais. Ir netgi XX a. trečiajame dešimtmetyje kviečių ir rugių derlius sudarė tik 7–9 centnerius iš hektaro, o tai tik šiek tiek viršijo XIV a. Anglijos dvarų derlių.[7]

Visiems tuometiniams žemės ūkio modernizavimo pasiūlymams buvo bendras vienas esminis punktas: trilaukė sėjomainos sistema yra neekonomiška ir nesuderinama su moderniais ūkininkavimo būdais.

Konservatyvių pažiūrų specialistai priėjo prie išvados, kad patiems sumaniausiems valstiečiams būtina suteikti teisę išstoti iš bendruomenės, tačiau jų turimus tris žemės rėžius būtina pakeisti į vientisą žemės sklypą ir taip paversti juos vakarietiško tipo ūkininkais, galinčiais ir trokštančiais gerinti savo sklypą bei didinti jo produktyvumą.

Po 1905-ųjų revoliucijos valstiečių gyvenimas ėmė gerėti. Padidinus Valstiečių banko finansavimą bei pakeitus kai kurias jo taisykles, valstiečiams buvo išmokamos paskolos, padengdavusios per 90 % valstiečio perkamos žemės kainos (be to, 1906 m. valstiečiai buvo sulyginti su likusiais caro valdiniais, ir jiems buvo suteikta teisė turėti vidaus pasus).

XX a. pradžia. Sėja.

Galiausiai 1906 m. sausį tuometinis ministras pirmininkas S. Vitė sugebėjo pasiekti, kad vyriausybė išleistų potvarkį, pagal kurį bendruomenių „perskirstyta" žemė būtų padalyta į privačius ūkius. Šis planas buvo tęsiamas vėliau, kai Vitė ministro pirmininko poste pakeitė Stolypinas, kuriam ir atiteko pagrindiniai reformatoriaus laurai. Stolypino ketinimai, anot jo paties, buvo grindžiami idėja, kad „vyriausybė remtųsi ne varguoliais ir girtuokliais, o ryžtingomis ir tvirtomis asmenybėmis – ryžtingu pavieniu savininku, pašauktu atkurti imperiją ant tvirtų monarchijos pamatų".

Leninas teigė, kad Stolypino planai yra „pažangūs moksliniu ir ekonominiu požiūriu".[8]

Stolypino programa įsigaliojo po 1906 m. lapkričio 9 d., 1910 m. birželio 4 d. ir 1911 m. gegužės 29 d. įsakų. Pagal šiuos įsakus bet kuris valstietis turėjo teisę reikalauti atskiro nuosavybės teisės į žemę, ant kurios stovėjo jo ūkis, įforminimo. Žinoma, rėžiai nebuvo iš karto sujungti į vieningus pavienius ūkius – manoma, kad iki 1917 m. trys ketvirtadaliai paveldėtų ūkių vis dar buvo suskirstyti rėžiais. Vis dėlto fizinis susiliejimas buvo numatytas ir buvo pradėtas vykdyti didžiuliu mastu.

Užduotis paversti viduramžišką žemdirbystės sistemą individualiais ūkiais buvo „veik neįmanomai sunki". 1905-aisiais 9,5 mln. valstiečių ūkių priklausė bendruomenėms, o 2,8 mln. valstiečių valdė žemę pagal nuosavybės paveldėjimo teisę. Apytikriai nustatyta, kad per 1916 m. dar apie 2,5 mln. ūkių paliko bendruomenes.[9] Manoma, kad iki 1917 m. visi 13–14 mln. valstiečių žemės sklypų buvo pasiskirstę taip:

5 mln. liko nusavinti „perskirstymo" pagrindu;

1,3 mln. formaliai buvo paveldėti, tačiau faktiškai liko bendruomenei;

1,7 mln. – pereinamojoje būsenoje nuo bendruomenės prie privataus valdymo;

4,3 mln. priklausė paveldėtojams, tačiau vis dar buvo padalyti į rėžius;

1,3 mln. buvo dalinai arba visiškai suvienyti.

Ypač Ukrainoje (nors taip pat ir kitur) įsigalėjo tvarka naujas sodybas statyti ne senuosiuose kaimuose, o dirbamojoje žemėje. Esama duomenų, kad 1915 m. buvo iki 75 000 tokių nuošalių, į mažus kaimelius susijungusių vienkiemių.

Šie jungtiniai ūkiai veik iš karto gerokai padidino žemės ūkio produkcijos gamybą.[10] Tačiau susiliejimo mastai iki 1917 m. nebuvo pakankamai dideli, kad sukeltų laukiamą perversmą Rusijos žemės ūkyje. Pats Stolypinas teigė, kad jo reformų įgyvendinimui būtinas 20 metų taikos laikotarpis, o likimas jam nesuteikė nė dešimtmečio. Stolypino reformas galutinai sužlugdė 1917 m. perversmai, kurių vienas svarbiausių rezultatų buvo „juodasis perskirstymas" – stichiškas dvarų žemių užgrobimas, bendruomenių atgaivinimas ir, žinoma, naujų pavienių ūkių išnykimas.

* * *

Rusijos inteligentija valstietiją vertino dvejopai. Viena vertus, valstietija buvo „tikrasis liaudies įsikūnijimas", t. y. šalies siela, kenčianti, kantri, teikianti vilčių ateičiai. Kita vertus, valstiečiai buvo laikomi „tamsuoliais", atsilikėliais, užsispyrėliais, stačiokais, kurčiais argumentams pažangos stabdžiais.

Tiesos dalelę galima aptikti abiejuose požiūriuose, ir daugelis iškiliausių šalies protų tai suprato. Pavyzdžiui, Puškinas šlovino daugelį puikių savybių, būdingų valstiečiams, gyrė juos už darbštumą bei pakantumą. Rašytojas Nikitenka vadino valstietį „mažne visišku barbaru" ir girtuokliu, o be to, dar ir vagimi, tačiau nepamiršdavo pridurti, kad, nepaisant to, jis vis tiek „savo savybėmis gerokai pranoksta vadinamuosius šviesuolius ir intelektualus. Valstietis yra nuoširdus. Jis nemėgina apsimesti tuo, kuo nesąs iš tikrųjų". Gercenas gal kiek per optimistiškai tvirtino, kad susitarimams tarp valstiečių pagrįsti nereikėdavę jokių dokumentų ir kad tokie susitarimai būdavo itin retai sulaužomi. Kita vertus, tik santykiuose su valdžios pareigūnais valstiečio ginklu tapdavo apgaulė ir gudrybės – vienintelės jam prieinamos priemonės – ir šiomis priemonėmis valstietis toliau naudodavosi ir komunistinio režimo laikais – ką įrodo pačių įvairiausių krypčių sovietinių rašytojų, pradedant Šolochovu ir baigiant Solženicynu, kūriniai.

Tarp intelektualų utopistų vyravo du kraštutiniai požiūriai į valstietį: jie laikė jį arba velniu, arba angelu. XIX a. aštuntajame dešimtmetyje jauni radikalai, apie kelis tūkstančius žmonių, „išėjo į liaudį" – jie ištisiems mėnesiams apsigyvendavo kaime ir ragindavo valstiečius prisidėti prie „socialinės-revoliucinės" veiklos. Tačiau šios pastangos greitai sužlugo. Jos turėjo neigiamų padarinių tiek inteligentams, tiek valstiečiams. Vieno Turgenevo romano veikėjas Bazarovas tokiais žodžiais perteikia jį užvaldžiusius jausmus: „Ir aš ėmiau nekęsti šio apgailėtino valstiečio, Filipo ar Sidoro, dėl kurio esu pasirengęs išsinerti iš kailio ir kuris man už tai net nepadėkos." Ir netgi Bazarovas nenutuokė, kad patiems valstiečiams jis buvo panašus į „pokštus krečiantį klouną".

Būtų neteisinga teigti, kad visa inteligentija, užsikrėtusi Bazarovo pavyzdžiu, ėmė bjaurėtis valstiečiais: kito šimtmečio pradžioje socialistų revoliucionierių partija rimtai ėmėsi valstiečių klausimo ir suprato jį ganėtinai subtiliai. Tačiau didžioji radikalaus jaunimo dalis užsikrėtė marksizmu, suteikusiu jiems ideologinį pagrindą atmesti valstietiją kaip Rusijos ateities viltį. Žinoma, ši požiūrių kaita iš esmės buvo tik vilčių ir iliuzijų perkėlimas nuo inteligentų įsivaizduojamo valstiečio prie lygiai taip pat įsivaizduojamo proletaro.

Kalbant apie intelektualų požiūrį į valstiečius kaip į „atsilikėlius", neapykanta ir panieka persmelkti buvo daugelis tuometinių marksistų, ypač kai kurie bolševikai, ir ši panieka siekia kur kas toliau nei atsainus marksistinės teorijos požiūris į valstietį. Ir į šį aspektą tikrai būtina atsižvelgti vertinant įvykius, užgriuvusius šalį iš karto po Spalio revoliucijos.

Miestiečiai (ypač marksizmo šalininkai) netgi nesugebėjo nuosekliai paaiškinti, dėl ko valstietija laikytina bloga. Jiems ji tai „abejinga", tai „bukai godi ir linkusi konkuruoti".[11] Maksimas Gorkis, išreikšdamas daugumos požiūrį, teigė, kad „svarbiausia kliūtis, stabdanti vesternizaciją ir kultūrą Rusijoje, glūdėjo „sunkioje tamsaus kaimo gyvenimo naštoje, kuri smaugia miestą". Jis pasmerkė „gyvulišką valstietijos individualizmą ir visišką valstiečių socialinio sąmoningumo nebuvimą".[12] Gorkis taip pat vylėsi, kad „šiurkštūs, kvaili ir niūrūs Rusijos kaimų gyventojai išmirs, visi tie veik siaubą keliantys žmonės, apie kuriuos kalbėjau anksčiau, ir jų vietą užims naujo tipo raštingi, protingi ir energingi žmonės".[13]

Georgijus Plechanovas, Rusijos marksizmo pagrindėjas, teigė, kad valstiečiai – tai „grubūs žemrausiai, žiaurūs ir negailestingi darbiniai gyvuliai, kuriems mąstymas – pernelyg didelė gyvenimo prabanga".[14] Pats K. Marksas taip pat prasitarė apie „kaimo gyvenimo idiotizmą", ir šią jo pastabą dažnai cituodavo Leninas (ji nuskambėjo kalboje, šlovinančioje kapitalizmą, kuris išvadavo didžiąją gyventojų dalį nuo šios „idiotijos"). Leninas ir pats kalbėjo apie „kaimo izoliuotumą, atitrūkimą nuo pasaulio, barbariškumą".[15] Apskritai, Leninas

Rusijos marksizmo propaguotojas Grigorijus Plechanovas valstiečius vadino „darbiniais gyvuliais".

manė, kad valstietis, kuris „nėra joks instinktyvus ar tradicinis kolektyvizmo šalininkas, iš tiesų yra nuožmus ir niekingas individualistas".[16] O kalbant apie jaunesniąją bolševikų kartą, N. Chruščiovas pareiškė, kad „Stalinas valstiečius laikė padugnėmis".[17]

* * *

Vis dėlto jeigu Leninas, kaip ir dauguma bolševikų, iš principo bjaurėjosi valstiečiais kaip Rusijos pažangą stabdančiu archajiniu elementu, jis vis tiek buvo suinteresuotas perprasti jų vaidmenį marksistiniu požiūriu ir sukurti taktiką, kaip jais pasinaudoti per tarpinį laikotarpį, iki jiems nulipant nuo scenos, o tuo pačiu ir nuspręsti, kaip organizuoti gyvenimą kaime, kai jo partija ateis į valdžią.

Visų pirma, pagal marksizmą, svarbiausiu istoriniu įvykiu turi tapti konfrontacija tarp naujos (ką tik gimusios) darbininkų „klasės" ir pramonę valdančių kapitalistų. Bet kurioje visuomenėje, jeigu tik ši visuomenė yra pakankamai pažangi, gyventojai dalijami į šias dvi pagrindines klases, o tarp šių klasių įsiterpia tarpiniai arba „smulkiaburžuaziniai" elementai, prie kurių priskiriama ir valstietija, kuriai lemta prisidėti prie proletariato (jeigu ji pati su juo supanašėja) arba prisijungti prie kapitalistų, nes ji taip pat valdo privatinę nuosavybę.

Toliau už šios klasinės analizės ribų agrarinių klausimų Marksas beveik nenagrinėjo. Tačiau jis nedvejodamas teigė, kad ateities socialistinėje visuomenėje „prieštaravimų" tarp miesto ir kaimo nebeliks. Jis numatė kapitalizmo triumfą kaime, po kurio, nugalėjus socializmui, įvyks „kaimo proletarizacija". O kol kas visi valstiečiai kartu paėmus jam buvo panašūs į „bulvių maišą" tuo, kad jokie visuomeniniai santykiai negali plėtotis pavieniuose, atskirtuose vienas nuo kito ūkiuose.[18]

O dėl konkrečių veiksmų, kurių teksią imtis po marksizmo pergalės, „Komunistų manifestas" reikalauja „žemės nuosavybės panaikinimo, <...> dirvožemio pagerinimo, kuris būtų vykdomas pagal bendrą planą, pramoninio žemės ūkio pagrindo sukūrimo, žemės ūkio sujungimo su apdirbamąja pramone, palaipsnio ribos tarp miesto ir kaimo ištrynimo".

Visa tai rodo Markso įsitikinimą, kad kaime, kaip ir mieste, susikoncentruos gamyba ir darbo jėga, o pats ūkininkavimas virs tam tikra kaimo vietovės gamybine veikla. Pagal marksistinę ekonomikos schemą, sutelktą į tuometinius visuomenės vystymosi procesus mieste, smulki gamyba ilgainiui turėjo žlugti, o apie jos suklestėjimą negalėjo būti nė kalbos. Pasak Deivido Mitrany, Marksas ir jo šalininkai žiūrėjo į valstietį „su priešiškumu, kuriame niekinamas miestiečio požiūris į viską, kas kilę iš kaimo, ir ekonomisto nepritarimas mažos apimties gamybai susiliejo su kolektyvizmą propaguojančio revoliucionieriaus panieka užsispyrusiam žemrausiui individualistui".[19]

F. Engelsas veikale „Anti-Diuringas" (*Anti-Dühring*) rašė, kad socialistinė revoliucija turi „padaryti galą prekinei gamybai, o tuo pačiu ir produkto buvimui aukščiau gamintojo". Toliau jis samprotauja apie tai, kad žmogaus „socialinės veiklos" dėsniai, su kuriais jis iki tol susidurdavo kaip su kažkuo išoriniu jo atžvilgiu, „nuo šiol bus jo taikomi su visišku supratimu".

„Visiškas supratimas" <...>: nuo tada prabėgo šimtmetis, ir kas ryžtųsi šiandien tvirtinti, kad mes dabar galime visiškai suvokti ekonomikos ir visuomenės vystymosi dėsnius! Ir tokį mūsų skepticizmą iš dalies sukelia marksistinių principų faktinio pritaikymo rezultatai.

Kalbant apie konkrečią tikrovės įvykių analizę, Marksas buvo įsitikinęs, kad žemės ūkyje (kaip ir pramonėje) nuosavybė vis labiau sutelkiama vienose rankose. Tačiau taip manyti klaidinga: Vokietijoje, kurią jis turėjo puikiai pažinoti, smulkių ūkių (2–20 ha) bendras plotas labai padidėjo nuo 1882-ųjų iki 1895 m. Tas pats reiškinys buvo pastebėtas ir kitose šalyse. (1907 m. gyventojų surašymas Vokietijoje parodė, kad stambių dvarų ir ūkių nuosmukis tęsėsi toliau.)

Ankstyvieji Lenino darbai apie kapitalistinės pramonės vystymąsi Rusijoje yra svariai argumentuoti ir patvirtinti dokumentais. Tačiau vos tik jis pradeda analizuoti padėtį žemės ūkyje, bet koks mokslinis požiūris išgaruoja, kaip ir

Markso atveju, ir mums tenka skaityti prastai argumentuotą „klasinę" analizę. XIX a. pabaigos ekonomistai, kuriais taip mėgo remtis rusų marksistai, kaip tik šioje srityje neatliko jokių savarankiškų tyrinėjimų. Jie tik konstatavo faktą, kad bendruomenė byra dėl konflikto tarp iš valstiečių kilusių kaimo proletarų ir kaimo kapitalistų (iš tų pačių valstiečių), nepatvirtindami jo svariais įrodymais, nes jų tiesiog neturėjo.

Bendra Lenino pateikta valstiečio (nepriklausančio buožėms) analizė, glaudžiai susijusi su marksistiniu požiūriu, yra pakankamai aiški: „Jis yra pusiau savininkas, pusiau samdomas darbininkas. Jis neišnaudoja kitų darbininkų. Daugelį metų jis turėjo ginti savo nuosavybę nuo daug pranašesnių jėgų. Jį žiauriai išnaudojo dvarininkai ir kapitalistai. Jis viską iškentė. Nepaisant to, jis yra savininkas. Dėl pastarosios priežasties mūsų požiūrio į valstiečius problema yra nepaprastai sudėtinga." Šiuos teiginius Leninas papildo dažnai cituojamu teiginiu, kad „kasdien, kas valandą smulki gamyba gimdo kapitalizmą..."[20]

Marksas iš tiesų rašė, kad Rusija gali sukurti socializmą panaudodama senąją bendruomenę kaip vieną jo sudedamųjų dalių (galbūt jis ją laikė tam tikra „primityviojo komunizmo" marksistinio etapo liekana). Tačiau pagrindinė šios jo minties išraiška, 1881 m. Verai Zasulič parašytas laiškas, nebuvo publikuota iki pat 1924 m. Ir netgi tai, kas buvo žinoma apie bendruomenę anksčiau, Rusijos marksistai laikė apgailėtina nuolaida jų priešams liaudininkams, pagrįsta klaidinga informacija. Pats Leninas bendruomenę vertino kaip sistemą, kuri „įkalina valstiečius (tarsi kokiame gete) smulkiose fiskalinio pobūdžio mokesčius prievartaujančiose viduramžiškose asociacijose, paskirstytos žemės bendro valdymo asociacijose".[21]

Leninas manė, kad Rusijos žemės ūkio modernizacija turi būti vykdoma pagal marksistinę schemą, kuomet stambūs kooperatiniai ūkiai veikia pagal vieningą planą. Jis tikėjo, kad vienintelė alternatyva jo modernizacijos projektui yra kapitalistinis Stolypino parengtas planas, apie kurį jis štai ką rašė: „Stolypino konstitucija ir Stolypino agrarinė reforma – tai naujas senos, pusiau patriarchalinės ir pusiau feodalinės carizmo sistemos griovimo etapas, naujas manevras kelyje, vedančiame į jos pavertimą viduriniosios klasės monarchija <...>. Būtų tuščia ir kvaila teigti, kad tokios politikos sėkmė Rusijoje yra „neįmanoma". Įmanoma! Jeigu Stolypino politika bus tęsiama <...>, tuomet agrarinė Rusijos santvarka taps visiškai buržuazine."[22] Leninas suprato, kad vargingieji valstiečiai ūkininkauja itin prastai ir kad žemės ūkio produktyvumas išaugs, jeigu jo imsis turtingi valstiečiai.[23]

Stolypino planas pranašesnis tuo, kad vienaip ar kitaip jis jau buvo sėkmingai taikomas išsivysčiusiose šalyse. Lenino planas (jeigu vertinsime jį tik kaip modernizavimo metodą) buvo tik teorinio pobūdžio, ir jo niekas nebuvo

išmėginęs. Žinoma, tai nereiškia, kad jo planas neveiktų. Tiesiog neturime jo veiksnumą pagrindžiančių įrodymų.

Lenino teiginiai apie taktiką, kurią jo partija turi naudoti santykiuose su valstiečiais, tariamai atstovaujančiais proletariatui, buvo paremti Markso teiginiu, kad proletariato revoliuciją galėtų paremti nauja XVI a. Valstiečių karo Vokietijoje versija.

Savo knygoje „Dvi socialdemokratijos taktikos" (*Two Tactics of Social Democracy*) (1905 m.) Leninas iškėlė tarpinio etapo, kurį pavadino „demokratine proletariato ir valstietijos diktatūra", idėją. Tačiau tai buvo gan atviras ne daugiau kaip laikinas taktinis žingsnis. Toje pačioje knygoje jis teigia, kad, šiai koalicijai atėjus į valdžią, bus „juokinga kalbėti apie proletariato ir valstietijos valios vienybę, apie demokratinę santvarką; tuomet mums teks pagalvoti apie socialistinę, apie proletariato diktatūrą".[24]

Štai čia bolševikų požiūryje į kaimą išryškėja vienas trūkumas, schematizmas, aiškiai būdingas jų mąstysenai per visą mūsų nagrinėjamą laikotarpį – išgalvojami ir išpučiami klasiniai ar bent jau ekonominiai skirtumai valstietijos viduje. „Kaimo proletariatą" iš tiesų galima išskirti anuometinėje valstietijoje: 1897 m. 1 837 000 žmonių teigė esą samdomi žemės ūkio darbininkai ir nurodė šį užsiėmimą esant jų pagrindiniu, nors ir ne vieninteliu darbu. Be to, per vasaros sezoną žemės ūkyje samdiniais įsidarbindavo daug daugiau žmonių. Tačiau, kaip matysime vėliau, samdinių socialinis svoris buvo menkas, o be to, vertinant marksistiniu požiūriu, jiems trūko proletarinio sąmoningumo.

Dar sunkiau bolševikams buvo nustatyti ribą tarp vargingųjų valstiečių ir vadinamųjų vidutiniokų. Netgi Leninas suprato, kad pieninę šalia didelio miesto turinčio valstiečio negalima laikyti vargšu, net jeigu šis neturi nė vieno arklio, o ūkininkaujančio stepėse valstiečio negalima laikyti pasiturinčiu, net jeigu jam priklauso trejetas arklių. Taigi, teorija ne visada sutapdavo su praktika.[25]

Dėl šių nesutapimų Lenino požiūris į valstietiją ir jos socialinį susisluoksniavimą buvo permainingas ir nenuoseklus. Tačiau vienu klausimu Leninas ir jo pasekėjai tvirtai laikėsi vieningos nuomonės, ir ši jų nuostata vėlesniais metais atliko lemtingą vaidmenį: „buožė" (rus. *kulak*; ukr. *kurkul*) – priešas! Leninas apibūdino buožes kaip pasiturinčių eksploatatorių klasę, prieš kurią, likvidavus dvarininkus, būtina nukreipti visų likusių valstiečių neapykantą.

Iš tikrųjų buožėmis buvo vadinami kaimo palūkininkai ir kreditoriai: kaime arba kelių kaimų santalkoje būdavo galima rasti bent po vieną šį apibūdinimą atitinkantį asmenį. Tiesa, bet kuris pasiturintis ūkininkas kartkartėmis skolindavo kaimynams, ir tai buvo laikoma normaliu reiškiniu. „Buože" kaimiečiai pavadindavo tik tokį valstietį, kuriam lupikavimas ir kitos machinacijos tapdavo svarbiausiu pajamų šaltiniu. O. P. Aptekmanas, vienas iš liaudininkų,

Leninas neretai neigiamai atsiliepdavo apie valstietiją kaip apie „pažangos stabdį", nors sovietų tapyboje vaizduotas kaip didžiausias valstietijos draugas (dail. Vladimiras Serovas, 1950 m.).

parašiusių išties nuoširdžią ataskaitą apie savo santykius su Rusijos valstietija, teigė, jog pasakius valstiečiui, kad buožės siurbia valstietijos kraują, valstietis dažniausiai atšaudavo tokiais žodžiais: „Šie prašmatnūs ponai niekaip negali susitaikyti su faktu, kad kai kuriems valstiečiams tiesiog ėmė geriau klostytis reikalai", arba atkirsdavo, kad ne kiekvienas pasiturintis ūkininkas yra buožė ir kad miestiečiai tiesiog nesupranta valstietiškos gyvensenos.

Kita vertus, dar 1889 m. Leninas, iš pradžių gan tiksliai žodžiu „buožė" apibūdindavęs kaimo lupikautoją, kategoriškai atmesdavo aiškinimus, kad tarp lupikaujančių eksploatatorių ir samdinius samdančių pasiturinčių valstiečių egzistuoja didžiulis skirtumas. Jis atkakliai laikėsi nuomonės, kad lupikautojas ir pasiturintis ūkininkas yra „dvi to paties ekonominio reiškinio formos".[26] Iš tikrųjų, nei jis, nei jo šalininkai taip niekada ir nesugebėjo pateikti ekonominiu požiūriu aiškių „buožės", „vidutinioko" ir „vargingojo valstiečio" apibrėžimų. Pats Leninas, kai jo paklausdavo, ką jis iš tikrųjų laikąs buože, nekantriai atšaudavo, kad buožę „galima iš karto atpažinti".[27]

Galiausiai buvo priimta tokia oficiali nuostata: kaime egzistuoja turtinga ir priešiškai nusiteikusi mažuma, linkusi žiauriai išnaudoti visą likusią valstietiją. Ir jeigu engiami valstiečiai kol kas nejaučia neapykantos išnaudotojams, partija privalo šią neapykantą įžiebti.

Be to, bolševikų požiūris į klasių kovą buvo glaudžiai susijęs su viena numanoma prielaida, ne visada įgaudavusia aiškią žodinę išraišką. Štai koks pokalbis įvyko 1917 m. rugpjūtį Smolnio instituto valgykloje tarp F. Dzeržinskio (netrukus Lenino vyriausybės paskirto vadovauti Ypatingajai komisijai (ČK)) ir Rafaelo Abramovičiaus, tuometinio menševikų lyderio:

– Abramovičiau, ar atsimenate Lasalio kalbą apie konstitucijos esmę?
– Žinoma.
– Jis tvirtino, kad konstituciją apibrėžia realių jėgų šalyje santykis. Kaip šis politinių ir socialinių jėgų santykis gali pasikeisti?
– Na, per ekonominį ir politinį visuomenės vystymąsi, laipsnišką naujų ūkininkavimo formų įdiegimą, naujų visuomeninių klasių susikūrimą ir kt. Juk jūs pats viską puikiai suprantate.
– O ar negalima šio santykio pakeisti, tarkime, nuslopinant arba išnaikinant kai kurias visuomenės klases?[28]

Prabėgus metams, G. Zinovjevas, vienas iš aukščiausių tuometinės sovietinės valstybės vadovų, pareiškė per mitingą Sankt Peterburge: „Mes privalome patraukti į savo pusę devyniasdešimt iš šimto milijonų žmonių, gyvenančių Sovietinėje Rusijoje. Likusiems neturime ką pasakyti. Juos būtina sunaikinti.“[29] Kaip paaiškėjo vėliau, Zinovjevas buvo užsimojęs sunaikinti kiek mažiau žmonių, nei jų žuvo įsisiautėjus terorui. Daugiausiai žmonių prarado klasės, sudariusios šalyje gyventojų daugumą.

2 SKYRIUS

Ukrainietiškasis nacionalizmas ir leninizmas

Socializmo interesai yra aukščiau
tautų apsisprendimo teisės.
V. Leninas

Viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl įvykiai, apie kuriuos kalbėsime vėliau, niekada nebuvo prikaustę Vakarų intelektualų dėmesio, buvo tokia: atrodo, kad vakariečiai nepakankamai gerai suprato ukrainiečių tautiškumo galią ir nesuvokė, kur slypi Ukrainos valstybingumo ištakos. Šiame šimtmetyje nepriklausoma Ukrainos valstybė išsilaikė vos keletą metų, ir tai su pertraukomis, be to, jai taip ir nepavyko įsitvirtinti fiziškai nei pasaulio žemėlapyje, nei žmonių sąmonėje. Ukrainiečiai, kurių gyvenamoji teritorija dydžiu prilygo Prancūzijai ir turėjo daugiau gyventojų nei Lenkija, sudarė, ko gero, pačią didžiausią naciją Europoje, neįtvirtinusią tarpukariu savo valstybingumo (išskyrus labai trumpą laikotarpį).

Palankus Ukrainos valstybingumo vertinimas tikrai nekursto antirusiškų nuotaikų. Netgi A. Solžinicynas, tikras rusiškojo tautiškumo įsikūnijimas, visada pasisakantis už broliškus santykius tarp trijų rytinių slavų valstybių – Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos, – nedvejodamas sutinka, kad bet koks sprendimas, susijęs su priklausymu sąjungai ar federacijai ar išstojimu iš jų, yra ukrainiečių tautos laisvo apsisprendimo reikalas ir kad joks rusas negali už juos nuspręsti.

Senovinė ukrainiečių kultūrinė tradicija Vakarams mažai žinoma. Žemėlapiuose Ukraina būdavo vaizduojama kaip Rusijos imperijos dalis ir netgi daugelyje oficialių dokumentų ji buvo vadinama Mažąja Rusija. Buvo teigiama, kad ukrainiečiai kalba panašiai kaip rusai ir kad šių tautų kalbų skirtumai yra gan sunkiai nusakomi. Ukrainiečių kalba smarkiai skyrėsi nuo rusų kalbos dar

1681 m. „Ukrainos Podolės, Kijevo ir Braclavo vaivadijų žemėlapis", nubraižytas pagal 1648 m. prancūzų karo inžinieriaus ir kartografo Gijomo Levasero de Boplano sudarytą Ukrainos žemėlapį.

gerokai prieš Jekaterinai Didžiajai prijungiant prie Rusijos Vakarų Ukrainą, tačiau vėliau ne tik Rusijos imperijos valdovai, bet ir rusai, teoriškai laikyti liberalais, žiūrėjo į ukrainiečių kalbą kaip į vieną iš rusų kalbos dialektų.

Carai, o vėliau ir kai kurie sovietiniai vadovai, galutinę kalbinę ir tautinę ukrainiečių asimiliaciją laikė savaime suprantamu, natūraliu procesu.

Kodėl gi ši asimiliacija neįvyko tikrovėje?

Visų pirma, senosios ukrainiečių kalbos, kuria kalbėjo milijonai valstiečių, šaknys buvo daug gilesnės ir tvirtesnės, nei buvo manoma. Neatsirado ir tendencijos abiem kalboms susilieti: žmonės kalbėdavo arba rusiškai, arba ukrainietiškai.

Miestiečiai, ir apskritai dauguma žmonių, priėmusių vyraujančią imperijoje kultūrą, kalbėjo rusų kalba. Tačiau valstietija buvo ne vienintelis ukrainiečių kalbos bastionas. Dauguma išsilavinusių ukrainiečių savo gimtąją kalbą ir kultūrą laikė ypatingomis vertybėmis ir tikrai nenorėjo, kad jos išnyktų dėl „pažangos".

Ukrainiečių ir rusų kalbos yra tos pačios kalbų šeimos atšakos, priskiriamos rytų slavų kalbų pogrupiui; lygiai taip pat švedų ir norvegų kalbos, atsišakojančios nuo germanų kalbų šeimos, sudaro skandinavų kalbų pogrupį, o daug tarpusavio panašumų turinčios ispanų ir portugalų kalbos sudaro romanų kalbų šeimai priklausantį iberų pogrupį. Šiaip ar taip, kalbinis artumas nėra lemiamas faktorius, nulemiantis politines bei kultūrines tendencijas. Pavyzdžiui, Norvegija pademonstravo begalinį troškimą atsiskirti nuo Švedijos per 1905 m. referendumą. Vertinant istoriškai, olandų kalba yra vokiečių žemaičių kalbos dialektas: patys olandai daugybę kartų pademonstravo nepaklusnumą Vokietijai, ir paskutinis kartas buvo ganėtinai neseniai.

Panašią tendenciją Rusijos atžvilgiu demonstravo ir Ukraina, nors daugeliui vakariečių ji nuo seno pateikiama kaip Rusijos imperijos dalis, netgi kaip natūrali Rusijos arba SSRS dalis.

* * *

Vertinant istoriškai, ukrainiečiai – sena tauta, patyrusi daugybę siaubingų išbandymų ir sugebėjusi išlikti. Kadaise Kijevo Rusios didieji kunigaikščiai valdė visus rytų slavus, tačiau kai Kijevą 1240 m. užgrobė mongolai, Kijevo Rusios valstybė subyrėjo. Šiaurinėje šios valstybės dalyje gyvenusios slavų gentys, kurias pusantro šimtmečio engė mongolai, ilgainiui tapo „moskovitais" (pagal sostinę) arba „didžiarusiais". Dauguma slavų buvusios Kijevo Rusios pietinėje dalyje pasidavė Vakarų įtakai. Iš pastarųjų ir susikūrė ukrainiečių tauta. Iš pradžių jie susijungė su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, kur ukrainiečių kalba tapo viena iš oficialių kalbų, o vėliau jie buvo priversti pripažinti mažiau jiems palankų Lenkijos siuzerenitetą.

Antroje XVI a. pusėje, Ukrainai tebebūnant Lenkijos karalystės sudėtyje, atsirado pirmosios spausdinimo mašinos, spausdinusios ukrainiečių kalba, ir buvo įsteigtos pirmosios ukrainietiškos mokyklos. Ukrainiečiai vėl iškilo kaip dalis plačiai išsidriekusios ir įvairialypės valstybės. Didžioji jų žemių dalis buvo nualinta ir ištuštėjusi, nuolat puldinėjama ir niokojama Krymo totorių. Šiuo laikotarpiu stepėse pasirodo kazokai – ukrainiečių flibustjerai, kurie patraukė į stepes, kad jose niekieno nevaržomi galėtų medžioti ir žvejoti, o vėliau išmoko atremti totorių puolimus ir, iki XVI a. pabaigos įkūrę daugybę įtvirtintų gyvenviečių, tapo savarankiška karine galia. Penktajame XVI a. dešimtmetyje jie įkūrė Sečę, stambią, gerai įtvirtintą karinę stovyklą žemiau Dnipro slenksčių, kovos su totoriais avanpostą. Veik ištisus du šimtmečius Sečė veikė kaip sukarinta respublika, primenanti kitas tokio pat pobūdžio gyvenvietes (sečes), susikūrusias kitose vietovėse panašiomis sąlygomis – taikos metu joje vyraudavo

XVII a. ikona vaizduoja Švenčiausiąją Mergelę Mariją, globojančią Ukrainos kazokus.

demokratinė atmosfera, o prasidėjus karui gyvenvietė virsdavo disciplinuota kariauna. Netrukus kazokai stojo vadovauti valstiečiams, sukilusiems prieš jų formalius valdovus lenkus. XVII a., po begalės karų ir paliaubų tarp ukrainiečių ir lenkų, ukrainiečių kazokų etmonas Bogdanas Chmelnickis galiausiai paskelbė įkuriąs Ukrainos valstybę. Tai įvyko 1649 m. Tačiau, kai Maskva ėmė nuolat kištis į jos vidaus reikalus, etmonas Ivanas Mazepa, tikėdamasis išgelbėti Ukrainą nuo Petro I pretenzijų, sudarė sąjungą su Švedijos karaliumi Karoliu XII. Sečė rėmė etmoną, tačiau Karolio XII pralaimėjimas mūšyje prie Poltavos 1709 m. tapo Ukrainai lemtinga katastrofa.

XVIII a. Maskva kurį laiką pripažino etmono valdžią, nors kaip įmanydama stengėsi apriboti ukrainiečių teisę išsirinkti savo etmoną ir vis stiprino spaudimą galimiems kandidatams. Galiausiai 1764 m. etmono valdžia iš viso buvo panaikinta, nors kai kurios išorinės jos formos išliko iki 1781-ųjų. Sečės respubliką, kovojusią Rusijos pusėje kare su Turkija (1769–1774 m.), 1775 m. staiga sunaikino galingi sąjungininkai. Jos etmonas buvo ištremtas į Solovkų salas Baltojoje jūroje, o karvedžiai buvo išsiųsti į Sibirą – labai panašus likimas ištiko ir jų įpėdinius XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje. Ukrainos suverenumas, egzistavęs kiek ilgiau nei šimtmetį, žlugo, kaip vėliau dėl tų pačių priežasčių žlugo ir Lenkijos suverenumas – dėl nesugebėjimo pasipriešinti daug didesniam ir galingesniam priešui.

Kaip ir Lenkija, kazokų etmonų valdoma Ukraina buvo konstitucinė parlamentinė valstybė. Ir nors daugeliu atžvilgių ji buvo ganėtinai netobula, jai nebuvo būdingos kraštutinės baudžiavinės tradicijos ir žiaurus despotizmas, kuriuos dabar jai primetė Sankt Peterburgas. O Lenkijos įtakoje likusius ir dažnai prieš ją sukildavusius Ukrainos valstiečius ir kazokus (*ist*. haidamakus) netrukus pavergė du galingi, tarpusavyje Lenkijos žemes pasidalijęs sėbrai – Rusija ir Austrijos imperija. Per kitus šimtmečius šis santykinai mažas „vakarietiškas ukrainiečių tautos elementas", išvengęs Rusijos carų įtakos, tapo galingu ukrainietiško nacionalizmo forpostu, turėjusiu didžiulę reikšmę politiniam ir kultūriniam visos ukrainiečių tautos vystymuisi.

Rusijai atitekusiose teritorijose pamažu įsitvirtino rusiškojo stiliaus feodalizmas. Caro valdžiai lojalūs Ukrainos feodalai gavo valdyti didžiulius dvarus. 1765–1796 m. Jekaterina II išleido įsakus, kuriais panaikino visas ankstesnes ukrainiečių valstiečiui prieinamas laisves, taip pažemindama jį iki Rusijoje vyravusio valstiečio tipo. Nepamirškime, kad Ukrainoje tik pora valstiečių kartų patyrė tikrąją baudžiavą; dažniausiai prireikia daugiau nei dviejų kartų – Makolis (Macaulay) teigia, jog penkių, – kad iš žmonių atminties būtų ištrinti prisiminimai apie ankstesnius laikus.

Štai kaip tuometinį laikotarpį apibūdino Gercenas: „Nelaiminga šalis protestavo, tačiau ji negalėjo atsilaikyti prieš šią lemtingą laviną, slenkančią nuo šiaurės Juodosios jūros link ir viską užklojančią... vientisomis vergovės įkapėmis."[1]

Laisvieji valstiečiai buvo vergiami tuo pat metu naikinant ukrainiečių kalbą ir kultūrą. Cerkvėse buvo įvestos rusų apeigos. 1740 m. kairiakrantėje Ukrainoje buvo 866 mokyklos, o 1800 m. jų neliko nė vienos. 1631 m. įkurta Kijevo akademija 1819 m. buvo pertvarkyta į grynai teologinę įstaigą.

Tačiau Ukrainos valstybingumo sunaikinimas, baudžiavos įvedimas ir Rusijos caro patvaldystės įtvirtinimas nesunaikino ukrainiečių tautinės savimonės, nors ištisą kitą šimtmetį laikė ją užspeistą kampe.

Ukrainiečių poetas Tarasas Ševčenka, 1859 m. nuotrauka.

Įvairiais laikotarpiais nuo paskutinio XVIII a. dešimtmečio iki XIX a. vidurio pavieniai ukrainiečių tautos lyderiai ieškojo ukrainiečių valstybingumo idėjų paramos užsienyje. Tačiau ukrainiečių tautos išlikimo raktas slypėjo kitur. Valstiečiai toliau kalbėjo savo gimtąja ukrainiečių kalba, o dainos apie šlovingą kazokišką praeitį tapo jų natūralaus kultūrinio paveldo dalimi, kurio niekas nepajėgė išrauti. 1798 m. buvo išleista Ivano Kotliarevskio „Eneidos" parodija, tapusi pirmuoju grožinės literatūros kūriniu, parašytu šiuolaikine ukrainiečių kalba. Per visą XIX a. pirmąją pusę buvo aktyviai renkamas ir tyrinėjamas ukrainiečių folkloras. O 1840-aisiais savo didingus lyrinius ir patriotinius eilėraščius pradėjo spausdinti didis ukrainiečių tautos poetas, iš baudžiauninkų kilęs Tarasas Ševčenka (1814–1861), kurio kūryba turėjo didžiulės įtakos tautinei savimonei.

1847 m. poetas buvo suimtas ir išsiųstas kareiviu į Sibirą, kuriame praleido ištisą dešimtmetį. Jo kūriniai buvo uždrausti, ir visas jų rinkinys Rusijoje buvo išleistas tik 1907 m.

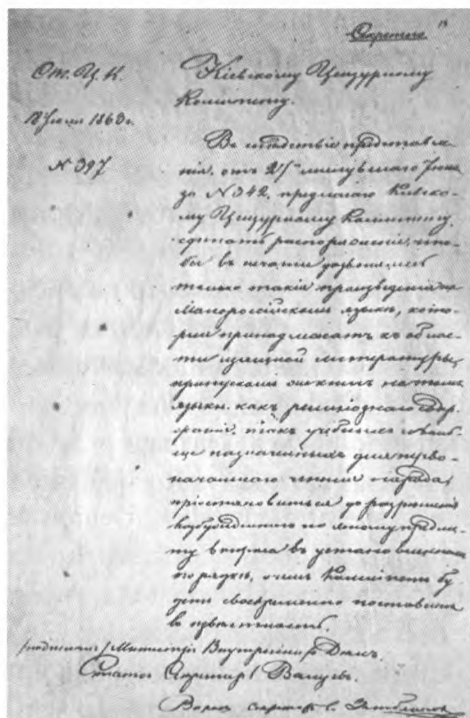
* * *

XIX a. pradžioje egzistavo daugybė tautų, kurioms apibūdinti puikiai tiko vokiškas žodis *Naturvolk*. Kitaip tariant, jos kalbėdavę viena kalba, dažnai susiskaidžiusia į daugybę iš dalies sutampančių, neregistruotų tarmių. Tačiau šios etninės grupės stokojo nacionalinės savimonės, kuriai susikurti būtinas stiprus intelektualų stimulas. Tokia padėtis buvo būdinga Balkanų tautoms, taip pat ir daugeliui kitų tautų.

Atrodo, kad panašioje padėtyje buvo atsidūrę ir ukrainiečiai. Tačiau jų sena tautinė savimonė niekada nebuvo numarinta. Jie suprato, kad daugeliu bruožų skiriasi nuo rusų tautos – rusų ir surusėjusių ukrainiečių dvarininkų jie nepriėmė kaip savų, o ir pats T. Ševčenka laikė, kad rusinimas yra toks pat gėdingas reiškinys kaip ir baudžiava.

Rusijos imperijos jungą teko traukti daugybei tautų, ir jam apibūdinti puikiai tiko frazė „tautų kalėjimas". Vidurinės Azijos, Kaukazo, Lenkijos ir Baltijos šalių tautas Rusija vertė paklusti ginklu. Tačiau pastarosios tautos bendrai buvo vertinamos kaip „svetimas elementas", ir į jų visiško asimiliavimo perspektyvą imperijoje buvo žiūrima su tam tikru atsargumu.

Ukrainos atžvilgiu susiklostė kitokia padėtis. Baigiantis XIX amžiui, o ypač prasidėjus naujajai revoliucijų epochai, vien tik mintis, kad ši didžiulį plotą užimanti teritorija, kurią rusų imperialistai visada laikė Rusijos dalimi, net ir galutinai neasimiliuota, staiga įsigeis atsikratyti kontrolės iš šiaurės – tokia mintis rusams buvo daug atgrasesnė nei suvokimas, kad norą atsiskirti nuo imperijos gali pareikšti kitos tautos – daug mažesnės, vėliau nukariautos ir

1863 m. liepos 18 d. slaptas Rusijos imperijos vidaus reikalų ministro Piotro Valujevo cirkuliaras, kuriuo faktiškai uždraudžiama ukrainiečių kalba. Jame skelbiama, kad „ukrainiečių kalbos niekada nebuvo, nėra ir nebus".

nepriklausančios rytiniams slavams. Todėl net ir didžioji Rusijos liberaliosios inteligentijos dalis, įsitraukusi į beatodairišką kovą su absoliutizmu, nusisuko nuo Ukrainos ir priešinosi netgi simbolinės autonomijos suteikimui šiai šaliai.

Atrodė, kad, kaip ir kitas panašioje padėtyje atsidūrusias tautas, pavyzdžiui, čekus, ukrainiečių tautą sudarė beveik vien valstiečiai ir dvasininkai. Tačiau pradėjus vystytis pramonei, į šalį ėmė plūsti darbo ieškantys Rusijos valstiečiai, tuomet gyvenę kur kas vargingiau už daugelį ukrainiečių. Štai kodėl XIX a. vykusi industrializacija pakeitė ir demografinį Ukrainos veidą – šalyje labai padaugėjo rusų bei kitų užsieniečių, miestuose tapusių dauguma.

XIX a. septintojo dešimtmečio pradžioje Rusijos vyriausybė ėmė vykdyti ganėtinai liberalią politiką, ir šiuo metu itin išaugo įvairių ukrainiečių draugijų bei ukrainietiškų periodinių leidinių skaičius. Tačiau jau 1863 m. caro valdžia išleido įsaką, skelbiantį, kad ukrainiečių kalba iš viso neegzistuoja, kad ji yra tik viena iš rusų kalbos tarmių, ir buvo uždrausti bet kokie leidiniai ukrainiečių kalba, išskyrus grožinę literatūrą. Ypatingas draudimas buvo taikomas „religinio ir šviečiamojo pobūdžio knygoms, taip pat skaitymo ir rašymo vadovėliams". Daugelis iškilių ukrainiečių buvo deportuoti į Rusijos šiaurę, o ukrainiečių mokyklos ir laikraščiai buvo uždaryti.

Nepaisant minėtų vyriausybės priemonių, XIX a. aštuntajame dešimtmetyje toliau veikė ukrainiečių draugijos (*hromada*), legaliai vykdžiusios tiriamąją veiklą, tačiau vis tiek puoselėjusios nacionalinę savimonę. 1876 m. buvo išleistas naujas įsakas, leidžiantis skelbti ukrainiečių kalba tik istorinius dokumentus ir draudžiantis teatro bei muzikinius spektaklius ukrainiečių kalba, taip pat draudžiantis bet kokių spaudos organų veiklą – kad ir rusų kalba, tačiau proukrainietiškos orientacijos.

Tačiau įkandin šių veiksmų sekusios rusifikacijos kampanijos vykdytojams ne itin gerai sekėsi rusinti ukrainiečių valstiečius. Pavyko pasiekti vienintelį tikslą: ukrainiečiai liko be mokyklų ir knygų gimtąja kalba. Todėl net 80 % visų šalies gyventojų liko beraščiai – didžiulis, jokio precedento neturintis nuosmukis! Anot Piotro Grigorenkos (jis ukrainietis), nors jo mintis skamba kiek per dramatiškai, „per šimtmečius, kuriuos ukrainiečiai praleido Rusijos imperinėje valstybėje, jie pamiršo savo tautos pavadinimą ir priprato prie kolonizatorių jiems primesto pavadinimo – „mažarusiai".[2]

Vis dėlto tarp valstiečių iš kartos į kartą būdavo žodžiu perduodamos senovinės baladės apie didžiuosius etmonų respublikos herojus ir Zaporožės Sečę, o ukrainiečių poetai ir inteligentai stengėsi puoselėti nacionalinę savimonę. 1897 m. buvo įkurta nelegali Visos Ukrainos demokratinė organizacija, turėjusi koordinuoti kultūrinių ir visuomeninių grupių veiklą visoje Ukrainoje.

Tačiau iki pat XX a. pradžios nebuvo užfiksuota beveik jokio masinio ukrainiečių judėjimo. Tautos atgimimas buvo staigus ir neįtikėtinai plataus masto. Vienas iškiliausių ukrainiečių tautinio judėjimo veikėjų pareiškė, kad iš tiesų masinis jis tapo tik 1912 m.[3]

Atsirado ženklų, liudijančių apie naują nacionalinės dvasios proveržį. 1908 m. pasikartojo 1902 m. valstiečių sukilimai. Pasiturinčių klasių daugumą sudarė ne ukrainiečiai, tačiau ukrainiečiai sudarė valstietijos daugumą. Todėl Ukrainoje užgimęs tautinis judėjimas (kaip Lenkijoje, taip ir būsimojoje Čekoslovakijoje bei kitose šalyse) tuo pačiu metu turėjo ir socialinį atspalvį. Pirmoji tikrai politinė partija, 1900-aisiais įkurta Ukrainos revoliucinė partija, netrukus atsidūrė marksistų įtakoje. Vėliau ši partija suskilo, ir viena iš jos frakcijų prisidėjo prie Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos, kurioje galiausiai ištirpo, o kita jos frakcija, vadinama Ukrainos socialdemokratų partija, atitolo nuo Lenino Ukrainos autonomijos klausimu.

Paskui susikūrė Ukrainos socialistų revoliucionierių partija, kuri už pirmąją partiją buvo daug svarbesnė, tačiau iki pat 1917 m. jos įtaka žmonėms buvo ganėtinai menka.

1905 m. buvo pradėtas leisti pirmasis laikraštis Rusijos imperijoje ukrainiečių kalba *Chliborob*, o netrukus atsirado ir daugiau laikraščių, tarp kurių svarbiausias, ko gero, buvo pirmasis dienraštis ukrainiečių kalba *Rada*. 1907 m. išėjo pirmas pilnas T. Ševčenkos poezijos rinkinys. Pirmojoje Valstybės Dūmoje, įsteigtoje caro manifestu po 1905 m. revoliucijos, Ukrainos atstovai sudarė bloką iš 40 deputatų. Antrojoje Dūmoje ukrainiečių deputatai iškėlė reikalavimus dėl Ukrainos autonomijos.

Stolypinas – kad ir koks pažangus buvo jo požiūris ekonominiais klausimais – nacionaliniu klausimu buvo prisiekęs rusiškojo imperializmo šalininkas.

Число 1 12 Грудня року 1905.

ХЛІБОРОБ.

Селянська часопись.

ДО ЧИТАЧІВ

Вважайте, що «и» треба вимовляти, як «ы», а «є» — вимовляти як «йе».

Даний у Царському Селі, грудня у 3-й день. Року Божого 1905 Царювання-ж Нашого літа одинадцятого.

На правдивому власною Його Царського Величества рукою підписано.

„НИКОЛАЙ."

(Переклад з Полтавщ.)

Pirmasis Rusijos imperijoje leidžiamas laikraštis ukrainiečių kalba „Chliborob".

1910 m. jis įsakė uždaryti ukrainiečių kultūros draugijas ir leidyklas, uždraudė skaityti paskaitas ukrainiečių kalba šalies universitetuose – kitaip tariant, uždraudė „viešai" vartoti ukrainiečių kalbą. Nors kai kurie nuosaikieji liberalai tuomet jau palaikė kultūrinius – jokiu būdu ne politinius – ukrainiečių reikalavimus, ministrui pirmininkui neteko susiremti su opozicija: „pažangi" ir „liberali" spauda jo veiksmų nepasmerkė.

Tačiau, nepaisant valdžios draudimų, T. Ševčenkos šimto metų gimimo jubiliejus 1914-aisiais virto galingu tautinių jausmų proveržiu, kuriame tiesiogiai dalyvavo ir Ukrainos kaimas.

Toks santykinai vėlyvas ukrainiečių tautinis atgimimas (nors ir ne vėlesnis kaip daugelio kitų Rytų Europos tautų), taip pat klaidingas kalbinio giminingumo sutapatinimas su kalbiniu identiškumu ir politinių ribų tarp Rusijos ir Ukrainos nebuvimas – visa tai nepastabiems Vakarams darė įspūdį, kad ukrainiečių tauta, kitaip nei, pavyzdžiui, lenkų ar rusų tautos, iš viso neegzistavo. Šios akivaizdžiai klaidingos idėjos vis dar lemia tam tikrą nevalingą mūsų požiūrį į ukrainiečių tautą, ir todėl jas būtina rimtai išnagrinėti.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, visa ukrainiečių periodinė spauda buvo iš karto uždaryta, šviečiamasis darbas buvo nutrauktas, o ukrainiečių tautos lyderiai, kurių dauguma skelbėsi esą lojalūs Rusijai, buvo suimti ir ištremti.

* * *

Apskritai, marksizmo ortodoksams tautiškumas nieko nereiškia: „proletarai neturi tėvynės". Marksas ir Engelsas knygoje „Vokiečių ideologija" apibūdino proletariatą kaip „nusivylimo visomis klasėmis, tautybėmis ir t. t. egzistuojančioje visuomenėje išraišką".

1916 m. Leninas kategoriškai pareiškė, kad „socializmas siekia ne tik panaikinti žmonijos susiskirstymą į mažas valstybėles ir tautų izoliuotumą, ne tik suartinti tautas vieną su kita, bet ir jas sulieti".[4] Ir jis apibrėžia tautiškumą kaip istorinį reliktą, būdingą tam tikrai istorinei epochai, o kalbant konkrečiau – kapitalizmui.[5]

Tačiau viename iš dokumentų (parašytų 1914 m.) jis teigia, kad „būtent dėl to, kad Rusija kartu su kaimyninėmis šalimis pergyvena šią epochą, mums būtina į mūsų programą įtraukti punktą apie tautų teisę savarankiškai apsispręsti".[6]

Pripažinęs, kad per tam tikrą neapibrėžtą pereinamąjį laikotarpį tautinio savarankiškumo siekiai išliks, Leninas ėmė mąstyti apie tai, kaip juos tinkamai išnaudoti. Štai ką byloja fragmentas iš vieno garsaus jo dokumento, kuriame jis kalba apie tautinį judėjimą:

> „Generaliniai štabai dabartiniame kare uoliai siekia pasinaudoti bet kokiu nacionaliniu ir revoliuciniu judėjimu priešų stovyklose. <...> Būtume labai blogi revoliucionieriai, jeigu didžiajame proletariato kare už išsilaisvinimą ir socializmą nesugebėtume pasinaudoti bet kuriuo liaudies judėjimu prieš pavienes imperializmo sukeltas nelaimes, kad paaštrintume ir išplėstume kilusią krizę."[7]

Taigi, remiantis leninizmo principais, tautiniai judėjimai ir tautinio suvereniteto klausimai yra pereinamieji buržuazinio pobūdžio reiškiniai, tačiau komunistai gali juos panaudoti daug svarbesnėje klasinėje kovoje. Tuo remiantis buvo prieita prie išvados, kad tam tikrus tautinius judėjimus komunistai gali (arba negali) panaudoti savo tikslams. Tuos judėjimus, kuriais, siekiant tam tikrų tikslų, pasinaudoti negalima, būtina negailestingai numalšinti. Netgi prieš pat Rusijos revoliuciją Leninas rašė:

> „Jeigu <...> keletas tautų pradės socialistinę revoliuciją <...> ir jeigu taip nutiks, kad kitos tautos taps pagrindiniais buržuazinės reakcijos ramsčiais – mes stosime prieš jas į revoliucinį karą, sieksime jas „sutraiškyti", sunaikinti visus jų avanpostus, ir mums nerūpės, kad šie judėjimai yra ganėtinai smulkūs <...>,"

kadangi

> „įvairūs demokratijos reikalavimai, įskaitant ir apsisprendimo teisę, nėra joks absoliutas, o tik dalelė bendro demokratinio (dabar bendro socialistinio) pasaulinio judėjimo. Tam tikrais pavieniais atvejais dalelė gali prieštarauti visumai, ir tuomet ją būtina atmesti."

Taip galima paaukoti bet kurį konkretų tautinį judėjimą, jeigu remiamasi principu, kad „<...> vienos šalies demokratijos interesus būtina pajungti kelių ir visų šalių demokratijos interesams".[8]

Leninas tvirtino, kad dar 1849 m. Engelsas rašė, kad vokiečiai, vengrai, lenkai ir italai „atstovauja revoliucijai", o pietiniai slavai „atstovauja kontrrevoliucijai", ir kad tokia padėtis tęsiasi jau tūkstantį metų.[9] Pats Marksas iš tikrųjų rašė (dar tuomet, kai vokiečiai buvo laikomi „pažangia tauta"):

> „Išskyrus lenkus, rusus ir, geriausiu atveju, slavus Turkijoje, jokia slavų tauta neturi ateities dėl vienos paprastos priežasties: visi slavai neturi pačių svarbiausių istorinių, geografinių, politinių ir pramoninių nepriklausomybės ir gyvybingumo prielaidų."[10]

O štai ką šiuo klausimu manė Engelsas:

> „Taip, galite manęs paklausti, nejau nejaučiu nė menkiausios užuojautos mažoms slavų tautelėms ir tautelių likučiams <...>. Tiesą sakant, nejaučiu joms nei krislelio gailesčio." (Taip pat paniekinamai jis žiūrėjo ir į „šias apgailėtinai bejėges vadinamąsias tautas" – danus, olandus, belgus, šveicarus ir kt.[11])

Svarbiausias skyrius Stalino darbe „Marksizmas ir nacionalinis bei kolonijinis klausimas" buvo parašytas dar iki revoliucijos ir palankiai įvertintas Lenino, paskyrusio jį liaudies komisaru tautybių reikalams pirmojoje sovietinėje vyriausybėje 1917 m. Plėtodamas svarbiausias Lenino idėjas, Stalinas rašė:

> „Pasitaiko atvejų, kuomet tautiniai judėjimai kai kuriose engiamose šalyse ima prieštarauti proletarinio judėjimo raidos interesams. Tokiais atvejais apie jokią paramą negali būti nė kalbos. Tautų teisių klausimas nėra pavienis savarankiškas klausimas; tai proletarinės revoliucijos bendros užduoties dalis, pavaldi visumai, todėl ją būtina nagrinėti visumos požiūriu."[12]

Ir dar:

> „Pasitaiko, kad apsisprendimo teisė ima prieštarauti kitai, aukštesnei teisei – atėjusios į valdžią darbininkų klasės teisei šią valdžią įtvirtinti. Tokiais atvejais – ir tą būtina pasakyti tiesiai – apsisprendimo teisė negali ir neturi kliudyti darbininkų klasei įgyvendinti teisę į diktatūrą."[13]

Pats Leninas iš karto po revoliucijos rašė:

> „Joks marksistas, nenutraukdamas saitų su marksizmo ir socializmo pagrindais, negali neigti, kad socializmo interesai yra daug svarbesni nei tautų apsisprendimo teisės interesai. Mūsų socialistinė respublika dėjo ir deda visas įmanomas pastangas, kad įgyvendintų Suomijos, Ukrainos ir kitų šalių apsisprendimo teisę. Tačiau jeigu susiklosto tokia situacija, kad, kilus konkrečiam pavojui, mūsų socialistinę respubliką galima apginti tik pažeidžiant kitų nacijų (Lietuvos, Lenkijos, Kuršo ir kt.) apsisprendimo teisę, tuomet, savaime suprantama, socialistinės respublikos išsaugojimo interesai įgyja pirmenybę."[14]

O kalbant apie faktinį valstybingumą daugiatautėje Rusijoje, bolševikai nuo pat pradžių buvo priešiškai nusiteikę federaciniam sprendimui. 1913 m. Leninas pareiškė:

> „Federacija – tai lygių šalių savanoriškas susivienijimas. <...> Mes iš principo atmetame federaciją; ji susilpnina ekonominius saitus; mūsų valstybei ši susivienijimo forma nepriimtina."[15]

Kelerių vėlesnių metų patirtis parodė, kad Leninas ir bolševikai nepakankamai vertino ir neteisingai suprato tautinio klausimo svarbą, ir pagrindines pamokas šiuo klausimu jiems pateikė Ukraina. Po įvykių, apie kuriuos

Centre stovi Symonas Petliūra ir Mychaila Hruševskis, 1917 m. spalis.

papasakosime vėliau, Leninas sutiko paskelbti visus federacijos atributus ir su visomis kultūrinės autonomijos priemonėmis – tačiau su viena sąlyga: valdžia turėjo likti centralizuota.

1917 m. kovą, netrukus po monarchijos žlugimo, iškiliausio krašto politinio veikėjo, istoriko ir socialisto revoliucionieriaus Mychailos Hruševskio vadovaujamos ukrainiečių partijos suformavo Ukrainos Centrinę Radą (Tarybą).

Tų pačių metų sausį Rada pareikalavo autonomijos, ir buvo suformuota pirmoji Ukrainos vyriausybė, kurios ministru pirmininku tapo rašytojas Volodymyras Vynyčenka (socialdemokratas), o jos pačiu įžymiausiu nariu – iškilus ekonomistas Mychaila Tuhanas-Baranovskis. Liepą prie jos prisijungė tautinių mažumų atstovai – žydai, lenkai ir rusai.

Iš pradžių Rada nekėlė ypatingų reikalavimų dėl nepriklausomybės, tačiau jai pavyko išsireikalauti įvairių nuolaidų iš Rusijos laikinosios vyriausybės Petrograde. Rada įgijo realią valdžią, ją palaikė didžioji dauguma žmonių ir netgi vietinės tarybos. Štai su kokia realybe susidūrė Leninas lapkritį, kai užgrobė valdžią buvusioje imperijoje.

Ukrainai buvo lemta tapti pirmąja nepriklausoma Rytų Europos valstybe (visgi 1918 m. Leninas pripažino jos nepriklausomybę), patyrusia prievartinį sovietų valdžios primetimą. Ukrainos užgrobimas ir marionetinių vyriausybių,

Ukrainos Centrinės Rados sekretoriatas 1917 m. Stovi iš kairės: Pavlas Christiukas, Mykola Stasiukas, Ukrainos Liaudies Respublikos ministras pirmininkas Borysas Martosas. Sėdi iš kairės į dešinę: Ivanas Stešenka, Christoforas Baranovskis, Volodymyras Vynyčenka, Serhijus Jefremovas, Symonas Petliūra.

kurių pavieniai nariai galiausiai pasiduodavo gilesnių, natūralių jausmų traukai, sudarymas labai primena įvykius Baltijos valstybėse po dvidešimties metų, o po dvidešimt penkerių metų – Lenkijoje ir Vengrijoje.

1917 m. lapkričio 16 d. Rada perėmė visą valdžią Ukrainoje ir lapkričio 20 d. paskelbė, jog įkuriama Ukrainos Liaudies Respublika, nors ir tuomet joje vis dar buvo kalbama apie „federacinių" santykių palaikymą su Rusija (kadangi Rada nepripažino bolševikų vyriausybės, tuo metu nebuvo ir partnerio, su kuriuo šalis būtų galėjusi susijungti federaciniais pagrindais).

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе України!

Українська Центральна Рада.

1918 m. sausio 22 d. Ukrainos Centrinės Rados paskelbta valstybės nepriklausomybės deklaracija.

Per rinkimus į Steigiamąjį susirinkimą, įvykusius 1917 m. lapkričio 27–29 dienomis, bolševikams Ukrainoje pavyko surinkti vos 10 % balsų, Ukrainos socialistai revoliucionieriai gavo 52 % balsų, o visus likusius balsus susirinko kitos tautinės partijos, tarp kurių dominavo Ukrainos socialdemokratai ir nepriklausomų socialistų partija.

1917 m. gruodžio 16–18 d. Kijeve buvo sušauktas Tarybų suvažiavimas, kuriame bolševikai patyrė visišką krachą – gavo vos 11 % balsų. Tada jų delegatai išvyko į Charkovą, kurį ką tik buvo užėmusi Raudonoji armija, ir čia sušaukė savo Tarybų suvažiavimą, kuriame didžiąją daugumą sudarė rusų tautybės delegatai. Ten 1917 m. gruodžio 25 d. jie paskelbė sudarantys „sovietų vyriausybę", kurios vadovu buvo išrinktas H. Kociubinskis. 1918 m. sausio 22 d. Rada paskelbė Ukrainą nepriklausoma suverenia valstybe. Tačiau jau 1918 m. vasario 12 d. Charkove susikūrusi marionetinė vyriausybė įkandin Raudonosios armijos persikraustė į Kijevą, o Rada pasitraukė į vakarus – į Žytomyrą.

Bolševikų okupantus lydėjo specialūs padaliniai, susiskirstę į grupes po dešimt žmonių. Jiems buvo įsakyta konfiskuoti iš valstiečių grūdus, remiantis Lenino įsakymu: „Atsiųsti grūdų, grūdų ir dar kartą grūdų."[16] 1918 m. nuo vasario 18 d. iki kovo 9 d. vien iš Chersono gubernijos į Rusiją išvyko 1 090 geležinkelio vagonų su grūdais.[17]

Verta pažymėti, kad bolševikai tuometines ukrainiečių politines tendencijas partijos lygmeniu vertino geriausiu atveju vangiai. Vienas svarbiausių Lenino pagalbininkų Jakovas Sverdlovas pareiškė, kad „atskiros ukrainiečių partijos įkūrimą, kad ir kaip ji būtų pavadinta, kad ir kokią programą ji priimtų, mes laikome nepageidautinu".[18] Pirmoji sovietinė vyriausybė Ukrainoje, išsilaikiusi vos kelias savaites, atvirai pademonstravo siekį primesti žmonėms Rusijos – nors ir revoliucinę – valdžią. Ji uždarinėjo ukrainiečių mokyklas, draudė kitų kultūrinių įstaigų veiklą, kitaip tariant, rusifikacijos tendencija per pirmuosius sovietinio režimo egzistavimo Ukrainoje metus buvo radikaliai antiukrainietiško pobūdžio. Vienas garsiausių ukrainiečių komunistų Zatonskis vėliau pasakojo, kaip pirmasis Kijevo ČK vadovas, liūdnai pagarsėjęs Lacis, šaudydavo žmones vien už tai, kad jie gatvėje kalbėdavo ukrainiečių kalba ir kad jam pačiam tik per plauką pavyko išvengti tokio likimo.[19] Buvo visaip stengiamasi neleisti susikurti netgi formaliai Ukrainos komunistų partijai ir uždrausti netgi formalios Ukrainos profesinės sąjungos veiklą.

Kai 1918 m. vokiečiai ir austrai pradėjo pulti Ukrainą, bolševikams teko atsitraukti, ir balandžio mėnesį jie paskelbė paleidžiantys Ukrainos sovietinę vyriausybę.

* * *

Rados vyriausybė nusiuntė savo delegatus į Brest Litovską, kur vyko derybos tarp bolševikų ir vokiečių, ir po šių derybų Lenino nurodymu bolševikų vyriausybė atsisakė pretenzijų į Ukrainą, taip netiesiogiai pripažindama nepriklausomą Ukrainos vyriausybę.

1918 m. pavasaris. Vokiečių kariai Ukrainoje.

Vokietijos ir Austrijos kariuomenės, apsimetusios Rados sąjungininkėmis, okupavo Ukrainą. Šios Centrinių valstybių sąjungai priklausiusios valstybės ketino panaudoti gausius Ukrainos resursus paskutiniame karo su Prancūzija, Didžiąja Britanija ir JAV etape. Kadangi Rada priešinosi šiems grobikiškiems planams, vokiečiai 1918 m. balandžio 29 d. suorganizavo karinį perversmą, kuriam vadovavo etmonu apsiskelbęs generolas Pavelas Skoropadskis. Remiamas kai kurių Rusijos sluoksnių ir vietinių surusėjusių žemvaldžių jis valdė Ukrainą iki tų pačių metų gruodžio.

Galiausiai buvo įkurta Ukrainos komunistų partija, ir 1918 m. liepos 2–12 dienomis Maskvoje įvyko jos I suvažiavimas. Atmetusi grupės ukrainiečių komunistų, vadovaujamų Mykolos Skrypnyko, protestą, ji tapo neatsiejama Rusijos komunistų partijos dalimi. II suvažiavimas, vykęs 1918 m. spalio 17–22 dienomis, pažymėjo, kad pagrindinė šios partijos užduotis – „Ukrainos susivienijimas su Rusija".[20] Kalbėdamas šiame suvažiavime, Maskvos politbiuro vadovas Kamenevas pareiškė, kad Suomijoje, Lenkijoje ir Ukrainoje „tautinio apsisprendimo šūkis tapo kontrrevoliucijos ginklu".[21]

Akivaizdu, kad bolševikai, kaip, beje, ir kitokių pažiūrų Rusijos žmonės, nesitikėjo tokio greito ir smarkaus ukrainiečių tautos atgimimo. Juk daugelis jų ir toliau nesiliovė manę, kad ukrainiečių kalba – tai viena iš didžiosios rusų kalbos prastuomenės vartojamų tarmių. Tiesa, pats Leninas irgi kadaise buvo užsiminęs apie ukrainiečių, kaip ir apie kitų buvusios Rusijos imperijos tautų, apsisprendimo teisę. Tačiau VIII RKP suvažiavime (1919 m.) jis pareiškė, kad tautinius jausmus, kurie galbūt kadaise egzistavę Ukrainoje, dabar sunaikino vokiečiai, ir netgi balsiai nusistebėjo, ar ukrainiečių kalba iš tiesų esanti masių kalba.[22]

Suvažiavimo nutarimuose buvo aiškiai pasakyta:

> „Šiuo metu Ukraina, Lietuva, Latvija ir Baltarusija egzistuoja kaip atskiros sovietinės respublikos. Tokiu būdu valstybės struktūros klausimas dabar yra išspręstas.
>
> Tačiau tai jokiu būdu nereiškia, kad Rusijos komunistų partija turi, savo ruožtu, persitvarkyti į nepriklausomų komunistų partijų federaciją.
>
> VIII RKP suvažiavimas nutaria: turi veikti *viena* centralizuota komunistų partija, vadovaujama vieno Centro komiteto <...>. Visus RKP ir jos vadovaujamų organų nutarimus visi partijos skyriai, nepriklausomai nuo jų tautinės sudėties, privalo besąlygiškai vykdyti. Ukrainos, Latvijos ir Lietuvos komunistų Centro komitetai naudojasi partijos regioninių komitetų teisėmis ir yra visiškai pavaldūs RKP centro komitetui."

Po kelerių metų Leninas, susidūręs su nepaklusnumo tendencijomis, rašė:

> „Ukraina yra nepriklausoma respublika. Tai labai gerai, tačiau, vertinant partiniu požiūriu, ji kartais – kaip čia mandagiau išsireiškus? – pasuka aplinkkeliu, ir mums reikia kažkaip iki jų prisikasti, nes žmonės ten yra gudrūs, ir nesakau, kad jie apgaudinėja Centro komitetą, tačiau vienaip ar kitaip šiek tiek atsitraukia nuo mūsų."[23]

Vokietijai pralaimėjus karą, 1918 m. lapkritį Ukrainoje kilo sukilimas, nuvertęs etmoną Skoropadskį ir atkūręs respubliką, ir Ukrainos nacionalinė sąjunga įkūrė Kijeve Direktoratą, kuriam vadovauti stojo Volodymyras Vynyčenka, Symonas Petliūra ir kiti.

Tuo metu Maskva sutiko tiesiogiai nesikišti į atsikūrusios liaudies respublikos reikalus, tačiau su sąlyga, kad Ukrainos komunistų partijai bus leista legaliai veikti jos teritorijoje. Veikiausiai Leninas neapsisprendė dėl įsiveržimo iki pat metų pabaigos.

Vertinant kariniu požiūriu, Ukrainos režimas buvo labai silpnas. Petliūra, Ukrainos karo ministras, anksčiau sugebėjo suorganizuoti plataus masto valstiečių sukilimus prieš etmono valdžią. Tačiau kai jo valdžia buvo atkurta, valstiečiai išsiskirstė po namus, valstybė faktiškai liko be gynėjų. Petliūrai nebeliko kitos išeities, kaip pasiūlyti plačius įgaliojimus ir piniginį atlygį tiems, kas galėjo surinkti naują kariuomenę, ir netrukus šie naujai iškepti *atamanai* virto nekontroliuojamu gaivalu. Jie dažnai tapdavo vietiniais kariniais diktatoriais, prisidėdavo prie antivyriausybinių sąmokslų, netgi organizuodavo pogromus.

Ukrainos Liaudies Respublikos Direktorija Podolės Kamenece. Sėdi iš kairės į dešinę: Andrejus Makarenka Fedoras Švecas, Symonas Petliūra, 1919 m.

Dėl silpno karinio potencialo Ukrainos Respublikai nepavyko atremti atnaujinto sovietų kariuomenės puolimo, ir 1919 m. vasario 5 d. jos vyriausybė vėl buvo priversta trauktis iš Kijevo į vakarus ir didžiąją metų dalį telktis Podolės Kamenece. Tuo pat metu Maskva anuliavo savo ankstesnį Ukrainos nepriklausomybės pripažinimą, ir dėl šio poelgio, kaip ir dėl daugelio kitų priežasčių, sovietų valdžia vietiniams gyventojams tapo atgrasi. Naujoji bolševikų valdžia pamėgino dvarų žemėje steigti sovietinius ūkius ir kolūkius, tačiau net 75 % tam skirtos žemės savavališkai užėmė valstiečiai.

Šis antrojo sovietų režimo Ukrainoje viešpatavimas buvo daugiausia grindžiamas Lenino viltimis (1918 m. spalio 22 d. pasakyta kalba), kad netrukus įsiplieks „tarptautinė proletarinė revoliucija".[24] Kijeve sovietinei vyriausybei vadovavo keturi rusai ir du ukrainiečiai. Christianas Rakovskis (bulgaras) tapo naujosios Ukrainos Sovietinės Respublikos vadovu. Dar anksčiau jis vedė derybas Lenino vardu su etmonų vyriausybe Kijeve, o grįžęs į Maskvą parašė ciklą straipsnių, kuriuose teigė, kad ukrainiečių nacionalizmas – tai tik kelių inteligentų kaprizas, o vietiniai valstiečiai nori, kad su jais būtų kalbama tik rusų kalba.[25]

Verta paminėti ir kitus jo pareiškimus, padarytus 1919 m. vasarį, apie tai, kad ukrainiečių kalbos pripažinimas valstybine kalba Ukrainoje būtų „reakcinga" priemonė, naudinga tik buožėms ir nacionalistinius jausmus puoselėjančiai inteligentijai.[26]

* * *

Bet kuriuo atveju Leninas būtų stengęsis dar kartą inkorporuoti Ukrainą į savo naująją imperiją. Akivaizdu, kad jis, kaip ir beviltiškai Pirmąjį pasaulinį karą pralaimintys vokiečiai, taip pat troško Ukrainos resursų, kuriuos laikė gyvybiškai svarbiais. 1919 m. vasario 11 d. Maskva įsakė neatlygintinai konfiskuoti iš valstiečių visą grūdų „perteklių" nuo vienam žmogui nustatytos 286 svarų suvartojimo normos. 1919 metais Leninas pareikalavo surinkti iš valstiečių 50 mln. pūdų grūdų, kurie buvo būtini bolševikams išlikti valdžioje.[27] Vienas ukrainiečių mokslininkas gan užtikrintai tvirtina, kad pastarojo teiginio nereikėtų priimti paraidžiui; anot jo, Leninas iš pradžių buvo sugalvojęs kitą planą – jis ketino iš *Rusijos* valstiečių surinkti dar daugiau grūdų, nei buvo surenkama iki tol, tačiau galiausiai jis vis dėlto nusprendė perkelti šią naštą kitiems.[28] Šiaip ar taip, po šių rekvizicijų Ukrainoje 1919 m. balandį kilo net 93 valstiečių sukilimai, o tų pačių metų gegužės pradžioje – 29 sukilimai. Birželio 1–19 dienomis kilo 63 valstiečių sukilimai.[29] Iš viso per gan trumpą laikotarpį nuo balandžio iki liepos valstiečiai maištavo net 300 kartų! Vietoj suplanuoto 2 317 000 tonų grūdų

grobio bolševikams 1919 m. teko pasitenkinti tik 423 000 tonų. Taigi, rūstiems bolševikų dekretams paklusdavo toli gražu ne visi kaimo gyventojai.

Denikino vadovaujami baltieji 1919 m. rugpjūtį dar kartą išvijo bolševikus iš rytinės Ukrainos, tuo tarpu Dnipro vakariniame krante vėl buvo atkurta Ukrainos Liaudies Respublika. 1919 m. spalio 2 d. Maskva paskelbė paleidžianti sovietų valdžią Ukrainoje (tąkart buvo paleistas ir Ukrainos centro komitetas, apkaltintas „nacionalistiniais" nukrypimais). Šis sprendimas paskatino Ukrainos komunistus imtis įvairios „neteisėtos" opozicinės veiklos, ir 1919 m. gruodį Leninui galiausiai pavyko pakeisti partijos taktiką. Iš esmės ši taktika prilygo ukrainiečių tautos siekių pripažinimui, tuo pačiu Ukrainos komunistai ir toliau buvo griežtai kontroliuojami iš Maskvos.

Akivaizdu, kad tokį ryškų taktikos pasikeitimą nulėmė ankstesnių prievartinių centralizacijos metodų žlugimas. X Rusijos komunistų partijos suvažiavime ukrainiečių komunistas V. Zatonskis kategoriškai pareiškė:

> „Akivaizdu, kad tautinį judėjimą pagimdė revoliucija. Reikia tiesiai pasakyti, kad mes šį faktą pražiūrėjome ir nesiėmėme jokių būtinų priemonių. Tai buvo pati šiurkščiausia Ukrainoje veikiančios komunistų partijos klaida. <...> Mes nepasinaudojome tautinio judėjimo pakilimu, kuris buvo visiškai natūralus tuo momentu, kai plačiosios valstietijos masės pabudo sąmoningam gyvenimui. Mes pražiopsojome momentą, kai šiose masėse išryškėjo visiškai natūralus savigarbos jausmas, ir valstietis, anksčiau niekinamai žiūrėjęs į save, savo kilmę ir savo prasčiokišką kalbą, staiga pakėlė galvą ir pareikalavo daug daugiau, nei buvo įpratęs reikalauti viešpataujant caro režimui. Revoliucija suteikė postūmį kultūros plėtrai, sužadino platų nacionalinį judėjimą, tačiau mes nesugebėjome pakreipti šio nacionalinio judėjimo mums naudinga vaga, mes praleidome jį pro šalį, ir jis pasuko keliu, kuriuo jį nuvedė smulkiaburžuaziniai veikėjai ir buožės. Tai buvo pati šiurkščiausia mūsų klaida."[30]

Arba, anot dar vieno žinomo ukrainiečių komunisto Hrynko, tautinis faktorius 1919–1920 m. tapo „valstietijos ginklu, nukreiptu prieš mus".[31]

Tiesą sakant, pirmųjų dviejų sovietų mėginimų pavergti Ukrainą nesėkmę Maskva kruopščiai išanalizavo ir priėjo teisingą išvadą, kad ukrainiečių tauta ir ukrainiečių kalba iš tiesų yra svarbus faktorius ir kad vietiniai gyventojai neišvengiamai vertins šį faktorių demonstratyviai ignoruojančią valdžią kaip jėga primestą ir jiems priešišką.

Vertinant organizaciniu požiūriu, naujoji Lenino partijos linija reiškė bendradarbiavimą su „borotbistais" – kairiąja Ukrainos socialistų revoliucionierių partijos frakcija, kuri pripažino sovietų valdžią, tačiau laikėsi aiškiai tautinių

principų ir įrodė galinti pasiekti tam tikrą palaikymą kaime, kuriame bolševikai patyrė visišką krachą.

Bolševikinės nuotaikos Ukrainoje buvo tokios silpnos, jog sulipdyti komunistų partijos vadovybę, kurios įtikinamą daugumą tautiniu pagrindu sudarytų ukrainiečiai, buvo tiesiog neįmanoma. Tačiau dabar, Maskvai nusprendus sulošti ukrainietiška korta, atsirado ir jos užmačių įgyvendinimui tinkamų žmonių. Ši sąjunga, kurią sudarius „borotbistai" įsiliejo į komunistų partijos gretas, reiškė, kad ilgainiui ukrainiečių vadovybėje daugės žmonių ne su leninine, o su nacionalistine praeitimi. Pirmieji sovietiniai istorikai rašė, kad Ukrainos komunistų partiją galima vertinti kaip turinčią „dvejopas šaknis". Jeigu Rusijoje iki valdžios viršūnių prasibrovė vos keletas buvusių ne bolševikų, kurie, beje, taip ir nebuvo prileisti prie aukščiausių postų partijos vadovybėje (pavyzdžiui, A. J. Vyšinskis), tai Ukrainoje matome buvusį „borotbistą" Liubčenką, kuris XX a. ketvirtajame dešimtmetyje tapo vietinės Liaudies komisarų tarybos pirmininku, ir kitus veikėjus, pavyzdžiui, Hrynko, užėmusius pačias aukščiausias pareigas.

Nors tarp aktyviai bolševikų judėjime dalyvavusių veteranų buvo daug lenkų (Dzeržinskis, Radekas, Kosioras, Menžinskis, Unšlichtas ir kt.) ir latvių (Rudzutakas, Eichė, Bėrzinis ir kt.), ukrainiečiai jame sudarė mažumą. O ir šios mažumos dauguma atstovų, pavyzdžiui, Skrypnykas ir Čubaras, kurie abu užsiėmė revoliucine veikla imperijos centre – vėliau, kai partija juos perkėlė į Ukrainą, taip pat pradėjo aktyviai remti ukraniečių tautinius siekius. Kaip jau esame minėję, šie faktai daugeliu atžvilgių labai primena XX a. penktojo ir šeštojo dešimtmečio įvykius Rytų Europoje, kai anksčiau besąlygišką paklusnumą Maskvai demonstravę komunistai (pavyzdžiui, I. Nadis ir T. Kostovas) staiga nuo jos nusigręžė.

Svarbu pažymėti ir tai, kad tuo chaotišku laikotarpiu daugelis žmonių tiesiog neįžvelgė tikrųjų leninizmo kėslų. Pirmaisiais sovietų valdžios viešpatavimo metais kai kurios nekomunistinės kairiojo sparno partijos vis dar galėjo legaliai veikti, o ir pačioje komunistų partijoje tuomet dar galėjo egzistuoti pavienės įvairių pažiūrų besilaikančios grupuotės.

Taigi, išryškėja vienas esminis dalykas: sovietų valdžios įtaką Ukrainoje sustiprino glaudžiai su ukrainiečių tauta susijusi grupė, kuri tuo pačiu veikė ir kaip nacionalistinių reikalavimų šaltinis.

* * *

Šiai grupei nebuvo suteikta jokia reali valdžia, to ir negalėjo įvykti be tam tikrų pražūtingų padarinių. Ukrainos komunistų partijos (kurią galima laikyti iš dalies fiktyvia) suvažiavimas, įvykęs už respublikos ribų Gomelyje (Baltarusija)

1919 m. spalį, priėmė realistišką nutarimą (paskelbtą spaudoje po septynerių metų), pagal kurį „judėti į pietus ir įvesti sovietų valdžią Ukrainoje taps įmanoma tik padedant gerai apmokytiems reguliariosios kariuomenės daliniams (kurie jokiu būdu negali būti vietinės kilmės)".[32] Būtina pažymėti, kad tuo laikotarpiu Ukrainos komunistų partijoje ukrainiečiai sudarė vos 23 %.[33]

Sovietų valdžios įtvirtinimo Rusijoje ir Ukrainoje skirtumai ypač išryškėja tuomet, kai peržvelgiami kaimų valdymo metodai abiejuose regionuose. Per karinio komunizmo laikotarpį svarbiausiu bolševikų valdžios organu kaime buvo Valstiečių varguomenės komitetas, kurį sudarė prokomunistiškai nusiteikę vargingieji valstiečiai ir „kaimo proletariatas". Rusijoje tokie varguoliai kaimo tarybose sudarė daugumą, o Ukrainoje jie buvo visiškai jas užvaldę. Šie varguolių komitetai Rusijoje buvo panaikinti 1918 m. pabaigoje, tačiau 1920 m. gegužės 9 d. jie buvo atkurti, *ir vien tik Ukrainoje*, kur jie buvo pavadinti neturtingųjų valstiečių komitetais (*Комітéти незамóжних селя́н*). Į juos galėjo įstoti tik vargingiausieji valstiečiai. Likusioje SSRS dalyje veikė tik kaimo tarybos. Tokios tarybos buvo įkurtos ir Ukrainoje, tačiau ten varguolių komitetai turėjo teisę apskųsti bet kurį kaimo tarybos sprendimą aukštesniajai valdžiai, atleisti „netinkamus" vykdomosios kaimo tarybų valdžios narius arba iš viso paleisti kaimo tarybą ir surengti naujus rinkimus. Jiems taip pat buvo suteikti įgaliojimai rekvizuoti maisto produktus iš vietinių gyventojų.

Štai kaip šių komitetų įgaliojimai buvo išdėstyti Centro komiteto aplinkraštyje: „Ukrainos kaime tikroji valdžia priklauso turtingiesiems valstiečiams, buožėms, kurie visa savo esybe yra nesutaikomi proletarinės revoliucijos priešai" ir kurie yra gerai „organizuoti ir iki dantų apsiginklavę". Vargingųjų valstiečių komitetai buvo įpareigoti organizuoti kaimo varguolius, „nuginkluoti buožes ir išnaikinti banditizmą".[34]

Svarbiausi veikėjai varguolių komitetuose, kitaip tariant, pagrindinė partijos atrama kaime, daugiausiai buvo neukrainiečiai. Per pirmąjį neturtingųjų valstiečių komitetų suvažiavimą tik 22,7 % delegatų kalbėjo ukrainiečių kalba, o per antrąjį jų suvažiavimą – tik 24,7 %.[35] Buvo aišku, kad ši negausi grupė negalėjo tapti patikima sovietų valdžios įtvirtinimo baze, ir netrukus į kaimą pagelbėti valstiečiams buvo pasiųsti keli tūkstančiai komunistų iš miestų.

Tautiškai susipratusius Ukrainos komunistus bolševikai toliau laikė nuošalyje, ignoruodami netgi pastarųjų kultūrinius reikalavimus. Vienas XII partijos suvažiavimo ukrainiečių delegatas pasakojo apie „aukštus postus užimančius draugus iš Ukrainos", kurie tvirtino „apvažinėję visą šalį, kalbėjęsi su valstiečiais ir įsitikinę, kad ukrainiečių kalba ten nereikalinga".[36]

Vienas iš žmonių, sugebėjusių tinkamai pasimokyti iš istorijos, buvo Rakovskis. Tačiau dabar jam pačiam teko skųstis dėl sunkumų, kilusių įvedant

į vietinių partinių veikėjų sąmonę „nacionalinio klausimo svarbą". Dabartinę tautinę politiką „dauguma Ukrainoje, o dar didesnė dauguma Rusijoje, suprato kaip kažkokį diplomatijos strateginį žaidimą..." Kaip pasakė vienas draugas: „Mes esame šalis, peržengusi tautybių etapo ribas, mes – šalis, kurioje materialinė ir ekonominė kultūra prieštarauja tautinei kultūrai. Tautinė kultūra egzistuoja atsilikusiose šalyse, kitoje barikadų pusėje, kapitalistinėse šalyse, o mes – komunistinė šalis."[37]

Įtakinga bolševikų partijos dalis, pavyzdžiui, jos veteranas D. Z. Lebedis, iškėlė „dviejų kultūrų priešpriešos" teoriją, pagal kurią „proletarinė Rusija" susiduria su „valstietiška Ukraina", ir priėjo prie išvados, kad joks „ukraininimas" iš principo nereikalingas, nes galiausiai turi įsigalėti rusų kultūra. 1920 m. lapkričio 17–20 dienomis V Ukrainos komunistų partijos suvažiavime G. Zinovjevas, vienas artimiausių Lenino bendražygių, pasiūlė apriboti ukrainiečių kalbos vartojimą vien kaimu, atsižvelgdamas (pagal tą pačią teoriją) į galutinę „kultūringesnės rusų kalbos" pergalę. Tačiau jo siūlymas buvo atmestas.[38]

1920–1921 m. partijos viduje šiuo klausimu buvo karštai diskutuojama, ir daugelis ukrainiečių komunistų atkakliai kovojo, siekdami išlaikyti jau iškovotas formalias galimybes ir tuo pačiu išplėsti ukrainiečių kultūros bei kalbos įtaką. Skrypnykas, tuomet vienas iškiliausių ukrainiečių bolševikų, pareiškė (per 1921 m. surengtą X Rusijos komunistų partijos suvažiavimą), kad „draugai turi aiškiai įsisąmoninti, kad sovietinė federacija – tai ne vien rusų federacija, nes svarbiausias faktas yra ne tas, kad ji yra rusų, o tas, kad ji yra sovietinė".[39] Aistroms dėl šio klausimo buvo lemta dar ilgai nenurimti.

Žymus bolševikas ir ištikimasis V. Lenino bendražygis Grigorijus Zinovjevas (stovi automobilyje) rusų kalbą vadino „kultūringesne" už „kaimietišką" ukrainiečių.

* * *

Iki 1920 m. kovo sovietai trečią kartą okupavo Ukrainą. Trumpalaikis Lenkijos įsitvirtinimas didžiojoje dešiniojo kranto Ukrainos dalyje, įskaitant ir Kijevą, 1920 m. gegužę paskutinį kartą trumpam atitolino galutinį sovietų valdžios įsigalėjimą šioje šalyje.

1920 m. lapkritį reguliarioji ukrainiečių kariuomenė buvo galutinai sutriuškinta, ir jos likučiai, perėję Lenkijos sieną, buvo internuoti, nors stambūs partizanų reidai vyko iki pat 1921 m. pabaigos. 1921 m. balandį Ukrainoje ir Kryme dar veikė 102 ginkluoti antikomunistiniai partizanų būriai, sudaryti iš 20, 30 ar 50 žmonių, o kai kuriuose jų narių skaičius siekdavo net 500, neskaitant anarchisto Machno armijos, kurią sudarė apie 10 000–15 000 vyrų. Anot daugelio sovietinių šaltinių, mažesnio masto partizaninis karas (apie jį kalbėsime ir kitame skyriuje) vyko dar daugelį metų po pagrindinių antisovietinių ukrainiečių pajėgų sutriuškinimo 1921 m.[40]

Kaip ten bebūtų, 1921 m. Ukraina galiausiai buvo pavergta – ji tapo pirmąja Rytų Europos nepriklausoma valstybe, kurią sėkmingai užgrobė Kremlius. Bolševikų mėginimai užgrobti Lenkiją sužlugo 1920 m.: ir jeigu jiems tuomet būtų pavykę įgyvendinti savo kėslus, dauguma šiuolaikinių žmonių traktuotų ilgalaikį Lenkijos užgrobimą (pertrauką trumpalaikio nepriklausomybės laikoptarpio) kaip savaime suprantamą istorinį faktą.

Taigi, nuo 1918 m. iki 1920 m. Ukrainoje pasikeitė trys sovietinės vyriausybės, be to, kiekviena jų būdavo įkuriama iš karto po kiekvieno Raudonosios armijos įsiveržimo. Pirmąsias dvi vyriausybes išvarė kitos agresyviai nusiteikusios konkuruojančios grobikiškos jėgos jau po to, kai pirmosios dar pademonstravo veik visišką nesugebėjimą įgyti ukrainiečių tautos palankumą. Ir tik per trečiąjį bandymą Leninas ir bolševikai pagaliau suprato, kad be rimtų ar bent jau atrodančių rimtomis nuolaidų ukrainiečių tautiniams interesams jų valdžia niekada neįgis stabilumo ir nebus saugi. Būtina pažymėti, kad kai tik Leninas įsisąmonino politinę pamoką apie tai, kaip svarbu neįžeisti kitų tautų nacionalinio orumo, jis niekada jos nepamiršo ir vėliau vis pabardavo Staliną bei kitus bolševikus, kai pajusdavo, kad šie akivaizdžiai imdavo reikštis kaip didžiarusių šovinistai.

Per visą kitą dešimtmetį Ukraina galėjo naudotis ganėtinai plataus masto kultūrine ir kalbine laisve, ir bolševikinės vyriausybės stengėsi pernelyg grubiai ir demonstratyviai neprimetinėti jai Maskvos politinės valios. Tačiau kova nesibaigė, ir buvo aišku, kad gan didelė komunistų partijos dalis toliau laiko ukrainiečių nacionalinį judėjimą faktoriumi, sėjančiu SSRS nesantaiką, o Ukrainos siekį tapti nepriklausoma valstybe – nepakankamai išgyvendintu reiškiniu. Stalinas pritarė šiam požiūriui ir, perėmęs valdžios vairą, griebėsi kraštutinio žiaurumo represijų, nukreiptų prieš nepaklusnią ukrainiečių tautą.

3 SKYRIUS

Revoliucija, karas su valstiečiais ir badas (1917–1921)

Myli kraują
Rusijos žemelė.
A. Achmatova

Iki 1917 m. carinės Rusijos valstiečiai nuosavybės teise valdė arba turėjo išsinuomoję keturis kartus daugiau žemės nei kiti savininkai (įskaitant ir „išsišokėlius" miestiečius, sudariusius 1911 m. 20 %). 89 % apsėtų šalies žemės naudmenų buvo valstiečių rankose.[1]

Žlugus senajam režimui 1917 m. kovą, valstiečiai užgrobė stambių dvarų žemes. 1917 m. iš 110 000 dvarininkų buvo atimta 108 mln. akrų žemės ir dar 140 mln. akrų buvo atimta iš dviejų milijonų „valstiečių" – pastarieji, kaip rodo surinkti duomenys, valdė po 70 akrų žemės, ir juos, ko gero, derėtų apibūdinti kaip smulkius dvarininkus. Per 1917–1918 m. (trisdešimt šešiose tipiškose gubernijose) valstiečiai padidino savo valdas nuo 80 % iki 96,8 % visos naudojimui tinkamos žemės,[2] o vidutinė valstiečio valda padidėjo maždaug 20 % (Ukrainoje ji padidėjo beveik du kartus).[3]

Nuo 1917 m. iki 1919 m. bežemių valstiečių skaičius sumažėjo beveik perpus, o skaičius valstiečių, valdžiusių per 10 *dešimtinių* (maždaug po 27,5 akro) sklypus, sumažėjo beveik dviem trečdaliais.[4] Kaimuose buvo aiškiai pastebima socialinių skirtumų niveliacija.

Suderintas su Lenino taktiniais vertinimais 1917 m. lapkričio 8 d. Žemės dekretas, išleistas iš karto po bolševikų įsigalėjimo, buvo grindžiamas socialistų revoliucionierių išdėstytais valstiečių reikalavimais. Tai buvo sąmoningas manevras, turėjęs bolševikams padėti įgyti valstiečių palaikymą. Jis skelbė, kad

№ 209.
Суббота.
28 октября 1917 г.

ИЗВѢСТІЯ

ЦѢНА:
въ Петроградѣ 15 коп.
на ст. жел. д. 18 коп.

Центральнаго Исполнительнаго Комитета
и Петроградскаго Совѣта
РАБОЧИХЪ и СОЛДАТСКИХЪ ДЕПУТАТОВЪ.

Въ виду созыва въ теченіи ближайшихъ дней Второго Всероссійскаго Съѣзда Совѣтовъ Крестьянскихъ Депутатовъ, **крестьянъ-делегатовъ** пріѣхавшихъ на Второй Всероссійскій Съѣздъ Совѣтовъ Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ **просятъ остаться** для участія въ работахъ этого съѣзда.

ДЕКРЕТЪ О ЗЕМЛѢ

Laikraščio „Izvestija" numeris, kuriame paskelbtas Žemės dekretas.

tik Steigiamasis susirinkimas (kurį, tiesą sakant, 1918 m. sausį bolševikai išvaikė) gali išspręsti žemės klausimą, tačiau kartu pabrėžė, kad „pačiu teisingiausiu sprendimu" būtų perduoti visą žemę, įskaitant ir valstybinę žemę, „tiems, kas ją dirba", ir kad „žemės valdymo formos turi būti visiškai laisvai pasirenkamos <...> atsižvelgiant į kiekvieno konkretaus kaimo reikmes".

Kiek vėliau Leninas atvirai pripažino, kad tai buvo manevras:

> „Mes, bolševikai, priešinomės šio įstatymo priėmimui. <...> Tačiau jį vis tiek pasirašėme, nes nenorėjome priešintis daugumos valstiečių valiai. <...> Mes nenorėjome primesti valstiečiams minties, jiems visiškai svetimos minties, kad žemės padalijimas lygiomis dalimis yra bevertis. Mes manėme, kad būtų daug geriau, jeigu patys valstiečiai per savo patirtį ir kančias suprastų, kad žemės padalijimas lygiomis dalimis – absurdas. <...> Štai kodėl mes padėjome jiems pasidalyti žemę, nors ir supratome, kad tai nėra tinkama išeitis."[5]

1918 m. vasario 19 dieną išleistame žemės „socializacijos" dekrete buvo išvardyti kolektyvizacijos privalumai, tačiau faktiškai jis buvo susijęs su žemės sklypų paskirstymu pagal lapkričio 8 d. žemės dekretą.

Vėl iškilo, o kalbant dar tiksliau, spontaniškai įsigalėjo bendruomenė. Bendruomenei buvo leista tvarkytis su dvarininkų ir kitos žemės perskirstymu. Bolševikai veikiausiai manė, kad bendruomenių įgaliojimus galima apriboti tik šia veikla ir kad likusias kaimo valdymo funkcijas prisiims tarybos. Iš tikrųjų, apskritai kalbant, bendruomenė perėmė faktinę valdžią kaime.

Bendruomenių atgimimas apėmė bent jau dalinį Stolypino valstietijos kaip klasės suardymą, ir „atsiskyrėliai" dažnai būdavo verčiami sugrįžti į bendruomenę.[6] Privatūs ūkiai arba iš kelių pavienių ūkių susidedantys kaimeliai (ukr. *khutirs*) buvo pakankamai stambūs arba pakankamai klestintys, kad komunistai, vadovaudamiesi jų pačių sugalvotomis žiauriomis taisyklėmis, galėtų jų savininkus priskirti buožėms ir likviduoti. Sibire, kaip ir Ukrainoje, kur valstiečiai

nuo seno buvo įpratę gyventi kaimeliuose, o ne vienkiemiuose, turtingų valstiečių išliko daugiau, tačiau, vertinant SSRS kaip visumą, iki 1922 m. išliko mažiau nei pusė visų anksčiau „atsiskyrusių" ūkių.[7] (Nors vėliau, tuo metu, kai produktyvumą imta vertinti labiau nei ištikimybę doktrinai, valdžia vėl ėmė skatinti šį ūkininkavimo metodą.)

Tačiau bendruomenių atkūrimas tuometiniu laikotarpiu tapo esminiu socialiniu faktoriumi. Revoliucijos išvakarėse mažiau nei 50 % valstiečių 47 Europos gubernijose vis dar priklausė kaimo bendruomenėms. Tačiau iki 1927 m. į buvusias bendruomenes sugrįžo iki 95,5 % visų valstiečių ūkių, ir tik 3,5 % valstiečių valdė pavienius Stolypino tipo ūkius. Kokia ironija! Šio sugrįžimo prie bendruomenių rezultatas – išsvajotasis „socializmas" nė per žingsnelį nepasistūmėjo į priekį! Bendruomenė tapo agrarinio atsilikimo įsikūnijimu; tuo pat metu kaip autentiška valstietiška organizacija ji tapo ir tolesnės žemės socializacijos kliūtimi. Bent jau taip padėtį turėjo vertinti komunistai. Komunistai laikėsi požiūrio, kad visas šis „juodas perdalijimas" reiškė, kad „kai kaimams pasisekė perimti dvarininkų nuosavybę, jie tapo kurti socializmo idėjoms".[8]

Leninas daugybę kartų išdėstė savo nuomonę apie šį reiškinį. Jis aiškiai matė, kur slypi doktrinos problema:

> „Smulkiaburžuaziniai savininkai yra pasiruošę mums, proletarams, padėti nuversti dvarininkus ir kapitalistus. Tačiau toliau mums su jais ne pakeliui."

Ir jis prieina prie išvados:

> „Tuomet mes turėsime kuo ryžtingiau ir negailestingiau kovoti su šiais savininkais."[9]

* * *

Dar 1918 m. gegužę bolševikai nusprendė, kad pradinis sąjungos su valstiečiais etapas iš esmės yra baigtas ir kad atėjo metas rimtai pereiti prie socialistinės revoliucijos. Anot Lenino, jeigu Rusiją galėjo valdyti keli šimtai tūkstančių aristokratų, tuomet ją lygiai taip pat sėkmingai gali valdyti ir keli šimtai tūkstančių komunistų. Ir to laikotarpio situaciją atspindi ne kur kas moksliškesnė klasinė ar socialinė analizė, o būtent pastarasis teiginys.

Valstietijos sumenkinimas buvo oficialiai įformintas 1918 m. liepą, kai nauja sovietinė konstitucija suteikė darbininkams didžiulį pranašumą prieš valstiečius tarybose, oficialiuose šalies valdymo organuose – vienas darbininkų atstovas atstovavo 25 000 *rinkėjų*, o vienas valstiečių atstovas atstovavo 125 000 *gyventojų*,

kitaip tariant, santykis buvo lygus veik 3:1. Centriniuose sovietiniuose organuose, kuriuose šis disbalansas buvo itin ryškus, partijos kontrolė bet kuriuo atveju būtų pavertusi niekiniu bet kokį teisėtą balsavimą. Tačiau net ir įvilktas į patrauklų marksizmo drabužį, šis „klasinis" žingsnis vargu ar galėjo patraukti valstiečius į savo pusę. Šalies kaime pradėjus naują socializmo statybos etapą, buvo kalbama tik apie sąjungą su pačiais vargingiausiais valstiečiais ir „kaimo proletariatu", nukreiptą prieš „buožes", o „vidutiniokai" turėjo būti neutralizuoti (vis dėlto susidarius kritinei situacijai pilietiniame kare vidutiniokas vėl tapo „sąjungininku").

Nors ši formuluotė daugmaž atitiko tuometinę klasinę doktriną, praktiškai ją buvo ganėtinai sunku pritaikyti. Visų pirma buožė, arba pasiturintis valstietis išnaudotojas, su kuriuo visi kiti valstiečiai privalėjo kovoti, tuo metu virto vos ne mitine būtybe. Pirminiai buožės požymiai – lupikavimas ir paskolų išdavimas už įkeistą turtą – prarado aktualumą, nes jie buvo oficialiai uždrausti įstatymo. Tačiau oficialiai teigiama, kad „pirmas smūgis" per buožių pozicijas kaime buvo smogtas tik 1918 m. vasarą, kai buožių ūkių skaičius sumažėjo trečdaliu ir iš pasiturinčių valstiečių buvo konfiskuota 50 mln. hektarų žemės[10], taip buožės prarado per 60 % savo žemės.[11] 1918 m. rugpjūtį Leninas dar kalbėjo apie du milijonus buožių išnaudotojų, tačiau 1920 m. balandį, anot jo, šalyje buvo likęs tik vienas milijonas „svetimo darbo eksploatatorių".

Buožių žemės buvo konfiskuojamos ir perskirstomos (bent jau Ukrainoje) iki pat 1923 m. vidurio, ir tokio likimo neišvengė nė vienas valstietis, kurį buožių kategorijai buvo galima priskirti nebent su tam tikromis išlygomis.

Sovietų organizuotas propagandinis mitingas, kuriame kolūkiečiai reikalauja susidoroti su buožėmis.

Tačiau sunkiausia buvo suprasti faktą, kad „kaimo proletariatas" tų pačių komunistų buvo laikomas veik silpniausiu elementu kaime, jokiu būdu neprilygusiu miesto proletariatui kad ir pagal darbo produktyvumą. Anuometinius įvykius analizavę komunistai turėjo pripažinti, kad tuometinį „kaimo proletariatą" sudarė veltėdžiai ir girtuokliai, kitaip tariant – mažiausiai gerbiami kaimo bendruomenių nariai. Taigi, ten, kur Stolypinas ketino remtis „stipriaisiais", Leninas teikė pirmenybę silpniesiems. Jis tiesiog nenumatė kito būdo, kuriuo būtų galėjęs įtvirtinti kaime savo politiką. Partijos pozicijos kaime visada buvo labai silpnos.

Iki revoliucijos į bolševikų partiją buvo įstoję tik 494 valstiečiai ir kaime veikė tik keturios bolševikų kuopelės.[12]

Bolševikų partijos vadovai nė neketino slėpti siekią bet kokia kaina *sukelti* kaime klasių kovą, kuri faktiškai tuomet jame išvis neegzistavo. Sverdlovas, 1918 m. gegužę kreipdamasis į Centrinį vykdomąjį komitetą, pareiškė:

> „Mes labai rimtai turime iškelti sau užduotį suskaidyti kaimą klasėmis, sukurti jame dvi priešiškas stovyklas, pakelti pačius vargingiausius gyventojų sluoksnius kovai su buožiniais elementais. Tik tuomet, jeigu sugebėsime perskelti kaimą į dvi stovyklas, sukelti jame tokį pat klasinį karą kaip ir mieste, tik tuomet sukursime kaime tokią padėtį, kokią sukūrėme mieste."[13]

* * *

Kova kaime iš tiesų vis labiau nuožmėjo. Tačiau jos esmę sudarė visai ne vargingųjų ir turtingųjų valstiečių priešpriešа. Bolševikų valdžia siekė įgyvendinti kaime dar vieną labai konkretų planą, kurį laikė svarbesniu net už tariamą klasinę kovą. Ji užsibrėžė atimti iš valstiečių teisę prekiauti jų pačių užaugintu derliumi, ir kovojama iš esmės buvo už tai, kad užaugintą derlių būtų galima nusavinti valstybės vardu. 1918 m. gegužės 9 d. dekretas „apie maisto produktų monopolį" aprūpinimo maisto produktais komisariatui suteikė teisę nusavinti iš valstiečių „grūdų perteklių", viršijantį komisariato nustatytas normas, tuo pačiu nurodydamas, kad „šie grūdai yra buožių rankose". Šiame dekrete buvo raginami „visi dirbantys ir beturčiai valstiečiai nedelsiant susivienyti negailestingam karui su buožėmis". Gegužės 27 d. išleistu dekretu aprūpinimo maisto produktais komisariatui buvo suteikti įgaliojimai steigti iš patikimų darbininkų sudarytas ypatingosios paskirties „maisto produktų komandas", kurios jėga atiminėtų iš valstiečių grūdus; 1918 m. liepą šiems būriams priklausė per 10 000 žmonių, o 1920 m. jų skaičius išaugo iki 45 000. Apie šios nusavintojų „kariaunos" metodus galima spręsti iš paties Lenino pateikto jų įprastinio elgesio

aprašymo, kuriame jis kalba apie savavališkus suėmimus, mušimą ir grasinimus mirties bausme be jokios aiškios priežasties, naminės degtinės varymą iš konfiskuotų grūdų ir girtuokliavimą.[14]

1918 m. gegužę išleistame dekrete buvo kalbama apie grūdų „pertekliaus" nusavinimą paliekant valstiečiui dvigubai daugiau grūdų, nei apskaičiuotas minimumas, būtinas jo šeimos „reikmėms". Tačiau pagal 1919 m. sausį išleistą naują dekretą „apie maisto rekviziciją" konfiskuojamų grūdų kiekis jau buvo nustatomas kitaip: svarbiausios buvo valstybės „reikmės", o tai, kiek grūdų po rekvizicijos liks valstiečiui, neturėjo jokios reikšmės. Vėliau Leninas pripažino:

> „Faktiškai mes nusavindavome visus perteklinius grūdus – o kartais ne tik perteklinius grūdus, bet ir dalį grūdų, kurie buvo būtini valstiečio šeimai prasimaitinti."[15]

Vienas sovietinis mokslininkas savo neseniai išleistame darbe pasakoja, kad maisto produktų nusavinimo komandos iš pradžių mėgindavo atimti grūdus tiesiogiai iš tų valstiečių, kurie būdavo įtariami jų slėpimu, ir kad kitų kaimo gyventojų į šias akcijas neįtraukdavo. Tačiau paaiškėjo, kad „be kitų kaimiečių spaudimo [buožės] atsisakydavo atiduoti perteklių valdžiai, o kai kurie jų netgi slėpdavo grūdus vargingųjų valstiečių namuose, žadėdami pastariesiems atlygį už šią paslaugą".[16] Kitaip tariant, valstiečių vienybė nebuvo išardyta.

Bolševikų iš valstiečių atimtus grūdus saugo raudonarmietis.

Siekdama paaštrinti klasių kovą kaime, valdžia 1918 m. birželio 11 d. išleido dekretą, pagal kurį kaimuose buvo įsteigti vargingųjų valstiečių komitetai (apie juos mes jau kalbėjome nagrinėdami įvykius Ukrainoje). Leninas šį etapą apibūdino kaip perėjimą nuo dvarų sistemos puldinėjimo prie socialistinės revoliucijos pradžios kaime.[17]

Duomenys iš pavienių gubernijų, kuriuos mums pavyko gauti, rodo, kad šie vargingųjų valstiečių komitetai (rus. *kombedy*) turėjo tik pusę narių, priklausiusių įvairiems valstietijos sluoksniams[18] (1919 m. šių komitetų nariai, išlikę veik nepakitusios sudėties, įsiliejo į kaimo tarybų sudėtį). Svarbiausi abiejų organizacijų aktyvistai buvo iš miestų atvykę komunistai – 125 000 šių komunistų buvo pasiųsta sustiprinti silpnų kaimo organizacijų.[19]

Begalėje savo kalbų, pasakytų įvairiomis progomis, Leninas be perstojo reikalavo siųsti į kaimą „tūkstančių tūkstančius politiškai susipratusių" darbininkų iš abiejų sostinių, kad šie prisiimtų vadovauti maisto produktų nusavintojų komandoms ir įsilietų į vargingųjų valstiečių komitetų vadovybės gretas.

Nors dauguma net ir pačių vargingiausių valstiečių šiems planams buvo abejingi, režimui visgi pavyko susikurti kaimo vietovėse tam tikrą bazę. Priešiškumui kaime stiprėjant, komunistų remiamos ir ginkluotų įsibrovėlių iš miestų palaikomos smulkios gaujos pradėjo plėšti ir žudyti valstiečius daugmaž pagal savo nuožiūrą.[20] 1918 m. rugpjūčio pabaigoje Leninas pasiūlė kiekviename rajone imti įkaitus – „po 25–30 įkaitų iš turtingųjų tarpo, kurie garantuotų savo gyvybėmis už viso grūdų pertekliaus surinkimą ir pakrovimą".[21] Jis taip pat pasiūlė dalį konfiskuotų grūdų išdalyti vietiniams bolševikų informatoriams.[22]

Vienas sovietinis mokslininkas apytikriai apskaičiavo, kad 1919 m. buvo konfiskuota 15–20 % žemės ūkio produkcijos, o 1920 m. šis kiekis išaugo iki 30 %. (Pagal 1919 m. rugpjūčio 5 d. dekretą privalomai turėjo būti tiekiama jau ir „namudininkų pagaminta produkcija".)

Toks požiūris į valstiečių pagamintą produkciją dažnai įvardijamas kaip „karinis komunizmas" su potekste, kad tai neva buvusi ypatingų priemonių taikymo politika, kurią nulėmė pilietinio karo sunkumai. Toks traktavimas pakankamai netikslus. Tuo metu, kai buvo išleisti pirmieji dekretai, pilietinis karas dar net nebuvo prasidėjęs, ir Leninas, remdamasis visiškai kitokiu požiūriu, 1918 m. birželį apibūdino valstybės monopolį grūdams kaip „vieną pačių svarbiausių laipsniško perėjimo nuo kapitalistinių prekių mainų prie socialistinių prekių mainų metodų".[24]

Kitaip tariant, karinio komunizmo politika buvo visai ne karinė priemonė, o sąmoningas mėginimas sukurti naują socialinę tvarką – įgyvendinti neatidėliotiną šalies perėjimą prie visiško socializmo. Netgi po šio plano žlugimo Leninas tai aiškiai patvirtino, kalbėdamas apie „mėginimą iš karto pereiti prie

Bolševikų siautėjimas kaime (dail. Ivanas Vladimirovas).

komunizmo", ir pareiškė: „Iš esmės mes laikėme įmanomu <...> imtis be jokio perėjimo socializmo statybos."[25] 1921 m. spalį jis pasakė:

> „Mes apskaičiavome <...>, o gal netgi be išsamesnių skaičiavimų padarėme prielaidą, kad įvyks tiesioginis perėjimas nuo senosios Rusijos ekonomikos prie valstybinės gamybos ir produkcijos paskirstymo pagal komunistinius principus."[26]

O tuo laikotarpiu vykdytą derliaus konfiskavimo politiką jis paaiškino taip:

> „Didžiausia mūsų klaida buvo ta, kad nusprendėme prie komunistinės gamybos ir paskirstymo pereiti tiesiogiai. Mes siekėme gauti pakankamą grūdų kiekį iš valstiečių planinio paskirstymo būdu [įvesdami privalomas grūdų pristatymo kvotas], tada paskirstyti jį pramonės šakoms, ir štai tokiu būdu įgyvendinti komunistinę gamybą bei paskirstymą. Negaliu tvirtinti, kad kaip tik taip įsivaizdavome savo planą, tačiau veikėme su panašiu nusiteikimu."[27]

Vienas garsus sovietinis ekonomistas rašė, kad per karinio komunizmo laikotarpį trūko planavimo, ir bet kokia nesėkmė buvo traktuojama kaip ypatingas įvykis arba „šokas", kurį būtina nedelsiant spręsti taikant visas įmanomas priemones. Tokia ūkio valdymo tvarka neišvengiamai vedė į ekonominę anarchiją,[28] ir jos taikymas ypač išryškėdavo sprendžiant valstiečių grūdų nusavinimo

klausimą vieninteliu valdžiai žinomu būdu – jėga. Nors Nikolajus Bucharinas, pasitelkęs keistą logiką, savo darbe „Pereinamojo laikotarpio ekonomika" tvirtino, kad spaudimo valstietijai negalima vertinti kaip „grynos prievartos", nes ji (valstietija) „stabdo bendrą ekonominį augimą". Leninas šią frazę pakomentavo taip: „Labai gerai."[29]

Apskritai kalbant, bolševikai suvokė socializmą kaip santvarką, kurios pagrindas – centralizacija, planavimas ir pinigų panaikinimas. Jų sukurta tuometinė sistema rėmėsi pramonės ir finansų nacionalizavimu, taip pat centralizuotos vyriausybinės mašinos vykdomu grūdų prievartiniu nusavinimu. Partija, pradedant Leninu ir baigiant eiliniu komunistu, šį visuomenės modelį laikė jau net ne socializmu, o tikru komunizmu! Kažkurioje tuometinių savo kalbų Leninas grūdų pertekliaus nusavinimą pavadino socializmo esme. Jis taip pat tvirtino, kad tiesioginiai santykiai tarp valstybės ir valstiečio yra socialistiniai, o rinkos santykiai – kapitalistiniai.[30]

Stulbina tai, kad Leninas socializmo ar socialistinių santykių sukūrimo niekaip nesiejo su valstietijos kolektyvizacija. Svarbiausiu socializmo sukūrimo kriterijumi jis laikė vien tik prekinių santykių panaikinimą.

Taigi, svarbiausia bolševizmo problema buvo tokia: kaip paimti valstiečių grūdus jų neperkant. Todėl ir 1930 m. kolektyvizaciją labiau derėtų vertinti ne kolektyvinės nuosavybės ir kolektyvinio darbo požiūriu, o atsižvelgiant į faktą, kad ji atėmė iš valstiečių galimybę išlaikyti jų darbo produkciją ir ją nuslėpti nuo valstybės. Štai kodėl 1930 m. kolektyvizacija turėtų būti labiau siejama ne su kolektyvinės nuosavybės ir kolektyvinio darbo įvedimu, o su metodu, kurį pasitelkus galima atimti iš valstiečio galimybę nuslėpti nuo valstybės jo paties darbo produktus.

Tuo metu 1918–1921 m. egzistavę dosniai subsidijuojami kolūkiai buvo negausūs ir neproduktyvūs, ir Leninas juos paniekinamai praminė „elgetynais". Dauguma stambių ūkių buvo pertvarkyti į sovietinius ūkius (rus. *sovkhozy*), kurie tuomet buvo laikomi aukščiausia sovietinio ūkininkavimo forma – tikru marksistų išsvajotu žemės ūkio produkcijos fabriku. 1919 m. vasario 14 d. įstatymas apie socialistinę žemės nuosavybę skelbė, kad sovietiniai ūkiai buvo organizuojami tam, kad „būtų sukurtos sąlygos galutiniam perėjimui prie komunistinės ūkininkavimo formos". Tačiau ir sovietiniai ūkiai negalėjo puikuotis ypatingu našumu, jie nebuvo populiarūs, nors bolševikų valdžia jiems dosniai skirdavo įvairių lengvatų. Per karinio komunizmo laikotarpį nei sovietiniai ūkiai, nei kolūkiai nevaidino ypač svarbaus vaidmens.

O kalbant apie veiksmingą žemės ūkio modernizaciją, didelės ateities viltys buvo siejamos su traktoriumi, mašina, tuo metu jau plačiai naudota Amerikoje. 1919 m. Leninas pareiškė, kad 100 000 traktorių pavers valstiečius komunistais.[31]

Pilietinio karo pabaiga nesušvelnino karinio komunizmo. Tiesą sakant, buvo priimta ištisa virtinė naujų utopinių priemonių: buvo panaikintas mokestis už ryšio priemones ir žemės renta; buvo planuojama panaikinti pinigus ir uždaryti centrinį banką; o 1920 m. pabaigoje buvo nacionalizuotos paskutinės smulkios įmonės – ir beveik tuo pat metu valstybė ėmė be atodairos kištis į valstiečių reikalus, nesibodėdama nurodinėti, kokias kultūras pastarieji privalantys kultivuoti.

1921 m. kovo 8 d., per patį Kronštato sukilimo įkarštį, Leninas karštai įrodinėjo X partijos suvažiavimo dalyviams, kad bolševikai, atsisakydami konfiskuoti grūdus ir leisdami įsigalėti laisvajai prekybai, „neabejotinai suteiks Baltajai gvardijai galimybę užgrobti valdžią, prisidės prie kapitalizmo triumfo ir visiško senojo režimo atkūrimo. Todėl kartoju: privalote gerai įsisąmoninti šį politinį pavojų".

* * *

Kol vyko pilietinis karas, valstiečiai nesiejo didelių vilčių ir su baltaisiais. Denikinas – remiantis neįtikėtinai atviru straipsniu apie jį *Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje* – palaikė ne carizmą ir stambiuosius žemvaldžius, o konstitucinės demokratijos šalininkus. Tačiau vienybės arba nuomonių vienovės stoka baltųjų gretose suteikė jų priešininkams dingstį apkaltinti juos siekimu atkurti dvarininkų valdžią (kas, žinoma, kai kurių jų atžvilgiu buvo neabejotina tiesa). Be to, Denikinas atvirai rėmė „vieningos ir nedalomos Rusijos" idėją ir nepripažino ukrainiečių tautos egzistavimo. Dar viena Denikino ir daugelio kitų antisovietinių režimų politikos lemtinga klaida slypėjo jų požiūryje į gyvybiškai svarbų agrarinį klausimą – bet kurio tuometinio režimo ar bet kurios armijos skubus poreikis apsirūpinti grūdais nulemdavo prekinių santykių neigimo politiką. Tai, ko gero, pasakytina apie visus baltųjų režimus iki Vrangelio. Vrangelis pirmasis ėmė pasikliauti rinkos dėsniais ir laisva prekyba grūdais. Ir jo išsiveržimas iš Krymo 1920 m. su maža ir nuolat pralaiminčia armija, atsidūrusia iš pirmo žvilgsnio beviltiškoje padėtyje, pirmą kartą papildė Baltąją armiją dideliu kiekiu savanorių iš ukrainiečių valstiečių tarpo.

Apskritai kalbant, Rusijos pilietinį karą galima pavadinti konfliktu, kilusiu tarp dviejų gerai ginkluotų, tačiau ne itin populiarių mažumų. Ir jeigu tyrinėdami laikotarpį po 1918 m. iš įpročio didžiausią dėmesį skiriame tik baltųjų ir raudonųjų konfliktui, tam negalima rasti rimto pateisinimo: žinoma, tai buvo įprastinis karas, jame dalyvavo organizuotos armijos, dėl įtakos besivaržančios vyriausybės, generaliniai štabai; kariaujama buvo dėl geresnių pozicijų, svarbiausių miestų užėmimo. Bendrais bruožais šio karo operacijos ir mūšiai daugeliui gerai žinomi;

daugeliui vertintojų jis atrodo ganėtinai aiškus ir kupinas didingo dramatizmo. Tačiau pagal užmojį, o ypač pagal aukų skaičių ir padarinius šaliai, jį galima pagrįstai laikyti mažiau visuotiniu ir daug lengvesniu nei 1918–1922 m. valstiečių karas, kuris iš dalies su juo sutapo ir truko šiek tiek ilgiau. Štai kaip 1921 m. susiklosčiusią padėtį apibūdino vienas garsus sovietinis istorikas, kai baltųjų šalyje jau nebebuvo:

> „Valstiečių sukilimas apėmė veik visą centrinę RSFSR dalį, nuo Machno prie Dnipro iki Antonovo prie Volgos."[32]

Sukilimas taip pat apėmė Baltarusiją, šalies pietrytinę dalį, Sibirą, Kareliją, Kaukazą ir Vidurinę Aziją.[33]

Jau 1918 m. oficialiais duomenimis sovietų respublikoje nuo 1918 m. liepos iki tų pačių metų lapkričio kilo 108 „buožių maištai". Per visus 1918 metus vien tik dvidešimtyje Vidurio Rusijos rajonų kilo ne mažiau kaip 245 reikšmingi antisovietiniai sukilimai,[34] o per septynis 1919 metų mėnesius beveik trečdalyje bolševikų kontroliuojamos teritorijos buvo užregistruoti 99 sukilimai.[35]

Kai kuriuose rajonuos valstiečiai nužudydavo maisto konfiskavimo komandų įgaliotinius, kai tik šie įžengdavo į kaimą; tada atvykdavo baudžiamieji būriai, kurie sušaudydavo per pustuzinį valstiečių, kitus suimdavo; dar po dienos ar dviejų į kaimą atvykdavo naujas konfiskavimo komandos įgaliotinis su pagalbininkais ir valstiečiai juos visus vėl nužudydavo; į kaimą vėl atžygiuodavo baudėjai – ir t. t., ir pan.[36] Tokie smulkūs susidūrimai buvo plačiai paplitę, ir jie peraugdavo į stambesnius valstiečių sukilimus, ir sukilėliai, praminti „žaliaisiais", kėlė bolševikams ne ką mažesnę grėsmę nei baltieji arba lenkai.

Savo požiūrį į įvairaus plauko priešus Leninas su nuostabiu atvirumu atskleidžia viename savo laiškų, skirtų žymiam Raudonosios armijos komisarui: „Nuostabus planas. Įvykdykite jį kartu su Dzeržinskiu. Apsimetę „žaliaisiais" (vėliau kaltę suversime jiems) nužygiuosime pirmyn dešimt ar dvidešimt varstų ir iškarsime buožes, šventikus bei dvarininkus. Premija – 100 000 rublių už kiekvieną pakaruoklį."[37]

1919 m. pradžioje didelis sukilimas apėmė Pavolgio regioną, o 1920 m. kilo dar vienas sukilimas. 1919 m. vasarą rusų valstiečių „armija" Ferganoje, suformuota kovai su vietiniais musulmonais, stojo į kovą su raudonaisiais kartu su tais pačiais musulmonais. Remiantis bolševikų valdžios pranešimais, Šiaurės Kaukaze susikūrė ištisos sukilėlių armijos, kurios sutriuškino keletą sovietinių divizijų.[38] Plataus masto sukilimai nusirito ir per daugelį tautinių mažumų apgyvendintų teritorijų. 1921 m. vasario 13 d. sukilo armėnai, ir po penkių dienų jie užėmė Jerevaną.

Per valstiečių sukilimą bolševikų sugriautas Jaroslavlis, 1918 m.

1921 m. sausį Vakarų Sibire kilusiame sukilime dalyvavo apie 55 000–60 000 valstiečių. Šis sukilimas apėmė daugiau kaip 12 apskričių,[39] o jo dalyviai veiksmingai atkirto raudonarmiečius nuo komunikacijų ir užėmė daug miestų, tarp kurių buvo ir vienas stambiausių Sibiro pramonės centrų – Tobolskas.[40]

Garsusis Antonovo sukilimas, prasidėjęs 1920 m. rugpjūčio 19 d., netrukus apėmė didžiąją Tambovo gubernijos dalį ir persirito į kai kuriuos gretimų gubernijų rajonus. Į sukilėlių armiją įstojo per 40 000 valstiečių. Šių Tambovo sukilėlių suvažiavime buvo priimta programa su reikalavimu panaikinti sovietų valdžią ir sušaukti Steigiamąjį susirinkimą lygiateisio balsavimo pagrindu, taip pat perduoti žemę tiems, kas ją dirba. Panašius dokumentus paskelbė ir Pavolgio sukilėliai, kurie taip pat ragino perduoti valdžią žmonėms „neskirstant jų į klases ar partijas".[41]

Šių sukilėlių buvo neįmanoma traktuoti kaip buožių, kadangi net ir oficialūs pranešimai aiškiai rodė, kad nuo 25 iki 80 % kaimo gyventojų, aktyviai kovojusių Antonovo armijoje,[42] buvo vargingieji valstiečiai arba vidutiniokai. Jie daugelį mėnesių atsilaikė prieš stambias bolševikų pajėgas, stumdami jas į aklavietę, ir tik 1921 m. gegužę Tuchačevskio vadovaujamai reguliariajai kariuomenei pagaliau pavyko sukilimą numalšinti. Tačiau ir po numalšinimo mažos sukilėlių grupelės veikė mažne iki pat 1922 m. vidurio. Atsakomieji bolševikų veiksmai buvo žiaurūs; su ištisais kaimais buvo susidorota taip, kaip po daugelio metų naciai susidorojo su Lidicės gyventojais.

1919 m. gegužę Ukrainoje kilusiame plataus masto Grigorjevo vadovaujamame sukilime dalyvavo 20 000 žmonių, disponavusių 50 patrankų ir netgi 6 šarvuotais traukiniais. Sovietiniai istorikai teigia, kad kaip tik dėl šio sukilimo nepavyko suorganizuoti numatyto Raudonosios armijos, turėjusios suteikti pagalbą vengrų komunisto Belos Kuno vadovaujamai Vengrijos Sovietų Respublikai, įsiveržimo į Rumuniją.[43] Tarp daugybės kitų sukilėlių armijų išsiskyrė anarchisto Machno vadovaujami būriai, kuriuose vienu metu telkėsi per 40 000 žmonių. Kurį laiką Machno padėjo raudoniesiems kovoti su baltaisiais, tačiau nuo 1920 m. sausio net aštuonis mėnesius paeiliui vyko žiaurūs mūšiai tarp

Machno būrių ir bolševikų kariuomenės. 1920 m. spalį ir lapkritį šios jėgos dar kartą trumpam susivienijo, kad atremtų paskutinę baltųjų grėsmę – Vrangelio puolimą, tačiau netrukus jų tarpusavio kovos vėl atsinaujino ir tęsėsi iki 1921 m. rugpjūčio. Machno mielai aiškindavo, kuo patrauklus jo anarchizmas: valstietija kovojo su „dvarininkais ir turtingais buožėmis", o tuo pačiu ir su „jiems tarnaujančių valdininkų politine bei administracine valdžia".[44] Su jo požiūriu galima susieti Boriso Pasternako romano herojaus daktaro Živagos samprotavimus:

> „Valstiečiai maištauja, visoje šalyje vyksta sukilimai. Paklausite, prieš ką? Prieš baltuosius ir raudonuosius, priklausomai nuo to, kurie įsitvirtino valdžioje. Pasakysite, kad valstietis kovoja su bet kokia tvarka ir kad jis pats nežino, ko siekiąs. Leiskite paprieštarauti. Valstietis tai žino geriau už jus, tačiau jis nori visai ne to, ko norite jūs ir aš. Kai revoliucija jį pažadino, jis nusprendė, kad pildosi jo svajonės, jo sena svajonė apie anarchistinį gyvenimą nuosavoje žemėje iš savo rankų sukurto darbo, nuo nieko nepriklausant ir niekam niekuo neįsipareigojant. Tačiau netrukus jis pamatė, kad, nuvertus senąją carinės valstybės priespaudą, jam buvo primestas naujas, daug baisesnis naujos revoliucinės supervalstybės jungas. Tad ar galima stebėtis, kad kaimas blaškosi ir niekur negali atrasti ramybės!.."[45]

Grigorjevas ir Machno – ne vieninteliai sukilėlių vadai Ukrainoje. Didžiulėje teritorijoje netoli Kijevo stambiems partizanų būriams vadovavo atamanas „Zeleny" („Žaliasis"), taip pat šalyje veikė daugybė mažesnių sukilėlių būrių. 1921 m. vasarį ČK pranešė apie 118 tuomet vis dar vykusių sukilimų.[46]

Bolševikų įkaitėmis paimtos ir nužudytos Charkovo gyventojos, 1919 m.

Kalbant apie mažesnio masto susidūrimus, verta paiminėti faktą, kad ČK ataskaitoje, aprėpiančioje tik keturias 1921 m. balandžio dienas Ukrainoje, pranešama apie dešimties žmonių gaują, kuri Podolėje užgrobė grūdus ir nužudė pareigūną; apie penkiasdešimties raitelių gaują, ginkluotą kulkosvaidžiais, užpuolusią Poltavos gubernijoje cukraus fabriką, nužudžiusią penkis sargus ir pasprukusią su aštuoniolikos arklių, 306 000 rublių ir dviejų rašomųjų mašinėlių grobiu; apie dviejų šimtų raitelių gaują, užpuolusią geležinkelio stotį Charkovo gubernijoje ir, kol ją atrėmė šarvuotas traukinys, suspėjusią nukauti 26 raudonarmiečius.[47]

Toje pačioje srityje dar daugelį metų vyko partizaninis karas, nors jo mastai buvo daug mažesni. Sumų srities Lebedyno rajone iki pat 1928 m. aktyviai veikė partizanų būrys.[48] Dar vienas ukrainiečių partizanų būrys veikė Kijevo gubernijos Belocerkovsko rajone iki 1928 m.[49] Panašūs pranešimai buvo siunčiami ir iš kitų vietų, ypač iš Šiaurės Kaukazo ir Vidurinės Azijos.

Pažymėtina ir tai, kad prie Antonovo vyrų, anot kai kurių oficialių ataskaitų, prisijungė ir darbininkų, „tarp kurių buvo ir keletas geležinkelininkų".[50] Šioje knygoje neketiname nagrinėti darbininkų judėjimo, tačiau norime atkreipti dėmesį į tai, kad darbininkų klasė taip pat (arba beveik taip pat) pradėjo priešintis komunistams. Netgi 1918 m. Petrograde kilo galingi darbininkų streikai ir masinės demonstracijos, o Uralo pramoninėje srityje, anot vieno sovietinio istoriko, kairieji eserai „sukurstė prieš mus [bolševikus] atsilikusius elementus iš fabrikų darbininkų tarpo Kučvoje, Rudianske, Šaitanske, Jugovske, Setkine, Kaslione ir kitur".[51] Dideli darbininkų neramumai įsiplieskė ir Iževske, stambiame pramoniniame centre, ir aplinkinėse vietovėse. Susibūrė „Iževsko liaudies armija", į kurią įstojo 30 000 žmonių ir kuri galiausiai perėjo į Kolčiako vadovaujamų baltųjų pusę.

Anot vieno sovietinio valdžios pareigūno, darbininkai kėlė „išimtinai valstietiškus" reikalavimus, pavyzdžiui, nutraukti prievartinį grūdų rekvizavimą ir valstiečių padargų konfiskavimą.[52]

Tačiau dar didesnį sovietų valdžios susierzinimą kėlė sparčiai mažėjantis pačios Raudonosios armijos patikimumas. Dezertyravimo, neatvykimo į šaukimo komisiją mastai vidutiniškai išaugo iki 20 %, o kai kuriuose rajonuose netgi viršydavo 90 %.[53] Anot vieno sovietinio šaltinio, vien tik Tambovo gubernijoje 1920 m. rudenį užregistruota per 250 000 dezertyravimo iš Raudonosios armijos atvejų.

1919 m. kovą brigada, sukomplektuota daugiausiai iš rusų valstiečių, gyvenusių Tulos srityje, sukilo Baltarusijoje ir, susivienijusi su vietiniais valstiečiais, paskelbė įkurianti „Liaudies respubliką".[55]

Raudonosios armijos artilerija malšina Kronštato sukilimą.

Raudonosios armijos vadas Sapožkovas stojo vadovauti 2 700 kareivių per sukilimą prie Volgos 1920 m. liepą. Jam žuvus, jo pareigas perėmęs Serovas išsilaikė su šiuo būriu dar dvejus metus, netgi užėmė keletą miestų, ir iki pat 1922 m. sausio jo dispozicijoje buvo 3 000 žmonių. 1920 m. gruodį Vakulinas, dar vienas Raudonosios armijos vadas, sukėlė maištą prie Dono. Jo pajėgos, kurias iš pradžių sudarė apie 500 žmonių, vėliau išaugo iki 3 200 žmonių pulko, o Vakulinui žuvus, jo pareigų perėmėjas Polovas netrukus disponavo 6 000 žmonių kariauna. 1921 m. vasarį Maslakas, dar vienas raudonarmiečių vadas, kartu su savo brigada iš Stalino numylėtosios Pirmosios raitininkų armijos prisijungė prie Machno.

Tačiau pasipriešinimo bolševikų diktatūrai apogėjumi tapo 1921 m. kovo 2 d. sukilimas Kronštato karinio jūrų laivyno bazėje. Sukilėliai iš Kronštato puikiai suprato valstiečių nepasitenkinimo priežastis. Jie rašė savo laikraštyje: „Mainais už veik visą rekvizuotą grūdų derlių, už konfiskuotas karves ir arklius valstiečiai susilaukdavo ČK kratų ir sušaudymo komandų".[56] Kaip vėliau per XV partijos suvažiavimą 1926 m. pareiškė Trockis, Kronštate „vidutinis valstietis bendravo su sovietų valdžia per karinio jūrų laivyno patrankas".

Nieko nuostabaus, kad 1921 m. kovo 15 dieną Leninas, nors ir ne viešai, prasitarė: „Mes vos išsilaikome."[57]

* * *

Valstiečių kare patirtus žmonių nuostolius galima įvertinti pagal skaičius. Netgi prieš 1921–1922 m. didįjį badą, nusinešusį apie penkis milijonus žmonių gyvybių, oficialūs sovietiniai šaltiniai pranešė, kad per 1918–1920 m. laikotarpį žuvo kiek daugiau nei devyni milijonai žmonių[58] (į šį skaičių neįtraukti du

milijonai rusų, žuvusių per Pirmąjį pasaulinį karą, ir per milijoną į užsienį pasitraukusių pabėgėlių).

Nuo dėmėtosios šiltinės,[59] vidurių šiltinės, dizenterijos ir choleros 1918–1923 m. numirė kiek mažiau nei trys milijonai žmonių (daugiausia nuo dėmėtosios šiltinės); dauguma šių žmonių mirė per badmetį, ir jie buvo priskirti bado aukoms. Bet net ir tuomet, jeigu du milijonus žmonių mirčių priskirsime 1918–1920 m. laikotarpiui, vis tiek gausime veik septynių milijonų mirčių liekaną.

Garsus sovietinis demografas B. T. Urlanis[60] apskaičiavo, kad per pilietinį karą abiejose pusėse žuvo apie 300 000 žmonių, tarp kurių buvo ir daug lenkų bei suomių. Net jeigu pridėsime prie šio skaičiaus visas masinių skerdynių, sušaudymų bei kitų karo žiaurybių aukas, tai ir tuomet pilietiniame kare žuvusiųjų sąrašas neviršys milijono.

Likę šeši milijonai mirė per badmečius arba žuvo vadinamajame valstiečių kare. Savaime suprantama, kad pastarajame didžiąją dalį aukų sudarė vyrai. 1926 m. gyventojų surašymas parodė, kad vyrų tuometinėje SSRS buvo penkiais milijonais mažiau nei moterų – ir didžiausias vyrų trūkumas buvo juntamas amžiaus grupėje nuo 25 iki 65 metų.[61] Šie skaičiai leidžia daryti apytikrę prielaidą, kad per Pirmąjį pasaulinį karą žuvo du milijonai vyrų, taip pat milijonas vyrų (gal kiek mažiau) žuvo per pilietinį karą, ir taip pat dviem milijonais (šis skaičius gali būti dar didesnis) daugiau vyrų nei moterų mirė nuo kitų priežasčių – veik išimtinai per valstiečių karą.

Žmonės žūdavo ne tik mūšiuose. Visiškai pagrįstai galime teigti, kad buvo sušaudyta ne ką mažiau žmonių, nei jų buvo nukauta karo laukuose. Pavyzdžiui, vienas aukštas ČK pareigūnas savo ataskaitoje apie keletą numalšintų sukilimų rašė, kad kautynėse buvo nužudyti 3 057 sukilėliai, o joms pasibaigus buvo sušaudyti dar 3 437 žmonės.[62]

Nustatėme tik apytikrį žuvusiųjų per valstiečių karą skaičių. Tačiau jo visiškai pakanka tam, kad susidarytume nuomonę apie valstiečių pasipriešinimo mastą ir atkaklumą, apie aukas, kurias jie buvo pasiryžę atiduoti tam, kad jų gyvensena nebūtų pajungta rekvizicijų sistemai.

* * *

1918–1921 m. įvykių pražūtingą įtaką socialinei ir ekonominei tvarkai Rusijoje galima palyginti nebent tik su skaudžiais Trisdešimties metų karo padariniais Vokietijoje. Per Pirmąjį pasaulinį karą milijonai caro valdinių (kaip ir kitų Europos valstybių gyventojų) buvo pašaukti į karą. Vėliau valstietiškoji jų dauguma grįžo į savo kaimus, kad atimtų žemę iš dvarininkų. Pastarieji, būdami negausi klasė, sužlugo. Tačiau šie įvykiai plačiosios visuomenės pernelyg nesukrėtė –

veikiau, priešingai, dvarininkų žemių perskirstymas suvienijo ir nuramino šalies gyventojų daugumą – valstiečius. Tikrasis visuomenės susiskaldymas prasidėjo užgrobus valdžią Leninui: didžioji dauguma gyventojų išmirė arba emigravo, dar milijonai žmonių klajojo po visą šalį, sprukdami „iš vieno bado apimto rajono į kitą, iš vieno karo veiksmų teatro į kitą".[63] Tuo metu šalies ekonomika sužlugo. Komunistų politika kaime, kaip jau esame minėję, privedė prie ekonominio regreso. Pažangiausi valstietijos atstovai prarado žemę arba buvo išžudyti, o daugelis išlikusių valstiečių ūkių vėl sugrįžo prie senosios trilaukės sistemos. Technologijų regresas turėjo tragiškų padarinių visam šalies žemės ūkiui, kurio tikrasis nuosmukis prasidėjo dar 1919 m., tačiau jau iki 1922 m. darbinių arklių skaičius sumažėjo 31,1 % (palyginus su 1916 m.), galvijų skaičius sumažėjo 24,4 %, kiaulių skaičius sumažėjo 42,2 %, avių ir ožkų skaičius sumažėjo 24,8 %[64] – kitaip tariant, išliko tik du trečdaliai iki karo valstiečių turėto gyvojo inventoriaus.

1913 m. dirvai tręšti buvo panaudota apie 700 000 tonų trąšų, o 1921 m. – tik apie 20 000 tonų. Pasėlių plotai sumažėjo nuo 214 mln. akrų 1916 m. iki maždaug 133 mln. akrų 1922 m. Nuo 1909–1913 m. laikotarpio iki 1921 m. grūdinių kultūrų derlius (kartu su bulvėmis) sumažėjo maždaug 57 %. Kai kuriais atvejais šie skaičiai yra apytikriai, tačiau jais remiantis galima susidaryti pakankamai aiškų tuometinės padėties kaime vaizdą.[65]

1921 m. kilęs didelis badas nebuvo susijęs su kieno nors sąmoningu sprendimu marinti valstiečius badu. Vis dėlto susieti jį vien tik su kraštą apėmusia sausra taip pat būtų klaidinga. Nors oro sąlygos ir nebuvo palankios derliui, jų tikrai negalima laikyti katastrofiškomis. Iš tikrųjų, svarbiausiu faktoriumi, sukėlusiu šalyje badą, galima laikyti sovietų valdžios taikytus grūdų rekvizicijos metodus – viena vertus, iš valstiečių buvo atimta tiek produktų, jog prasimaitinti jų beveik neliko, o kita vertus, per trejetą paskutinių metų bolševikams pavyko visiškai atimti iš valstiečio norą ką nors gaminti.

Šalį apėmęs badas neišvengiamai išsirutuliojo iš sprendimo (ir Leninas tą atvirai pripažino) nekreipti dėmesio į valstiečių poreikius.

* * *

Ypač baisus badas ištiko Pavolgį. Šiame regione žmonės kentėjo ir mirė taip pat kaip ir per dar baisesnį 1932–1933 m. badmetį, apie kurį kalbėsime vėliau. Vis dėlto tarp abiejų badmečių būta vieno esminio skirtumo: 1921–1922 m. bado egzistavimas nebuvo slepiamas, o ir užsienio pagalba buvo dėkingai priimama.

1921 m. liepos 13 d. sovietinė vyriausybė leido Maksimui Gorkiui kreiptis į užsienio šalis ir paprašyti jų pagalbos. Būsimo JAV prezidento H. Huverio

Mirusių iš bado žmonių kūnai vežami užkasti viename iš Pavolgio kaimų.

vadovaujama Amerikos pagalbos administracija (angl. *ARA – American Relief Administration*), kuri jau buvo suteikusi svarią humanitarinę pagalbą Centrinei ir Rytų Europai, netrukus po rugpjūčio 20 d. pradėjo tiekti Rusijai maisto produktus. Gruodį JAV Kongresas skyrė šiam tikslui 20 mln. dolerių. Eiliniai amerikiečiai buvo raginami aukoti pinigų, už kuriuos buvo ruošiami maisto siuntiniai Rusijai. Iš viso buvo suaukota per 6 mln. dolerių. Bendra Amerikos fondo badaujantiesiems suma siekė 45 mln. dolerių.

Maskvoje Gorkis surinko pagalbos badaujantiesiems darbo grupę iš iškilių piliečių, kurių dauguma buvo nepartiniai ir apolitiški.

Amerikos pagalbos administracija ir kitos su ja susijusios organizacijos, pasiekusios savo veiklos kulminaciją, išmaitino per 10 400 000 burnų, o įvairios kitos organizacijos išmaitino dar beveik du milijonus, taip bendras jų išmaitintų žmonių skaičius siekė 12 300 000.

Rusijoje badmečių būta ir anksčiau – 1891, 1906 ir 1911 m., tačiau nė vienas jų nebuvo toks sunkus ir apimantis tokį didelį gyventojų skaičių. Net ir per pačius baisiausius ankstesnius badmečius valstiečių, neturėjusių pakankamai grūdų sėjai, skaičius niekada neviršijo 3 mln., o 1921 m. tokių valstiečių skaičius išaugo net iki 13 mln.

Remiantis Amerikos pagalbos badaujantiesiems komiteto duomenimis, Rusijoje 1922 m. suskaičiuota apie tris milijonus benamių vaikų[66] (dar du milijonai vaikų kentė badą namuose). 1 600 000 buvo nuolat arba laikinai apgyvendinti vaikų globos namuose, o iš jų 1,5 mln. vaikų maitino užsienio pagalbos organizacijos.

Ir netgi šiuo sunkiu laikotarpiu buvo aiškiai matoma tendencija palikti badaujančius Ukrainos valstiečius be jokios pagalbos (nors, remiantis oficialiais sovietinių įstaigų duomenimis, nuo bado ir su juo susijusių ligų per pirmąją 1922 m. pusę Ukrainoje mirė 800 000 žmonių, be to, kiek mums žinoma, į šias ataskaitas nebuvo įtraukti labiausiai nuo bado nukentėję rajonai).[67] Remiantis oficialiomis Amerikos pagalbos administracijos ataskaitomis, iš pradžių apie bado egzistavimą Ukrainoje buvo slepiama, ir tai buvo daroma „beveik padvigubinant vietinių valdžios organų pateiktus nuimto derliaus rodiklius".[68] Ir bado apimtos Ukrainos sritys iš pradžių negalėjo gauti jokios pagalbos iš JAV organizacijų. „Maskvoje posėdžiaujanti vyriausybė, – kaip pastebėjo vienas specialistas iš JAV, – ne tik neinformavo Amerikos pagalbos administracijos apie padėtį Ukrainoje (nors ir pranešė jai apie tai, kas vyksta labiau atokesniuose rajonuose), bet ir sąmoningai kūrė kliūtis, trukdančias amerikiečiams užmegzti ryšį su Ukraina..."[69]

Ir tikrai, nuo 1921 m. rugpjūčio 1 d. iki 1922 m. rugpjūčio 1 d. iš Ukrainos buvo išvežta ir paskirstyta po kitus šalies rajonus 10,6 mln. centnerių grūdų. Ir tik 1922 m. balandį–birželį amerikiečių pagalba pagaliau pasiekė Ukrainą – ir, anot Visos Rusijos centro vykdomojo komiteto pirmininko M. Kalinino, tai įvyko „per patį bado apogėjų, kai tūkstančiai žmonių vadavosi mirtimi, o dar tūkstančiai jau buvo susitaikę su mirtimi".[70] Pagalbos administracijos atstovai teigė buvę „apstulbę", kai sužinojo, kad vagonai su maisto produktais iš Kijevo ir Poltavos vis dar buvo „siunčiami už šimtų mylių Pavolgio badaujantiesiems", nors čia pat, vos už kelių dešimčių mylių esančiuose Odesos ir Mykolajivo miestuose „siautėjo badas".[71] Ir tik 1922 m. sausį Donecko gubernijai buvo leista nutraukti grūdų siuntimą už Ukrainos ribų.[72] Visi šie

Mirusieji iš bado Saratove, 1921 m.

faktai byloja ne vien apie nesugebėjimą efektyviai veikti, bet ir apie oficialią tendenciją užkrauti sunkiausią naštą ant mažiausiai „lojalių" piliečių pečių (kita vertus, laikinas draudimas amerikiečiams įvažiuoti į Ukrainą galėjo būti iš dalies paaiškintas valdžios nenoru įsileisti juos į Kijevą, kuriame tuo metu buvo įvesta karo padėtis).

1926 m. išleista *Didžioji tarybinė enciklopedija* gana objektyviai aprašo Amerikos pagalbos administracijos darbą, pripažindama, kad per pačią savo veiklos kulminaciją ši organizacija aprūpino maisto produktais apie 10 mln. žmonių ir kad šiai veiklai ji išleido 137 mln. aukso rublių. 1930-ųjų *Mažojoje tarybinėje enciklopedijoje* buvo skelbiama, kad Amerikos pagalbos administracija „gerų darbų dingstimi" iš tikrųjų stengėsi palengvinti grūdų gamybos krizę pačiose JAV. 1950 m. naujajame (antrajame) *Didžiosios tarybinės enciklopedijos* leidime jau buvo rašoma, kad Amerikos pagalbos administracija išnaudojo savo aparatą „šnipinėjimo plėtojimui ir kontrrevoliucinių elementų paramai. Kontrrevoliucinė šios administracijos veikla sukėlė audringus plačiųjų darbo masių protestus". O pačiame naujausiame (trečiajame) *Didžiosios tarybinės enciklopedijos* leidime teigiama, kad Amerikos pagalbos administracija „suteikė tam tikrą pagalbą kovoje su badu", tačiau tuo pačiu metu Amerikos valdantieji sluoksniai panaudojo ją „remti kontrrevoliuciniams elementams, diversijoms ir šnipinėjimui".

1921 m. rudenį nepartiniai Rusijos pagalbos badaujantiesiems komiteto nariai, ARA atstovai Maskvoje, buvo suimti (Maksimas Gorkis tuo metu buvo išvykęs į užsienį). Tik asmeniškai įsikišus pačiam Huveriui, sovietiniai organai sutiko atšaukti šio komiteto nariams paskelbtus mirties nuosprendžius, o kai kuriems jų, grįžusiems iš tremties Sibire, netgi buvo leista išvykti iš šalies.

Per 1918–1922 m. laikotarpį žuvo dešimtadalis šalies žmonių. Tuo metu mirtis nuo bado tapo kraštutine auka, kurią sudėjo valstietija ant režimo vykdytos apgaulingos ir despotiškos agrarinės politikos aukuro. Kad ir kaip būtų, valstiečių kova su mėginimu visiškai pavergti kaimą ir sugriauti valstietišką ekonomiką buvo sėkminga. Sukilę valstiečiai ir galų gale Kronštato jūreiviai privertė Maskvoje įsikūrusią bolševikų vyriausybę pripažinti, kad jos laukia katastrofa, jeigu ji nesiliaus vykdžiusi savo ankstesnės politikos. Taigi, Kremlius apsisprendė bent jau kuriam laikui atsitraukti ir paskelbti paliaubas su valstietija, suteikdamas pastarajai galimybę išgyventi.

4 SKYRIUS

Aklavietė (1921–1927)

Viltis ir baimė, taika ir karas.
V. Skotas

Galiausiai pačią paskutinę akimirką Leninas išgirdo tikrovės balsą, kitaip tariant, jis išgirdo valstietį, kalbėjusį su juo Kronštato karinio jūrų laivyno pabūklais, atamanų Machno ir Antonovo kulkosvaidžiais. 1921 m. kovo 15 d. X partijos suvažiavime, prabėgus vos septynioms dienoms, kai Leninas paskelbė, kad partija neketina nukrypti nuo savo doktrinų ir pereiti prie švelnesnės politikos, jis pagaliau suprato, kad bolševikų laukia krachas. Leninas nusprendė laikinai atsisakyti mėginimų socializuoti kaimą ir kiek įmanoma per būsimą atokvėpį pamėginti sustiprinti partijos politinę įtaką. Buvo paskelbta Naujoji ekonominė politika (NEP).

Net ir tuo sunkiu metu Leninas atsitraukė labai nenoromis. Iš pradžių jis vylėsi nuraminsiąs valstietiją neatnaujindamas su ja ankstesnių prekinių santykių, o tik sukurdamas organizuotą tiesioginių mainų prekybą tarp valstybinės pramonės ir valstiečių. Tačiau šis planas nenuskilo, ir jis „vėl atsigręžė į rinkas, pinigus ir kapitalistus".[1] Neribotą grūdų rekvizavimą pakeitė mokestinės priemonės (Ukrainoje jos buvo įvestos keliais mėnesiais vėliau tikintis, kad valstiečiai per papildomai jiems suteiktą laiką priruoš daugiau grūdų). Buvo atkurta pinigų sistema ir panaikinti visi apribojimai santaupoms.

1921 m. liepos 9 d., 1921 m. rugpjūčio 1 d. ir 1921 m. rugsėjo 15 d. dekretais buvo atkurti mokesčiai už važiavimą traukiniu, už pašto siuntas ir kt., panaikinti per paskutinį karinio komunizmo etapą. O 1921 m. spalį pramonės įmonėms buvo sugrąžinta teisė prekiauti nuosava produkcija atviroje rinkoje.

X partijos suvažiavime senas bolševikas D. B. Riazanovas pavadino NEP'ą „valstietiškuoju Brestu" – dėl to, kad valstietija privertė bolševikų valdžią suteikti jai nuolaidų, panašiai kaip Vokietija privertė bolševikus nusileisti, kai su jais pasirašė Brest Litovsko sutartį.

Sovietų plakatas „Iš NEP'o Rusijos bus socialistinė Rusija" (Leninas).

Pats Leninas apibūdino NEP'ą kaip „atokvėpį", reikalingą sukaupti jėgas galutinei revoliucinei pertvarkai. Vėliau jis pridūrė: „Strateginiu atžvilgiu esame priversti atsitraukti, kad artimiausiu laiku pereitume į puolimą visu frontu."[2]

Chruščiovo laikais sovietiniai mokslininkai mėgo cituoti NEP'o laikotarpio Lenino pareiškimus apie tai, kad žemės kolektyvizacija turi vykti lėtai, kad ji turi būti paremta įtikinėjimu ir laisvu valstietijos apsisprendimu ir kad eksproprijuoti net ir pasiturinčių valstiečių nuosavybę galima tik tuomet, kai susidaro tam palankios materialinės, techninės bei socialinės sąlygos. Šie samprotavimai iš tiesų buvo oficialiai išdėstyti spaudai.[3]

Iš pradžių vadinęs NEP'ą „atsitraukimu" (panašių „atsitraukimų" bolševikai dažnai griebdavosi, kai atsidurdavo aklavietėje), Leninas, kai tik NEP'as įsigalėjo šalyje, kartais netgi imdavo jį teisinti kaip savitą socializmo įtvirtinimo būdą: vėliau jis ne kartą keitė nuomonę panašiais kardinaliais klausimais. Pavyzdžiui, dar 1922 m. rugpjūtį valstiečių prekybos kooperatyvus jis vadino „kooperaciniu kapitalizmu", o jau 1923 m. (tuo metu jo sveikata jau buvo smarkiai pašlijusi) Leninas užsirašė keletą trumpų pastabų, kuriose tvirtino, kad „atsižvelgiant į socialistinę gamybos priemonių nuosavybę ir į proletariato pergalę kovoje su buržuazija", tokių kooperatyvų išdava – „socialistinė santvarka".[4] Jis netgi skatino taikyti modernius prekybos būdus kaip komercinės kooperacijos pusės sustiprinimo priemonę, kviesdamas (kaip ir kitais atvejais) kilti į „kultūrinę revoliuciją", galinčią pagerinti Rusijos padėtį šioje sferoje.[5] (Iš tikrųjų, kooperacinis judėjimas kreditavimo, pirkimo ir pardavimo srityse daugiausiai naudos davė pasiturintiems valstiečiams, ir jis jokiu būdu neskatino valstietijos pereiti prie kolektyvinio ūkininkavimo.)

Tuo pat metu partinėje literatūroje buvo vis dažniau cituojamas Engelso teiginys apie tai, kad socialdemokratai niekada nevers, o tik įtikinės Vokietijos valstietiją pereiti prie kolektyvinio ūkininkavimo formų. Tačiau faktas, kad

dauguma tuometinių bolševikų vadovų, taip pat ir pats Leninas, suteikė NEP'ui platų teorinį pagrindą, iš tikrųjų nėra toks svarbus, kaip kartais jį linkę vertinti kai kurie istorikai. *Visi*, net ir patys pragmatiškiausi veiksmai, jeigu jų sumanytojai būdavo bolševikai, grupė, kuriai būdingas polinkis kurti doktrinas ir teorijas, veik automatiškai būdavo atitinkamai teoriškai interpretuojami. Kad ir kaip buvo, partijos „dešinieji", siūlę įvesti ganėtinai ilgą laipsniško vystymosi laikotarpį NEP'o ribose, vėliau galėjo drąsiai pagrįsti savo teiginius Lenino išsakytomis mintimis ir netgi priminti likusiems bolševikams akivaizdų faktą, kad kaip tik Leninas ir įvedė NEP'ą!

Vis dėlto veikiausiai klystume mėgindami surasti realų bet kokios konkrečios politikos pagrindą tuometiniuose Lenino teiginiuose. Kartais apima jausmas (ypač nagrinėjant ankstyvuosius revoliucijos etapus), kad jis tiesiog abejojo, kuris kelias pats tinkamiausias, ir vis nesiliovė svarstęs, kokią politikos kryptį ir teoriją taikyti praktiškai. Pavyzdžiui, XI suvažiavime 1922 m. jis pareiškė, kad atsitraukimas pernelyg užsitęsė ir kad atėjo metas ryžtingai judėti pirmyn. Tačiau atrodo, kad netrukus jis vėl persigalvojo, ir nesiėmė jokių ryžtingų veiksmų.[6]

Pramonės atkūrimas taip pat buvo NEP'o dalis, ir čia taip pat teko daryti nuolaidų kapitalizmui. Leninas 1921 m. spalį prasitarė, kad žlugus pramoninei gamybai „proletariatas išnyko kaip klasė", ir, anot jo, įteisinti kapitalistai

NEP'o laikotarpio Maskvos gatvės vaizdas.

gali padėti „atkurti pramoninio proletariato klasę".[7] Kartą jis netgi pareiškė, kad stambiuosius kapitalistus būtų galima paversti sąjungininkais kovoje su smulkiuoju ūkininku, kurį jis ir toliau laikė svarbiausiu priešu.[8] Taip Leninas patvirtino savo 1918 m. išsakytą teiginį, kad „smulkiaburžuazinis elementas yra svarbiausias socializmo priešas mūsų šalyje".[9]

Kuomet Leninas nekviesdavo kuo greičiau atnaujinti puolimo, kitaip tariant, kai jis imdavo ginti NEP'ą, tuomet darbo žmonių vadas teigdavo, kad ateityje laukianti keletą kartų, geriausiu atveju „dešimt ar dvidešimt metų", truksianti kova dėl vidutinio valstiečio lojalumo.[10] (Oficialiai laikoma, kad NEP'as truko kiek mažiau nei devynerius metus.) Tačiau kaip antitezę šiai taktinei rekomendacijai Leninas iškeldavo kitą, jam labiau būdingą teorinę nuostatą: valstietija „gimdo kapitalizmą ir buržuaziją nuolat, kasdien, kas valandą ir masiškai",[11] ir tai pateisina kraštutinį budrumą šio grėsmės šaltinio atžvilgiu ir bet kokias priemones, kuriomis galima padaryti tokiai padėčiai galą.

Leninas taip pat išsakė nuomonę, kad dėl susiklosčiusių pasaulyje tam tikrų aplinkybių taiki socializmo statyba „veikiausiai netruks labai ilgai".[12] O laiške Kamenevui, parašytame 1922 m. kovo 3 d. (laiškas buvo paskelbtas spaudoje tik 1959 m.), jis priduria: „Didžiulė klaida manyti, kad NEP'as padarė galą terorui. Mes dar pasinaudosime teroru, taip pat ir ekonominiu teroru."[13]

Savo klasikiniu tapusiame darbe apie Leniną Adamas Ulamas prieina prie išvados, kad jeigu Leninas būtų dar gyvenęs, jis būtų užbaigęs NEP'ą dar anksčiau nei Stalinas[14], nes Stalinui, prieš imantis aktyviai veikti, reikėjo sustiprinti savo pozicijas partijoje. Kad ir kaip buvo, laipsniškas Lenino pasitraukimas iš visuomeninio gyvenimo ir jo mirtis 1924 m. sausio 21 d. iškėlė partijai užduotį: vėliau ar anksčiau vienokiu ar kitokiu būdu partija privalo sunaikinti savarankišką valstietį.

* * *

Lenino dvejonės atspindėjo faktą, kad partijos viduje kilo tam tikrų politinių prieštaravimų. Viena vertus (ekonomikoje), ji norėjo paskatinti žemės ūkio produkcijos gamybą, o tai suponavo ir našiausių gamintojų skatinimą. Kita vertus (politikoje ir doktrinų sistemoje), partija visgi laikė šiuos našius gamintojus klasiniu priešu ir iš principo pasikliovė mažiau našiais, o dažniausiai net ir visiškai nenašiais valstietijos elementais.

Tačiau kaskart, kai tik partija padėdavo „vargingajam valstiečiui" sustiprinti savo ekonominę padėtį, šis liaudavosi buvęs varginguoju valstiečiu; o kai bežemis valstietis gaudavo žemės, jis iš karto pereidavo į mažiau priimtiną vidutiniokų kategoriją; o kai vidutiniokas dar labiau praturtėdavo, tuomet, komunistų požiūriu, jis automatiškai virsdavo klasiniu priešu – buože.

Šie prieštaravimai liko neišspręsti iki pat Stalino perversmo, įvykusio 1930 m. O tuo metu reikėjo įvykdyti pačią svarbiausią užduotį – kuo skubiau atkurti žemės ūkį. Tai padaryti buvo galima tik taikant veiksmingas skatinamąsias priemones tikriesiems gamintojams, kitaip tariant, „buožėms".

Su tautiniu klausimu taip pat pavyko susidoroti tik suradus laikino atsitraukimo kelius. Per pilietinį karą nei Leninas, nei Denikinas neketino suteikti tikros nepriklausomybės nei Ukrainai, nei kitoms tautoms. Tačiau Leninas laikėsi (o kalbant dar tiksliau, kiek vėliau nusprendė laikytis) patrauklesnės taktinės linijos, ir atrodė, kad jo politika žada tautinėms mažumoms daug šviesesnes perspektyvas. Baltieji, priešingai kai kurių istorikų nuomonei, ganėtinai blaiviai vertino tautines problemas. Pavyzdžiui, Kolčiakas netgi ragino pripažinti Suomijos, Lenkijos ir kitų šalių nepriklausomybę. Deja, lemiamu šaliai momentu apie tai buvo pamiršta, ir Denikinas nužygiavo į Maskvą su „vieningos ir nedalomos Rusijos" šūkiais.

Mūsų laikais Ukrainos komunistai disidentai dažnai cituoja Leniną, mėgindami įrodyti, kad jis iš principo simpatizavo tautinių mažumų valstybingumui. Betgi visiškai aišku, kad jis tiesiog gerai suprato, kokius pavojus režimui kelia ukrainiečių ir kitų tautų nacionaliniai judėjimai, ir tikėjo, kad juos būtina vienaip ar kitaip neutralizuoti tuo pačiu metu nė per žingsnį neatsitraukiant nuo svarbiausių principų – centralizacijos ir kontrolės iš Maskvos.

Kaip tik pirmųjų komunistinių režimų nesėkmingi bandymai įsitvirtinti Ukrainoje privertė Maskvą pergalvoti požiūrį į tautinį klausimą. Kaip kad Riazanovas pavadino Naująją ekonominę politiką „valstietiškuoju Brestu", taip ir naują tuometinę Maskvos politiką Ukrainos atžvilgiu galima pavadinti „ukrainietiškuoju Brest Litovsku". Abiem atvejais nuolaidomis buvo siekiama sumažinti žmonių priešiškumą komunistiniam režimui. Valstiečio daugiau nepersekiojo, kad jis elgiasi kaip valstietis, o ukrainiečiui buvo suteikta tam tikra kultūrinė autonomija.

Taigi, kaip matėme, nuolaidas ukrainiečių tautinei savimonei, kaip ir nuolaidas valstietijai, nulėmė vien tik politinė būtinybė. Pirmasis sovietinis režimas Ukrainoje buvo atvirai antiukrainietiškas, ir jį nušlavė masių priešiškumo audra. Antrojo režimo nacionalinė politika, nors ir šiek tiek nuosaikesnė, irgi sukėlė smarkų žmonių pasipriešinimą. Trečiajam sėkmingai įvykdytam komunistų įsiveržimui buvo rimtai priešinamasi, tačiau tąkart bolševikai buvo daug geriau pasiruošę kariniu požiūriu. Siekiant susilpninti tautinį pasipriešinimą, buvo imtasi tam tikrų politinių priemonių. Tai buvo daroma įvedant atsargesnę ir nuosaikesnę tautinę politiką, kitaip tariant, buvo pagarbiau pažvelgta į ukrainiečių tautinę savimonę ir į tuos ukrainiečius, kurie neatrodė esą nepagydomi antikomunistai.

1922 m. gruodį iki tol formaliai nepriklausomomis laikytos Ukraina, Užkaukazė ir Baltarusija įstojo į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungą. 1923 m. balandį įvykusiame XII Rusijos komunistų partijos suvažiavime buvo oficialiai įforminta „ukrainizacijos" politika. Pirmą kartą nuo XVIII a. įsitvirtinusi Ukrainoje valdžia atvirai pareiškė ketinanti puoselėti ukrainiečių kalbą ir kultūrą. Iš emigracijos grįžo iškilūs mokslininkai ir rašytojai, netgi tie, kurie anksčiau palaikė Rados įkurtą respubliką. Tarp jų buvo istorikas ir buvęs Rados pirmininkas Mychaila Hruševskis, kai kurie buvę ministrai ir eiliniai Rados nariai.

Tuo pat metu kai kurie Ukrainos socialistai revoliucionieriai, kurie 1921 m. buvo suimti ir nubausti trumpalaikiu įkalinimu, buvo amnestuoti ir paskirti eiti aukštas pareigas. Pavyzdžiui, Vsevolodas Holubovyčius, buvęs Ukrainos Respublikos ministras pirmininkas, buvo paskirtas Ukrainos aukščiausiosios ekonominės tarybos pirmininku, kiti amnestuotieji užėmė žemesnes pareigas kultūros ir ekonomikos srityse.[15]

Kitaip nei pačioje Rusijoje, Ukrainoje į naująją šalies politiką buvo įtraukti ir aukšti ikibolševikinio laikotarpio politiniai veikėjai.

Tiesa, beveik visi šie asmenys buvo paskirti ne į politinius, o į humanitarinius postus. Ir nors buvęs ministras pirmininkas Vynyčenka buvo priimtas į Ukrainos komunistų partiją ir į jos Centro komitetą, o dar vėliau netgi paskirtas Ukrainos liaudies komisarų tarybos pirmininko pavaduotoju ir užsienio reikalų komisaru, galiausiai jis išmintingai apsisprendė vėl grįžti į tremtį...

„Ukrainizacija" nuėjo daug toliau nei panašios nuolaidos nacionalizmui kituose regionuose. Sugrįžę į šalį Ukrainos kultūros veikėjai nuoširdžiai vylėsi, kad net ir sovietinė Ukraina gali tapti tautinio atgimimo scena. Ir jie dažniausiai buvo teisūs – bent jau kelerius metus. Poezijos ir prozos, kalbotyros ir istorijos darbų laviną entuziastingai sveikino visi visuomenės sluoksniai, o senoji ukrainiečių literatūra buvo leidžiama milžiniškais tiražais.

Ukrainos kultūros organizacijos uoliai darbavosi kaime, žadindamos valstiečių tautinę savimonę. Šios organizacijos, kurių veiklą dabar leido nauja bolševikų taktika, vienijo žmones, kurie, nors ir laikė save komunistais, labiausiai domėjosi savo tautos istorija ir literatūra. Generolas Grigorenka pasakoja, kaip jis, dar būdamas jaunuoliu, pirmą kartą išgirdo ukrainiečių liaudies muziką ir susipažino su ukrainiečių literatūra lankydamasis viename iš tokios kultūrinės organizacijos skyrių, įkurtų jo gimtajame kaime: „Ir iš jų sužinojau, kad priklausau tai pačiai tautai kaip ir didysis Ševčenka, kad esu ukrainietis."[16]

Netgi Stalinas X partijos suvažiavime 1921 m. palankiai atsiliepė apie galutinę Ukrainos miestų „ukrainizaciją": „Ir nors Ukrainos miestuose vis dar vyrauja rusai, galiausiai, laikui bėgant, jie visi bus neišvengiamai *ukrainizuoti.*" Jis netgi kaip pavyzdį pateikė Prahą, miestą, kuris iki XIX a. devintojo dešimtmečio daugiausiai buvo apgyvendintas vokiečių, tačiau vėliau jame ėmė dominuoti čekai.

* * *

Leninui mirus prasidėjo nuožmi kova dėl politinio viešpatavimo, ir po šešerių metų visa aukščiausioji valdžia atiteko Stalinui. Trumpai tariant, Stalinas iš pradžių sutriuškino „kairiuosius", o paskui ėmėsi „dešiniųjų". Levą Trockį pergudravo G. Zinovjevo, L. Kamenevo ir J. Stalino sudarytas „trijų" blokas. Vėliau Zinovjevą ir Kamenevą nugalėjo jų buvęs sąjungininkas Stalinas, susivienijęs prieš juos su „dešiniaisiais" politbiuro nariais – N. Bucharinu, A. Rykovu ir M. Tomskiu. Netrukus jis sėkmingai susidorojo su naujai susiformavusiu Trockio, Zinovjevo ir Kamenevo bloku (būtina pažymėti, kad kai tik po eilinio opozicionierių sutriuškinimo politbiure atsirasdavo laisva vieta, ją užimdavo veikėjas, kuris per kitą partijos vidinės kovos etapą veik visada palaikydavo Staliną). Ir kai 1927 m. pabaigoje kairieji buvo sutriuškinti, Stalinas ėmėsi dešiniųjų, kuriuos sugebėjo įspūdingai pribaigti per dvejus metus.

Žinoma, ši vidinė kova buvo bendrapolitinio pobūdžio, tačiau mes gvildensime tik vieną jos pusę – polemiką agrariniu klausimu, kurį galime drąsiai laikyti viena svarbiausių ginčų temų partijos viduje.

„Sovietinio buržujaus" (nepmano) karikatūra.

Svarbiausius šios kovos elementus galima lengvai įvardyti. Tuo laikotarpiu veik visi partijos nariai iš principo pritarė NEP'ui. Visi norėjo kuo greičiau įvykdyti žemės ūkio socializaciją. Niekas nereikalavo valstietijos socializuoti per prievartą, tačiau niekas ir neprieštaravo dėl jai taikomo ganėtinai stipraus spaudimo.

Diskusija partijos viduje apie kaimo ateitį, ir, žinoma, Stalino galutiniai sprendimai šiuo reikalu 1929–1930 m. gali būti nagrinėjami dviem lygmenimis. Visų pirma įvairių partijos frakcijų konkrečios idėjos jau ir taip yra savaime įdomios. Kartu paimtos jos puikiai atspindi tai, su kokiais milžiniškais sunkumais susidūrė marksistinės-lenininės partijos mažuma, siekusi primesti savo doktrinas ir tuo pačiu išlaikyti valdžią savo rankose. Antra, tai buvo ne vien idėjų kova, bet ir kova dėl valdžios. Netgi Leninas, mėginęs savo „Testamente"

paaiškinti partijos frakcinius nesutarimus dviklase sovietinės visuomenės prigimtimi, sugebėjo įžvelgti, kad pagrindinė partijos skilimo priežastis – tai asmeninė svarbiausių politinių lyderių nesantaika. Pažvelgę į 1924–1930 m. laikotarpį pamatysime, kad tuo metu ne tik įsigalėjo Stalino politika kaime, bet ir jo pastangomis buvo nušalinti nuo valdžios visi ankstesnio politbiuro, kuriam vadovavo Leninas, nariai.

Grynai doktrininės diskusijos partijos viduje apie tai, kokių priemonių buvo būtina imtis, yra ganėtinai įdomios, tačiau vargu ar iš esmės mums svarbios. Taip pat nereikėtų priimti už gryną pinigą visų vyriausybės viešų pareiškimų ar antraeilių veikėjų pasisakymų – jų turinį dažniausiai nulemdavo taktiniai sumetimai.

Atsižvelgiant į šiuos niuansus, galima daryti prielaidą, kad, Leninui ir jo šalininkams pasitraukus nuo politinės scenos, partinės vadovybės požiūris į valstiečių klausimą buvo nevienalytis.

Visa valdančioji grupė tvirtai laikėsi doktrinos, pagal kurią „prekinė gamyba" ir rinkos santykiai buvo iš principo nepriimtini socialistinei visuomenei. Netrukus paaiškėjo, kad jų mėginimai šių apgailėtinų reiškinių atsikratyti gali sukelti ekonominę ir socialinę katastrofą, todėl bent kuriam laikui jie buvo priversti nukrypti nuo, kaip jie manė, teisingos politinės linijos ir pamąstyti, kaip susidoroti su gyvenimo padiktuotomis problemomis.

Tuo pat metu, vadovaudamiesi savo doktrina, jie ėmė analizuoti klasinę kaimo struktūrą, pagal kurią klestintis ir sumanus valstietis yra ne tik partijos priešas, bet ir visos likusios valstietijos nedraugas. Žinoma, tokios „klasinės analizės" trūkumai lengvai išryškėtų praktikoje, tačiau valdžia, pasišovusi savaip spręsti kaimo problemas, vis tiek nesirengė jos atsisakyti.

Pirmaisiais NEP'o metais visos partijos frakcijos sutiko, kad kaimui būtinas kooperatinis ūkininkavimas, ir laikėsi nuomonės, kad jį įvesti galima įpratinant valstietį kooperuotis kreditavimo ir prekybos srityse ir tik tada suvisuomeninti visą žemės ūkį. Tiesą sakant, šia nuostata tebesivadovaujama iki šiol. Anot vieno šiuolaikinio Vakarų istoriko, „šiandien vis dar tvirtinama, nors ir su mažesniu įsitikinimu, kad kaip tik taip viskas ir turi vykti..."[17]

Dėl nesantaikos partijos viduje kai kas kaltina Buchariną ir jo vadovaujamus „dešiniuosius", tvirtindami, kad pastarieji siekė įgyvendinti tam tikrą pernelyg liberalią ateitį. Tačiau būtina pabrėžti, kad ir jie aiškiai rėmė vienpartinę sistemą, kad ir jie siekė padaryti galą rinkos ekonomikai, kad ir jie laikė „buožę" nuožmiu klasiniu priešu.

Taigi, partijos viduje buvo ginčijamasi visai ne dėl šių strateginių klausimų. Partiniai vadovai labiausiai nerimavo dėl to, kiek laiko dar tęsis prekiniai santykiai su valstiečiu, kiek ilgai išliks teisėta privatinė žemės nuosavybė, kokiu

mastu šiuos reiškinius turi kontroliuoti valstybė ir kaip galiausiai jiems padaryti galą.

Vis dėlto, jeigu tarpusavyje besivaržančių frakcijų siūlomų politikos krypčių diapazonas iš pirmo žvilgsnio nebuvo labai didelis, jų išdėstymo tonai ir požiūriai įspūdingai skyrėsi. Štai kokiems teiginiams 1925 m. balandį ryžosi Bucharinas:

> „Mūsų politika kaimo atžvilgiu turi būti plėtojama ta linkme, kad galiausiai būtų *panaikinti, o kai kuriais atvejais ir visiškai atšaukti dauguma apribojimų, kurie stabdė pasiturinčių valstiečių ir buožių ūkių augimą*. Valstiečiams turime pasakyti: „Turtėkite, plėtokite savo ūkius ir nebijokite jokių apribojimų." Kad ir kaip paradoksaliai tai skambėtų, *mes turime plėtoti pasiturinčius ūkius tam, kad padėtume vargingajam valstiečiui ir vidutiniokui.*"[18]

Tokiais žodžiais Bucharinas kreipėsi ne į kokį nor neapibrėžtą pasiturintį valstietį, o į tą patį „buožę" – užkietėjusį „klasinį priešą". Šis kreipimasis akivaizdžiai įrodo, kad jam tuo metu labiausiai rūpėjo ekonominis šalies augimas – juk ir Leninas lygiai taip pat vienu metu kreipėsi į kapitalistą. Taip pat Bucharinas pridūrė, kad bet kokie nuogąstavimai, jog buožės tapsią naująja žemvaldžių klase, yra nepagrįsti ir kad kaime tikrai neprireiks jokios „antros revoliucijos".

Bucharino formuluotė „Turtėkite!" partijai pasirodė labai jau neskani, ir dar rudenį jam teko jos išsižadėti. Kad ir kaip būtų, šiuo provokatorišku kvietimu jis išreiškė NEP'o taktikos esmę. Dešiniųjų sparno lyderis suprato, kad partijos mėginimas suderinti du visiškai priešingus metodus (lengvatų suteikimą ir represijas) sukūrė padėtį, „kai valstietis vengia apkalti stogą skarda iš baimės, jog bus apskelbtas buože; ir jeigu valstietis perka žemės ūkio mašiną, jis kaip įmanydamas stengiasi, kad apie jo pirkinį nesužinotų komunistai. Pažangi technika įgyja konspiracinį pobūdį!"[19]

Bucharinas ir dešinieji partiečiai laikėsi minties, kad ilgainiui pavyks valstietį įtikinti kolektyvinio ūkininkavimo privalumais, tačiau vėlesni įvykiai aiškiai parodė, kad valstietijos dauguma niekada nebūtų savanoriškai sutikusi su kolektyvizacija. Bucharino vilties, kad pavyks kolektyvizuoti valstiečius, nesustiprino ir Lenino atlikta „vidutinių valstiečių" masių analizė. Net ir pati švelniausia Lenino siūlyta taktika neatmetė ekonominio ar kitokio spaudimo – jam antrino ir dauguma partijos dešiniųjų. Jiems rūpėjo tik tai, kokį spaudimą taikyti ir kada. Nors pats Bucharinas vėliau pareiškė, kad buožes „galima persekioti kada tik panorėjus", visgi iš pradžių jis vylėsi, kad buožių kooperatyvus apguls galingi valstybiniai bankai ir valstybinis pramoninis sektorius ir kad tuomet ši pasiturinčių valstiečių klasė bus priversta konkuruoti su valstybiniais

Bolševikų propagandinis plakatas, kviečiantis smulkiuosius ir vidutinius valstiečius vienytis prieš buožes.

kooperatyvais arba kitų valstietijos sluoksnių kooperatyvais. Praradę šviesias perspektyvas suklestėti, buožės galiausiai bus priversti integruotis į socialistinę ekonomiką, net jeigu jie ir toliau išliks jai „svetimu elementu". Jis tvirtino, kad toks tariamas buožių integravimas į socialistinį ūkį faktiškai reikš jų likvidavimą, nes kooperatyvai įveiks buožes tokiu pačiu būdu, kaip smulkius NEP'o kapitalistus nugalės socialistinis ūkio sektorius.

Kairiųjų, nors ir praradusių įtaką, bet vis dar nesiliovusių įrodinėti savo tiesų, požiūrį išdėstė E. Preobraženskis. Pasak jo, pažangos laidas yra industrializacija. Vien tik dėl jos socialistinio sektoriaus galia pranoks kapitalistinio kaimo galią. Trockio ištarta frazė „primityvusis socialistinis kaupimas" šokiravo dešiniuosius, nes ji netiesiogiai iškėlė valstiečių išnaudojimą. Preobraženkis netgi apibūdino valstiečius kaip „vidaus koloniją". Bet iš tikrųjų lėšos industrializacijai (arba pramonės pertvarkymui) daugelyje šalių vienaip ar kitaip būdavo išspaudžiamos iš gyventojų, ir valstiečių pagaminta produkcija buvo laikoma pačiu stambiausiu ir patikimiausiu tokių lėšų šaltiniu.

Pavyzdžiui, per Meidži laikotarpį Japonijoje iki 60 % valstiečių pajamų buvo nusavinta per mokesčius ir žemės rentą šalies industrializacijai finansuoti, tačiau kartu ūkininkai buvo skatinami įvairiais ekonominiais stimulais didinti žemės ūkio produkciją (štai kodėl nuo 1885 iki 1915 m. žemės ūkio produktyvumas Japonijoje išaugo du kartus). Preobraženskis irgi vylėsi, kad padidinus valstiečiams mokesčių naštą šie imsią gaminti daugiau produkcijos ir kad to pavyksią pasiekti pritaikius patobulintus žemdirbystės metodus.

Bucharinas prieštaravo Preobraženskiui, kad kaimo išnaudojimas siekiant pakelti pramonę yra klaida net ir tuomet, jeigu tai daroma grynai ekonominiais sumetimais. Kaip tik valstietija, jeigu jai iš viso lemta išlikti, ir turinti aprūpinti pramoninių prekių rinką. Atitinkamai prekės nuo pat pradžių turi pasiekti valstietį! Bet juk ir Trockis drauge su dauguma partijos kairiųjų suprato, kad valstiečiams būtina palikti galimybę įsigyti pirmojo būtinumo prekių (pavyzdžiui, degtukų, muilo, žibalo ir kt.).

Taigi, dešiniųjų ir kairiųjų pažiūros šiuo klausimu tuomet per daug nesiskyrė. Pats Bucharinas dažniau nei jo konkurentai pabrėždavo valstybinio pramonės sektoriaus plėtojimo lemiamą svarbą. Jis veikiausiai tikėjo, kad socialistinė pramonė dėl tariamai jai būdingo pranašumo automatiškai vystysis milžiniškais šuoliais, tačiau atrodo, kad dar iki 1926 m. jis suprato, kad jos augimą reikia vienaip ar kitaip skatinti ir kad valstiečiui teks daugiausiai prie šio skatinimo prisidėti.[20]

Vis dėlto Bucharinas suprato, kad valstietis nepriims socializmo, kol pats neįsitikins jo ypatingu ekonominiu patrauklumu, kad hipotetiniais argumentais neįmanoma pakeisti giliai į klasinę sąmonę įsišaknijusių ekonominių nuostatų (beje, toks požiūris išplaukia ir iš marksistinės teorijos). Ir šis jos požiūris ne itin skyrėsi nuo kairiųjų skelbiamų tiesų. Pavyzdžiui, Trockis manė, kad geriausias būdas panaikinti kainų skirtumą tarp pramoninių ir žemės ūkio prekių – didinti pramonės efektyvumą ir darbininkų darbo našumą. Pažymėdamas kaimo klasinę diferenciaciją ir „buožių sluoksnio augimą“[21], jis tvirtino, kad tinkamai tvarkomas pramonės augimas „užkirs kelią valstietijos klasinės diferenciacijos procesui ir pavers niekais jo padarinius“.[22] Kairieji nuolat tvirtino, kad kolektyvizacija turi būti vykdoma *po* industrializacijos, ir pastaroji turinti užtikrinti pirmosios vyksmą (čia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad kai kuriuose sovietinių mokslininkų darbuose tvirtinama, jog kaip tik taip ir vyko iš tikrųjų).

Kairieji vis nesiliovė kalbėję apie „susivienijimą“ su vidutiniaisiais valstiečiais, nors ir nuolat pabrėždami, kad visų svarbiausi jiems yra proletariato interesai. Jie taip pat neragino, kaip kartais teigiama, imtis prievartinės kolektyvizacijos. Jie tikėjo, kad pavienis valstietis, net jeigu jis ir buožė, dar ilgai gyvuos. „Priverstinis 150 mln. svarų grūdų nusavinimas iš 10 % turtingiausių valstiečių, ko gero, pati radikaliausia priemonė, kurią siūlė kairieji.“[23] Netgi Trockis, būdamas tremtyje, rašė, kad kairieji tikrai neketino per artimiausią penkmetį likviduoti klasių, o tik norėjo apdėti buožių pajamas mokesčiais, kad iš jų būtų finansuojama industrializacija.[24] Tiesą sakant, tiek kairieji, tiek dešinieji laikėsi nuostatos, kad socialistinį sektorių būtina nuolatos stiprinti, kad ilgainiui jis neišvengiamai imtų dominuoti ir jam būtų pajungta visa ekonomika.

Kita vertus, išskyrus keletą pasiūlymų valstiečių apmokestinimo ir žemės ūkio patobulinimo klausimais, kairieji iš viso neturėjo parengę ypatingos agrarinių problemų sprendimo programos. Didžiausią dėmesį jie skyrė pramonei, nors ir ragino imtis rimtų priemonių, kad šalyje būtų steigiama daugiau kolūkių (tuo metu jų skaičius buvo itin mažas), ypač suburtų iš vargingųjų valstiečių. Bucharinas taip pat mažai ką galėjo pasiūlyti dėl kaimo modernizavimo ir socializacijos. Jis daugiau buvo linkęs kalbėti apie kažkokią neapibrėžtą ateitį, kuomet pasikeis valstiečio pasaulėžiūra. Šiame etape kairiuosius su dešiniaisiais vienijo įsitikinimas, kad žemės ūkiui reikalingos tam tikros finansinės priemonės (galbūt net ganėtinai žiaurios) ir kad „prievartinė" kolektyvizacija gali turėti pražūtingų padarinių šaliai.

Tačiau iš tiesų partijos frakcijų ginčo esmė glūdėjo kitur. Kai tik partijos politika susilaukė kiek daugiau palaikymo (ar bent jau tolerancijos) iš labiau pasiturinčio valstietijos sluoksnio, kairioji jos frakcija rimtai sunerimo, kad komunistiniams idealams iškilo grėsmė ir kad komunistinis požiūris į klasių kovą ėmė nykti. Beveik niekas iš partijos narių nenorėjo taikstytis su laisvosios rinkos sistema, tačiau visų ginčininkų argumentuose galima įžvelgti vieną labai netvirtą prielaidą, kad centralizuotas ekonomikos planavimas kažkokiu būdu gali egzistuoti kartu su rinka.

Kaip jau buvo pažymėta, ir ne vien tuometinių kairiųjų, o vėliau ir Stalino šalininkų, bent jau *atrodė*, kad Bucharinas vylėsi, jog perėjimą prie socializmo kaime reikėtų atidėti iki išauštant jame mažai tikėtinai epochai, kai valstiečiai pagaliau paklus naujajai sistemai. O kol kas sovietų valdžia liks kažkiek priklausoma nuo rinkos jėgų, kurių ji, bent kol kas, negalinti kontroliuoti (arba, pritaikius marksistinę terminologiją, sovietų valdžia priklausys nuo klasės, kuria geriausiu atveju galima pasikliauti tik kaip sąjungininke).

Iš šios polemikos iškyla dar viena svarbi teorinė diskusija. Leninas ir bolševikai nuo pat pradžių laikėsi nuomonės, kad socializmo negalima pastatyti bet

Josifas Stalinas (antras iš kairės) su Nikolajumi Bucharinu (trečias iš kairės).

kurioje pavienėje šalyje, o juo labiau tokioje atsilikusioje šalyje kaip Rusija. Po 1917 m. jie vis dažniau pareikšdavo apie jų puoselėjamas viltis, jog revoliucija kilsianti Vakarų Europoje, kurioje ji tapsianti marksistiniu proletarinio socializmo įsigalėjimo pagrindu. Nėra jokio reikalo pateikinėti daugybės citatų iš Lenino ir kitų bolševikų darbų apie tai, kad revoliucijos neišvengiamai apimsiančios visą Europą ir kad Rusijos socialistinė revoliucija negalinti be jų gyvuoti.

Šios bolševikų išvados buvo paremtos ne vien racionaliais sumetimais, bet ir pačios marksizmo doktrinos tiesomis. Rusijos industrializacijos lygis ir proletariato gausa bei jo „brandumas" buvo aiškiai nepakankami, kad juos pasitelkus būtų galima iš esmės pakeisti vyraujančią žemdirbių daugumą. Akivaizdu, kad partijos vadovybė susidūrė su iš esmės neįvykdoma užduotimi.

Tačiau netrukus pamatysime, kad bolševikai nuo pat pradžių *elgėsi* taip, tarsi jie būtų galėję pertvarkyti Rusiją be jokios išorinės pagalbos. NEP'o laikotarpio argumentacija aiškiai leido numanyti, kad prabėgs dar daug laiko, kol kitose šalyse įsitvirtins revoliuciniai režimai. Tačiau ypač kairieji frakcininkai vis dar tikėjosi, kad pasaulinė revoliucija ne už kalnų. Tačiau pamažu, iš pradžių kaip ganėtinai ginčytina teorinė naujovė, partijoje buvo iškelta „socializmo sukūrimo pavienėje šalyje" idėja, ir ši idėja galiausiai buvo visuotinai priimta.

Dar 1924 m. gegužę pats Stalinas siūlė tradicinį požiūrį:

> „Galutinė socializmo pergalė ir socialistinės gamybos organizavimas niekada nebus įgyvendinti pavienės šalies pastangomis, o juo labiau tokios agrarinės šalies kaip Rusija. Šis tikslas gali būti pasiektas tik kelių išsivysčiusių šalių bendromis pastangomis."[25]

Tikrasis socializmo sukūrimo vienoje šalyje teorijos autorius iš esmės buvo Bucharinas. Tačiau Stalinas nusipelno tuo, kad pavertė ją svarbiausiu diskusijų objektu partijos viduje. Ir politiniu požiūriu jis buvo visiškai teisus. Trockis ir kiti galėjo kaip įmanydami įrodinėti, kad mėginimai socialistinę revoliuciją apriboti paviene šalimi, akivaizdžiai nepakankamai išsivysčiusia tokiam reikalui, prieštarauja marksizmo teorijai. Tačiau vienas dalykas buvo aiškus: po nesėkmingos tiesioginės sovietų intervencijos į Lenkiją 1920 m., po paskutinio Kominterno „persimetimo" į Vakarus, po Vokietijos komunistų nesėkmės 1923 m. vargu ar buvo galima tikėtis revoliucijos sėkmės kurioje nors išsivysčiusioje šalyje – o juk tokia sėkmė teoriškai buvo būtina ir sėkmingam revoliucijos vyksmui Rusijoje. Praktiniu požiūriu tai reiškė štai ką: arba sovietinis režimas turi mesti visas jėgas į akivaizdžiai iš anksto pasmerktą revoliuciją Europoje, arba jis turi susitaikyti su esama padėtimi ir atsitraukti prie „buržuazinės demokratijos" etapo. Tačiau akivaizdu, kad partijos veikėjai nė už ką neketino taikstytis su politine

savižudybe ir buvo visuotinai pasirengę priimti naują doktriną, nors ir ganėtinai keistą marksizmo požiūriu, kad teoriškai pagrįstų savo politinius siekius.

Stalinas ilgai negalvodamas „socializmo sukūrimo pavienėje šalyje" teorijos autorystę pamėgino priskirti Leninui. Pastarasis iš tikrųjų kadaise buvo užsiminęs apie tokią galimybę – tiesa, jis turėjo omenyje socializmo sukūrimą pavienėje *išsivysčiusioje* šalyje!

* * *

Šių ir kitų diskusijų pobūdis turėtų priminti faktą, kad partiniai lyderiai toli gražu nebuvo racionaliai mąstantys ekonomistai, ieškantys būdų, kaip sukurti tobulesnę visuomenę (nors kartais jie ne tik save tokiais laikydavo, bet ir stengdavosi atitinkamai pateikti savo veiksmus Vakarų apžvalgininkams). Šiuo atveju turime reikalų su grupe žmonių, įtikėjusių utopine doktrina ir mėginusių pagrįsti savo atėjimą į valdžią tuo, kad sėkmingai įgyvendinę šią doktriną jie neva sukursią naują, daug tobulesnę visuomenę. Iš esmės jų pranašumą prieš kitus oponentus nulėmė tai, kad jie, tariamai įgyvendindami K. Markso teorijas, siekė įtvirtinti „proletariato režimą" (toks režimas iš esmės buvo įvestas Sovietų Sąjungoje), turėjusį užtikrinti „socialistinę santvarką". Iš čia išplaukė tam tikros doktrininės nuostatos. Pavyzdžiui, ekonominėje plotmėje turėjo išnykti „prekiniai" arba rinkos santykiai, o socialinėje plotmėje turėjo būti likviduotos klasės, kurių egzistavimo pagrindą kaip tik ir sudarė privatinė nuosavybė bei rinka.

1921 m. komunistų padarytos nuolaidos galėjo būti pateisintos tik tuo, kad jos leido partijai išlaikyti savo rankose valdžią. Tačiau patį mėginimą išlaikyti valdžią buvo galima pateisinti tik tuomet, jeigu partija pasinaudotų bet kokia galimybe pereiti prie šia doktrina numatytos socialinės santvarkos sukūrimo ir likviduotų klases, kurios, remiantis šia doktrina, veikia kaip kliūtis, trukdanti siekti numatytos šviesios ateities.

Leninas atvirai pripažino, kad komunistai mažai ką žinojo apie ekonominę tikrovę. Ir į šį faktą būtina atsižvelgti kaskart, kai bus kalbama apie sovietų valdžios pastangas vadovauti kaimo ekonomikai ir ją tvarkyti.

Garsusis pareiškimas apie „kainų žirklių krizę" pirmą kartą nuskambėjo XII partijos suvažiavime 1923 m. „Žirklėmis" buvo vadinamos dvi išsiskiriančios diagramos linijos, kurių viena atvaizdavo vis augančias pramoninių prekių kainas, o kita – vis žemėjančias žemės ūkio produkcijos kainas.

Ši savita „žirklių krizė" buvo trumpalaikis reiškinys, kilęs po didžiulės ekonominės suirutės laikotarpio ir išsekus šalies grūdų rezervams.[26] Šią krizę sukėlė dirbtinis pramoninių prekių kainų pakėlimas ir žemės ūkio produktų kainų numušimas, ir ji baigėsi iš karto, kai tik padėtis buvo ištaisyta.

Rusijos valstiečiai nuima derlių. Pirmoji XX a. pusė.

„Žirklių krizė" puikiai atspindi bolševikų vyriausybės jautrumą ir nepakantumą rinkos reiškiniams, kurį ji kartu ir niekino ir kurio nesuprato. Kaskart, kai prekybos sąlygos netenkindavo valdžios (arba valdžiai pasirodydavo, kad prekybos sąlygos niekam tikusios), jos viršūnės imdavo perdėtai nerimastauti ir pritrūkdavo kantrybės, be kurios neįmanoma efektyviai valdyti rinkos mechanizmo.

Tuo metu, nepaisant sunkumų, prasidėjo ekonominis pakilimas. Svarbiausias šalies ekonomistas Gromanas rašė, kad „1922–1923 m. tapo pirmaisiais normalaus ekonominio gyvenimo metais po penkerių nenormalių metų".[27] Kainų struktūra vis dar buvo apverktina, tačiau jau buvo galima pastebėti padėties gerėjimą, ir šis pagerėjimas aiškiai susijęs su rinkos santykių ir privatinės nuosavybės kaime įsigalėjimu. 1922 m. spalį žemės įstatymų sąvade buvo skelbiama, kad žemė yra visaliaudinė nuosavybė, tačiau tuo pat metu juo buvo užtikrinta amžina teisė ją valdyti tiems, kas ją dirbo. Į šį įstatymą netgi buvo įtrauktos Stolypino idėjos sujungti valstiečių žemės rėžius; kai kuriuose šalies rajonuose vėl ėmė kurtis individualūs ūkiai. Šiuo įstatymu buvo įteisintos trys žemės nuosavybės formos: kooperatinė (kuri 1920 m. vienijo 1–2 % žemės valdų), privatinė nuosavybė, apėmusi individualius stolypiniškojo tipo ūkius, ir bendruomeninė – pagal tradicinę šio termino sampratą.

1925 m. pradžioje buvo panaikinti apribojimai samdomojo darbo naudojimui. Įvedus šias priemones, kaimo ekonomika gerokai šoktelėjo aukštyn. Jau 1925–1926 m. bendrasis žemės ūkio vidaus produktas pasiekė ikikarinį lygį.[28] Grūdų gamyba išaugo nuo 57,7 mln. tonų per metus 1922–1925 m. iki 73,5 mln. tonų 1926–1929 m.,[29] nors ikikarinio lygio ji taip ir nepasiekė, ypač Ukrainoje ir Šiaurės Kaukaze.

Anot generolo Grigorenkos, kuris tuo metu triūsė savo tėvo ūkyje, kraštas atsigavo dėka „nualinto kaimo žmonių, kurie ardavo pasikinkę karves arba patys vilkdami plūgą".[30]

* * *

Kaip ir numatė Leninas, privatinio sektoriaus suklestėjimas kaime reiškė pačių sumaniausių ir darbščiausių valstiečių suklestėjimą, ir tada „buožės baubas" dar kartą apsireiškė komunistų galvose.

Netgi daugelis šią temą gvildenančių sovietinių rašytojų nesutaria, kas buvo šie „naujieji buožės". Vieni jų mano, kad tai tiesiog seni buožės, pralindėję tam tikrą laiką pogrindyje ir vėl išlindę į dienos šviesą. Kitiems atrodo, jog tai naujas buvusių vidutiniokų ir vargingųjų valstiečių sluoksnis, ekonomiškai sutvirtėjęs jau po revoliucijos. Neabejotina, kad abiejuose požiūriuose yra tam tikra dalis tiesos, ir panašu, kad ne visur gyvenimas klostėsi vienodai. Šiaip ar taip, kaip paaiškėjo vėliau, dauguma naujųjų prasisiekėlių per pilietinį karą buvo išvykę iš savo kaimo, tarnavo Raudonojoje armijoje arba partizanavo. Tai buvo žmonės, labai dažnai nepabūgę demonstruoti išskirtinio iniciatyvumo, pasisėmę žinių ir naujų idėjų už savo kaimo ribų. Tačiau egzistuoja ir kita medalio pusė: šie buvę kariai, kurių dauguma mūšyje įrodė savo ištikimybę sovietų valdžiai, galėjo spausti vietinius valdžios organus ir išsireikauti sau pačių palankiausių sąlygų, kuomet kalba pasisukdavo apie mokesčių mokėjimą.

Kol kas prieš juos nebuvo imtasi jokių griežtų priemonių. Tais metais (žinoma, palyginus su ankstesniu ir vėlesniu laikotarpiu) teroras buvo prigesęs, ir jo mastai, pagal sovietų valdžios standartus, buvo ganėtinai menki. Netgi buvo amnestuojami sukilimuose dalyvavę valstiečiai. Tipišku to laikotarpio įvykiu galima laikyti 126 valstiečių maišto dalyvių pasidavimą po amnestijos paskelbimo Lochvycos mieste Ukrainoje, kurio liudininku buvo pats Centrinio vykdomojo komiteto pirmininkas Petrovskis (visi amnestuotieji žuvo po septynerių metų per antrąją teroro bangą).[31]

Nuojauta, kad šis taikingas laikotarpis ilgai netruks, jau tvyrojo partijos ir tvarkos palaikymo organų aplinkoje. Anot vieno apžvalgininko iš Maskvos, „partija, ypač jos apatiniai sluoksniai, žvelgė į NEP'ą su instinktyviu, nesąmoningu priešiškumu.[32] Kaimuose veikusius partijos aktyvistus, tiesiogiai supratusius aiškias 1918–1921 m. instrukcijas, valdžios paliaubos su vidutinioku, o juo labiau su „buože", glumino ir trikdė. Jie dažnai veikė atitinkamai. Dar 1924 m. vienas iš komunistinių vadovų M. M. Chatajevičius teigė, kad tiek paprasti valstiečiai, tiek partijos nariai susidarė nuomonę, kad „norint rekvizuoti produktus, suiminėti žmones ar konfiskuoti jų turtą, neturint jokių įgaliojimų iš atitinkamų valdžios organų, pakanka būti eiliniu partinės kuopelės nariu". Ir dar jis pridūrė, kad „būdavo labai sunku nustatyti, kur baigiasi partijos kuopelė ir kur prasideda tribunolas, milicija ar žemės nusavinimo komisija".[33]

Kalbant apie valstiečius, būtina pabrėžti, kad jų „požiūris į sovietų valdžią, išskyrus pavienius kaimo varguolius (*bedniaks*) (ir tai tik su tam tikromis

išlygomis), niekada nebuvo ypač entuziastingas".[34] Kiti valstietijos sluoksniai stengėsi kiek galima naudingiau išnaudoti susiklosčiusią padėtį. Pavyzdžiui, 1925–1926 m. Sibire kilo gerai organizuotas buožių sąjūdis, siekęs įsteigti nuosavą partiją „Valstiečių sąjunga". Šį sąjūdį peticijomis palaikė net keli tūkstančiai sibiriečių![35]

Aukštas Jungtinės valstybinės politinės valdybos (OGPU) pareigūnas Petersas atvirai skelbė, kad „negalime pamiršti, kad NEP'o sąlygomis mus vis dar supa patys nuožmiausi mūsų priešai".[36] O slaptame 1925 m. birželio GPU aplinkraštyje jau buvo teigiama:

> „Mums gerai žinoma, kad Ukrainoje veikiančios kontrrevoliucinės organizacijos ir grupuotės puikiai supranta, kad OGPU šiuo metu yra apėmęs tam tikras priverstinis sąstingis, kurį padiktavo naujoji ekonominė politika, taip pat tam tikrų politinių sumetimų nulemti vyriausybės sprendimai. Tai, kad ši padėtis tik laikina, aišku kiekvienam iš mūsų. Todėl OGPU neturėtų praleisti puikios progos demaskuoti mūsų priešus, kad vėliau, atėjus tinkamam laikui, jiems smogtume triuškinantį smūgį."[37]

Teisėtvarkos organai, ruošdamiesi kitam kovos su priešais etapui, parengė OGPU pareigūnams instrukcijas, pagal kurias turėjo būti sudarinėjami „asmenų, įtariamų kontrrevoliucine veikla" sąrašai. Ukrainai (slaptajame 1924 m. vasario aplinkraštyje) buvo išvardytos tokios ypač pavojingų asmenų ir organizacijų kategorijos:

Politinės partijos ir organizacijos

1. Visi buvę ikirevoliucinių buržuazinių politinių partijų nariai.
2. Visi buvę monarchistinių sąjungų ir organizacijų nariai (juodašimtininkai).
3. Visi buvę Laisvųjų žemdirbių sąjungos (veikusios Centrinės Rados Ukrainoje laikais) nariai.
4. Visi buvę dvarininkai ir senosios aristokratijos tituluotieji asmenys.
5. Visi buvę jaunimo organizacijų nariai (skautai ir kt.).
6. Visi įvairaus plauko nacionalistai.

Pareigūnai ir tarnautojai, aktyviai tarnavę caro valdžiai

1. Buvusios Vidaus reikalų ministerijos pareigūnai: visi „Ochrankos" (slaptosios policijos) pareigūnai, policijos ir žandarmerijos pareigūnai.
2. Buvusios Teisingumo ministerijos pareigūnai: apskričių ir gubernijų teismų nariai, prisiekusieji, visų rangų prokurorai, taikos ir ikiteisminio tyrimo teisėjai, teismo vykdytojai, apygardų teismų pirmininkai ir kt.

Buožė išnaudoja vargšą valstietį. Sovietų plakatas.

3. Visi carinės armijos ir karinio jūrų laivyno atsargos ir kadriniai karininkai bei puskarininkiai.

Slapti Sovietų valdžios priešai

1. Visi baltųjų judėjimų ir armijų, Ukrainos petliūrininkų junginių buvę kadriniai ir atsargos karininkai, puskarininkiai ir eiliniai kariai, įvairių sukilėlių dalinių ir gaujų nariai, kurie aktyviai priešinosi sovietų valdžiai. Žmonėms, kuriems sovietų valdžia pritaikė amnestiją, išimtis netaikoma.

2. Visi asmenys, tarnavę baltųjų vyriausybių įsteigtose civilinėse tarnybose, jų skyriuose ir vietinėse įstaigose, Ukrainos Centrinės Rados armijose, etmono valstybės policijoje ir kt.

3. Visi religinių kultų tarnai: vyskupai, stačiatikių ir katalikų dvasininkai, rabinai, diakonai, bažnyčių seniūnai, chormeisteriai, vienuoliai ir kt.

4. Visi buvę pirkliai, krautuvininkai ir „nepmanai".

5. Visi buvę žemvaldžiai, stambūs žemės nuomininkai, pasiturintys valstiečiai (anksčiau naudojęsi samdomuoju darbu), amatininkai ir pramonės įmonių savininkai.

6. Visi asmenys, turintys giminaičių, kurie šiuo metu gyvena nelegaliai arba kurie šiuo metu yra antisovietinių gaujų nariai ir su ginklu kovoja prieš sovietų valdžią.

7. Visi užsieniečiai, nepriklausomai nuo jų tautybės.

8. Visi asmenys, turintys giminių arba pažįstamų užsienyje.

9. Visi religinių sektų ir bendruomenių nariai (ypač baptistai).

10. Visi senosios mokyklos mokslininkai ir specialistai, ypač iki šiol nedeklaravę savo politinės orientacijos.

11. Visi asmenys, kurie buvo teisti už kontrabandą, šnipinėjimą ir t. t. arba kurie buvo įtarti panašia veikla.

Ganėtinai įspūdingos apimties sąrašas!

Beje, o apie ką kalba faktas, kad net 67 % teismo sprendimu sušaudytų žmonių buvo valstiečiai?![39]

* * *

Partija ne tik prarado tiesioginę sovietinio kaimo ekonomikos kontrolę, bet ir administracinę kontrolę, kuri buvo jai prieinama vietiniu mastu.

Senoji bendruomenė dažniausiai išliko tikruoju ekonominės galios centru Rusijos kaime. Partija dažnai reikšdavo nepasitenkinimą panašiu „valdžios dvilypumu", tačiau faktiškai vietinės tarybos visada buvo daug silpnesnės už vietines bendruomenes.

Iš esmės kaimo taryba tuo laikotarpiu buvo renkama remiantis visuotine suaugusiųjų rinkimų teise, tačiau nuo pat pradžių ji buvo valdžios kontroliuojama kaip „proletariato diktatūros kaime" svertas.[40] Netgi sovietiniai šaltiniai neslepia, kad visus nutarimus iš anksto priimdavo pirmininkas – nepakeičiamas partijos statytinis. Analizuojant rajonų ir kaimų partinių kuopelių narių sąrašus, nesunku pastebėti, kad dauguma jų aktyvistų buvo arba prašalaičiai, arba vietiniai gyventojai, ilgai gyvenę kituose rajonuose ir sugrįžę į gimtuosius kaimus tik partijai įsakius, o „ištikimų" veikėjų iš vietinių gyventojų tarpo daugumą, išskyrus saujelę mokytojų, sudarydavo įvairūs veltėdžiai.[41]

Tačiau bėgant laikui didelėje šalies dalyje kaimo tarybų valdymą perėmė vidutiniokai ir labiau pasiturintys valstiečiai. Taip kaimo bendruomenė, kuri iš esmės po revoliucijos sprendė daugumą neprievartinių didžiojo perskirstymo reikalų, tapo dominuojančiu kaimo gyvenimo faktoriumi, o taryboms atiteko jų įgaliotinių, vykdančių tam tikras biurokratines funkcijas, vaidmuo.[42] 1926 m. 90 % kiemų priklausė bendruomenėms, ir jos „iš esmės kontroliavo ekonominį kaimo gyvenimą".

Teoriškai kaimo susirinkimuose galėdavo dalyvauti ir balsuoti kiekvienas aštuoniolikos metų sulaukęs šeimyninio ūkio narys. Tačiau faktiškai, kaip ir anksčiau, balsuodavo tik šeimos galva. Netgi į sovietinį žemės naudojimo kodeksą buvo įtraukta nuostata, kad susirinkimo kvorumui sudaryti pakanka ne narių daugumos, o tik pusės valstiečių šeimynų atstovų.[44]

Darbo inspektorius apklausia buožę. Odesos sritis, Ukraina,1929 m.

Tiktai 1927 m. sovietų valdžia žengė rimtą žingsnį, suteikdama kaimo taryboms daugiau valdžios, o tuo pačiu ir apvalydama jas nuo nepatikimų elementų. Tačiau visiems buvo aišku, kad tikroji problema glūdėjo bendruomenėje. XV partijos suvažiavime Molotovas pareiškė, kad buožės, išvaryti iš kaimo tarybų, „pamėgino įsitvirtinti bendruomenėje" (Kaganovičius į tai replikavo: „Teisingai!"). „Dabar pagaliau mes išmušime juos net ir iš šių paskutinių apkasų."

* * *

Vis dėlto kas gi buvo tie „buožės"? Mėginimai apibrėžti klasinį priešą kaime ir nustatyti jo gausą galiausiai baigėsi milijonų žmonių žūtimi.

Tačiau, jeigu esmę pamėginsime nusakyti viena fraze, buožė kaip ekonominė kategorija buvo partijos pramanas. Kaip jau esame minėję kalbėdami apie karinį komunizmą, kaip tik Leninas ir pakeitė šio žodžio pirminę reikšmę, kad apibūdintų juo tariamai egzistuojančią kaime „klasę". Kartais tą pripažindavo net bolševikai. 1925 m. išleistoje savo propagandinėje brošiūroje Bucharinas atskiria „prasigyvenusį užeigos šeimininką, kaimo palūkininką ir buožę" nuo pasiturinčio ūkininko, samdžiusio keletą samdinių – pastarojo jis nelaikė buože.[45] SSRS žemės ūkio komisaras A. P. Smirnovas taip pat mėgino išskirti pasiturintį valstietį iš Lenino sukurptos semantinės painiavos. Jis teigė, kad žodis „buožė" iš tikrųjų tinka apibūdinti ikirevoliuciniam eksploatatoriui, kuris po revoliucijos faktiškai išnyko.[46] Miliutinas, pirmasis Lenino paskirtas žemės ūkio komisaras, taip samprotavo šiuo klausimu: „Kas yra buožė? Kol kas negalime aiškiai, glaustai apibrėžti buožės vaidmens kaimo susisluoksniavimo procese."[47] Toks apibrėžimas niekada ir nebuvo pateiktas.

Vienas partijoje vykusių diskusijų agrariniais klausimais dalyvis rašė, kad kiekvienas susipažinęs su realiomis sąlygomis asmuo „puikiai žino, kad kaimo buožės neįmanoma tiesiogiai išaiškinti (t. y., jeigu tiesiogiai remiamasi samdomojo

darbo naudojimo statistika). Jo negalima aptikti nei įprastomis priemonėmis, nei nustatyti, ar jis iš tikrųjų yra kapitalistas".[48] Taigi, partijai beliko pasikliauti vien psichologiniu arba politiniu buožės atpažinimo būdu, ir šis būdas tapo įprastu, nors ir oficialiai nepripažintu klasinio susisluoksniavimo kaime nustatymo metodu per visus kitus lemiamus bolševikų viešpatavimo metus.

Oficialiame periodiniame partijos leidinyje *Bolševik* kartą netgi buvo pasiūlyta visiškai atsisakyti termino „buožė",[49] tačiau ši sąvoka buvo būtina partijai, siekusiai žūtbūt pagrįsti savo požiūrį į kaimą, todėl buvo stengiamasi ne tik sukurti buožės apibrėžimą, bet ir nustatyti tikslų šio klasinio priešo skaičių kaime.

Tačiau skaičiuojant buožes kaskart būdavo gaunami labai skirtingi rezultatai. Štai ką 1924 m. pastebėjo vienas sovietinis mokslininkas: „Kad ir kokius pritemptus skaičius pateiktume, vis tiek gautume vos 2–3 % buožiško išnaudojimo atvejų, tačiau ir šie išnaudojimo atvejai negali būti traktuojami kaip grynai buožiško pobūdžio."[50]

Tačiau jau 1927–1929 m. buožėms buvo priskiriama nuo 3,7 % iki 5 % valstietijos (kiekvienas procentas aprėpė apie 1,25 mln. žmonių). Net Molotovas, priimdamas šią 3,7 % normą, pareiškė, kad nustatyti bent apytikrį buožių skaičių – „veik neįmanoma užduotis".[51]

Oficialiame „1928 m. SSRS statistikos vadove", kuriuo dažnai remdavosi politinė vadovybė (nors, siekiant palengvinti ekonominę analizę, jame buvo vartojamas terminas „verslininkas"), teigiama, kad šiai kategorijai priklauso 3,9 % ūkių arba 5,2 % visų kaimo gyventojų, kurie klasifikuojami taip:

> a) naudojasi nuosavomis gamybos priemonėmis, kurių vertė siekia daugiau nei 1 600 rublių, ir skolina arba išnuomoja gamybos priemones, arba naudojasi samdinių darbu daugiau nei 50 dienų per metus;
>
> b) naudojasi nuosavomis gamybos priemonėmis, kurių vertė siekia daugiau nei 800 rublių, ir naudojasi samdinių darbu daugiau nei 75 dienas per metus;
>
> arba
>
> c) naudojasi nuosavomis gamybos priemonėmis, kurių vertė siekia daugiau nei 400 rublių, ir naudojasi samdinių darbu daugiau nei 150 dienų per metus.

Tiems, kam žodis „buožė" vis dar plačiąja prasme asocijuojasi su turtingu išnaudotoju, turime priminti, kad 1927 m. labiausiai pasiturinčių valstiečių šeimoms, kurias vidutiniškai sudarydavo iki septynių asmenų, tekdavo po dvi ar tris karves ir iki 10 hektarų pasėlių ploto.[52] Be to, pačioje turtingiausioje valstiečių grupėje vienam žmogui tekdavo tik 50–56 % daugiau pajamų nei pačioje vargingiausioje grupėje.[53]

Tačiau svarbiausia buvo tai, kad tuo metu „buožės", kitaip tariant 3–5 % valstiečių ūkių, prikuldavo apie 20 % visų šalies grūdų.[54]

* * *

Per patį NEP'o įkarštį partija stengėsi numaldyti „buožę“ ekonominėmis priemonėmis, tačiau politiniu požiūriu ji nuolatos pabrėždavo būtinybę stiprinti proletariato ir vargingiausių valstiečių sąjungą kovai su šia dabar ekonomiškai sustiprėjusia klase.[55] Tačiau kad ir kaip sunku jai buvo apibūdinti buožę kaip klasinį priešą, ne ką lengviau sekėsi susigaudyti, kas gi yra jos sąjungininkas – vargingasis valstietis.

Sunkumų sukėlė netgi mėginimas apibrėžti iš pirmo žvilgsnio ganėtinai paprastą ekonominę kategoriją – „samdomąjį žemės ūkio darbininką“. Dauguma šių samdinių (63 %) valdė nuosavus ūkius, o kai kurie jų (20 %) netgi turėjo naminių gyvulių, be to, jie dažnai parsisamdydavo ne sezonui ar metams, o trumpalaikiam padieniam darbui – todėl juos būdavo sunku atskirti nuo „vargingųjų valstiečių“, kurie lygiai taip pat kartais parsisamdydavo padieniam darbui. Pasitaikydavo, kad samdinio darbų imdavosi ne pats ūkio šeimininkas, o vienas iš jo šeimos narių.

Kartais vargingasis valstietis būdavo apibūdinamas kaip mažą žemės sklypelį valdantis žemdirbys, neturintis arklio, kartais parsisamdantis darbams už savo ūkio ribų. Pagal kitą apibrėžimą, kurį pateikė vienas pirmaujančių Stalino ekonomistų Strumilinas, vargingasis valstietis valdė ūkį, kurio pajamos neviršijo žemės ūkio darbininko vidutinio užmokesčio. Būta ir tokių apibrėžimų, pagal kuriuos vargingasis valstietis galėdavo turėti ir arklį.

Tačiau didžiausia painiava kilo tuomet, kai teoretikai ėmėsi „vidutinio valstiečio“ – labiausiai padėtį apsunkino mėginimai padalyti šiuos vidutiniokus į „silpnus“ ir „pasiturinčius“. Bendrasis kriterijus, pagal kurį juos atskirdavo nuo vargingųjų valstiečių, buvo disponavimas arkliu, nors, kaip jau esame minėję, dėl jo taip pat vyko vidinės diskusijos. Ir dauguma skirtumą tarp vidutiniokų ir buožių nusakančių apibrėžimų buvo paremti vien tuo, kad buožė neva naudojasi samdinių darbu, ir kaip tik šis požymis paverčia jį, partinių teoretikų nuomone, tam tikro pobūdžio kapitalistu. Tačiau vidutiniokai (ir netgi vargingieji valstiečiai) taip pat kartkartėmis pasinaudodavo samdinių darbu. Per kovų su kairiąja opozicija laikotarpį Centro komiteto propagandos ir agitacijos skyrius aiškiai pareiškė, kad „svari samdinių darbo dalis tenka vidutiniokų ūkiams“.[56]

Vėliau buvo iškelti ir kiti kriterijai – pavyzdžiui, pasėlių užimamas plotas ūkyje. Tačiau būdavo ir taip, kad didelis ūkis priklausydavo visais atžvilgiais nepriekaištingai partijos apibrėžimą atitinkančiai didelei vidutiniokų šeimai, tuo tarpu akivaizdus buožė, kitaip tariant, daug turtingesnis valstietis, valdydavo mažesnį ūkį, tačiau išnuomodavo žemės ūkio techniką, prekiaudavo grūdais ir kt.[57] Atsirado dar vienas kriterijus, kurį daug kas laikė „pagrindiniu“: buožė išnuomoja savo

padargus ir darbinius gyvulius.[58] Tačiau kai kurie teoretikai manė, kad gyvulių ir padargų nuomą reikėtų priskirti ne „klasiniams" santykiams, o „prekiniams".[59]

Vėliau buvo mėginama apibrėžti buožes (kaip ir vidutiniokus) pagal gyvojo inventoriaus skaičių. Tačiau žmogus, laikytas vidutinioku dėl to, kad nesinaudojo samdomuoju darbu ir veik neužsiiminėjo prekyba, kartais (jeigu jis turėdavo didelę šeimą) laikydavo tris karves ir du arklius.

Komunistinės akademijos agrarinio skyriaus atstovas Kricmanas, siūlydamas jo paties sukurtą sudėtingą apibrėžimų pritaikymo sistemą, pastebėjo, kad „deja, mūsų statistiniai duomenys yra beveik nepritaikomi tokiam palyginti subtiliam tyrimui".[60] Kitas gerbiamas sovietinis ekonomistas teigė (tiesa, knygoje, kuri buvo išleista tik po jo mirties 1956 m.), kad „išvis neturime jokių statistinių duomenų, netgi neišsamių ar apytikrių, pagal kuriuos galėtume įvertinti klasinės struktūros evoliuciją sovietiniame kaime bet kuriuo laikotarpiu".[61] Tiesą sakant, Vakarų tyrinėtojas gali rasti sovietinėje literatūroje keturis pagrindinius kiekvienos valstiečių klasės apibrėžimus, pateiktus 1925–1928 m., ir priduria galįs pateikti dar bent tuziną tokių apibrėžimų, kurie skiriasi tiek savo kriterijais, tiek ir rezultatais.[62]

* * *

Vis dėlto, net jeigu partijai ir būtų pavykę surūšiuoti klases pagal griežtus kriterijus, ji vis tiek nebūtų galėjusi pasikliauti „juodadarbiais". Pavyzdžiui, tik ketvirtadalis vargingųjų valstiečių buvo įstoję į Valstybinę žemės ūkio darbininkų sąjungą (tiesa, daugelis partijos apžvalgininkų šią organizaciją laikė menkaverte).[63] Iki 1927 m. pabaigos tik 14 000 tokių juodadarbių (iš apytikriai nustatyto bendro 2,75–3 mln. skaičiaus) buvo įstoję į komunistų partiją.[64]

Ir, žinoma, kol šis žemės ūkio darbininkas priklausė varguolių sluoksniui, jis nejautė ypatingo sovietų valdžios palaikymo. Bet kai tik jam pavykdavo suklestėti, jis iš karto atsidurdavo grupėje, į kurią partija žvelgė su nepasitikėjimu arba priešiškumu.

Kita vertus, jeigu kaimo vargšams, nepaisant jiems suteiktų oficialių lengvatų, priklausiusių jų sluoksnio žmonėms, nepavykdavo pagerinti savo padėties, vietiniai partijos organai imdavo juos niekinti. Anot vieno oficialaus partinio periodinio leidinio, netgi partijos pareigūnai atsisakydavo su jais bendrauti, nes „jie visi yra girtuokliai".[65] Vienas periodinis sovietinis leidinys, rašęs agrariniais klausimais, cituoja tokius neva vidutinioko ištartus žodžius apie vargingąjį valstietį: „Ko galima išmokti iš varguolio, jeigu jis net barščių nesugeba išsivirti?"[66]

Taigi, ekonominė pagalba kaimo varguomenei buvo sovietinei ekonomikai arba nenaudinga, nes tik didino vargingųjų valstiečių šeimų vartojimą, arba socialiai kenksminga, nes galėjo padėti jiems pereiti į vidutiniokų kategoriją. Šiaip ar taip, iš daugelio oficialių ataskaitų galima spręsti, kad neturtingiems valstiečiams padėti skiriamos pinigų sumos būdavo aiškiai per menkos, o ir vietiniai valdininkai nevengdavo jų pasigviešti.[67]

Be to, dideliam partijos nusivylimui, vargingieji sluoksniai toli gražu ne visada žiūrėdavo į turtinguosius su derama neapykanta. V tarybų suvažiavime valstiečių delegatai konstatavo faktą, „kad valstybės remiamų kredito bendrovių žlugimas pavertė niekais mėginimus apeliuoti į mases, o buožės ir jų parankiniai, suteikdami kaimų gyventojams paskolas, palietė jautriausias varguomenės stygas".[68]

Vidutinioko atžvilgiu partija iš esmės be paliovos skelbė apie būtinybę su juo susivienyti bendrai kovai su buožėmis, ir tai išliko jos oficialia linija per visą jos faktinės politikos didžiųjų permainų laikotarpį, nors iš tikrųjų vidutiniokams (o ir apskritai visai valstietijai) komunistų taikoma politika svyravo nuo skatinimo iki slopinimo. Tiesą sakant, įtakingi partijos nariai, prie kurių tuomet prisišliejo ir Stalinas, jautė vidutiniam valstiečiui tuo didesnę neapykantą, kuo dažniau jiems tekdavo skelbti šūkį apie būtinybę su juo susivienyti.[69]

Tačiau valstietijos diferenciacija buvo iš esmės grindžiama klaidingu požiūriu į klasinį susisluoksniavimą. Vargingasis valstietis galėdavo pasinaudoti vieninteliu pranašumu prieš kitus valstietijos narius – jam dažniau būdavo suteikiama kai kurių politinių privilegijų, pavyzdžiui, jį iškeldavo kandidatu į kaimo tarybą. Tačiau vargingasis valstietis, net ir pakliuvęs į kaimo tarybą, dažniausiai imdavo laikytis tos pačios linijos kaip ir likusieji valstiečiai. Ir per visą vėlesnį laikotarpį, per visus sunkumus, susijusius su grūdų rekvizicijomis ir kainų politika, „vargšai elgėsi lygiai taip pat, kaip ir kiti gamintojai".[70]

* * *

XX a. trečiajame dešimtmetyje partijos viduje vyko nuožmi politinė ir ideologinė kova, ir Stalinas, tapęs CK generaliniu sekretoriumi, visomis išgalėmis stengėsi sustiprinti savo įtaką partijoje, skirdamas savo šalininkus į atsakingus postus.

Viena vertus, tariamu režimo ramsčiu buvusi darbininkų klasė iki to laikotarpio dažniausiai (tačiau, žinoma, ne visiškai) susitraukė iki organizacinės *force majeure* (nenugalimos jėgos), o kita vertus – virto gryniausia fikcija. Tačiau šalyje egzistavo dar vienas šią jėgą atsveriantis jėgos šaltinis. Pati partija su visais savo įtakingais postais tapo „traukos jėga". Atsirado partinė biurokratija, didžiulė grupė žmonių, kurių puoselėtus revoliucinius idealus sunaikino arba iškraipė

valdžia ir su ja susijusios privilegijos. Reiškinys, kurį Rakovskis taikliai pavadino „automobilio ir haremo sindromu", netrukus išvirto nauju visuomenės sluoksniu. Visa tai buvo susiję ne vien su „karjeristų" plūstelėjimu į partijos gretas, bet ir su senųjų partinių veikėjų tapsmu valdančiuoju elitu. Ir šie nuo senųjų idealų nusigręžę komunistai nepamiršo žiaurių revoliucinio karo priemonių. Viena vertus, buvo būtina išlaikyti valdžią, kita vertus, lenininė ideologija ne tik išliko varomąja jėga, bet ir pateisino valdančiojo elito elgesį.

Apskritai kalbant, tiek kairieji, tiek dešinieji abejojo komunistinės privilegijuotos grupės sukūrimo pagrįstumu, užtat jos nariai buvo linkę solidarizuotis su Stalinu. Daugelis jaunesnės kartos atstovų, užsigrūdinusių kovose su carizmu ir iškilusių per pilietinio karo suirutę, žiūrėjo su panieka į europizuotus tiek kairiojo, tiek dešiniojo partijos sparno intelektualus, kurie dominuodavo teoriniuose ginčuose, ir šie naujos kartos žmonės (dažniausiai kilę iš darbininkų klasės) taip pat vėliau prisidėjo prie stalinistų klano.

Konkrečiais politiniais klausimais, siekdamas įveikti Trockį ir Zinovjevą, Stalinas iš pradžių pritardavo Bucharinui, ypač pastarojo nuomonei, kad socialistiniai principai neva pasieksią valstietį per prekybinius kooperatyvus, o vėliau įvyksiąs laipsniškas perėjimas prie gamybinių kooperatyvų; arba kad valstybiniai kreditai ir yra pagrindinis ginklas kaime. Žodis „kolūkis" iš viso neminimas Stalino raštuose iki pat XV partijos suvažiavimo, įvykusio 1927 m. gruodį. Taip pat jis vis nesiliovė įrodinėjęs, kad industrializacija galima tik tuomet, jeigu ji „grindžiama valstietijos materialinės padėties laipsnišku gerinimu".[71]

1930 m. propagandinis plakatas „Ateik, drauge, pas mus į kolūkį."

Vis dėlto jau tuomet Stalinas patylomis ėmė kasti Bucharinui duobę ir raustis po jo teiginiais. Tuo pačiu jis stengėsi (kaip teigia Isaakas Doičeris), priešingai nei dešinieji, palaikyti kiek galima lankstesnius santykius su kitais partijos veikėjais. Pavyzdžiui, 1926 m. pradžioje Stalinas konfidencialiai rašė, kad valstietija – „gana nepastovus" sąjungininkas, kad per pilietinį karą

ji „kartais palaikydavo darbininkų pusę, o kartais šliedavosi prie generolų".[72] Toks požiūris į valstietiją buvo būdingas daugeliui komunistų.

Pergalė prieš trockininkus, vėliau prieš Zinovjevą ir Kamenevą, o netrukus ir prieš šio trejeto sudarytą „jungtinę opoziciją" buvo pasiekta 1927 m. gruodį, kai XV partijos suvažiavime Trockis ir Zinovjevas buvo pašalinti iš partijos. Šiame suvažiavime Stalinui pavyko gudrus manevras – buvo sukurta tam tikra pergalingos Stalino ir Bucharino vadovybės vienybės regimybė galutinio kairiųjų sutiuškinimo etape. Tačiau tuo pat metu Stalinas ir jo šalininkai akivaizdžiai pamėgino pasisavinti kairiųjų vykdytą politikos liniją. Nors oficialiuose suvažiavimo dokumentuose buvo kalbama tik apie buožės „apribojimą", Stalinas ir jo pirmasis padėjėjas Molotovas atvirai prakalbo apie buožių klasės „likvidavimą". Partijos vadovybės aplinkoje pasklido žinia, kad Stalinas „pakrypo" į kairę. Jis išsiuntinėjo nurodymus[73] imtis ypatingų priemonių buožių atžvilgiu, ir jų griežtas tonas prieštaravo partijos suvažiavime pasakytų kalbų nuosaikiam tonui.

Dešinieji, kalbėdami apie būtinybę pasiekti ekonominę pusiausvyrą, taip pat pabrėžė pramonės vystymo svarbą ir tuo pačiu pareikalavo imtis griežtesnių priemonių prieš buožes. Bucharinas dar spalį pareiškė, kad sąjunga su vidutinioku jau pasiekta, todėl esą dabar galima „forsuoti buožių puolimą" ir taip apriboti „jų išnaudotojiškas tendencijas", o tam, anot jo, būtina apdėti buožes dar didesniais mokesčiais ir suvaržyti jų galimybes naudotis samdinių darbu. XV partijos suvažiavime Bucharinas ir Rykovas kalbėjo apie būtinybę taikyti valstietijai spaudimą, tačiau tuo pačiu paragino nenukrypti nuo NEP'o ir taip apsaugoti šalį nuo galimos gilios krizės.

Daugelis sovietinių autorių tradiciškai teigia, kad Bucharinas ir jo šalininkai siekė atkurti kaime kapitalizmą, ir jie tai darė arba sąmoningai (kaip tvirtino Stalinas), arba verčiami tam tikrų objektyvių aplinkybių. Kai kurie Vakarų istorikai laikosi panašios nuomonės: partijos dešinieji, anot jų, buvę nuosaikūs žmonės, kurie džiaugsmingai būtų padėję privataus ūkio savininkui, svarbiausiam šalies žemės ūkio ramsčiui. Jie esą taip pat palaikė kolektyvizacijos idėją, tačiau ragino įvesti ją tik tuomet, kai valstietis bus tinkamai pasiruošęs ir galės disponuoti pakankamu traktorių bei kitos žemės ūkio technikos kiekiu.

Iki tam tikro momento jie iš tiesų vykdė panašią politiką. Tačiau 1928 m. pabaigoje partijos tonas sugriežtėjo, ir tai aiškiai atspindi Bucharino požiūris:

> „Tai susiję su didžiulėmis kapitalo investicijomis į žemės ūkį, <...> su sparčiu privataus valstietijos sektoriaus augimu, ypač tos valstietijos dalies, kuri atsakinga už grūdų tiekimą, su buožių sluoksnio augimo apribojimu,

su sovietinių ūkių ir kolūkių steigimu, suderintu su teisingos kainų politikos taikymu, ir su kooperatyvų, sutelkiančių valstiečių mases, plėtra."[74]

Per pirmąją NEP'o bangą Bucharinas iš tikrųjų spaudoje perdėtai žavėjosi privačiuoju sektoriumi ir 1929 m. jis ir partijos dešinieji išreiškė atvirą nepasitenkinimą Stalino primestos beatodairiškos kolektyvizacijos metodais. Tačiau dar svarbiau yra tai, kad dešinieji taip niekada ir nepasiūlė jokio alternatyvaus žemės ūkio modernizavimo būdo privataus ūkio sektoriaus pagrindu. Jie „entuziastingai rėmė" XV partijos suvažiavimo nutarimus vykdyti ilgalaikės kolektyvizacijos programą (buvo numatyta 1933 m. įvykdyti šią programą 20 %). Pats Bucharinas niekada rimtai nekritikavo Partijos agrarinės teorijos – jo paskutiniame darbe „Ekonomisto pastabos" (1928 m.) šiuo klausimu nėra nė vienos eilutės.

Tačiau dešinieji ne tik neketino atsisakyti žemės ūkio socializacijos idėjos, bet ir nesiruošė atmesti Lenino tezės apie klasių kovą kaime. Savo deklaraciją, skelbiančią būtinybę stiprinti sąjungą su vidutinioku, Bucharinas pateikė kartu su pareiškimu, kad buožes būtina persekioti visais įmanomais būdais, ir pastarasis jo raginimas buvo nenukrypstamai vykdomas per visą kolektyvizacijos laikotarpį.[75]

Ko gero, tiksliausia būtų pasakyti, kad žemės ūkio ir pramonės klausimais Bucharinas buvo nusistatęs prieš kraštutines priemones, pavyzdžiui, prieš perdėtą valstiečių apmokestinimą, galėjusį pakenkti žemės ūkio produkcijos gamybos našumui, taip pat jis pasisakė už protingai subalansuotą požiūrį tiek į lengvąją, tiek į sunkiąją pramonę.

Stalino taktika per šį naują etapą (1927–1930 m.), kai jo svarbiausiu politiniu tikslu tapo dešiniųjų sutriuškinimas, buvo tuo pačiu ir vingri, ir neapibrėžta. Viena vertus, jis stengėsi, pasitelkęs savo organizacinę įtaką, paskirti į svarbiausius postus partijos aparate savus žmones – tiek centre, tiek visoje šalyje. Kita vertus, palenkdamas į savo pusę be vadovybės likusius partijos kairiuosius elementus, jis veikė pakankamai atsargiai, kad neatstumtų nuo savęs ir tų žmonių, kurie anksčiau aktyvai palaikė NEP'ą, taip vis labiau izoliuodamas dešiniuosius vadovus – tiek ideologiniu, tiek organizaciniu požiūriu. Susiklostė dar viena palanki aplinkybė, kuria sumaniai pasinaudojo Stalinas: kai tik šalies miestuose atsirado šiokio tokio stabilumo ir netgi tam tikrų suklestėjimo požymių, kai vėl sustiprėjo proletariatas, kaip tik šiuo momentu partijoje kilo stiprus troškimas, apėmęs visas jos frakcijas, žengti naują platų žingsnį socializmo link.

Iš esmės buvo numatyta kiek galima labiau sustiprinti didžia dalimi atkurtą pramonės bazę ir palaipsniui išplėsti kaime užsimezgusią kolūkinę sistemą.

Buvo numatytas XV partijos suvažiavimo nutarimais pagrįstas planas, kuriame šie punktai buvo patys svarbiausi. Bucharinas ir Tomskis šiam planui pritarė.

* * *

Vidinė kova partijoje Ukrainoje įgijo kiek kitokią formą nei kova Maskvoje. Pirmuoju Ukrainos komunistų partijos sekretoriumi 1925 m. balandį buvo paskirtas Lazaris Kaganovičius, pakeitęs šiame poste Pavolgio vokietį Kviringą, stabdžiusį šalies ukrainizaciją. Kaganovičius, iki kaulų smegenų Stalinui atsidavęs veikėjas, netrukus įgijo siaubingą reputaciją, ir jo paskyrimas į šį postą dažnai vertinamas kaip pražūtingas Ukrainai – o ir tuometinis Ukrainos švietimo komisaras Oleksanderis Šumskis tvirtino, kad į šias pareigas reikėjo skirti Vlasą Čubarą – ukrainietį. Tačiau Kaganovičius, nors ir baimindamasis, kad nacionalistines ukrainiečių nuotaikas Maskva gali įvertinti neigiamai, aktyviai vykdė „nuosaikios" ukrainizacijos politiką[76] kultūrinėje ir kalbinėje plotmėje. Jam vadovaujant ukrainiečių kultūra kelerius metus buvo gan uoliai puoselėjama, nors ir patyrė keletą nuosmukių (Kaganovičius, nors ir nebuvo ukrainietis, vis dėlto buvo gimęs Ukrainoje ir laisvai kalbėjo ukrainiečių kalba).

1926 m. vyriausybei Maskvoje pasirodė, kad ukrainiečių tautinė saviraiška darosi nevaldoma: Šumskis pareikalavo didesnės kultūrinės, ekonominės ir politinės autonomijos. Partija jį apkaltino nacionalizmu ir nušalino nuo valdžios drauge su visais šalininkais. Kilo gan didelis skandalas, nes Šumskį ginti ėmėsi Vakarų Ukrainos komunistų partija (tuo metu veikusi Lenkijos teritorijoje), jo byla buvo perduota svarstyti Kominterno vykdomajam komitetui. Stalinas, kalbėdamas apie šį akibrokštą, išreiškė nuomonę, kad Šumskio pozicija atrodanti patraukli tik vietiniams inteligentams ir kad ilgainiui ji virsianti kova dėl ukrainiečių kultūros ir jų visuomeninio gyvenimo atskyrimo nuo bendro kultūrinio sovietinio gyvenimo, kitaip tariant, apskritai virsianti ukrainiečių kova su Maskva, su rusais ir su rusų kultūra[77]. Tam tikra prasme ši nuomonė buvo teisinga.

Šumskio nušalinimas ir jo vykdytos politikos pasmerkimas nenukreipė šalies visiškos rusifikacijos keliu, o tik šiek tiek atvėsino ukrainiečių tautiškumo jausmą. Šumskį švietimo komisaro poste pakeitė Skrypnykas, kuris per tolesnius septynerius metus išliko svarbiausiu partiniu veikėju, gynusiu savo šalies kultūrą.

Mykola Skrypnykas, ukrainiečio, geležinkelio tarnautojo sūnus, daugeliu atžvilgių iškyla kaip svarbiausias šio laikotarpio Ukrainos veikėjas. 1897 m. jis įstojo į Rusijos socialdemokratų partiją, o 1901 m. už savo partinę veiklą buvo suimtas. Po 1903 m. įvykusio partijos skilimo jis tapo bolševiku. 1913 m. dirbo laikraščio *Pravda* redakcinėje kolegijoje. Per VI partijos suvažiavimą (1917 m.)

XV Visos Rusijos komunistų (bolševikų) partijos suvažiavimas. Pirmoje eilėje Politinio biuro nariai: pirmas iš kairės SSRS, taip pat RSFSR Liaudies komisarų tarybos pirmininkas Aleksejus Rykovas, antras – Nikolajus Skrypnykas, trečias – Josifas Stalinas, 1927 m. gruodžio 2–19 d.

tapo tuomet dar labai mažo Centro komiteto nariu. 1917 m. gruodį sugrįžęs į Kijevą kaip Lenino įgaliotasis pasiuntinys, jis iš pradžių nelabai domėjosi ukrainiečių tautiniu klausimu ir tik per kitą savo apsilankymą 1920 m. balandį, trumpai padirbėjęs su įvairiomis partijos užduotimis ir pademonstravęs savo centristinę poziciją, Skrypnykas palaipsniui virto nepriklausomos, nors ir sovietinės Ukrainos šalininku. Būdamas nepaprastai tvirto charakterio, jis sugebėjo savo pasaulėžiūroje suderinti abi prieštaringas sampratas veik iki pat savo mirties 1933-iaisiais.

Anot J. E. Meiso, ganėtinai kuklios švietimo komisaro pareigos neatspindi tikrojo Skrypnyko veiklos masto, nes jis buvo atsakingas *de facto* už tautinių, ideologinių ir kultūrinių klausimų sprendimą Ukrainoje. Jis įsitraukė į nuolatinį karą (iš pradžių ganėtinai sėkmingą) su priešiškomis jam jėgomis.

Skrypnykas atvirai nurodė, su kuo jis kovoja. XII partijos suvažiavime jis su pasipiktinimu kalbėjo apie atsakingus postus užimančius komunistus, tik dėl akių priėmusius ukrainizaciją, nes tokia buvusi partijos politinė linija, tačiau iš tikrųjų niekaip neprisidėjusius prie jos įgyvendinimo. Skrypnykas pasakojo, kaip prie vieno iš salės išeinančių deputatų, balsavusių už ukrainizaciją per neseniai vykusį Ukrainos komunistų partijos suvažiavimą, priėjo vienas darbininkas ir kreipėsi į jį ukrainiečių kalba. Deputatas pastarojo paklausęs: „Kodėl nekalbi su manimi suprantama kalba?"[78]

1926 m. Skrypnyko bendrapartietis ir artimas bendražygis Mykola Chvylovyjus paskelbė Ukrainos komunistų partijos oficialiame organe straipsnį, kuriame teigė, kad „Ukrainos ekonomika – tai ne Rusijos ekonomika ir tokia ji iš viso negalinti būti vien dėl to, kad ukrainiečių kultūra, kuri išsirutuliojo iš

šalies ekonominės struktūros ir kuri, savo ruožtu, veikia ekonomiką, išsiskiria savitomis formomis bei savybėmis. <...> Trumpai tariant, Sąjunga lieka Sąjunga, tačiau Ukraina yra nepriklausoma valstybė“[75] (Chvylovyjus vartojo kovai oficialius SSRS konstitucijos teiginius, apgalvotai ignoruodamas tikrąją centralizuotą politiką, kurią iš išorės maskavo šie konstitucijos straipsniai). Kitas Skrypnyko bendražygis Michailas Volobujevas, atsakingas už politinį švietimą Ukrainoje, piktinosi, kad Ukraina vis dar buvo ekonomiškai išnaudojama taikant senus ikirevoliucinius fiskalinius metodus.

Nacionalistines nuotaikas Ukrainos komunistų partijoje palaikė ir daugelis Ukrainos žydų veikėjų, iš kurių išsiskyrė Kulykas, Lifšicas, Hurevičius ir Ravičius-Čerkaskis. Pastarasis kritikavo rusų tautybės partiečius, kurie (anot jo) „mano, kad Ukrainos SSR ir Ukrainos komunistų partija egzistuoja tik popieriuje arba kad ukrainiečiai tik žaidžia nepriklausomybę. Geriausiu atveju jie pripažįsta tik tai, kad per kovos su nacionalistine Rada ir Direktorija laikotarpį Ukrainos komunistų partija ir sovietų valdžia buvo priverstos pasidabinti gynybinėmis tautiškumo ir nepriklausomybės spalvomis. Dabar, kai sovietų valdžia Ukrainoje galutinai įsitvirtino, jie mano, kad Ukrainos SSR ir Ukrainos komunistų partija tapo nereikalingos“.[80]

Šiems veikėjams prieštaravo vadinamieji partijos ortodoksai, nuogąstavę dėl nacionalizmo skaidomojo poveikio. Stalinas tuo laikotarpiu laikėsi aukso vidurio – iki tol, kol sutriuškino Bubchariną ir jo šalininkus ir kol kova su valstietija dar nebuvo tapusi svarbiausiu partijos dienotvarkės klausimu.

1928 m. liepą Kaganovičius, kurio Ukrainos valdymą galima pavadinti ganėtinai taktišku, buvo atšauktas į Maskvą. Bucharino nuomone, „Stalinas, atšaukdamas Kaganovičių iš Ukrainos, papirko ukrainiečius“.[81] Stalinas ir pats pripažino, kad Ukrainoje buvo reikalaujama Kaganovičių pakeisti Grinko arba Čubaru.[82] Tačiau Ukrainos pirmuoju sekretoriumi tapo lenkas Stanislavas Kosioras, o Čubaras buvo paskirtas vietinės liaudies komisarų tarybos pirmininku.

* * *

Taigi, visi aukščiau išdėstyti faktai byloja apie tai, kad sunkiai suvaldomi Ukrainos partiniai inteligentai neketino pasiduoti Maskvai ir kad sovietų valdžiai taip ir nepavyko įsitvirtinti kaime, ir netgi tose vietovėse, kur naujoji tvarka buvo priimta kaip įvykęs faktas, ji neįsišaknijo. Anot vieno žymaus vietinio komunisto, 1926 m. kiekvienas susijęs su sovietų valdžia asmuo, netgi kaimo laikraštėlio korespondentas, Ukrainioje jautėsi „nejaukiai“.[83]

Iš dalies dėl šios priežasties Ukrainoje buvo palikti veikti seniai kitose vietovėse išformuoti daugelio niekinti vargingųjų valstiečių komitetai. 1927–1928 m. šiems komitetams vėl buvo sugrąžinta didelė dalis įgaliojimų, atimtų iš jų 1925 m. (per patį NEP'o įkarštį), ir šiuo laikotarpiu jie buvo itin aktyviai skatinami kurti ypatingąsias komisijas, turėjusias „iškelti dienos švieson grūdų perteklių".[84] Tai išpranašavo naują Stalino politiką, kai užgrobęs valdžią jis galiausiai ėmėsi įgyvendinti tikrąsias savo užmačias.

II DALIS

Valstietijos sutriuškinimas

Pjūtis jau praėjo, vasara pasibaigė, bet
mes tebesame neišgelbėti!

Jeremijo knyga 8, 20

5 SKYRIUS

Kursas į koliziją (1928–1929)

Vienos bėdos išvengęs, į kitą pakliūvu.
P. Kornelis

1928 m. pradžioje kilo grūdų krizė – nors teisingiau būtų teigti, kad kaip tik taip susiklosčiusią šalyje padėtį įsivaizdavo sovietinė vyriausybė. Tiesą sakant, tais metais šiek tiek sutriko pusiausvyra pasaulinėje grūdų rinkoje, ir jeigu sovietų valdžia būtų ėmusis įprastų tokiems atvejams priemonių, ji būtų gan lengvai ištaisiusi padėtį. Bet ir vėl matome, kaip partijai būdingas nepasitikėjimas visa rinkos sistema (o gal ir visiškas jos neišmanymas) bei nevykusi kainų politika sukėlė šalyje paniką.

Tam tikrų sunkumų iš tiesų būta. Iki 1928 m. pradžios faktiškai buvo nutrauktas grūdų eksportas. Iki Pirmojo pasaulinio karo pusę Rusijos grūdų derliaus užaugindavo dvarininkų ir buožių ūkiai. Dar daugiau, kaip tik šie ūkiai pagamindavo per 71 % grūdų, kurie tekdavo vidaus rinkai ir eksportui.

1927 m. valstiečiai disponavo 314 mln. hektarų žemės, o iki revoliucijos jie valdė tik 210 mln. hektarų žemės – taigi per tuos metus valstiečių ūkių skaičius išaugo nuo 16 mln. iki 25 mln.[1] Buožių luomui nepriskirti valstiečiai, kurie iki Pirmojo pasaulinio karo pagamindavo 50 % visų grūdų ir suvartodavo iki 60 % visos savo grūdų produkcijos, dabar pagamindavo 85 % visų šalies grūdų ir suvartodavo iki 80 % savo užauginto grūdų derliaus.[2] Valstybei reikėjo išspręsti klausimą, kaip šiuos grūdus pasisavinti. Tačiau dar XV partijos suvažiavime, įvykusiame 1927 m. gruodį, G. J. Sokolnikovas, vienas partijos veteranų, gan tiesmukai pareiškė: „Mes neturime galvoti, kad valstiečių turimos grūdų atsargos liudija apie tam tikros rūšies buožių karą su proletariato ekonomine sistema ir kad mes turime imtis žygių šioms atsargoms užgrobti. Jeigu iš tiesų jų imsimės, tuomet tiesiog grįšime prie ankstesnės rekvizavimo politikos."[3]

Sunkvežimiai su grūdais. Ukrainietiškas užrašas: „Vietoj buožių duonos – socialistinė duona!"

Vienintelė išeitis iš susidariusios padėties buvo sumanus rinkos mechanizmo bei fiskalinių priemonių taikymas ir, žinoma, tam tikras ekonominis įžvalgumas. Bolševikai stokojo tiek vieno, tiek kito. Vienas palankiai sovietinį režimą vertinantis autorius pastebi: „Sovietinė vyriausybė, kuri kasmet konkretiems metams planuoja didžiulį derlių, vykdo iš esmės neįvykdomą politiką."[4]

Apskritai kalbant, „valdžia neturėjo jokio supratimo, kuria kryptimi judėti, jos sprendimai buvo kupini prieštaravimų ir tik dar labiau artino žemės ūkio žlugimą".[5] XV partijos suvažiavime šią temą palietė keletas oratorių. Pavyzdžiui, Kaminskis pasmerkė „žemės ūkio produkcijos kainų svyravimus ir jų nepastovumą".[6] Jis nurodė, kad oficialiai nustatyta linų pluošto kaina per dvejus metus pasikeitė penkis kartus.

Vienas žymiausių šios srities specialistų Vakaruose, velionis profesorius Jeržis F. Karčas mėginimų sukurti grūdų rezervą derlingais metais sužlugdymą palygino su „aplaidumu, pereinančiu į beprotystę". Anot jo, kai „kvaila fiskalinė politika ir nevykusi kainodaros strategija sukėlė 1927–1928 m. aprūpinimo žemės ūkio produktais krizę, vyriausybės nesugebėjimą adekvačiai į ją reaguoti daugiausia nulėmė tuo pačiu metu kilusi neįsivaizduojamo masto informacijos krizė".[7] Iš tikrųjų, kaip teigė Karčas, „tuomet vyravusios nuomonės apie sovietinio valstiečio gebėjimą tiekti žemės ūkio produkciją rinkai atrodo visiškai nepagrįstos".[8] Specialistai apskaičiavo, kad papildomos tik 131,5 mln. rublių investicijos didesnėmis grūdų kainomis per 1927–1929 m. laikotarpį būtų atkūrusios grūdų rinkos balansą.[9]

Netgi sovietiniai ekonomistai tylomis patvirtina Vakarų mokslininkų išvadas apie tai, kad pagrindiniai rodikliai, kuriais Stalinas rėmėsi spręsdamas grūdų klausimą, buvo smarkiai iškraipyti[10] (ir iš tiesų įvairiuose sovietiniuose

šaltiniuose pateikti duomenys apie bet kurių konkrečių metų grūdų derlių yra labai skirtingi).[11] Iš tikrųjų Stalinas rėmėsi gerokai sumažintais duomenimis apie grūdų kiekį, realizuotą rinkoje 1926–1927 m. Šis kiekis faktiškai buvo didesnis, nei manė jo blogai informuoti ir nekvalifikuoti patarėjai.[12] Vienas sovietinis specialistas neseniai nurodė (ganėtinai taktiškai), kad Stalinas, spręsdamas grūdų klausimą, laikė, kad bendras rinkai pateiktas grūdų kiekis 1926–1927 m. siekė 10,3 mln. tonų, kai iš tikrųjų šis kiekis siekė 16,2 mln. tonų...[13]

Taigi, per visą šį nagrinėjamą laikotarpį su visomis jo tikromis ir tariamomis krizėmis skaičiai, kuriais pasikliovė sovietų valdžia, buvo beveik tiek pat nepatikimi, kiek ir nepatikimos buvo jos prognozės bei planai. Vienas dabartinis sovietinis mokslininkas pastebi ir tai, kad dauguma žemės ūkio klausimą nagrinėjusių darbuotojų, užversti įvairiais blankais bei anketomis, taip reagavo į tuometinę situaciją: „Mes tiesiog nesuprantame pusės klausimų, todėl įrašome pirmą galvon šovusį skaičių..."[14] O Centrinė statistikos valdyba, Valstybinis planavimo komitetas („Gosplan"), Liaudies inspekcijos komisariatas ir kooperacinio judėjimo statistikos skyriai „toliau skelbė labai prieštaringus duomenis apie vienas ir tas pačias žemės ūkio sritis, kartais itin svarbiais grūdų supirkimo, pasėlių ploto ar penkmečio planų įvykdymo ir kitais klausimais".[15]

Stalinas melagingai skelbė: „Lyginant su ikikariniu laikotarpiu, dabar šalyje turime du kartus mažiau prekinių grūdų, nors bendroji grūdų produkcija yra pasiekusi ikikarinį lygį."[16] Ir čia pat, staigiai kryptelėjęs dar kairiau tuometinės „kietos rankos" kurso, Stalinas pareiškė, kad didžiausia kaltė dėl susidariusios padėties tenka „buožėms", ir pridūrė, kad „šio klausimo sprendimas – tai perėjimas nuo pavienių valstiečių ūkių prie kolektyvinės, suvisuomenintos žemdirbystės" ir „kova su kapitalistiniais valstietijos elementais, su buožėmis".[17]

Centro komiteto ir Centro vykdomojo komiteto plenume, įvykusiame 1928 m. balandį, buvo nubrėžtas kursas, pagal kurį krizę nulėmė įvairūs ekonominiai faktoriai, o buožės tik pasinaudojo rinkos pusiausvyros sutrikimu. Tačiau Stalinas beveik iš karto permetė didžiausią kaltės naštą ant buožių pečių, ir šiuo klausimu vėliau rašę sovietiniai specialistai vieningai palaikė šią partijos vado poziciją. Pavyzdžiui, vienas tokių autorių rašė: „Buožės organizuotai sabotavo 1927–1928 m. grūdų surinkimo kampaniją. Disponuodami didžiulėmis grūdų atsargomis, jie atsisakė parduoti juos sovietinės vyriausybės nustatyta kaina."[18]

Tiesa, dauguma dabartinių sovietinių istorikų, tarp kurių yra ir „dogmatiškasis" Sergejus Trapeznikovas, aiškindami 1928 m. grūdų krizės priežastis, pateikia faktiškai tas pačias formuluotes kaip ir Vakarų mokslininkai: neteisingas pramoninių prekių ir žemės ūkio produkcijos kainų santykis; pramoninių prekių, skirtų kaimo rinkai, trūkumas, kuris savo ruožtu panaikina paskatas

prekiauti žemės ūkio produkcija; prastas grūdų supirkimo programos administravimas, skatinantis valstiečius kaupti grūdų atsargas, jeigu jiems nustatomos per žemos kainos. O buožių skaičiaus sumažėjimas reiškė ir tai, kad kaime liko dar mažiau žmonių, sukaupusių grūdų perteklių.[19]

Tačiau bet kuriuo atveju grūdų deficitas 1928 m. sausį siekė vos apie 2 160 000 tonų[20], kitaip tariant, jis, priešingai, nei teigė Stalinas, nesukėlė nei „krizės", nei „pavojaus".[21]

Ir nors grūdų produkcija nukrito, kita žemės ūkio produkcija, pavyzdžiui, gyvasis inventorius, pakilo – taip kad bendroji žemės ūkio produkcija 1928 m. išaugo maždaug 2,4 %[22]; ir netgi tais laikais vienas sovietinis specialistas apytikriai nustatė, kad metinis valstiečio apyvartinio kapitalo prieaugis prilygo 5–5,5 %, kitaip tariant, gan svarus prieaugis. Be to, kaip teigia Trapeznikovas, valstiečiai parduodavo vis daugiau techninių žemės ūkio kultūrų, kurioms buvo nustatytos aukštos supirkimo kainos.[24]

Iš esmės valstiečiai į susiklosčiusią padėtį rinkoje ir į valstybės nustatytas nerealiai žemas grūdų supirkimo kainas sureagavo ganėtinai normaliai.

Ir vis dėlto 1928 m. sausį atsitiko tai, ką amerikiečių mokslininkas Stivenas F. Koenas taikliai pavadino „lemtingu įvykiu". Susidūrę su grūdų trūkumu arba tiesiog įtikėję jo grėsme, politbiuro nariai vieningai nubalsavo už „ypatingųjų" arba „nepaprastųjų" priemonių įvedimą. Dešinieji šias priemones tapatino su tam tikra ribota buožių grūdų ekspropriacija, ir kai jos peraugo į masinę grūdų konfiskaciją iš valstiečių, vykdytą su veik tokiu pat žiaurumu kaip ir 1919–1921 m., jie ėmė reikšti nepasitenkinimą.

Tačiau iš esmės šio sprendimo – nors ir visų frakcijų priimto su išlygomis, kad ypatingosios priemonės yra laikinos ir kad jomis tikrai nesiekiama padaryti galo NEP'ui, – padariniai buvo pražūtingi. Juk partija užgrobinėjo grūdus, skirtus pelningai parduoti neva užtikrintomis rinkos sąlygomis. Ekspropriacija

Konfiskuojami grūdai iš valstiečių Novo Krasnos kaime, Ukrainoje.

Išbuožinta šeima prie savo namų Udačnės kaime, Donecko srityje.

leido valstybei apsirūpinti grūdais, kurių ji norėjo. Tačiau tuo pat metu ji pademonstravo žemės ūkio produktų gamintojams, kad rinkos sąlygomis daugiau negalima pasikliauti. Taigi, jau anksčiau kiek susilpnintas ekonominis stimulas gaminti dabar buvo galutinai sunaikintas. Tuo pat metu sėkmingai vykdoma grūdų konfiskacija pasėjo tarp partijos vadovų apgaulingą entuziazmą ir nepagrįstą įsitikinimą, kad jiems pavyko rasti paprastą problemos sprendimo būdą. Juk kiek didesnį nei 2 mln. tonų grūdų deficitą pavyko kompensuoti su kaupu: įvedus nepaprastąsias priemones, buvo surinkta beveik 2,5 mln. tonų grūdų.[25]

Stalinas nepaprastąsias priemones apibūdino kaip „visiškai išimtines", tačiau valdžios pritaikyti metodai negalėjo nepriminti valstiečiams apie karinį komunizmą. Buvo paskelbta visuotinė kadrų mobilizacija. Į pasėlių auginimo rajonus buvo pasiųsta 30 000 aktyvistų. Kaimuose pradėjo veikti ypatingojo susirinkimo „troikos", kurios turėjo visus įgaliojimus panaikinti bet kuriuos vietinių valdymo organų sprendimus. Per kaimų, rajonų ir gubernijų partines organizacijas nusirito „silpnavalių elementų" valymo banga. Buvo uždarytos grūdų turgavietės. Grūdų kiekis, kurį valstiečiai galėdavo susimalti malūnuose savo reikmėms, buvo sumažintas iki minimumo. Ir nors iš centro kartkartėmis pasigirsdavo apgailestavimų dėl „perlenkimų", iš esmės buvo atnaujintos pilietinio karo laikotarpio rekvizicijos. Stalino vykdyta buožių puolimo ir rekvizicijų politika kaime faktiškai priartėjo prie pačių kraštutiniausių kairiųjų programos variantų, ir Preobraženskis ją visokeriopai palaikė.

Ir vėl, kaip ir 1919 m., pats gausiausias valstietijos sluoksnis – vidutiniokai – daugiau nebuvo pakankamai atstovaujamas kaimo tarybose. Kai kuriose Ukrainos gubernijose vidutiniokų atstovų skaičius nukrito žemiau 30 %. Be to, pavyzdžiui, rinkiminėse komisijose, organuose, kurie iš esmės ir nulemdavo kaimo tarybų sudėtį, visų tarpsluoksnių valstiečiai vos besudarydavo daugumą, nes juos išstumdavo įvairūs pareigūnai ir kiti prašalaičiai.[26]

1928 m. sausio 10 d. įstatymas pakeitė kaimo bendruomenių susirinkimų kvorumo taisykles, todėl dabar trečdalis narių galėjo atšaukti daugumos sprendimą.[27] Valstiečiai, kuriems buvo atimta SSRS balsavimo teisė, negalėdavo balsuoti ir kaimo susirinkime, o bežemiams samdiniams ši teisė buvo suteikta. Be to, kaimo taryba įgijo teisę atšaukti susirinkimų sprendimus, jeigu šie, jos nuomone, prieštaravo sovietų valdžios politikai.[28] Tai buvo bendruomenės savarankiškumo pabaigos pradžia, o tuo pačiu ir smūgis vidutiniokui.

Valstiečių komunai plačiu mastu vėl buvo primesta „saviapmokestinimo" funkcija, kuria anksčiau naudojosi ir carinis režimas. Tai reiškė, kad komuna tapo atsakinga už „atliekamų pinigų" surinkimą iš valstiečių, kai pagal naują reglamentą įvykęs susirinkimas patvirtindavo atitinkamą prievolės normą (ir nors buvo nustatyta, kad komuna turi apdėti buožes didesniais mokesčiais, nepriklausomai nuo kaimo gyventojų nuomonės, tradicinės „saviapmokestinimo" laisvės daugiau nebuvo taikomos). Tiesą sakant, oficialūs dokumentai ganėtinai aiškiai įrodo, kad netgi vargingieji valstiečiai nebuvo linkę palaikyti šio partijos plano ir kad tuo metu vyriausybės įvestas žiaurias administravimo priemones priešiškai sutiko visi kaimo elementai.[29]

Nors ypatingas dėmesys buvo skiriamas Ukrainai, Šiaurės Kaukazui ir Pavolgiui, svarbiausiu partijos tikslu tąkart tapo Sibiras. Stalinas pats ten nuvyko (tai buvo paskutinis jo apsilankymas kaime). Jis kreipėsi į Sibiro regioninį partijos komitetą bei į kitus vietinius organus ir pasmerkė jų darbuotojus už nekompetentingumą, kurį netgi palygino su sabotažu. Kai pastarieji užprotestavo, pareikšdami, kad centras reikalauja pernelyg daug grūdų, Stalinas atšovė, kad jeigu vargingieji valstiečiai ir vidutiniokai pardavė duonos likučius, tai buožės turėjo būti sukaupę milžiniškas atsargas, po 50 ar 60 tūkstančių pūdų kiekvienoje šeimoje. Tai buvo gryna, jokiais įrodymais nepagrįsta prielaida, be to, pats sau prieštaraudamas, Stalinas pareiškė, kad didžiausiu neparduotų grūdų kiekiu disponuoja vidutiniokai.[30]

Kai tik regione prasidėjo grūdų konfiskavimo vajus, pareigūnams, sudariusiems priskirtinų buožėms valstiečių sąrašus, tačiau nesugebėjusiems surinkti nustatytų grūdų kvotų, tiesiog buvo įsakyta „nusavinti trūkumą".[31] Tačiau buožės (kad ir kokiais plačiais kriterijais buvo remtasi juos išaiškinant) nedisponavo grūdų pertekliumi, kuris būtų padengęs vietiniams pareigūnams įsakytas surinkti normas, todėl pastariesiems nieko kito nebeliko, kaip kompensuoti deficitą grūdais, konfiskuotais iš visos valstietijos aruodų.

Laiške, kurį Stalinas išsiuntinėjo vietinėms partinėms organizacijoms, buvo pripažįstama, kad buožės nėra pagrindinis grūdų pertekliaus šaltinis, tačiau su jais būtina kovoti kaip su ekonominiais valstietijos vadovais, kuriems „įkandin tiesiog seka vidutiniokai".[32]

Vėliau, kai krizė kiek atlėgo, Stalinas ir jį palaikantis Baumanas pripažino, kad „nepaprastosios priemonės" apėmė kratas, konfiskaciją ir kt. ir kad jas taikant buvo pažeista tam tikra vidutinioko „saugumo riba". Stalinas pats su neįtikėtinu atvirumu atskleidė, kur buvo padarytos klaidos. 1928 m. balandį–gegužę grūdų surinkimo planai nebuvo įvykdyti. „Betgi grūdus vis tiek reikėjo surinkti. Taigi mes vėl griebėmės nepaprastųjų priemonių, administracinės savivalės, revoliucinio teisėtumo pažeidimų, naršymo po kiemus, neteisėtų kratų ir t. t., taip gerokai pablogindami politinę šalies padėtį bei sukeldami grėsmę darbininkų ir valstiečių sąjungai."[33]

Pagrindiniu prieš valstietiją nukreiptu „įstatymo" ginklu tapo „Straipsnis Nr. 107", įsigaliojęs 1926 m. Šiuo straipsniu buvo numatyta bausti įkalinimu ir turto konfiskavimu asmenis, tyčia pakėlusius kainas ir vengusius tiekti savo prekes pardavimui. Jis buvo sukurtas ne valstiečiams bausti, o kaip teisinė priemonė „spekuliantams" pažaboti. Tačiau Centro komiteto plenume, įvykusiame 1928 m. liepą, Rykovas, kuriam buvo suteiktas žodis, pranešė susirinkusiesiems, kad vienoje tipinėje apygardoje „Straipsnis Nr. 107" 25 % atvejų buvo pritaikytas vargingiesiems valstiečiams, 64 % atvejų – vidutiniokams, ir tik 7 % atvejų – buožėms![34] Kiek vėliau tais pačiais metais buvo paskelbti valstiečių apklausos rezultatai, kurie aiškiai parodė, kad vargingieji valstiečiai, priešingai valdžios lūkesčiams, neketina remti vyriausybės taikomų priemonių.[35]

Tame pačiame 1928 m. liepos plenume buvo paskelbta, kad nepaprastosios priemonės atšaukiamos (NEP'o tęstinumas iš principo buvo patvirtintas dar balandžio plenume). Stalinas, nors ir netiesiogiai, palaikė „kairiųjų" pateiktą siūlymą, kad industrializavimui reikalingos lėšos turi būti surinktos iš valstiečių; nors NEP'o jis taip pat neatsižadėjo:

> „Štai kaip šiuo atžvilgiu klostosi reikalai su valstietija: ji ne tik moka valstybei įprastus mokesčius, tiesioginius ir netiesioginius, bet, visų pirma, ji taip pat permoka pirkdama pramonines prekes dėl jų santykinai aukštų kainų, o antra, jai pačiai *nepakankamai* sumokama dėl ganėtinai žemų žemės ūkio produkcijos kainų <...>.
>
> Tačiau egzistuoja ir tam tikra „duoklė", tam tikras antmokestis, kurį mes esame priversti laikinai imti tam, kad palaikytume ir dar labiau padidintume dabartinį mūsų pramonės vystymosi tempą, kad aprūpintume pramoninėmis prekėmis visą šalį, pakeltume kaimo gyventojų gerovę, o tada galėsime iš viso panaikinti šį pridėtinį mokestį, šias „žirkles" tarp miesto ir kaimo. <...> Deja, *kol kas* nei mūsų pramonė, nei mūsų šalis negali apsieiti be šio valstietijai užkrauto pridėtinio mokesčio <...>."

Komunistų aktyvistai nusavina valstiečių grūdus, paslėptus kapinėse.

Tačiau Stalinas tęsė:

„Ar gali valstiečiai pakelti šią naštą? Žinoma, kad gali: visų pirma dėl to, kad ši našta kasmet lengvės, o antra, dėl to, kad šis pridėtinis mokestis renkamas <...> sovietinės santvarkos sąlygomis sovietinėje valstybėje, kurioje apie valstiečių išnaudojimą negali būti nė kalbos ir kurioje šis pridėtinis mokestis surenkamas nepaliaujamo valstietijos gyvenimo lygio augimo sąlygomis."[36]

Vis dėlto Stalinui pakako ryžto pareikšti plenumo dalyviams, kad spaudimas, taikomas „kapitalistiniams" elementams, kaime pasiekė tokį mastą, jog „kartais" juos sužlugdydavo.[37]

Kai kas mano, kad nepaprastosiomis priemonėmis Stalinas tik norėjęs „įbauginti buožes ir įskiepyti jiems nuolankumo".[38] Kad ir kaip būtų, plenumas paskelbė naujas direktyvas: atšaukti nepaprastąsias priemones, pakelti grūdų kainas, siųsti į kaimą pramonines prekes.

Tačiau labiau pasiturintys valstiečiai iš tiesų ne juokais išsigando. Vieni jų ėmė mažiau sėti ir sodinti, kiti suskato išpardavinėti savo ūkius. Nes dabar grūdų kainos netgi neleido padengti gamybos išlaidų – tą pripažino ir Stalino pagrindinis ekonomistas Strumilinas.[39] Apskritai kalbant, priverstinio grūdų nusavinimo vajus neigiamai paveikė ir žemdirbių sąmonę: jie prarado bet kokį akstiną didinti darbo našumą, o darbštumas, leidęs valstiečiams atgaivinti šalies žemės ūkį, pamažu ėmė vysti.

Taigi, 1928 m. pabaigoje partiją užgriuvo niūrūs jos pačios vykdytos žemės ūkio pertvarkos rezultatai. 1928 m. rudenį grūdų ir gyvulininkystės produktų gamyba pradėjo smukti. Be to, jeigu atsižvelgsime į gyventojų prieaugį nuo 1914 m., pamatysime, kad grūdų produkcija vienam gyventojui sumažėjo nuo 584 kg iki 484,4 kg.[40]

Kai paaiškėjo, kad rinkos mechanizmas stringa, grūdų deficitas buvo panaikintas pasitelkus rekvizicijas, o tada vyriausybė vėl grįžo prie rinkos. Tačiau dabar valstiečių požiūris pasikeitė: jie pradėjo manyti, kad rinka daugiau nebėra patikimas produkcijos realizavimo kanalas, nes jį bet kada galima uždaryti ir vėl grįžti prie rekvizicijų. Toliau prastėjant rinkos santykiams, vyriausybė prisiminė tik sėkmę, pasiektą rekvizuojant grūdus, ir ji net nesusimąstė, kad

vykdydama rekvizicijas pati nuslopino rinkos stimulus didinti grūdų gamybą ir kad šiomis naujomis sąlygomis rinka susitrauks kokybiniu požiūriu.

Visiškai aišku, kad pagrindinį vaidmenį tame atliko ne slepiamos grūdų „sankaupos", o jų nukritusi gamyba.[41] Bucharinas prakalbo apie „pasakas apie grūdų atsargas".[42]

* * *

Tuo metu Stalinas per visą kovos dėl grūdų kaime etapą stengėsi išnaudoti situaciją išpuoliams prieš dešiniuosius. Jis iškėlė tezę, kad į partijos gretas prasiskverbė „tam tikri elementai, kurie yra svetimi partijai, nematantys klasinio susisluoksniavimo kaime" ir norintys „taikiai sugyventi su buožėmis".[43] 1928 m. Centro komiteto balandžio plenume Stalinas aštriai užsipuolė partijos narius, „sekančius iš paskos socializmo priešams". 1928 m. viduryje Bucharinas suprato, kad Stalinas apsisprendė laikytis kurso, sukelsiančio kaime sukilimus, kurie „paskęsią kraujo jūroje".[44] Ir jau nuo 1928 m. liepos Bucharinas su Stalinu nesikalbėjo. Nors tam tikro mandagumo vis dar buvo paisoma.

Bucharinas skundėsi tuo, kad eiliniai CK nariai nesuprato šio konflikto esmės, tačiau jis ir pats pernelyg nesistengė jo teisingai nušviesti. Dešinieji kovojo su Stalinu konfidencialiai, slėpdami skilimą partijoje nuo visuomenės akių. O ir pats Stalinas atvirai dešiniųjų lyderių nepuldinėjo, tačiau jo šalininkai, neįvardydami konkrečių asmenų, kritikavo tuos, kurie „nenori vaidytis su buožėmis", ir galų gale dienraštyje *Pravda* prasidėjo puolimas prieš „dešiniųjų sparno pozicijos pagrindus".[45]

Dabar ir Bucharinas suskato raginti „pradėti buožių puolimą". Kalininas, kuris tuo metu palaikė Bucharino pusę, aiškino susidariusią padėtį teigdamas, kad smurtinės buožių ekspropriacijos tikrai nereikėtų griebtis. Šį savo teiginį jis apdairiai pagrindė prielaida, kad kol egzistuoja privatinis ūkis, eksproprijuotus buožes netrukus pakeisią nauji.

Stalinas taip pat kol kas melagingai prisiekinėjo, nors ir ne taip įtikinamai, „perduoti buožes GPU" (Valstybinei politinei valdybai), ir jis atvirai prabilo apie būtinybę palikti valstybei teisę imtis prieš juos tiek „administracinių", tiek ekonominių priemonių. Kai reikalai tapo labiau asmeniško pobūdžio, Stalinas viešai užsipuolė mažiau reikšmingus, tačiau neslepiančius savo dešinės pakraipos partiečius – ypač finansų liaudies komisaro pavaduotoją ir užsienio prekybos liaudies komisarą Frumkiną. 1928 m. birželio 15 d. Frumkinas atvirai išdėstė savo nuomonę Centro komitetui skirtame laiške. Lapkričio mėnesį Stalinas užsipuolė jį Centro komiteto plenume ir apkaltino atstovavimu „dešiniajai pakraipai". Tuo pačiu metu Stalinas pareiškė, kad politbiuras laikosi vieningų

pažiūrų, ir puolė negailestingai kritikuoti Uglanovą, kuris tuo metu pagal užimamas pareigas buvo ketvirtas dešiniųjų grupuotėje, dėl pastarojo prisiimto „taikytojo" vaidmens. Vis dėlto šiame 1928 m. lapkričio plenume Bucharinas ir Tomskis buvo priversti pateikti pareiškimus dėl išėjimo iš Centro komiteto. Tačiau Stalinas tam dar nebuvo pasiruošęs ir įtikino juos atsiimti savo pareiškimus, nusileisdamas jų reikalavimui liautis skleidus gandus apie skilimą partijoje!

Per šį 1928–1929 m. laikotarpį Stalinas tiesiog pergudravo dešiniuosius. Jų pozicijos buvo pamažu griaunamos, tačiau Stalinas nesuteikė jiems nė mažiausios galimybės pradėti rimtą ir atvirą polemiką – kad ir panašią į tą, į kurią buvo įsitraukę Trockis, jau nekalbant apie Zinovjevą.

Tuometinę padėtį puikiai apibūdino Robertas V. Danielsas, pareikšdamas, kad „dešiniosios opozicijos istorija pateikia savitą spektaklį, kuriame politinė grupuotė iš pradžių įveikiama, o paskui dar ir užpuolama".

* * *

Kai 1928 m. pabaigoje vėl ėmė rodytis grūdų krizės požymiai, netgi Valstybės planavimo komisija padarė išvadą, kad grūdų surinkimo „mažėjimo tendencija" yra sezoninis reiškinys.[46] Dar 1928 m. lapkritį Stalinas smerkė idėją paversti „nepaprastąsias priemones" ilgalaike politika.[47]

Grūdų nusavinimo iš valstiečių akcijos aktyvistai Leonidovas, Velička ir Preimusovas.

Todėl valstybė su nauju grūdų stygiumi susidorojo tomis pačiomis priemonėmis, nors tuo pat metu neigė, kad tai buvo „nepaprastosios" priemonės ar tiesiog grubi, melu pridengta grūdų konfiskacija. Politbiuras nusprendė (Rykovui prieštaraujant) taikyti „Uralo–Sibiro metodą", pagrįstą šių abiejų regionų partinių organų rekomendacijomis, ir maždaug nuo 1929 m. vasario jį pradėjo taikyti visos šalies mastu (nors oficialiai jis buvo įteisintas tik birželį). Šis metodas buvo grindžiamas idėja, kad dauguma buožių turi sukaupę milžiniškas grūdų atsargas, o tai reiškė, kad galima labiau padidinti grūdų surinkimo kvotas. „Metodas" teoriškai rėmėsi „bendru valstiečių masių išreiškiamu sutarimu". Į kaimus pasiųsti partijos įgaliotiniai ne tik skelbdavo įsakymus apie grūdų rekviziciją, bet ir sukviesdavo valstiečius į susirinkimus, per kuriuos pastarieji būdavo verčiami susitaikyti su dar didesnėmis grūdų konfiskavimo normomis, įpareigojami įsivesti „saviapmokestinimą" grūdams ir pinigams, taip pat juos versdavo nuspręsti, kuriems jų kaimo buožėms būtina taikyti „visuomeninį poveikį" ir „masių spaudimą". Būtina pabrėžti, kad įgaliotiniai skatindavo valstiečių susirinkimus paklusti spaudimu, iš esmės nesiskiriančiu nuo prievartos. Iš pradžių kaimo susirinkimas mažne vieningai nubalsuodavo prieš naujus pasiūlymus. Tuomet jam pasipriešinti išdrįsusius kalbėtojus įgaliotinis demaskuodavo, paskelbdamas juos „buožėmis" arba „buožių parankiniais"; nepaklusniuosius suimdavo, apieškodavo jų namus, skirdavo jiems baudas, konfiskuodavo jų turtą, netgi sušaudydavo.[48] Valstiečiai būdavo verčiami posėdžiauti tol, kol būdavo priimamas reikiamas sprendimas. Bet kokie su kvorumu susiję klausimai būdavo ignoruojami. Galiausiai, neva vykdydami kaimo bendruomenės sprendimą, valdžios pareigūnai „imdavosi priemonių" prieš įtariamus grūdų slėpimu valstiečius.

Nepaklusniuosius šalindavo iš kooperatyvų, atimdavo teisę naudotis malūnais ir kt. To meto sovietinėje spaudoje aprašyta daug atvejų, kai tokius asmenis boikotuodavo, deportuodavo, bausdavo baudomis, jų vaikams neleisdavo lankyti mokyklos...[49]

1929 m. pavasarį prasidėjo ir priverstinis mėsos nusavinimas – Sibiro regionas pristatė 19 000 tonų mėsos vietoj ankstesniais metais pristatytų 700 tonų.[50]

Kartu su rekvizicijomis, kurias dažnai lydėdavo baudos ir įkalinimas, labai dažnai iš buožių būdavo atimami žemės ūkio padargai ir gyvuliai, o kartais, ypač Ukrainoje, konfiskuojama ir žemė. Situacija priartėjo prie visiško „išbuožinimo", nors partija ir neigė pastarojo būtinybę.

Teoriniu požiūriu, „prievarta buožėms" buvo įmanoma tik todėl, kad tokia neva buvusi valstiečių masių valia. Šis „visuomeninis spaudimas" iš esmės buvo paprasčiausia melagystė. Štai keletas empirinių faktų, padėsiančių nugriauti ideologinį arba kosmetinį kampanijos fasadą. Remiantis oficiozinės spaudos pranešimais, viename iš rajonų partijai nepavyko patraukti į savo pusę

Valstiečio P. Emcio šeimos išbuožinimas Donecko srities Grišino (dab. Pokrovsko) rajone.

nei vargingųjų valstiečių, nei vidutiniokų; kitame rajone 40 % kaimų nubalsavo prieš naujos sistemos įvedimą, o dar kitame rajone prieš nubalsavo 30 % kaimų. *Izvestijoje* buvo skelbiama, kad valstiečių susirinkimuose būdavo dažnai balsuojama prieš partijos nutarimus.[51]

Vis dėlto kampanija nenutrūko, tik buvo dar labiau pabrėžta būtinybė pritraukti į ją kuo daugiau partinių darbininkų iš miestų, ir šie darbininkai, anot vieno pranešimo, „paveiksią susirinkimus kavalerijos metodais".[52] Į Sibirą ištremtas „kairuolis" Sosnovskis rašė, kad valdžios organai „puolė valstietį" su tokiu žvērišku nuožmumu, kokio niekas neregėjo nuo 1918–1919 m. laikotarpio. Su šūkiu „Atiduok!" valdžios pareigūnai reikalavo grūdų, mokesčių (šiems dar net nespėjus įsigalioti), paskolų, pinigų draudimui ir kitokioms reikmėms...[53]

Skaitant vieną po kito to meto pranešimus spaudoje aiškėja, kad valstiečių susirinkimus tiesiog priversdavo paklusti jėga. Be to (kaip pamatysime vėliau), visos šios priemonės valstiečius veikiau suvienijo, nei suskaidė, įskaitant ir patį vargingiausią jų sluoksnį.[54] Kadangi priemonės prieš buožes ir tąkart nebuvo pakankamai rezultatyvios, vietiniai valdžios organai, nors ir negavę jokių tiesioginių nurodymų, vėl pradėjo konfiskuoti grūdus iš vidutiniokų.

Siekdamos sukurstyti klasių kovą kaime, partijos viršūnės įsakė 25 % iš buožių konfiskuotų grūdų išdalyti patiems vargingiausiems valstiečiams ir samdiniams. Tačiau net ir „skatinama" tokiomis kurstomosiomis priemonėmis kaimo varguomenė reagavo vangiai. O prasidėjus pavasariui, kai valdžiai dar labiau prireikė varguomenės palaikymo, šių skatinamųjų priemonių iš viso teko atsisakyti: visi grūdai buvo reikalingi valstybei. Todėl, anot Baumano, vargingieji valstiečiai, dar neseniai palankiai žiūrėję į valdžią, dabar, kai „dažniausiai jų namuose nebūdavo ko valgyti, nusiėmę kepures ateidavo nusilenkti buožei".[55]

Mikojanas taip pat prakalbo apie vargingojo valstiečio „svyravimą“ buožių atžvilgiu.[56] *Pravdos* vedamajame buvo teigiama, kad buožės vilioja likusią valstietijos masę į savo pusę pasitelkdami šūkius, kuriais kviečia palaikyti bendruomenėje vienybę.[57]

Tačiau ir pats „Uralo–Sibiro metodas“ toli gražu nebuvo tobulas. Didžiausias jo trūkumas – grūdų derlius buvo jį nuėmusių žmonių rankose, ir jį paimti iš jų buvo galima tik pasitelkus didžiules prašalaičių, kurių dauguma nieko nenutuokė apie gyvenimą kaime, pajėgas. Be to, „Uralo–Sibiro metodas“ buvo bandymas pritaikyti komandinei ekonomikai būdingą prievartą aplinkoje, kurioje vis dar iš principo veikė rinkos ekonomika.

Tačiau buožių sutriuškinimas ir laisvosios rinkos sunaikinimas buvo neišardomai tarpusavyje susiję. Nes, vertinant ekonominiu požiūriu, buožių sutriuškinimas tiesiog reiškė valstietijos stimulo gaminti produkciją rinkai sunaikinimą.

* * *

Kampanija, kuri tuo metu buvo vykdoma kaime, nebuvo vienintelis „posūkio į kairę“ simptomas. Nuo 1928 metų šalyje įsigalėjo teroro ir isterijos atmosfera, ypač krintanti į akis lyginant šį laikotarpį su santykinai ramia padėtimi NEP'o pradžioje.

Ženklu pradėti šią kampaniją tapo pirmasis iš liūdnai pagarsėjusių parodomųjų teismo procesų – Šachtų procesas. 1928 m. kovą, nepaisydamas dešiniųjų partiečių prieštaravimų, taip pat ignoruodamas kai kurių savo šalininkų, pavyzdžiui, atsakingo už ekonomikos klausimus ir nuosaikias idėjas propagavusio Kuibyševo ir netgi OGPU vadovo Menžinskio, nuomonę, Stalinas pasiekė, kad būtų nuteista „buržuazinių specialistų“ grupė – keletas sabotažu apkaltintų sovietinių inžinierių (Šachtų procesas nebuvo unikalus. 1928–1929 m. visoje šalyje buvo demaskuojami kenkėjai, įskaitant ir Kazachstane nuteistą „buržuazinių specialistų“, neva palaikiusių ryšį su „britų kapitalistu Urkvartu“, grupę).[58]

Šachtų procesas ir kitos panašios bylos aiškiai signalizavo, kad klasių kova vėl įsismarkavo. Tuo laikotarpiu trečdalis visų liaudies ūkyje dirbusių specialistų buvo kilę iš ikirevoliucinės inteligentijos, o tarp specialistų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, jie sudarė neabejotiną daugumą. 60 % aukštųjų mokyklų dėstytojų buvo tokios pat kilmės. Senosios inteligentijos atstovus pradėjo persekioti ir guiti iš užimamų pareigų, daugelį jų ištrėmė ar netgi nubaudė mirtimi. Jų vaikus šalindavo iš universitetų – iki 1934 m. universitetai atsidūrė ties žlugimo riba.

1930 m. daugiau nei pusė šalies inžinierių nebuvo tinkamai parengti: iš jų tik 11,4 % buvo įgiję aukštąjį išsilavinimą, o kai kurie jų net nebuvo pabaigę pagreitintų inžinerijos kursų.

Ukrainoje „kultūrinė revoliucija" turėjo kiek kitokį atspalvį nei Maskvoje. Buvo puolamas ne tik vyresniosios kartos Ukrainos kultūrinis elitas, bet ir „nacionalistinės pakraipos" partinė inteligentija.

Vietiniu mastu – dažniausiai ir kaime – atpirkimo ožiu gan dažnai tapdavo „abejotinos socialinės kilmės" mokytojas. Priskirti klasinių priešų kategorijai arba apkaltinti giminiavimusi su šventikais (tokių giminystės atvejų pasitaikydavo itin dažnai), jie būdavo verčiami mokėti dideles neteisėtas baudas.[59]

1929 m. padėtis paaštrėjo. Štai tipiškas to laikotarpio vietinių viršininkų elgesio pavyzdys:

„ <...> specialiai nuvyko į Jablonskajos mokyklą pas mokytoją Orlovą, aštuoneriems metams už antisovietinę veiklą nuteisto buožės dukterį, ir Kustovą, šventiko dukterį. Ten jie surengė išgertuves ir privertė abi mokytojas su jais miegoti. <...> [Vienas išgertuvių dalyvių] taip pagrindė savo pretenzijas: „Aš – [sovietų] valdžia, aš galiu viską." Jis žinojo, kad tokie pareiškimai turės ypatingos galios ir Orlovai, ir Kustovai, nes jos abi kilusios iš priešiškos klasės. Palaužta patirtų kančių mokytoja Kustova norėjo nusižudyti."[60]

* * *

Apskritai kalbant, masės turėjo įsisavinti marksistinį požiūrį, kad klasinis jausmas – tai socialinių permainų skatinamoji jėga, todėl jis buvo visokeriopai kurstomas ir skatinamas. O kaime, kur jo sukurstyti nepavyko, jis prireikus būdavo tiesiog išgalvojamas.

Kalboje, pasakytoje 1928 m. gruodį Centrinio vykdomojo komiteto posėdyje, SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininkas M. Kalininas išvardijo keletą priežasčių, kodėl buožių (netgi pagal „pertemptus" komunistų apibrėžimus) nepakankamai nekenčia net ir patys vargingiausieji valstiečiai. Buožė, anot Kalinino, gali „suvaidinti ir teigiamą vaidmenį kaimo ekonomikoje", teikdamas vargingiesiems valstiečiams paskolas ir taip „gelbėdamas juos nuo vargų sunkiais laikais" – taip jis netiesiogiai pripažino, kad vyriausybė *nepadėdavo* valstiečiams. Baigdamas jis pridūrė, kad kai buožė papjaudavo veršį, vargingasis valstietis galėdavo iš jo nusipirkti šiek tiek mėsos.[61]

Klasinė kova – sunkus reikalas. Iš kaimo sklido vieni ir tie patys skundai: „Kartais buožės palenkia į savo pusę vargingąjį ir vidutinį valstietijos sluoksnį. Pasitaiko, kad kolūkiečiai balsuoja prieš buožių išvarymą iš kolūkio. Kartkartėmis vargingieji valstiečiai nuseka paskui buožes dėl nepakankamo organizuotumo. Tačiau tai nulemia ne vien prastas organizuotumas – buožės griebiasi gąsdinimo, valstiečiai stokoja kultūros, taip pat juos sieja giminystės saitai."[62]

Anot kai kurių oficialių ataskaitų, vargingieji valstiečiai gan dažnai sakydavo: „Mūsų kaime nėra buožių." Arba (kas dar labiau stulbina): „Šiandien jie konfiskuoja duoną iš buožės, rytoj jie atsisuks prieš varginguosius ir vidutiniokus."[63] Savo kalboje, pasakytoje 1929 m. kovą Šiaurės Kaukazo partinėje konferencijoje (ir tuomet nepaskelbtoje spaudoje), Mikojanas atvirai pareiškė, kad vidutinieji valstiečiai buožę laiko pavyzdžiu ir pripažįsta jo autoritetą, o į vargingąjį valstietį jie žiūri kaip į nesugebantį ūkininkauti nevykėlį. Padėtį, anot Mikojano, gali ištaisyti tik dideli kolūkiai (pastaba, atspindinti naują stalininę mąstyseną).[64] 1929 m. balandį sušauktoje XVI partinėje konferencijoje Sergejus Syrcovas, kuris netrukus buvo iškeltas kandidatu į politbiuro narius, pareiškė, kad buožes palaiko ne tik dalis vidutiniokų, bet ir kai kurie vargingieji valstiečiai. O CK žemės ūkio skyriaus vadovas atvirai pasakė, kad „vidutiniokai atsisuko prieš mus ir susidėjo su buožėmis".[65] Per visą 1928–1929 m. laikotarpį nuskambėjo dešimtys pareiškimų, kad buožės ir likusieji valstiečiai užėmė tą pačią poziciją – apie tai prasitarė net Kaganovičius ir kiti panašaus lygio veikėjai.[66]

Vis dėlto, anot paties Stalino, tam tikru atžvilgiu buožių persekiojimo manija buvo partijai naudinga, nes vidutiniokas pamatė, kad jo taip siekiama asmeninė gerovė ilgainiui pavers jį buože, o tai reiškė, kad jo ateityje laukia represijos, arba, jeigu jam tiesiog bus „užkirstas kelias" tapti buože, jis galiausiai prieis prie išvados, kad kolūkis – vienintelis jam likęs kelias į suklestėjimą.[67]

Kalbant apie buožių gausumą, reikia pabrėžti, kad 1928 m. lapkritį įvesti mokesčiai, kuriais buvo apdėti „turtingiausi sluoksniai kaime"[68], teoriškai palietė tik 2–3 % valstietijos (vėliau, siekiant įveikti „apatiją", apmokestinimo principas buvo pakeistas: mokesčius pradėjo skaičiuoti pagal apsėtą plotą, o ne pagal

ЛЕНИНГРАДСКИЙ СОЮЗ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ОБЩЕСТВ
Хлебный абонемент № 39093
на 5 пайков на СЕНТЯБРЬ 1933 г.
Фамилия
Адрес
М. П.
Председатель Правления ЛСПО

1933 m. maisto kortelės – „duonos abonemento" penkiems asmenims pavyzdys. Leningrado vartotojų draugijų sąjunga.

surinktą faktinį derlių).[69] Tačiau praktiškai, kaip pripažino ir pats Stalinas, taip apmokestinti buvo iki 12 % valstiečių, o kai kuriuose rajonuose jų buvo ir daugiau.[70] Remiantis kitais šaltiniais, „papildomas mokestis" paveikė 16 % valstiečių ūkių RSFSR[71], o *Pravda* tuo metu rašė apie ištisus buožių kaimus.[72] Viename iš tokių kaimų Šiaurės Kaukaze netgi vietinės tarybos nariai neatvykdavo į susirinkimus, skirtus grūdams surinkti.[73] Sovietiniai mokslininkai negali nurodyti ūkių, įpareigotų 1929 m. įvykdyti buožėms numatytas grūdų surinkimo normas, skaičiaus, tačiau vienas sovietinis istorikas mano, kad jie turėję sudaryti 7–10 % visų šalies valstiečių ūkių,[74] o jungtinė buožių ir pasiturinčių ūkininkų pseudokategorija, kaip tvirtino vėliau Stalinas, apėmė iki 15 % visų kaimo ūkių.

* * *

Prasidėjus lemtingiems 1929 m., vis dar nebuvo išspręsta nei grūdų surinkimo problema, nei valstiečių klausimas. 1928–1929 m. žiemą miestuose buvo įvestas duonos normavimas pagal korteles (o 1929 m. rudenį buvo įvestas ir mėsos normavimas). 1929 m. pavasarį Rykovas (palaikomas Bucharino) pasiūlė grūdus importuoti – išeitis, kurios SSRS galiausiai griebėsi XX a. septintajame dešimtmetyje. Tačiau tuomet jo pasiūlymas buvo atmestas „po itin audringos diskusijos".[75]

Politbiuro posėdyje Bucharinas prakalbo apie „karinį-feodalinį valstietijos išnaudojimą", ir per visą pirmąjį pusmetį dešinieji negailėjo pastangų, mėgindami stabilizuoti santykius su valstietija, panaikinti prievartines priemones, grįžti prie NEP'o ir laisvosios rinkos.[76]

1929 m. pavasarį Stalinas (tuomet viešai nepaskelbtoje kalboje) prakalbo apie Bucharino „išdavikišką elgesį".[77] Bucharinas paskelbė savo svarbiausią tezę: cituodamas Leniną jis pareiškė, kad mėginimas taikyti kaime griežtus komunistinius principus būtų pražūtingas visam komunistų reikalui, „nes ten dar nesukurta komunizmo įsitvirtinimui reikalinga materialinė bazė".[78] Veik visi nepartiniai, kitaip tariant, profesionalūs ekonomistai, pritarė jo teiginiui, o tuo pačiu ir dešiniųjų idėjai atkurti rinkos pusiausvyrą. Ypač karštai tam pritarė vienas geriausių Valstybės planavimo komiteto („Gosplan") ekonomistų Vladimiras Gromanas. Netgi Strumilinas, artimiausias planavimo komitete Stalinui veikėjas, manė, kad augimo tempai neturėtų viršyti jam būtinų resursų.

1929 m. balandį–gegužę buvo priimtas iki galo neparuoštas penkmečio planas. Iš esmės tai nebuvo joks „planas". Nors jame buvo numatytos tam tikros veiksmų koordinavimo priemonės ir ganėtinai daug dėmesio buvo skiriama įvairių resursų ir ekonomikos augimo galimybių sąveikai, iš esmės tai buvo „tik be paliovos didėjančių skaičių santalka, ir tai buvo jo vienintelė funkcija".[79]

Nusavinami grūdai iš Ukrainos valstiečių.

Planuotojai pasiūlė dvi šio plano versijas, kurių pirmoji buvo ne tokia ambicinga kaip „neprivaloma“ antroji. Ši antroji versija buvo paremta prielaida, kad visi paskesni penkeri metai bus derlingi, kad pasaulinėje grūdų rinkoje susidarys palankios sąlygos, kad nereikės didinti išlaidų šalies gynybai ir kt. Tačiau ir ji buvo paremta gerokai „pertemptais“ rodikliais. Ir nors iš pradžių šiame plane buvo numatyta tam tikra koordinacija, kurios svarbą taip pabrėžė „Gosplano“ ekonomistai, galiausiai jis nuskendo pavienių pramonės šakų ir įmonių prisiimtų neįgyvendinamų spartuoliškų programų, sudarytų be jokios atžvalgos į bendrą šalies ekonominę padėtį, jūroje.

Vis dėlto, jeigu šalies ūkis būtų vystęsis pagal pirminį penkmečio planą, privataus sektoriaus dalis nuo bendrojo gyventojų skaičiaus 1932–1933 m. būtų sumažėjusi tik labai nereikšmingai, ir jis toliau būtų gaminęs beveik 90 % visos žemės ūkio produkcijos.[80] Tai pakankamai aiškiai parodo, kokią politiką 1929 m. pavasarį vykdė partija.

Partijos veiksmai kaime iš esmės sugriovė NEP'ą. Tačiau neaišku, ar partijos vadovybė tuo metu jau suprato, ką iš tikrųjų padariusi. Netgi tuomet, 1929 m. viduryje, vis dar buvo visuotinai pritariama NEP'o idėjoms, ilgalaikio privataus sektoriaus išsaugojimo žemės ūkyje ir rinkos santykių idėjoms. Tokios idėjos buvo ypač populiarios tarp ekonomistų, ir ne tik „Gosplane“, bet ir Žemės ūkio komisariate.

1929 m. balandį net Stalinas teigė, kad iš valstybei reikalingų 8,2 mln. tonų grūdų nuo 4,9 iki 5,7 mln. galima įsigyti rinkoje, o likusius 2,5 mln. tonų grūdų teks išspausti pritaikius „organizuotą spaudimą buožėms“ pagal „Uralo–Sibiro“ modelį[81] – ganėtinai keistas ir chimeriškas dviejų ekonominių metodų mišinys. Tačiau jis bent jau neužsiminė apie totalinę žemės ūkio kontrolę.

Tokią Stalino delsą vykdant dvigubą dešiniųjų sutriuškinimo ir beatodairiškos kolektyvizacijos įgyvendinimo operaciją veikiausiai galima paaiškinti ta aplinkybe, kad didžioji jo šalininkų dalis 1929 m. pradžioje dar nebuvo reikiamai pasirengusi tokiems veiksmams, arba tuo, kad neužtikrintai jautėsi ir pats Stalinas. Dešiniųjų sutriuškinimas 1929 m. balandį sutelkė Centro komiteto veteranus aplink ekonominį kursą, kuris ir toliau atrodė ganėtinai nuosaikus. Tačiau, pasirinkę Staliną, jie žingsnis po žingsnio vėl leido jam grįžti prie totalinio praėjusios žiemos „nepaprastųjų priemonių" politikos taikymo.

* * *

1929 m. pirmojoje pusėje partija ir jos organai daugybę kartų aptarė nesibaigiančią kovą su buožėmis, tačiau taip ir liko neapsisprendę, kaip su jais elgtis. Ir tik 1929 m. gegužę Liaudies komisarų taryba pateikė oficialų buožės ūkio apibrėžimą. Tokiame ūkyje reguliariai naudojamas samdomasis darbas; jame yra malūnas, sūrinė ar kita panaši įmonė; jame išnuomojama žemės ūkio technika bei ūkiniai pastatai; jo nariai užsiima prekyba arba lupikavimu arba jie turi kitų nedarbinių pajamų – pavyzdžiui, priklauso dvasininkijai ir gyvena iš aukų.[82]

Taikant tokius plačius apibrėžimus buvo galima represuoti faktiškai bet kurį valstietį. Be to, respublikinėms, regionų ir gubernijų valdžios institucijoms buvo suteikta teisė taikyti šį apibrėžimą atsižvelgus į vietines sąlygas!

Išbuožinto valstiečio turto išpardavimas „raudonajame turguje" Udačnės kaime, Donecko srityje.

Išbuožinta valstiečių šeima prie sugriauto namo.

Net patys radikaliausi oratoriai teigė, kad partija neketinanti fiziškai likviduoti buožių, ir apie masines deportacijas niekas neužsiminė iki tol, kol šiam klausimui išspręsti sudarytas pakomitetis nepateikė metų pabaigoje siūlymo, pagal kurį įkalinimu arba deportacija turėjo būti baudžiami patys pavojingiausi, labiausiai priešiški sovietų valdžiai trečiosios kategorijos buožės.[83]

Tačiau „išbuožinimas" – masinė kampanija, kurią nagrinėsime kitame skyriuje, – sporadiškai reiškėsi jau 1929 m. pradžioje.

Pavyzdžiui, Kijevo gubernijos Šampaivkos kaime, kuriame buvo per 3 000 ūkių, dar 1929 m. kovą buvo išbuožinta 15 valstiečių, kuriuos ištrėmė į šiaurę.[84]

Tokius išbuožinimo metodus palaikė patys uoliausi stalinistai gubernijų komitetuose. 1929 m. gegužės 20 d. Vidurio Pavolgio partijos komitetas nutarė, kad buožes kontrrevoliucionierius būtina perkraustyti; birželio 14 d. Šiaurės Kaukazo komitetas nusprendė, kad neramumus kurstančius buožes būtina eksproprijuoti ir ištremti – tačiau tik tuo atveju, jeigu jie buvo sugauti slepiantys grūdus, ir tai tik ne daugiau kaip vieną ar du žmones iš kaimo.[85] Iš esmės, remiantis sovietinių mokslininkų publikacijomis, vietiniams valdžios organams buvo suteikti įgaliojimai tremti buožes administracine tvarka „darbo valstietijos bendrųjų susirinkimų sprendimu" dar 1929 m. pradžioje.[86]

Tačiau situacija kol kas buvo dviprasmiška. Įprastas kovos su buožėmis ginklas buvo nuoseklus grūdų kvotų ir mokesčių didinimas. Pagal Strumiliną, buožė, kurio pajamos penkeriopai viršija vargingojo valstiečio pajamas, mokėjo trisdešimt kartų didesnius mokesčius už kiekvieną pavienį šeimos narį.[87] 1929 m. birželio 28 d. dekretu kaimo taryboms buvo „leista" skirti baudas, penkis kartus viršijančias individualaus ūkio turimų produktų vertę, jeigu ūkis neįvykdė grūdų surinkimo kvotos. Toks buvo „teisinis" veiksmų kaime, įskaitant ir išbuožinimą, pagrindas iki pat 1930 m. vasario. Iš nesumokėjusio baudos buožės būdavo atimamos nuosavybės teisės, o jo ūkis būdavo išparduodamas. Štai tipiškas to laikotarpio įsakymas iš Dnipropetrovsko gubernijos: „Pilietis Andrejus Berežnas, pasiturintis ūkininkas, privalo tiekti grūdus pagal 40 % normą. Jis

nepristatė 203 pūdų ir šiuo metu atsisako pristatyti trūkstamą kiekį. Už tai jis per 24 valandas privalo sumokėti 500 rublių baudą. Jam laiku nesumokėjus šios baudos, ji bus išieškota išpardavus jo turtą."[88]

Dėl tokių priemonių taikymo per 1928–1929 m. laikotarpį buožės prarado nuo 30 iki 40 % jiems priklausiusių gamybos priemonių.[89]

Kartu su kitomis bausmėmis gana dažnai buvo taikomas ir „balsavimo teisės atėmimas". Gali kilti klausimas, kodėl valstiečiui turėjo rūpėti ši faktiškai neegzistavusi teisė. Priežastis paprasta: pastaba apie balsavimo teisės atėmimą būdavo įrašoma į asmens tapatybės dokumentus, ir ji tarsi koks įdagas lydėdavo valstietį kiekviename žingsnyje, kad ir kur jis beieškotų prieglobsčio ar darbo. Taip pat balsavimo teisės atėmimą „dažnai lydėdavo teisių į būstą, į korteles maisto produktams ir į medicinos paslaugas atėmimas, o dar dažniau – tremtis".[90]

Reikia pažymėti, kad kartu su buože tuomet išnyko dar vienas elementas, kuris NEP'o laikais buvo toleruojamas siekiant atgaivinti rinką. Tai buvo liūdnai pagarsėję „nepmanai", naujoji „buržuazija", kurių skaičius išaugo iki pusės milijono, kitaip tariant, daugiausia smulkūs krautuvininkai, neturėję samdomų darbuotojų.

Remiantis 1927 m. atliktais vertinimais, vidutinis tokios kaime veikusios krautuvėlės kapitalas siekė 711 rublių (netgi pagal oficialų tuometinį kursą tai sudarė apie 375 JAV dolerius arba 80 svarų). Šių smulkių krautuvėlių išnykimas faktiškai sužlugdė plataus vartojimo prekių pasiskirstymą. „Netgi ir menko turimo prekių kiekio buvo neįmanoma paskirstyti."[91]

Priešingai 1929 m. įsivyravusiai buožių trėmimų ir jų ūkių išpardavimų tendencijai, Kalininas pamėgino leisti buožėms (atsisakiusiems nuosavybės) įsilieti į kolektyvinę žemdirbystę. Dar 1929 m. viduryje daugelis partinių veikėjų akivaizdžiai buvo linkę leisti buožėms stoti į kolūkius, „jeigu tik šie visiškai atsisakysią asmeninės gamybos priemonių nuosavybės". Kiti partiečiai laikėsi priešingos nuomonės.[92] Rugpjūtį Baumanas autoritetingai pareiškė, kad partija dar nėra galutinai apsisprendusi šiuo klausimu.[93] Tačiau jau antroje tų pačių metų pusėje mažai kas iš partijos veikėjų užsimena apie galimybę priimti buožes į kolūkius. Nuo spalio mėnesio visi, kas išdrįsdavo pateikti panašius pasiūlymus, būdavo apkaltinami dešiniuoju nukrypimu.

* * *

Tačiau partija vis dar buvo ganėtinai toli nuo užsibrėžto tikslo – palenkti į savo pusę valstiečių mases ir galutinai izoliuoti klasinį priešą. Pagrindinės valstietijos masės buvo nepalankiai nusiteikusios sovietų valdžios atžvilgiu. Valstiečiai protestuodavo prieš ją visais įmanomais būdais, įskaitant ir masinius skundus savo sūnums, tarnaujantiems Raudonojoje armijoje.[94]

1929 m. vasario 2 d. *Pravdos* laikraštyje buvo išspausdintas vedamasis, kuriame su kartėliu kalbama apie tai, kad valstietis vis dar neįžvelgia „esminio skirtumo tarp senojo režimo ir sovietinių įstatymų" ir kad jis vis dar iš inercijos laiko valdžią jam priešiška jėga. *Pravda* ypač piktinosi liaudyje paplitusiais priežodžiais, kaip antai: „Įstatymas kaip ienos, kur pasukai, ten ir vežimas nudardėjo"; „Įstatymas kaip voratinklis – kamanė praskris, o musė įklius."

Santykinai taiki atmosfera, įsivyravusi kaime NEP'o klestėjimo laikais, išnyko tarsi dūmas. Jau 1928 m. iš visos šalies kampelių ėmė plūsti pranešimai apie plėšimus, piliečių bruzdėjimus, nepaklusnumo akcijas ir riaušes, kuriose dalyvaudavo ir gamyklų darbininkai.[95] Vienoje oficialioje partijos istorijos knygoje paminėta daugybė partijos aktyvistų užpuolimo atvejų, kuriuos surengė valstiečiai: 1928 m. liepos 7 d. trys „buožės" nužudė Ivanovsko partinės organizacijos sekretorių; 1928 m. lapkričio 7 d. Kostromos srityje buvo nušautas kolūkio pirmininkas; tą pačią dieną toje pačioje srityje buvo nužudytas dar vienas partijos aktyvistas; 1928 m. gruodžio 19 d. buvo nužudytas kaimo tarybos pirmininkas iš Penzos srities; ir dar paminėta koks tuzinas tuo laikotarpiu nužudytų pareigūnų iš visos SSRS.[96] Per laikotarpį nuo 1927 iki 1929 m. buvo nužudyta per 300 grūdų nusavinimo kampanijos dalyvių.[97]

Nuo 1927 iki 1929 m. „užregistruotų buožių įvykdytų teroristinių aktų" skaičius Ukrainoje išaugo keturgubai. 1929 m. buvo pranešta apie 1 262 teroristinius aktus.[98] Valstiečių pasipriešinimas stiprėjo. Oficialūs skaičiai vien iš 1929 m. devynių mėnesių laikotarpio yra didžiuliai: buožės suorganizavo 1 002 „teroristinius aktus", iš kurių 384 baigėsi nužudymais – ir tai tik RSFSR centrinėse gubernijose. Už šiuos išpuolius buvo nuteistas 3 281 žmogus, iš jų tik 1 924 (31,2 %) buvo buožės, 1 896 buvo priskiriami praturtėjusiems vidutiniokams, 296 priklausė vargingajam sluoksniui, ir 67 nuteistieji užėmė oficialias pareigas. Atsižvelgdami į tai, kad tokiais atvejais valdžia akivaizdžiai spausdavo kuo daugiau tokių kaltinamųjų priskirti buožėms, galime prieiti prie išvados, kad dauguma eilinių valstiečių buvo priešiški režimui.[99]

1929 m. rudenį buvo užregistruota nauja „terorizmo" banga.[100] Vis dėlto, nors pavienių atsitiktinių ginkluoto pasipriešinimo atvejų skaičius gerokai išaugo, šiame etape nekilo nė vieno maišto, kurį galėtume pavadinti rimtu sukilimu. Kol kas tai buvo tik pavieniai, vienas su kitu nesusiję atvejai.

Vis dėlto labiau pastebimas ir kur kas platesnio masto buvo pasyvus valstietijos pasipriešinimas režimui. Visų pirma buvo masiškai slepiami grūdai: iš pradžių valstiečiai juos užkasdavo savo žemėje, vėliau slėpdavo atokiose niekieno žemėse, šieno kupetose, cerkvėse, bekraštėse stepėse, vandens srautų išgriaužtose griovose ir miškuose. Buožės perrašydavo savo grūdus giminaičiams, parduodavo juos žemomis kainomis vargingiesiems valstiečiams arba nelegaliems prekybininkams, kurie naktimis maišus su grūdais slapta išgabendavo vežimais

arba plaustais. Vidutiniokai ir vargingieji valstiečiai taip pat kiek įmanydami darė tą patį. Netgi kolūkiečiai stengdavosi nuslėpti derlių nuo nusavintojų. Kuomet jiems nepavykdavo paslėpti arba parduoti grūdų, jie sušerdavo juos gyvuliams, sudegindavo arba išpildavo į upes.[101]

* * *

Partija ir dabar neturėjo priemonių, kuriomis būtų galėjusi suvaldyti padėtį kaime. Komunistų partijos nariai kaimo rajonuose per 1917–1921 m. laikotarpį sudarė vieną šeštadalį bendro komunistų skaičiaus, o ir pastarųjų dauguma buvo darbininkai. Be to, anot vieno sovietinio rašytojo, „per 1922–1923 m. laikotarpį tik be galo maža kaime gyvenusių komunistų dalis" atnaujino savo narystę partijoje.[102] Taigi, 1929 m. daugumą kaimo komunistų sudarė partijos nariai, įstoję į jos gretas NEP'o laikotarpiu, todėl jie daugiausia buvo abejingi ankstesniojo etapo kovingoms partijos doktrinoms.

Partinėje literatūroje būdavo pažymima, kad aktyvistai iš vargingųjų valstiečių, kurie netgi kartkartėmis įstodavo į partiją ir demonstruodavo jai tam tikrą lojalumą, ilgainiui lengvai „pereidavo į priešiškas klasines pozicijas".[103] Be to, kaime (kaip su apmaudu pastebėjo Molotovas 1928 m.) samdiniai ir vargingieji valstiečiai sudarė vos 5 % visų partijos narių.[104] 1928 m. lapkritį partijos CK plenume buvo priimta rezoliucija, kurioje buvo teigiama, kad Ukrainos kaime į komunistų partiją įstojo „daugybė prasigyvenusių valstiečių ir artimų buožėms elementų, kurie yra išsigimę ir absoliučiai priešiški darbininkų klasei".[105] Bet kokiu atveju, didžiąją komunistų dalį kaimo rajonuose sudarydavo visai ne valstiečiai, o vietiniai valdžios pareigūnai.

Kad ir kokia apverktina buvo kaimo komunistų sudėtis, jų kiekis tiesiog buvo nepakankamas. 1924 m. rugsėjį šalies kaimuose iš viso veikė tik 13 558 partinės kuopelės, turėjusios iš viso 152 993 narius, be to, šias kuopeles įprastai sudarydavo nuo keturių iki šešių komunistų, o ir tie patys būdavo išsibarstę po tris ar keturis kaimus, kuriuos dažnai skirdavo penkių–šešių mylių atstumas.[106] Netgi 1928 m. spalį partijoje buvo tik 198 000 valstiečių (iš 1 360 000 narių), kitaip tariant, 125 valstiečių ūkiams teko po vieną partinį valstietį. 70 000 kaimų iš viso buvo tik 20 700 partinių kuopelių. 1929 m. kaime buvo 333 300 partijos narių (nebūtinai valstiečių) 23 300-uose partinių kuopelių (nors, anot vieno garsaus komunistų veikėjo, kai kurios šių kuopelių buvo fiktyvios).[107] Ukrainoje komunistų partijos narių kaimuose buvo dar mažiau: 25 milijonams kaimo gyventojų teko 25 000 partijos narių, dirbusių žemės ūkyje.[108]

Netgi 1929 m. trims kaimo taryboms tekdavo po vieną partinę kuopelę. Pačiose kaimo tarybose vargingųjų valstiečių skaičius, siekęs NEP'o laikais apie 16 %, vien tik per 1929 m. išaugo nuo 28,7 % iki 37,8 %, tačiau ir šis skaičius

buvo laikomas nepakankamu. Net ir šis „vargingiausiųjų valstiečių" įsiliejimas į partiją, nors ir vykęs pagal marksistinį receptą, buvo neveiksmingas. Kuomet valstiečių puolimas pradėjo įsibėgėti, kaimų ir netgi rajoninės tarybos, anot vadovybės Maskvoje, jam pasipriešino, „sudariusios bloką su buožėmis ir kitais išsigimstančiais elementais".[109]

Vieno rajono vykdomojo komiteto pirmininkas anuomet būdingu tiems laikams tonu pareiškė, kad spausdami buožes, „nuteiksime prieš save ne tik juos, bet ir visus šalies gyventojus". Ne tik eiliniai valstiečiai, bet ir vietiniai partijos nariai tvirtindavo iš miestų atvykusiems įgaliotiniams: „Pas mus buožių nėra." Netgi patys įgaliotiniai kartais „virsdavo taikdariais".[110]

Vietiniai partijos nariai ir netgi vietiniai GPU bei milicijos organai būdavo nuolat spaudžiami iš viršaus, juos nuolat kritikuodavo už „nepakankamą kovingumą". Buvo atleista daug vietinių darbuotojų, kartais būdavo paleidžiami ištisi rajonų komitetai, netgi išformuojamos visos rajono partinės kuopelės[111]; o partiniai darbuotojai, siekę palaikyti tam tikrą tvarką ir teisėtvarką, būdavo viešai pasmerkiami kaip dešiniųjų bendrininkai.[112]

Pravda ėmė skelbti pasipiktinimo kupinus straipsnius, kad komunistai vis dažniau „priešinasi sparčiai kolūkių ir sovietinių ūkių plėtrai", kad jie „iš principo" palaiko „laisvą valstietiškos ekonomikos plėtrą", propaguoja taikų sugyvenimą su buožėmis ir netgi „nepastebi klasių egzistavimo kaime".[113]

Partijoje prasidėjo masinis valymas nuo „oportunistų", santūriai vertinusių naują partijos politiką.[114] Netgi valstietiškų laikraščių korespondentus imta oficialiai kritikuoti už tai, kad jų didžioji dalis neva tapusi „svetimais elementais".[115]

Žinoma, visi šie faktai dar neįrodo, kad tuometinis režimas iš viso neturėjo patikimų įgaliotinių kaime. Kaime, kuriame gyvendavo apie du tūkstančius ar daugiau žmonių, būdavo nesunku suformuoti atitinkamą aktyvistų „brigadą". Vienoje partinėje ataskaitoje rašoma apie tokią brigadą, sudarytą iš 14 žmonių –

Rekvizicija kaime (dail. Ivanas Vladimirovas, 1922 m.).

kelių samdinių, kelių buvusių partizanų, kelių jaunųjų milicijos informatorių ir pagalbininkų. Daugelis šių aktyvistų, kaip ir prieš dešimtmetį, priklausė kriminalinių padugnių pasauliui.[116]

Vasilijus Belovas romane „Išvakarės"[117], kuris laikomas vienu geriausių sovietinių romanų apie kaimo gyvenimą, piešia itin niūrų NEP'o pabaigos Vologdos srityje vaizdą. Vienas iš pagrindinių režimo šalininkų kaime, skatinamas keršto, nevisavertiškumo komplekso, šykštumo ir pavydo, rašo anoniminius skundus ir apskritai elgiasi pasibjaurėtinai. „Jis niekada neatleisdavo kitiems žmonėms, matė juose tik priešus ir jų bijojo. Jis nepuoselėjo jokių lūkesčių ir tikėjo tik savo jėga ir gebėjimu apgaudinėti. Jis buvo tvirtai įsitikinęs, kad visi žmonės yra į jį panašūs, kad pasaulis, kaip ir jis pats, gyvuoja valdomas baimės ir jėgos. Jėga sukuria viską, tačiau bet kurią jėgą visuomet gali nurungti kita, dar didesnė jėga, ir žmonės vertina tik jėgą. Jie bijo jėgos."

Apskritai kalbant, dauguma kaimo komunistų buvo labai nepatikimi režimo ramsčiai, todėl ir vėl 1929 m. vasarą per 100 000 miesto komunistų buvo nusiųsti į kaimą talkinti vietiniams grūdų rekvizicijų vykdytojams. Kiek vėliau prie jų prisijungė dar viena, veikiausiai panašaus dydžio miesto komunistų masė. Vien Šiaurės Kaukazo kaimuose apsigyveno 15 000 miestiečių.[118]

* * *

Pereiti nuo tiesioginio partijos įsikišimo į kaimo reikalus, pridengto masių judėjimo kauke, tarpsnio prie kito etapo buvo nesunku. Veik visoms komunistų platformoms atstovaujančioje spaudoje prasidėjo isteriška kampanija, kurstanti „linčiuoti" klasinius priešus. 1928–1929 m. patirtis parodė, kad panašios visuotinės kampanijos dažniausiai išauga į linčo teismus, kitaip tariant, sukursto masių įniršį, o ne „grynai administracinių metodų" taikymą, net jeigu tikrosios valstietijos nuotaikos toli gražu nėra entuziastingos.

Dar daugiau, linčo teismų nuotaika persmelkė, nors ir ne tokia tiesiogine prasme, kampaniją prieš dešiniuosius. 1929 m. birželį M. Tomskis buvo nušalintas nuo profesinių sąjungų tarybos vadovo pareigų, o tų pačių metų liepą Bucharinas buvo nušalintas nuo užimamų pareigų Kominterne, nors dar kurį laiką abu šie veikėjai išliko politbiuro CK nariais. Jų šalininkai taip pat buvo pašalinti iš visų atsakingų postų. Netrukus prasidėjo dešiniųjų elementų valymas ir tarp eilinių partijos narių. Nors Bucharinui ir nepavyko kairiųjų pavyzdžiu suorganizuoti tikros opozicijos, šiuolaikinių sovietinių mokslininkų darbuose teigiama, kad Buchariną palaikė ištisos partinės organizacijos ir kad per valymus iš partijos buvo pašalinta 100 000 narių, apkaltintų nukrypimu į dešinę (palyginimui, iš partijos anksčiau buvo pašalinta 1 500 trockininkų).[119]

Atrandami „paslėpti" grūdai.

Kita vertus, krizės atmosfera pakeitė buvusių kairiųjų nuostatas, ir tuo metu grupė svarbių kairiosios opozicijos veikėjų – Preobraženskis, Radekas ir Smilga – nutraukė santykius su Trockiu ir priėmė naują Stalino politikos kursą.

Tačiau valdžia naudojo ne vien prievartą. Ji nepamiršo, bent jau teoriškai, ir skatinamųjų priemonių. Skirtų kaimui prekių trūkumas buvo paminėtas kaip „viena pačių rimčiausių kliūčių".[120] Tačiau 1929 m. liepos 29 d. Centro komiteto rezoliucijoje buvo nurodyta, kad prekių tiekimas kaimui „turi būti nedviprasmiškai susietas su grūdų rekvizicijų planais".[121] Buvo nuspręsta prekes kaimui paskirstyti klasiniu pagrindu, pavyzdžiui, pirmumo teisę suteikiant vargingiesiems valstiečiams.[122]

Tačiau pramoninių prekių kaimas faktiškai negavo, ir nebuvo jokių požymių, rodančių, kad dėl to būtų atidėta naujoji politika. 1929 m. birželio 28 d. buvo nutarta, kad valstietį galima bausti už grūdų nepristatymą netgi tuo atveju, jeigu nebuvo įrodyta, kad jis „slepia" grūdus: tokį valstietį buvo galima nubausti bauda, o jam baudos nesumokėjus – eksproprijuoti jo turtą. Kitu tą pačią dieną išleistu dekretu buvo numatyta skirti bausmes už „visuotinių valstybės nurodymų neįvykdymą": iš pradžių – baudos, o prasižengus antrą kartą – vienų metų įkalinimo bausmė, o jeigu nusikaltimas buvo grupinio pobūdžio, įkalinimo laikotarpis galėjo būti pratęstas iki dvejų metų kartu taikant ir dalinę arba visišką turto ekspropriaciją ir tremtį.[123] Dauguma „buožių", siekdami išvengti panašių valdžios priemonių, išparduodavo turtą ir persikraustydavo į miestą.[124]

Siekiant kompensuoti grėsmingą pavidalą įgaunantį grūdų deficitą buvo griebiamasi pačių įvairiausių gudrybių. Valstiečiams buvo įsakyta „savanoriškai" aukoti grūdus valstybei: pavyzdžiui, 1929 m. spalį kaimams Ukrainoje buvo nurodyta per keletą dienų papildomai surinkti po 20 svarų kviečių iš kiekvienos valstiečių šeimos.[125]

Su šiuo laikotarpiu susiję faktai kartais atrodo kiek migloti dėl klaidinančių ir vingrių Stalino pareiškimų stiliaus. Kovodamas su dešiniaisiais, jis stengėsi po jais pasikasti vengdamas atviros kovos. Jis sugebėjo pateikti dirbtinę jo pataikūnų sukurstytą sumaištį kaip galingą klasinės kovos kaime bangą. Ir pagaliau jis bet kada galėdavo apkaltinti įvairius nukrypėlius „perlenkimais", kurie buvo neatsiejami nuo jo vykdomos politikos.

Buvo ir tokių partiečių, kurie puikiai suprato, kad kovojama ne tik su buože, bet ir su vidutinioku, tačiau jie laikė šią partijos liniją teisinga leninine politika ir norėjo, kad ji būtų skelbiama atvirai.[126] Tačiau ši tiksli analizė galėjo būti priimta (teorinėje sferoje) tik kaip kairysis nukrypimas.

Bet kuriuo konkrečiu atveju partijos politiką reikėdavo išdabinti atitinkamais marksistiniais terminais. Todėl visų pirma buvo būtina postuluoti absoliučiai dirbtinę „klasių kovos kaime" sampratą ir paversti ją nuolat kartojamu truizmu, nors dauguma partinių lyderių puikiai žinojo ją esant melagingą. Vėliau, 1929 m. pabaigoje, buvo pradėta skalambyti apie tariamą vidutinioko troškimą įsilieti į kolektyvizacijos procesą. Joks partinis oratorius negalėjo apsieiti be šio doktrininio pamaldumo perlo – apie jo paneigimą negalėjo būti nė kalbos.

Šioje konceptualios painiavos ir fantazijų atmosferoje, kai keitėsi politika, o jos žodinė išraiška išliko tokia pati, eiliniams partijos nariams tapo sunku prisitaikyti prie permainų tempo. Taip pat, vertindami šį etapą, negalime užtikrintai pasakyti, kuriuo jo momentu Stalinas ryžosi pradėti beatodairišką kolektyvizaciją.

Kalbant apie Stalino požiūrį į žemės ūkį, galima teigti, kad 1929 m. pradžioje jis dar kartą įsitikino prievartinių metodų „trumpalaikiu veiksmingumu", o vėliau jis „pamėgino išspręsti ilgalaikes, struktūrines problemas trumpalaikėmis karinės ekonomikos priemonėmis, įskaitant ir kolektyvizaciją".[127] Atrodo, kad „Uralo–Sibiro metodo" bei vėlesnių veiksmų dalinė sėkmė ir dalinis žlugimas įtikino Staliną, kad partijos problemas galima išspręsti tik įvedus totalinę kaimo kontrolę.

Penkmečio plane buvo numatyta 1932–1933 m. suvienyti į kolūkius penkis milijonus valstiečių ūkių. Tačiau tuo metu vyriausybės įsteigtas Kolūkių centras dar 1929 m. birželį nurodė, kad per 1930 m. į kolūkius susivienijo 7–8 mln. ūkių, ir pareiškė per penkmetį ketinąs kolektyvizuoti pusę kaimo gyventojų, taip patrigubindamas penkmečio plane numatytus kolektyvinio naudojimo žemės plotus.[128] Iš esmės kaip tik čia ir prasidėjo penkmečio plano, numatyto žemės ūkiui, griūtis. Tačiau ir šie skaičiai netrukus buvo gerokai padidinti. Iki lapkričio numatyti rodikliai beveik padvigubėjo, o gruodį jau buvo dar kartą padvigubintos ir lapkritį nurodytos „ribos".

Jeigu dešinieji laikėsi nuomonės, kad kolektyvizacija bus prasminga tik tuomet, jeigu valstietija bus aprūpinta atitinkamomis mašinomis ir kitomis prekėmis iš miestų, tai stalinistų galvose kirbėjo visai kitokios mintys. Kaip 1929 m. birželį pareiškė Mikojanas, su kolektyvizacija nereikėtų taip skubėti, „jeigu nebūtų sunkumų su grūdais“.[129]

* * *

Pirmaisiais sovietų valdžios metais didžiulėmis pastangomis buvo siekiama sukurti kaime kolūkius. Daugelis jų buvo įkurti taikant administracinį spaudimą, taip pat daugelis jų išnyko įsigalėjus NEP'ui. Dauguma tokių kolūkių buvo aprūpinti kadrais iš darbininkų tarpo, kurie dabar pradėjo grįžti į miestus. Kitais atvejais kiek labiau pasiturintys valstiečiai, įstoję į kolūkius tik tam, kad išgelbėtų savo nuosavybę, grįžo prie privataus ūkininkavimo[130] – reiškinys, vėl pasikartojęs 1930 m. Kaip ten bebūtų, šie ankstyvieji kolūkiai, nors ir kai kurie iš jų veikę ganėtinai sėkmingai, buvo labai negausūs. Iki 1928 m. vidurio jiems priklausė mažiau nei 2 % visų valstiečių ūkių.

1927 m. kovo 16 d. Liaudies komisarų tarybos ir Centro vykdomojo komiteto dekretas neatspindi jokios jų plitimo tendencijos. Ir netgi iki pat 1928 m. pabaigos nesigirdėjo jokių siūlymų apie vidutiniokų masės kolektyvizaciją – nors gruodžio 15 d. dekrete buvo rekomenduojama teikti pirmenybę visoms kolektyvinio ūkininkavimo formoms[131] (tuo pačiu dekretu buvo suteikta teisė vietiniams valdžios organams drausti steigti naujus „jungtinius“ individualių ūkių „susivienijimus“, jeigu tai gali sustiprinti „buožių sluoksnį).[132]

Įpusėjus 1929 m., Žemės komisariatas nustatė, kad šalyje veikė 40 000 kolūkių, tačiau tik 10 000–15 000 jų turėjo pirmininkus, mokėjusius tinkamai ūkininkauti.[133] Daugumą žemdirbių artelių sudarė vadinamieji „TOZ“ – iš esmės tai buvo visai ne kolūkiai, o tik bendrovės, kurių nariai bendrai įdirbdavo žemę – ardavo, nuimdavo ir sudorodavo derlių, dalydavosi pajamas: tai, žinoma, buvo kiek kitiokio pobūdžio „artelinis“ kolūkis, kuriame žemę, padargus ir produktus kontroliavo „kolektyvas“ – kitaip tariant, valstybė, – tokia sistema buvo būdinga Stalino epochai.

* * *

Be politinių ir socialinių priežasčių, kuriomis mėginama pagrįsti kolektyvizaciją, egzistuoja dar vienas labai svarbus jos pateisinimas: manoma, kad smulkūs vastiečių ūkiai yra neproduktyvūs, todėl perėjimas prie stambių socialistinių arba kapitalistinių ūkių yra neišvengiamas. Šiuo nagrinėjamu laikotarpiu ėmė klestėti ir tikėjimas technologinės revoliucijos galia. Buvo manoma, kad ji,

pavyzdžiui, padarysianti galą „archajiniam" požiūriui į „gyvulininkystę, kuriai tariamai būtinas tam tikras ypatingas režimas".[134]

Žinoma, Leninas, numatydamas milžiniškų marksistinių fabrikų-fermų sistemos sukūrimą, laikėsi ganėtinai ortodoksinio požiūro. Tačiau XX a. trečiajame dešimtmetyje sovietiniai ekonomistai, remdamiesi tuomet įsteigtų itin stambių kolūkių patirtimi, pripažino, kad smulkesni ūkiai yra efektyvesni.[135] Kai kurie iš šių ekonomistų, praeityje priklausiusių socialistų revoliucionierių (eserų) partijai (vienas žymiausių jų tuometinių veikėjų buvo Čanovas), laikėsi šiuo klausimu nuosaikių pažiūrų ir 1929 m. vis dar gynė smulkiuosius ūkius, tačiau netrukus jie buvo priversti išsižadėti savo pažiūrų.

Stalinas stojo ginti „gigantiškų kolchozų" pareikšdamas: „Sugriuvo ir virto pelenais „mokslo" teiginiai, neigiantys galimybes ir tikslingumą organizuoti stambius grūdų fabrikus, užimančius nuo 50 iki 100 tūkstančių hektarų plotus."[136] Vėliau Stalinas kiek sušvelnino savo toną, ir po daugelio metų išleistuose jo „Raštuose" šie skaičiai buvo sumažinti iki „40 000–50 000"; tačiau kol kas žemės ūkio specialistai noromis nenoromis palaikė šią vado iniciatyvą ir netgi nuolankiai stengėsi labiau akcentuoti didesnįjį skaičių (100 000). Netrukus ir kiti mokslininkai prakalbo apie „kolchozą" klasikinėmis marksizmo sąvokomis, apibūdindami jį kaip „perėjimą prie stambios kolektyvinės žemės ūkio produkcijos gamybos".[137]

Pats Stalinas suskato pranašauti, kad šie metodai padės „mūsų šaliai per trejetą metų tapti vienu turtingiausių aruodų, jeigu ne pačiu turtingiausiu, pasaulyje".[138] Netrukus ir Bucharinas entuziastingai prakalbo apie milžiniškus ūkius, kurių kiekvienas aprėpsiąs ištisą rajoną!

Tam laikotarpiui ypač būdinga paversto pavyzdiniu beatodairiškos kolektyvizacijos modeliu Chopersko rajono Dono žemupyje istorija. 1929 m. pabaigoje, vykdant vos per trejetą dienų sukurptą partijos planą, šiame rajone buvo nutarta įsteigti „socialistinį agromiestą" su 44 000 gyventojų, su butais, bibliotekomis, restoranais, skaityklomis, sporto salėmis...[140] – fantazija, gyvuojanti per visą sovietų šalies istoriją.

Toks polinkis steigti milžiniškus ūkius neturėjo jokio realaus pagrindo, išskyrus troškimą urbanizuoti kaimą ir sukurti grūdų fabrikus, apie kuriuos kadaise svajojo vienas keliomis kartomis anksčiau gyvenęs vokiečių mokslininkas. Net ir pats paviršutiniškiausias žvilgsnis, mestas į realybėje egzistavusį žemės ūkį, būtų privertęs paklausti, kodėl sėkmingi kapitalistiniai ūkiai nėra tokie gigantiški. Juk net ir atmetus visas politikos teorijas, buvo galima lengvai prieiti prie išvados, kad kapitalistai kaipmat būtų puolę steigti gigantiškus ūkius, jeigu tik būtų išsiaiškinę, kad jie lygiai tokie pat našūs kaip ir jų turimos milžiniškos gamyklos. Tačiau, kaip pastebėjo vienas žymiausių šios srities specialistų Vakaruose, netgi pritaikius nesovietinius kooperacinio ūkininkavimo metodus „už

SSRS ribų <...> visi mėginimai suburti smulkias fermas į stambius žemės ūkio kooperatyvus kol kas nedavė teigiamų rezultatų".[141]

Iš dalies dėl tokių neturinčių ryšio su praktika doktrinų Sovietų Sąjungoje taip niekada ir nebuvo išmėginta intensyvioji žemdirbystė. Tačiau akivaizdžiai matyti, kad smulkių ūkių našumą buvo galima gerokai padidinti. Nuo 1861–1876 m. laikotarpio iki 1901–1910 m. laikotarpio metinis grūdų derlius Rusijoje išaugo 45 %, o 1924–1929 m. laikotarpiu vidutinis metinis grūdų derlius viršijo 1901–1910 m. derlių 22 %.[142] Valstiečių ūkis toli gražu nepasiekė savo našumo ribos; kaip jau matėme, sovietiniai specialistai kaip tik tuomet apskaičiavo, kad metinis valstiečių gamybinio kapitalo prieaugio tempas buvo lygus 5,5 %.

Nepaisant ūkininkavimo formos, matyti, kad žemės ūkio produkciją buvo galima padidinti ganėtinai paprastais metodais. Akivaizdu, kad pakeitus penkis milijonus medinių plūgų plieniniais, geriau išnaudojant turimas sėklų atsargas ir įdiegus modernius, sėkmingai kitose šalyse pritaikytus ūkininkavimo metodus, būtų buvę pasiekta ganėtinai puikių rezultatų. Reikėjo tik pakelti darbo našumą iki tuometinio kitų Rytų Europos šalių darbo našumo lygio.

* * *

Iki šiol manoma, kad masinės kolektyvizacijos iniciatyva užsimezgė Žemutinės Volgos srityje ir iš čia „spontaniškai" pasklido po visą šalį.[143] Per 1929 m. suaktyvėjo kiti partijos komitetai, kurie, pataikaudami centrinei valdžiai, suskato kurti kolektyvizacijos, kurią jie pasišovė vykdyti savo rajonuose, planus (nors labai dažnai, užuot ėmęsi aktyvių veiksmų, jie pateikdavo tik išpūstus skaičius – ir tai ne kartą buvo kritikuojama).[144]

Valstiečių varguomenės komiteto posėdis, kuriame sprendžiamas klausimas dėl *kolchozo* steigimo Novosergejevkos kaime, Donecko srityje, 4-ojo dešimtmečio pradžia.

Kolūkių centras, įkurtas 1929 m. vasarą, iš pradžių nusprendė sutelkti dėmesį į pavienius specialiai atrinktus „visapusiškos kolektyvizacijos rajonus", kuriuose ketino sukoncentruoti didžiąją dalį kolūkių. Liepos mėnesį didžiulėje kazokiškojoje Šiaurės Kaukazo apygardoje buvo paskelbta ištisų stanicų kolektyvizacijos programa.[145] Taigi, šis reiškinys įgijo itin aukštą koncentraciją paviениame, aiškiai apibrėžtame rajone. Iki lapkričio visoje SSRS buvo kolektyvizuota tik 7,6 % valstiečių ūkių (iš viso apie 2 mln. ūkių), tačiau pavienėse gubernijose ir srityse buvo kolektyvizuota iki 19 % ūkių, o kai kuriuose rajonuose – net 50 % ar dar daugiau; metų gale šį kolektyvizacijos lygį pasiekė ir kai kurios gubernijos.

Dabar, jeigu dauguma kaimo gyventojų nubalsuodavo už įstojimą į „kolchozą", mažuma šiai daugumai turėdavo paklusti ir pasekti jų pavyzdžiu. Savaime suprantama, kad balsuotojai patirdavo smarkų spaudimą iš valdžios. Tačiau net ir tokiomis sąlygomis, anot vieno vadovaujančiojo partinio veikėjo, „daugumą" galėjo sudaryti 14–18 ūkių iš 77 ūkių (skaičiai iš vieno jo pateikto konkretaus atvejo); tuo tarpu vėliau viename iš kaimų, kur „dauguma" pasisakė už kolūkį, *visi* 15 valstiečių, išrinktų į kolektyvizacijos komitetą, atsisakė jame dirbti, nors už šį poelgį jiems grėsė baudos ir įkalinimas. Labai dažnai pavieniai ūkių šeimininkai, supratę, kad jiems nepavyks išvengti kolektyvizacijos, prieš įstodami į kolūkį išparduodavo gyvulius ir padargus.[146]

Partinė vadovybė iš šių įvykių išmoko vieną pamoką: ji nusprendė, kad sutelktos kolektyvizacijos rajonai turi pasitarnauti kaip eksperimentiniai pavyzdžiai visai šaliai, ir metų pabaigoje Stalinas pats paskelbė masinės kolektyvizacijos „metodą" svarbiausia penkmečio plano įvykdymo sąlyga.[147]

Kaip ir bet kurios kitos žemės ūkio sumaišties atveju Sovietų Sąjungoje, niekas nesugebėjo parengti detalaus plano, ir spaudoje dažnai pasirodydavo istorijos apie milžiniškų grūdų kiekių iššvaistymą. „Dvylika vagonų kviečių pūva „Raudonosios žvaigždės" malūno rūsiuose Železnianajos gyvenvietėje Donbase";[148] „Grūdų asociacijos Baltarusijos filiale 2 500 tonų grūdų tiesiog suversta į krūvą kieme; Voronkovo svirnuose supuvo per 100 tonų grūdų. <...> Odesos gubernijoje daugelyje surinkimo punktų grūdai saugomi suversti į krūvas tiesiai ant plikos, nepridengtos žemės <...>, <...> taip po atviru dangumi laikoma dešimtys tūkstančių tonų grūdų, supiltų į krūvas ant plikos žemės."[149]

1929 m. viduryje dar buvo tikimasi, kad kolektyvizacijos tempas priklausys nuo aprūpinimo traktoriais, tačiau vėliau, baigiantis metams, šia nuostata imta abejoti. Pavyzdžiui, Stalinas, kreipdamasis į marksistus agrarininkus, pareiškė, kad vien tik plūgų sutelkimas vienoje vietoje kolektyvizacijos sąlygomis leis gerokai padidinti žemės ūkio našumą.

Iš visų jėgų didindamas spaudimą, Stalinas tuo pačiu buvo labai atsargus ir neskubėjo atversti visų savo kortų, todėl net spalio pradžioje vienas įtakingiausių

jo šalininkų Ordžonikidzė kalbėjo apie „metų metus" truksiančią kolektyvizaciją, o Andrejevas neigė, kad visiška kolektyvizacija įmanoma per artimiausią penkmetį.[151]

Tačiau tikrieji Stalino siekiai, žodžiais neišreikšta jo valdžios varomoji jėga veikė priešinga kryptimi. Piatakovas, tuomet įtakingas buvęs kairiosios opozicijos narys, kalbėdamas 1929 m. spalį Liaudies komisarų taryboje, išreiškė kur kas aiškesnį požiūrį. „Privalome priimti ypatingą žemės ūkio kolektyvizacijos tempą, – pareiškė Piatakovas ir pridūrė: – Lygiai taip pat įtemptai mes dirbome per ginkluotos kovos su klasiniu priešu laikotarpį. Dabar prasideda herojiškas socializmo statybos laikotarpis."[152] Tradicinių pažiūrų partiečiai dabar susitelkė aplink Staliną. Daugelis jų tikėjo tuo, kad Stalinas, kad ir kokie būtų žiaurūs jo metodai, stojo į lemiamą kovą už režimo išlikimą, taip pat daugeliui jų atrodė, kad patys naujojo etapo pavojai verčia partiją susitelkti ir būti vieningai. Piatakovas teisingai pastebėjo, kad šalyje vėl ėmė tvyroti pilietinio karo atmosfera. Juk nepaprastoji padėtis veikė ne tik valstiečius, ji veikė ir partijos aktyvistų jausmus. Nuosaikumą nuplovė fanatiško entuziazmo banga.

* * *

Rimtesni partijos ekonomistai, pabrėždami būtinybę padidinti šalies ūkio našumą, laikėsi nuomonės, kad būtina palaikyti 18–20 % pramonės prieaugį (tuo laikotarpiu, bent jau popieriuje, šis prieaugis buvo pasiektas). Jie tvirtino, kad negalima kurti jokių planų neatsižvelgus į turimus resursus. Tačiau Stalinas ir jo šalininkai dabar pareikalavo padvigubinti prieaugio tempą (galiausiai tikrieji pramoninio prieaugio augimo rezultatai 1930 m. buvo – net ir pagal oficialius duomenis – tokie: užfiksuotas 22 % prieaugis vietoje suplanuotų 35 %, ir tai kartu su darbo našumo ir gamybos išlaidų rodikliais).[153]

O dėl ekonomistų, pastariesiems buvo palikta vienintelė alternatyva: arba palaikyti naujus politikų planus, arba keliauti už grotų – apie tai byloja daugybė 1929 m. paskelbtų pareiškimų.[154] Tiesą sakant, stalinistai pradėjo atvirą ekonomistų puolimą. Molotovas prakalbo apie „buržuazinius ir buožių ideologus centre ir periferijose".[155] Spalį Gromanas buvo pašalintas iš pareigų Centrinės statistikos valdybos ekspertų taryboje, o tų pačių metų pabaigoje šis organas tapo tiesiogiai pavaldžiu Valstybinei planavimo komisijai („Gosplan").[156] Dauguma nepartinių ekonomistų, pavyzdžiui, Čajanovas, išsižadėjo savo pažiūrų ir ėmė pritarti komunistams, tačiau už tai netrukus buvo apkaltinti nenuoširdumu. Jie pergyveno šį sunkų tarpsnį, tačiau tik tam, kad po kelerių metų žūtų GPU rūsiuose (jie buvo teisiami per menševikų procesą bei melagingai apkaltinti sąmokslų rengimu).

Politinė vadovybė ne tik atsiribojo nuo ekonomistų, bet ir nusprendė atsisakyti ekonominių tyrimų „matematinių augimo modelių, kapitalo paskirstymo ir investavimo efektyvumo, kapitalo kaupimo ir vartojimo, moksliškai pagrįsto darbo organizavimo srityse bei daugelio kitų sričių tyrinėjimų".[157] Stalinui atsidavęs ekonomistas Strumilinas pareiškė: „Mūsų užduotis ne tyrinėti ekonomiką, o ją keisti. Mūsų nevaržo jokie dėsniai. Bolševikams nėra neįveikiamų tvirtovių. Augimo tempo klausimą turi spręsti žmonės."

Buvo nuspręsta per artimiausią penkmetį padvigubinti šalies pagrindinį kapitalą. Taip pat 55 % turėjo šoktelėti aukštyn žemės ūkio produkcijos apimtis, o vartojimas turėjo išaugti 85 %.

Iki 1929 m. liepos 1 d. 4 % šalies valstiečių ūkių buvo sujungti į kolūkius, o iki lapkričio – jau 7,6 %. Beveik visoje šalyje, išskyrus tuos rajonus, kuriuose buvo įvykdyta totali priverstinė kolektyvizacija, kolūkiai buvo „silpni", ir jų narių daugumą sudarė vargingieji valstiečiai.

Vis dėlto Stalinui pavyko paversti šį ne itin įspūdingą „pakilimą" plačiu, nesulaikomu judėjimu. Lapkričio 7 d. jis paskelbė apie „mūsų žemės ūkio vystymosi *radikalų persilaužimą*, perėjimą nuo smulkaus ir atsilikusio *individualaus* ūkio prie plataus masto pažangaus *kolektyvinio* žemės ūkio, prie bendro žemės įdirbimo. <...> Naujas ir lemiamas valstietiško kolūkinio judėjimo bruožas – valstiečiai stoja į kolūkius ne pavienėmis grupelėmis, kaip buvo įprasta anksčiau, o ištisais kaimais, gyvenvietėmis, rajonais, netgi ištisomis sritimis. Ir ką tai reiškia? Tai reiškia, kad į *kolūkinį judėjimą įsijungė vidutiniokas*. Ir čia glūdi žemės ūkio vystymosi radikalių permainų esmė, įrodymas, kad sovietų valdžia per pastaruosius metus pasiekė nepaprastai svarbių laimėjimų".[158] (Chruščiovo laikotarpio sovietiniai ekspertai sukritikavo šį pareiškimą už jo melagingumą,[159]

Sovietų propagandinis plakatas „Lauk buožes iš kolūkio".

ir jų kritika iš esmės buvo teisinga. Tačiau vėliau oficialiojoje sovietinėje istorijoje vėl įsitvirtino tendencija pateisinti šį Stalino kursą ir netgi palaikyti jo idėją, kad tam tikros žemės dalies priklausymas kolūkiams neginčijamai įrodo, kad sąlygos „totaliai kolektyvizacijai" iš tiesų egzistavo.[160])

Spaudimas taikyti nepaprastąsias priemones nepaliaujamai stiprėjo. 1929 m. lapkričio 10–17 d. partijos CK plenumas tapo svarbiu persilaužimo momentu. Plenumo dalyviams buvo pranešta, kad šalyje savanoriška masinė kolektyvizacija jau vyksta visu greičiu, ir jie buvo spaudžiami (ypač stengėsi pagrindinis Stalino oratorius Molotovas) per artimiausias savaites ar mėnesius išnaudoti progą, kurios „negalima praleisti", ir visiems laikams išspręsti agrarinį klausimą.

Molotovas kvietė kolektyvizuoti ištisas gubernijas ir respublikas „jau kitais metais" ir kalbėjo apie „ryžtingą šuolį", įvyksiantį jau per ateinančius keturis su puse mėnesio. Jis perspėjo, kad nevalia leisti buožėms prasiskverbti į kolūkius ir pareiškė: „Elkitės su buožėmis kaip su klastingais ir vis dar neįveiktais priešais."[161]

Molotovas taip pat paaiškino susirinkusiesiems, kad tikėtis palankių materialių sąlygų neverta: „Materialinė parama negali būti labai didelė <...>, nepaisant visų pastangų, valstybė kolektyvizacijai gali skirti labai mažą sumą."[162] Todėl Centro komitetas paragino pačius valstiečius negailėti investicijų į kolūkių statybą.

Nepaisant visko, kas buvo pasakyta, Molotovas (vis dar!) užsipuolė dešiniuosius už jų mestus partijai neteisingus kaltinimus, kad ši „statanti socializmą taikydama nepaprastąsias priemones, kitaip tariant, administracinių represijų politiką".[163]

Kad apsigintų, Rykovas perskaitė pareiškimą, kurį kartu su juo pasirašė dar dvejetas dešiniųjų lyderių. Šiame pareiškime jie nurodė „išsižadą" nesutarimų su dauguma ir pareiškė pritarią partijos numatytiems industrializacijos ir kolektyvizacijos tempams, o tuo pačiu ir „ryžtingų veiksmų" prieš buožes politikai. Tačiau Rykovas vis tiek tvirtino, kad dešiniųjų taktiniai metodai leistų žengti „mažiau skausmingu keliu". Dauguma oratorių, tarp kurių buvo ir Stalinas, jį aršiai užsipuolė už šiuos žodžius. Dešiniųjų atgaila buvo atmesta kaip nepakankama. Džiūgaudamas dėl politinės stalinistų pergalės, Mikojanas pareiškė, kad partijos rankas buvo „iš dalies surišę Politbiuro dešiniojo sparno priešinimasis ir svyravimai" ir kad dabar tapo įmanoma pereiti prie grūdų politikos „aiškios ir protingos linijos".[164]

Žinoma, sukritikavę dešiniuosius, stalinistai nepamiršo išsakyti ir tradicinės kritikos už nereikšmingus „perlenkimus". Kolūkių centro pirmininkas Kaminskis, kalbėdamas plenumo dalyviams, pripažino, kad „kai kuriose vietovėse" galėjo būti taikytos „administracinės priemonės", tačiau iš karto nutraukė šio klausimo svarstymą dėl jo „nereikšmingumo".[165]

Plenumas priėmė keletą rezoliucijų dėl žemės ūkio: buvo pripažinta būtinybė „radikaliai spręsti" žemės ūkio problemas „toliau laikantis kolektyvizacijos proceso greitinimo krypties"; plenumas nurodė visoms partinėms organizacijoms paversti „savo veiklos kertiniu akmeniu tolesnę masinės gamybos kooperacijos, valstiečių ūkių kolektyvizacijos plėtrą". Jis paragino „mobilizuoti <...> darbui kolūkiuose" ne mažiau kaip 25 000 partinių pramonės darbininkų ir pareikalavo imtis „pačių ryžtingiausių priemonių" prieš buožes.

Vienoje iš rezoliucijų buvo skelbiama, kad „Ukraina privalo per kuo trumpesnį laikotarpį pademonstruoti plataus masto suvisuomeninto ūkininkavimo organizacijos pavyzdį".

Plenumas pasmerkė dešiniąją opoziciją už tai, kad ji „paskelbė prisiimtą kolektyvizacijos tempą nerealiu" ir tvirtino, kad kaime „nėra sudarytos materialinės ir techninės prielaidos" kolektyvizacijai ir kad „nei vargingoji, nei „vidutinioji" valstietija nerodo jokio noro pereiti prie kolektyvinių žemės valdymo formų". Plenumas pašalino Buchariną iš Politbiuro už tai, kad šis „apšmeižė partiją demagogiškais kaltinimais" ir „teigė, kad „nepaprastosios priemonės" pastūmėjo „vidutinioką" pereiti į buožių pusę".[166]

Pasibaigus plenumui, Bucharinas, Tomskis ir Rykovas viešai išsižadėjo savo ankstesnių pažiūrų (tąkart jų „nuoširdi" atgaila buvo priimta), o kiti buvę opozicionieriai, kaip antai Šliapnikovas ir Piatakovas, paragino partiečius susivienyti.

Netrukus buvo įsteigtas naujas didžiulis vykdomasis organas – Visasąjunginis žemės ūkio liaudies komisariatas, kuriam buvo suteikti visi aukščiausi žemės ūkio planavimo įgaliojimai. O gruodžio 5 dieną buvo įkurta komisija, turėjusi parengti kolektyvizacijos planą. Ši komisija, kuriai vadovauti buvo paskirtas naujas žemės ūkio komisaras Jakovlevas, gruodžio 22 dieną paskelbė ataskaitą, pagal kurią visų grūdines kultūras auginusių rajonų kolektyvizacija turėjo būti įvykdyta per artimiausius dvejus ar trejus metus.

Net ir tuomet Jakovlevas perspėjo, kad negalima „pasiduoti ekstazei" ir pulti viską daryti pasitelkus administracines priemones, nes taip galima išgąsdinti vidutinioką, taip pat jis nurodė nepasiduoti raginimams įvykdyti šimtaprocentinę kolektyvizaciją anksčiau, nei tą padarysią kiti rajonai. Akivaizdu, kad tarp vietinių kolektyvizacijos vadovų būta ir nemažai lengvabūdžių karjeristų, kaip tik taip vertinusių jiems patikėtą užduotį. Jakovlevą kaipmat užsipuolė Stalino parankiniai, tarp kurių aršumu išsiskyrė Šeboldajevas, tačiau kolektyvizacijos komisija, nepaisydama spaudimo, kol kas tik rekomendavo kolektyviai įdirbti „bent trečdalį" pasėliams skirtų plotų iki 1930 m. pavasario.[167]

Stalinui šios rekomendacijos pasirodė nepakankamai radikalios. 1929 m. gruodį generaliniam sekretoriui sukako penkiasdešimt metų, ir šiai sukakčiai paminėti buvo skirtos grandiozinės iškilmės, apipintos ne mažiau grandiozinėmis partijos istorijos falsifikacijomis, vėlesniais metais įgavusiomis siaubingą mastą.

Molotovas komisijos planą įvertino nepatenkinamai, ir Stalinas jį pasiuntė atgal patobulinti: galutinį grūdinių kultūrų auginimo rajonų kolektyvizacijos terminą jis nustatė 1930 m. rudenį, kaip ir Ukrainoje.[168]

Sovietų plakatas „Išmušime buožes iš kolūkių!"

Sausio 4 d. buvo patvirtintas ištaisytas planas, pagal kurį Šiaurės Kaukazo ir Pavolgio regionų kolektyvizacija turėjo būti baigta ne vėliau kaip 1931 m. pavasarį, o kitų grūdines kultūras auginančių rajonų – ne vėliau kaip 1932 m. pavasarį.

Kalbėdamas apie išbuožinimą, Stalinas pareiškė: „Dabar išbuožinimas tapo kolūkių steigimo ir plėtros esminiu elementu. <...> Žinoma, įsileisti buožę į kolūkį būtų nedovanotina klaida. Klaida, nes jis – užkietėjęs kolūkinio judėjimo priešas."[169] O *Pravda* tuo metu skundėsi, kad buožių pakankamai nesuimama[170], kad buožės neverčiami atiduoti grūdų „pertekliaus" ir kt.[171]

Politbiuro komiteto pakomitečio buožių reikalams ataskaitoje buvo teigiama: „Pribrendo reikalas sukonkretinti buožių eliminavimo klausimą,"[172] nes dabar tam susidarė palankios sąlygos – vidutiniokas atsigręžė į kolūkį.

Pakomitetis suskirstė buožes į tris kategorijas. Pirmajai kategorijai priskirti buožės turėjo būti suimti ir sušaudyti arba įkalinti, o jų šeimos – ištremtos; antrajai kategorijai priskirti buožės – tik ištremti; trečiajai kategorijai priskirtus „nepriešiškus" buožes (šiame etape) buvo galima priimti į kolūkius taikant bandomąjį laikotarpį. Tačiau svarbiausias dalykas šioje ataskaitoje – pirmą kartą nuskambėjęs raginimas sistemingai tremti buožes.

Stalinas aiškiai įvardijo šį naują etapą: „Mes perėjome nuo buožių išnaudotojiškų tendencijų ribojimo politikos prie buožių kaip priešiškos klasės likvidavimo politikos."[173]

* * *

Apibendrinant laikotarpį iki „antrosios revoliucijos" ir naujo nežmoniško masinio teroro ciklo, galima teigti: nuo tada, kai tai tapo įmanoma įgyvendinti praktiškai, partija visomis išgalėmis siekė sunaikinti privatinį ūkį ir rinkos ekonomiką kaime; jos pirmasis mėginimas sugriauti rinką baigėsi katastrofa, ir ji buvo priversta keletą metų derinti savo valdymą su kaime egzistavusiomis sąlygomis,

nesuderinamomis su jos doktrinomis; atsidūrusi tokioje padėtyje, partija nesugebėjo perprasti rinkos ir tinkamai jos valdyti; patyrusi pirmąsias nesėkmes, partija vėl grįžo prie neva laikinų prievartos metodų, atsisakydama pripažinti, kad „laikina" prievarta negrįžtamai sunaikina bet kokią privačią iniciatyvą; o privačios iniciatyvos sunykimas savo ruožtu vertė partiją dar labiau sustiprinti prievartos taikymo politiką; galiausiai, pamačiusi, kad „nepaprastosios" derliaus užgrobimo priemonės yra pernelyg brangios ir sunkiai įgyvendinamos, partija griebėsi kolektyvizacijos kaip būdo, turėjusio jai padėti užvaldyti visą šalies grūdų derlių ir išplėšti jį iš valstietijos rankų, be to, toks būdas jai atrodė ideologiškai teisingas.

Tris žiemas paeiliui partija mėgino pritaikyti trejetą metodų: 1927–1928 m. žiemą faktiškai buvo kalbama apie paprasčiausią grūdų derliaus užgrobimą; 1928–1929 m. buvo siekiama tuo pačiu tikslu sukurti masinio palaikymo ir iniciatyvos regimybę kaime; 1929–1930 m. šiam neva gaivališkam judėjimui uždėjo kolektyvizacijos apynasrį, kitaip tariant, grūdų gamybai buvo pritaikyta nuolatinė kontrolė.

Siekdama šių tikslų, partija nuolat rėmėsi melagingomis teorinėmis prielaidomis, pagal kurias tariamas klasinis priešas kaime sudarė mažumą, nors iš tikrųjų veik visa valstietija buvo priešiška tiek pačiai partijai, tiek jos vykdomai politikai. Šios fantastiškos prielaidos turėjo vieną praktinį privalumą: jas buvo galima pritaikyti kovai su tikraisiais valstietijos lyderiais ir taip suparalyžiuoti kaimo pasipriešinimą.

Šių partijos sprendimų ekonominiai padariniai turėjo būti pražūtingi: sunaikinti patys produktyviausi valstietijos elementai, o iš likusios jos dalies atimtas stimulas dirbti. Gali būti, kad Stalinas ir jo bendrai nenumatė būsimos katastrofos mastų. Bent jau taip verčia manyti jų tuometiniai pareiškimai apie iki tol neregėtą žemės ūkio pažangą, pasiektą pritaikius naują ūkininkavimo sistemą. Tačiau kai kilo katastrofa, jie sutiko tik labai trumpam atsitraukti nuo savo pražūtingų metodų: matyt, galimybė kontroliuoti žemės ūkio produkciją jiems buvo svarbesnė nei šios produkcijos sumažėjimas.

Partinė vadovybė dalinio valstietijos savarankiškumo galą, laisvos rinkos ir smulkiosios buržuazijos likučių sunaikinimą bei totalinės valstybės diktatūros įtvirtinimą šalies kaime vertino kaip neabejotiną gėrį. Akivaizdu, kad siekiant šių tikslų buvo užgniaužtos bet kokios humanizmo apraiškos, be to, „karas" su priešiškais režimui buožėmis, klasių kovos atgaivinimas kėlė partijos entuziazmą, sugrąžino jai tikėjimą jos *raison d'être*.

Taigi, įžengiame į išbuožinimo, kolektyvizacijos ir teroro badu epochą, į karo su sovietine valstietija, o vėliau ir su ukrainiečių tauta, epochą, kurią galima laikyti vienu iš svarbiausių ir pačių baisiausių naujųjų laikų istorijos laikotarpių.

6 SKYRIUS

Buožių likimas

Palaidojo jį svetimoje žemėje.
T. Ševčenka

Vertinant įvykių sekos požiūriu, būtų klaidinga nagrinėti išbuožinimą atskirai nuo kolektyvizacijos, nes tiek viena, tiek kita vyko tuo pačiu metu ir buvo du tos pačios politikos aspektai. Tačiau buožių likimas tuo metu taip skyrėsi nuo kolektyvizuotų valstiečių likimo, jog jį yra pravartu panagrinėti atskirai. Vis dėlto, kad buožėms nepriskirta valstietijos dalis tuo pat metu pergyveno skausmingą kolektyvizacijos procesą, skaitant šį skyrių būtina prisiminti aprašą kitame skyriuje – iš tikrųjų, buožės iš dalies buvo triuškinami siekiant nukirsti valstietijai galvą ir tuo pačiu susilpninti jos pasipriešinimą naujos tvarkos įvedimui.

Kaip jau žinome, 1929 m. gruodžio 27 d. Stalinas paskelbė užduotį „likviduoti buožes kaip klasę".[1]

Oficialus partijos nutarimas dėl išbuožinimo buvo paskelbtas tik 1930 m. sausio 30 d., kai politbiuras patvirtino ir išsiuntinėjo vietiniams partiniams organams rezoliuciją „Dėl buožių ūkių likvidavimo masinės kolektyvizacijos rajonuose priemonių",[2] nors galutinai ši politika buvo įteisinta tik vasario 4 dienos dekretu.

Tačiau, kaip matėme, masinis išbuožinimas, vadovaujamas pačių uoliausių stalinistų, jau vyko visu smarkumu daugelyje šalies rajonų. Per 1929 m. išbuožinimas darėsi vis įprastesnis reiškinys. „Pavienės buožių grupės" buvo ištremtos iš įvairių Ukrainos kaimų, kazokų stanicų bei kitų vietų.[3] Ir šie veiksmai tuomet buvo vertinami kaip buožių „kaip klasės" likvidacijos pradžia.[4]

Dabar kampanija pasiekė savo apogėjų ir vyko kraštutinės „klasinės" neapykantos atmosferoje. Nuolat skambėjo oficialūs pareiškimai, kad „buožės nenulips nuo istorijos scenos be nuožmaus pasipriešinimo"[5] ir kad „mes privalome elgtis su buožėmis taip, kaip 1918 m. elgėmės su buržuazija. Piktavalius buožes,

Suimtieji vedami į Solovkų ypatingojo režimo lagerį, 3-iojo dešimtmečio pabaiga.

kurie aktyviai priešinasi naujos santvarkos kūrimui, būtina uždaryti Solovkuose" (liūdnai pagarsėjusioje koncentracijos stovykloje Baltosios jūros Solovkų salyne).[6]

Žinoma, kaip jau esame minėję, terminas „buožė" nuo pat sovietinio režimo egzistavimo pradžios buvo tiesos iškraipymas. Tačiau dabar jį iš viso buvo sunku pritaikyti klasės kaip ekonominės kategorijos apibūdinimui netgi ir ta iškreipta prasme, kuri buvo suteikta šiai sampratai po revoliucijos. Dauguma buožių, netgi pagal XX a. trečiojo dešimtmečio standartus, jau buvo visiškai nualinti, kas aiškiai nurodoma sovietiniuose šaltiniuose.[7] Kitus taip pat vargu ar galima laikyti turčiais bei eksploatatoriais. Tik menka buožių dalelė turėjo trejetą ar ketvertą karvių ir dvejetą ar trejetą arklių. Iš viso buvo tik 1 % ūkių, kuriuose dirbo daugiau nei vienas samdinys.

Konfiskuoto iš buožių turto vertė taip pat atspindi pastarųjų būseną. Buvo nurodyta 170 mln. rublių suma, o kiek vėliau – 400 mln. rublių, kitaip tariant, nuo 170 iki 400 rublių už vieną ūkį (pagal oficialų valiutų kursą, nuo 90 iki 210 JAV dolerių), net jeigu laikysime, kad bendras išbuožintų šeimų skaičius, kaip teigė oficialūs šaltiniai, tesiekė vos milijoną. Pasak vieno apžvalgininko, išlaidos deportacijai buvo veikiausiai didesnės už šią prieš tai nurodytą sumą.[8]

Vienoje iš gubernijų (Kryvyj Riho) per 1930 m. sausio–vasario mėnesius buvo išbuožinta 4 080 ūkių, nors kolūkiams iš viso atiteko tik 2 367 pastatai, 3 750 arklių, 2 460 stambių raguočių galvijų, 1 105 kiaulės, 446 kuliamosios, 1 747 plūgai, 1 304 sėjamosios ir 2 021 tona grūdų ir sorų! Šiuos rezultatus pateikęs sovietinis

Valstiečio P. Masiuko išbuožinimas Udačnės kaime, Donecko srityje, 1934 m.

autorius aiškina jų menkumą tuo, kad didžioji dalis buožių turto buvo nusavinta per didįjį buožių puolimą 1928–1929 m.[9] Kaip ten bebūtų, akivaizdu, kad buožė virto varginguoju valstiečiu. Vienas iš grūdų nusavinimo aktyvistų taip apibūdino tipišką buožę: „Jis turi sergančią žmoną, penketą vaikų ir nė trupinėlio duonos namuose. Ir tokį žmogų mes vadiname buože! Vaikai vaikšto skarmaluoti ir apdriskę, jie panašūs į vaiduoklius. Pažvelgiau į ant krosnies pastatytą puodynę: kelios bulvės ir vanduo – vakarienė visai šeimai."[10]

Valstiečius ypač sukrėtė ekspropriacijos iš varguolių, kurie iš sunkaus triūso NEP'o laikotarpiu sugebėjo įsigyti arklį ar karvę.[11]

Belieka pridurti, kad vidutinio buožės pajamos buvo mažesnės nei vidutinis kaimo organų darbuotojo, persekiojusio jį kaip pasiturinčiųjų klasės atstovą, uždarbis.[12] Tačiau ekonominė klasifikacija įgijo tuo metu chimeros bruožų. Sprendimas dėl išbuožinimo buvo grindžiamas apmokestinimo sąrašais, ir nors šis metodas bent jau išoriškai atrodė logiškas, dabar oficialiai partijos linijai jis netiko. Vienoje OGPU ataskaitoje buvo skelbiama, kad toks būdas „ne visada atitinka tikrovę ir jo nepateisina rimtos tikros priežastys"![13] Praktiškai visa antibuožinė kampanija tapo nekontroliuojama, ir ji palietė daugybę skirtingos turtinės padėties valstiečių.

Vienas sovietinis rašytojas pasakoja apie kaimą, kuriame netgi vietiniai komunistai jautė, kad tik penkias šeimas („nuo penkių iki aštuonių asmenų kiekvienoje") iš šešiolikos išbuožintų šeimų buvo galima iš tikrųjų apibūdinti kaip buožes.[14] Chruščiovo laikotarpio sovietiniai ekonomistai kaip pavyzdį mini Plovicės kaimą Ukrainoje, kuriame 66 iš 78 „buožių" sodybų „iš tikrųjų" priklausė vidutiniokams.[15]

Anot E. H. Karo, „klasinis vertinimas daugiau nenulėmė politikos. Atvirkščiai, politika nulėmė, kokia klasinio vertinimo forma atitinka dabartinę situaciją".[16] Pavyzdžiui, net ir itin vargingai gyvenusį valstietį, jeigu jis buvo

dievobaimingas ir uoliai lankė cerkvę, priskirdavo buožėms.[17] Bet kuriuo metu veik 2,5 mln. vidutiniokams priklausiusių ūkių buvo galima lengvai iš „sąjungininkų" kategorijos perkelti į „klasinių priešų" kategoriją.

Stalino politika buvo paremta sveiko proto stokojusiu klasiniu vertinimu. Ji taip pat buvo destruktyvi ekonominiu požiūriu, nes vedė prie pačių produktyviausių žemės ūkio produkcijos gamintojų „likvidacijos". Tačiau egzistavo vienas lygmuo, kuriame Stalino politika visgi buvo logiška. Jeigu pažvelgsime į valstietiją realistiškiau nei marksistai, pamatysime, kad ji iš esmės sudarė vieningą visumą, kad visi jos komponentai tarpusavyje buvo glaudžiai susiję. Tuomet suprasime, kad siekdamas suduoti triuškinantį smūgį valstietijai Stalinas tuo pačiu siekė pašalinti valstiečių lyderius, padedančius jiems kovoti prieš komunistinį jungą. Tai, kad terminą „buožė" pradėta vartoti daug platesne prasme, nei numatė netgi pačios partijos ekonominiai apibrėžimai, kaip tik ir įrodo šios išvados teisingumą. Dar labiau tai išryškėja formalizuojant terminą „buožės parankinis", terminą, kuris neturi realaus socialinio turinio net ir pagal stalininius standartus, tačiau kuriam vis tiek iš paskutiniųjų mėginama suteikti tokį turinį.

Oficialūs dokumentai skelbė, kad „buože" laikomas tam tikrų politinių tendencijų nešiotojas, tendencijų, kurias labai dažnai demonstruoja ir „buožės parankinis", tiek vyras, tiek moteris".[18] Remiantis šiuo požiūriu, išbuožinti buvo galima faktiškai bet kurį valstietį; o sąvoka „buožės parankinis" buvo plačiai taikoma siekiant kaip galima labiau išplėsti aukų kategoriją už oficialios „buožės" traktuotės ribų.

Be to, priešingai pirminiams nurodymams, išbuožinimas jokiu būdu neapsiribojo tik maksimalios kolektyvizacijos rajonais.[19]

* * *

1931 m. buvo pradėta oficialiai pripažinti, kad valstiečiai, vadinti buožėmis pagal įvarius sovietinius apibrėžimus, daugiau negali vadintis buožėmis: pavyzdžiui, gegužę Vakarų Sibiro regiono partijos komitetas pranešė Centro komitetui, kad kovo mėnesį ištremti buožės „valdė labai ribotą turtą", kitaip tariant, jie buvo neturtingi.[20] Vienas sovietinis istorikas pastebi, kad buožės prarado daugelį jiems būdingų bruožų: jie atsisakė sistemingo samdomojo darbo naudojimo, daugiau nebenuomoja kitiems valstiečiams padargų ir arklių, nebeturi nuosavų dirbtuvių ir kt., taip kad „1931 m. tapo vis sunkiau išaiškinti buožę, kuris sumaniai užmaskavo savo klasinę esmę".[21] Tai marksistinio požiūrio, pagal kurį materialinės gyvenimo sąlygos nulemia sąmonę, klasikinė išraiška: jeigu žmogus tam tikru praeities momentu atitiko tam tikrą marksistinę kategoriją, tai ši kategorija tapo jo „esme", kurios negali pakeisti jokie vėlesni pokyčiai.

1931 m. gegužės 9 d. pats M. I. Kalininas, kalbėdamas Centro vykdomojo komiteto sekretorių ir narių konferencijoje, pareiškė, kad vyriausybė ketinanti įvesti pataisas į buožės nustatymo įstatymą, tačiau po kilusių diskusijų turėjo atsisakyti šio ketinimo. Vienas sovietinis apžvalgininkas taip aiškina šį faktą: „Ankstesnės buožei būdingos savybės beveik visiškai išnyko, o naujų tapo neįmanoma atpažinti!"[22]

Pravda taip pat perspėjo, kad „net patys geriausi aktvystai dažnai negali atpažinti buožės", nes nesupranta, kad sėkmingai pardavę derlių „kai kurie vidutiniokų ūkiai greitai virsta pasiturinčių valstiečių arba buožių ūkiais".[23] Išties amžina problema, paverčianti niekais visą klasių kovos kaime programą.

Taigi, vadovaujantis keista logika, vidutiniokas turtėdamas galėdavo virsti buože, tačiau buožė, net ir skursdamas, negalėdavo virsti vidutinioku. Iš tikrųjų, buožė neturėjo išeities. Jis buvo „visa savo esme" klasinis priešas, ne žmogus. Tačiau buožės paskelbimas priešu puikiai derinosi su iš anksto partinių aktyvistų paruoštomis schemomis. Tai buvo priešas iš kūno ir kraujo, prakeiktas istorijos, o turint tokį taikinį buvo galima imtis daug ryžtingesnių žygių nei pavienių abstrakčių organizacinių permainų įvedimas. Taigi, tapo įmanoma galutinai sutriuškinti kaimo lyderius, kurie būtų galėję sustiprinti pasipriešinimą kolektyvizacijai, kuris ir taip buvo ganėtinai smarkus.

* * *

Partijos planas buožių atžvilgiu buvo oficialiai įformintas sausio 30-osios rezoliucija, pagrįsta Baumano pakomitečio ataskaita, pagal kurią buožės buvo suskirstyti į tris kategorijas, iš kurių pirmoji kategorija, kuriai buvo priskirta iki 63 000 žmonių, turėjo būti sušaudyta arba įkalinta.

Tačiau pirmajai grupei priskiriamų asmenų (kurie turėjo būti sušaudyti arba įkalinti) skaičius, kurį turėjo nustatyti išimtinai vietiniai OGPU organai, gerokai viršijo partijos nustatytas vietines kvotas. Turime duomenų, kuriuos patvirtino ir šiuolaikiniai sovietiniai istorikai, kad į pirmąją kategoriją vietoj suplanuotų 63 000 pateko 100 000 žmonių.[24]

Antrajai grupei priskirti asmenys (įskaitant ir pirmajai grupei priskirtų buožių šeimų narius) turėjo būti ištremti į Šiaurę, Sibirą, Uralą arba Kazachstaną, arba į atokesnius gimtosios gubernijos rajonus; šiai kategorijai turėjo būti priskirta ne daugiau 150 000 valstiečių ūkių. 1930 m. vasario 12 d. laiške, pažymėtame „visiškai slaptai", kartojama jau žinoma informacija apie tris buožių kategorijas ir nurodoma, kad antrai grupei priskiriamų asmenų turto konfiskacija turi būti vykdoma palaipsniui ir derinama su jų galutiniu ištrėmimu.[25]

Sovietinis plakatas „Mūsų kolūkyje nėra vietos popams ir buožėms".

Trečiajai grupei priskirti buožės, apibūdinti kaip „lojalūs", turėjo būti iš dalies ekspropriјuoti ir iškraustyti už „kolchozo" ribų į atokesnes to paties rajono žemes. Akivaizdu, kad šiuos asmenis turėjo griežtai kontroliuoti vyriausybė ir prireikus sudaryti iš jų „darbo komandas", triūsiančias miškų ūkyje, kelių statyboje, atliekančias įvairius žemės gerinimo darbus ir kt.[26] Trečiosios kategorijos buožėms dažnai būdavo išskiriami nederlingos žemės sklypeliai jų gimtosios gubernijos ribose iki 1 hektaro vienam šeimos asmeniui.[27]

Sibiro regiono partijos sekretorius Robertas Eichė (komisijos, teikusios ataskaitas politbiurui, narys) tuo laikotarpiu rašė, kad „priešiškiausiai nusiteikusius ir reakcingiausius buožes" reikėtų išsiųsti į koncentracijos stovyklas, esančias šiaurės „atokiuose rajonuose", pavyzdžiui, arktiniame Naryme ir Turuchanske; likusieji buožės turėtų būti išsiųsti iš savo gimtųjų kaimų į „darbo kolonijas" (eufemizmas, skirtas apibūdinti švelnesnio režimo darbo stovykloms). Išnaudojant buožių darbą bus galima nutiesti naujus kelius ir pastatyti naujas įmones neapgyvendintoje taigoje.[28]

Remiantis naujausių sovietinių šaltinių analize, galima prieiti prie išvados, kad pagal pirminį planą buvo ketinama represuoti per 1 065 000 šeimų, priskirtų visoms trims kategorijoms.[29] 1929 m. gruodį Politbiure buvo kalbama apie ketinimus išbuožinti penkis ar šešis milijonus žmonių,[30] kas faktiškai sutampa su nurodytu skaičiumi (tiesa, 1927 m. buvo teigiama, kad vidutinę „buožės šeimą" sudaro septyni asmenys, o tai reiškia, kad galutinis išbuožintų asmenų skaičius turėjo siekti 7–7,5 mln.).[31] Vis dėlto akivaizdu, kad daugelyje vietovių vykęs tikslų „išpūtimas" ir „buožių parankinių" sluoksnio išskyrimas gerokai padidino bendrą represuotų asmenų skaičių. Vienas kaimo tarybos pirmininkas 1930 m. gyrėsi: „Per kaimo tarybos plenumus mes kuriame buožes taip, kaip mums patinka. Pavyzdžiui, sausio 4 d. per kaimo tarybos plenumą dviejų kaimų gyventojai, kalbėdami buožių iškeldinimo iš Šuisko kaimo klausimu, mėgino apginti pilietį Petuchovą; jie reikalavo, kad šis pilietis būtų pripažintas vidutinioku. Tačiau mes nepasidavėme jų spaudimui ir nusprendėme jį ištremti."[32]

Dauguma gubernijų komitetų ir kitų vietinių valdžios organų veikiai viršijo jiems paskirtas normas. Remiantis vienu sovietiniu šaltiniu, Maskvos ir Ivanovo-Voznesensko gubernijoms nustatytos buožių iškeldinimo kvotos buvo viršytos beveik du kartus.[33] Iš tikrųjų, daugelyje oficialų partijos dokumentų nurodyta, kad kai kuriose srityse vietoje numatytų išbuožinti 4–5 % valstiečių ūkių, buvo išbuožinta net 14–20 % valstiečių ūkių.[34]

Šiuos duomenis, kiek tai įmanoma, patvirtina ir duomenys iš pavienių kaimų, kuriuos pavyko gauti. Pavyzdžiui, kaime, kuriame buvo 1 189 ūkiai, buvo suimtos arba ištremtos 202 šeimos, taip pat 140 šeimų buvo iškeldintos už kolūkio ribų.[35] Kitame kaime iš 1 200 ūkių buvo išbuožinta 160; dar kitame išbuožintas 31 ūkis iš 120, o dar kitame – 90 iš 800. Pagal vieno statistiko pateiktą ataskaitą apie išbuožinimą trijuose Vinycios gubernijos kaimuose, pirmajame jų iš 322 ūkių buvo ištremtos 24 šeimos, kitame iš 283 ūkių buvo ištremta 40 šeimų, o trečiajame kaime iš 128 ūkių buvo ištremta 13 šeimų.[36] Vienoje dabartinio sovietinio rašytojo knygoje pasakojama apie kaimą, kuriame „kas dvidešimtas valstietis buvo suimtas", ir, anot vieno jos veikėjo, „jiems pasisekė, jeigu viskas tuo ir baigsis".[37]

Kitas šiuolaikinis sovietinis rašytojas taip aprašo kolektyvizaciją Sibire: sumaniausi valstiečiai sąmoningai naikinami; valdžią užgrobė tuntas dykinėtojų, tuščiakalbių ir demagogų; stiprios asmenybės persekiojamos nepriklausomai nuo jų socialinės kilmės.[38] Apie tą patį kalba ir daugelis kitų sovietinių rašytojų. Pavyzdžiui, V. Astafjevas vienoje savo apysakoje pasakoja, kaip valdžią įgijusios visuomenės atmatos nuolat provokuoja iškiliausius kaimo žmones, kad galėtų išgrūsti juos į Gulago stovyklas.[39]

Kalbant apie buožių suskirstymą į kategorijas, turimi duomenys (iš vieno Vakarų gubernijos rajono) rodo, kad iš 3 551 užregistruoto buožių ūkio 447 buvo priskirti pirmajai kategorijai; 1 307 – antrajai kategorijai ir tik 1 297 – trečiajai.

Išbuožinto valstiečio Oleksijaus Dubino svirnas pervežamas iš vienkiemio į Udačnės *kolchozą*. 1929 m.

Valstiečių šeimos išbuožinimas Udačnės kaime, Donecko srityje.

Taigi, jau šiame etape 63 % buožių turėjo būti sušaudyti, įkalinti arba ištremti. Be to, vietiniams valdžios organams buvo nurodyta likusius gubernijoje buožes, kuriems buvo paskirti sklypai pelkynuose arba dirvožemio erozijos paveiktuose miškinguose plotuose ir kurie buvo prievarta varomi į miško kirtimo ir kelių tiesimo darbus, taip pat iškeldinti, pastariesiems neįvykdžius jiems primestų prievolių.[40] Jeigu laikysime, kad šie duomenys apytikriai atspindi bendrą padėtį, tuomet iš milijono buožių šeimų 630 000 turėjo būti priskirti pirmajai ir antrajai kategorijoms, o 370 000 šeimų – trečiajai kategorijai. Kaip ten bebūtų, kiekvienos kategorijos apibrėžimas buvo ganėtinai lankstus, kaip ir paties buožės apibrėžimas, ir netrukus šie skaičiai buvo gerokai išpūsti.

Pirmuosius masinius suėmimus (nuo 1929 m. pabaigos) vykdė tik GPU. Buvo suiminėjamos šeimynų galvos, kurių daugelis buvo tarnavę Baltojoje armijoje. Juos visus sušaudė.

Vėliau, gruodį, vėl prasidėjo šeimynų galvų suėmimai. Suimtuosius dvejetą ar trejetą mėnesių išlaikydavo kalėjime, o paskui išsiųsdavo į lagerį. Likusių jų šeimų narių kol kas nelietė, tačiau inventorizavo jų turtą.

1930 m. pradžioje susėmė ir buožių artimuosius. Šįkart operacija įgavo pernelyg didelį mastą, ir vien savo jėgomis GPU negalėjo susidoroti su masinėmis deportacijomis, todėl jai į pagalbą buvo mobilizuoti partijos aktyvistai.

Pavyko gauti aplinkraščius su nurodymais iš anksčiau minėtos Vakarų gubernijos. Vietinė partinė organizacija 1930 m. sausio 21 d. priėmė sprendimą dėl išbuožinimo – dar prieš tai, kai buvo paskelbti oficialūs nurodymai. Operacijos planą parengė du vietinio GPU pareigūnai. GPU aparatas buvo sustiprintas, o

vietinė milicija buvo atleista nuo kitų tarnybinių pareigų. Visiems operacijos dalyviams buvo išduoti ginklai. Vėl buvo steigiamos vadinamosios „troikos", gerai žinomos nuo pilietinio karo laikų. Jas sudarė vietinių partinių organizacijų ir kaimo tarybų vadovai, taip pat GPU viršininkai.[42]

1930 m. vasario 3 d. dekretu buvo nurodyta OGPU drauge su RSFSR liaudies komisarų taryba parengti siūlymus apie „ištremtų į atokias RSFSR vietoves" buožių ir jų šeimų apgyvendinimą bei „užimtumą". Toks politinės policijos atsakomybės akcentavimas atspindėjo realią padėtį šalyje.

Trečiajai, „lojaliųjų" buožių kategorijai priskirti valstiečiai neilgai džiaugėsi savo tariama laime. Anot kai kurių dabartinių sovietinių istorikų, kadangi trečiosios kategorijos buožės „irgi priešinosi kolūkių steigimui, netrukus tapo būtina ir juos iškeldinti į atokesnius rajonus".[43]

Pirmosiomis 1931 m. savaitėmis ligi tol neištremti Ukrainos buožės, nesugebėję įvykdyti nustatytų grūdų pristatymo kvotų, taip pat buvo ekspropriijuojami ir iškeldinami. Kartu su panašiomis akcijomis, vykdytomis Šiaurės Kaukaze ir Pavolgyje, šios represijos peraugo į „naują buožių likvidavimo kaip klasės bangą".[44] Viename Dnipropetrovsko gubernijos kaimelyje, kuriame gyveno tik devyniolika valstiečių šeimynų, dešimt buvo išbuožinta per pirmąją bangą, o kiek vėliau – dar penkios[45] (kitas kaimelis – Hruška Kijevo gubernijoje, – turėjęs 16 nedidelių ūkių, kuriems priklausė 950 akrų žemės, 1930 m. buvo visiškai sunaikintas).[46] Viename Šiaurės Kaukazo kaime 1930 m. žiemą buvo „demaskuota" 16 buožių šeimų, anksčiau nepriskirtų buožių kategorijai; iš jų buvo atimta 22 arkliai, 30 karvių ir 19 avių. Vadinasi, vienai „turčių ir eksploatatorių" šeimai vidutiniškai teko po 1,4 arklio, 1,8 karvės ir po 1,2 avies![47]

Nusavinamas išbuožinto valstiečio turtas Donecko srityje, 4-ojo dešimtmečio pradžia.

Išbuožinti valstiečiai. Donecko sritis, 4-ojo dešimtmečio pradžia.

Oficialus sprendimas dėl antrosios buožių deportacijos bangos buvo priimtas 1931 m. vasarį.[48] Ši operacija buvo geriau paruošta nei pirmoji: buvo sudaryti sąrašai, OGPU išsiuntinėjo anketas, skirtas neva mokesčių mokėtojų apskaitai. 1931 m. kovo 18 d. Vakarų gubernijoje prasidėjo ypatinga operacija. Tačiau informacija apie jos planą buvo nutekinta, ir viename rajone iš 74 šeimų, kurias ketinta ištremti, buvo sučiuptos tik 32 – kitoms pavyko pasprukti.[49]

Tikriausiai šiems žmonėms pabėgimas tapo vienintele išeitimi. Faktas, kad per milijoną šeimų buvo pasirengusios apleisti savo namus su visu savo turtu, jau pats savaime daug ką atskleidžia. Nuo pat šios kampanijos pradžios *Pravda* skelbė kupinus pasipiktinimo straipsnius apie buožes, kurie „išpardavinėja savo turtą, o gautas pajamas išdalija giminaičiams tarp vidutiniokų ir palieka savo gyvulius be pašaro".[50] Buožes kaltino dar ir tuo, kad jie, nenorėdami atiduoti valdžiai savo padargų ir žemės ūkio mašinų, jas tiesiog sulaužydavo.[51]

Kartais jie mėgindavo persikraustyti kitur kartu su savo gyvuliais, nors tokios pastangos būdavo bergždžios. Šiaurės Kaukaze, Stavropolio krašte „buožės nuolat pergindavo jaučius, pienines karves, arklius ir avis iš vieno rajono į kitą".[52]

Kai kaimuose įsiliepsnojo masiniai sukilimai (sukilimų temą aptarsime kitame skyriuje), jų vadovais dažniausiai, nors ir ne visada, tapdavo anksčiau klestėję valstiečiai. Tačiau kad ir ko jie griebdavosi, galimybės rimtai pasipriešinti buvo menkos. Galima pateikti daugybę istorijų apie vyrus, kurie, gindami šeimas, su lazdomis arba kirviais narsiai puldavo persekiotojus ir pakirsti kulkų krisdavo negyvi. Tačiau pati populiariausia protesto forma buvo nuosavybės sunaikinimas, įskaitant ir padegimą. Pavyzdžiui, 1931 m. viena moteris Podhorodnės kaime (Dnipropetrovsko srityje) nusviedė ant savo namo, kurį konfiskavo GPU, degantį pakulų gniutulą ir sušuko: „Mes dirbome dėl šio namo visą

gyvenimą, ir jūs jo negausite! Tegul jį geriau suryja liepsnos!"[53] Netgi per pačius pirmuosius išbuožinimo etapus sovietinė spauda paskelbė daugybę pranešimų apie padegimus, kuriais valstiečiai protestavo prieš valdžią ir jos atstovus.[54]

* * *

Kartais tvirtinama, kad buožių iškraustymas turėjęs bent vieną logišką ekonominę priežastį: buožės miestuose papildė darbo jėgą, kurios labai trūko siekiant įgyvendinti masinės industrializacijos politiką.

Buožes iš tiesų išnaudodavo naujose šachtose ir kituose pramonės objektuose jų tremties vietovėse: Sibire „didelė dalis" trečiosios kategorijos buožių „dėl darbo jėgos trūkumo" buvo išsiųsta į naujų pramoninių įmonių statybas ir miško ruošos darbus.[55] Tačiau kitur, jeigu buožėms pavykdavo palikti kaimą ir įsilieti į stambių pramoninių rajonų proletariato gretas, jiems tekdavo prieš tai apeiti pačias griežčiausias teisines (ir kitokias) valdžios taikytas užkardymo priemones.

1930 m. vasario 12 d. buvo išleistas ypatingo slaptumo dekretas, kuriuo buvo reikalaujama sutelkti visą budrumą ir neprileisti kaimą paliekančių buožių prie pramonės įmonių.[56] O 1932 m. gruodžio 27 d. įvesti vidaus pasai buvo atvirai traktuojami kaip priemonė „apvalyti miestus nuo buožių, nusikaltėlių ir kitų asocialių elementų".[57]

Tiesa, kad dauguma į neviltį puolusių „buožių" plūstelėjo į miestus. Darbininkų trūkumas buvo toks didžiulis, kad gamyklų vadovai masiškai priimdavo juos į darbą nelegaliai. *Pravda* tokius vadovus nuožmiai užsipuldinėdavo: paaiškėjo, kad 1930 m. vasarį iš 1 100 žmonių, įdarbintų Chersono rajone, 50 buvo buožės, kurie, žinoma, tinginiavo, girtuokliavo, sabotavo gamybą, todėl jais būtinai reikėjo nusikratyti.[58] Donecko anglių baseine sugebėjusius įsidarbinti buožes gaudydavo ir siųsdavo į priverstinio darbo stovyklas Tolimuosiuose Rytuose.[59]

Būdingo tam laikotarpiui valdžios potvarkio pavyzdys – 1930 m. sausio 31 d. Kamensko rajono vykdomojo komiteto pirmininko įsakas dėl atpažinimo ir atleidimo iš darbo „visų anksčiau pasiturinčiais buvusių valstiečių" iš geležinkelio ir trijų vietinių gamyklų.[60] O Krynyčkų rajono vykdomojo komiteto pirmininkas Nelupenka pasmerkė tas kaimų tarybas, kurios išdavė „pasiturintiems ūkininkams" nuosavybės pažymėjimus, kuriuose nebuvo nurodyta, kad jų ūkiai turėjo būti nusavinti. Iš šių pažymėjimų buvo galima spręsti, kad jų turėtojams nebuvo „taikomas apmokestinimas", kitaip tariant, jie nebuvo buožės. „Tokie pažymėjimai sukurdavo klaidingą įspūdį apie socialinę padėtį", ir jais naudodavosi pasiturintys ūkininkai, kad „prasiskverbtų" į gamyklas, kurios samdydavo naujus darbininkus. „Tokią praktiką būtina nedelsiant sustabdyti."[61]

Prie Charkovo traktorių gamyklos vartų nuolat nusidriekdavo ilgos norinčiųjų gauti darbo eilės. Tačiau pretendentas į darbo vietą turėdavo atsakyti į šabloninius klausimus: ar jo tėvai pagal kilmę nėra buožės? Ar jis nebuvęs kolūkiečiu? „Daugelį pretendentų atmesdavo, ypač tuos, kurie buvo išėję iš kolūkių"[62] – ne vien buožės, bet ir paprasti valstiečiai masiškai plūdo į miestus.

Vienas trylikametis paauglys pasakojo apie tai, kaip jis mėgino įsidarbinti netoli nuo namų, tačiau jo į darbą nepriėmė pasakę, kad jis turi pristatyti gimimo liudijimą, kurį aktyvistai iš jo gimtojo kaimo atsisakė jam išduoti. Po keleto dienų, kai jis pamėgino įsidarbinti durpyne, jam ir vėl buvo atsakyta remiantis tuo pačiu.[63] Kitam paaugliui, kuriam pasisekė ištrūkti iš kaimo, pavykdavo kuriam laikui įsidarbinti, tačiau kaskart, kai darbdavys sužinodavo apie jo klasinę kilmę arba jam kildavo dėl to įtarimų, jam tekdavę bėgti, kol galiausiai jis atsidūrė Vidurinėje Azijoje.[64]

Pasakojama, kad kai kurie buožės, „pabėgę iš vietovių, kuriose buvo priverstinai apgyvendinti, prasiskverbė į sovietines įstaigas, į pramonės įmones, kolūkius, sovietinius ūkius ir MTS (mašinų ir traktorių stotis), kur ėmėsi ardomosios veiklos ir grobstė socialistinį turtą. Šie socialistinės gamybos dezorganizatoriai buvo palaipsniui išaiškinti ir pelnytai nubausti".[65]

Buožėms taip pat nebuvo leidžiama tarnauti ginkluotosiose pajėgose. Buvo išplatintos specialios šauktinių tikrinimo instrukcijos siekiant atsijoti buožinius elementus, „mėginusius prasiskverbti į Raudonąją armiją".[66]

* * *

Taip buvo tikimasi priversti buožes pasilikti kaime ir nuolankiai laukti savo lemties. Dar pačioje kampanijos pradžioje *Pravda* rašė, kad negalima leisti buožėms išparduoti turto ir „išnykti migloje".[67]

Viename iš straipsnių, parašytų per patį išbuožinimo įkarštį, buvo tvirtinama, kad iki 1930 m. pabaigos buvo išbuožinta per 400 000 šeimų, 353 400 šeimų liko nepaliestos, o likusios šeimos (200 000–250 000), išpardavusios savo turtą, pabėgo į miestus.[68] Dabartiniai sovietiniai mokslininkai dažniausiai pateikia panašaus diapazono duomenis – 1929–1932 m. 20–25 % iš milijono buožių šeimų (apytikris dydis, nurodytas oficialiuose šaltiniuose) „išsibuožino pačios", kitaip tariant, pabėgo į miestus.[69] Toks santykis atrodo gan įtikinamai. Jis taip pat turi įtakos mūsų apskaičiuotam ištremtų buožių skaičiui: jeigu priimsime Politbiuro duomenis apie 5–6 mln. asmenų išbuožinimą, tai reikš, kad 1–1,2 mln. asmenų pasislėpė nuo represijų bent jau kuriam laikui, o 4–4,8 mln. pasislėpti nesuspėjo ir buvo išbuožinti. Kaip jau įsitikinome anksčiau, dėl buožių kategorijos išplėtimo ir naujo termino „buožės parankinis" įvedimo šie skaičiai galėjo būti smarkiai perdėti; tačiau ištremtųjų ir pabėgusiųjų santykis gali būti apytikriai teisingas.

Sovietinis Chruščiovo laikotarpio mokslininkas rašo, kad iki 1931 m. spalio iš viso buvo ištremta 381 000 valstiečių šeimų.[70] 1928 m. „SSRS statistikos žinyne" buvo skelbiama, kad „verslininkų", t. y. buožių, vidutinė šeimos sudėtis buvo lygi 6,5 žmogaus (5,4 žmogaus teko vidutiniokų šeimai, o 3,9 žmogaus – vargingųjų valstiečių šeimai): iš viso tai turėjo sudaryti apie 2,5 mln. žmonių.

Disidentas Rojus Medvedevas mano, kad šie skaičiai yra „gerokai sumažinti"[71] dėl daugelio priežasčių. Visų pirma 1931 m. spalį masiniai trėmimai nesiliovė, o oficialiai buvo tęsiami iki 1933 m. gegužės, kada Stalino ir Molotovo pasirašytame dekrete buvo paskelbta, kad nuo šiol bus tremiamos pavienės šeimos, iš viso apie 12 000 šeimų per metus.[72] Šiame dekrete teigiama, kad 1933 m. buvo numatyta iškeldinti 100 000 šeimų, todėl visiškai tikėtina, kad kaip tik tokie ir buvo trėmimų tempai per 18 mėnesių nuo 1931 m. spalio iki 1933 m. gegužės. Iš viso susidaro apie 150 000 šeimų, kitaip tariant, nuo trijų ketvirčių milijono iki milijono žmonių šalia aukščiau nurodyto skaičiaus, kurie buvo ištremti *po* „antrosios bangos".

Tikslinga atkreipti dėmesį į Stalino repliką pokalbyje su Čerčiliu, kad išbuožinimas palietė „dešimt milijonų" žmonių, nors jo teiginys, kad dauguma išbuožintųjų neva buvę labai nepopuliarūs žmonės, kuriuos daugeliu atvejų išgujęs iš kaimų jų pačių samdiniai, nėra įtikinamas.

Iš tikrųjų 1933 m. Stalinas kalbėjo apie 15 % valstiečių ūkių, apibūdindamas juos kaip „buožių ir prasigyvenusiųjų" ūkius, kurie nugrimzdo į praeitį.[73] 1929 m. birželį šalyje iš viso buvo 25 838 000 valstiečių ūkių. 15 % nuo šio skaičiaus sudarė apie 3 875 000 šeimų arba (priskiriant kiekvienai šeimai po penkis asmenis) 19 380 000 asmenų. Iš šio skaičiaus reikėtų atimti buožes, kurie vienokiu ar kitokiu būdu išvengė trėmimų. Jau minėjome, kad pagal sovietinių mokslininkų apskaičiavimus 20–25 % buožių pabėgo į miestus. Remiantis vieno politinio emigranto iš Ukrainos pateiktais duomenimis, šis skaičius yra dar didesnis. Jis praneša, kad apie du trečdalius išbuožintųjų buvo iškeldinta, o vienam trečdaliui pavyko pasislėpti.[74] Jeigu remsimės šiais skaičiais, gausime apytikrį ištremtų buožių skaičių – 13 mln. žmonių.

Toliau remiantis oficialiais duomenimis, 15 mln. hektarų iš buožių atimtos žemės 1929–1932 m. atiteko kolūkiams. Vidutinis buožės ūkis 1928 m. aprėpė 4,5 ha; taip kolūkiams perduota žemė priklausė 33 mln. buožių ūkių, kuriuose gyveno per 15 mln. žmonių, iš kurių (jeigu trečdalis pasislėpė) buvo ištremta 10 mln. žmonių. (Nurodoma, kad iki 1938 m. pabaigos iš buožių buvo konfiskuota per 30 mln. hektarų žemės, nors šiam skaičiui priskiriamos ir vėlesnės žemės konfiskacijos.[75]) Tačiau vidutinis išbuožintų ūkių plotas turėjo tuo metu būti mažesnis dėl keleto objektyvių priežasčių, todėl, atsižvelgiant į jas, plotas, lygus 10 000 000 ha, yra absoliutus minimumas.

Solovkų ypatingojo režimo lagerio kaliniai kasa molį plytoms gaminti, 1925 ar 1926 m.

Profesorius Mošė Levinas nurodo, kad „deportuotųjų skaičius, daugmaž pripažįstamas sovietiniuose šaltiniuose, jau viršija milijoną ūkių arba penkis milijonus asmenų“[76], ir šie duomenys yra paimti vien iš RSFSR ir Ukrainos, todėl prie jų reikėtų pridėti tūkstančius šeimų iš kitų sąjunginių respublikų (pavyzdžiui, 40 000 iš Uzbekistano). Profesorius Levinas daro išvadą, kad iš tikrųjų „buvo deportuota dešimt milijonų, o gal net ir daugiau asmenų“.[77] Panašius skaičius (10–11 mln. asmenų) pateikia dar vienas žymus mokslininkas, kuris tuo pačiu prieina prie išvados, kad veik trečdalis jų žuvo.[78]

Vadinasi, vargu ar suklysime, jei laikysime, kad iš viso buvo deportuota 10 mln., o gal net ir 15 mln. žmonių. Dėl tam tikrų priežasčių, kurias paaiškinsime 16 skyriuje, labiausiai tikėtina, kad ištremtų asmenų skaičius yra lygus 10–12 mln., iš kurių apytikriai 3 mln. žuvo šiame etape. Panašu, jog šie skaičiai geriausiai sutampa su duomenimis apie valstiečių mirtingumą per aptariamą laikotarpį.

Tačiau, nepaisant visų pateiktų skaičių, turime atsižvelgti ir į tuos buožes – daugiausia šeimų galvas – kurie buvo suimti ir iš karto sušaudyti arba „išsiųsti į Solovkus“. Jau minėjome, kad nuo 1929 m. pabaigos iki 1930 m. pradžios buvo suimta 200 000 pirmos kategorijos buožių. (Tačiau ne vien „buožės“ tuo laikotarpiu patyrė represijas: 1929 m. pabaigoje valdžia paskelbė, kad viename rajone per vienintelę dieną buvo suimta 234 buožės, 200 vidutiniokų ir 400 vargingųjų valstiečių.[79])

Suėmimai ir represijos nenutrūko ir vėliau. Pavyzdžiui, viename dabartinio laikotarpio partijos periodiniame leidinyje rašoma: „Per pirmąją 1931 m. pusę sovietų valdžios organai patraukė baudžiamojon atsakomybėn (t. y. suėmė)

96 000 žmonių. Tai buvo buožės, buvę baltagvardiečių karininkai, policininkai ir žandarai bei kiti antisovietiniai elementai..."[80] Vakarų Sibire per 1931–1932 m. grūdų rekvizavimo kampaniją buvo nuteista 1 000 buožių kartu su kitais 4 700 valstiečių, kurie „buvo artimi buožėms pagal socialinius ir ekonominius rodiklius".[81]

Asmenys, kurie pakliuvo į kalėjimus arba darbo stovyklas, patyrė kančias, apie kurias daugeliui skaitytojų jau teko girdėti. Jų skaičiaus neįmanoma tiksliai nustatyti (žr. 16 skyrių). Tačiau, kaip teigiama viename tuomečio laikotarpio sovietiniame dokumente, skaičius žmonių, laikomų vien tik RSFSR ir Ukrainos įkalinimo įstaigose, 1931–1932 m. išaugo iki dviejų milijonų. Tuo laikotarpiu, iki pat 1936–1937 m., suimtųjų daugumą sudarė valstiečiai. Manoma, kad bendras suimtųjų skaičius 1935 m. išaugo maždaug iki 5 mln., ir mažiausiai 4 mln. iš šių suimtųjų veikiausiai buvo valstiečiai, nors ir nebūtinai įtraukti į buožių sąrašus.

Anot vienos darbo stovyklos buvusio pareigūno, 1929 m. vien tik Komijos Federacinės Respublikos koncentracijos stovyklose buvo įkalinta apie 200 000 žmonių, iš kurių beveik visi buvo valstiečiai.[82] Priverstinio darbo stovyklose, stačiusiose Baltosios ir Baltijos jūras jungusį kanalą, 1934 m. birželį kalėjo 286 000 kalinių, iš kurių taip pat daugumą sudarė valstiečiai.[83]

1932 m. vasarą dešimtys tūkstančių kalinių, beveik vien valstiečių, buvo išlaipinti į krantą prie Magadano, kad pradėtų vykdyti šioje srityje blogai apgalvotą naujų aukso telkinių eksploatavimo programą. Kada užėjo siaubingai speiguota žiema (Magadano sritis – vienas šalčiausių šiaurinio pusrutulio rajonų), išmirė ištisos stovyklos iki paskutinio žmogaus, prieš šaltį neatsilaikė net sargybiniai

Gulago kaliniai stato Baltijos ir Baltosios jūros kanalą, 1931–1933 m.

Gulago kaliniai dirba statant Baltijos ir Baltosios jūros kanalą, 1932 m.

ir tarnybiniai šunys. Magadano stovyklose, remiantis išlikusiųjų pasakojimais, išgyveno ne daugiau kaip vienas kalinys iš penkiasdešimties, o per kitus metus žuvo dar daugiau žmonių. Vienas iš išgyvenusių šį pragarą kalinių, kalbėdamas apie ten kalėjusius rusus, štai ką pasakė: „Jie mirdavo demonstruodami tautinį bruožą, kurį apdainavo Tiutčevas ir kuriuo visada piktnaudžiaudavo politikai, – kantrybę."[84]

* * *

Stalino laikotarpio „Trumpame komunistų partijos istorijos kurse" 1930–1931 m. įvykiai aprašyti Stalino pastabų, išsakytų pokalbyje su Čerčiliu, tonu: „Valstiečiai nuvarydavo buožes nuo žemės, juos išbuožindavo, nusavindavo jų galvijus ir mašinas ir reikalaudavo sovietų valdžios juos suimti ir ištremti."

Nereikia nė sakyti, jog ši ištrauka ganėtinai netiksliai apibūdina tuometinę padėtį kaimuose. Visų pirma, anot vieno sovietinio rašytojo, „srities valdžia „nuleisdavo" planą – bendrą buožių skaičių – rajonų valdžios organams, rajonai šį skaičių padalydavo kaimų taryboms, o kaimų tarybos sudarydavo sąrašus iš konkrečių asmenų. Pagal šiuos sąrašus ir būdavo gaudomi žmonės. O kas sudarinėdavo šiuos sąrašus? Trejetas – pareigūnų trijulė".[85] Viena dabartinė sovietinė studija patvirtina, kad atsakomybė už sąrašus tenka trejetams („troikoms") ir jų nariams: partijos komiteto sekretoriui, vietinės tarybos nariui ir OGPU įgaliotiniui.[86]

Vėliau į darbą įsitraukdavo „aktyvistų" grupės, kurioms vadovaudavo kaimo tarybos. Šios grupės veikdavo pagal iš anksto parengtą planą. Pavyzdžiui, didelį kaimą, kuriame būdavo per tūkstantį kiemų, padalydavo į vienuolika skyrių, kurių kiekviename būdavo nuosavas „štabas" ir vietinių komunistų „brigada".[87]

Tuomet dar pasitaikydavo ir tokių kaimo tarybų, kurios sugebėdavo pasipriešinti sistemai. Viename kaime (kaip teigiama OGPU ataskaitoje) kaimo tarybos pirmininkas per visuotinį kolūkio susirinkimą pareiškė, kad gautas įsakymas išbuožinti septynetą buožių. Vietinis mokytojas (komjaunuolis) paklausė, ar šis skaičius yra privalomas, ir, gavęs teigiamą atsakymą, įniršo. Paskui susirinkusieji balsavo dėl septyneto tariamų buožių likimo, ir jiems visiems buvo „sugrąžintos teisės". Tarybos pirmininkas maloniai sutiko su balsavimo rezultatais ir ta proga išėjo su vienu iš „buožių" išgerti.[88] Oficialiame Ukrainos

Novo Krasnos kaimo sovietiniai aktyvistai, ieškoję grūdų ir atiminėję juos iš valstiečių.

vyriausybės organe buvo cituojami keturi kaimo tarybų pirmininkai, tvirtinę, kad jų kaimuose nėra buožių ir todėl jie nežiną, kaip vadovauti klasių kovai. Vienos tarybos pirmininkas atsisakė vietinių komunistų „brigados" pagalbos, o kitais atvejais visa kaimo taryba, vargingųjų valstiečių komiteto vadovybė ir kolūkio vykdomasis komitetas buvo paleisti už sabotažą. Laikraščiai taip pat rašė galintys pateikti dešimtis, o gal net ir šimtus kitų „dešiniojo oportunizmo" pavyzdžių kaime.[89]

1930 m. sausio 25 d. Centrinio vykdomojo komiteto dekrete buvo atvirai teigiama, kad kaimo taryba, kuri nepatenkinamai vykdo masinės kolektyvizacijos užduotis, „iš tikrųjų yra buožių taryba". Anksčiau ar vėliau tokios tarybos narių laukė valymas arba represijos.

Vis dėlto Stalinui pavyko pasėti tarp aktyvistų „klasių kovos" kaime idėją, ar bent jau kovos tarp režimo bendrininkų ir jo aukų idėją. Kad ši kova neišblėstų, buvo dirbtinai kurstoma neapykanta. Aktyvistai, talkinę GPU suiminėjant ir deportuojant žmones, buvo „savi žmonės, geri pažįstami, ir jie taip pat puikiai pažinodavo savo aukas, tačiau vykdydami šią užduotį elgdavosi kaip apdują ar apkvaišę...

Jie grasindavę žmonėms ginklais, tarsi juos kas būtų apkerėjęs, vaikus šaukdavo „buožių išvisomis", klykdavo: „Kraugeriai!" Jie įsiteigė, kad vadinamieji „buožės" – tai parijai, neliečiamieji ir kenkėjai. Jie atsisakydavo sėstis prie „parazitų" stalo; buožių vaikas jiems – šlykštynė, o buožės dukra – utėlėta bjaurybė. Į „buožes" jie žiūrėdavę kaip į gyvulius, kaip į kiaules, kaip į atstumiančius ir šlykščius padarus: „buožės" neturėję sielos, jie dvokdavę, jie visi sirgdavę venerinėmis ligomis, o svarbiausia – jie visi liaudies priešai, svetimo darbo išnaudotojai... Jų negalima pasigailėti: jie ne žmonės, o neaiškūs padarai, kenkėjai".[90]

Pastaroji ištrauka paimta iš Vasilijaus Grosmano knygos. Žydų tautybės iškilus sovietinis rašytojas, daugiausia rašęs apie Hitlerio vykdytą holokaustą, jis išveda analogiją tarp žydų naikinimo nacistinėje Vokietijoje ir buožių likvidavimo Stalino valdomoje Sovietų Sąjungoje. Viena jo knygoje aprašyta aktyvistė kalba: „Ir aš sakiau: tai ne žmonės, tai buožės... Ir vis dėlto, kas sugalvojo žodį „buožė"? Iš kur atsirado ši sąvoka? Kiek kančių jiems buvo atseikėta! Kad juos būtų galima žudyti, reikėjo paskelbti juos ne žmonėmis! Lygiai taip pat vokiečiai kalbėjo apie žydus: tai ne žmonės. Taip ir Leninas, ir Stalinas skelbė: buožės – ne žmonės."[91]

Tačiau ne visiems aktyvistams pavykdavo panašiu būdu numaldyti sąžinės balsą. Viename OGPU slaptame laiške rašoma apie vieną komjaunuolę, kuri (priešingai brukamai nuostatai dėl buožių žvėriškumo) teigė, kad kaip tik partijos aktyvistai dėl savo žvėriškumų negali būti laikomi žmonėmis: „Mes jau ne žmonės, mes žvėrys."[92] Šolochovas aprašo dramatišką sceną, iliustruojančią kai kurių aktyvistų pasibjaurėjimą išbuožinimais. Aktyvistas Andrejus Razmiotnovas staiga sako:

– Daugiau nedirbsiu.

– Kaip nedirbsi? Kur? – Nagulnovas pastūmė skaitytuvus į šoną.

– Išbuožinti daugiau neisiu. Na, ko spoksai? Ar tik neketini nualpti?

– Tu girtas? – Davidovas su nerimu įsistebeilijo į Andrejaus veidą, kupiną pikto ryžto. – Kas tau? Ką reiškia – nedirbsiu?

Nuo jo ramaus tenoro Andrejus įniršo, ir, užsikirsdamas nuo susijaudinimo, sušuko:

– Aš neapmokytas! Aš... Aš... su vaikais kariauti neapmokytas!.. Fronte – visai kas kita! Ten bet kuriam kardu, ar dar kuo... Ir eikite visi velniop!.. Niekur neisiu!

Andrejaus balsas tarsi įtempiamos smuiko stygos garsas darėsi vis aukštesnis ir aukštesnis, ir atrodė, kad dar akimirka, ir jis nutrūks. Tačiau Andrejus, kimiai atsidusęs, staiga nuleido balsą iki šnabždesio:

– Bet ar taip galima? Kas aš? Gal koks budelis? O gal mano širdis akmeninė? Kai per karą pakankamai... – Ir jis vėl ėmė šaukti: – Pas Gajevą vienuolika vaikų! Galva plyšo nuo to, kaip jie rėkė mums atėjus! Man net plaukai atsistojo ant galvos! Pradėjome varyti juos iš virtuvės... Na, tada jau akis nudelbiau, užsikimšau ausis ir išpuoliau į kiemą! Moterys, visos mirtinai išsigandusios, pylė vandenį ant marčios... Vaikai... O Dieve, kad jus kur!..

Tačiau kitas kaimo aktyvistas, Nagulnovas, elgiasi kitaip:

– Bjaurybe! – sušvokštė šaižiu balsu, gniauždamas kumščius. – Kaip tarnauji

revoliucijai? Gaili jų? Gerai... išrikiuok prieš mane tūkstančius senių, vaikų, moterų ir pasakyk man, kad vardan revoliucijos turiu juos sutrinti į dulkes... Aš juos visus kulkosvaidžiu sutratinsiu!

Ir šiuo Nagulnovo pavyzdžiu buvo visuotinai sekama. Garsiąją frazę „Maskva netiki ašaromis" kaip tik ir sugalvojo tuometiniai aktyvistai.[93]

Tačiau aktyvistus skatino ne vien Nagulnovo fanatizmo pavyzdys. Vienas amžininkas pastebėjo, kad „pavydūs kaimynai, šnipai ir skundikai, lengvo grobio ieškotojai bei despotiški ir korumpuoti pareigūnai sukurdavo ištisus buožių legionus".[94] Apie tai kalba ir vienas sovietinis rašytojas: „O žmogų pražudyti lengva – parašyk pranešimą, kurio net nebūtina pasirašyti. Pakanka paminėti, kad jam dirbai kaip samdinys ar kad jis turėjo trejetą karvių."[95]

Aktyvistai kaipmat suuosdavo nukrypimus nuo „ekonominio tyrumo". Šolochovas pasakoja apie tai, kaip vietinių aktyvistų vado reikalavimu buvo ištremtas vidutiniokas, kuris „mėnesiui per pjūtį buvo įdarbinęs vieną mergaitę, ir tik dėl to, kad jo sūnus buvo pašauktas tarnauti į Raudonąją armiją".

Viename vėliau parašytame sovietinio autoriaus romane veikia personažas, kuriam priklijavo buožės etiketę, nors jis ir pasižymėjo organizuojant kolūkyje kilusio gaisro gesinimą – nors galbūt kaip tik *dėl to* tai buvo padaryta. Šis žmogus išsiskyrė lyderio gabumais: „Dabar Čauzovas Stepanas nuėjo gaisro gesinti, o rytoj ateis kolūkio griauti, ir kai kurie vyrai kaip tik dėl to stengiasi jį išsaugoti! Žmones, kaip Čauzovas, būtina visiems laikams atskirti nuo masių, išsivaduoti nuo jų įtakos."[96]

Vieną mokytoją, pilietiniame kare žuvusio komunisto našlę, išbuožino (remiantis pranešimu tuometiniame mokytojams skirtame žurnale) „iš esmės dėl to, kad ji keletą kartų išvijo vietinius „aktyvistus" – kaimo tarybos sekretorių (kandidatą į komunistų partiją), vietinį kultūros darbuotoją (partinį veikėją) ir vietinio kooperatyvo sekretorių iš mokyklos, į kurią jie susirinkdavo girtuokliauti. Kadangi mokytoja neturėjo konfiskuotinų gamybos priemonių, aktyvistai atėmė iš jos drabužius bei virtuvės rykus ir sudraskė knygas.[97] Kita mokytoja, kurią išbuožino kaip šventiko dukterį, pateikė dokumentus, liudijusius, kad ji – valstiečio dukra, tačiau į tai jai buvo atkirsta, kad „jos motina dažnai lankydavosi pas šventiką, todėl labai tikėtina, kad ji visgi esanti šventiko dukra".[98]

Panašūs faktai iliustruoja Vasilijaus Grosmano mintį, kad „patys šlykščiausi niekšai, vykdę kruvinus darbelius ir šūkavę apie sąmoningumą, suvedinėdavo asmenines sąskaitas ir plėšdavo. Ir plėšdavo vien genami savanaudiškų paskatų, dėl kelių skudurų ar poros batų".[99] Šolochovas taip pat atvirai rašo apie tai, kad aktyvistai vogdavo maistą ir drabužius. Netgi oficialiose ataskaitose būdavo skelbiama, kad tariamus buožes jų priešai laikė „batų, antklodžių, šiltų drabužių ir kito turto šaltiniu". Pati *Pravda* ne kartą pasmerkė tokias iš buožių

atimto „grobio dalybas".[100] Vakarų gubernijoje, iš kurios mums pavyko gauti slaptas GPU ataskaitas, buožes išrengdavo, nuaudavo jų batus ir palikdavo vienais apatiniais. Kaimo varguoliai stverdavo viską: guminius batus, moterų papuošalus, arbatą, žarsteklius, geldas...[101] GPU ataskaitoje užsimenama apie „pavienius darbininkų brigadų narius ir žemesniųjų rangų partijos bei kaimo tarybų pareigūnus", kurie vogdavo avalynę ir drabužius nesidrovėdami išrengti jų savininkus, suvalgydavo visą namuose rastą maistą ir ištuštindavo degtinės atsargas. Nugvelbdavo netgi akinius, iškabindavo grikių košę arba ja išterliodavo ikonas. Iš vienos buožių luomui priskirtos moters, nors ir atėmė turtą, jos pačios neiškeldino, nes ji buvo gera siuvėja ir jos paslaugomis naudodavosi aktyvistų šeimos, kad ši jiems taisytų iš buožių atimtus drabužius.[103] Grosmanas taip įvertina padėtį: „Būta visko – kyšių, sąskaitų suvedinėjimo dėl moters, dėl senų skriaudų ar vaidų... Ir dabar matau, kad pati bėda glūdi ne tame, kad sąrašus sudarinėdavo apgavikai ir vagys. Partijos aktyve sąžiningų, nuoširdžių žmonių buvo kur kas daugiau nei vagių. Tačiau tiek vienų, tiek kitų daromos piktadarybės buvo vienodos."[104]

Kai kada vietiniu mastu kildavo ir tam tikrų „nesusipratimų". Pavyzdžiui, viename Ukrainos kaime, kol vienas vidutiniokas talkino aktyvistams, nusavinantiems buožės turtą viename kaimo gale, kitame gale buvo eksproprijuojamas jo paties turtas.[105]

Kartais pasitaikydavo ir tokių pranešimų apie pergales prieš klasinius priešus: „Per laikotarpį nuo 17 val. iki 7 val. ryto buožės kaip klasė buvo likviduoti."[106] Kai kurie pernelyg uolūs aktyvistai (GPU jų veiksmais nebuvo patenkinta) puldavo išbuožinti valstiečių net už jiems paskirtos zonos ribų.[107]

Iš valstiečių atimami žemės ūkio padargai kuriamam *kolchozui* Vinycios srities Krušelcų kaime, 1931 m.

1930 m. pavasarį prokuratūra, siekdama suteikti buožių suėmimams ir teismų procesams kiek galima daugiau teisėtumo ir reguliarumo, leido vieną potvarkį po kito.[108] Tačiau šių potvarkių virtinė, atsižvelgiant į jų gausą, nedavė jokių apčiuopiamų rezultatų.[109] 1933 m. gegužės 8 d. slaptame „Stalino ir Molotovo laiške", adresuotame visiems partijos ir tarybų darbuotojams, visiems OGPU organams, teismams ir prokuratūroms, buvo skelbiama:

„CK ir Liaudies komisarų tarybą pasiekė signalai, kad kaime iki šiol beatodairiškai vykdomi masiniai areštai. Tokius areštus vykdo kolūkių pirmininkai ir valdybų nariai, kaimo tarybų pirmininkai ir partinių kuopelių sekretoriai, rajoninės ir krašto valdžios pareigūnai; suėmimus gali vykdyti kiekvienas, kada bepanorėjęs, ir kas, atvirai kalbant, neturi teisės suimti. Nenuostabu, kad šiame suėmimų siautulyje organai, kuriems iš tiesų suteikta teisė suimti, įskaitant ir OGPU organus, o ypač miliciją, praranda bet kokį saiko jausmą ir dažnai vykdo nepagrįstus areštus, vadovaudamiesi principu: „Pirma suimk, paskui ištirk."[110]

Savaime suprantama, kad tuomet buožės kaip klasė jau buvo likviduoti. Teroro sutelkimas profesionalų – gerokai per tą laikotarpį išsiplėtusių saugumo organų – rankose būsimų aukų likimo nė kiek nepalengvino. Bet kokiu atveju, kaip teigė Vyšinskis, revoliucinis teisėtumas ne atmetė, o veikiau įteisino „revoliucinę savivalę".[111]

Tuo metu šalies saugumo organai kartu su aktyvistais, kai kada primityviomis priemonėmis ir neišvengdami klaidų, pribaiginėjo paskutinę priešišką klasę. Kaip jau esame minėję, jie paprastai sugebėdavo įžiebti savyje pakankamai kaitrią klasinės neapykantos ugnį, tačiau patraukti savo pusėn pagrindines valstiečių mases sekėsi kur kas sunkiau.

Nors *Pravda* įrodinėjo, kad „kiekvienas doras kolūkietis iš tolo stengiasi aplenkti buožę",[112] tai veikiau buvo tik partijos troškimas, o ne tikroji padėtis kaime. Daugelyje dokumentų, kuriais disponuojame, užsimenama apie kaimo tarybų pirmininkų, partijos narių ir paprastų valstiečių mėginimus padėti buožėms. OGPU ataskaitos nepalieka abejonių tuo, kad daugelis vargingųjų valstiečių ir vidutiniokų nepritarė išbuožinimui, už jį nebalsavo, slėpdavo savo namuose buožių turtą ir perspėdavo buožes, su kuriais palaikė draugiškus santykius, apie numatomas kratas. „Daugeliu atvejų" jie rinkdavo parašus po peticijomis, kad buožes apgintų.[113]

Žinome dešimtis tokių atvejų. Viename kaime vargingasis valstietis buvo pašalintas iš partijos ir ištremtas kaip buožių rėmėjas už tai, kad atvirai gedėjo savo sušaudyto giminaičio, išdrįsusio pasipriešinti išbuožinimui, ir netgi jį palaidojo.[114] Štai ką pasakoja vienas šiuolaikinis sovietinis rašytojas apie visuotinį paprastų valstiečių gailestį buožėms, iškeldinamiems į Jenisiejaus žemupį:

„Ant upės kranto išlydėti tremtinių susirinko visas kaimas, virš Jenisiejaus pasklido rauda, žmonės vienas per kitą tiesė nelaimėliams kas kiaušinį, kas duonos kepalą, kas cukraus plytelę, kas skarą ar pirštines."[115]

„Išbuožinti" tremtiniai Sibire rauna kelmus.

Netgi oficialiuose to laikotarpio periodiniuose leidiniuose pasitaikydavo įvairių istorijų. Pavyzdžiui, vienas valstietis, gindamas draugą, pareiškė, kad, jeigu valdžia išbuožina jo draugą, tai turi išbuožinti ir jį patį, nes judviejų ūkiai buvę tokio paties dydžio; valstiečiui buvo liepta pateikti prašymą raštu, ir netrukus jį išbuožino.[116] 1930 m. kovą *Pravda*, akivaizdžiai mėgindama sušvelninti esamą padėtį, paskelbė: „Toli gražu ne visi vidutiniokai yra pakankamai politiškai išprusę, todėl jie nesugeba pripažinti būtinybės organizuoti ir plėtoti kolūkius, likviduoti buožes kaip klasinį priešą."[117] 1931 m. kovą įvykęs VI tarybų suvažiavimas turėjo pasmerkti gėdai „varginguosius valstiečius ir vidutiniokus, padedančius buožėms kovoti su kolūkiais. Taip buvo pripažinta, kad išbuožinimo baimė kartais paverčia vidutiniokus „kolektyvizacijos, sovietų valdžios bei partijos vykdomos politikos priešais... ir netgi tam tikru mastu panaikina buožių izoliuotumą".[118]

Slaptuose OGPU laiškuose buvo teigiama, kad netgi darbininkai „neigiamai vertina" buožių trėmimus.[119] Senieji ryšiai dar nebuvo galutinai sutraukyti. Slaptosiose partijos ataskaitose buvo kalbama apie fabrikuose dirbančius komunistus, kurie tebelaikė žemės sklypus kaimuose ir, uždirbdami pakankamai pinigų pramonės įmonėse, „virsdavo buožėmis". Viename fabrike net 80 % partinės kuopelės narių buvo susiję su žemės ūkiu, ir todėl ši kuopelė „vykdė buožišką politiką".[120]

Žmonės kaip ir anksčiau buvo labiau linkę gerbti sunkiu darbu prasigyvenusį valstietį, o ne jam pavydėti. Vienas pirmaujančių Vakarų mokslininkų rašė, kad valstiečiai „kartais nekęsdavo prasigyvenusio kaimyno kaip žmones išnaudojančio godaus buožės, tačiau daug dažniau jam pavydėdavo ir jį gerbdavo kaip sumanų ūkininką".[121] Sovietinio režimo šalininkas Morisas Hindusas taip apibūdina propagandinį Eizenšteino filmą apie kolektyvizaciją:

„Vienas iš niekšų buvo buožė. Ir kas per pabaisa: nutukęs, tingus, rajus, žiaurus ir niekingas padaras, kokio žemė dar nebuvo nešiojusi. Žinoma, tikrovėje vargu ar kada tokį sutiksite, netgi Rusijoje. Buožė retkarčiais galėdavo žiauriai elgtis su neturtingais valstiečiais, tačiau jis niekada nebuvo nutukęs, tingus ir nepasotinamas pabaisa, kokį jį pavaizdavo Eizenšteinas. Realiame gyvenime buožė buvo vienas darbščiausių, taupiausių ir pažangiausių kaimo ūkininkų. <...> Jis stebindavo aplinkinius kaip nepailstantis darbininkas."[122]

Vienoje 1931 m. OGPU ataskaitoje cituojami kolūkio sąskaitininko žodžiai: „Išvežė pačius geriausius ir darbščiausius žemdirbius" (o nevykėlius ir tinginius paliko).[123] Šolochovo kūryboje taip pat galima rasti užuominų, kad buožės buvo ne tik darbščiausi, bet ir patys pažangiausi ūkininkai tuometiniame kaime. Jo aprašytas pagrindinis kolūkio priešas, 1920 m. pradėjęs nuo „plikos trobos", nuimdavo gausiausią derlių, naudodavo chemikalus, vadovaudavosi agronomų patarimais. Ne kartą girdėjome ir apie palankiai sovietų valdžios atžvilgiu nusiteikusius varginguosius valstiečius, kurie gavę žemės tapo buožėmis. Jiems netgi buvo sugalvotas specialus pavadinimas – „raudonieji buožės". Trijuose kaimuose (Černigovo, Poltavos ir Vinycios gubernijose) atsirado penketas tokių buožių. Dvejetas jų kadaise ganė gyvulius, dar dvejetas neturėjo jokios žemės, o penktajam priklausė pusės hektaro sklypas. Jie visi buvo ištremti 1930 m.[124] Rudkivcų kaime Podolėje dvylika valstiečių, kariavusių pilietiniame kare bolševikų pusėje, dauguma jų – buvę „raudonieji partizanai", tapo sovietinio režimo aukomis ir žuvo: du iš jų nusižudė, o likę septyni mirė tremtyje netoli Murmansko.[125]

1930 m. agitacija stoti į kolūkius. Vienas iš užrašų: „Raudonarmieti-kolūkieti, grįši namo, eik per pavienininkų namus ir kviesk juos taip pat į kolūkį."

Vienas buvęs aktyvistas pacitavo savo draugo agronomo 1932 m. jam pasakytus žodžius:

> „Kai kurie jų – Raudonosios armijos didvyriai, tie patys vaikinai, kurie paėmė Perekopą ir vos neužėmė Varšuvos. Jie apsigyveno kaime, kur suleido gilias šaknis tarsi ąžuolai. Praturtėjo! Varguoliais liko tik tie, kurie vengė sunkaus darbo. Tie, kurie ir juodžemyje sugebėdavo išauginti vien piktžoles, kurie net ir turėdami veislines karves nesugebėdavo iš jų prisimelžti pieno. Tokie vėliau tik ir vapėjo apie klasinį priešą, tunkantį iš jų prakaito ir kraujo."[126]

Viename Šolochovo romane raudongvardietis, neturtingo kazoko sūnus, sužeistas ir apdovanotas pilietiniame kare, tampa buože. NEP'o laikotarpiu „jis pradėjo turtėti, nors mes ir perspėjome jį. Jis triūsė dieną naktį". Šis buvęs raudongvardietis sako savo draugams: „Kad ir sovietų valdžia laikosi... ne jūsų dėka. Savo rankomis ją maitinu." Naujas, ką tik atvykęs į kolūkį pirmininkas, kuriam šio valstiečio herojiška praeitis nieko nereiškia, trumpai apibendrina: „Buože tapo, priešu virto – sutraiškyti!"

Valstiečiai nepalaikė partijos, ir ji tai suprato. Tačiau, remiantis oficialia partijos linija, vidutiniokas turėjo ją palaikyti klasinėje kovoje su buožėmis. Šią dvilypę tiesą reikėjo išversti į klasinio teroro kalbą.

Šolochovas aprašė keletą atvejų, kai buožės buvo išvaromi iš namų. Susirinkusi valstiečių minia neslepia užuojautos buožei. Kai senį kartu su jo puskvailiu sūnumi išvaro iš trobos, šis, norėdamas pasimelsti, puola ant kelių. Aktyvistai įsako keltis ir eiti toliau, tačiau pasipiktinusi minia ima šaukti: „Leiskite jam bent su gimtaisiais namais atsisveikinti", o moterys ima virkauti – už tai senis apkaltinamas „minios kurstymu".

Mes turime daugybę tiesioginių liudininkų pasakojimų apie tai, kaip būdavo elgiamasi su išbuožinamais nelaimėliais.

Štai keletas istorijų. Bežemis valstietis, anksčiau tarnavęs Raudonojoje armijoje, 1929 m. turėjo 35 akrus žemės, dvejetą arklių, karvę, meitėlį, penketą avių ir keturiasdešimt vištų – šešeto žmonių šeimynai. 1928 m. jam buvo nustatyta sumokėti 2 500 rublių „mokestį" ir pristatyti 7 500 bušelių grūdų. Valstietis nesugebėjo sumokėti nustatyto mokesčio, ir jo namą (1 800–2 000 rublių vertės) valdžia konfiskavo, o vėliau jį „nupirko" vietinis aktyvistas už 250 rublių. Rykai ir rakandai taip pat buvo „išparduoti" vietiniams aktyvistams, o ūkio padargai buvo perduoti kolūkiui.[127] Pats valstietis buvo suimtas. Kalėjime jam pateikė kaltinimus dėl priklausymo buožėms (nors anksčiau jis buvo priskiriamas tik „buožių parankiniams"), dėl atsisakymo mokėti mokesčius, dėl kurstymo prieš kolektyvizaciją ir sovietų valdžią, dėl priklausymo slaptai kontrrevoliucinei

Iš valstiečio atimami grūdai.

organizacijai, dėl 500 akrų žemės nuosavybės, dėl penkių porų jaučių ir penkiasdešimties galvijų bandos laikymo, dėl samdinių išnaudojimu ir kt. Už šiuos nusikaltimus jis buvo nuteistas dešimčiai metų priverstinių darbų.[128]

Dar vieną buožę (turėjusį apie 8 akrus žemės) 1931 m. vasario 5 d. pasiuntė kartu su kitais valstiečiais valyti sniego nuo geležinkelio linijos. Grįžęs namo jis pamatė, kad visas jo turtas, išskyrus virdulį, lėkštę ir šaukštą, buvo konfiskuotas. Netrukus jis pats buvo suimtas ir išsiųstas kirsti miško į Tolimąją Šiaurę.[129]

Vienam Ukrainos buožei, turėjusiam 12 akrų žemės, karvę, arklį, dešimtį avių, meitėlį ir apie dvidešimt vištų, kitaip tariant, valdžiusiam ūkį, galėjusį išmaitinti keturis žmones, iš pradžių 1929 m. buvo įsakyta parduoti valstybei 619 bušelių kviečių, kas buvo visiškai neįmanoma turint tokį žemės plotą. Valstietis pardavė savo turtą ir už didelę kainą nusipirko grūdų, kurių jam trūko normai įvykdyti. Tačiau 1930 m. vasario 26 d. jis buvo suimtas ir išvežtas į Sibirą. Iš kito buožės konfiskavo visą turtą, įskaitant ir vaikų drabužius, išskyrus tik tuos, kuriuos jo vaikai vilkėjo. Jam buvo įsakyta reguliariai lankytis rajoninio OGPU skyriuje, kuris buvo už 18 kilometrų, ir perspėjo jį, kad, jeigu pabėgsiąs, nukentėsianti jo šeima. Jo vaikai pradėjo vaikštinėti po kaimą prašinėdami išmaldos, tačiau maistą, kurį jiems pavykdavo išprašyti, dažniausiai atimdavo aktyvistai. 1929 m. gruodžio 14 d. juos visus išmetė į gatvę, o dar kiek vėliau ištrėmė. Jo žmona, motina ir šešetas vaikų mirė tremtyje.[130]

Viena mergaitė iš vidutiniokų šeimos pasakojo gan būdingą tiems laikams istoriją: jie gyveno Pokrovnos kaime Ukrainoje, laikė arklį, karvę, telyčią, penkias avis, keletą kiaulių ir turėjo svirną. Jos tėvas nepanoro stoti į kolūkį. Tada aktyvistai ėmė reikalauti iš jo grūdų, kurių jis neturėjo, „jam visą savaitę neleido

miegoti, mušė jį lazdomis ir revolveriais tol, kol jo visas kūnas pamėlo ir ištino". Galiausiai, kai jį paleido, teko papjauti kiaulę. Šiek tiek mėsos, kad turėtų ką valgyti, šeima pasiliko sau, o likusią skerdieną pardavė mieste, kad nusipirktų duonos. Netrukus į namus atėjo GPU įgaliotinis, kaimo tarybos pirmininkas ir dar keletas aktyvistų. Jie aprašė turtą ir viską konfiskavo, įskaitant ir likusius gyvulius. Tėvą, motiną, vyresnįjį sūnų, abi mažametes dukreles ir mažėlį broliuką uždarė nakčiai kaimo cerkvėje, o ryte visus nuvarė į geležinkelio stotį ir sulaipino į gyvulinius vagonus. Netrukus didžiulis iš daugybės tokių vagonų sudarytas traukinio sąstatas pajudėjo į kelionę. Netoli Charkovo traukinys sustojo, ir vienas geraširdis sargybinis išleido mergaites į kaimą, kad šios pamėgintų surasti mažėliui pieno. Vietiniai valstiečiai davė joms šiek tiek maisto ir pieno, tačiau kai jos grįžo į vietą, kur buvo sustojęs traukinys, sąstatas jau buvo išvykęs. Mergaitės ilgai bastėsi po kaimus, pažino vargų kupiną benamių gyvenimą, tačiau netrukus, sprukdamos miesto turguje nuo milicininko, viena nuo kitos pasimetė. Šią istoriją papasakojusią mergaitę priglaudė viena valstiečių šeima.[131]

Iš šių istorijų galima spręsti, kad buožių likimai buvo labai skirtingi. Pirmajai kategorijai priskirtus „užkietėjusius klasinius priešus" masiškai suiminėjo 1929–1930 m. žiemą. Pranešama, kad Kijevo kalėjime tuo laikotarpiu per vieną naktį buvo sušaudyta 70–120 žmonių.[132] Buvęs kalinys, suimtas už religinę veiklą, pasakojo, kad GPU areštinėje Dnipropetrovske 25 suimtiesiems skirtoje kameroje buvo laikoma 140 žmonių – tiesa, kas naktį po vieną ar du suimtuosius išvesdavo sušaudyti.[133]

Vienas buožė, 1930 m. sėdėjęs Poltavos kalėjime, pasakojo, kad septynvietėje kameroje paprastai buvo laikomi 36 suimtieji, o į dvidešimčiai žmonių skirtą kamerą sutalpindavo net 83 suimtuosius. Per parą vienas suimtasis gaudavo apie 100–150 gramų juodos prastai iškeptos duonos, ir kalėjime, kuriame iš viso buvo laikoma per 2 000 kalinių, kasdien numirdavo apie 30. Gydytojas visada diagnozuodavo „širdies paralyžių".[134]

O štai istorija, parodanti, koks likimas dažniausiai ištikdavo buožių šeimas. Kai Ukrainos kaime Velykije Soloncy buvo suimti 52 vyrai kaip buožės, jų žmonas ir vaikus susodino į vežimus ir nuvežę ant Vorsklos upės smėlingo kranto paliko likimo valiai.[135]

Buvęs komunistų pareigūnas pasakojo, kaip viename Poltavos srities kaime, turėjusiame apie 2 000 gyventojų, 1929 m. gruodį buvo išbuožintos 64 šeimos, o dar 20 šeimų buvo išvarytos iš namų kaip stovėjusios. Kovą buvo išleistas įsakas, kuriuo kaimo gyventojams buvo draudžiama padėti išvarytiesiems. Galiausiai 300 išbuožintų valstiečių, tarp kurių buvo 36 vaikai ir 20 senyvo amžiaus žmonių, išvarė į urvus už trejeto mylių nuo kaimo ir uždraudė jiems grįžti į namus. Kai kuriems jų pavyko pabėgti, o likusius 200 žmonių balandį išgabeno į Tolimąją Šiaurę.[136]

* * *

Buožių trėmimas buvo tokio didžiulio masto, jog jį daug kas vertina tiesiog kaip masinį reiškinį, kaip milijonų žmonių persikraustymą. Tačiau kiekvienas šios milijoninės masės vienetas buvo žmogus su savitu likimu.

Kai kurie ištremti valstiečiai taip ir nepasiekė paskyrimo vietos. Vienas buožė iš Hruškos kaimelio Kijevo gubernijoje išeidamas iš namų nusikabino nuo sienos savo gimtosios trobos nuotrauką. Tą patį vakarą jis buvo suimtas ir sušaudytas.[137]

Senus ir paliegusius žmones dažniausiai palikdavo likimo valiai. Viename kaime besisvečiuojančiam amerikiečiui vienas aktyvistas papasakojo, kad nors 40 buožių šeimų buvo ištremtos, „karšinčius, kuriems dabar apie devyniasdešimt metų ar daugiau, palikome, nes jie nekelia grėsmės sovietų valdžiai".[138]

Štai kaip vienas sovietinis rašytojas aprašo tipišką to laikotarpio sceną:

> „Iš mūsų kaimo <...> išbuožintuosius varė pėsčiomis. Žmonės mantos pasiėmę tik tiek, kiek galėjo panešti – patalynės, drabužių. Purvynas buvo toks klampus, jog traukė nuo kojų batus. Siaubingas reginys. Žygiuoja kolona, žvalgosi atgal į trobas, kūnai dar neatvėsę nuo krosnių šilumos. Kaip skaudu jiems turėjo būti! Šiaip ar taip jie gimė tuose namuose, juose ištekino savo dukteris. Krosnys prikūrentos, ant viryklės garuoja nebaigta virti kopūstienė, pienas neišgertas, o iš kaminų teberūksta dūmai. Moterys patyliukais verkia – bijo pratrūkti garsia rauda. O mums, partijos aktyvistams, į tai nusispjauti. Gename juos lyg kokias žąsis. O iš paskos vežimas slenka – jame sėdi akloji Pelagėja, senukas Dimitrijus Ivanovičius, kuris jau dešimt metų iš trobos nebuvo išėjęs, ir kvailutė Marusia, paralyžiuota buožės dukra, kuriai dar vaikystėje įspyrė arklys – nuo tada ji taip ir neatgavo amo."[139]

1930 m. Čeboksarai. Pasiturinčio valstiečio J. Zaicevo išbuožinimas.

Vienas buožė iš Sumų gubernijos prisimena, kad į geležinkelio stotį genamų buožių vora driekėsi į abi puses kiek tik akys užmatė, ir ją nuolat papildė žmonėmis iš kitų kaimų. Juos visus sugrūdo į traukinio vagonus ir po aštuonių dienų pristatė į keturias „ypatingąsias gyvenvietes" Urale.[140]

1931 m. gegužės 26 d. 61 vagono sąstatas, kuriame buvo per 3 500 buožių šeimų narių, pajudėjo iš nedidelės Jancenovo stoties Zaporožės gubernijoje ir birželio 3 d. atvyko į Sibirą.[141]

Kitas traukinio sąstatas išvyko 1931 m. kovo 18 d. iš Rostų stoties; jame buvo 48 vagonai su daugiau nei 2 000 tremtin vežamų „liaudies priešų".[142] Viename sąstato vagone dažniausiai būdavo gabenama nuo 40 iki 60 žmonių. Vagonai būdavo užrakinami iš išorės, juose nuolat trūkdavo oro ir į jų vidų veik neprasiskverbdavo šviesa. Dešimčiai žmonių per parą (nors ir ne kasdien) paprastai išduodavo vieną kepalą duonos (maždaug po 300 gramų žmogui) ir pusę kibiro arbatos arba skystos putros. Tačiau maistas ne kasdien pasiekdavo žmones.[143] Kartais vietoj arbatos ar sriubos jie gaudavo tik vandens.

Pranešama, kad pakeliui į tremties vietas mirdavo iki 15 ar net iki 20 % žmonių, dažniausiai maži vaikai.[144] Penktajame dešimtmetyje buvo stebimas tas pats reiškinys, kai buvo masiškai tremiamos tautinės mažumos. Būtina atsižvelgti ir į tai, kad tremiami žmonės dažnai sirgdavo įvairiomis ligomis, pasitaikydavo ir nėščių moterų. Kartą vieno kazoko žmona pagimdė tiesiog traukinio vagone. Naujagimis (kaip ir dauguma kūdikių) netrukus mirė. Kareiviai jį išmetė tiesiog pro važiuojančio traukinio vagono langą.[145]

Kai kada tremtinius iš karto atveždavo į jų paskirties vietą, o kai kada juos trumpam apgyvendindavo mažuose miesteliuose, vadinamuosiuose tarpiniuose punktuose, kol atvykdavo kitas kalinių etapas – ypač Vologdoje ir Archangelske.

Archangelske visos cerkvės buvo uždarytos ir paverstos tranzitiniais kalėjimais, kuriuose buvo įrengti daugiaaukščiai gultai. Valstiečiai ilgą laiką negalėdavo nusiprausti, ir jų kūnus dažnai nusėdavo žaizdos. Jie bastydavosi po miestą prašydami išmaldos, tačiau vietiniams gyventojams buvo griežtai draudžiama jiems padėti. Netgi buvo uždrausta surinkti nuo gatvės lavonus. Žinoma, patys Archangelsko gyventojai taip pat baiminosi suėmimų.[146] Vologdoje taip pat buvo užgrobtos 47 cerkvės ir paverstos kalėjimais ištremtiems valstiečiams.[147]

Vienas iškiliausių šiuolaikinių sovietinių rašytojų pasakoja, kaip „Vochrovo mieste, rajono centre šiaurėje, mažame parkelyje prie stoties išbuožinti valstiečiai iš Ukrainos krisdavo išsekę ir čia pat mirdavę. Žmonės priprato kas rytą ten matyti krūvas lavonų; privažiuodavo vežimas ir ligoninės arklininkas Abramas sukraudavo į jį kūnus. Mirdavo ne visi atvežtieji. Kai kurie jų klajodavo dulkinomis siauromis gatvelėmis, vilkdami drebančias pamėlusias kojas, ištinę nuo vandenligės, žvelgdavo į kiekvieną praeivį šuniškomis, maldaujančiomis akimis...

jie nieko negaudavo. Patys miesto gyventojai galėdavo apsirūpinti duona tik pagal maisto produktų korteles, per naktį prastovėję eilėje, kol atsidarydavo krautuvės".[148]

Per šiuos tranzitinius punktus ar dar kitaip tremtiniai galiausiai pasiekdavo paskirties vietas – taigoje arba tundroje. Tiems iš jų, kurie buvo vežami į pačias šiauriausias Sibiro vietas, grėsė dar vienas pavojus, tykodavęs jų didžiosiose upėse, įtekančiose į Arkties vandenyną. Vienas šiuolaikinis sovietinis rašytojas savo romane pasakoja, kaip buožės buvo plukdomi plaustais Rūsčiąja upe ir kaip dauguma jų pražuvo jos sraunumose.[149]

Jeigu Sibiro taigoje pakeliui pasitaikydavo kaimas, buožes vienaip ar kitaip išskirstydavo po namus, o jeigu kaimo nepasitaikydavo, juos „išlaipindavo tiesiog į pusnynus. Silpniausieji mirdavo". Tie, kas turėdavo jėgų, eidavo kirsti miško ir statydavo lūšnas. „Jie dirbdavo beveik be miego, kad neleistų savo šeimoms mirtinai sušalti."[150]

Už Nadeždinsko (Sibire) buožių kolona iki savo naujosios gyvenvietės pėsčiomis nukeliavo 43 mylias (70 km) per keturias dienas. Kai jie atvyko į vietą, vienas GPU karininkas užšoko ant kelmo ir sušuko: „Štai čia ir bus jūsų Ukraina!" Ir, mostelėjęs ranka į aplink stūksantį mišką, pridūrė: „Kiekvienas, pamėginęs pabėgti, bus iš karto nušautas."[151]

Kitoje buožių tremties vietoje prie Krasnojarsko irgi nebuvo jokios pastogės, tačiau visa teritorija jau buvo aptverta spygliuotos vielos tvora, ir ją saugojo sargybiniai. Iš 4 000 ten pasiųstų buožių per du mėnesius mirė beveik pusė.[152]

Stovykloje prie Jenisiejaus buožes apgyvendino žeminėse.[153] Vienas vokiečių komunistas pasakojo, kaip buožes „apgyvendindavo" bekraštėse šalies platybėse nuo Petropavlovsko iki Balchašo ežero Kazachstane: „Į žemę buvo subesti kuoleliai su lentelėmis: „Gyvenvietė Nr. 5", „Gyvenvietė Nr. 6" ir t. t., o aplink juos – didžiulė plynė. Prie šių kuolelių atvarydavo valstiečius ir pasakydavo, kad dabar jie privalą patys savimi pasirūpinti. Valstiečiai imdavo kasti žemines. Daugelis jų mirė nuo šalčio ir bado pirmaisiais tremties metais."

Vienas šiuolaikinis sovietinis mokslininkas taip pat pasakoja, kad „per pirmuosius mėnesius visi darbingi tremtinių šeimų nariai buvo priversti įsitraukti į būstų statybas".[155]

Sibiro stovykloje Nr. 205, kuri buvo taigoje netoli Kopeisko, į šiaurę nuo Severnojės miestelio, iš pradžių stūksojo kelios lūšnos, kurias pastatė patys kaliniai. Veik pusę stovyklos vyrų pasiuntė kirsti miško, o likusiuosius – į šachtas; bevaikės ir netekėjusios jaunos moterys taip pat dirbo šachtose. Lapkritį senius, ligonius ir dar neturinčius nė 14 metų paauglius pasiuntė statyti žiemai būstų iš rąstų ir žemių. Vienam darbininkui skirtą paros racioną sudarė pinta skystos sriubos ir penkios uncijos duonos. Išmirė beveik visi ikimokyklinio amžiaus vaikai.[156]

1932 m., Bogatyrevka. „Ypatingosios gyvenvietės" barakai.

Šios valstiečių stovyklos oficialiai buvo vadinamos „ypatingosiomis gyvenvietėmis". Jos nebuvo laikomos įkalinimo įstaigomis, tačiau jas tiesiogiai prižiūrėjo OGPU, jos nebuvo įtrauktos į įprastą administracinę struktūrą.

1930 m. rugpjūčio 16 d. vyriausybė išleido dekretą dėl buožių kolektyvizacijos jų tremties rajonuose,[157] tačiau jis nesukėlė jokių faktinių padarinių. Vienas aukštas SSRS vyriausybės pareigūnas teigė, kad išbuožinti stovyklų gyventojai netgi teoriškai neturėjo balsavimo teisės, o jų kooperatyvams vadovaudavo „sovietinių teisėtvarkos organų įgaliotiniai, kuriuos šie organai ir skirdavo",[158] kitaip tariant, jais buvo skiriami OGPU darbuotojai.

„Ypatingųjų gyvenviečių" gyventojai neturėjo beveik jokių teisių, jie buvo laikomi atstumtaisiais ir ideologiniu, ir civiliniu požiūriu. Santuokos su „ypatingosios gyvenvietės" gyventoju ar gyventoja atveju žmogus iš šalies taip pat būdavo priskiriamas šiai naujųjų baudžiauninkų klasei.

Vienas užsienio komunistas pasakojo, kad kai į stovyklą ką tik atgabenti naujakuriai statydavosi molio lūšnas, „po gyvenvietę dažnai raiti jodinėdavo vietiniai partijos vadai. <...> Blogiausia būdavo ne tai, kad jie mus plūsdavo, įžeidinėdavo ir visaip žemindavo. Kartais jie turėdavo rimbus, kuriais perliedavo kiekvieną, kas tik pasipainiodavo jų kelyje – jais apčaižydavo netgi žaidžiančius vaikus".[159]

Iš pradžių tremtinių racionas buvo normuojamas pagal OGPU nurodymus. Šiaurinėse „ypatingosiose gyvenvietėse" išdirbio normą įvykdžiusiam tremtiniui buvo skiriamas 600 g duonos davinys per dieną; neįvykdžiusiam išdirbio normos tremtiniui buvo skiriamas 400 g duonos davinys per dieną, o nusižengėliui tekdavo tenkintis vos 200 g duonos daviniu per dieną.[160] Tai buvo daug mažiau nei paros davinys priverstinio darbo stovyklose netgi pačiais blogiausiais jų gyvavimo metais.

Savaime suprantama, kad „ypatingosios gyvenvietės" būdavo steigiamos atokiuose, veik negyvenamuose rajonuose. Didžioji jų dalis buvo sutelkta

aplink Archangelską, Vologdą ir Kotlasą, kitaip tariant, šiauriniuose ir šiaurės rytiniuose rajonuose. 400 mylių ilgio ruože Tolimojoje Šiaurėje, tarp Griazoveco ir Archangelsko, telkėsi daugybė tremtinių stovyklų. Iš pradžių šios stovyklos būdavo steigiamos 30 mylių atstumu nuo artimiausios geležinkelio stoties, vėliau jos buvo perkeltos į atokesnes vietas miškų gilumoje. Remiantis vieno mokslininko skaičiavimais, šiame rajone buvo sutelkta per du milijonus buožių (tai pati gausiausia vientisa tremtinių grupė), daugiausia atvežtų iš Ukrainos. Veik pusę jų sudarė vaikai, nors ilgainiui šis santykis pasikeitė, nes dauguma mažamečių vaikų išmirė nuo nepakeliamų gyvenimo sąlygų.[162]

Pagal oficialius duomenis, 1930 m. vasarį šiauriniuose šalies rajonuose gyveno per 70 000 ištremtų buožių šeimų[163] – kitaip tariant, apie 400 000 žmonių, ir jų skaičius nuolat augo.

Remiantis oficialiais duomenimis, nuo 1926 m. iki 1939 m. „miesto" gyventojų skaičius Karelijoje ir Murmanske padidėjo 325 000 žmonių, gyventojų skaičius SSRS šiaurės rytuose – 478 000 žmonių, o Viatkoje (dabar Kirovas) – 536 000 žmonių. Šį prieaugį dažniausiai nulėmė išbuožintų valstiečių, gyvenusių „ypatingosiose gyvenvietėse" ir darbo stovyklose, darbo pobūdis. (Jų darbą, kuris nebuvo susijęs vien tik su žemės ūkiu, statistikai galėjo lengvai apibūdinti kaip miesto ar pramoninį darbą.) Jeigu, remdamiesi toliau pateiktais duomenimis, laikysime, kad tremtinių, dirbančių „pramonėje" ir žemės ūkyje, skaičius yra apytikriai vienodas, tuomet gausime, kad anksčiau minėtuose rajonuose buvo apgyvendinta apie 2,5 mln. tremtinių.

Per 1930–1931 m. Krasnojarsko rajone (Sibire) buvo apgyvendinta 24 200 buožių šeimų.[164]

Didžiulės tremtinių partijos buvo vežamos ir į Narymą, esantį Sibiro tolimojoje šiaurėje. Tai kraštas, kurio žemė didžiąją metų dalį būna įšalusi, vasarą virstantis neišbrendama, bergždžia pelke. Štai kaip buožių atvykimą į šį kraštą 1931 m. aprašė Solženicynas:

> „Per Kočenovo kaimą (Novosibirsko srityje) 1931 m. vasarį, kai speigai kaitaliojosi su pūgomis, riedėjo begalinės konvojaus saugomos vežimų eilės, jos pasirodydavo iš užpustytos stepės ir vėl joje pranykdavo... Be galo be krašto driekėsi jos iki pat Narymo pelkių – ir šiose nepasotinamose klampynėse jie visi pasiliko. Dauguma jų vaikų mirė baisia mirtimi per šią žiaurią kelionę."

Vienas svarbus komunistų partijos aparato darbuotojas oficialioje ataskaitoje rašė, kad dar iki 1932 m. pradžios 196 000 „represuotų buožių iš centrinių šalies rajonų" buvo ištremta į Narymą (kuriame tuo metu gyveno tik 119 000 žmonių).[166] Pagal kitą oficialų šaltinį, į Narymą buvo iškeldinta 47 000 buožių šeimų.[167] Netgi

jeigu laikysime, kad vidutinę valstiečio šeimą tuomet sudarė apie penkis žmones, gausime maždaug 235 000 tremtinių, iš kurių mažiausiai 40 000 (t. y. 17 %) žuvo dar nepasiekę Šiaurės speigiračio, ir žuvusiųjų daugumą veikiausiai sudarė vaikai.

Kad ir kur atsidurdavo buožės, iš jų buvo laukiama darbo. Buožėms, kurie neįstengdavo dirbti sunkaus fizinio darbo, kartais suteikdavo paskolas ir skirdavo maisto davinius iki pirmojo derliaus; dirbdavo jie prižiūrimi sargybinių.[168] Tačiau anksčiau ar vėliau jie turėdavo pramisti tik iš to, ką sugebėdavo išspausti iš nesvetingos šiaurės žemės.

1932 m. vasario 3 d. Šiaurės apskrities partijos komitetas priėmė sprendimą dėl maisto produktų tiekimo tremtiniams „pagerinimo". Jame buvo skelbiama: „Būtina užtikrinti, kad iki 1934 m. naujai atvykusieji būtų aprūpinti duona, pašaru ir daržovėmis iš jų pačių užauginto derliaus." Kad šis planas būtų įgyvendintas, naujakuriai turėjo „90 000 ha miško plotą paversti dirbama žeme", kitaip tariant – 900 kv. km.

Teigiama, kad buožės tapo pagrindine darbo jėga „naujai sukurtuose" sovietiniuose ūkiuose[170] ir kad daugelis jų liko dirbti žemės ūkio darbų.

Kiti buvo panaudoti kaip darbo jėga kituose ūkio sektoriuose. Apie 60 % iš veik milijoninės deportuotų valstiečių partijos 1935 m. pradžioje dirbo „pramonės" įmonėse.[171] Tolimojoje šiaurėje „1931 m. pavasarį buvo priimtas sprendimas perduoti 10 000 buožių šeimų spalvotosios metalurgijos įmonių dispozicijon, ir dar 8 000 šeimų pasiųsti eksploatuoti Pečioros akmens anglių baseino turtų."[172]

Naujajame Magnitogorsko metalurgijos komplekse buvo įdarbinta 50 000 darbininkų. Maždaug 18 000 iš jų buvo apibūdinami kaip išbuožinti valstiečiai (be to, šiame komplekse po žeme darbavosi dar nuo 20 iki 25 tūkst. kalinių iš priverstinio darbo stovyklų, kurie ataskaitose buvo apibūdinami kaip nusikaltėliai – vagys, prostitutės ir valstybinio turto grobstytojai).[173] Vienas inžinierius iš Uralo prisimena, kaip 1931 m. atvyko keli sąstatai su buožėmis. Juos pasiuntė dirbti šachtose. Vėliau jis susidūrė su grupėmis išbuožintų valstiečių, priverstinai įdarbintų aukso, vario ir cinko kasyklose kituose šalies rajonuose.[174] Bačacke prie Tomės upės apie 5 000 buožių dirbo uosto statybose, gaudami po 7 uncijas duonos per parą, o kitais maisto produktais jiems buvo liepta apsirūpinti savarankiškai.[175]

Buožės, kuriuos įdarbindavo žemės ūkyje, kartais gan sėkmingai pasinaudodavo savo darbštumu ir turimais įgūdžiais. Pavyzdžiui, viename sovietiniame romane pasakojama apie tai, kaip 1928 m., pačioje išbuožinimo kampanijos pradžioje, grupę buožių išsiuntė į miško ruošos darbus. Naujoje vietoje jie triūsė nesudėdami rankų ir netrukus taip prasigyveno, kad juos vėl teko išbuožinti ir iškeldinti kitur.[176]

Neturėdami nei arklių, nei plūgų, tik su keliais kirviais ir kastuvais, patys atkakliausi tremtiniai sugebėjo išgyventi ir sukurti gan klestinčias kolonijas, iš

1930–1936 m. Išbuožinti tremtiniai priduoda savo žemės ūkio produkciją.

kurių juos vėl iškeldindavo, kai tik valdžia pastebėdavo jų augančią gerovę.[177] Pranešama, kad viena sentikių grupė sugebėjo sukurti klestinčią bendruomenę, kuri iki 1950 m. nepalaikė jokių ryšių su išoriniu pasauliu. Kai valdžia galiausiai aptiko šių žmonių gyvenvietę, juos visus apkaltino sabotažu.[178]

Kontroliuoti tremtinius buvo išties nelengva. Remiantis oficialiais duomenimis, iki ketvirtadalio ištremtų į Sibirą buožių, daugiausia jaunimo, pabėgo dar nė neįpusėjus ketvirtajam dešimtmečiui. Jie apibūdinami kaip patys pikčiausi sovietų valdžios priešai.

Apie bėglius sklando daugybė istorijų. Pavyzdžiui, pasakojama, kaip du jauni ukrainiečiai, atėmę iš stoties viršininko šautuvą ir pasiėmę tik keptuvę su trupučiu maisto, pabėgo į taigą, kurioje gyveno misdami elniena ir sumedžiotais paukščiais.[180]

Nors kai kuriems ir pavyko pabėgti, o dar kitiems dedant didžiules pastangas pasisekė išgyventi, tačiau būtina pabrėžti, kad dauguma iškeldintų valstiečių žuvo.

Jemecke buvo didžiulė stovykla, kurioje dažniausiai apgyvendindavo šeimas, netekusias tėvų, daugiausia vaikus. 32 000 žmonių gyveno 97 barakuose. Stovykloje dažnai kildavo tymų ir skarlatinos epidemijos, ir nebuvo jokios medicinos pagalbos. Dienos maisto davinį sudarė 14 uncijų juodos duonos, 3,5 uncijos sorų ir 3,5 uncijos žuvies. Mirtingumas buvo siaubingai aukštas, vaikai būdavo laidojami kone kasdien. Vėliau, dar kartą lankydamasis šioje vietovėje, vienas buvęs stovyklos kalinys pamatė, kad kapinės, kuriose anksčiau stirksojo begalinės kryžių eilės, buvo sulygintos su žeme – veikiausiai valdžios įsakymu.[181]

Viename kaime iš daugiau nei penkiasdešimties suimtų buožių šeimų narių 1942 m. penki sugrįžo namo su padirbtais dokumentais. Jie papasakojo, kad juos ištrėmė į vietovę, esančią už kelių šimtų kilometrų į pietus nuo Sverdlovsko, ir kad visi jų stovykloje buvę žmonės, išskyrus juos, mirė nuo bado ir nuo nepakeliamų darbo sąlygų.[182]

Vieną valstietį iš Ukrainos kartu su žmona, devynetu vaikų ir karšinčiais tėvais ištrėmė į Solovkų salas. Valstiečio sūnui – devynmečiam berniukui – pavyko pasprukti, nors sargybinis ir pašovė jam koją. Likusieji šeimos nariai žuvo.[183]

Tomsko stovykloje-izoliatoriuje, kur buvo laikoma per 13 000 buožių, paros davinį sudarė 9 uncijos duonos ir dubenėlis „sriubos". Kasdien čia mirdavo nuo 18 iki 20 žmonių.[184] Iš 4 800 buožių, 1931 m. spalį atvežtų į miško ruošos stovyklą Sibire, iki 1932 m. balandžio mirė 2 500.[185] 1932 m. pavasarį ukrainiečių „ypatingajai gyvenvietei" Medvežei (Urale) buvo nutrauktas maisto tiekimas. Nuo bado (kaip netrukus ir pačioje Ukrainoje) mirė daugybė žmonių.[186]

Solženicynas pasakojo apie tai, kaip 60–70 tūkst. žmonių atgabeno į Vasiugano (upė Sibire, Obės kairysis intakas) aukštupį ir išlaipino be jokio maisto ir darbo įrankių sausumos lopinėlyje, iš visų pusių apsuptame pelkių. Vėliau pas juos buvo pasiųstas laivas su maisto produktų kroviniu, tačiau jam nepavyko ledo sukaustyta upe nusigauti iki tremtinių stovyklos ir visi joje buvę valstiečiai mirė badu. Pranešama, kad šiuo atveju buvo atliktas tyrimas ir kad vienas iš kaltininkų buvo sušaudytas.[187]

Remiantis gan patikimais šaltiniais, galima teigti, kad iš viso žuvo nuo ketvirtadalio iki trečdalio išbuožintų tremtinių.[188] Daugumą jų, kaip jau minėta, sudarė vaikai. Vienas Jemecko stovykloje įkalintas buožė pasakojo: „Balandžio 18 d. mirė mano dukrelė. Trejų metukų „nusikaltėlė" taip sumokėjo už „nusikaltimus", kuriuos padarė jos tėvai ir seneliai."[189]

Viename 1934 m. Maskvoje išleistame romane pateikiamas ganėtinai atviras apibendrinimas, paaiškinantis partijos vykdytą buožių naikinimo politiką: „Nė vienas jų dėl nieko nebuvo kaltas, tačiau jie priklausė klasei, kuri buvo dėl visko kalta."[190]

7 SKYRIUS

Beatodairiška kolektyvizacija ir jos pralaimėjimas (sausis–kovas, 1930 m.)

Aš neatiduosiu, ką esu paveldėjęs iš savo tėvų.
Karalių pirma knyga 21, 4

„Išbuožinimo" išvengusiems valstiečiams buvo numatytas kitoks likimas. Jų taip pat laukė priverstiniai gyvensenos pokyčiai. Kalbant Stalino pamėgtais žodžiais, prasidėjusios kolektyvizacijos varomąja jėga tapo *„iš viršaus* vykdoma revoliucija" (kurią neva tiesiogiai palaikė valstiečiai „iš apačios").[1]

Tiesą sakant, esminį postūmį kolektyvizacijai suteikė Stalino ir grupelės jo bendrų 1929 metais priimti nutarimai. Žinoma, šie nutarimai, vertinant juos bendru strateginiu požiūriu, buvo giliai įsišakniję partijos istorijoje bei visoje marksistinėje pasaulėžiūroje. Vertinant juos tiesiogiai taktiniu požiūriu, jų atsiradimo priežastimi tapo vidiniai partijos vadovybės, kurioje ideologinės dogmos tikslai buvo glaudžiai susipynę su kova dėl valdžios, persigrupavimai.

Vakarų teoretikai šiam etapui priskiriamus komunistų partijos planus bei veiksmus kartais aiškina remdamiesi požiūriais, kurie vakariečiams atrodo natūralūs, logiški arba racionalūs. Kažkoks ortodoksinis sovietų apžvalgininkas palankiai atsiliepia apie vieną Vakarų teoretiką, kuris, kitaip nei dauguma jo kolegų, rašo apie „plačiai paruoštą kolektyvizacijos programą".[2] Jokia tokia programa neegzistavo. Iš tikrųjų, kaip jau esame pastebėję, tai buvo viena iš prielaidų, pagimdžiusių beatodairišką kolektyvizaciją, kurią Stalinas ir jo bendrai žingsnis po žingsnio skubino partiją paversti plataus masto kampanija, vykdoma be jokio aiškaus, tvirtai argumentuoto plano (tuo pačiu metu nutildant rimtus ekonomikos planuotojus). Iš tiesų, dabar laikomasi kaip tik tokio oficialaus

„Derliaus diena ir kolektyvizacija. Kolūkis „Bedievis". Sovietinės kolektyvizacijos laikų plakatas.

požiūrio: žemės ūkio kolektyvizacija buvo neabejotinai reikalinga. Atsižvelgiant į objektyvią situaciją XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pradžioje, lengvatos privatiems ūkiams tapo neišvengiama būtinybe. Padėtis pagerėjo, tačiau tolesnę pažangą stabdė „pasenęs žemės ūkio produkcijos gamybos būdas". Reikėjo nedelsiant paspartinti pramonės plėtrą ir suvisuomeninti žemės ūkį. Labiausiai tam trukdė smulkių valstiečių ūkių neefektyvumas bei „buožių" priešiškumas. Todėl partija galėjo sutelkti varginguosius valstiečius bei vidutiniokus kolektyvizacijai ir sunaikinti „klasinį priešą" tik pradėjusi su pastaraisiais „klasinį karą". (Taip buvo išspręsta grūdų krizė, kadangi socialistinis ūkininkavimas yra daug efektyvesnis už kapitalistinį ūkininkavimą ir t. t., ir pan., tačiau neužsibūkime prie šių teiginių.)

Toks paveikslas labai panašus į visišką pramaną; ypač neįtikėtini teiginiai apie (faktiškai neegzistuojančią) klasių kovą ir didesnį kolektyvinio ūkininkavimo produktyvumą. Tačiau net ir atsiejus kolektyvizaciją nuo jos esmės bei padarinių, ji tikrai nebuvo vykdoma nei racionaliai, nei kruopščiai suplanuotu būdu.

Iš esmės buvo atkurta „karinio komunizmo" atmosfera – liejosi karinis žargonas, aidėjo utopiniai šūkiai, valstietija patyrė žiaurias represijas, ekonomikos reikalus sprendė beraščiai. Partiją apėmė isterijos atmosfera, su (kaip taikliai pastebėjo Adamas Ulamas) „išlaisvėjusia demonų ir raganų retorika".

Bet ar egzistavo kita alternatyva įsigalėjus vienpartinei diktatūrai? Dešinieji numatė beatodairišką kolektyvizaciją virsiant gilia krize. Kita vertus, idėja, kad laipsniška kolektyvizacija galėtų pritraukti pavienius valstiečius, galbūt net per artimiausius dešimtmečius, skamba ganėtinai viltingai. Gali būti, jog

alternatyva glūdėjo koalicijoje, sudarytoje tarp komunistinio režimo, atsisakiusio savo principinės schemos ir „atsivėrusio į dešinę“, buvusių menševikų iš Valstybės planavimo komiteto („Gosplan“) bei kitų kairiajame sparne susikūrusių partijų (kaip, pavyzdžiui, 1956-ųjų Budapešte), kurioms visuomenė būtų pakankamai pakanti. Tokia koalicija būtų galėjusi sukonstruoti kažką panašaus į „žmonių socializmą“. Toks požiūris iš tiesų egzistavo. Tačiau dešinieji laikėsi kitokios pozicijos. Ir jų vengimas atsiverti už partijos ribų esančioms jėgoms pasmerkė juos politiniam bejėgiškumui. Be to, kaip teigia Isaakas Doičeris, „nuo pat tos akimirkos, kai išnyko smulkieji žemvaldžiai, dešinioji opozicija neteko tvirto pagrindo“.[3]

Stalino kursas į kolektyvizaciją nėra jo asmeninis išradimas ar koks nors triukas (arba tokiu buvo tik nedideliu mastu). Šią „kolektyvizacijos revoliuciją“ palaikė didžioji dalis partijos aktyvistų, o gerokai aukštesniame lygyje – senų revoliucionierių pogrindininkų branduolys, kaip antai Kirovas ir kiti panašūs veikėjai. Netgi dauguma „kairiųjų“ susitelkė aplink Staliną, kai tik buvo paskelbta kova dėl kolektyvizacijos, nors iš pradžių daugelis jų laikė save kultūringesniais ir manė, kad jie patys nesiimtų tokių žiaurių priemonių. Tačiau ir juos pavyko įtikinti, kad, siekiant didingo tikslo, būtina pakilti aukščiau „smulkmeniškumo“. Nuo pat tos akimirkos, kai įsiplieskė nauja revoliucija, partijoje kilo įsitikinimas (anot vieno to laikotarpio pareigūno, ilgai nepritarusio Stalinui), kad „bet kokios permainos partijos vadovybėje būtų nepaprastai pavojingos, <...> šalis privalėjo toliau laikytis pasirinkto kurso, nes sustojimas ar mėginimas atsitraukti dabar prilygtų visų iškovojimų praradimui“.[4]

Beatodairiška kolektyvizacija buvo pradėta ne tik be rimto ekonominio pasirengimo, bet ir nesukūrus reikiamo jos administravimo aparato. Kaip ir 1918 m., iš prašalaičių būdavo paskubomis formuojami trejetai („troikos“) ir kiti *tik konkrečiam tikslui* reikalingi organai, kurie veikė kaime be atodairos savivaliaudami.

Novo Krasnos kaimo Arbuzinkos rajono Odesos srities aktyvistai aptaria grūdų nusavinimą iš valstiečių, 1932 m. lapkritis.

Senosios kaimo tarybos, kooperatinės bendrovės, kolūkių valdybos ir kitos organizacijos tiesiog sužlugo. 1960 m. SSRS išleistoje „Partijos istorijoje" aktyvistų iš miestų siuntimo į kaimus klausimas traktuojamas taip:

> „Valstiečiai matė, kad partija ir vyriausybė, nugalėdamos sunkumus, stato traktorių ir kitos žemės ūkio technikos gamyklas. Gausios valstiečių delegacijos apsilankė naujuose fabrikuose ir statybvietėse, dalyvavo darbininkų susirinkimuose ir persiėmė jų entuziazmu. Grįžę į kaimus, šie pažangūs darbščiosios valstietijos atstovai ėmėsi iniciatyvos steigti naujus kolūkius. Organizuoti pramonės įmonių ir statybų darbininkai sutiko globoti kaimo rajonus ir pasiuntė į juos gausias darbininkų brigadas. Taip prasidėjo masinis judėjimas už stojimą į kolūkius, judėjimas, peraugęs į masinę kolektyvizaciją."[5]

Nors visą šį aprašymą persmelkia begėdiška tuometinių įvykių idealizacija, jis aiškiai atspindi vieną aplinkybę: lemiamą vaidmenį, kaip ir 1928–1929 m., vėl turėjo atlikti pasiuntiniai iš miestų. Tačiau šįkart, kitaip nei ankstesniais metais, buvo ruošiamasi daug ilgesnei ir kur kas platesnio masto aktyvistų invazijai į kaimą.

Pravda pažymėjo, kad įgaliotinius, kuriuos partija 1928–1929 m. siųsdavo į kaimą taikyti „socialinės įtakos" metodų, valstiečiai buvo praminę „gastrolieriais". Jie apvažiuodavo keletą kaimų ir kiekviename jų pasilikdavo tol, kol būdavo nustatinėjamos iš valstiečių rekvizuojamų grūdų normos. Jie neturėjo ilgalaikių įgaliojimų.[6]

Dabar buvo nuspręsta imtis kaimo sutelktomis pajėgomis. Kaimo užgrobimui vadovauti buvo mobilizuojami „dvidešimtpenkiatūkstantininkai" (darbininkai komunistai). Galiausiai buvo atrinkta ir išsiųsta į kaimus ne 25 000, o „per 27 000 komunistų".[7] Jų užduotis, priešingai nuo jų pirmtakų vykdytų užduočių, buvo likti kaime ir jam vadovauti. 1930 m. sausį dvidešimtpenkiatūkstantininkai, baigę dviejų savaičių trukmės kursus, buvo išsiuntinėti po kaimus. Iš pradžių buvo tikimasi, kad kaime jie praleis metus, vėliau šis terminas buvo pratęstas iki dvejų metų, o dar vėliau, 1930 m. gruodžio 5 d., CK nusprendė, kad miestų darbininkai turi nuolat dirbti kaime.[8]

Iš pradžių dvidešimtpenkiatūkstantininkams pažadėjo mokėti mėnesinį 120 rublių atlyginimą. Tačiau žadėti pinigai ne visada juos pasiekdavo: išliko vienos dvidešimtpenkiatūkstantininkų, dirbusių Viazmos rajone, grupės laiškas, kuriame jie skundžiasi, kad kolūkiai, neturėdami pakankamai lėšų, negali jiems mokėti algų, todėl jie „priversti važiuoti namo".[9] Oficialiuose dokumentuose gausu panašių nuogąstavimų dėl atlyginimų, per didelių normų ir kt. Kai kuriose oficialiose ataskaitose labai realistiškai parodyta ir valstiečių reakcija į naujuosius

vadovus. Pavyzdžiui, juose cituojamos tokios valstiečių pastabos: „Jeigu miesto darbininkas gali vadovauti darbui kaime, pasiųskite mus vadovauti gamykloms"; arba: „Pasodino mums ant sprando naujus prievaizdus." Valdžios pareigūnas taip komentuoja šias pastabas: „Kai kur buožių propaganda buvo sėkminga."[10] Tačiau ir dvidešimtpenkiatūkstantininkais ne visada būdavo galima pasikliauti, nes kai kurie jų „siekdavo pigaus populiarumo" ir „pasiduodavo atsilikusių kaimo elementų vartotojiškoms nuotaikoms".[11] Kolūkių centras pasmerkė dvidešimtpenkiatūkstantininkus, kurie tvirtino (visiškai pagrįstai), kad sėklinių grūdų rekvizicija sužlugdysianti būsimą sėją. Buvo nuspręsta šiuos dvidešimtpenkiatūkstantininkus atšaukti iš kaimo ir pašalinti iš partijos.[12]

Kijevo srities Gorodiščės kaimo *kolchozo* pirmininkas ir aktyvistai, surinkę kolūkiečius į susirinkimą, 1932 m.

Iki vasario vidurio į kaimą dirbti buvo išsiųsta 18 000 partinių darbininkų, ir 16 000 iš jų buvo nukreipti tiesiogiai į kolūkių sistemą, tačiau veik trečdalis jų vėliau buvo atšaukti.[13] Vis dėlto 1930 m. gegužę kolūkiuose dirbo 19 581 dvidešimtpenkiatūkstantininkas, kurių dauguma ėjo kolūkių pirmininkų pareigas arba užėmė kitus svarbius postus.[14]

1930 m. pavasarį dvidešimtpenkiatūkstantininkų pajėgos buvo papildytos 72 204 „darbininkais", pasiųstais į kaimą laikinam darbui; tarp jų buvo 13 000 komjaunuolių, turėjusių sąskaitininko specialybę[15], ir 50 000 karių ir jaunesniųjų karininkų, apmokytų prieš demobilizaciją, kaip vykdyti kolektyvizaciją. Vien tik Ukrainoje 1930 m. vasario pabaigoje kaimuose, kuriuose jau dirbo 23 000 atrinktų pramonės darbininkų, pasirodė dar 23 500 pareigūnų.[16]

Tačiau reikalai toli gražu klostėsi ne taip sklandžiai, kaip gali pasirodyti iš pateiktų skaičių. Viename oficialiame pranešime teigiama, kad Jelnėje (RSFSR) partijos rajono komitetas priėmė 1933 m. rugpjūtį sprendimą mobilizuoti 50 komunistų į darbą kaime. Tačiau buvo mobilizuota vos 20 žmonių, ir tik ketvertas jų iš tiesų išvyko į kaimą: iš pastarųjų vienas pats kadaise buvo valstiečiu, o likusysis trejetas nieko nenutuokė apie žemės ūkį. Spalį buvo įsakyta mobilizuoti dar 15 komjaunuolių; į kaimą išvyko tik keturiese, ir iš jų dvejetą netrukus išsiuntė atgal už girtuokliavimą ir nekompetentingumą.[17]

Tačiau, nepaisant panašių nesėkmių, partijai vis dėlto pavyko suburti kaime pakankamai didelį nuolatinių aktyvistų būrį. Apie dvidešimtpenkiatūkstantininkų

gautus nurodymus ir jų nuotaikas galima spręsti iš vieno susirinkimo, kuriame dalyvavo 80 partinių aktyvistų, dalyvio prisiminimų. Gubernija atsiliko pagal daugelį kolektyvizacijos rodiklių, todėl jie buvo šešioms savaitėms išsiųsti į jos kaimus. Susirinkime kalbėjo M. M. Chatajevičius:

„Į vietinius kaimo organus būtina įlieti bolševikinės geležies. Štai kodėl esate ten siunčiami. Privalote suvokti didžiulę atsakomybę partijai ir be jokių dvejonių, be jokio supuvusio liberalizmo vykdyti jums patikėtas pareigas. Išmeskite savo buržuazinį humaniškumą pro langą ir elkitės taip, kaip dera elgtis tikriems bolševikams, vertiems draugo Stalino pasitikėjimo. Muškite buožes ir jų parankinius visur, kur tik jie išdrįs pakelti galvas. Tai karas – arba jie, arba mes! Visus dvokiančius kapitalistinio ūkininkavimo likučius būtina bet kokia kaina nušluoti nuo žemės paviršiaus!

Toliau, draugai, būtina žūtbūt įvykdyti vyriausybės nustatytą grūdų nusavinimo planą. Buožės, netgi kai kurie vidutiniokai ar „vargingieji" valstiečiai neatiduoda grūdų, sabotuoja partijos politiką. O vietiniai valdžios pareigūnai dažnai elgiasi neryžtingai, pasiduoda silpnumui. Jūsų užduotis – atimti grūdus bet kokia kaina, ištraukti juos iš visų slaptaviečių – krosnių, palovių, rūsių, kiemuose įrengtų slaptaviečių.

Jūs, partijos brigadų nariai, privalote parodyti valstiečiams, kas yra bolševikinis tvirtumas. Privalote rasti gūdus, ir jūs juos surasite. <...> *Drąsiai imkitės kraštutinių priemonių*. Už jūsų pečių – partija. Nenuvilkite draugo Stalino. Tai gyvybės ir mirties klausimas. Geriau padaryti per daug, nei per mažai.

Trečia svarbi užduotis – užbaigti kūlę, taip pat suremontuoti įrankius, plūgus, traktorius, javapjoves ir kitus padargus.

Klasių kova kaime paaštrėjo. Dabar ne laikas pasiduoti supuvusiam sentimentalumui. Užsimaskavę buožių agentai prasiskverbia į kolūkius, kur užsiima sabotažu ir skerdžia gyvulius. Privalote būti tikrais bolševikais – budriais, nesutaikomais ir narsiais. Tikiu, kad įvykdysite partijos ir mūsų brangaus Vado nurodymus."[18]

Kitas partijos aktyvistas po daugelio metų rašė:

„Mus apgavo, nes norėjome būti apgauti. Mes taip stipriai tikėjome komunizmu, jog buvome pasirengę pateisinti bet kokius nusikaltimus, jeigu tik juos bent kiek pagražindavo komunistine frazeologija. <...> Mes nenorėjome plačiau pažvelgti į tai, kas vyko. Jeigu susidurdavome su pavieniu nemaloniu reiškiniu, stengdavomės save įtikinti, kad, apskritai paėmus, šalyje reikalai klostosi taip, kaip juos nušviečia partija <...>, kitaip tariant, viskas vyksta taip, kaip ir turi vykti pagal komunistinę teoriją."[19]

Tačiau ne visi partijos pasiuntiniai turėjo tokią tvirtą ideologinę motyvaciją. Mėgstamas Stalino rašytojas Michailas Šolochovas taip apibūdina paskatų, raginusių veikti ištikimus partijai aktyvistus, prigimtį: iš dalies tai entuziastingas tikėjimas traktoriumi, iš dalies neapykanta buožei, įkūnijančiam „savininkiškumą" ir „priešų stovyklą", iš dalies noras atkeršyti už pilietinį karą ir ekonominę eksploataciją ir iš dalies ištikimybė pačiam žodžiui „revoliucija", pagrįsta perskaitytomis naujienomis laikraščiuose apie klasių kovą Kinijoje ir kitose šalyse („Jis mano, kad jis nuduria jautuką, tačiau iš tikrųjų beda peiliu į nugarą pasaulinei revoliucijai!"). Jeigu pridėsime įprotį priimti partijos įsakus kaip patį aukščiausią kriterijų, gausime ganėtinai išsamų vaizdą.

Anot Vasilijaus Grosmano, kaimų aktyvistų komitetuose būdavo pačių įvairiausių žmonių – „tokių, kurie tikėjo propaganda, neapkentė parazitų ir buvo pačių vargingiausių valstiečių pusėje, kaip ir tokių, kurie stengėsi išnaudoti situaciją savo naudai. Tokie nužudytų ir tėvą, ir motiną, ir vien tik tam, kad įvykdytų nurodymus".[20]

O dėl mažiau idėjai atsidavusių aktyvistų, jau matėme, kaip siautėjo kaime godumo ir valdžios troškimo apakinti gaivalai. Vienas šiuolaikinis sovietinis apžvalgininkas atvirauja, kad per kolektyvizacijos kampaniją „naujos idėjos ir šūkiai vieniems tapo kelrode žvaigžde, kitiems – praturtėjimo ir kopimo karjeros laiptais svertu, o dar kitiems – tiesiog demagoginiais pažadais, pridengiančiais savanaudiškus motyvus ir siekius".[21]

Kitas šiuolaikinis sovietinis rašytojas parodo, kaip įgimtas žiaurumas persipina su ideologija. Jis pasakoja apie vieną kolūkio vadovą, amoralų tinginį, kurio didžiausia svajonė – „prikūrenti didžiulę pirtį, prileisti garo, suvaryti vidun visus šventikus su kapitalistais ir padegti".[22]

Kaimuose partijos pasiuntiniai organizuodavo savo vietinius šalininkus įvairiais būdais. M. Šolochovas rašo, kaip Dono kazokų kaime Gremiačij Log vienas dvidešimtpenkiatūkstantininkas surenka 32 žmones – neturtingus kazokus ir aktyvistus, kurie „nusprendžia", net ir negavę daugumos kaimo gyventojų pritarimo, kolektyvizuoti ir išbuožinti. Kur tik būdavo įmanoma, partijos nariai užimdavo administracinius postus. Viename rajone 22 iš 36 partijos narių buvo išrinkti kolūkių pirmininkais.[23] Dauguma šių komunistų (ypač Ukrainoje) buvo rusų tautybės dvidešimtpenkiatūkstantininkai. Tačiau komunistų vos pakakdavo svarbiausiems postams užimti, todėl didžiąją dalį vietinių aktyvistų sudarydavo komjaunuoliai. Netgi 1933 m. birželį viename iš Rusijos rajonų nebuvo nė vienos komunistų kuopelės, ir 75 kolūkiams teko vos 14 komunistų, tačiau veikė 16 komjaunimo kuopelių, kurioms priklausė 157 nariai, ir dar 56 komjaunuoliai buvo išsibarstę po likusius kolūkius.[24] Vienas iš vietinių pareigūnų pastebėjo, kad jaunimas veržėsi į komjaunimą, kad išsisuktų nuo darbo laukuose.[25] Be to,

kaimuose veikė ir kur kas gausesnis „nepartinis aktyvas", turėdavęs vykdyti įvairias politines ir valstybines užduotis kaime.[26]

Tokiomis sąlygomis valdžia kaime atitekdavo toli gražu ne patiems geriausiems žmonėms, nors kartais tarp jų pasitaikydavo ir partijos veteranų, vis dar puoselėjančių tam tikras iliuzijas. Bet kokiu atveju, tie, kurie nuo pat pradžių nepasibjaurėjo savo darbu, ir tie, kurie ilgainiui tapo jo aukomis, darėsi vis žiauresni. Uždarant cerkvę viename iš Ukrainos kaimų „Kobzaras, Belousovas ir kiti ėmėsi darbo su pasimėgavimu. Pamažu, nepastebimai jie tapo gyventojų antagonistais ir mėgavosi tuo, kas kitiems kaimiečiams kėlė pasipiktinimą – ir būtent dėl to, kad tai kėlė jiems pasipiktinimą".[27]

Tačiau, kaip jau turėjome progos įsitikinti, ne visi dori aktyvistai ar partijos nariai galėjo susitaikyti su sunkia moraline našta. Ukrainoje oficialus komunistų organas su kartėliu pripažino, kad vargingųjų valstiečių komitetai, partijos atrama kaime, dažnai sabotuodavo kolektyvizaciją.[28] *Pravda* daugybę kartų pasmerkė kaime dirbusius komunistus, „dezertyravusius"[29] iš kolektyvizacijos fronto. Viename laikraštyje netgi buvo rašoma apie jauną agronomą, kuris išstojo iš partijos, kai praleido savaitę kaime ir, pagrįsdamas savo apsisprendimą, rašė: „Aš netikiu kolektyvizacija. Jos tempas... per greitas. Partija laikosi neteisingo kurso. Ir mano žodžiai tebūna jai perspėjimas."[30] Tuometinėje Centrinėje Juodžemio gubernijoje iš partijos buvo pašalinti 5 322 žmonės, ir keletas rajoninių komitetų buvo išformuoti už „dešinįjį oportunizmą".[31] Ukrainoje Poltavos gubernijos Drabovsko rajone buvo suimta 30 aktyvistų (įskaitant ir rajono partijos komiteto sekretorių Bodoką). 1932 m. liepą prasidėjo viešas teismo procesas, kuriame jie buvo kaltinami aplaidumu ir „suokalbiu su buožėmis". Kaltinamieji buvo nuteisti kalėti nuo dvejų iki trejų metų.[32]

O kalbant apie vietinės administracijos organus, pastarieji tiesiog nustojo efektyviai veikti. Dalinai tai įvyko dėl to, kad dauguma kaimo tarybų, nepaisant visų ankstesnių valymų, priešinosi kolektyvizacijai. Viename kaime, kaip teigiama OGPU ataskaitoje, kaimo tarybos pirmininko pavaduotojas pirmasis pradėjo pjauti gyvulius, kad šie neatitektų kolūkiui.[33] Tokie poelgiai buvo būdingi tam laikotarpiui, todėl 1930 m. sausio 31 d. buvo paskelbtas įsakas dėl „perrinkimų" į tas „kaimo tarybas, į kurias prasiskverbė priešiški elementai", ir į tuos rajonų vykdomuosius komitetus, kurie nesugebėjo vadovauti žemės ūkio kolektyvizacijos darbui kaimo tarybose. Vidurio Pavolgyje „triuškinanti dauguma kaimo tarybų <...> nesugebėjo pasiekti lygio, būtino naujų užduočių įgyvendinimui".[34] Viename, kaip buvo rašoma, tipiškame rajone nuo 1929 m. pradžios iki 1930 m. kovo iš 370 kaimo tarybų pirmininkų buvo nušalinti 300.[35] Iš viso iki 1930 m. kovo buvo nušalinta nuo pareigų ne mažiau kaip 82 % kaimo tarybų pirmininkų ir tik 16 % iš jų paliko šias pareigas savo noru.[36] Vakarų gubernijoje

iš 616 kaimo tarybų pirmininkų nuo pareigų buvo nušalinti 306, o 102 buvo „patraukti į teismą".[37] Viename slaptame dokumente teigiama, kad šioje gubernijoje per 1929 m. kaimo tarybos taip ir „neatsigręžė į kolūkius", nors 97 kaimo tarybose buvo surengti perrinkimai. „Daugumoje tarybų" visais įmanomais būdais buvo stengiamasi vilkinti ekonominių bei politinių klausimų sprendimą, taip pat išryškėjo „akivaizdus nuolaidžiavimas buožėms".[38] Tuomet buvo pradėta taikyti kaimo tarybų „susinaikinimą" partijos įgaliotinių iniciatyva. Netgi aukštesniame lygyje, pavyzdžiui, rajonų vykdomuosiuose komitetuose, pasitaikydavo ir tokių organų, kuriuose nebūdavo *nė vieno* nario, išrinkto pagal įprastą procedūrą.[39] Kaimo tarybas dabar pradėjo veiksmingai išstumti skiriami biurai ir trejetai;[40] 1930 m. sausio 25 d. išleistas vyriausybės įsakas oficialiai įteisino partijos įgaliotinių ir trejetų sistemą,[41] ir suteikė pastariesiems įgaliojimus, viršijančius įprastų valdžios organų teises.

Dar 1929 m. gegužę, kai jau buvo priimtas pirmasis penkmečio planas, kaimo bendruomenė buvo traktuojama kaip „kooperatinis sektorius", turintis tiekti didžią dalį šaliai reikalingų grūdų; buvo manoma, kad tai paskatins kaimą pereiti prie kolektyvinio ūkininkavimo.[42] Iš tikrųjų, kaip pastebi vienas Vakarų mokslininkas, „šiai kaimo organizacijos formai, aprėpusiai visas visuomeninio gyvenimo kaime puses ir giliai įsišaknijusiai per keletą šimtmečių, valstiečių kolektyvizacijos procese nebuvo numatyta jokio vaidmens".[43] Galiausiai 1930 m. liepos 10 d. dekretu senoji kaimo bendruomenė buvo galutinai panaikinta beatodairiškos kolektyvizacijos srityse; netrukus ji išnyko ir kitur.

Vietiniams valdžios organams būdavo nurodoma „iš viršaus", kiek kolūkių jie privalo sukurti ir kiek juose turi būti kolūkiečių, ir tai visiškai nesiderino su savanoriškumo principu. Vienam kaimo komunistui Kalinino srityje buvo įsakyta užrašyti į kolūkį šimtą šeimų, tačiau jam pavyko įtikinti tapti kolūkiečiais tik apie tuziną šeimų, ir apie tai jis pranešė aukštesnei instancijai. Už tai jį

Krušilincų kaime Vinycios srityje iš valstiečių atimami arkliai *kolchozui*, 1931 m.

apkaltino kolektyvizacijos sabotavimu ir pagrasino, jog būsiąs pašalintas iš partijos, jeigu nesurinksiąs į kolūkį reikiamo žmonių skaičiaus. Sugrįžęs į kaimą, šis komunistas ėmė gąsdinti valstiečius, kad, jeigu jie nestosią į kolūkį, jų turtas bus ekspropriijuotas, o jie patys būsią ištremti. „Jie visi sutiko", tačiau dar tą patį vakarą pradėjo pjauti savo gyvulius. Kai komunistas pranešė apie tai partijos komitetui, ten dėl to niekas nesuko galvos: svarbiausia, kad buvo įvykdytas partijos paskelbtas planas.[44]

Savanoriškumo principo fiktyvumą gan keistais ir dviprasmiškais pareiškimais dažnai pripažindavo ir patys politbiuro nariai, tarp kurių buvo ir artimiausi Stalino bendražygiai. Pavyzdžiui, Kaganovčius (1930 m. sausį) pareiškė, kad kolūkių kūrimui ir plėtrai „tiesiogiai ir išimtinai" vadovavo tik partinio aparato darbuotojai.[45]

Vis dėlto šiuolaikiniai sovietiniai mokslininkai, pavyzdžiui, S. P. Trapeznikovas, nesiliauja tvirtinti, kad dauguma valstiečių savanoriškai pasirinko kolektyvizaciją. Šis požiūris pastaruoju metu nuolat brukamas, ir rimti kolektyvizacijos tyrinėtojai, rašę šia tema šeštajame ir septintajame dešimtmečiais, buvo nutildyti. Tačiau, kaip ne kartą teko įsitikinti, sovietiniai rašytojai, kurių kūriniai buvo išleisti Maskvoje iki 1982 m., yra gerokai atviresni nei partijos ideologai. Vienas jų kalba tiesiai: „Kuo plačiau ir atkakliau buvo įgyvendinama kolektyvizacija, tuo dažniau ji susidurdavo su svyravimais, netikrumu, baime ir pasipriešinimu."[46]

Dažnai tvirtinama, kad nuolatiniai susirinkimai ir laisvai besiliejanti propaganda pakėlė valstiečių „kultūrinį lygį", ir jie patys įsitikino kolūkių pranašumu. Iš tikrųjų visi šie susirinkimai veikė kaip prievartos įrankis. Dažniausiai partijos

Donecko srities Udačnės kaimo valstiečiai, suvaryti į *kolchozo* steigimo susirinkimą, 4-ojo dešimtmečio pradžia.

pasiuntinys kreipdavosi į susirinkime dalyvaujančius valstiečius su klausimu: „Kuris iš jūsų nusistatęs prieš kolūkį ir sovietų valdžią?“[47] Arba paskelbdavo: „Privalote nedelsdami stoti į kolūkį. Kas nestos – tas sovietų valdžios priešas.“[48]

Neseniai paskelbtoje oficialioje sovietinėje studijoje cituojamas (pagal vietinius archyvus) vienas partijos pareigūnas iš Šiaurės Kaukazo, kuris sako valstiečiams: „Karlas Marksas, mūsų brangus vadas, rašė, kad valstiečiai – tarsi bulvės maiše. Mes jus supylėme į savo maišą.“[49] Netgi išorinių formalumų būdavo laikomasi tik labai ribotu mastu. Vieno Pavolgio kaimo valstiečių susirinkime, kuris priėmė sprendimą dėl viso kaimo kolektyvizacijos, dalyvavo gal tik ketvirtadalis ar trečdalis gyventojų. Ir tokių atvejų užfiksuota be galo daug.[50]

Iš pradžių susirinkimuose pasigirsdavo ir aktyvistus smerkiančių balsų. Viename M. Šolochovo romane vienas valstietis atsisako, nepaisydamas visų garantijų, priduoti sėklinius grūdus į bendrą aruodą:

> – Todėl, kad pas mane jiems bus saugiau. Jeigu grūdus atiduosiu jums, pavasarį nė tuščių maišų neatgausiu. Mes irgi dabar proto įgavome, mūsų taip lengvai neapmulkinsi!
>
> – Nagulnovas rūsčiai suraukė antakius ir jo veidas kiek pablyško.
>
> – Kaip drįsti abejoti sovietų valdžia? Netiki manimi?!
>
> – Netikiu! Pakankamai prisiklausėme jūsiškių tauškalų ir melo!
>
> Kokių dar tauškalų? Kokio melo? – Nagulnovas dar labiau išblyško, iš lėto atsistojo.
>
> Tačiau Banikas, tarsi nieko nebūtų pastebėjęs, toliau ramiai šypsojosi, rodydamas retus tvirtus dantis. Tik jo balsas, kai jis prakalbo, virpėjo iš nuoskaudos ir deginančio pykčio:
>
> – Surinksite grūdus, o tada sukrausite juos į vagonus ir pasiųsite į svečias šalis? Prisipirksite automobilių, kad partiniai turėtų kuo su savo trumpaplaukėmis moterėlėmis važinėtis? Žinome, kam jums mūsų grūdai reikalingi. Prigyvenome lygybę, taigi!

Vienas neturtingas valstietis (viename Poltavos gubernijos kaime) pareiškė: „Mano senelis buvo baudžiauninku, tačiau aš, jo anūkas, baudžiauninku niekada nebūsiu.“[51] Žodį „baudžiauninkas“ imta plačiai vartoti. O santrumpą VKP (Visasąjunginė komunistų partija) valstiečiai dažnai iššifruodavo kaip „antroji baudžiava“ (rus. *„второе крепостное право“*).[52] Oficialiuose pranešimuose taip pat užsimenama, kad valstiečiai sakydavo: „Mūsų padėtis per jus tapo dar blogesnė nei baudžiauninkų.“[53] Laikraštyje *Pravda* aprašytas įvykis, kai viename Ukrainos kaime, kuriame valstiečių susirinkimas tylomis nubalsavo už kolektyvizaciją, minia moterų užtvėrė kelią įvažiuojantiems į kaimą traktoriams.

1930 m. Čegoroškų kaimo gyventojai užsirašinėja į kolūkį. Propagandinė sovietų nuotrauka.

Pasipiktinusios moterys šaukė: „Sovietų valdžia sugrąžino baudžiavą!“[54] O vienoje neseniai paskelbtoje sovietinėje studijoje cituojami tokie valstiečių žodžiai: „Norite mus suginti į kolūkius, kad taptume jūsų baudžiauninkais, o vietinius vadovus vadintume „dvarininkais“.“[55] Panašios nuotaikos vyravo tarp valstiečių, ir daugelyje kaimų dauguma jų vis dar atsisakydavo stoti į kolūkius. Smarkiausius kolektyvizacijos priešininkus suiminėdavo pavieniui, apkaltinę juos įvairiais nusikaltimais.[56] Černuchos rajono Belosuvkos kaime buvo sušauktas bendras kaimo susirinkimas, kuriame visiems valstiečiams buvo liepta pasirašyti prašymus dėl priėmimo į kolūkį. Vienas valstietis paragino valstiečius nepaklusti valdžiai. Tą patį vakarą jį suėmė, o kitą dieną suėmė dar dvidešimt žmonių. Paskui registravimas į kolūkį vyko sklandžiai.[57]

Į mūsų rankas atsitiktinai pakliuvo laiškai, kuriuos gavo Vakarų gubernijos valstiečių laikraštis „Mūsų kaimas“ (*Наша деревня*). Dauguma jų nebuvo paskelbti laikraštyje. Visų laiškų autoriai – vargingieji valstiečiai ir vidutiniokai. Jie visi protestuoja dėl vertimo stoti į kolūkius, skundžiasi perdėtais valdžios reikalavimais, kolūkiuose tarpstančia „vergove“, vinių trūkumu ir kt.[58] Vakarų gubernijoje netgi didžioji kaimo komunistų dalis atsisakydavo stoti į kolūkius.[59] Šolochovas savo romane pasakoja, kaip Dono kaime netgi po smarkaus spaudimo ir grasinimų paskelbti kolūkio priešininkus „sovietų valdžios priešais“, netgi po keleto tokių priešų ištrėmimo, tik 67 (iš 217) susirinkimo dalyviai nubalsavo už įstojimą į kolūkį. Dvidešimtpenkiatūkstantininkai „negalėjo suprasti atkaklaus daugumos vidutiniokų nenoro“.

Ukrainos pirmasis partijos sekretorius Stanislavas Kosioras buvo priverstas pripažinti: „Administracinės priemonės ir jėgos naudojimas ne tik prieš vidutiniokus, bet ir prieš varginguosius valstiečius tapo rajonų ir netgi gubernijų partijos komitetų sisteminiu komponentu."[60]

Vienas postalininės epochos sovietinis mokslininkas (pats aktyviai dalyvavęs kolektyvizacijos vajuje) rašė, kad pačiais aršiausiais kolūkių priešais buvo ne pasiturintieji, o neseniai žemės gavę „vargingieji valstiečiai, kurie dabar tapo vidutiniokais".[61]

Tačiau spaudimas stiprėjo:

> „Buvo naudojamos visos įmanomos poveikio priemonės: grasinimai, šantažas, įkalinimas. Aplink jų (atsisakiusių stoti į kolūkius valstiečių) namus bastydavosi chuliganai, visaip mėgindavę juos išprovokuoti. Laiškanešiams buvo įsakyta nenešioti šiems „individualistams" laiškų, rajoniniame medicinos pagalbos centre jiems pasakydavo, kad aptarnaujami tik kolūkiečiai ir jų šeimų nariai. Pavienių ūkininkų vaikus dažnai išvydavo iš mokyklų, viešai šalindavo iš pionierių draugovių ir komjaunimo. Malūnuose atsisakydavo malti jų grūdus, kalviai nepriimdavo iš jų užsakymų. Žodis „individualistas", nuskambėjęs iš valdžios pareigūno lūpų, prilygdavo sąvokai „nusikaltėlis"."[62]

Savo padėtimi buožėms artimiems vidutiniokams, virš kurių išbuožinimo grėsmė kabojo tarsi Damoklo kardas, pasirinkimas buvo ganėtinai sunkus. Daugelis jų įstodavo į kolūkius ir atiduodavo savo grūdus valdžiai, nes, anot vieno komunisto, „šie žmonės buvo labiau linkę badauti namuose, nei pasmerkti save tremčiai į nežinomybę".[63]

Kaimo amatininkų luomas taip pat buvo sunaikintas. Pavyzdžiui, už pasipriešinimą kaimo tarybai Krynyčkų kaime buvo konfiskuoti visi kailiai iš jame ir dar 24 gretimuose kaimuose dirbusių kailiadirbių, ir visiems kailiadirbiams buvo paskirtos baudos po 300 rublių.[64]

Buvo uždrausti netgi kai kurie nuo seno valstiečių praktikuojami pagalbiniai verslai. Pavyzdžiui, 1930 m. spalio 18 d. prekybos liaudies komisariato įsaku buvo uždrausta spausti saulėgrąžų aliejų naudojant rankinius aliejaus spaudimo presus.[65]

Dabar kiekvienas kaimas privalėjo turėti kalėjimą – ikirevoliuciniu laikotarpiu kalėjimai būdavo tik apskričių centruose. Ir šie kalėjimai buvo skirti ne tik tiems valstiečiams, kurie žodžiu išreikšdavo pasipiktinimą arba balsuodavo „prieš" kaimo susirinkimuose. Pasipriešinimas kolektyvizacijai dažnai įgaudavo smurtinę formą.

1929–1930 m. valdžia pradėjo rūpintis, kad valstiečiai negalėtų disponuoti šaunamaisiais ginklais. 1926, 1928 ir 1929 m. dekretais buvo reikalaujama privalomos medžioklinių šautuvų registracijos, taip pat buvo įvestos ypatingos taisyklės, pagal kurias ginklus buvo draudžiama parduoti „nusikaltėliams ir visuomenei pavojingiems elementams". Prekybos ginklais kontrolė buvo patikėta GPU. 1930 m. rugpjūtį, kai po daugybės įvairių smulkių ginkluotų maištų ir nepaklusnumo aktų paaiškėjo, kad valdžios nustatytos taisyklės nevykdomos, buvo įsakyta atlikti masines kratas. Tačiau tada ginklų jau beveik nebuvo likę. Šimtuose oficialių su kratomis susijusių dokumentų galima pastebėti tik pavienes pastabas apie aptiktus „mažo kalibro pistoletus", taip pat juose užsimenama, pavyzdžiui, kad į valstybės iždą buvo konfiskuota „30 rublių ir 75 kapeikos sidabro monetomis, 105 rubliai popieriniais banknotais ir vestuviniai žiedai – 2 vienetai". Ir tokių kratų rezultatų yra užfiksuota be galo daug.[66] Viename Charkovo gubernijos kaime GPU pareigūnas perspėjo vietinį aktyvistą, kad kaime vis dar esama ginklus slepiančių žmonių, paleistų iš kalėjimo pagal 1927 m. amnestiją.[67]

Nors ir menkai ginkluoti, valstiečiai vis tiek priešinosi. Užregistruota daugybė atvejų, kai buvo nužudyti pareigūnai. Partiečius įspėdavo, kad šie „laikytųsi atokiau nuo atvirų langų" ir neišeitų iš namų sutemus.[68] „Per pirmąją 1930 m. pusę Ukrainoje buožės įvykdė daugiau nei 150 žmogžudysčių ir padegimų."[69] Vėliau duomenis apie „buožių terorą" liaujamasi skelbti veikiausiai dėl to, kad skaičiai oficialiai valdžiai tampa nepriimtini. Poltavos gubernijos Birkų kaime (6 000 gyventojų) 1930 m. sausį buvo sunkiai sužeistas vietinio GPU viršininkas, o kovą buvo sudeginti vieno iš keturių vietinių kolūkių pastatai, taip pat buvo

Donecko srities Osinivkos rajono Makartiatinės kaimo valstiečiai, sukilę prieš kolektyvizaciją ir prieš terorą badu – Holodomorą.

Iš Ukrainos sukilusių valstiečių konfiskuoti ginklai.

padegti išbuožintų valstiečių namai, kuriuos pasisavino komunistai; vienas svarbiausių vietinių komunistų buvo užpultas ir sužeistas.[70]

Antikolūkinės demonstracijos, aprašytos sovietiniuose šaltiniuose, įgavo platų mastą (kartais jos virsdavo „ginkluotomis demonstracijomis“). Jose dalyvaudavo tūkstančiai žmonių ir, joms vykstant, buvo įvykdyta daugybė „teroro aktų“. Vieną „demonstraciją“, vykusią Salsko rajone (Šiaurės Kaukaze) pavyko numalšinti tik per „penkias ar šešias dienas“ pasitelkus pagalbon „kavaleriją ir šarvuočius“.[71] Vienas sovietinis Chruščiovo laikotarpio mokslininkas teigė, kad kai kuriuose rajonuose demonstracijos „virto kone sukilimais, <...> žmonės ginklavosi šakėmis, kirviais, mietais, nupjautvamzdžiais ir medžiokliniais šautuvais, <...> daugeliu atvejų jiems vadovavo buvę banditai iš Antonovo gaujos“,[72] kitaip tariant, pavieniai išlikę trečiojo dešimtmečio pradžios didelių valstiečių sukilimų dalyviai.

Ginkluotos demonstracijos, kurias galima numalšinti tik pasitelkus kariuomenės dalinius, yra kur kas daugiau nei „neva“ sukilimai. Ir iš tiesų, kaip ir 1918–1922 m. kartais įsiplieksdavo didelės ginkluotos riaušės. Tik dabar valstiečiai turėjo mažiau ginklų, o partijos kontrolė ir galia buvo nepaprastai išaugusios.

Kai kurie sukilimai buvo nedidelio masto, pavyzdžiui, sukilimas Parbinsko kaime. GPU daliniai sukilimą numalšino, o paskui sušaudė šventiką ir ketvertą jo šeimos narių.[73] Rudkivcų kaime, Podolėje, 1930 m. rugsėjį įsiplieskė maištas, kurį po trijų dienų numalšino saugumo pajėgos. Du sukilime dalyvavę valstiečiai buvo sušaudyti, o dar dvidešimt šeši – ištremti.[74] Pranešama, kad 1931 m. birželį kavaleristų pulkas buvo pasiųstas malšinti valstiečių maišto į Mychailivkos kaimą (to paties pavadinimo gubernijoje); malšintojai panaudojo artileriją, ir, atkūrę tvarką, suėmė visus kaimo vyrus, kuriems buvo daugiau nei 15 metų. Į stovyklas buvo išsiųsta 300 vyrų ir 50 moterų.[75]

Sovietų saugumo iš sukilusių Ukrainos valstiečių konfiskuoti ginklai.

Kartais maištas apimdavo keletą kaimų, ypač Ukrainoje. Odesos gubernijoje, Hradenycės ir Troicko kaimuose, išsidėsčiusiuose Dniestro slėnyje, kilo tikras valstiečių sukilimas, kurį pavyko numalšinti didelėmis ginkluotos milicijos pajėgomis.[76] 1930 m. pavasarį Černigovo gubernijoje įsisiautėjo sukilimas, apėmęs penkis rajonus, kurį numalšino Raudonosios armijos daliniai.[77]

Kitoje, Dnipropetrovsko, gubernijoje sukilimas taip pat apėmė daugiau nei penkis rajonus. Pavlohrade dislokuota pėstininkų divizija, užuot pradėjusi šaudyti į sukilėlius, ėmė su jais derėtis. Divizijos vadas buvo suimtas, tačiau divizijos kariai nebuvo pasiųsti prieš sukilėlius. Jų vietą užėmė iš kitų rajonų iškviesti GPU ir milicijos būriai. Vien tik Dmytrovkos kaime buvo suimta 100 žmonių, o bendras suimtųjų skaičius išaugo iki kelių tūkstančių. Kai kuriuos sukilėlius sumušė, kai kuriuos sušaudė, o dar kai kuriuos išsiuntė į darbo stovyklas.[78]

Moldavijoje sukilo keli kaimai. Sukilėliai sutriuškino raitosios milicijos būrį, sumušė prieš juos pasiųstą GPU dalinį, kai kuriuose kaimuose netgi paskelbė „sovietų valdžią be komunistų“. Sukilimai kilo ir dviejuose Chersono gubernijos rajonuose; Podolės Kameneco ir Vinycios gubernijose; trijuose Černigovo gubernijos rajonuose, kur prieš sukilėlius mestos vietinės pajėgos perėjo į jų pusę, ir valdžios pareigūnams teko pasitelkti pagalbon dideles reguliariosios kariuomenės pajėgas ir GPU būrius; Volynėje; trijuose Dnipropetrovsko gubernijos rajonuose, kur vienas kaime atostogavęs Raudonosios armijos leitenantas stojo vadovauti menkai ginkluotiems valstiečiams, nepabūgusiems susikauti su reguliariosios kariuomenės daliniais, remiamais šarvuočių ir aviacijos. Leitenantas žuvo mūšyje. Numalšinus minėtus sukilimus, pasipylė egzekucijos, o daugumos sušaudytųjų šeimos buvo ištremtos.[79]

Yra išlikusių pranešimų apie „maištininkų gaujas", kuriose buvę partizanai, veikę per pilietinį karą prieš sovietų valdžią, susivienydavo su buvusiais „raudonaisiais" partizanais ir sudarydavo su jais itin efektyvius kovinius junginius.[80] Remiantis vieno mokslininko skaičiavimais, Ukrainoje 1930 m. sukilėlių skaičius išaugo iki 40 000.[81]

Sibire vis dar aidėjo pilietinio karo atgarsiai: sovietiniuose šaltiniuose kalbama apie besitęsiantį „politinį banditizmą".[82] Tačiau nuo 1927 m. pradžios iki 1929 m. pradžios partizanų būrių skaičius padidėjo keturgubai, ir toliau augo dar didesniais tempais.[83] Tipiškas maištas įsiplieskė Ust Pristansko rajone 1930 m. kovą. Jam vadovavo rajono milicijos viršininkas Dobytinas, išdalijęs sukilėliams milicijos ginklus. Šio maišto malšinti buvo pasiųsti GPU daliniai. Oficiali maištininkų sudėties analizė rodo, kad 38 % sudarė buožės, dar 38 % – vidutiniokai ir likusius 24 % – vargingieji valstiečiai. Pagal sukilėlių vadovybės priimtą programą jie turėjo sušaukti steigiamąjį susirinkimą ir jame išsirinkti „carą arba prezidentą".[84] Apskritai kalbant, veik visi Sibire kilę sukilimai skelbdavo nuverčiantys sovietų valdžią ir sušaukiantys steigiamąjį susirinkimą. Pastarasis teiginys beveik tapo jų šūkiu.[85]

Vienoje neseniai parašytoje studijoje, kurioje gvildenamas Sibiro karinės apygardos dalinių dalyvavimas kolektyvizacijoje, pateikiami įdomūs duomenys apie teisingą informaciją, kurią kariai gaudavo iš savo šeimų. Vien tik viename šios apygardos batalione 16 % laiškų, kuriuos kariai gavo 1931 m. spalį, buvo „antisovietinio pobūdžio"; lapkritį tokių laiškų buvo 18,7 %, o per pirmąsias gruodžio dienas – 21,5 %. Skundikai nuolat pranešdavo vadovybei apie karių tarpusavio pašnekesius, kuriuose dažnai nuskambėdavo pastabos, kad valdžia „visus be išimties apiplėšinėja, o mums meluoja, kad likviduoja buožes". Buvo demaskuotos kelios kontrrevoliucinės karių grupės, mėginusios per atostogauti vykdavusius karius užmegzti ryšius su kaimu, netgi aprašytas vienas atvejis, kai kariai išleido proklamaciją.[86]

Sovietų saugumo suimti Ukrainos valstiečiai sukilėliai.

Anot vieno OGPU karininko, kai kuriuose Ukrainos ir Šiaurės Kaukazo rajonuose maištaujantys valstiečiai būdavo malšinami pasitelkus karo lėktuvus. Šiaurės Kaukaze viena eskadrilė atsisakė apšaudyti kazokų kaimus. Eskadrilę išformavo, o pusę joje tarnavusių kariškių sušaudė. Kitoje Šiaurės Kaukazo vietoje buvo sutriuškintas visas OGPU pulkas. Represijoms vadovavo liūdnai pagarsėjęs OGPU pasienio kariuomenės vadas Frinovskis. Politbiurui pateiktoje ataskaitoje jis rašo apie tūkstančius į upes sumestų kūnų. Kai šie sukilimai buvo numalšinti, buvo sušaudyta dešimtys tūkstančių valstiečių, dar šimtai tūkstančių buvo ištremti arba įkalinti darbo stovyklose.[87]

Kryme (kur buvo išbuožinta 35 000–40 000 totorių) 1920 m. gruodį įsiplieskė sukilimas Alakate. Tūkstančiai jo dalyvių buvo nuteisti sušaudyti arba išvežti į priverstinio darbo stovyklas. Krymo ASSR vadovas Mehmetas Kubajus pamėgino 1931 m. pasiskųsti dėl respublikos apiplėšimo ir bado, tačiau netrukus pradingo.[88]

Šiaurės Kaukazo kalniečių tautelių apgyvendintose srityse masiniai sukilimai vykdavo ištisus mėnesius. Jų malšinti būdavo siunčiamos didelės reguliariosios kariuomenės pajėgos. 1930 m. kovą–balandį dideli valstiečių sukilimai kilo Armėnijoje, čia kai kuriuos rajonus sukilėliai kontroliavo ištisas savaites.[89] Azerbaidžane kolektyvizacija taip pat išprovokavo sukilimus. „Tiurkų tautybės valstiečiai Azerbaidžane, įskaitant pasiturinčiuosius, vidutiniokus ir varginguosius, sukilo kartu", – pareiškė Azerbaidžano komunistų partijos CK sekretorius Karajevas, paaiškindamas, kad giminystės ryšiai yra svarbesni už bet kokius klasinius skirtumus. Po kruvinų mūšių apie 15 000 sukilėlių pabėgo į Iraną.[90] Netgi palyginti taikus pasipriešinimas dažnai būdavo numalšinamas itin žiauriomis priemonėmis. Keliaudamas po Rusiją Isaakas Doičeris susitiko su atsakinguoju OGPU darbuotoju, kuris su ašaromis akyse jam papasakojo: „Esu senas bolševikas. Dirbau pogrindyje dar caro laikais, vėliau kariavau pilietiniame kare. Nejau visa tai dariau tik tam, kad dabar apsupčiau kaimą kulkosvaidžiais ir įsakyčiau savo kariams be atodairos šienauti valstiečių minias?! Ne, ne, ne!"[91]

Suėmimus ir egzekucijas tikro pasipriešinimo atveju lydėdavo teroras, nukreiptas prieš visus dalyvavimu sukilime įtariamus asmenis. Viename sovietiniame romane pasakojama apie suimtą valstietį, kuris buvo neteisingai apkaltintas ginkluoto maišto organizavimu. Kitas kartu su juo įkalintas valstietis pataria jam pasirašyti prisipažinimą, kaip tą jau padarę dauguma kitų suimtųjų. Naujokas atsako, kad jis yra nekaltas, ir jam atsakoma, kad kiti kameros draugai irgi nekalti. Jis mėgina prieštarauti:

– Betgi tada mane sušaudys.

– Taip, tačiau bent jau nekankins.[92]

Sumanesni režimo priešininkai, netgi tie, kurie siūlė kovoti taikiomis priemonėmis, suprato, kas jų laukia. Šolochovo kūrinyje aprašomas režimo priešo suėmimas. OGPU pareigūnas jam sako:

> – Luktelėk, pakalbėsiu su tavimi Rostove! Pašokinėsi tu man prieš mirtį...
>
> – O, kaip baisu! Kaip mane išgąsdinai! Visas virpu kaip drebulės lapas, drebu iš baimės! – ironiškai nusijuokė Polovcevas ir, stabtelėjęs priemenėje, prisidegė pigų papirosą. Tačiau pats iš padilbų nužvelgė čekistą pašaipiomis, neapykantos pilnomis akimis.
>
> – Kuo gi tu, naivuoli, ketini mane išgąsdinti? Kankinimais? Nieko nebus – esu viskam pasiruošęs.

Tačiau iš visų pasipriešinimo formų labiausiai išsiskirdavo vadinamosios „bobų riaušės" (*babski bunty*), ypač plačiai paplitusios Ukrainoje.

Viena iš priežasčių, kodėl moterys buvo ypač priešiškai nusiteikusios kolūkių atžvilgiu, yra veikiausiai ta, kad būtent moterys dažniausiai prižiūrėdavo naminius gyvulius ir prie jų prisirišdavo. Ūkyje laikytos karvės duodavo pieno, kuriuo maitindavo vaikus, tačiau dabar valdžia užsimojo jas nusavinti. Pranešimų apie moterų riaušes pasirodydavo netgi centriniuose sovietiniuose organuose.[93] Pavyzdžiui, viename pranešime pasakojama, kad „susirinko didžiulė moterų, apsiginklavusių mietais ir įvairiais ūkio rykais, minia ir reikalavo, kad būtų grąžinti iš jų atimti arkliai. Jos elgėsi agresyviai ir mėgino sumušti rajono vykdomojo komiteto bei partijos rajono komiteto atstovus. Šioms riaušėms vadovavo Koniašyna Nastia" (tame pačiame pranešime apibūdinta kaip vidutinioko žmona).[94] Daugeliu atvejų moterims pavykdavo atgauti kolūkio nusavintus arklius, o kai kada jos netgi sugebėdavo išreikalauti iš valdžios grąžinti valstiečiams iš jų atimtus grūdus.[95]

Moterų judėjimas, nors ir mažesniu mastu, persimetė ir į Rusiją. Viename pranešime skelbiama apie 200 riaušininkų, „daugiausia moterų", kurie užpuolė kolūkį Vakarų gubernijoje.[96] Tačiau dauguma pranešimų apie moterų riaušes yra iš Ukrainos ir Šiaurės Kaukazo (tas pats pasakytina ir apie ginkluotus sukilimus). 1930 m. vasarį trijuose Odesos gubernijos kaimuose moterys išvaikė vietinę valdžią ir atsiėmė nusavintą turtą. GPU daliniai numalšino riaušes ir daugelį riaušininkių suėmė.[97] 1933 m. pavasarį sukilusioms Pleškų kaimo (Poltavos gubernija) valstietėms pavyko įsiveržti į kolūkio svirną ir išsinešti jame buvusius grūdus. GPU būrys pradėjo į jas šaudyti ir nukovė daug moterų. Tos, kurios išliko, buvo ištremtos.[98]

Pranešama, kad iš viso per tokius sukilimus buvo suimta tūkstančiai moterų.[99] Tačiau apskritai kalbant, pralaimėtojais šioje situacijoje galima laikyti

Valstietės laukuose. Iš visų pasipriešinimo komunistų politikai formų išsiskirdavo „bobų riaušės".

valdžios pareigūnus, kurie kartais nesumodavo, kaip jiems elgtis, ypač tuomet, kai riaušininkės elgdavosi ganėtinai santūriai, o jų malšintojai nenorėdavo kviestis pagalbos iš šalies.

Anot vieno tuometinio aktyvisto, moterų riaušių taktika būdavo tokia: iš pradžių moterys užpuldavo kolūkį; „jeigu komunistai, komjaunuoliai, tarybų ir varguomenės komitetų nariai joms duodavo atkirtį, tuomet ginti moterų puldavo kaimo vyrai. Taikant šią taktiką, buvo siekiama išvengti ginkluotųjų pajėgų įsikišimo, ir ji dažnai pasiteisindavo. Pietų Ukrainoje, prie Dono ir Kubanėje, kolūkinė santvarka faktiškai sužlugo dar iki 1930 m. kovo.[100]

* * *

Tačiau buvo dar viena itin plačiai paplitusi ir, ko gero, labiausiai gniuždanti valstiečių protesto prieš naująją tvarką forma: jie išskersdavo savo gyvulius. Iš pradžių, kol dar tai nebuvo uždrausta, valstiečiai savo karves ir arklius tiesiog parduodavo. 1930 m. sausį *Pravda* su pasipiktinimu rašė, kad Taganroge „paraginti buožių vargingieji valstiečiai ir vidutiniokai masiškai išparduoda savo gyvulius, ir jie tai daro prieš įstodami į kolūkius. Per pastaruosius trejetą mėnesių buvo parduota per 26 000 mėsinių galvijų, 12 000 pieninių karvių ir 16 000 avių. Supirkėjai važinėja po ūkius ir superka galvijus aukštomis kainomis, todėl jie nepatenka į valstybines turgavietes, dabar išgyvenančias sąstingį. Visoje šalyje nelegaliai superkami galvijai, arkliai ir avys. Tokia prekyba labiausiai praktikuojama visuotinės kolektyvizacijos rajonuose.

Prieš įstodami į kolūkius, vidutiniokai ir netgi vargingieji valstiečiai mėgina atsikratyti savo galvijų ir nuslėpti už juos gautus pinigus".[101]

Pravda taip pat pastebi, kad „veikiami buožių agitacijos, jog iš kolūkiečių bus atimtas turtas siekiant juos visus padaryti lygius, valstiečiai skerdžia ne tik mėsinius galvijus, bet ir pienines karves bei avis".[102]

Viename oficialiame istoriniame šaltinyje teigiama, kad Sibire „buožių agitacija skersti gyvulius paveikė dideles valstiečių mases", ir kovoti su šiuo reiškiniu buvo kur kas sunkiau nei su gyvulių išpardavimu.[103] Kadangi mėsos parduoti dažniausiai nepavykdavo, ją valstiečiai suvalgydavo. Teigiama, kad Černovas, kuris tuo metu buvo atsakingas už grūdų surinkimą Ukrainoje, o vėliau tapo žemės ūkio liaudies komisaru, kartą pasakė: „Pirmą kartą per visą savo niekingą istoriją rusų valstiečiai iki soties prisivalgė mėsos."[104]

Masinis gyvulių skerdimas sukėlė tikrą ekonominę katastrofą. XVII partijos suvažiavime, įvykusiame 1934 m., buvo paskelbta, kad šalis prarado 26,6 mln. stambiųjų raguočių (42,6 % visų šalyje buvusių gyvulių) ir 63,4 mln. avių (65,1 % visų šalyje buvusių gyvulių). O Ukrainoje buvo paskersta 48 % stambiųjų raguočių, 63 % kiaulių, 73 % avių ir ožkų.[105] Tačiau manoma, kad šie oficialiai pateikti skaičiai buvo gerokai sumažinti.[106]

Taigi, 1930 m. nuo sausio iki kovo kaimas faktiškai buvo sužlugdytas.

Vertinant paviršutiniškai, partija pasiekė pergalę. 1929 m. birželį į kolūkius susivienijo 1 003 000 valstiečių ūkių. 1930 m. sausį šis skaičius jau pasiekė 4 393 100, o kovo 1 d. – 14 264 300.[107]

Tačiau masinis gyvulių skerdimas, valstiečių pasipriešinimas, jokio adekvataus planavimo nebuvimas – visi šie išvardyti reiškiniai sudavė žemės ūkiui triuškinantį, itin daug kainavusį smūgį.

Chruščiovo laikais sovietinis mokslininkas V. P. Danilovas netgi sugebėjo *Tarybinėje istorijos enciklopedijoje* (7 tomas) paskelbti straipsnį apie kolektyvizaciją, kuris vėliau buvo smarkiai kritikuojamas. Šiame straipsnyje jis kalba apie kolektyvizacijos laikotarpio „klaidas“: prievartinį valstiečių įrašymą į kolūkius; didelio masto išbuožinimus – kai kuriose srityse buvo išbuožinta iki 15 % valstiečių, tarp kurių pakliuvo ir didelė varguomenės dalis; kolūkių steigimą iš anksto nesusitarus su valstiečiais; perdėtą valstiečių turto „suvisuomeninimą“, pavyzdžiui, visų ūkyje buvusių gyvulių nusavinimą.

Kitas to paties laikotarpio sovietinis istorikas (pastebėdamas, kad kilo tariamos darbininkų ir valstiečių sąjungos „žlugimo grėsmė“) išdrįso pareikšti, kad

Mokiniai *kolchozo* laukuose renka sušalusias bulves. Donecko srities Udačnės kaimas, 1933 m.

kolūkių judėjimas buvo atsidūręs „ant susikompromitavimo slenksčio".[108] Dar vienas sovietinis istorikas tvirtina, kad „1930 m. vasario pabaigoje masių nepasitenkinimas labai paaštrėjo".[109]

Taip pat viename stambiame Chruščiovo epochos žurnale buvo rašoma, kad „Stalino įsakymu spaudoje nebuvo skelbiami pranešimai apie klaidas, piktnaudžiavimus ir kitus sunkumus, kuriuos sukeldavo aiškių ir išsamių instrukcijų trūkumas".[110]

Komunistų partijos struktūra ir tradicijos nulėmė tai, kad „demokratinio centralizmo" vardan iš viršaus nuleidžiami įsakymai turi būti besąlygiškai vykdomi. Tokie sukarinti santykiai partijos viduje leido užkirsti kelią reiškiniams, kuriuos galima aptikti bet kurioje kitokio tipo politinėje organizacijoje: nesutarimams, atsisakymui vykdyti centro sprendimus, susiskaldymui, nusišalinimui nuo pareigų. Netgi dešiniosios pakraipos bolševikai, kaip antai Bucharinas, nieko nedarė, kad pakeistų vidinę partijos tvarką. Iš tikrųjų, gan ironiškai atrodo tai, kad kaip tik Bucharinas pasirašė vieną paskutinių dokumentų, ginančių beatodairišką kolektyvizaciją.[111]

Tačiau 1930 m. kovo 2 d. Stalinas paskelbė kritinį straipsnį „Apsvaigimas nuo laimėjimų", kuriame užsipuolė savanoriškumo principo „iškraipymus".[112] Jis teigė, kad ateityje valstiečiui, jeigu jis panorėtų, turėtų būti leista išeiti iš kolūkio. Kaip ir Leniną 1921 m., Staliną privertė atsitraukti neslopstantis valstiečių pasipriešinimas.

Panašu, kad šį atsitraukimą iš dalies nulėmė politbiuro „nuosaikiųjų stalinistų" protestas.[113] Kad ir kaip būtų, Stalinas, kaip ne kartą nutiko ankstesniais metais, o paskui ir vėliau, užsipuolė už „perlenkimus" tuos partiečius, kurie faktiškai vykdė jo nustatytą politikos kursą. Kai buvo paskelbtas šis Stalino straipsnis, aukšti partijos pareigūnai, pavyzdžiui, Mikojanas, savo kalbose vis dažniau pripažindavo, kad kolektyvizacijos vajaus „klaidos" pradėjo „griauti valstiečių lojalumą darbininkų ir valstiečių sąjungai".[114]

И. СТАЛИН

ГОЛОВОКРУЖЕНИЕ ОТ УСПЕХОВ

К ВОПРОСАМ КОЛХОЗНОГО ДВИЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ:
ПРИМЕРНЫЙ УСТАВ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ АРТЕЛИ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
МОСКВА 1930 ЛЕНИНГРАД

1930 m. pasirodė žymusis Stalino tekstas „Apsvaigimas nuo laimėjimų".

Stalinas ir toliau savo kalbose bei straipsniuose smerkė „vidutiniokams taikomas prievartines priemones"[115] kaip prieštaraujančias leninizmo principams. Štai tipiško pasisakymo pavyzdys, iš balandį pasakytos kalbos:

„Maskvos sritis, karštligiškai besivaikydama išpūstų kolektyvizacijos rodiklių, ėmė raginti savo darbuotojus užbaigti kolektyvizaciją iki 1930 m. pavasario, nors jos žinioje buvo ne mažiau kaip treji metai (iki 1932 m. pabaigos). Centrinė Juodžemio sritis, nenorėdama „atsilikti nuo kitų", pradėjo raginti savo darbuotojus užbaigti kolektyvizaciją dar pirmoje 1930 m. pusėje, nors jos žinioje buvo ne mažiau kaip dveji metai (iki 1931 pabaigos).

Savaime suprantama, kad tokie pašėlę kolektyvizacijos „tempai" privertė rajonus, menkiau pasiruošusius kolūkiniam judėjimui, tačiau uoliai besistengiančius „aplenkti" geriau pasirengusius rajonus, taikyti stiprų administracinį spaudimą ir taip kompensuoti trūkstamus spartaus kolūkinio judėjimo faktorius perdėtu nuosavos administracijos entuziazmu. Rezultatai akivaizdūs. <...>

<...> Jie buvo pasiekti dėl mūsų greitų laimėjimų kolūkinio judėjimo srityje. Sėkmė dažnai apsuka žmonėms galvas. Jie ima perdėtai savimi didžiuotis ir išpuiksta. Tai gali nutikti ir įtakingiems mūsų partijos nariams, partijos, kurios galia ir autoritetas neišmatuojami. Taip sukuriama palanki terpė tuščiagarbiškumui, su kuriuo taip įnirtingai kovojo Leninas. Taip atsiranda tikras pavojus, kad partijos revoliucinės priemonės gali būti paverstos tuščiais pavienių partijos biurokratų dekretais pačiuose atokiausiuose mūsų neaprėpiamos šalies kampeliuose. Turiu omenyje ne tik vietinius darbuotojus, bet ir pavienius Centro komiteto narius."[116]

Šis atsitraukimas sukrėtė daugelį kaimuose veikusių partijos aktyvistų. Jie netgi pavadino Stalino liniją neteisinga – iš tikrųjų jie netgi stengėsi jos nepaisyti. Be to, jie labai nenoriai prisiimdavo kaltę dėl „perlenkimų", kuriuos dar visai neseniai partijos viršūnės vertino palankiai.[117] Anot vieno vėlesnio laikotarpio sovietinio istoriko, „Stalinas visą atsakomybę už padarytas klaidas perkėlė ant vietinių pareigūnų pečių, beatodairiškai apkaltinęs juos nemokšiškai atliktu darbu. Tiek straipsnio turinys, tiek jo tonas buvo netikėti partijos darbuotojams, ir jis sukėlė tam tikrą sumaištį jų gretose".[118]

Rojus Medvedevas cituoja vieno Dnipropetrovsko komunisto laišką (paskelbtą spaudoje po keturiasdešimties metų) Stalinui:

„Drauge Stalinai,

Aš, eilinis darbininkas ir *Pravdos* skaitytojas, visą pastarąjį laiką įdėmiai seku šio laikraščio straipsnius. Ar galima kaltinti žmogų, kuris nesugebėjo įsiklausyti

į kilusį šurmulį ir triukšmą dėl žemės ūkio kolektyvizacijos ir dėl to, kas turi vadovauti kolūkiams? Mes visi, žemesniojo rango darbuotojai ir spauda, atsainiai pažvelgėme į šį patį svarbiausią klausimą, kas turi vadovauti kolūkiams, o pats draugas Stalinas tuo metu veikiausiai miegojo karžygio miegu, todėl jis nieko negirdėjo ir nepastebėjo mūsų klaidų. Todėl jūs taip pat nusipelnėte papeikimo. Tačiau dabar draugas Stalinas suverčia visą kaltę vietiniams vadovams, o save ir viršūnes mėgina apginti."[119]

Vis dėlto partinė vadovybė tvirtino, kad pats Centro komitetas niekada nekėlė nepasiekiamų tikslų,[120] o centrinius ir rajoninius laikraščius užpildė straipsniai apie piktadarystes, kurios buvo įvykdytos įvairiose vietovėse per prievartinę kolektyvizaciją, taip pat pranešimai apie šiuos nusikaltimus padariusių kaltininkų pašalinimą iš pareigų ir jų nuteisimą. Viename Ukrainos rajone buvo, pavyzdžiui, pašalinti iš pareigų du rajoninių komitetų aukšti pareigūnai, vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas, komjaunimo organizacijos sekretorius, mokyklos inspektorius ir 16 kitų pareigūnų.[121]

Pagrindiniu atpirkimo ožiu tapo K. J. Baumanas, Maskvos partijos komiteto sekretorius, kurį apkaltino „klaidingos teorijos" propagavimu ir „grubiais partijos politikos pažeidimais".[122] Tačiau Baumanas, nors ir pašalintas iš atsakingų pareigų, ypatingai nenukentėjo. Jį perkėlė į svarbias Partijos Centrinio Azijos biuro vadovo pareigas, ir šiame poste jam teko prižiūrėti, kaip vyksta kolektyvizacija tiurkų respublikose. Už įspūdingus laimėjimus šiame poste jis nusipelno audringų aplodismentų, pavyzdžiui, 1933 m. gruodžio Uzbekistano partijos suvažiavime.

Sovietinis istorikas M. I. Nemakovas atvirai pareiškė (tiesa, darbe, paskelbtame 1966 m., t. y. dar prieš tai, kai įsibėgėjo pochruščiovinė restalinizacija), kad pats Stalinas ir buvo atsakingas už visus „perlenkimus". Vėliau Nemakovas už tai buvo smarkiai kritikuojamas sovietinėje spaudoje.[123] Pochruščiovinio laikotarpio sovietiniai istorikai tvirtino, kad Stalino direktyvos buvo teisingos, tačiau vietiniai ir netgi kai kurie centriniai organai padarė didelių klaidų jas įgyvendindami. Tačiau šios klaidos buvo pernelyg visuotinio pobūdžio, todėl tokią poziciją ganėtinai sunku apginti.

Tiesą sakant, liūdnai pagarsėjęs farsas versti kaltę vietiniams pareigūnams visuotinai įsigalėjo. Netgi politbiuro nariai, pavyzdžiui, S. Kosioras, siaurame bičiulių rate tam prieštaravo.[124] M. Kalininas ir S. Ordžonikidzė pareiškė, kad griebtis perlenkimų kurstė tuometinė *Pravda* – Stalino ruporas.[125] Chruščiovas pareiškia dar atviriau: „Centro komiteto nariai išdrįso protestuoti" prieš Stalino mėginimus suversti jiems kaltę dėl kolektyvizacijos perlenkimų.[126]

Tačiau šie protestai neišėjo į viešumą (ir su jais susijęs Chruščiovo pareiškimas atrodo gerokai perdėtas).

Kitame CK flange lenininis „demokratinio centralizmo" principas, reiškęs besąlygišką paklusimą centro sprendimams, nulėmė dešiniojo sparno lyderių veiksmus, o jei kalbėsime dar tiksliau, jų neveiklumą. Pasirodo, kad jie buvo teisūs. Prievartinė kolektyvizacija sukėlė katastrofą; o juk buvo galima vykdyti kitą programą. Visiems buvo aišku, koks populiarus jų požiūris tarp eilinių partiečių ir visoje šalyje. Esant kitokiai politinei tvarkai, dešinieji būtų pareikalavę perduoti jiems valdžią. Tačiau tarp komunistų, išskyrus saujelę antraeilių aparato darbuotojų, partinis fetišizmas buvo pernelyg įsigalėjęs.

Todėl politinė iniciatyva liko Stalino rankose, ir jis pradėjo aktyvų dešiniųjų puolimą. XVI partijos suvažiavimo, vykusio 1930 m. birželį–liepą, tezėse dešinysis partijos sparnas apibūdintas kaip „objektyviai buožių agentūra". Ir pirmą kartą per visą partijos istoriją niekas iš suvažiavimo dalyvių neišdrįso pakelti balso prieš oficialią CK politiką. Stalinas pasiekė visišką politinę pergalę.

Tiesa, tam tikrų abejonių kilo porai ganėtinai aukšto rango komunistų, niekada anksčiau nepalaikiusių ryšių su dešiniuoju sparnu. Kalbame apie ką tik išrinktą kandidatu į politbiuro narius Sergejų Syrcovą ir V. V. Lominadzę. Tiesą sakant, jie abu kvietė sugrąžinti kaimą į normalią padėtį. Lapkritį jie abu buvo atleisti iš pareigų, o gruodį – pašalinti iš Centro komiteto. Per patį kampanijos įkarštį Rykovas, paskutinis dešiniojo sparno komunistas, išsilaikęs aukštame poste, prarado vyriausybės vadovo postą ir buvo pašalintas iš Politinio biuro.

Tačiau nei dešiniųjų nuolaidumas, nei artimų šalininkų nuogąstavimai nepaveikė Stalino nusistatymo, kai 1930 m. kovą jis susidūrė su krize, kilusia išimtinai dėl jo politikos. Kaip ir Leninas 1921 m., jis atsitraukęs pergrupavo jėgas ir sugebėjo grėsmės akivaizdoje ne tik išlikti valdžioje, bet ir sustiprinti partinę drausmę. Ir nors savanoriškos kolektyvizacijos ir klestinčio kaimo utopijos nebuvo įgyvendintos, tai neatėmė iš Stalino ryžto siekti paties svarbiausio ir vienintelio jo tikslo – laisvosios valstietijos sunaikinimo.

8 SKYRIUS

Laisvosios valstietijos galas (1930–1932)

Socializmas – tai ateities feodalizmas.
K. Leontjevas (apie 1880 m.)

Partijos atsitraukimas nuo visiškos priverstinės kolektyvizacijos 1930 m. kovą reiškė, kad valstiečiai pasiekė pergalę, nors ir didžiule kaina.

Per šį atsitraukimą partija kiek pakeitė pavyzdinį kolūkio statutą; pagal naują statutą kolūkiečiams buvo leidžiama laikyti karvę, avių ir kiaulių, taip pat turėti padargus nuosavo sklypelio įdirbimui.[1] Vyraujant ankstesnei bendruomeninei tvarkai, valstietis galėdavo valdyti nuosavą žemės sklypelį, kurio bendruomenė nekontroliavo, ir šiame sklypelyje jis galėdavo užsiauginti vaisių bei daržovių, taip pat laikyti jame naminių gyvulių. Dabar ankstesnis statusas buvo iš esmės pakeistas.

Per visasąjunginį kolūkių pirmūnų suvažiavimą, įvykusį po kelerių metų, Stalinas pareiškė, kad kolūkis yra būtinas patenkinti visuomenės reikmėms ir kad kartu su juo turi egzistuoti mažas individualus ūkis, turintis patenkinti asmeninius kolūkiečio poreikius.[2]

Tiesą sakant, mažas privatus sklypelis buvo ir iki šiol tebėra pačiu produktyviausiu žemės ūkio vienetu SSRS, išmaitinančiu ne tik jį įdirbantį žemdirbį, bet ir aprūpinančiu žemės ūkio produkcija daugumą miesto gyventojų.

„Privatus sklypelis" buvo nuolaida ne tik valstiečiui, bet ir tuometinei ekonominei tikrovei. Be to, valstiečiui jis tapo stimulu pasilikti kolūkyje ir jame dirbti; tačiau jei kolūkietis neatidirbdavo reikiamo darbadienių skaičiaus kolūkyje, sklypelis iš jo būdavo atimamas; toks pat likimas ištikdavo valstietį ir tuomet, kai jį pašalindavo iš kolūkio. Tokiu būdu menkai apmokamas darbas bendruomeninėje žemėje buvo viena iš nuosavybės valdymo sąlygų – taisyklė, būdinga feodalizmo tradicijai, tik griežtesne forma.

Apskritai kalbant, šios valstiečių pergalės negalima lyginti su jų ankstesne pergale, pasiekta prieš devynerius metus, kai jiems pavyko sugriauti karinį komunizmą. Dabar partija atsitraukė nuo savo nerealių pozicijų, bet tik tam, kad persigrupuotų naujam puolimui, kuris buvo jau ne už kalnų – veikiausiai tai buvo vos kelių mėnesių klausimas.

Rusijos valstiečiai.

Netgi savo straipsnyje „Apsvaigę nuo sėkmės" Stalinas tvirtino, kad jau įgyvendinta kolektyvizacija pasiekė „rimtų laimėjimų", kurie užtikrino kaimo posūkį į socializmą. Laikraščio *Pravda* balandžio numeryje ateities kursas buvo nubrėžtas ganėtinai aiškiai: „Mes ir vėl dalijame žemę į pavienius ūkius tiems, kas nenori jos dirbti kolektyviai, o vėliau mes vėl suvisuomeninsime žemę ir vykdysime pertvarką tol, kol buožių pasipriešinimas nebus palaužtas visiems laikams."[3]

* * *

Visų pirma, pasitelkę visą savo išmonę, kaime veikę partijos įgaliotiniai sugalvodavo įvairių priemonių, kad apsunkintų valstiečių pasitraukimą iš kolūkių. Taigi, pasitraukti iš kolūkio toli gražu nebuvo taip paprasta, kaip buvo skelbiama dekrete. Valstiečio ūkis tapdavo kolūkio dalimi, ir „atsiskyrėlis" negalėdavo taip paprastai pareikalauti, kad jam būtų grąžinta jo žemė. Jam paskirdavo neva tokio pat dydžio sklypą, kurio žemė būdavo gerokai prastesnė. Pavyzdžiui, vienoje Šiaurės Kaukazo stanicoje 52 valstiečių šeimoms (daugiausia vargingiesiems valstiečiams) buvo išskirta tik 110 ha vietoje jų anksčiau turėtų 250 ha, ir tai pačioje blogiausioje žemėje – ir valstiečiai jos atsisakė. Kitoje stanicoje 7 vargingųjų valstiečių ir vidutiniokų šeimoms buvo grąžinta tokia žemė, kad ją dirbdamos jos per dieną sulaužė septynis plūgus, ir jiems galiausiai teko sugrįžti į kolūkį.[4]

Be to, panorusiam išeiti iš kolūkio valstiečiui būdavo vilkinama išskirti žemės ir išduoti sėklų,[5] o ir pats sklypas, kaip pastebėjo Žemės ūkio komisariatas, galėdavo būti „nutolęs nuo kaimo per 10–15 kilometrų" ir jo žemė, vertinant valstiečio požiūriu, dažnai būdavo beviltiškai bergždžia.[6] Kitoje žemės ūkio

komisariato ataskaitoje pažymima, kad kolūkis, kurį sudarydavo tik kelios valstiečių šeimos, „labai dažnai" gaudavo pačią geriausią žemę, tuo tarpu pavieniai ūkininkai – vargingieji valstiečiai ir vidutiniokai – būdavo priversti tenkintis „nederlingais plotais, pelkėmis, krūmynais apaugusiomis dykvietėmis ir kt.",[7] tarsi jie būtų buožės, kurių tik kol kas neiškeldino. Individualiems ūkininkams taip pat neleisdavo naudotis bendromis ganyklomis ir vandens telkiniais, todėl jie prarasdavo savo sodų derlių ir stokodavo pašarų galvijams.[8]

Šolochovo aprašytame kaime prie Dono kolūkio pirmininkas dvidešimtpenkiatūkstantininkas Davydovas, remdamasis iš rajono komiteto gautais nurodymais, taip pat atsisako grąžinti gyvulius iš kolūkio išėjusiems jų buvusiems šeimininkams. O kadangi visa prie kaimo esanti žemė dabar yra kolektyvizuota, individualiai žemę dirbantiems ūkininkams, kaip ir visur, siūloma atsiimti tik nederlingą žemę:

> – Jakovai Lukičiau, išskirkite jiems rytoj ryte žemės už Račji tvenkinio, – įsakė Davydovas.
>
> – Tuos plėšinius? – ėmė šaukti jie.
>
> – Juk tai pūdymas. Argi tai plėšiniai? Tą žemę arė, tik senokai, gal prieš penkiolika metų, – paaiškino Jakovas Lukičius.
>
> Ir iš karto kilo verdantis, audringas erzelis:
>
> – Neimsime bergždžios žemės!

Visas šis reikalas baigiasi riaušėmis, aktyvistai sumušami, o dar kiek vėliau „iniciatoriai" suimami ir iškeldinami...

Be to, kolektyvizacija buvo vykdoma tiek gaivališkai, kad, anot vieno žemdirbių laikraščio, „nei pavieniai ūkininkai, nei kolūkiečiai nežinojo, kur sėti".[9]

Išeinantiems iš kolūkio valstiečiams paprastai nepavykdavo atgauti savo padargų, taip pat (kaip Šolochovo aprašytu atveju) kolūkis dažnai pasilikdavo ir jų gyvulius.[10] Galų gale viename kaime aktyvistas leido „nusivylusiems" valstiečiams atsiimti gyvulius, tačiau tuo pačiu jis uždraudė jiems išeiti iš kolūkio. Kilo „moterų riaušės", per kurias aktyvistą išvijo iš kaimo, o kai tvarka vėl buvo atkurta, valstiečių padėtis šiek tiek pagerėjo.[11] Šiuo laikotarpiu „moterų riaušės" vėl tapo populiaria nepaklusnumo demonstravimo forma, ir riaušininkėms dažnai pavykdavo priversti vietinius valdžios organus sugrąžinti valstiečiams suvisuomenintus gyvulius bei padargus.

Tačiau nepaisant to, kad individualiems ūkininkams būdavo skiriami nederlingos žemės sklypai, jiems nebūdavo grąžinami gyvuliai ir padargai, norinčiųjų palikti kolūkius srautas buvo toks galingas, kad partiniai darbuotojai, mėgindami jį kaip nors pristabdyti, imdavosi ypatingų priemonių. Šios priemonės

Kolūkiečiai už darbadienius gauna maišelį sorų. Donecko sritis, 4-ojo dešimtmečio pradžia.

nepaveikė didžiosios valstiečių daugumos, tačiau joms pasiduodavo tie valstiečiai, kurie turėjo priežasčių bijoti papildomų rūpesčių. Dažniausiai kolūkiuose likdavo anksčiau pasiturinčiais laikyti valstiečiai, kuriuos valdžia būtų išbuožinusi, jeigu tik jie vėl būtų sugrįžę prie individualaus ūkininkavimo.

Vis dėlto, nors išėjimo iš kolūkio sąlygos buvo ganėtinai sudėtingos, nuo šiol valdžia tik itin retais atvejais griebdavosi grubios jėgos, kai norėdavo, kad valstietis liktų kolūkyje. Vietiniai aktyvistai stokojo Maskvos palaikymo, o valstiečiai nuolat cituodavo Stalino straipsnį ir atkakliai priešinosi valdžios spaudimui. O kai valstiečius pamėgindavo sulaikyti kolūkiuose jėga, dažnai kildavo neramumai. Taip, pavyzdžiui, „Komarivkos kaime buvo sumušti kolūkiečiai, saugoję klojimą su žemės ūkio technika, padargais, ir visas inventorius buvo išgrobstytas. Černyjavkos kaime valstiečiai aktyvistus uždarė mokyklos pastate ir išsinešė visą žemės ūkio inventorių".[13]

Per kelias 1930 m. kovo ir balandžio savaites suvisuomenintų ūkių dalis sumažėjo nuo 50,3 % iki 23 % ir toliau mažėjo iki pat rudens. Iš viso kolūkius paliko 9 mln. valstiečių ūkių, kitaip tariant, apie 40–50 mln. žmonių. Pastarasis rodiklis įvairiose SSRS vietovėse buvo skirtingas. Viename Baltarusijos kaime iš 70 šeimų 40 liko kolūkyje, o 30 jį paliko[14], tačiau Ukrainoje „atskalūnų" dalis buvo daug didesnė. Daugiau nei pusė išėjusių iš kolūkių valstiečių teko Ukrainai ir Šiaurės Kaukazui (dabar Ukrainos valdžia buvo smerkiama jau ne už kairuolišką prievartos taikymą, o už „dešinįjį nukrypimą", kuris pasireikšdavo tuo, kad valstiečiams pernelyg laisvai buvo leidžiama išeiti iš kolūkių nesistengiant jų įkalbėti pasilikti).[15]

Apskritai kalbant, kolektyvizacijai iškilo žlugimo grėsmė. Tiesa, į kolūkius buvo susivieniję per tris milijonus ūkių. Pagrindiniuose šalies grūdų rajonuose kiekviename kaime (o kituose rajonuose – daugumoje kaimų) geriausios žemės ir didelė išlikusių galvijų dalis priklausė kolūkiams.

Dabar valdžia pamėgino panaudoti ekonominį spaudimą. Dvejiems metams kolūkiečiai buvo atleisti nuo gyvojo inventoriaus mokesčio, įskaitant ir mokestį už privačiai ūkyje laikomus gyvulius; taip pat jiems buvo panaikintos visos baudos, paskirtos iki balandžio 1 d., tačiau pavieniai ūkininkai šiomis lengvatomis pasinaudoti negalėjo.

1930 m. rugsėjį valdžia, pasitelkusi aukštas grūdų nusavinimo normas ir kitus metodus, vėl griebėsi ekonominio spaudimo prieš pavienius ūkininkus. *Pravda* leido aiškiai suprasti, kad pats patikimiausias būdas priversti valstiečius stoti į kolūkius – pasistengti, kad individualus ūkininkavimas taptų nerentabilus. Iš tikrųjų, netgi kai individualiam ūkininkavimui buvo sukurtos itin nepalankios sąlygos, 1930 m. pavieniai ūkininkai surinko didesnį derlių nei kolūkiečiai. Galiausiai ir *Pravda* atvirai paklausė: „Jeigu valstietis gali sėkmingai plėtoti individualų ūkį, kam jam stoti į kolūkį?"[16]

Atsakymas į šį klausimą: jokiu būdu neleisti valstiečiui plėtoti individualaus ūkio. Tokiomis ekonominėmis priemonėmis, taip pat vėl grįžus prie fizinės prievartos, 1930 m. antroje pusėje išeinančių iš kolūkių valstiečių srautą pavyko sustabdyti ir pradėti atvirkštinį procesą.

Netrukus kilo antroji išbuožinimo banga, kuri smogė daugiausia tiems valstiečiams, kurie tapo išėjimo iš kolūkių iniciatoriais. Apibūdinimas „buožė" jiems tiko nebent tik tuo, kad jie tapo opozicijos kolektyvizacijai lyderiais.

Konfiskuojami grūdai iš valstiečio viename Donecko srities Grišino rajono kaime. 4-ojo dešimtmečio pradžia.

Štai tam laikotarpiui būdingas dramatiškas epizodas iš Borisovkos kaimo: vienas pilietinio karo didvyris apgynė valstiečius nuo priverstinės kolektyvizacijos. Jam talkino vienas partinis pareigūnas, apkaltinęs jo svarbiausius persekiotojus „perlenkimais" Stalino straipsnio „Apsvaigimas nuo sėkmės" stiliumi. (Vienu tokių „perlenkimų" buvo mėginimas paveikti užsispyrusius valstiečius įkaitintomis keptuvėmis.) Tačiau kai partijos viršūnės vėl griebėsi spaudimo, tas pats „liberalių pažiūrų" pareigūnas paskelbė karo didvyrį „buože", ir šio turtas netrukus buvo eksproprijuotas, taip pat mirė keli jo vaikai.[17] Panašiais metodais buvo sunaikinta dauguma kaimų, kuriuose gyveno pavieniai ūkininkai. Pavyzdžiui, Romančukų kaime (Poltavos srityje) 1931 m. pavasario pradžioje buvo suimti visi ten gyvenusių 104 šeimų vyrai[18], o jų žemė buvo kolektyvizuota.

Nuolat taikomi prievartos metodai ir ekonominis spaudimas leido kolūkinei sistemai pamažu įsitvirtinti. Galiausiai 1931 m. rugpjūčio 2 d. CK išleido rezoliuciją, kuri skelbė, kad Šiaurės Kaukaze, stepėse ir kairiajame Dnipro upės krante Ukrainoje (išskyrus runkelių auginimo sritis), taip pat Urale, Žemutiniame ir Centriniame Pavolgyje kolektyvizacija buvo iš esmės įgyvendinta.

* * *

Vienas iš racionalių kolektyvizacijos argumentų – ji neva turinti paspartinti industrializaciją, ir ne tik pagal kairiesiems būdingą šio proceso sampratą (apsirūpinti būtinomis industrializacijai lėšomis eksploatuojant valstiečius), bet dar ir išlaisvinant darbo jėgos perteklių darbui gamyklose. Tačiau iš esmės šis argumentas buvo susijęs ne su kolektyvizacija, o su žemės ūkio modernizacija, ir prielaida, kad kolektyvizacija iš tikrųjų modernizuos žemės ūkį, buvo, švelniai tariant, kiek skubota.

Visos partinės frakcijos sutiko, kad greita industrializacija yra būtina. Šį jų siekį iš dalies nulėmė grynai ideologinės priežastys – „proletarinei" valstybei reikėjo, kad jos svarbiausia klasė, kuria grindžiama visa šalies politika, kiekybiniu požiūriu būtų kuo gausesnė. Tačiau ir ekonominiai argumentai taip pat atrodė ganėtinai svarbūs.

Šia knyga nesiekiama išnagrinėti SSRS pramonės vystymosi per pirmojo ir antrojo penkmečio laikotarpį. Vis dėlto turime pažymėti, kad 1930 m. į penkmečio planą buvo įtraukta keletas naujų gigantiškų projektų.[19] Pati industrializacija pavirto beatodairiškų programų kratiniu, gerokai nutolusiu nuo kruopščiai suplanuoto pramonės augimo, apie kurį svajojo dešinieji ir pirmieji penkmečio plano sudarytojai.

Pavyzdžiui, turime žinių, kad Charkovo traktorių gamykloje buvo įkurta „inžinierių" mokykla. Jos mokiniai, atrinkti už „ypatingus sugebėjimus arba

politinį sąmoningumą", per labai trumpą laikotarpį įsisavindavo mokymo programą ir iš karto būdavo siunčiami į įmones. „Ten jie iš karto imdavosi „taisyti" užsienio specialistų darbo, sukeldami nenusakomą painiavą ir sužlugdydami išties gabių technikų darbą. Galiausiai buvo sugadinta daug brangios technikos..."[20]

Perėjusių dirbti į pramonę asmenų gausėjimas pranoko bet kokius lūkesčius (daugelio miestų gyventojų skaičius išaugo labiau, „nei buvo numatyta plane" – Dnipro hidroelektrinių kaskadų statybų rajone vietoj numatytų 38 000 žmonių jis išaugo iki 64 000).[21] Kaip jau matėme, išbuožintų valstiečių įdarbinimas pramonės įmonėse nebuvo skatinamas – bent jau oficialiai. Išimtį sudarė tik naujos statybos Sibire; tiesa, daugelyje kitų vietų, pavyzdžiui, miško kirtimuose ar Baltosios ir Baltijos jūrų kanalo statyboje (kuri, kaip paaiškėjo vėliau, buvo visiškai beprasmė) buvo naudojamas priverstinis darbas; tačiau abstrakčioji statistika turi teisę traktuoti šiuos atvejus kaip perėjimą nuo valstietiško gyvenimo būdo prie darbininkiško. Nepaisant to, didžioji dauguma pramonės darbininkų galėjo ateiti tik iš kaimo. Nuo 1929 iki 1932 m. į pramonės įmones įsiliejo 12,5 mln. naujų darbininkų, iš jų 8,5 mln. buvo kilę iš kaimo vietovių.[22]

Šis miesto gyventojų skaičiaus augimas kartu reiškė ir išaugusį maisto produktų poreikį. 1930 m. valstybė aprūpino maistu 26 mln. miesto gyventojų; 1931 m. šis skaičius išaugo iki 33,2 mln., t. y. veik 26 %.[23] Tuo metu miestiečių reikmėms skirtos duonos gamyba išaugo vos 6 %.[24] Duonos paskirstymo centralizacija buvo užbaigta 1930–1931 m., įvedus griežtą normavimą.[25]

Sovietiniai mokslininkai (kaip antai Moškovas ir Nemakovas) teigė, kad centralizuotas grūdų normavimas buvo įvestas ne tiek dėl tiekimo sunkumų, kiek dėl teorinių priežasčių – kad būtų padarytas galas rinkos, prekiniams mainams.[26] Akivaizdu, kad tuo metu grūdų kontrolė kolūkiniu lygmeniu buvo laikoma nesuderinama su jokia rinkos forma.

Pagal korteles išduodamų maisto produktų normos buvo labai mažos, o darbo užmokesčio sistema buvo priderinta prie besikuriančios stalininės valstybės hierarchijos, kuomet „GPU darbuotojas gaudavo tiek pat, kiek ir gydytojas, nors pirmasis faktiškai gaudavo dešimteriopai daugiau, o svarbiausia – gydytojas nė nenutuokė, ką GPU darbuotojas galėjo nusipirkti už savo pinigus. Lygiai taip pat Maskvoje gyvenantis darbininkas uždirbdavo veik tris kartus daugiau nei darbininkas iš Charkovo. <...> Darbininkai iš provincijos žinodavo, kiek uždirba Maksvoje gyvenantys darbininkai – tiek pat, kiek ir jie, tačiau jie nežinodavo, ką maskvietis gali nusipirkti už savo darbo užmokestį".[27]

1932 m. perkamoji rublio galia laisvojoje rinkoje nukrito maždaug iki vieno penktadalio 1927 m. vertės.[28] Kitaip tariant, šalį apėmė masinė infliacija. Realus darbininko darbo užmokestis 1933 m. sudarė vos dešimtadalį 1926–1927 m.

darbininko darbo užmokesčio.[29] Gyvenimas mieste tikrai nedvelkė idilija, tačiau, kaip pastebi vienas įžvalgus mokslo žmogus, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje buvo neįmanoma pagerinti vidutinio darbininko gyvenimo, tačiau buvo įmanoma tiek apkartinti valstiečio gyvenimą, jog daugeliui jų netgi darbas fabrike tapo panašus į išganymą.[30] Toks šalies industrializavimo būdas pasirodė tiek veiksmingas, jog netrukus teko spręsti klausimą, ne kaip pritraukti daugiau darbo jėgos į pramonę, bet kaip pristabdyti spartų kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimą.

Žinoma, kaip ir anksčiau vis dar egzistavo saitai, jungiantys naujuosius pramonės darbininkus su žeme, vadinasi, egzistavo ir atvirkštinis srautas iš miesto į kaimą. Remiantis ankstesniais ir dabartiniais sovietinių mokslininkų darbais, galima prieiti prie tokios išvados: „Sezoniniai darbininkai, palikę savo žemę, norėjo grįžti į kaimą, kad ją apsaugotų nuo konfiskavimo, tie, kurių žemė buvo kolektyvizuota, nedrįso išeiti iš kolūkių, nes bijojo prarasti nuosavybės teises ir gimtuosius namus..."[31] Mažuose miesteliuose net ir seni gamyklų darbininkai dažnai išsaugodavo ilgalaikius ryšius su kaimu (oficialiuose dokumentuose dažnai minimas jų priešiškas požiūris į kolektyvizaciją).[32]

Vis dėlto noras išeiti iš kolūkio buvo itin stiprus, ir joks siūlomas akstinas dažniausiai negalėdavo jo numalšinti. Todėl, kad būtų užkirstas kelias masiniam išėjimui, buvo imtasi administracinių priemonių.

1930 m. senas bolševikas Rakovskis rašė: „Atsidūrę beviltiškoje padėtyje vargingieji valstiečiai ir ūkininkų samdiniai pradės masiškai plūsti į miestą, palikdami kaimą be darbo jėgos. Nejaugi mūsų proletarinė vyriausybė iš tikrųjų išleis potvarkį, priversiantį kaimo varguomenę prisirišti prie kolūkių?"[33]

Vyriausybė taip ir padarė. 1932 m. gruodį buvo įvestas „vidaus pasas". Nuo šiol ne tik buožės, bet ir bet kuris kitas valstietis negalėjo išvykti į miestą be valdžios leidimo. O 1933 m. kovo 17 d. buvo išleistas įstatymas, pagal kurį kolūkietis galėjo išeiti iš kolūkio tik sudaręs su būsimu darbdaviu darbo sutartį, kurią turėdavo patvirtinti kolūkio vadovybė. Be to, šios priemonės prieštaravo senam valstiečių papročiui: kaip jau esame minėję, ganėtinai didelė valstiečių dalis buvo nuo seno įpratusi uždarbiauti miestuose arba kasmet keliauti po įvairias vietoves ir ieškoti jose darbo (toks įprotis buvo ypač paplitęs Ukrainoje).

Vidaus pasų įvedimas ir valstiečio pririšimas prie žemės atitolino jį nuo senos tradicijos ir suvaržė jį įstatymo pančiais daug skaudžiau, nei buvo supančiotas valstietis iki baudžiavos panaikinimo. Be to, šis naujas potvarkis atėmė iš valstiečio svarbų pajamų šaltinį ir paliko jį vietinių sąlygų malonei. (Įvedus vidaus pasus keisti gyvenamąją vietą tapo sunku ne tik valstiečiams, bet ir darbininkams, nes pasas ir „darbo knygelė" drauge su kitomis priemonėmis pririšdavo darbininką prie įmonės ar bent jau prie miesto, kuriame jis gyveno.)

Stalinas jokiu būdu nelaikė kolektyvizacijos faktoriumi, užtikrinančiu miesto aprūpinimą darbo jėga; jis tvirtino, kad būtent kolektyvizacija nulėmė tai, kad „valstiečiai daugiau nebėga į miestą, daugiau nešvaistoma darbo jėga";[34] ši pastaba bent jau atspindi partijos nustatytą politikos kryptį pirmaisiais metais po kolektyvizacijos.

* * *

Dažnai manoma, kad kolektyvizacija, kaip grūdų ir kitų produktų paėmimo iš valstietijos priemonė, tapo industrializacijai reikalingų priemonių šaltiniu. Kaip tik tokia buvo partijos teoretikų tezė nuo Preobraženskio laikų.

Nėra jokios abejonės, kad valstietija galima pasinaudoti kaip kapitalo, reikalingo vystyti pramonei, sutelkimo priemone, kaip kad, pavyzdžiui, įvyko Japonijoje. Nors stalininis metodas buvo laikomas mažiau veiksmingu tokiems tikslams pasiekti ir, žinoma, daug nežmoniškesniu, ilgą laiką buvo visgi manoma, kad jis bent jau leido išspausti iš žemės ūkio sektoriaus lėšų industrializacijai. Tačiau neseni sovietinio mokslininko A. A. Barsovo tyrimai, kuriuos autoritetingai išnagrinėjo jo kolega iš Vakarų Džeimsas Milaras, rodo, kad, priešingai, nei buvo tikėtasi, 1928–1932 m. vyko apibrėžtas, nors galbūt ir nežymus lėšų įnešimas iš pramonės sektoriaus į žemės ūkio sektorių, o ne atvirkščiai; nepaisant beatodairiško ir negailestingo spaudimo, kuriuo iš kolūkiečių buvo stengiamasi išspausti paskutinius syvus, valdžiai taip ir nepavyko kompensuoti nuostolių bei neefektyvaus darbo, kurių priežastis ir buvo kolektyvizacija.[35]

1932 m. dėl Vakaruose kilusios ekonominės krizės žemės produktų kainos pasaulinėje rinkoje pramoninių prekių atžvilgiu buvo ganėtinai žemos. Tačiau SSRS, kad gautų užsienio valiutos, toliau eksportavo žemės ūkio produkciją.

Raudonoji gurguolė, vežanti kukurūzus. Odesos rajonas, 1930 m.

Per pirmąjį penkmetį vidutinis metinis grūdų eksportas sudarė 2,7 mln. tonų per metus (1926–1927 m. jis sudarė 2,6 mln. tonų per metus), o kitų žemės ūkio produktų eksportas sumažėjo beveik 65 %.[36]

Savaime suprantama, negalima tvirtinti, kad iš žemės ūkio nebuvo galima gauti visiškai jokių lėšų industrializacijai. Ir nors ganėtinai didelė užsienio valiutos dalis, reikalinga pirkti šiuolaikiniams gamyklų įrenginiams, būdavo, šiaip ar taip, gaunama iš grūdų eksporto, bendras ekonominis rezultatas buvo tas, kad valstiečių išnaudojimas netapo pramonės sektoriaus subsidijavimo šaltiniu.

* * *

Egzistavo daugybė įvairių žemės ūkio nusilpimo priežasčių. Visų pirma vertėtų aptarti pačius vadovavimo šiam sektoriui metodus. 1930 m. pradžioje Rakovskis nuostabiai aiškiai numatė kolektyvizacijos rezultatus:

> „Prisidengus gražbylystėmis apie kolūkietį, kuris neva valdo žemę, ir apie neva laisvai renkamus kolūkių pirmininkus, kuriama prievartos sistema, pranokstanti viską, kas šiuo metu egzistuoja sovietiniuose ūkiuose. Iš tikrųjų kolūkiečiai niekada nedirbs sau, ir vienintelis dalykas, kuris augs, žydės ir vešės – tai naujoji kolūkinė biurokratija, pačių įvairiausių rūšių biurokratija, biurokratinis košmaras. <...> Kolūkiečiams netrūks tik įvairaus plauko pareigūnų ir globėjų, kurie gyvens visko pertekę pirmųjų sąskaita..."[37]

Kolūkiai būdavo nuolat smerkiami už neproduktyvumą, tačiau sprendimas leisti rajonų komitetams ir kitiems partijos organams, kurių nariai nieko nenutuokė apie žemės ūkį, juos dar griežčiau kontroliuoti tik dar labiau pablogino padėtį. Pranešime iš Didžiosios Britanijos pasiuntinybės pagrįstai teigiama: „Mažai tikėtina, kad sovietų žemės ūkio produktyvumui daugiau teigiamos įtakos turės begalė įmantriai popieriuje surašytų dekretų nei tiesioginis atviras teroras."[38]

Kiekviena valdininkijos pakopa dėl nesėkmių vertė kaltę žemesniajai pakopai: „Kai kurie kolūkių pirmininkai vykdė grūdų pristatymą su nusikalstamu aplaidumu, demonstruodami „vartotojišką požiūrį". Ypatingo pasmerkimo nusipelno Kačanovas ir Babanskis – kolūkių pirmininkai iš Stepanivkos ir Novoselivkos kaimų <...>"; o „Kolomijecas, Mikolajivkos kaimo tarybos pirmininkas, elgėsi nusikalstamai ir neatsakingai kolūkių stiprinimo bei derliaus nuėmimo ir grūdų pristatymo laiku atžvilgiu. <...>"[39]

1930–1932 m. po visą SSRS sklandė istorijos apie „visišką darbo dezorganizaciją ir neproduktyvumą" kolūkiuose.[40] Situaciją kaimo ūkiuose po

kolektyvizacijos puikiai atspindi vieno valstiečio, dirbusio 1931 m. Jenakijevo sovietiniame ūkyje (Ukrainoje), pasakojimas. Šis valstietis, rodydamas savo draugui, komunistui, neūkiškai ir aplaidžiai tvarkomą kiaulidę, skundžiasi: „O juk stebuklas, kad jos [kiaulės] dar neišdvėsė. Tačiau jos tikrai pradės sirgti ir dvėsti. Ir direktorius, žmogus, atsakingas už šią padėtį, tikrai nebus nubaustas. Mane ir kitus „buožių parankinius" paskelbs priešais, ir mes tikrai neįrodysime, kad esame nekalti."

Kai draugas jam patarė išeiti iš ūkio, žmogus atsakė, kad už tai jis būsiąs tik anksčiau suimtas, o jei pasiliksiąs kiaulidėje, tuomet galėsiąs „bent savo kiaules gelbėti ir su direktoriumi kariauti". Po kelių mėnesių šis valstietis buvo suimtas ir mirė kalėjime.[41]

Štai gan tipiškoje OGPU ataskaitoje skelbiama:

> „Krasnyj rajono Markovsko kaimo tarybos Stalino kolūkyje, kurį sudaro per 40 valstiečių ūkių, viešpatauja visiška netvarka. Kai kurie kolūkio valdybos nariai sistemingai girtauja ir piktnaudžiauja tarnybine padėtimi. <...> Valdybos pirmininkas, anksčiau buvęs vidutinioku, veik nuolat būna girtas ir visai nesirūpina kolūkio reikalais. <...> Beveik dvidešimt hektarų avižų nukirsta ir palikta laukuose, todėl supuvo beveik visas derlius. <...> Liko nenukirsta veik pusantro hektaro avižų, kurios taip pat supuvo. Žiemkenčius nukirto laiku, tačiau juos paliko laukuose, ir viskas supuvo. Išrauti linai irgi vis dar nesurinkti nuo laukų, kur jie ir pūva, sugadintos beveik visos linų sėklos. Kolūkyje yra per 100 hektarų nenušienautų pievų, o kolūkio gyvuliams neparuošti pašarai žiemai, ir, remiantis skaičiavimais, nustatytas veik 4 000 pūdų pašarų trūkumas. Kolūkio lėšomis buvo nupirkti keturi buvusių buožių namai, ir prie jų buvo ketinama įrengti daržą gyvuliams, kurio kolūkiui labai reikia, tačiau kolūkiečiai nupirktus trobesius baigia išnarstyti malkoms. Kolūkio žemės ūkio inventorius neremontuojamas, todėl ateityje juo bus neįmanoma naudotis. <...> Iki šiol kolūkis negavo *jokio pelno*. Pasipiktinę dalies valdybos narių aplaidumu ir piktnaudžiavimu, kai kurie kolūkiečiai prakalbo apie išėjimą iš kolūkio. <...>"[42]

Dokumentai, kuriais disponuojame, rodo, kad kolūkius apraizgė milžiniškas biurokratinis tinklas, kurio kiekviena grandis trukdė veikti kitai grandžiai, ir dėl nuolatinių reorganizacijų niekam neliko laiko svarbiausiems žemės ūkio reikalams.[43] Kita vertus, kaip pastebi vienas mokslininkas, „būtent šis valstybės mechanizmo neefektyvumas padėjo žmonėms ištverti jo priespaudą".[44]

Itin keistus, protu nesuvokiamų skyrimų į tarnybą atvejus vėliau aprašė Postyševas. Galbūt pats keisčiausias atvejis užfiksuotas tada, kai Odesos srities partijos komitetas pasiuntė į kolūkį persų tautybės partinį organizatorių, kuris

nekalbėjo ukrainiečių kalba ir tik šiek tiek suprato rusiškai. Šio keisto paskyrimo į tarnybą priežastis – perso registracijos kortelėje buvo įrašyta, kad kadaise jis dirbo sargu grūdų sandėlyje.[45]

Tokiomis sąlygomis galėdavo klestėti tik tokie kolūkiai, kurie disponuodavo pakankamai gausiais gamtiniais ištekliais ir kuriems vadovaudavo itin sumanūs pirmininkai. Be to, „kiekvieno rajono ar srities vadovas visada stengėsi, kad po jo sparnu glaustųsi bent vienas „pavyzdinis" kolūkis (kuriam būtų skiriama didžioji dalis trąšų ir geriausios technikos, o tuo pačiu ir daugiausiai premijų bei apdovanojimų už rekordinius produktyvumo rodiklius)"[46] – toks ūkis tapdavo papildoma našta eiliniams rajono kolūkiams.

Tačiau, nepaisant pavienių „pavyzdinių" ūkių, dauguma sėkmingai veikusių kolūkių tapdavo nemokšiško vadovavimo ir biurokratijos aukomis. Vienas valstietis iš tokio kolūkio papasakojo, kad kitiems kolūkiams nesurinkus pakankamo grūdų derliaus, „vietinė valdžia įvykdė jai nustatytas kvotas atimdama mūsų derlių, ir mes likome be nieko".[47] Vienas iš nedaugelio sėkmingai besiverčiančių ir vėliau suklestėjusių kolūkių buvo įsteigtas 1924 m. Zaporožės gubernijos Borisovkos kaime. Tačiau, kai prasidėjo masinė kolektyvizacija, produktų išdavimas už „darbadienius" buvo nutrauktas, todėl vyrai, pasiuntę moteris ir vaikus dirbti į laukus, suskato ieškoti pašalinių darbų.[48]

Kai kur, daugiausia Sibire, egzistavo religinės bendruomenės (pačios žinomiausios iš jų – evangelikai, baptistai, menonitai), kurios ir sudarydavo tikrąsias, produktyviai dirbusias komunas. 1920 m. Teisingumo komisariatas pripažino jų

Sibiro sentikiai. Sovietų siautėjimas palietė ir religinių mažumų bendruomenes.

gyvenseną esant socialistinę, tačiau, prasidėjus kolektyvizacijai, buvo paskelbta, kad šios bendruomenės – tai tik „fasadas, pridengiantis buožišką išnaudojimą". Kai šios religinės grupės pamėgino išsireikalauti iš valdžios, kad jų ūkiai būtų pripažinti kolūkiais, joms buvo griežtai atsakyta, o jų ūkiai buvo reorganizuoti pagal sovietinį pavyzdį. Patys aktyviausi religiniu požiūriu nariai buvo išvaryti ir, kaip buvo įprasta, ištremti.[49]

Kaip ir anksčiau daug bereikalingų rūpesčių sukėlė gigantomanija. Vienoje srityje, kaip ir daugelyje kitų sričių, buvo sukurtas (popieriuje) milžiniškas kolūkis, užėmęs 45 000 akrų žemės plotą. Kai nieko gero iš to neišėjo, šį gigantišką kolūkį padalijo į kvadratus, kurių kiekvienas užėmė po 2 500 akrų. Teigiama, kad šis planas „išgąsdino valstiečius", ir jo kūrėjai neatsižvelgė į jų „iniciatyvą".[50] Panašūs dalykai dėjosi ir kitur, kol galiausiai 1933 m. partija puolė taisyti padėtį – buvo išformuotas Krasino vardu pavadintas kolūkis Čubareve (Dnipropetrovsko srityje), kuris užėmė 5 873 ha plotą ir kuriame gyveno 818 valstiečių šeimų; tokia pat lemtis ištiko ir Vorošilovo kolūkį Pokrovske (Donecko sritis), užėmusį 3 800 ha plotą, ir kitus stambius kolūkius.[51]

Neūkiškumas ir aplaidumas buvo neatsiejami ne tik nuo kolektyvinio ūkininkavimo, bet ir nuo to, kaip toliau buvo tvarkoma iš valstiečių konfiskuota duona. Mes disponuojame tokiais „patikimais duomenimis"[52] apie grūdų nuostolius (vien tik aprūpinimo grūdais organizacijose): nuo 1928–1929 m. iki 1932–1933 m. buvo prarandama per milijoną tonų per metus, o iš viso per šį laikotarpį buvo prarasta 5 mln. tonų grūdų (tai 4–5 kartus daugiau nei per laikotarpį nuo 1926–1927 m. iki 1927–1928 m.). Šiuos nuostolius galima palyginti su grūdų eksportu per tą patį laikotarpį (nuo 1928–1929 m. iki 1932–1933 m.), kuris sudarė 13,5 mln. tonų. O kai palyginsime šiuos duomenis su grūdų kiekiu, kuris buvo paliktas prasimaitinti valstiečiams, jie dar labiau šokiruos. Jeigu 1928 m. sausio 1 d. „transportuojamų" grūdų kiekis sudarė 255 000 tonų, tai 1930 m. sausio 1 d. tokių grūdų jau buvo 3 692 500 tonų (grūdai buvo laikomi „daugiausia stovinčiuose traukinių vagonuose, laivuose arba uostų saugyklose, t. y. nešildomose patalpose, neapsaugotose nuo graužikų antplūdžio").[53]

* * *

Tačiau daugiausiai rūpesčių kėlė neefektyviai dirbusi ir brangiai kainavusi naujoji agrarinė biurokratija. Pati sistema, grįsta principu, kad, nuleidus įsakymą „iš viršaus", galima surinkti tiek pat grūdų kiek ir rinkos ekonomikos sąlygomis, pasirodė absoliučiai ydinga ir visiškai netiko ilgalaikiam produktyvumui užtikrinti.

Iš pradžių, nepaisant didžiulių nuostolių, pavyko išsaugoti gan didelį kiekį grūdų. Remiantis oficialiais duomenimis, vyriausybės surinktų grūdų kiekis išaugo iki 10,8 mln. tonų 1928–1929 m.; iki 16,1 mln. tonų 1929–1930 m.; 1930–1931 m. – iki 22,1 mln. tonų, o 1932–1933 m. jis siekė 22,8 mln. tonų. Taip per trejus pirmuosius masinės kolektyvizacijos metus vyriausybė daugiau nei padvigubino surinktų iš kaimo grūdų kiekį...[54]

Tačiau, įvykdę milžiniškas grūdų pristatymo normas, valstiečiai faktiškai liko be duonos. Čia kartu su humanistiniais argumentais veikia ir svarbūs ekonominiai produktyvumo skatinimo argumentai. *Tarybinėje istorijos enciklopedijoje* rašoma, kad tuo metu iš „kolūkių dažnai buvo surenkami visi grūdai", įskaitant ir tuos, kurie buvo skirti apmokėti kolūkiečiams už darbą.[55]

Dvejetas iškilių „liberaliųjų" disidentų taip aiškina Stalino idėjos esmę: „Jis [Stalinas] manė, kad kolūkiečiai, iš anksto sužinoję apie kolūkiui keliamus didelius vyriausybės reikalavimus, dirbs dvejopai našiau, kad užaugintų kuo didesnį derlių, kurio dalis atitektų ir jiems."[56]

Taigi, buvo laikomasi tokio elementaraus principo: valstybei, nepaisant valstiečių reikmių, turi būti pristatytas tam tikras grūdų kiekis, ir šis valstybės reikalavimas turi būti įvykdytas neatsižvelgiant į jokius valstiečių poreikius.

1931 m. spalio 16 d. įstatymu buvo uždrausta kaupti grūdų atsargas kolūkio vidinėms reikmėms, kol neįvykdytas pristatymų valstybei planas.[57] 1931 m. „keletas žemesniosios grandies pareigūnų, ribojami siauro politinio akiračio „pamėgino iškelti savo kaimo tarybos arba kolūkio interesus aukščiau bendravalstybinių interesų, kuriuos nustūmė į antrą planą".[58]

1931 m. antroje pusėje buvo pradėta, taikant tuos pačius grūdų ekspropriacijos metodus, nusavinti iš valstiečių mėsą; tačiau, nepaisant itin smarkaus spaudimo, surinkimo rezultatai buvo nepatenkinami – mėsos buvo nusavinta mažiau nei 1929 m.[59]

Valstybė ne tik reikalaudavo iš valstiečių pristatyti nepagrįstai didelius grūdų kiekius, bet ir mokėdavo už juos (pagal su kolūkiais sudarytas „sutartis") despotiškai žemas kainas. Iš tikrųjų 1932 m. gegužės 6 d. buvo išleistas potvarkis, leidęs „kolūkiams ir kolūkiečiams" privačiai prekiauti grūdais, tačiau tik tada, kai bus įvykdytos valstybinės grūdų pristatymo normos. (1932 m. rugpjūčio 22 d. ir gruodžio 2 d. įsakai numatė įkalinimą iki dešimties metų darbo stovyklose už prekybą grūdais neįvykdžius valstybės nustatytų pristatymo normų.) Faktas, kad grūdų laisvosios rinkos kainos buvo 20–25 kartus aukštesnės nei kainos, kurias valstybė nustatė privalomoms grūdų normoms (oficialūs statistiniai 1933 m. duomenys), patvirtina milžinišką valstiečių išnaudojimo mastą. Vienas Chruščiovo laikotarpio sovietinis mokslininkas pateikia kiek mažesnius,

Donecko srities Konstantinovkos kaimo kolūkietės valo iškultus grūdus, 1932 m.

tačiau vis tiek stulbinamai neteisingus skaičius ir prieina prie išvados: „Grūdų ir daugelio kitų produktų kainos buvo simbolinės (veik 10–12 kartų mažesnės už rinkos kainas). Ši sistema atgrasė kolūkiečius nuo visuomeninės gamybos plėtojimo."[61]

Pagal 1933 m. vasario 5 d. dekretą kolūkiečiai ne tik privalėjo įvykdyti grūdų pristatymo valstybei normas, bet ir atsiskaityti grūdais natūra su mašinų ir traktorių stotimis už kolūkio laukų įdirbimą. Vadovaujantis šiuo dekretu, MTS turėjo gauti 20 % grūdų derliaus mainais už „visų pagrindinių žemės ūkio darbų kolūkio laukuose" atlikimą. 1933 m. birželio 25 d. įsakas skelbė, kad prieš kiekvieną kolūkį, mėginsiantį išvengti šių mokėjimų natūra, bus pradėti procesiniai veiksmai. Anot Rojaus ir Žoreso Medvedevų, „traktorių, kombainų ir kitos technikos eksploatavimo įkainiai buvo labai aukšti, o kainos, kuriomis valstybė mokėdavo kolūkiams už grūdus, buvo labai žemos. Jos buvo tokios žemos, kad kartais net nepadengdavo derliaus užauginimo išlaidų!"[62]

Dar vienu grūdų priverstinio paėmimo iš kolūkių kanalu tapo lupikiškas natūrinis mokestis už grūdų sumalimą (tik 1954 m. šis natūrinis apmokėjimas buvo pakeistas atsiskaitymu grynaisiais).

1933 m. sausio 19 d. įsakas pakeitė iki tol galiojusias ganėtinai savavališkai nustatomas (prisidengus „sutartimis") pristatymų normas nauja privalomų pristatymų, „turinčių mokesčio galią", sistema. Šie mokesčiai buvo pagrįsti kolūkio suplanuotais pasėlių plotais ir išmokami itin žemomis valstybės nustatytomis kainomis. Pagal šį įsaką grūdų pristatymo normų įvykdymas yra „kiekvieno kolūkio ir kiekvieno individualaus valstiečių ūkio svarbiausia pareiga, ir pirmieji iškulti grūdai turi būti skirti šioms normoms įvykdyti". Šis naujas įsakas leido kolūkiams pardavinėti grūdus tik tuomet, kai būdavo įvykdytas

jų pristatymo valstybei planas visos respublikos, srities ar krašto mastu ir kai būdavo vėl pakankamai pripildyti šalies sėklų fondai. Ūkiai, neįvykdę iš anksto nustatytos kiekvienam derliaus mėnesiui grūdų pristatymo plano normos, būdavo baudžiami atitinkamo dydžio piniginėmis baudomis ir įpareigojami įvykdyti pristatymų planą iš karto už visus metus dar nepasibaigus terminui (straipsniai Nr. 15, 16).

Štai ką savo memuaruose rašė N. Chruščiovas:

> „Mes vėl grįžome prie grūdų rekvizavimo, tačiau patys tai vadinome mokesčiais. Taip pat egzistavo ir reiškinys, kurį mes vadinome „normos perviršijimu". Ką gi tai reiškė? O tai reiškė, kad partijos sekretorius vykdavo į kolūkį ir nuspręsdavo, kiek grūdų prireiks kolūkiečiams, kad patenkintų savo reikmes, ir kiek grūdų kolūkiečiai gali skirti valstybei. Kartais grūdų parūpinimu užsiimdavo netgi ne vietiniai partkomai; pati valstybė nustatydavo kvotas ištisiems rajonams. Todėl valstiečiams labai dažnai tekdavo atiduoti visą užaugintą derlių – viską tiesiogine prasme. Savaime suprantama, kad negaudami visiškai jokios kompensacijos už savo darbą, jie prarasdavo bet kokį norą dirbti kolūkyje ir visą dėmesį sutelkdavo į asmeninių žemės sklypelių įdirbimą, kad kaip nors išmaitintų šeimas."[63]

1932 m. rugsėjo 23 d. ir gruodžio 19 d. įsakais tokiu pat būdu buvo pakeista mėsos, pieno, sviesto, sūrio, vilnos ir kitų produktų privalomo pristatymo valstybei sistema – pristatymo normos buvo apskaičiuojamos pagal numanomą gyvulių skaičių ūkyje tam tikru konkrečiu metu.

1932–1933 m. žemės ūkio dekretai skelbė, kad kolūkiai, įvykdę grūdų pristatymo normas, privalo:

1) sumokėti mašinų ir traktorių stotims už technikos panaudojimą;

2) grąžinti valstybei sėklų fondą ir kitas paskolas;

3) sudaryti sėklų atsargas, prilygstančias 10–15 % metinio sėklų poreikio, taip pat pašarų atsargas pagal metinius suvisuomenintų gyvulių poreikius.

Ir tik šiuos reikalavimus įvykdęs kolūkis galėjo paskirstyti likusį derlių kolūkiečiams.

* * *

Pagaliau priartėjome prie paskutinio ir mažiausiai svarbaus kolūkinio turto vartotojo – eilinio kolūkiečio. Kolūkis atsiskaitydavo su juo pagal darbadienius.

Donecko srities Udačnės kaimo kolūkiečiams sumokama už darbadienius, 1933 m.

Tačiau tai nereiškė, kad kolūkietis gaudavo konkretų atlygį už įvykdytą dienos darbo normą. Priešingai, „darbadieniai" būdavo nustatomi taip, kad valstiečiui labai dažnai tekdavo paplušėti laukuose keletą dienų, kol kolūkio valdžia jam įskaitydavo vieną darbadienį.

Trečiajame dešimtmetyje darbadienių idėją aktyviai aptarinėjo partinių specialistų grupės. Tačiau tik tuomet, kai šią atsiskaitymo sistemą priėmė Stalinas, ją rimtai ėmė vertinti ir kiti partiečiai. Darbadienio idėjos esmė – priversti kiekvieną valstietį, kuris nenori grįžti iš darbo tuščiomis rankomis ir tuščiu pilvu, į darbą sudėti maksimalias pastangas.

Darbadieniai oficialiai buvo įteisinti 1931 m. kovo 17 d. įsaku. 1933 m. vasario 28 d. buvo nustatyta apibrėžta kolūkiečių dienos darbo normų sistema, pagal kurią būdavo įskaitomi du darbadieniai per dieną kolūkių pirmininkams, vyresniesiems traktorininkams ir kt., tačiau žemiausios grandies kolūkio darbininkams buvo įskaitoma tik pusė darbadienio per dieną. Praktiškai darbuotojų diferenciacija buvo dar didesnė. 1933 m. lapkritį Postyševas buvo priverstas pripažinti, kad kolūkio valdybos nariams ir pridėtinėms išlaidoms tekdavo 30 % visų kolūkio darbadienių.[64]

Eiliniam kolūkiečiui darbadienis būdavo įskaitomas tada, kai šis suardavo hektarą žemės arba prikuldavo toną grūdų – tokios darbo normos buvo nurodytos Pavyzdiniame kolūkių statute, paskelbtame 1935 m., tačiau akivaizdu, kad jos buvo priimtos dar anksčiau. Išmanantis žemės ūkio darbus žmogus supras, kad

per vieną dieną tokių normų įvykdyti neįmanoma. 1930–1931 m. kai kuriuose kolūkiuose valstietis už vieną darbadienį gaudavo 300 g duonos, kituose – 100 g duonos, o dar kituose – išvis nieko. Taigi, eiliniams kolūkiečiams tekdavo tenkintis „badmečio racionu".[65]

Kiekvieną savaitę brigadininkas apskaičiuodavo kiekvieno kolūkiečio įvykdytas darbadienių normas, be to, jis galėdavo sumokėti kolūkiečiui atitinkamą avansą grynaisiais arba duona. Tačiau pagal įsigalėjusią tvarką piniginės išmokos būdavo skiriamos metų gale, ir šios praktikos dažniausiai buvo laikomasi. Iš tikrųjų oficialiuose dokumentuose minima, kad apie 80 % kolūkių „atidėdavo" atlygio už darbadienius mokėjimą kolūkiečiams laikotarpiui nuo pusantrų iki dvejų metų.[66] Labai dažnai kolūkis iš viso neišgalėdavo atsiskaityti su valstiečiu už atliktus darbus.

Viename „tipiškų" tuometinių Ukrainos kolūkių per vienus metus valstiečiams apmokėjo tik 150 darbadienių; už vieną darbadienį jie gaudavo 2 svarus duonos ir 56 kapeikas. Viso metinio *uždarbio* vos pakakdavo įsigyti vienai porai batų. Vienam kolūkiečiui per dieną tekdavo mažiau nei pusė svaro duonos. O dėl sklypų ir galvijų, skirtų asmeninėms reikmėms, situacija buvo tokia: kiekvienas toks sklypas buvo apmokestintas 122 rublių suma, ir kiekvienas karvės savininkas privalėdavo pristatyti valstybei po 64 kvortas pieno ir 64 svarus sviesto.[67] Anot vieno amžininko, „kai surinkę pirmąjį derlių kolūkio laukuose kolūkiečiai už visų metų triūsą gaudavo porą sportinių batelių (nors jiems buvo būtini tvirti auliniai batai) ir komplektą prastos kokybės medvilninių drabužių, jie tiesiog liaudavosi dirbę".[68]

Gavę menką darbo užmokestį už pirmuosius metus, kolūkiečiai prarasdavo bet kokias paskatas didinti darbo našumą, todėl kitais metais būdavo apsėjama mažiau plotų. Pavyzdžiui, Ukrainoje, nepaisant nuolat didinamo spaudimo, pasėlių plotai 1931 m. sumažėjo 4–5 %. Taip partija galėjo įsitikinti senos tiesos teisingumu: pernelyg dideli mokesčiai sugriauna pelno šaltinius.

Sukviestas valstiečių susirinkimas viename iš Donecko srities *kolchozų*, kuriame valstiečiai privalės paimti valstybinę paskolą.

Jeigu prakalbome apie mokesčius, turime paminėti, kad 1930 m. rudenį nelaimingi šalies gyventojai buvo apdėti dar vienu mokesčiu – „valstybine paskola". Ši paskola visai nebuvo savanoriška, jos sumos buvo nustatomos centre. Taip, pavyzdžiui, spalį, „įsakius Liaudies komisarų tarybai", Krynyčkų rajonas vietoje anksčiau nurodytos 111 620 rublių sumos turėjo sumokėti 173 000 rublių.[69] Kai kurie kaimai buvo partijos smerkiami už „skandalingą vėlavimą laiku sumokėti". Vietinė valdžia buvo raginama labiau pasistengti: „Kaimo tarybų pirmininkai asmeniškai atsako, kad pinigai iš pasiturinčių valstiečių būtų surinkti per artimiausias 48 valandas, priešingu atveju jie bus išieškoti jėga."[70]

* * *

Kolūkis buvo ne vienintelė „socialistinė" ūkininkavimo forma. Gerokai mažesnę žemės dalį eksploatavo sovietiniai ūkiai (*sovchozy*). Ši socialistinio ūkininkavimo forma buvo mažiau paplitusi, nors ir labiau atitiko marksistines doktrinas. Sovietiniai ūkiai įkūnijo „grūdų fabrikų" idėją, ir jų darbuotojai gaudavo atlyginimą. Veikdami pagal fabriko modelį, sovietiniai ūkiai specializuodavosi vienoje siauroje srityje, pavyzdžiui, versdavosi vien augalininkyste, gyvulininkyste, kiaulininkyste ir pan. (dauguma tokių ūkių ir dabar veikia panašiu principu).

1921 m. sovietiniai ūkiai užėmė vos 3,3 mln. hektarų plotą. Būta įvairių bandymų padidinti sovietinių ūkių svarbą žemės ūkyje, tačiau jie visi sužlugo, nors nuo 1924 m. iki 1933 m. jų plotas (bet ne produkcija) išaugo nuo 1,5 iki 10,8 % visos dirbamosios žemės. Dar 1932 m. oficialiuose dekretuose buvo skelbiama apie „neekonomiškumą ir visišką gamybos proceso dezorganizaciją" sovietiniuose ūkiuose.[71] Tipiškų sovietinių ūkių aprašymų galima rasti ir oficialiuose šaltiniuose. Sąlygas Kamyšinsko grūdų sovietiniame ūkyje (Žemutinė Volga) galima laikyti būdingomis visiems sovietiniams ūkiams:

> „Nė viename iš butų nebuvo nei vandens čiaupo, nei vonios. Dirbtuvėse rankos prišaldavo prie metalinių įrankių. Jose nebuvo nei vandens čiaupų, nei geriamojo vandens. Valdybos pastate nėra nei tualetų, nei malkinės, nei sandėliuko maisto produktams. Valgykloje nekūrenama, joje nešvaru, visuomet patiekiamas vienodas, nekokybiškas maistas. <...> Keletas šeimų iki šiol gyvena žeminėse."[72]

Sovietiniai ūkiai pristatydavo valstybei vos trečdalį numatyto plane grūdų kiekio, o kitų produktų – dar mažiau. XVII partijos suvažiavime, įvykusiame 1934 m., Stalinas nusivylusiu tonu kalbėjo apie sovietinių ūkių vaidmenį; jis

atkreipė dėmesį į jų pernelyg dideles apimtis, savybę, kurią šie ūkiai išlaikė ir mūsų dienomis.

Sovietinių ūkių darbuotojai mažiau nukentėdavo nuo partijos aktyvistų „perlenkimų". Į juos plūsdavo neaiškios praeities žmonės, tačiau dėl nuolatinio darbo jėgos trūkumo ūkių valdžia jiems būdavo ganėtinai atlaidi. Vis dėlto 1933–1934 m. OGPU darbuotojai nesnaudė, ir iki 1935 m. balandžio jiems pavyko ir čia išaiškinti 100 000 „liaudies priešų". Viename sovietiniame ūkyje iš 577 darbuotojų 49 pasirodė esantys baltagvardiečiai, 69 – buožės, 4 – baltųjų armijos karininkai, 6 – atamanų ir šventikų sūnūs. Kitame sovietiniame ūkyje direktoriumi buvo didžiojo kunigaikščio Michailo arklininko sūnus, ūkio zootechnikas – buožės sūnus, agronomas – iš partijos pašalintas „išbuožintas trockininkas", dar dešimt brigadininkų taip pat turėjo „abejonių kėlusią praeitį".[73]

* * *

Idėja, kad arklį pakeitęs traktorius pavers žemės ūkį šiuolaikine ir klestinčia ekonomikos dalimi, giliai įsišaknijo partijos viršūnių mąstysenoje.

Sovietiniai mokslininkai stengėsi pagrįsti kolektyvizaciją pačiais fantastiškiausiais argumentais. Ir vienas tokių gan plačiai paplitusių argumentų skelbė, kad „sėkminga šalies industrializacija paklojo sėkmingo kolektyvinio ūkininkavimo plėtros pamatus".[74] Partijos aplinkoje vyravo nuomonė, kad traktoriai, kaip industrializacijos produktas, užtikrins kolektyvizacijos sėkmę; traktoriai buvo laikomi kaimo modernizacijos technine baze.

Kaip matėme, Stalinas suprato, kad gamyklos nesuspės laiku – iki pirmojo kolektyvizacijos etapo – pagaminti pakankamai traktorių. Jis viltingai kartojo vieną iš savo tezių, kad kolūkiai iš pradžių gali „remtis valstiečių ūkiuose esančiu inventoriumi", ir pridurdavo, kad „paprastas valstiečių turimų gamybos priemonių sutelkimas vienoje vietoje davė tokį efektą, kokio mūsų praktikai nė nesapnavo".[75] 1930 m. sausį Žemės ūkio liaudies komisariatas netgi paragino „padvigubinti arklio ir plūgo produktyvumą".[76]

Tačiau šis raginimas taip pat buvo grindžiamas nepagrįstomis prielaidomis, ypač kad arkliai ir plūgai tuo laikotarpiu bus lengvai prieinami. Deja, arklius SSRS ištiko mėsinių galvijų likimas: per nagrinėjamą laikotarpį arklių skaičius staigiai sumažėjo nuo 32 mln. iki 17 mln., arba net 47 %.[77]

Tiesa, jeigu mėsiniai galvijai buvo išskersti, tai arklių skaičius sumažėjo daugiausia dėl kitų priežasčių. Arklius valstiečiai valgydavo retai, ir kai pašarų atsargos išsekdavo, jie gana dažnai iš gailesčio arklius paleisdavo į laisvę, todėl „visoje Ukrainoje ganėsi didelės neprižiūrimos arklių kaimenės".[78] Kartais valstiečiai arklius parduodavo – tai buvo lengviau, nei parduoti karves ar mėsinius

galvijus, nes partijos institucijose gana ilgai viešpatavo iliuzija, kad kolūkinė sistema apsieisianti be arklių. *Pravda* su pasipiktinimu rašė, kad vien tik Baltarusijoje buvo suplanuota paskersti 150 000 arklių, kad būtų patenkintos kailiadirbių sindikato bei pieno ir gyvulininkystės kooperatyvų kailių ir mėsos reikmės, nors 30 % skerdimui skirtų arklių vis dar buvo tinkami darbui.[79]

Be to, kolūkiuose laikomi arkliai dažnai krisdavo. Kai 1930 m. kovą valstiečiai masiškai išeidinėjo iš kolūkių, arklių jiems negrąžino, o kolūkiuose palikti arkliai būdavo blogai prižiūrimi. Elgesį su arkliais kolūkiuose puikiai iliustruoja istorija apie vieną amerikietį, tuo metu keliavusį po SSRS. Kartą viename kolūkyje jis pamatė „tokį neprižiūrėtą ir išbadėjusį arklį", kokio niekada niekur nebuvo matęs. Kolūkietis, parodęs amerikiečiui arklį, paaiškino, kad tas arklys kadaise priklausęs jam, ir tuomet jis jį gerai šėręs ir tinkamai prižiūrėjęs.[80]

Vienas vietinis pareigūnas, lydėjęs po kolūkius važinėjusį srities komjaunimo komiteto sekretorių, papasakojo, kad tuose kolūkiuose kasnakt krisdavo nuo dviejų iki septynių arklių.[81] Be to, iki žiemos arkliams skirtas pašaras pasibaigė. (Kai kuriuose rajonuose avižų ir šieno trūkumo problema buvo sprendžiama įvairiomis skubotomis priemonėmis, itin populiariomis Sovietų Sąjungoje: kartą kažkas nutarė, kad pušų šakelės – itin maistingas pašaras, todėl kai kurie kolūkiai jas pradėjo rinkti ir gabenti į silosines. Deja, arkliai nepanoro ėsti pušų šakelių „siloso".)[82] Daugelyje vietovių buvo galima išvysti paliktas arklių dvėsenas, o gyvą arklį buvo galima įsigyti labai pigiai – vos už pusantro rublio.

Tačiau kritusiems arkliams nereikėjo pašaro, o tai teigiamai paveikė planinius rodiklius, nes dėl to smarkiai išaugo skaičiai, atspindintys *bendrą* nuo 1928 m. iki 1931 m. parduotų grūdų kiekį (nors derlius 1930–1931 m. buvo iš tiesų ganėtinai aukštas).

Iš tikrųjų buvo labai stengiamasi pakeisti arklius pakankamu skaičiumi traktorių. Iki 1931 m. žemės ūkio technikos gamybai teko 53,9 % viso SSRS pagamin-

Pirmą kartą ariami laukai Demjano Bedno *kolchoze* Donecko srityje, 1930 m.

to aukštos kokybės valcuotojo plieno. Tačiau traktorių vis dar buvo per mažai ne tik naujos epochos pradžiai, bet ir tam, kad būtų kompensuotas arklių trūkumas. 1930 m. pabaigoje 88,5 % kolūkių vis dar neturėjo nuosavų traktorių, o mašinų ir traktorių stotys aptarnavo vos 13,6 % kolūkių.[83]

Tuometiniams kolūkiams trūko ne vien traktorių. Dar daugiau problemų kėlė nemokšiškas elgesys su žemės ūkio technika ir aplaidus požiūris į suvisuomenintą turtą. Panaši padėtis Sovietų Sąjungoje išliko ir iki mūsų dienų, todėl kolūkių traktorių parką tenka beveik visiškai atnaujinti kas penkerius metus (Didžiosios Britanijos mažame ūkyje traktorius vidutiniškai tarnauja dešimtmetį, tačiau ir pasibaigus šiam terminui jo techninė būklė išlieka pakankamai gera, kad už jį būtų galima gauti paskolą naujam traktoriui įsigyti). Taigi, nesunku įsivaizduoti, kad ketvirtojo dešimtmečio pradžioje (daugiausia dėl kompetentingų inžinierių trūkumo) vidutinio Sovietų Sąjungoje pagaminto traktoriaus „eksploatacijos trukmė buvo labai trumpa".[84] Vienas amerikietis, pastebėjęs, kad traktorių Sovietų Sąjungoje eksploatacijos trukmė iki išsiuntimo į kapitalinį remontą tesiekia vos trečdalį identiškų traktorių eksploatacijos trukmės JAV, paaiškino, kad tai yra susiję su žemos kokybės tepalų naudojimu.[85] Be to, technika nebuvo tinkamai prižiūrima. Dar vienas užsienietis kartą pamatė „be priežiūros paliktą naujausio modelio „John Deere" markės kombainą. Jis buvo surūdijęs ir neveikė. Dar keletas lietingų dienų – ir jo jau nepavyks suremontuoti".[86] Tokių atvejų būta be galo daug.

* * *

Dabar aptarsime mašinų ir traktorių stočių sistemos pobūdį bei reikšmę. Ši sistema kartu su kolūkiais ir sovietiniais ūkiais tapo trečiuoju svarbiausiu kaimo socializacijos elementu. Kaip rodo pats pavadinimas, šių stočių pirminė paskirtis buvo aprūpinti kolūkius traktoriais, tačiau netrukus jos tapo valstietijos politinio kontroliavimo priemone.

Mašinų ir traktorių stotimis buvo vadinami centralizuoti parkai, kuriuose buvo sutelkta didžioji dalis šalies žemės ūkio technikos – nors dalis traktorių tiesiogiai priklausė kolūkiams ir MTS dar nebuvo monopolizavusi žemės ūkio technikos iki pat 1934 m.

Jau 1928 m. SSRS egzistavo MTS tipo traktorių parkai (pavyzdžiui, vienas tokių parkų veikė Odesos gubernijoje), tačiau platesniu mastu šias organizacijas imta steigti tik po atitinkamo 1929 m. birželio 5 d. potvarkio. Maksimaliu pajėgumu mašinų ir traktorių stotys pradėjo veikti nuo 1930 m. vasario, nors dauguma jų buvo įsteigtos kiek anksčiau, pavyzdžiui, aštuonios stotys Dnipropetrovsko

gubernijoje.[87] Iš viso per 1929–1932 m. laikotarpį šalyje buvo įsteigta 2 500 mašinų ir traktorių stočių. Tai buvo stambios įmonės – pernelyg stambios, kad veiktų efektyviai. Pavyzdžiui, Charkove buvo įkurta MTS, turėjusi 68 traktorius ir aptarnavusi 61 kolūkį, kai kurie iš jų buvo už 40 kilometrų. Vien 1933 m. rugsėjį buvo išeikvota 7 300 valandų traktorių nuvairavimui į darbo vietą.[88]

MTS darbo sunkumus puikiai atspindi dvi viena po kitos sudarytos ataskaitos. Vieną jų parašė politinis emigrantas, o kitą – atsakingas pareigas užimantis aukštas sovietinis pareigūnas.

Pirmojoje ataskaitoje rašoma, kad 1933 m. vasarį buvo suimtas ir nuteistas už sabotažą visas Polyvjankos mašinų ir traktorių stoties administracinis aparatas, nes traktoriai ir kita žemės ūkio technika (kaip ir jaučiai su arkliais) buvo aplaidžiai prižiūrimi ir laikomi netikusiomis sąlygomis. Jaučių ir arklių nepriežiūros priežastis aiški, o dėl mašinų – jas buvo sunku tinkamai prižiūrėti, nes trūko atsarginių dalių, be to, kalvės negalėjo apsirūpinti anglimis, joms trūko net malkų.[89]

Antrojoje ataskaitoje, kuri yra oficiali, neužsimenama apie kaltiesiems paskirtas bausmes, tačiau pasakojama apie sunkumus, su kuriais susidūrė Krasnoveršsko MTS (Odesos sritis). 1933 m. MTS turėjo atlikti 25 traktorių ir 25 kuliamųjų tarpinį remontą, tačiau stotyje darbavosi tik trys darbininkai, o iš techninės įrangos ji turėjo tik kalvės žaizdrą ir priekalą, pasiskolintus iš kaimyninio kolūkio, ir neturėjo jokių atsarginių dalių.[90]

MTS veikė ne vien kaip kolūkių techninė bazė, bet ir kaip svarbus politinės ir visuomeninės kontrolės įrankis. MTS, kurios personalą sudarydavo darbininkai, vadovaujami partijos aktyvistų, buvo laikoma „proletarinio sąmoningumo židiniu", ir jos įtaka aptarnaujamiems kolūkiams būdavo didžiulė. 1931 m. birželį netgi buvo išleistas įsakas dėl to, kad MTS turi ne tik organizuoti darbą kolūkiuose, bet ir pristatyti kolūkių produkciją valstybei. Ši funkcija buvo pavadinta „pagrindine principine užduotimi", patikėta MTS.

MTS įtaka kaime buvo oficialiai įtvirtinta 1933 m. sausio 11 d. įsaku, kuriuo MTS buvo įsteigti „politiniai skyriai" (mažesnės svarbos politiniai skyriai buvo steigiami ir sovietiniuose ūkiuose).

Politinių skyrių viršininkų pavaduotojais buvo skiriami OGPU darbuotojai, kurie buvo pavaldūs pirmiesiems visais klausimais, *išskyrus* „agentūrinį-operatyvinį darbą".[91] Nuo tada MTS „politiniai skyriai" tapo svarbiausia politine jėga kaime, ir jos įtaka dažnai gerokai pranokdavo oficialių valdžios organų įgaliojimus. Tiesa, tokia padėtis gerokai sukomplikuodavo ir apsunkindavo jau ir taip griozdiškos biurokratinės sistemos darbą.

* * *

1934 m. pabaigoje devyni dešimtadaliai pasėlių ploto SSRS buvo sutelkti 240 000 kolūkių, pakeitusių 20 mln. smulkių pavienių ūkių, egzistavusių 1929 m. Pagrindinius naujos sistemos bruožus atspindi „Pavyzdinis žemės ūkių artelių statutas", kurio papildytas variantas buvo priimtas 1935 m. vasarį:

1. Kolūkis turi „vesti kolektyvinį ūkį pagal planą, griežtai laikydamasis darbininkų ir valstiečių valdžios organų nustatytų žemės ūkio produkcijos planų ir vykdyti įsipareigojimus valstybei" (6 str.).
2. Visų pirma kolūkis privalo „įvykdyti grūdų pristatymo valstybei, sėklų fondų paskolų grąžinimo ir atsiskaitymo su MTS įsipareigojimus" (11a str.); ir galiausiai, kai įvykdomi visi kiti įsipareigojimai (pavyzdžiui, sukuriami sėklų ir pašarų rezervai), kolūkis „paskirsto visą derliaus ir gyvulinių produktų likutį kolūkio nariams" (11d str.).
3. Kiekvienai kolūkiečių šeimai leidžiama savo reikmėms turėti nedidelį žemės sklypą nuo ketvirčio iki pusės hektaro ploto, o kai kuriuose rajonuose išimties tvarka iki vieno hektaro ploto; be to, jai leidžiama laikyti nedidelį kiekį naminių gyvulių: paprastai vieną karvę, dvejetą veršelių, vieną paršavedę kiaulę su vada, iki dešimties avių ir / arba ožkų, taip pat neribotą skaičių naminių paukščių ir triušių, iki 20 bičių avilių (2 str. ir 5 str.).
4. Kolūkio pajamos paskirstomos tarp kolūkiečių „išimtinai pagal kiekvieno kolūkiečio išdirbtų darbadienių skaičių" (15 str.).
5. Kolūkio „aukščiausiuoju organu" paskelbtas visuotinis kolūkiečių susirinkimas, per kurį išrenkamas pirmininkas ir valdyba, sudaryta iš 5–9 narių, turėdavusi tvarkyti kolūkio reikalus iki kito visuotinio susirinkimo (20, 21 str.).
6. Kolūkis įsipareigodavo traktuoti visuomeninio turto grobstymą ir „kenkėjišką požiūrį į darbą" kaip „visų kolūkiečių bendro reikalo išdavystę ir bendrininkavimą su liaudies priešais", o „šių nusikaltimų vykdytojus, griaunančius kolūkinės sistemos pamatus" perduoti teismui, kad „jie būtų nubausti pagal pačius griežčiausius darbininkų ir valstiečių vyriausybės įstatymus" (18 str.).

Visi šie punktai patvirtina tikrąją kolūkių esmę: valstietis ir toliau gamino žemės ūkio produkciją, tačiau jis negalėjo kontroliuoti (net laikinai) savo pagamintų produktų. Tikėtina, jog tai tapo derliaus sumažėjimo priežastimi. Tačiau, stalinistų nuomone, šį trūkumą kompensavo su kaupu valstybinės kontrolės įvedimas. Be to, bet kokį trūkumą buvo galima kompensuoti bent iki tam tikro laipsnio, sumažinant valstiečio reikmėms skirtą derliaus dalį.

Propagandinis plakatas. Stalinas laimingų kolūkiečių apsuptyje: „Triūsk su koviniu atkaklumu, kad kolūkis taptų pirmaujantis! Už sąžiningą darbą laukia apdovanojimas: klestėjimas, šlovė ir garbė!"

Nuo šiol Stalinas ir jo aplinkos žmonės suskato kalbėti apie kolūkio ir kolūkiečio „idealizavimo" pavojų. Šeboldajevas tiesmukai pareiškė, kad kolūkiečiai per mažai gavoja „apie šalies interesus", o Kaganovičius pasakė, kad „prabavimo akmeniu, kuriuo tikrinami mūsų stiprybė ir silpnumas, taip pat mūsų priešų stiprybė ir silpnumas", yra ne kolektyvizacija, o valstybės gebėjimas apsirūpinti produktais.[92] Tiesą sakant, priešų, vykdžiusių „buožių sabotažą", dabar reikėjo ieškoti čia, kolūkiuose, tarp buvusių vargingųjų valstiečių ir vidutiniokų.

Kolektyvizacija neišsprendė jokių valstietijos problemų, nebent tik tas, kurios išnyko kartu su nuosavos žemės praradimu. Iš esmės kolūkiai buvo kaip grūdų ir kitų produktų atėmimo iš valstiečių mechanizmas. Faktiškai beveik visa kolūkinė medvilnės, cukrinių runkelių ir kitų kultūrų produkcija, didžioji dalis juose gaunamos vilnos, kailių bei odos, jau nekalbant apie milžinišką grūdų kiekį, atitekdavo valstybei.[93]

Vienas šiuolaikinis sovietinis literatūros kritikas, pripažindamas tariamus ekonominius kolektyvizacijos ir mechanizacijos privalumus, vis dėlto pastebi: „Tačiau tam tikru mastu jie susilpnino gilaus ryšio su žeme jausmą, pakirto žmogaus, kuris yra nuosavos žemės šeimininkas, atsakomybę už kasdienį triūsą šioje žemėje."[94]

Vienas partijos aktyvistas, 1930 m. pasiųstas į didelį Archanhelkos kaimą Ukrainos stepėse (apie 2 000 sodybų), pastebėjo, kad per patį derliaus nuėmimo įkarštį laukuose dirbo tik aštuonetas žmonių. Likusieji kaimo gyventojai išvis

nieko nedarė, ir kada aktyvistas jiems pasakė, kad grūdai pražus, šie su juo sutiko. Štai ką jis apie tai parašė: „Netikiu, kad valstiečiams nebūtų rūpėję, kas nutiks su jų grūdais. Tikriausiai jų apsisprendimą palikti derlių laukuose nulėmė itin stiprus protesto jausmas... Esu įsitikinęs, kad šiems jų veiksmams niekas nevadovavo." Aktyvistui pavyko šiek tiek pataisyti reikalus, tačiau jam nepavyko atsikratyti jausmo, kad užsispyrusių valstiečių jis neperkalbėjo.[95]

Tokio pobūdžio valstiečių elgesys, kaip ir bet kokie bandymai perimti derlių savo reikmėms, būdavo laikomas sabotažu. 1932 m. rugpjūčio 7 d. įsake „Dėl valstybinės nuosavybės apsaugos" (kurio pradinį variantą parengė pats Stalinas) buvo išdėstyta, kad valstybinio turto kategorijai turi būti priskirta visa kolūkio nuosavybė, kaip antai gyvuliai, nenuimtas derlius bei visa kita žemės ūkio produkcija.[96] Valstybės nuosavybę grobstantys arba ją gadinantys asmenys buvo laikomi liaudies priešais, ir juos arba sušaudydavo, arba, jei būdavo nustatomos nusikaltimą švelninančios aplinkybės, įkalindavo ne trumpesniam kaip 10 metų laikotarpiui, taip pat konfiskuodavo visą jų turtą. Kiek vėliau į šių kenkėjų grupę buvo įtraukti ir tie asmenys, kurie klastodavo kolūkių sąskaitas, sabotuodavo žemės ūkio darbus, „gadindavo pasėlius" ir kt.

Per visus 1932 metus 20 % visų SSRS paskelbtų teismo nuosprendžių buvo paremti rugpjūčio 7 d. įsaku, kurį Stalinas pavadino „dabartinio momento revoliucinio teisėtumo pagrindu".[97] Vien Vakarų Sibire per vieną mėnesį (1932 m. spalį) buvo apkaltinti sabotažu 2 000 valstietiškų ūkių savininkų.[98]

Ne vien valstiečiai pakliūdavo į teisėsaugos gniaužtus. 1933 m. sausio 11 d. partijos CK rezoliucijoje buvo skelbiama:

> „Antisovietiniai elementai, prasiskverbę į kolūkius kaip apskaitininkai, fermų vedėjai, sandėlininkai ir pan., dažnai tapę autoritetingais kolūkio valdybos nariais, mėgina suorganizuoti ardomąją veiklą, gadina žemės ūkio mašinas, dezorganizuoja sėją, švaisto kolūkio turtą, laužo darbo drausmę, organizuoja sėklų grobstymą, skatina slėpti grūdus ir trukdo laiku nuimti derlių; kartais jiems netgi pavyksta sužlugdyti kolūkį."

Šia rezoliucija buvo reikalaujama šalinti tokius antisovietinius elementus iš kolūkių ir sovietinių ūkių. Šalinimą buvo patikėta vykdyti mašinų ir traktorių stočių bei sovietinių ūkių „politiniams skyriams" – ypač šių organizacijų viršininkų pavaduotojams, kuriais dažniausiai būdavo OGPU darbuotojai. 1933 m. 24 SSRS respublikose, kraštuose ir srityse kenkimu buvo apkaltinta 30 % visų agronomų, 34 % sandėlininkų ir panašus procentas kitų žemės ūkio darbuotojų.[99]

Atpirkimo ožių rado ir aukštesniame lygyje – tarp planuotojų ir įtakingų valdininkų. Natūralu, kad geriausiais žemės ūkio specialistais tuomet buvo žmonės, sukaupę didelę profesinę patirtį. Dauguma jų buvo įgiję išsilavinimą dar iki revoliucijos. Bolševikų tarp jų buvo nedaug. Kaip jau esame minėję, pats žinomiausias tarp šių vyresnio amžiaus žemės ūkio specialistų buvo Čajanovas. Kitai mokslininkų grupei, turėjusiai ryškesnį politinį atspalvį ir pasivadinusiai „agrarininkais marksistais", vadovavo L. N. Kricmanas. Kelerius metus abi šios mokyklos veikė laikydamosi šiek tiek skirtingų krypčių, tačiau pakankamai gerai sutardamos tarpusavyje. Natūralu, kad 1929 m., įvykus „kultūrinei revoliucijai", Čajanovas ir jo šalininkai iš atsakingų postų buvo pašalinti. O 1932 m. panašus likimas ištiko ir Kricmano grupę, propagavusią pernelyg laipsniškos valstietijos evoliucijos idėjas. Tuo metu žemės ūkio akademijoms stojo vadovauti partijai dėl savo marksistinių pažiūrų priimtini pusmoksliai, nieko nenutuokiantys apie žemės ūkio reikalus.

Nereikia nė sakyti, kad „buožės" ir „buožių pataikūnai" prasiskverbė į Žemės ūkio liaudies komisariatą, Gosplaną, žemės ūkio mokslinių tyrimų centrus, Žemės ūkio banką, miško pramonę ir kitas įstaigas. 1930 m. kovą Ukrainoje GPU suėmė 21 į šias sritis prasiskverbusį „liaudies priešą".[100]

1930 m. rugsėjo 22 d. 48 Prekybos liaudies komisariato darbuotojai, įskaitant ir maisto ir žemės ūkio pramonės mokslinės-techninės tarybos pirmininko pavaduotoją, buvo apkaltinti maisto produktų tiekimo sabotažu, ir *Pravda* per du puslapius išspausdino jų prisipažinimus. Juos pavadino „bado organizatoriais ir imperializmo agentais" – imperializmą šiuo atveju įkūnijo anglų šaldyklių bendrovė, kuri, norėdama sudaryti jai naudingą kontraktą, rengėsi dezorganizuoti SSRS šaldyklių pramonę. Praėjus trims dienoms po teismo nuosprendžio paskelbimo visi „nusikaltėliai" buvo sušaudyti.

1930 m. rugsėjo 3 d. buvo paskelbta apie garsių ekonomistų, tarp kurių buvo Gromanas, Čajanovas, Makarovas ir Kondratjevas, suėmimą už kontrrevoliucinę veiklą. Jie visi dingo, nors kai kurių pavardės vėliau buvo minimos spaudoje, kurioje jie figūravo kaip kaltinamieji sufabrikuotame menševikų procese 1931 m. Jie visi prisipažino vykdę sabotažą ir talkinę užsienio interventams (mums pavyko gauti dokumentais pagrįstų įrodymų, kaip buvo išgauti šie „prisipažinimai"). Jiems pateikti ekonominio pobūdžio kaltinimai skambėjo absurdiškai:

> „Buvo įtarta, kad kaltinamieji, keletas iš kurių aktyviai dalyvavo ruošiant penkmečio planą, mėgino sumažinti gamybos apimtis neatsižvelgdami į tikruosius šalies pajėgumus. Tiesą sakant, oficialūs sovietiniai šaltiniai tik patvirtina tai, kad apkaltinti specialistai itin įžvalgiai numatė, kokie bus tikrieji penkmečio plano įvykdymo rodikliai. Tiesa, beveik visais atvejais jų prognozės buvo netgi

kiek per optimistiškos. Pavyzdžiui, jie buvo apkaltinti tuo, kad nusikalstamai prognozavo, jog 1932 m. šalyje bus pagaminta 5,8 mln. tonų plieno, kai penkmečio plane buvo numatyta pagaminti 10,3 mln. tonų plieno. Teisme kaltinamieji pripažino, kad „buvo galima numatyti ir prognozuoti daug didesnius rodiklius". Iš tikrųjų šalyje per penkmetį buvo pagaminta 5,9 mln. tonų plieno. Taip pat jie numatė, kad bus pagaminta tik 7 mln. tonų ketaus. Plane buvo numatyta pagaminti 17 mln. tonų ketaus. Tačiau faktinė ketaus produkcija 1932 m. siekė tik 6,1 mln. tonų ketaus."[101]

Buvęs maisto pramonės liaudies komisaras Kondratjevas buvo iškviestas į šį menševikų bylos svarstymą kaip „liudininkas". Netrukus jis ir pats buvo suimtas ir apkaltintas vadovavimu „Dirbančiųjų valstiečių partijai", kuri neva turėjo devynias Maskvoje veikusias pogrindines grupuotes, kurios sabotavo žemės ūkio kooperatyvus, kredito unijas, žemės ūkio ir finansų komisariatus, apie žemės ūkį rašiusius spaudos organus, žemės ūkio mokslinio tyrinėjimo institutus ir Timiriazevo žemės ūkio akademiją; ir kuri buvo sukūrusi platų tinklą šalies kaime, kuriame veikė nuo 100 000 iki 200 000 jos agentų.[102]

Šie teismo procesai veiksmingai nutildė visus priešininkus ir aiškiai parodė, kad nesutikimas ar netgi nesugebėjimas įgyvendinti neįvykdomus planus bus traktuojamas kaip sunkus, mirtimi baudžiamas nusikaltimas.

* * *

Tam tikrais atžvilgiais Stalino naudota jo veiksmų pristatymo visuomenei taktika buvo labai veiksminga ir puikiai tarnavo jo siekiams. Stalinas niekada neragino pulti valstietijos, o ragino pulti klasinį priešą – buožes. Kai per kaimus nusirisdavo žvėriškumų banga, kurią neišvengiamai sukeldavo jo vykdoma politika, jis pasirinktinai nubausdavo pavienius vienų ar kitų organų darbuotojus. O propagandos pasaulis, kuriame sukosi partijos nariai, taip pat ir dauguma miestiečių, buvo toks, jog leido režimo šalininkams manyti, kad visi „perlenkimai" buvo daugiausia vietinio pobūdžio, o visos nesėkmės buvo nulemtos sabotažo.

Tuo pat metu tikroji padėtis žemės ūkyje buvo kruopščiai maskuojama. Aktyvistai ir naivūs užsieniečiai buvo nuolat mulkinami begalinėmis ateities prognozėmis apie netrukus iki neregėtų mastų išaugsiantį žemės ūkio našumą. Pagal suvartojamą sviesto kiekį SSRS turėjo netrukus pralenkti Daniją, nes bendras melžiamų karvių kiekis turėjo išaugti 2–2,5 karto, o vidutinis primilžis padidėti 3–4 kartus.[103] (Iš tikrųjų sviesto gamyba Rytų Sibire, apie kurį mums pavyko gauti duomenų, sumažėjo nuo 35 964 tonų 1928 m. iki 20 901 tonos 1932 m.)[104]

1929 m. netgi buvo oficialiai tvirtinama, kad iki 1932 metų grūdinių kultūrų derlius išaugs net iki 50 %, o prekinių grūdų kiekis, pradėjus masiškai naudoti traktorius, padidės 25 %.[105]

Buvo aišku, kad tokių rezultatų nepavyko pasiekti, tačiau kaltę už jų neįvykdymą galima buvo suversti sabotuotojams, buožėms ir nekompetentingiems jaunesniesiems pareigūnams. Tiesa, nesėkmių mastai kol kas nebuvo aiškūs. Viena šio neaiškumo priežasčių – monopolistinė sovietinė statistika palaipsniui prarado bet kokį ryšį su faktais.

Visų pirma buvo įvestas naujas grūdinių kultūrų įvertinimo metodas – „biologinis derlius". Jį taikant buvo vertinamas lauke bręstančių augalų produkcijos kiekis, o ne nuimtos produkcijos susandėliuotas derlius. 1953 m. Chruščiovas paskelbė, kad, taikant šį derliaus įvertinimo būdą, tikrieji derliaus rodikliai būdavo padidinami net 40 %. Svarbiausias tiesioginis „biologinio derliaus" metodo privalumas: pritaikius maksimalų teorinį derlingumą maksimaliam pasėlių plotui, jis leisdavo iš anksto „deklaruoti derlių", neatsižvelgus į galimus jo nuostolius, drėgmę bei kitus aplinkos faktorius. Paskui, išskaičiavus iš šio iš anksto deklaruoto maksimalaus derliaus minimalų grūdų kiekį, skirtą valstiečių reikmėms, buvo nustatoma valstybei ir jos organams tenkanti derliaus dalis. Netgi buvo išleistas potvarkis, draudžiantis rinkti duomenis apie faktinį iškultų grūdų kiekį, kad nebūtų „iškraipoma tikroji padėtis pasėlių laukuose".[106]

Nuo 1930 m. balandžio buvo liautasi skelbti kainų indeksus. Duomenys apie kainas nepateikiami ir paskutiniame to laikotarpio statistikos žiniaraštyje „Socializmo statyba SSRS (1933–1935)". O žiniaraštyje „Socializmo statyba SSRS, 1936 m." žodis „kainos" neminimas nei dalykinėje rodyklėje, nei kitur jokia kita suprantama forma. Statistikos duomenis apie gimstamumą ir mirtingumą šalyje liautasi skelbti dar anksčiau.[107]

Kokie visgi buvo tikrieji rezultatai?

Nebuvo nei ypač našaus žemės ūkio, nei klestinčios valstietijos. Priešingai, žemės ūkio gamybos lygis smarkiai nukrito, milijonai valstiečių buvo sunaikinti ir ištremti, o tie, kas liko kaime, buvo, jų pačių teigimu, paversti baudžiauninkais. Tačiau dabar valstybė kontroliavo visą grūdų gamybą, nors ir gerokai sumažėjusią kiekybiniu požiūriu. Įsigalėjo kolektyvinis ūkininkavimas.

Mes tikrai nesiekiame išsiaiškinti, kas buvo teisesnis marksistas ir leninietis – Stalinas ar jo priešininkai. Šiuo klausimu egzistuoja daug įvairių ir ginčytinų nuomonių. Tačiau iš tikrųjų gali pasirodyti, kad dešiniojo sparno idėja apie laipsnišką kolektyvizaciją, įgyvendinamą sekant pavyzdžiu, buvo fantazija. Jeigu tarp visuomeninio ir privataus žemės ūkio sektorių būtų galima surengti kažką panašaus į laisvas varžybas, privatus sektorius visada išliktų labiau patrauklus jo tradiciniams išpažinėjams. Idėja įkurti ribotą kiekį kolūkių, kurie,

būdami pranašesni už individualius ūkius, pritrauktų daugiau valstiečių, pasirodė esanti neveiksni. Visur, kur tik tokie ūkiai egzistavo, jų rodikliai, nepaisant valdžios jiems suteikto pranašumo, gerokai atsilikdavo nuo individualių ūkių rodiklių. Net ir vėliau, kai buvo vienašališkai modernizuotos jų ūkininkavimo priemonės, kolūkiai taip niekada ir nesuklestėjo. 1953 m. rugsėjį ir 1954 m. vasarį Chruščiovas oficialiai pranešė Centro komiteto plenumui, kad mechanizuotas sovietinis žemės ūkis pagamindavo mažiau grūdų vienam žmogui ir užaugindavo mažiau galvijų (vertinant absoliučiais skaičiais) nei pavieniai žemę mediniais plūgais ardavę carizmo epochos valstiečiai prieš keturiasdešimt metų.

Kolektyvizacijos rezultatus nulėmė ne vien ekonomika. Visa ankstesnė valstietijos gyvensena buvo sugriauta, ir ją pakeitė nauja gyvensena, kurią patys valstiečiai vertino daug prasčiau nei ankstesnę. Vertinant padėtį griežtai partiniu požiūriu, galima laikyti, kad Stalinas buvo teisus. Valstietis nebūtų stojęs į kolūkį savo noru. Jeigu kolektyviniai ūkiai buvo reikalingi, tuomet valstietį reikėjo atginti į juos jėga. Be to, žinant, kad valstiečio išvis niekada nepavyks gražiuoju prisivilioti į kolūkį, nebuvo jokios prasmės atidėlioti represijų vėlesniam terminui.

Kad ir kaip būtų, Stalino sprendimai buvo puikiai suderinti su marksistinėmis ir lenininėmis tezėmis, skelbiančiomis, kad pavieniai ūkininkai – tai klasė, kurią „proletarinė" valdžia, ketinanti pastatyti „socializmą", privalo nugalėti ir pajungti sau. Stalinui pavyko įtvirtinti savo strateginį kursą, ir aplinkybės, kurias ką tik suminėjome, turėjo lemiamą reikšmę nustatant partijos požiūrį.

Tačiau galimi ir kitokie nei partijos požiūriai.

9 SKYRIUS

Vidurinė Azija ir kazachų tragedija

Iš senosios vyriausybės, dvarininkų ir kapitalistų paveldėjome tokias užguitas tautas. Šios tautos buvo pasmerktos neįtikėtinoms kančioms.
J. Stalinas

SSRS Vidurinės Azijos dalis, kurią sudaro Uzbekija, Turkmėnija, Tadžikija, Kirgizija ir Kazachstanas – tai musulmonų žemės, kurias XVIII–XIX a. užkariavo carinė Rusija, o vėliau jas iš vietinių revoliucinių bei kitų vyriausybių vėl atsikariavo bolševikai. Apskritai kalbant, šiame regione kolektyvizacija vyko veik taip pat kaip ir europinėje SSRS dalyje, nors būta ir tam tikrų savitumų.

Uzbekijos medvilnės auginimo srityse buvo paskelbta „buožių likvidacijos“ politika, o šios respublikos gyvulininkystės rajonuose – tik „buožių apribojimo“ politika.[1] Remiantis vieno gan naujo sovietinio šaltinio duomenimis, 1930–1933 m. čia buvo išbuožinta 40 000 valstiečių šeimų – 5 % visų respublikos ūkių.[2] Turkmėnijoje (pagal oficialius duomenis) buvo ištremta 2 211 buožių šeimų vien per 1930–1931 m.[3] Kazachstane buvo išbuožinta 40 000 šeimų, o dar 15 000 šeimų „išsibuožino“ pačios, kitaip tariant, pabėgo.[4] Remdamiesi turimais duomenimis galime teigti, kad Vidurinėje Azijoje išbuožinimą patyrė apie pusė milijono žmonių – kilo nuožmus pasipriešinimas.

Vienoje neseniai parašytoje sovietinėje studijoje teigiama, kad 1929–1931 m. kilo tautinio pasipriešinimo banga – basmačių maištas. Kolūkiai tapo svarbiausiais maištininkų taikiniais. Iš Afganistano į Tadžikiją prasiskverbdavo „gaujos“, kuriose būdavo iki 500 žmonių. Prie jų prisidėdavo ir nemažai vietinių gyventojų. Turkmėnijoje basmačių judėjimas, kuris „jau buvo beveik užgniaužtas

1921 m. Fergana. Bolševikų derybos su basmačių atstovais.

ankstesniais metais, vėl suintensyvėjo, ir respublikoje vėl susiklostė įtempta politinė padėtis".[5] „Sukilėliams priklausydavo ne tik aiškiai kontrrevoliuciniai elementai, bet ir ganėtinai didelė darbininkiškoji gyventojų dalis",[6] o jų politiniai tikslai apibūdinami kaip kova su sovietų valdžia ir kolektyvizacija.[7]

Uzbekijos komunistų partijos sekretoriaus Ikramovo teigimu, netgi 1931–1932 m. respublikoje veikė 350 basmačių gaujų, kilo 164 masiniai sukilimai, kuriuose dalyvavo apie 13 000 žmonių, taip pat buvo užfiksuota 77 000 „antikolūkinių išpuolių". Vienas toks sukilimas Syrdarjos srityje tęsėsi tris savaites.[8] Baumanas, Maskvos paskirtas vietininkas visai Vidurinės Azijos sričiai (buvo pranešta apie pasikėsinimą į Baumaną, per kurį buvo sužeista jo žmona), kalbėdamas 1934 m. rugsėjį įvykusiame Uzbekijos komunistų partijos plenume, pareiškė, kad sukilimai taip pat įvyko Turkmėnijos stepėse, Kirgizijos gyvulininkystės rajone ir Tadžikijoje.

Kaip ir kitur, Vidurinėje Azijoje valstiečiai taip pat protestuodavo masiškai išskersdami savo gyvulius. Kalbėdamas Uzbekijos komunistų partijos rugsėjo plenume Baumunas pripažino, kad Vidurinėje Azijoje (neskaitant Kazachstano) arklių skaičius sumažėjo trečdaliu, galvijų skaičius sumažėjo perpus, o avių ir ožkų – trečdaliu.

Kirgizijoje pasipriešinimas įgavo „masinio gyvulių naikinimo" formą, o tuo pačiu pakurstė ir „migraciją į užsienį"; didelė dalis pasienio gyventojų „patraukė į Kiniją, kartu išsivarydama ir 30 000 avių bei 15 000 stambiųjų raguočių".[9] Tačiau visi šie faktai, kad ir kokie liūdni jie būtų, nublanksta prieš neišmatuojamą žmogiškąją kazachų tautos tragediją.

Pagal 1926 m. gyventojų surašymą SSRS gyveno 3 963 300 kazachų; pagal 1939 m. gyventojų surašymą (gerokai išpūstą) – tik 3 100 900. Atsižvelgiant į natūralų gyventojų prieaugį, galima apskaičiuoti, kad gyventojų deficitą dėl

bado ir represijų sudarė apie pusantro milijono žmonių iš daugiau nei 4 milijonų gyventojų, gyvenusių respublikoje 1930 m.; o faktinis mirtingumas (atmetus negimusius ir pabėgusius į Kiniją asmenis) turėjo pasiekti mažiausiai milijoną žmonių. Tiesą sakant, ne taip seniai paskelbti duomenys leidžia numanyti, kad nuostoliai buvo dar didesni. Valstiečių ūkių skaičius Kazachstane sumažėjo nuo 1 233 000 (1929 m.) iki 565 000 (1936 m.).[10] Šis siaubingas valstiečių ūkių skaičiaus sumažėjimas sutapo su katastrofišku stambiųjų raguočių skaičiaus sumažėjimu (netgi veikiau buvo sukeltas pastarojo). Stambiųjų raguočių skaičius, kuris 1929 m. buvo lygus 7 422 000 susitraukė 1933 m. iki 1 600 000; avių skaičius nuo 21 943 000 nukrito iki 1 727 000.[11]

Šios siaubingos žmogiškosios ir ekonominės katastrofos priežastys ir aplinkybės, neturinčios precedento jokios kitos kolonijinės valstybės istorijoje, nusipelno daug didesnio Vakarų mokslininkų dėmesio, nei buvo skiriama šiai problemai iki šiol.

* * *

Kazachstanas, kurį XVIII ir XIX a. nukariavo Rusija, prasidėjus revoliucijai įkūrė nuosavą vyriausybę, kurios daugumą sudarė nacionalistinė Alašo ordos partija, tačiau netrukus ji turėjo pasiduoti Raudonajai armijai. Tačiau komunistinio judėjimo bazė šiame regione buvo ganėtinai skurdi, todėl į naująją administraciją buvo priimta daug Alašo ordos partijos veteranų.

Kazachų žemės, aneksuotos dar carizmo laikais, buvo labiausiai nutolusios į šiaurę iš visų Vidurinės Azijos tautų teritorijų ir plytėjo Rusijos ekspansijos į Sibirą ir Tolimuosius Rytus kelyje. Kazachstano teritoriją galima apytikriai padalyti į dvi dalis: šiaurinėje jos dalyje, kurioje įsikūrė daug rusų (per milijoną šeimų nuo 1896 m. iki 1916 m.), buvo plėtojama sėsli žemdirbystė; pietinėje šalies dalyje driekėsi bekraštės stepės, kuriose dauguma kazachų ganydavo savo avių ir galvijų bandas.

Kazachstano ekonomikos specifika sukėlė bolševikams tam tikrų sunkumų. 1926 m. tik mažiau nei ketvirtadalis visų Kazachstano gyventojų vertėsi išimtinai žemės ūkiu; 38,5 % vertėsi vien gyvulininkyste; 33,2 % – gyvulininkystę derino su žemdirbyste. Mažiau nei 10 % kazachų pripažino grynai klajoklišką gyvenseną, tačiau veik du trečdaliai gyventojų buvo „pusiau sėslūs" – jie klajodavo po stepes su savo bandomis tik vasarą.[12]

Dabar sovietų valdžia užsimojo per keletą metų paversti šiuos klajoklius, kurių kultūrinės tradicijos formavosi ištisus šimtmečius, sėslia (ir kolektyvizuota) žemdirbių visuomene – akivaizdu, jog tai prieštaravo pirmapradžiams vietinių gyventojų siekiams.

Šie klausimai jau buvo svarstyti prieš kelerius metus. Beveik visi šalies žemės ūkio specialistai laikėsi nuomonės, kad kazachai visiškai nepasirengę jokiai kolektyvizacijai. Dauguma agronomų, suprasdami, kad kazachų gyvulininkystės ūkis yra grindžiamas gentiniais santykiais, laikėsi nuomonės, kad šių santykių sunaikinimas ekonominiu požiūriu yra labai pavojingas. Vietinių sąlygų žinovai tvirtino, kad gyvulininkystės rajonų žemė netinka auginti grūdams.

Ir nors po Stalino mirties vieno sovietinio istoriko parašytas darbas[13], kuriame buvo tvirtinama, kad kazachai buvo visai nepasirengę kolektyvizacijai, buvo SSRS smarkiai kritikuojamas, dauguma sovietinių istorikų dabar bent jau pripažįsta, kad kazachai nebuvo pasiruošę nei masinei, nei intensyviai, nei priverstinei kolektyvizacijai.

Sunkiausias uždavinys – klajoklių pavertimas sėsliais gyventojais. Toks pertvarkymas atitiko partinę doktriną, pagal kurią buvo būtina „išrauti su šaknimis ekonominį ir kultūrinį klajoklių tautų anachronizmą". Sukonkretinta ši užduotis skamba taip: „Perėjimas prie sėslios gyvensenos reiškia pusiau feodalinės *bajų* santvarkos likvidaciją. Sėsli gyvensena reiškia gentinių santykių sunaikinimą. <...>"[14]

Klajoklių pavertimo sėsliais gyventojais „užduotis" buvo įtraukta į peržiūrėtą ir papildytą penkmečio planą, o Almatoje buvo įkurtas specialus Sėslumo komitetas.

Ekonominiu požiūriu Kazachstano teritorija buvo laikoma rezervu, galėjusiu aprūpinti maistu visą sovietinį Sibirą ir Tolimuosius Rytus, o klajoklių sėslinimas buvo reikalingas tam, kad pietinis Kazachstanas virstų stambiu grūdų gamintoju.

1929 m. lapkričio Centro komiteto plenume buvo priimtas sprendimas konfiskuoti Kazachstano klajoklių žemes ir įkurti jose milžiniškus javus auginančius ūkius. Buvo tikimasi, kad iki 1932 m. šie „grūdų gigantai" užaugins per 1,6 mln. tonų grūdų.[15] Vertinant ekonominiu požiūriu, tai buvo visiškas absurdas. Ši sritis visiškai netiko grūdų gamybai. Net ir šiandien gyvulininkystės bendroji pridėtinė vertė šiuose rajonuose yra keturis kartus didesnė nei žemdirbystės produktų bendroji pridėtinė vertė.[16]

* * *

Dar NEP'o laikais kazachai, gyvenę pagal savo senąsias tradicijas ir vadovaujami tradicinių vadovų, erzino sovietų valdžią. „Kazachų aūlo (migruojančio kaimo) sovietizacijos" kampanija, vykdyta 1925–1928 m., sužlugo, nes kaimuose suformuotas tarybas be didelio triukšmo užvaldė vietinių klanų vadai – *bajai*. Visuomenė, kuri rėmėsi klanų sistema ir itin aukštai vertino ištikimybę islamo

Pirmoji XX a. pusė. Kazachų klajoklių stovykla.

religijai, atkakliai priešinosi partijos agitatorių skverbimuisi. Trockis pažymėjo, kad Kazachstano komunistų partijos vadovas Gološčekinas „propaguoja pilietinę taiką Rusijos kaime ir pilietinį karą aūle". XV partijos suvažiavime (1927 m.) Molotovas pareiškė, kad vietiniai genčių „feodalai" *bajai* „masiškai atiminėja iš valstybės duoną".

1929 m. sausį partijoje buvo tik 16 551 kazachas, o 1931 m. visuose Kazachstano kaimo rajonuose iš viso buvo 17 500 komunistų (rusų ir kazachų tautybės), ir tik ketvirtadalis jų gyveno rajonuose, kuriuose daugumą sudarė kazachai.[17]

Pagal 1928 m. rugpjūčio 27 d. dekretą, priimtą „pasiūlius" Visasąjunginės komunistų partijos centro komitetui, turėjo būti konfiskuota žemės nuosavybė iš tų „turtingų gyvulių augintojų iš vietinių gyventojų tarpo, kurie savo įtakingumu trukdo sovietizuoti aūlus", taip pat turėjo būti ištremtos „*bajų* ir pusiau feodalų" šeimos (šiame etape apsiribota 696 šeimomis) ir konfiskuota jiems priklausanti pusės milijono stambiųjų raguočių banda.[18] Tačiau net ir ši akcija menkai paveikė kazachų visuomenę. Kai 1930 m. prasidėjo masinis išbuožinimas, 55 000–60 000 namų buvo paskelbti priklausantys „*bajams*"; iš jų 40 000 šeimynų buvo išbuožinta, o likusiųjų nariai, metę savo turtą, pasislėpė.

* * *

1929 m. gruodžio 11–16 d. vyko Kazachstano komunistų partijos CK plenumas. Jo dalyviai apsvarstė prieš mėnesį Maskvoje vykusio plenumo nutarimų įvykdymo kelius ir nusprendė, kad generalinės kolektyvizacijos linijos būtina įgyvendinimo sąlyga – klajoklių perėjimas prie sėslaus gyvenimo būdo (nors oficialus dekretas, įsakantis visas RSFSR klajoklių gentis apgyvendinti sėsliai, buvo išleistas tik 1930 m. rugsėjo 6 d.). Nusprendęs pasirengti klajoklių sėsliam

apgyvendinimui, 1930 m. sausį Kazachijos komunistų partijos CK nusprendė, kad iš 566 000 klajoklių ir pusiau sėslių gyventojų šeimų 544 000 šeimų iki pirmojo penkmečio pabaigos turi pereiti prie sėslaus gyvenimo būdo.[19]

Kitaip nei kolektyvizacijos atveju, kai valstiečiai neva savarankiškai stodavo (ir tebestoja) į kolūkius, partija, spręsdama klajoklių sėslaus apgyvendinimo klausimą, net nemėgino apsimesti, kad jai reikalingas gyventojų savanoriškas sutikimas. Kazachstano komunistinė valdžia nutarė, kad priverstinai kolektyvizuoti – neteisinga, tačiau priversti klajoklius gyventi sėsliai – teisinga.[20] Savaime suprantama, kolektyvizaciją bolševikai taip pat vykdė iš visų jėgų, neatsižvelgdami į jokius tikrus savanoriškumo principus. 1930 m. sausio 5 d. dekretu Kazachijos gyvulininkystės rajonai buvo priskirti kategorijai sričių, kurių kolektyvizacija turėjo būti užbaigta iki 1933 m. pabaigos. O dėl galvijų suvisuomeninimo jokių konkrečių sprendimų iš viso nebuvo priimta. Kai kuriuose kolūkiuose galvijus pirma konfiskuodavo, o vėliau juos vėl grąžindavo jų savininkams. Būdavo dažnai išleidžiamas įsakymas konfiskuoti galvijus, bet kada kazachai imdavo juos pjauti, kad tik jie neatitektų valdžiai, pastaroji atsiprašydavo žmonių ir įsakymą atšaukdavo.[21]

Iki 1930 m. kovo 10 d. 56,6 % Kazachijos gyventojų buvo kolektyvizuoti, nors tuose respublikos rajonuose, kuriuose gyveno klajokliai, kolektyvizacija siekė vos 20 % ar dar mažiau. Tačiau į Stalino 1930 m. kovo 2 d. kvietimą susilpninti spaudimą valstiečiams imta šiek tiek atsižvelgti tik balandžio pabaigoje ar gegužės pradžioje.[22]

Visos sovietinės ataskaitos rodo, kad 1930 m. pavasarį įsteigtuose kolūkiuose vyravo visiškas chaosas. Trūko namų, svirnų, žemės ūkio padargų, o dar blogiau buvo tai, kad trūko žemdirbystei tinkamos žemės: dauguma gyvenviečių buvo įkurtos dykumų ir pusdykumių rajonuose ir neturėjo pakankamai vandens šaltinių, todėl kolūkiečiai negalėjo ir sėsliai auginti gyvulių. Be to, kolūkiams niekas netiekė pašarų, o „ginti gyvulius į ganyklas buvo uždrausta".[23] Kai kurie kolūkiai neturėjo nei sėklų, nei galvijų – apskritai jokios materialinės bazės. Pagal planą buvo numatyta pastatyti tik 1 915 gyvenamųjų namų ir 70 svirnų, tačiau buvo pastatyta vos 15 % suplanuotų būstų ir tik 32 % svirnų! 320 000 sėsliai apgyvendintų žmonių 1930–1932 m. buvo pastatyta 24 106 namai ir 108 pirtys.[24]

Šiuo laikotarpiu sukurti kolūkiai apimdavo nuo dešimties iki dvidešimties aūlų, kurių kiekviename gyvendavo nuo 10 iki 15 šeimų; aūlai būdavo išsidėstę kelių kilometrų atstumu vienas nuo kito, ir vieno kolūkio užimamas plotas dažnai siekdavo iki 200 kv. km.[25] Kalbant apie kolūkių organizaciją, pravartu pastebėti, kad kai kuriose srityse vienas apskaitininkas aptarnaudavo per 12 kolūkių, o vienam techniniam ekspertui tekdavo net 50 kolūkių.

1930 m. birželį visoje respublikoje buvo galima rasti tik 416 agronomų ir kitų žemės ūkio specialistų – ketvertas iš jų buvo kazachai.[26] Dauguma kolūkių išvis neturėjo jokio plėtros plano, ir vienintelė jų užduotis buvo kaip nors suvesti galą su galu.

Vienoje sovietinėje studijoje[27] pateikiami duomenys (nors kiti istorikai tai nutyli), liudijantys apie didelio masto kazachų pasipriešinimą kolektyvizacijai. Partiniai darbuotojai susidurdavo su ginkluotu pasipriešinimu, daugelis jų buvo nužudyti (bet kuriuo atveju 1930 m. pavasarį iš 1 200 į Kazachstaną pasiųstų dvidešimtpenkiatūkstantininkų tik 400 nuvyko į gyvulininkystės rajonus).[28] Po respubliką bastėsi gaujos ginkluotų kazachų, kurios grobdavo arba skersdavo gyvulius. Ištisos grupės aūlų susivienydavo ir kartu puldinėdavo valdžios atstovus. Po aūlus jodinėdavo pasiuntiniai ir ragindavo kazachus nestoti į kolūkius. Sustiprėjusios basmačių gaujos kariavo su OGPU daliniais partizaninį karą. Daug kazachų pabėgo į kitas respublikas arba į Kiniją. 44 000 šeimų persikraustė į Turkmėniją, kurioje dauguma jų narių prisidėjo prie basmačių vadovaujamų sukilėlių.[29]

Kaltė už atkaklų kazachų priešinimąsi beatodairiškai kolektyvizacijai buvo suversta vietinei nacionalistinei Alašo ordos partijai. 1930 m. pradžioje buvo atskleistas „sąmokslas“, kuriame neva dalyvavo iškiliausi nacionalistų veikėjai, ir visuose aūluose, kuriuose kolektyvizacija susidūrė su itin nuožmiu pasipriešinimu, neva veikė šių sąmokslininkų įkurti „pasipriešinimo centrai“.

Iki šiol nepakitusį oficialų požiūrį į kazachų nacionalinio pasipriešinimo judėjimą puikiai atspindi penkiais dešimtmečiais vėliau parašytas straipsnis, kuriame garbstomas velionis Konstantinas Černenka, savo karjeros pradžioje dalyvavę Kazachstano ir Kirgizijos „Rytų pasienio apskrities“ OGPU dalinių kovose su basmačiais nuo 1930 iki 1933 m. (veikiausiai autorius ieškojo sąsajų

Vidurio Azijoje besilankantis „visasąjunginis seniūnas“, fanatiškas sovietizatorius Michailas Kalininas spaudžia ranką vietos kolūkių valdžios atstovams.

su karu Afganistane, kur panaši kova vyko su musulmonų sukilėliais). Straipsnyje teigiama, kad basmačiai buvo sutriuškinti dar 1933 m., nors išlikę nedideli kovotojų būriai veikė iki pat 1936 m.[30]

Kaip ir valstiečiai kitose SSRS respublikose, besipriešinantys kolektyvizacijai kazachai masiškai skerdė gyvulius. Jau per pirmąsias kolektyvizacijos savaites daugelyje Kazachstano rajonų buvo sunaikinta 50 % naminių gyvulių. Vieno sovietinio istoriko darbe nurodoma, kad 1930 m. buvo prarasta 2,3 mln. mėsinių galvijų ir 10 mln. avių, o kitame darbe teigiama, kad 1929–1930 m. respublika neteko 35 % visų naminių gyvulių.[31]

Didžioji dalis išlikusių suvisuomenintų gyvulių buvo perduota stambiems sovietiniams ūkiams, tačiau pastarieji nepasirūpino patalpomis, tinkamomis gyvulių žiemojimui, ir, kaip skelbia viena ataskaita, iš 117 000 gyvulių, laikomų gigantiškoje valstybinėje fermoje, žiemą išgyveno vos 13 000.[32]

Jeigu žmogiškoji reikalo pusė ne itin rūpėjo valdžiai, ekonominis šios katastrofos aspektas sukėlė Maskvos įniršį. Prasidėjo didelio masto vietinių valdžios organų valymai: iki 1930 m. vidurio tik dviejose Kazachstano srityse buvo paleisti penki partijos komitetai ir suimta per šimtą partinių darbuotojų.[33] 1932 m. pabaigoje valymo neišvengė ir didžioji dalis respublikos vadovybės.

Pačioje kolektyvizacijos pradžioje klajokliai buvo verčiami stoti į artelės pavyzdžio kolūkius, tačiau XVI partijos suvažiavime, įvykusiame 1930 m. birželį–liepą, buvo pavėluotai nuspręsta, kad pusiau sėslių gyventojų rajonams bus labiau priimtina santykinai liberalesnė Bendro žemės įdirbimo draugijų (TOZ) forma. TOZ iki 1930 m. balandžio 1 d. Kazachstane buvo kolektyvizuota 52,1 % visų kaimo gyventojų. Iki rugpjūčio 1 d. šis skaičius sumažėjo iki 29,1 %, tačiau iki 1931 m. rugsėjo 1 d. kolektyvizuotų gyventojų skaičius šoktelėjo iki 60,8 %; ši dinamika daugmaž atitinka visos šalies modelį.

1930 m. birželį vietinė vadovybė nusprendė grąžinti žemės ūkio įrankius ir galvijus į privačias rankas klajoklių ir pusiau sėslių gyventojų rajonuose; tačiau 1930 m. lapkritį visas žemės ūkio inventorius vėl buvo sukolektyvintas, o 1931 m. birželį buvo pakartotinai kolektyvizuoti ir galvijai – ir netrukus žmonės vėl pradėjo masiškai skersti galvijus ir avis.[36]

1931 m. žiemą buvo pripažinta, kad didingi 1928 m. planai paversti Kazachstaną grūdų rajonu sužlugo. Buvo dirbamas tik ketvirtadalis suplanuoto žemės ploto, be to, itin neefektyviai.[37] Oficialiuose dokumentuose kalbama apie galvijų, sėklų, padargų ir statybinių medžiagų stoką. Žmonės buvo kilnojami iš vieno kolūkio į kitą viliantis (dažniausiai bergždžiai), kad tai padės pritraukti daugiau gyvulių ir surinkti daugiau grūdų. 1932 m. vasarį apie 87 % visų kolūkių Kazachstane ir 51,5 % individualių ūkių (pastarieji beveik visi buvo klajojantys ūkininkai) liko be galvijų. 1926 m. beveik 80 % visų Kazachstano gyventojų

vertėsi gyvulininkyste; 1930 m. vasarą šis skaičius nukrito iki 27,4 %. Tačiau žemdirbystė negalėjo tapti gyvulininkystės pakaitalu, nes dirbamų žemių plotas per šį laikotarpį padidėjo tik 17 %.[38] Šie skaičiai leidžia susidaryti nuomonę apie dirbtinai sukeltos katastrofos mastą.

1930 m. viduryje kazachai atsiėmė tiek savo gyvulių iš kolūkių, kiek jiems buvo leista, o kai 1931 m. prasidėjo naujas kolektyvizacijos vajus, jie savo gyvulius suginė į atokius tarpeklius ir miškus. Atėjus žiemai jiems teko daugumą gyvulių paskersti, o jų mėsą užšaldyti ir paslėpti, kad turėtų pakankamai maisto iki atlydžio. Tačiau 1932 m. pavasarį Kazachstane jau siautėjo badas.[39] 1932 m. pabaigoje ribotas privačių galvijų bandų atkūrimas tik šiek tiek sušvelnino situaciją – buvo grąžinta 123 600 stambiųjų galvijų, 211 400 avių ir ožkų[40] – menki skaičiai, palyginus su bandomis, egzistavusiomis respublikoje iki 1930 m.

* * *

Mėsa ir pienu mitę aūlų gyventojai dabar liko tuščiomis. Dauguma pasidavė spaudimui ir įstojo į kolūkius arba sovietinius ūkius. Tačiau ir juose padėtis buvo ne ką geresnė. Viename sovietiniame ūkyje „ištisą pusmetį nebuvo jokios mėsos, išskyrus kupranugarių tešmenis".[41]

Kai kurie kazachai pamėgino nusigauti į kitas vietas, daugybę žmonių pasiglemžė mirtis nuo bado. Per Chruščiovo „atšilimo" laikotarpį vienas sovietinis istorikas rašė, kad respublikoje „siaubingai nukentėjo gamybinės jėgos, o aūluose išmirė daugybė žmonių".[42]

Šią katastrofą, vertinant ją siaurąja prasme, sukėlė tam tikros ekonominės ir politinės priežastys, tačiau, jeigu pamėginsime ją įvertinti plačiąja prasme, pamatysime, kad ji glaudžiai susijusi su nesugebėjimu suprasti kitos kultūros žmonių. Kazachstane partijos veiksmai ypač vaizdžiai atspindėjo jos gretose vyravusį mechanistinį ir paviršutinišką požiūrį į žmogų (nenuostabu, kad, remiantis oficialių šaltinių teigimu, islamas per tuos metus itin plačiai įsigalėjo pietiniame Kazachstane).[43]

Badą Kazachstane, kaip ir 1921 m. badą, sukėlė žmonių veikla, kitaip tariant, jį sukėlė beatodairiškai vykdoma neišmintinga partijos politika, kurią nulėmė išimtinai ideologinės priežastys. Tačiau, kitaip nei Ukrainoje, badas Kazachstane nebuvo iš anksto organizuotas. 1932 m. pabaigoje buvo išskirta du milijonai svarų kaip pagalba Kazachstanui[44] – mažiau nei pusė svaro vienam asmeniui, tačiau vis tiek daugiau, nei vėliau buvo išsiųsta Ukrainai.

Vis dėlto kai kas teigė, kad Stalinas, pamatęs, kaip efektyviai niekieno nesuplanuotas badas Kazachstane užgniaužė vietinių gyventojų pasipriešinimą sovietų valdžios politikai, nusprendė pasinaudoti panašiu modeliu, kad vėliau susidorotų su Ukraina.

Sušalusi ir alkana kazachė su vaiku.

* * *

Kazachstano komunistų partijos ir vyriausybės 1934 m. lapkričio 19 d. oficialioje ataskaitoje (tada *niekur* viešai nepaskelbtoje), skirtoje Centro komitetui, teigiama: „Badą, kuris 1932 m. ir 1933 m. pradžioje apėmė didžiąją dalį galvijų augintojų rajonų, pavyko likviduoti"; toliau jame nurodoma, kad migracijai į užsienį ir „kazachų gyvulių augintojų valkatavimui" pavyko padaryti galą.[45]

O kalbant apie „valkatavimą", tik 30 % iš pusės milijono žmonių, kurie 1930–1932 m. buvo priverstinai „apgyvendinti sėsliai", buvo laikomi visiškai sėsliais, turinčiais žemės, svirnus ir darbo įrankius. Beveik 25 % klajoklių, kuriuos 1930–1932 m. privertė gyventi sėsliai, 1932 m. pabaigoje vėl pradėjo klajoti, nors, tiesa, jau be galvijų.[46] Šias klajones nulėmė neviltis ir visiškas visuomeninių bei ekonominių gyvenimo pagrindų sužlugdymas arba sunaikinimas. 1933 m. pabaigoje naujieji beturčiai klajokliai vis dar sudarė 22 % Kazachstano gyventojų.[47] Manoma, kad 1930–1931 m. 15–20 % Kazachstano gyventojų paliko respubliką: 300 000 pasitraukė į Uzbekiją, kiti – į kitas sovietines Vidurinės Azijos respublikas arba į Kiniją. Oficialiuose šaltiniuose kalbama apie „masinę" emigraciją.[48] Tuos kazachus, kurie pasitraukė į kitas Vidurinės Azijos respublikas, ištiko toks pat likimas kaip ir tuos, kurie pasiliko namuose; dauguma jų, apimti nevilties, grįžo į gimtąsias vietas.[49]

Kazachai bėga nuo bado į kitas Vidurinės Azijos šalis ir Kiniją.

1934 m. vasarį įvykusiame XVII komunistų partijos suvažiavime kazachų kolektyvizacijos sunkumai daugiausia buvo siejami su nesėkmingais mėginimais sėsliai įkurdinti klajoklius. Vis dėlto vienokiu ar kitokiu būdu iki 1936 m. pavyko „sėsliai įkurdinti" iš viso 400 000 šeimų (nors buvo pastatyta vos 38 000 naujų būstų, tinkamų joms gyventi!).[50]

Po šios pergalės 1935 m. buvo panaikintos lengvatos vietiniams gyventojams, o bendrai dirbamos žemės draugijos (TOZ) buvo reorganizuotos į žemės ūkio arteles. Iki 1938 m. Kazachstane kolektyvizacija buvo įgyvendinta tradiciniais būdais.

* * *

Badas, kurį sukėlė klajoklių „sėslus įkurdinimas", nusinešė daugybę aukų ir Kirgizijoje (iš 167 000 ten gyvenusių šeimų 82 000 buvo klajoklės; sėsliomis tapo 44 000 šeimų, kurioms buvo pastatyti 7 895 namai ir trys pirtys),[51] ir Vakarų Sibire, kur gyveno totorių bei baškirų tautinės mažumos. Vienas aukštas partinis pareigūnas iš Čeliabinsko[52] pareiškė vienam užsienio komunistui, kad „badas mums buvo labai naudingas Urale, Vakarų Sibire ir Užvolgyje. Šiuose rajonuose dėl bado daugiausiai nuostolių patyrė mums priešiškos tautelės. Į jų vietą kraustosi iš centrinių sričių pabėgę rusai. Mes, žinoma, nesame nacionalistai, tačiau vis tiek negalime iš aukšto žvelgti į šį palankų mums faktą". (Kaip parodė vėlesni metai, Stalinas laikėsi to paties požiūrio ne tik į šių rajonų tautines

mažumas, bet – ir gerokai platesniu mastu – ir į ukrainiečius.) Kalbėdamas apie aukštą baškirų ir kitų musulmoniškų Azijos tautelių mirtingumą, šis Čeliabinsko pareigūnas jį daugiausia siejo su jų nesugebėjimu atsisakyti klajokliško gyvenimo būdo ir apsigyventi sėsliai taip, kaip to reikalavo penkmečio planas.

Savo memuaruose Chruščiovas pasakoja, kaip 1930 m. jis buvo nuvykęs į šalia Samaros įkurtą kolūkį, kuriame daugumą gyventojų sudarė čiuvašai, ir ten, anot jo, siautėjo badas.[53] Dar toliau į rytus per 50 000 buriatų ir chakasų pabėgo į Kiniją ir Mongoliją.[54] Kalmukijoje, kurios ekonomikos struktūra buvo tokia pati kaip ir Kazachstane, išmirė beveik 20 000 žmonių – apie 10 % visų gyventojų, be to, nuo 1926 m. iki 1939 m. gyventojų prieaugis šioje respublikoje sudarė vos 1 % (netgi pagal abejotinus 1939 m. gyventojų surašymo duomenis), kas rodė, kad tautelė atsidūrė ties išmirimo riba. 1933 m. balandį kalmukų komunistas Arašas Čapčajevas su pasipiktinimu kalbėjo vietinių tarybų suvažiavime apie tai, kad anksčiau klestėję kaimai ištuštėjo, o juose likę gyventojai badauja. Jis paragino paleisti kolūkius[55] ir netrukus dingo. Pranešama apie daugybę kalmukų „buožių", pavyzdžiui, stovykloje „Severnyj" Urale ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, tačiau iki 1933 m. vidurvasario dauguma jų mirė.[56] Tuos ištremtus buvusius klajoklius, kurių sovietų valdžia nelaikė ypač pavojingais, pasiuntė dirbti į šachtas ir prie miško ruošos. Jiems buvo be galo sunku priprasti prie nemėsiško maisto, ir dar sunkiau nei rusų valstiečiams įsisavinti sėjamąsias bei kitus padargus.[57]

Mongolijoje, kuri formaliai buvo nepriklausoma valstybė – ne „socialistinė", o „liaudies" respublika, nors iš tikrųjų ją visapusiškai kontroliavo Maskva, – taip pat buvo paskelbta kolektyvizacija. 1932 m. pradžioje mongolai prarado 8 milijonus galvijų, kitaip tariant, trečdalį visų turimų bandų. 1932 m. gegužę jiems buvo įsakyta pakeisti politikos kryptį ir nutraukti kolektyvizaciją.[58]

Aptariant padėtį sovietinėse Azijos žemėse, pravartu žvilgtelėti ir į nuostabią kazokų istoriją. Kazokai nuo seno gyveno palei paribio upes Amūrą ir Usūrį, kaip ir palei Kubanę ir Doną, kur jų gyvenvietės įsikūrė dar anksčiau. 1932 m. į kazokų kaimus pasiųstas vienas partinis darbuotojas rado juose ką tik apleistas sodybas. Iš to, kad daugelyje kiemų stovėjo palikti gyvuliai ir mėtėsi įvairūs rakandai, buvo galima spręsti, kad gyventojai kaimus paliko paskubomis. Buvo pranešta, kad visa kazokų bendruomenė *en masse* su didžiąja dalimi turėtos nuosavybės persikėlė per užšalusias paribio upes, kad išsigelbėtų nuo išbuožinimo ir gresiančio bado. Jie patraukė pas kitame upės krante gyvenusius kazokus, dar anksčiau pabėgusius į užsienį ir įsikūrusius ten kur kas palankesnėmis sąlygomis nei buvusioje tėvynėje.[59]

SSRS azijinės dalies gyventojų likimas kolektyvizacijos ir išbuožinimo laikotarpiu iš dalies sutampa su europinės dalies gyventojų likimu. Tačiau išryškėjo ir tam tikrų savitumų, kuriuos nulėmė geografiniai bei kultūriniai skirtumai.

Vertinant ekonominiu požiūriu, pritaikiusi savo teorijas kazachams ir kiek mažesniu mastu kitoms klajoklių tautoms, partija primetė normaliai veikiančiai socialinei tvarkai svetimus jai stereotipus, kurių padariniai buvo pražūtingi. Vertinant humanistiniu požiūriu, šie eksperimentai atitinkamai pražudė ir privertė nežmoniškai kentėti daug daugiau žmonių nei Ukrainoje.

10 SKYRIUS

Bažnyčios ir žmonės

Bet tai dar ne galas.
Evangelija pagal Matą 24, 7

Bažnyčia neabejotinai buvo vienas svarbiausių kaimo gyvenimo židinių. Be to, ji įkūnijo visiškai kitokią gyvenimo sampratą, nei bruko tuometinis režimas.

Oficialiai propaguojama sovietų valdžios pažiūrų sistema buvo ateizmas. Komunistų partija nepripažino jokio tikėjimo ir laikė jį savo priešu – šie faktai beveik visiems gerai žinomi, ir komunistų vadovai apie tai skelbė pasitaikius bet kokiai progai. Pacituosime tik vieną tokį pareiškimą, išsiskiriantį ypatingu įtaigumu ir (atsižvelgiant į autorių ir nuolatinį šio pareiškimo citavimą iki mūsų dienų visuose jo leidžiamuose raštuose) autoritetingumu.

Lenino laiške Maksimui Gorkiui, parašytame 1913 m. lapkričio 13–14 d., išdėstomas toks ganėtinai kategoriškas partijos požiūris į religiją:

> „Bet kokia religinė idėja, bet kokia dievo idėja, bet koks flirtavimas su dievo idėja yra neapsakoma bjaurastis, <...> visų pavojingiausia bjaurastis, visų šlykščiausias „užkratas". Milijonai nuodėmių, niekšybių, smurto protrūkių ir fizinių užkratų <...> yra kur kas mažiau pavojingi nei subtili, dvasinė dievo idėja, išdabinta pačiais puošniausiais „ideologiniais" kostiumais. <...> Bet kokie, kad ir patys subtiliausi ar geranoriškiausi mėginimai apginti ar pateisinti dievą prilygsta mėginimams pateisinti reakciją."

Toks kategoriškas tonas rodo, kad partija buvo pasiryžusi taikyti pačius įvairiausius kovos su nepageidaujamais tikėjimais metodus. Per visą savo egzistavimo laikotarpį sovietų valdžia stengėsi pasėti mintį, kad religija išnyks kartu su ją pagimdžiusia klasine visuomene. Tai buvo pagrindinė režimo taktika. Be to, teoriškai buvo laikoma, kad kovai su religija labiau tinka įtikinėjimo metodai,

„Šalin Velykas!" Proletarai skaito antireliginį laikraštį.

o ne jėga, nors praktiškai valstybėje buvo taikomi abu veikimo būdai. Skirtingi partijos vykdytos antireliginės kampanijos etapai skyrėsi vienas nuo kito spaudimo laipsniu ir priemonėmis, kuriuos ji pritaikydavo kiekvienam konkrečiam momentui.

Juk partija siekė padaryti kuo geresnį įspūdį šalies viduje, o dar svarbiau jai buvo laimėti paramą ar bent jau nesukelti priešiškumo užsienyje, kur dalis potencialių jos rėmėjų puoselėjo „religinius prietarus". Šis siekis pagimdė veidmainystę, būdingą ir kitoms gyvenimo sritims, ir (priklausomai nuo konkretaus momento politinės potekstės) pakantumo regimybę kartu su bažnyčių žeminimu ir kontrole, kurie paprastai neperaugdavo į atvirą slopinimą.

Egzistuoja daugybė skirtingų požiūrių į valstietijoje vyravusio religingumo stiprumą ir prigimtį. Kai kurie specialistai mano, kad valstiečiai labiausiai buvo linkę tikėti senoviniais, pusiau pagoniškais prietarais, tačiau veik tą patį galima pasakyti ir apie Vakarų Europos valstietiją. Kita vertus, nors jų prietaringumas formaliai ir buvo nekrikščioniškas, iš tikrųjų jis nebuvo nesuderinamas su krikščionių tikėjimu – nes žmogui būdinga tokia eklektiška galvosena.

Kiti mokslininkai mano, kad valstietija, nors ir ištikima bažnytinėms apeigoms, dvasininkijos atžvilgiu puoselėjo antiklerikalines nuotaikas. Net jei tai ir tiesa, valstiečiai vis tiek su pasipiktinimu vertino valdžios mėginimus uždaryti bažnyčias, kurias jie laikė savomis ir kartu suvokė kaip jų apeiginio gyvenimo centrus. Šiaip ar taip, kad dvasininkija tapo persekiojama mažuma, o kai kurie iš silpniausiųjų šventikų pakluso valdžios diktatui arba išvis išsižadėjo religijos, valstiečių masės beveik visoje šalyje susispietė aplink daugumą dvasininkų, mėginusių apginti savo gyvenseną ir tikėjimą.

Be to, net jeigu marksistinis požiūris į religiją ir būtų teisingas, ir ji veikia tik kaip iliuzinė paguoda, kuomet negalima gauti tikros paguodos, tai ir tuomet, pradedant 1929 m., šalyje susiklostė itin palankios sąlygos tokios paguodos siekimui. Štai vieno linkusio į skepticizmą valstiečio nuomonė: „Dar per anksti panaikinti religiją, <...> jeigu gyvenimas būtų kitoks, jeigu kas nors teisingai atlygintų jums už viską, ką dabar patiriate, tuomet jaustumėtės geriau ir jums nereikėtų religijos."[1]

Šiame skyriuje išsamiai nenagrinėsime itin plataus ir sudėtingo religijos klausimo SSRS, pagvildensime tik tuos jos aspektus, kurie, viena vertus, yra glaudžiai susiję su išbuožinimu ir kolektyvizacija, o kita vertus – su kampanija, nukreipta prieš ukrainiečių tautinę savimonę.

* * *

Prieš revoliuciją stačiatikių bažnyčia formaliai vienijo apie 100 mln. tikinčiųjų, turėjo 67 vyskupijas ir 54 457 cerkves, kuriose tarnavo 57 105 šventikai ir diakonai, taip pat 1 498 vienuolynus, kuriuose gyveno 94 629 vienuoliai, vienuolės ir abiejų lyčių novicijai.

Pirmoji sovietinė konstitucija, priimta 1918 m. liepos 10 d., garantavo „religijos ir antireliginės propagandos laisvę".

Taigi, religija ir ateizmas šiame etape teoriškai buvo lygūs, nors akivaizdu, kad ta šalis, kurią remia valstybės aparatas ir spauda ir kuri gali naudotis daugybe kitų iš to išplaukiančių privalumų, buvo daug geresnėje padėtyje nei jos priešininkai.

Be to, cerkvėms buvo taikomi ir kai kurie formalūs teisiniai apribojimai. Joms priklausiusi nuosavybė buvo nacionalizuota be jokios kompensacijos, o vietiniams valdžios organams buvo suteikta teisė skirti cerkvėms „religinėms apeigoms reikalingus pastatus ir objektus", nors tuos pačius pastatus galėjo naudoti ir kitos gyventojų grupės įvairiems pasaulietiniams reikalams. Maldos namai privalėjo paklusti toms pačioms teisinėms normoms kaip ir visos kitos organizacijos, tačiau jiems dar buvo uždrausta „imti privalomus mokesčius ir vykdyti rinkliavas", taip pat „daryti spaudimą savo nariams ir juos bausti" (formuluotės, kurias galima labai plačiai interpretuoti).

Vadovaujantis 1918 m. Konstitucijos 65-uoju straipsniu, kunigai ir klierikai buvo paskelbti „buržuazijos tarnais" ir iš jų buvo atimtos rinkimų teisės. Dėl šios priežasties jie arba išvis negaudavo maisto produktų kortelių, arba gaudavo pačios žemiausios kategorijos korteles, o jų vaikų, baigusių pradines mokyklas, nepriimdavo į aukštesnes mokymo įstaigas ir t. t., ir pan.

1918 m. sausio 28 d. dekretu buvo uždrausta mokyti tikybos mokyklose, nors buvo leidžiama „studijuoti ir dėstyti religinius dalykus privačiai". Vėliau 1921 m. birželio 13 d. dekretu pastarasis punktas buvo pakeistas griežtesne nuostata: buvo uždrausta mokyti tikybos grupėse, jeigu jų nariai neturėjo aštuoniolikos metų.

Cerkvių žemės buvo konfiskuotos kartu su dvarininkų žemėmis, o kadangi jos priklausė centrinei cerkvei ir jos magnatams, valstietija sveikino šį sprendimą. Tačiau didžioji „cerkvės valdų" dalis faktiškai priklausė pavienėms parapijoms, ir šių parapijų šventikai arba patys ardavo žemę, arba samdydavo samdinius, arba išnuomodavo ją valstiečiams.

Sidabrinis varpas, nuimtas nuo Chabarovsko soboro fondui kovai su bado padariniais *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Beveik visi vienuolynai buvo uždaryti, o jų turtas konfiskuotas. Pranešama, kad valstiečiai itin nenoriai vijo iš vienuolynų vienuoles (moterų šalies vienuolynuose tuomet buvo tris kartus daugiau nei vyrų).[2]

Savaime suprantama, kad kova su cerkve neapsiribojo teisinėmis ir konstitucinėmis priemonėmis, ir iki 1923 m. buvo nužudyta 28 vyskupai ir per 1 000 šventikų, o dauguma bažnyčių buvo uždarytos arba sugriautos.

1922 m. vasarį buvo išleistas įsakas dėl privalomo visų kulto reikmenų iš aukso, sidabro ir brangakmenių atidavimo valstybei į kovos su bado padariniais fondą. Vėliau Stalinas gyrė Leniną už tai, kad šis sumaniai pasinaudojo badu konfiskuodamas bažnyčių brangenybes badaujančių masių labui, nes kitaip būtų buvę labai sunku tokį įsaką įvykdyti.[3] Tačiau tąkart valstiečiai gan smarkiai pasipriešino, ir buvo pranešta apie 1 400 prie cerkvių įvykusių susirėmimų.[4] 1922 m. balandį–liepą 54 žmonės (stačiatikių šventikai ir keliolika pasauliečių) buvo teisiami už kontrrevoliucinę veiklą, susijusią su šiomis riaušėmis, ir penkiems iš jų buvo įvykdyta mirties bausmė. Po trijų mėnesių dėl panašių priežasčių mirties bausmė buvo įvykdyta Petrogrado metropolitui ir dar trims kartu su juo nuteistiems asmenims.

Patriarchas Tichonas buvo suimtas, ir buvo įkurta nauja „Gyvoji cerkvė", kuri perėmė bažnytinių reikalų tvarkymą. 84 vyskupai ir per 1 000 šventikų buvo išvaryti iš savo vyskupijų ir parapijų. Tačiau „Gyvajai cerkvei" nepavyko pritraukti pakankamai daug šalininkų, todėl kitais metais partija patriarchą Tichoną, anksčiau apkaltintą „ryšiais su priešiškomis užsienio valstybėmis ir kontrrevoliucine veikla", paleido iš kalėjimo ir sudarė su juo sutartį.

Paskelbus NEP'ą bažnyčios persekiojimas kiek atlėgo, ir tai buvo pakankamai logiška ar bent jau savaime suprantama. Čia, kaip ir kitose sferose, laikotarpis iki 1928 m. buvo palyginti taikus. 1926 m. gyventojų surašymo duomenys rodo, kad tuometiniame kaime vis dar buvo per 60 000 įšventintų šventikų ir kitoms konfesijoms atstovavusių dvasininkų – po vieną šventiką veik kiekviename kaime; 1929 m. pabaigoje vienintelės RSFSR teritorijoje veikė apie 65 000 visų denominacijų bažnyčių.

Kita vertus, NEP'o laikotarpis suteikė galimybę sukurti taikius spaudimo būdus. 1925 m. buvo įkurta Kovingųjų bedievių sąjunga, išsikėlusi tikslą „padėti partijai sutelkti visą antireliginį propagandinį darbą ir tapti jos vienvaldžiu vadovu". Ši sąjunga leido kelis žurnalus, įkūrė 40 antireliginių muziejų, įsteigė 68 antireligines seminarijas ir kt. Tuo pat metu kitoms sovietinėms organizacijoms, kaip antai profesinėms sąjungoms ir Raudonajai armijai, taip pat buvo įsakyta skleisti antireliginę propagandą savo aplinkoje.

1925 m. balandį mirus patriarchui Tichonui, laikinasis cerkvės vadovas metropolitas Piotras buvo suimtas ir išsiųstas į Sibirą. Jo įpėdinis metropolitas Sergijus taip pat buvo suimtas, paleistas, o vėliau vėl suimtas. Iš 11 laikinais patriarcho pavaduotojais paskirtų hierarchų 10 netrukus atsidūrė kalėjime. Toks atkaklus priešinimasis įteigė vyriausybei, jog būtina ieškoti kompromiso, ir 1927 m. su metropolitu Sergijumi buvo pasiektas dar vienas *modus vivendi*, po kurio jis buvo išleistas iš kalėjimo.

1922 m. Parodomasis bolševikų teismas prieš metropolitą Benjaminą. Dvasininkas priešinosi cerkvės turto konfiskavimui ir buvo nuteistas sušaudyti.

* * *

Atrodo, kad prasidėjus naujam kovos su valstietija etapui, partija nusprendė atnaujinti cerkvės puolimą, ypač kaime.

Antireliginė kampanija suintensyvėjo 1928 m. vasarą, ir per kitus metus nedaugelis dar veikusių vienuolynų buvo beveik visi uždaryti, o juose gyvenę vienuoliai ištremti.

1929 m. balandžio 8 d. priimtu įstatymu religinėms organizacijoms buvo uždrausta steigti savitarpio pagalbos fondus, teikti materialinę pagalbą savo nariams, „organizuoti atskiras pamaldas arba sueigas vaikams, jaunimui ir moterims, organizuoti bendrus religinius susirinkimus, skirtus biblijos, literatūros ir amatų studijoms, teologijos paskaitas ar burti kitas grupes, ratelius bei filialus, organizuoti ekskursijas, įrenginėti vaikų žaidimų aikšteles, steigti bibliotekas ar skaityklas, sanatorijas ar medicinos pagalbos teikimo punktus". Iš tikrųjų, anot vieno oficialaus šaltinio, cerkvė turėjo apsiriboti vien religinėmis apeigomis.[5]

1929 m. gegužės 22 d. Konstitucijos 18 straipsnis buvo pakeistas: vietoj „religijos ir antireliginės propagandos laisvės" dabar buvo skelbiama „religijos apeigų ir antireliginės propagandos laisvė"; tuo pat metu Švietimo liaudies komisariatas įsakė vietoje nereliginio mokymo įvesti mokyklose aiškiai ateistinio pobūdžio mokymą.

Charkovo srities Čuhujivo miesto mokyklos mokiniai artėjant Šv. Velykoms kuria antireliginius lozungus, 1931 m.

Ir vis dėlto, nepaisant šių priemonių, religija vešėjo. 1929 m. OGPU ataskaitose teigiama, kad religingumas sustiprėjo netgi tarp pramonės darbininkų: „Netgi tie darbininkai, kurie pernai nepripažino šventikų, šiemet ėmė juos pripažinti."[6]

1929 m. vasarą Visasąjunginės komunistų partijos centro komitetas sušaukė konferenciją, skirtą aptarti antireliginiams klausimams.[7] 1929 m. birželį įvyko Visasąjunginis karingųjų ateistų suvažiavimas. Ir per visus kitus metus kiekvieną mėnesį visoje SSRS išpuoliai prieš religiją darėsi vis smarkesni.

Natūralūs partijos aktyvistų instinktai, tikrasis lenininis ateizmas, išstūmė taktinių sumetimų nulemtą ankstesnį santūrumą. Visuotinis cerkvių šturmas prasidėjo 1929 m. pabaigoje ir pasiekė kulminaciją per pirmuosius tris 1930 m. mėnesius.

* * *

Išbuožinimo vajus suveikė kaip signalas pradėti plataus masto cerkvių ir pavienių dvasininkų puolimą. Partija tada skelbė, kad „bažnyčia – tai buožių agitpropas".[8] Valdžia nuolat užsipuldinėjo valstiečius, kurie „gieda priedainį „Visi mes Dievo vaikai" ir tvirtina, kad tarp jų nėra buožių".[9]

Šventikus dažniausiai ištremdavo per pirmąją buožių trėmimų bangą.[10] 1929 m. gegužę vyriausybės paskelbtas buožės ūkio apibrėžimas apėmė ir tuos ūkius, kurių nariai turėdavo nedarbinių pajamų, o jiems būdavo priskiriami ir šventikai (kai partijos agitatoriai, užsiimdavę panašia veikla, buvo laikomi „darbininkais"!).

Ypač nepalankiai buvo žiūrima į šventikų ryšį su tariamomis „buožių organizacijomis": „Tokių ryšių padariniai buvo itin pavojingi, nes kartu su akivaizdžiais sovietų valdžios priešais į šiuos sąmokslus įsitraukdavo ir pakankamai daug religingų valstiečių – šventikų apkvailintų vidutiniokų ir vargingųjų valstiečių."[11] Vienoje 1929 m. oficialioje ataskaitoje kalbama apie atvejį, kai šventikas, keletas buožių ir prie jų prisišliejusi grupė vidutiniokų sužlugdė grūdų surinkimo akciją; sušaudytas buvo tik šventikas, o buožes tik įkalino.[14]

Vienas suimtas šventikas, kuriam teko pėsčiomis žygiuoti 35–40 mylių iš Podvoisko kaimo į Umanės miestą (kartu su kitais suimtaisiais, iš kurių vienas nužudė savo žmoną, o kitas pavogė karvę), pasakojo, kaip jį plūdęs sargybinis: „Anot jo, šventikai buvę daug didesni nusikaltėliai nei plėšikai ir žmogžudžiai."[13] O štai dar viena būdinga tam laikotarpiui istorija (iš Zaporožės srities): septyniasdešimt trejų metų amžiaus šventikas buvo suimtas ir mirė Melitopolio kalėjime; cerkvė, kurioje jis laikydavo pamaldas, buvo paversta klubu. Kaimo mokytojas, kito suimto šventiko sūnus, taip pat buvo suimtas ir dingo.[14]

1931 m. Mariupolio teologinė seminarija buvo uždaryta ir paversta darbininkų bendrabučiu. Netoliese buvo didelė, spygliuotos vielos tvora aptverta aikštė, į kurią suvarė 4 000 šventikų ir keliolika kitų kalinių. Šie žmonės, gaudami itin prastą maistą, privalėdavo dirbti sunkų fizinį darbą, ir kasdien keli iš jų mirdavo.[15]

Pavojus grėsė ne tik šventikams, bet ir visiems kitiems žmonėms, anksčiau glaudžiai susijusiems su cerkve. Kai 1929 m. Michailovkos kaime (Poltavos gubernija) buvo nugriauta bažnyčia, cerkvės tarybos vadovui ir šešetui jos narių buvo skirta dešimties metų įkalinimo bausmė.[16]

Valdžia galėdavo iš valstiečio atimti pilietines (balsavimo) teises ir jį išbuožinti vien už tai, kad jo tėvas kadaise ėjo cerkvės seniūno pareigas.[17] Vieno cerkvės tarybos pirmininko, kuriam 1928 m. buvo skirta dešimties metų įkalinimo bausmė, vaikai buvo įvairiais būdais persekiojami. Jiems buvo atsisakyta išduoti dokumentus, leidžiančius išvykti iš kaimo; kolūkyje jiems pavykdavo gauti nebent patį juodžiausią, blogiausiai apmokamą darbą. Galiausiai ir jie atsidūrė kalėjime.[18]

* * *

Vietiniai OGPU organai pranešė, kad viename Vakarų gubernijos kaime „šventikas <...> atvirai pasipriešino cerkvės uždarymui“(!).[19] Tačiau ne tik šventikai mėgino išgelbėti cerkves. „Dauguma valstiečių, toli gražu ne labiausiai pasiturinčių kaimo gyventojų, mėgino priešintis cerkvių griovimui, ir už tai būdavo suiminėjami ir tremiami. Šimtai tūkstančių žmonių per kolektyvizaciją nukentėjo ne dėl savo socialinės padėties, o dėl religinių įsitikinimų.“[20]

Donecko srities Sergejevkos kaimo gyventojai prie cerkvės, kurią bolševikai ketina susprogdinti, 4-ojo dešimtmečio pradžia.

Apskritai kalbant, valstiečiai ne tik priešindavosi cerkvių uždarymui, bet ir stodavo ginti persekiojamų šventikų. Pavyzdžiui, sovietinėje spaudoje aprašytas atvejis, kad, kai Markyčo kaimo šventikui buvo skirta bauda –

pristatyti 200 bušelių (50 centnerių) grūdų, valstiečiai sunešė jam reikiamą grūdų kiekį vos per pusę valandos.[21]

Cerkvės buvo smaugiamos (kaip ir pasiturintys valstiečiai) nuolat didinant mokesčius; vos tik šventikui pavykdavo vargais negalais sukrapštyti vieną mokestį, iš jo jau reikalaudavo kito.[22] Viename ateistiniame žurnale buvo su pasitenkinimu skelbiama, kad „sovietų valdžios mokesčių politika skausmingai kerta per kulto tarnų kišenes".[23]

Peskų kaime (Starobelkso sritis) iš pradžių apdėjo cerkvę didžiuliais mokesčiais. Valstiečiai šiuos mokesčius sumokėjo. Tada rajono valdžia įsakė kaimo vadovams cerkvę likviduoti. Vietiniam šventikui buvo nurodyta įvykdyti milžinišką mėsos pristatymo normą. Kaimo žmonės ir vėl suskubo jam į pagalbą. Rajono valdžia pareikalavo, kad šventikas dar kartą pristatytų padidintą mėsos normą. Šįkart kaimas neįstengė jam padėti. Šventiką apkaltino ardomąja veikla, priešinimusi sovietinei apmokestinimo sistemai ir paskyrė jam penkerių metų įkalinimo bausmę priverstinio darbo stovykloje; šventikas buvo išvežtas į Kuzbaso anglies kasyklas ir iš ten niekada negrįžo. Cerkvę uždarė.[24]

Dažniausiai kaimo cerkvių, kurios buvo uždarytos per pirmąjį ateistų puolimą 1918–1921 m., daugiau niekada neatidarydavo. Viename kaime valstiečiai ir toliau puoselėjo tokią valdžios uždarytą cerkvę ir neleido jos nugriauti, kai 1929 m. vėl atsinaujino antireliginė kampanija. Tačiau 1930 m. vasarį, talkinant gaisrininkams iš gretimo miesto, cerkvė vis dėlto buvo sunaikinta.[25]

Kolektyvizaciją dažnai „lydėdavo ir vietinių cerkvių uždarymas". Ikonas konfiskuodavo ir degindavo kartu su kitais kulto reikmenimis.[26] Konfidencialiame

Sovietų saugumo suimti dvasininkai. Odesa, 1920 m.

Vakarų gubernijos partijos komiteto laiške, parašytame 1930 m. vasario 20 d., pasakojama apie girtus kareivius ir komjaunuolius, kurie „prieš tai neparuošę masių, savavališkai uždarinėjo kaimų bažnyčias, laužė ikonas ir grasino valstiečiams."[27]

Buvo uždarinėjami visų konfesijų maldos namai. Viename oficialiame periodiniame Ukrainos leidinyje buvo rašoma:

> „Charkove buvo nuspręsta uždaryti Šv. Dimitrijaus cerkvę ir perduoti ją automobilistų draugijos žinion.
>
> Zaporožėje buvo nuspręsta uždaryti sinagogą Maskvos gatvėje, o evangelikų liuteronų bažnyčią paversti vokiečių darbininkų klubu.
>
> Vinycios rajone buvo nutarta uždaryti Nemirovo vienuolyną ir visas greta jo buvusias cerkves.
>
> Stalino rajone buvo nuspręsta uždaryti katalikų bažnyčią, o Stalino mieste buvusią armėnų Šv. Grigaliaus cerkvę paversti Rytų darbininkų klubu.
>
> Luhanske buvo uždarytas Šv. Michailo soboras, Šv. Petro ir Povilo cerkvė, taip pat Išganytojo cerkvė. Visi perimti pastatai buvo skirti kultūriniams ir šviętėjiškiems poreikiams."[28]

Donecko srities Artiomovsko krašto muziejus, įkurtas buvusioje cerkvėje, 1932 m.

Be to, kai būdavo uždaromos cerkvės, užsiimti religine veikla kitose vietose būdavo draudžiama. Devynių pagrindinių cerkvių uždarymą Charkove lydėjo sprendimas „imtis atitinkamų priemonių, kad būtų užkirstas kelias maldininkų susirinkimams privačiuose namuose po cerkvių uždarymo".[29]

Štai dar vienas būdingas tam laikotarpiui pavyzdys: „Vilšanos kaime, Sumų gubernijoje, buvo dvi cerkvės: viena akmeninė, o kita medinė. Akmeninę cerkvę sugriovė, o jos akmenimis išgrindė kelią. Medinę cerkvę nugriovė ir sudegino."[30]

Kartais cerkves uždarydavo po kaimo tarybos „sprendimo", priimto spaudžiant aukštesniajai valdžiai. Tačiau tokia taktika ne visada būdavo

Sugriauta Apreiškimo Švenčiausiajai Mergelei Marijai cerkvė Kijeve, 1935 m.

veiksminga, netgi po masinių suėmimų ir kitų „priemonių" taikymo. Kaip ir visa kolektyvizacija, „kaimų susirinkimų" sprendimai dažnai būdavo sufalsifikuoti, nes juose dalyvaudavo tik vietiniai aktyvistai. Kartais tie patys aktyvistai šturmuodavo religines tvirtoves nė nemėgindami prisidengti konstitucinėmis procedūromis. Viename kaime iš pradžių suėmė seniūnus, paskui aktyvistai nuėmė nuo bažnyčios kryžių ir varpus, galiausiai, „apimti antireliginio siautulio", jie įsiveržė į cerkvės vidų, sudegino jos ikonas, knygas ir archyvus, o žiedus ir liturginius drabužius nugvelbė. Cerkvės pastatą pavertė svirnu.[31]

Kitame kaime partijos įgaliotiniui tiesiog buvo įsakyta paversti cerkvę grūdų sandėliu per artimiausias keturiasdešimt aštuonias valandas.

> „Ši žinia pasklido po kaimą tarsi miško gaisras. Dešimtys valstiečių, metę darbus laukuose, subėgo į kaimą. Matydami, kaip iš bažnyčios išnešami liturginiai reikmenys, jie plūdosi, maldavo ir verkė. Jie jautė, kad šie žmonės savo veiksmais ne tik paniekino šventus dalykus, bet ir įžeidė jų žmogiškąjį orumą.
>
> – Jie iš mūsų atėmė viską, – ištarė vienas pagyvenęs valstietis. – Jie nieko mums nepaliko. Dabar jie išsineša paskutinę mūsų paguodą. Kur krikštysime savo vaikus ir laidosime mirusiuosius? Kur ieškosime paguodos ištikus negandoms? Niekšai! Bedieviai!
>
> Kitą sekmadienį „gatvėje pasirodė vietinės komjaunimo kuopelės sekretorius, kvailas, spuoguoto veido vaikėzas, pravarde Čižas. Jis brazdino balalaika ir plėšė antireligines dainuškas, o jo mergina jam pritarė. Scena buvo ganėtinai įprasta, tačiau į akis krito jų drabužiai. Abu, Čižas ir jo mergina, vilkėjo ryškiai raudonus šilkinius marškinius, apjuostus per juosmenį paauksuotomis

Bolševikų iš bažnyčios atimtos vertybės iš brangiųjų metalų ruošiamos vežti perlydyti.

virvelėmis su šilkiniais kutais. Valstiečiai iš karto atpažino kaimo bažnyčios drapiruočių medžiagą. Jų pasipiktinimui nebuvo ribų. Gelbėdamiesi nuo jiems gresiančio susidorojimo, abu komjaunuoliai metėsi bėgti. Tik tai, kad jie sugebėjo nubėgti iki kooperatinės krautuvės greičiau nei juos besivejanti valstiečių minia, išgelbėjo juos nuo nulinčiavimo."[32]

Kartais valstiečių pasipriešinimas iš tiesų būdavo įnirtingas. Savaime suprantama, partija tai siedavo su buožių priešiškumu sovietų valdžiai. Štai kas rašoma viename oficialiame šaltinyje:

„Antireliginis darbas susiduria su nuožmia ir įnirtinga klasių kova. Buožės ir jų bendrakelioniai stengiasi išnaudoti visas įmanomas priemones, kad užgniaužtų antireliginę propagandą, sustabdytų masinį judėjimą, siekiantį uždaryti cerkves ir nukabinti jų varpus. <...> „Popai" ir juos ginantys buožės kaip įmanydami stengiasi sustabdyti antireliginį srautą. Jie viliasi, padedami atsilikusių elementų, ypač moterų, nuteikti žmones prieš masinį antireliginį judėjimą.

Taip, pavyzdžiui, Beriuchos kaime, kai komjaunuoliai, vargingieji valstiečiai ir vietiniai aktyvistai pradėjo, prieš tai neparuošę visuomenės, nuiminėti cerkvių varpus, iš anksto tam pasiruošusi buožių minia sumušė jaunuolius, o paskui, šūkaudama ir rėkaudama, nužygiavo prie kaimo tarybos pastato ir jį padegė.

Dabartiniu metu Beriuchos kaime vyksta teisminis šio įvykio tyrimas."[33]

„Moterų riaušės" taip pat buvo glaudžiai susijusios su kova dėl religijos. *Pravda* rašė apie „nelegalius valstiečių moterų susirinkimus ir demonstracijas, vykusias su religiniais šūkiais". Per vieną iš tokių demonstracijų Tatarstano ASSR moterims pavyko jėga sugrąžinti cerkvei varpus, kuriuos buvo konfiskavusi valdžia![34]

1930 m. oficialioje spaudoje buvo pranešta apie „religinės isterijos protrūkius tarp moterų kolūkiečių, kurios kilo po keliolikos teologinių manifestacijų". Syniušin Brodo kaime „lapkričio 6 d. rytą, kai buvo nuspręsta nuimti bažnyčios varpus, keli šimtai buožių ir jų pataikūnų sukurstytų moterų susirinko prie bažnyčios ir sužlugdė numatytą akciją. Trisdešimt moterų užsirakino varpinėje ir ištisą dieną bei dvi naktis skambino pavojaus varpais, gąsdindamos visą kaimą. Moterys nieko neprileido prie cerkvės ir grasino užmėtysią akmenimis kiekvieną, kas tik išdrįsiąs prie jų prisiartinti. Kada prie cerkvės atvyko kaimo tarybos pirmininkas su milicijos pareigūnu ir įsakė moterims liautis skambinus varpais ir išsiskirstyti po namus, jos pradėjo svaidyti į juos akmenis. Kiek vėliau prie riaušininkių prisidėjo ir grupelė įkaušusių kaimo vyrų.

Vėliau paaiškėjo, kad vietinis cerkvės choristas kartu su keletu buožių ir jų draugais šio įvykio išvakarėse vaikščiojo po namus ir kurstė valstiečius susirinkti prie cerkvės ir neleisti nuimti jos varpų. Jiems pavyko sukurstyti keletą naivių moterėlių".[35]

Nuo Zaporožės cerkvių nuimti varpai.

* * *

Itin dažnai tuometinėse oficialiose ataskaitose figūruojantis klausimas dėl bažnyčios varpų yra įdomus taktiniu požiūriu. Partija kartais, prieš imdamasi kitų priemonių, reikalaudavo atiduoti varpus į industrializacijos fondą. Buvo tikimasi – dažniausiai klaidingai, – kad toks atsargus pirmas žingsnis nesukels smarkaus tiesioginio pasipriešinimo.

Tačiau kartais varpų nuėmimas vykdavo kartu su cerkvės uždarymu. Vietiniuose laikraščiuose cituojama daugybė kaimo susirinkimuose priimtų nutarimų uždaryti visas bažnyčias, o jų varpus perduoti industrializacijos fondams.[36] „Vieno Odesos gubernijos rajono „darbininkai ir valstiečiai" išsiuntė į fabriką du vagonus su nuo cerkvių nuimtais varpais. Iš tikrųjų „varpų nuėmimo industrializacijos reikmėms" kampanija (arba, kaip ją pavadino *Pravda*, „vajus") „plėtėsi".[37] Prie šio vajaus iš karto prisijungė 67 kaimai, ir buvo teigiama, kad bendras „ateistinių kaimų" skaičius perkopė šimtą.[38] Iki 1930 m. sausio 1 d. vien tik Pervomaisko rajone buvo nuimti varpai nuo 148 cerkvių.[39]

1930 m. sausio 11 d. *Pravda* išspausdino milžiniško Uralo kolūkio „Gigant" pranešimą, kuriame buvo iškilmingai tvirtinama, kad visi jo teritorijoje buvusių cerkvių varpai buvo atiduoti į metalo laužą ir kad per Kalėdas buvo sudeginta daugybė ikonų.[40]

1930 m. kovo 2 d. Stalinas savo straipsnyje „Apsvaigę nuo sėkmės" sukritikavo varpų nuėmimo nuo bažnyčių akciją ir priskyrė ją prie „perlenkimų". Taip šis straipsnis išreiškė partijos kurso pasikeitimą ne tik priverstinės kolektyvizacijos atžvilgiu, bet ir „religiniame fronte".

1930 m. kovo viduryje, praėjus keleioms savaitėms po Stalino straipsnio paskelbimo, partijos Centro komitetas priėmė rezoliuciją dėl kolektyvizacijos „iškraipymų", kuria pasmerkė ir „administracinį cerkvių uždarymą nepritarus daugumai kaimo gyventojų, kas dažniausiai sudaro palankias sąlygas religinių prietarų suvešėjimui",

Aktyvistai gabena lydyti sudaužytus cerkvių varpus.

Iš cerkvės paimtas ikonas rengiamasi išvežti ir sunaikinti, 1930 m.

taip pat rajonų partijos komitetams buvo įsakyta liautis uždarinėjus cerkves, „melagingai dangstantis gyventojų savanoriškumu".[41]

Vėliau, kaip ir pačios kolektyvizacijos atveju, antireliginė kova kiek atlėgo, tačiau netrukus spaudimas cerkvei dar labiau sustiprėjo – jis tapo labiau organizuotas ir dar žiauresnis. 1930 m. pabaigoje jau buvo uždaryta 80 % visų šalies kaimo cerkvių.

* * *

Vykstant cerkvių griovimo vajui, buvo naikinami ir neįkainojami meno bei kultūros paminklai.

Švenčiausiosios Trejybės vienuolynas Demydovkos kaime (Poltavos gubernijoje) buvo įsteigtas 1755 m. 1928 m. vienuolyną pavertė biblioteka, o 1930 m. jį nugriovė ir iš jo akmenų pastatė svirnus bei tabako sandėlį kaimyniniame kolūkyje „Petrovskyj". Varpus, ikonas ir kitas vienuolyno vertybes išgrobstė aktyvistai. Valstiečius, kurie protestavo prieš vienuolyno uždarymą, suėmė ir išsiuntė į naują didelę pataisos stovyklą Jaivoje Urale 1930 m.[42] Tovkačiovkos (Černigovo gubernija) kaimo cerkvėje kartu su kitomis senovinėmis relikvijomis buvo sunaikintos ir XVI a. datuojamos cerkvės knygos.[43] Ir tokių pavyzdžių būta be galo daug.

SSRS mokslų akademija Maskvoje buvo priversta atimti valstybės saugomo istorinio objekto statusą veik iš visų istorinių paminklų, susijusių su religinėmis apeigomis. Cerkves ir vienuolynus griovė net Kremliuje. Pasakojama, kad visi architektai protestavo prieš sprendimą nugriauti Raudonojoje aikštėje Iversko

vartus ir koplyčią, tačiau tuometinės Maskvos partinės organizacijos vadovas Kaganovičius pareiškė: „Pagal mano estetikos sampratą, demonstrantų kolonos iš šešių Maskvos rajonų turi įžygiuoti į Raudonąją aikštę vienu metu."[44]

Prieš revoliuciją Maskvoje buvo 460 stačiatikių cerkvių. Iki 1930 m. sausio 1 d. jų skaičius sumažėjo iki 224, o iki 1933 m. sausio 1 d. – apytikriai iki 100.

Kazanės soboras Leningrade buvo paverstas ateizmo muziejumi. Kijeve buvo nugriauta X a. pastatyta Dešimtinės cerkvė, senoviniai Michailovsko ir Bratskij vienuolynai kartu su tuzinu kitų XII–XVIII a. pastatų. Tamsos gaivalai siautėjo visoje šalyje. Net jeigu senovinės katedros būdavo išsaugojamos ir paverčiamos muziejais, jų niekas reikiamai neprižiūrėdavo, pastatai ilgainiui apgriūdavo, o senovinės freskos būdavo užtinkuojamos.

Šv. Sofijos katedra ir kitos Kijevo cerkvės buvo paverstos muziejais arba ateistinės propagandos centrais (pageidaujantiems išsamiau susipažinti su kultūros paminklų naikinimo mastais, rekomenduojame peržiūrėti nuotraukas Tituso D. Hewryko knygoje „The Lost Architecture of Kiev" („Prarastoji Kijevo architektūra), išleistoje Niujorke 1982 m.). Charkove Šv. Andriejaus cerkvė buvo paversta kino teatru, kita cerkvė – radijo stotimi, dar viena cerkvė – atsarginių dalių sandėliu. Poltavoje dvi cerkvės buvo paverstos svirnais, dar viena cerkvė – mašinų remonto dirbtuvėmis.

Bolševikai uždaro Šv. Simono vienuolyną Maskvoje. Raudonarmiečiai neša išplėštas vienuolyno vertybes, 1923 m.

Viename sovietiniame romane su širdgėla kalbama apie kapinių naikinimą, kuris prilyginamas ryšio tarp gyvųjų ir mirusiųjų nutraukimui, o tai, autoriaus nuomone, yra vienas baisiausių neapgalvotos modernizacijos padarinių.[45] Kita vertus, daugelis Pavolgio vokiečių, išpažinusių protestantizmą, savo laiškuose skundėsi, kad jiems be galo sunku išeiti nebūtin be pastoriaus, be bažnyčios ir be krikščioniškų laidojimo apeigų.

Didelę sumaištį sukėlė ir tikėjimo laisvės garantija, paskelbta naujojoje 1936 m. Konstitucijoje. Valstiečių seniūnai, ypač priklausę sentikių ir protestantų bendruomenėms, kreipdavosi į kaimo tarybas su prašymu, kad juos

Griaunamas Šv. Mikalojaus soboras Charkove.

užregistruotų. Jiems atsakydavo, kad jų prašymą turi pasirašyti ne mažiau kaip 50 asmenų. Kai seniūnai būtiną parašų kiekį surinkdavo, visus pasirašiusiuosius suimdavo kaip slaptos kontrrevoliucinės organizacijos narius.[46]

* * *

Panašios priemonės buvo taikomos visoms religijoms. Europinėje SSRS dalyje oficialūs antireliginiai dekretai dažniausiai būdavo pradedami fraze „bažnyčios ir sinagogos". Musulmonų respublikose islamas irgi buvo smarkiai persekiojamas, pavyzdžiui, Buriatijoje smarkus budizmo puolimas taip pat sutapo su kolektyvizacija.[47]

Iš pradžių valdžia gan palankiai žiūrėjo į protestantus, nes jų dogmos kiek labiau prieštaravo labiau tradicinėms konfesijoms, tačiau ilgainiui ir juos pradėjo laikyti pavojingais. 1928 m. šalyje buvo 3 219 evangelikų liuteronų kongregacijų, vienijusių per 4 mln. narių. Kitais metais vyriausybė surengė jų ilgalaikį puolimą. Jų teologijos kolegija (įkurta 1927 m. gruodį) buvo uždaryta. 1929 m. vasarį Minske buvo demaskuota dvidešimt penkių asmenų „baptistų šnipų" gauja, neva dirbusi Lenkijai, o dar po kurio laiko kita panaši „šnipų" grupė buvo suimta Ukrainoje. Vykdant kolektyvizaciją, evangelikų bendruomenių vadovus šalindavo iš kolūkių, pasmerkdavo kaip buožes, o paskui dažniausiai iškeldindavo.[48]

1931 m. evangelikų bažnyčia kaip religinė bendruomenė buvo pasmerkta kaip „užsimaskavusi kontrrevoliucinė buožių organizacija, finansiškai remiama iš užsienio".[49]

Tačiau nors valdžia persekiojo be išimties visas bažnytines organizacijas ir jos visos prarado didumą savo šalininkų, uždraustos ir visiškai sugriautos buvo tik dvi – Ukrainos autokefalinė stačiatikių cerkvė ir Ukrainos katalikų bažnyčia (Rytų apeigų unitai). Dauguma pastarosios bažnyčios šalininkų, susitelkusių Vakarų Ukrainoje, kuri tuomet priklausė Lenkijai, po šios srities aneksijos buvo priversti trauktis į pogrindį.

* * *

Ukrainos stačiatikių bažnyčia, vadovaujama Kijevo ir visos Rusios metropolito, susaistyto tradiciniais saitais su Konstantinopolio patriarchu, buvo 1685–1686 m. be jokių derybų ir be jos pačios sutikimo pajungta Maskvos patriarcho valdžiai. Vis dėlto ji išsaugojo autonomiją ir teisę išsirinkti savo metropolitą. 1721 m. cerkvės metropolito rangas buvo pažemintas iki arkivyskupo. Vėliau XVIII a. ukrainiečių kalba vykusios apeigos buvo rusifikuotos, bažnytinę slavų liturgiją buvo įsakyta atlikti rusų kalba, buvo įvesti rusiški liturginiai drabužiai.

Per visą vėlesnį laikotarpį Ukrainoje neslūgo pasipiktinimas šiomis naujovėmis, o kartu su ukrainiečių tautinio judėjimo pakilimu Ukrainos stačiatikių seminarijos Kijeve ir Poltavoje dar gerokai iki revoliucijos virto tautinės agitacijos židiniais.

1917–1918 m. didelė Ukrainos stačiatikių dvasininkų dalis, palaikoma Ukrainos Centrinės Rados, atsiskyrė nuo Maskvos patriarchato ir atkūrė Ukrainos autokefalinę stačiatikių cerkvę, kurioje apeigos buvo atliekamos ukrainiečių kalba.

1921 m. spalį Ukrainos autokefalinė cerkvė sušaukė Kijeve savo pirmąjį susirinkimą, kuriame dalyvavo ir dvasininkai, ir pasauliečiai. Tarp pastarųjų buvo daug žinomų Ukrainos mokslininkų, rašytojų, kompozitorių ir kitų žymių veikėjų. Iš pradžių sovietų valdžia persekiojo Ukrainos autokefalinę stačiatikių cerkvę ne daugiau kaip ir kitas religines bendruomenes ir netgi tam tikra prasme skatino jos veiklą, nes norėjo jos padedama susilpninti Rusijos stačiatikių cerkvės pozicijas. Tačiau ilgainiui padėtis pasikeitė.

1924 m. spalį slaptoje OGPU instrukcijoje atkreipiamas dėmesys į Ukrainos autokefalinės cerkvės „nuolat stiprėjančią įtaką" ir kalbama apie tai, kad metropolitas Vasylis Lypkovskis ir jo pagalbininkai „seniai žinomi" kaip „slapti ukrainiečių separatizmo skelbėjai". Ukrainos GPU darbuotojai buvo perspėti, kad ši cerkvė yra „ypač pavojinga sovietų valdžiai", todėl būtina neatidėliojant imtis griežtų priemonių, kaip antai „padidinti slaptų informatorių skaičių tarp tikinčiųjų, taip pat verbuoti pačius šventikus slaptam darbui OGPU".[50]

Buvo mėginama suskaldyti Ukrainos autokefalinę cerkvę, tačiau šie mėginimai sužlugo, ir 1926 m. pabaigoje ji turėjo 32 vyskupus, 3 000 šventikų ir 6 mln. tikinčiųjų.

Griaunamas Šv. Arkangelo Mykolo auksinių kupolų vienuolynas Kijeve, 1935 m.

1926 m. Ukrainos autokefalinei cerkvei buvo suduotas pirmas stiprus smūgis – rugpjūčio pradžioje buvo suimtas metropolitas Lypkovskis. Kad metropolitas būtų formaliai nušalintas nuo pareigų, ginkluota sargyba atvesdino jį į cerkvės susirinkimą, įvykusį 1927 m. spalį. Jam atsisakius atsistatydinti, o daugumai delegatų atsisakius jį nušalinti, dauguma susirinkimo dalyvių buvo suimti. Kai ir vėliau nepavyko nušalinti metropolito balsų dauguma, į susirinkimo protokolą buvo įtrauktas sufalsifikuotas nutarimas, kad metropolitas turi būti „atleistas" nuo užimamų pareigų „atsižvelgus į jo garbų amžių".

Lypkovskio įpėdinis Mykola Boreckis neeiliniame susirinkime, sušauktame GPU iniciatyva 1930 m. sausio 28–29 dienomis, buvo priverstas pasirašyti dokumentą dėl Ukrainos autokefalinės cerkvės paleidimo. Tačiau dėl užsienyje kilusių protestų šio nutarimo įgyvendinimas buvo atidėtas, ir per kitą cerkvės susirinkimą, įvykusį 1930 m. gruodžio 9–12 dienomis, Ukrainos autokefalinės stačiatikių cerkvės metropolitu buvo išrinktas Ivanas Pavlovskis. Tiesa, organizuota šios cerkvės veikla jau buvo gerokai apribota. Galiausiai jos likučiams (apie 300 parapijų) buvo leista persitvarkyti į Ukrainos stačiatikių cerkvę, tačiau iki 1936 m. nebeliko nė vienos šios cerkvės parapijos.

„Ukrainos išlaisvinimo sąjungos" teismo procese, vykusiame 1930 m., teisiamiesiems buvo iškeltas ypatingas kaltinimas, kad jie neva organizavo sąmokslininkų kuopeles Ukrainos autokefalinės stačiatikių bažnyčios viduje, o jos hierarchus apkaltino šio sąmokslo rėmimu.[51] Iš 45 šio proceso kaltinamųjų daugiau

nei dvidešimt buvo šventikai arba šventikų sūnūs, o viena iškiliausių figūrų tarp jų buvo Volodymyras Čechovskis, buvęs Ukrainos socialdemokratų partijos centro komiteto narys ir Ukrainos Respublikos vyriausybės vadovas, iškeitęs politiką į teologiją ir tapęs iškiliu autokefalinės cerkvės veikėju, nors ir atsisakęs paskyrimo į vyskupo postą.

Sąmoksle dalyvavusi „Dvasininkų grupė" neva buvo nurodžiusi šventikams agituoti valstiečius prieš sovietų valdžią; taip pat buvo tvirtinama, kad jos nariai, kurių dauguma anksčiau tarnavo Petliūros armijoje karininkais, ketina sukurstyti ginkluotą sukilimą.

Vienas iš daugelio pranešimų apie padėtį kaime puikiai perteikia tuometinę atmosferą: „Ržyščovo rajono Kyslomuto kaime GPU organamas pavyko išaiškinti tikinčiųjų ir buožių kontrrevoliucinę organizaciją. Jų veiklai dirigavo Ukrainos autokefalinės cerkvės atstovai. Visi grupės vadeivos suimti."[52]

Pranešama, kad iš viso buvo suimta 2 400 parapijas prižiūrinčių šventikų. Remiantis ganėtinai būdingu tam laikotarpiui pranešimu, nuo 1929 m. spalio iki 1930 m. vasario Poltavos gubernijos kalėjimuose buvo 28 šventikai, kurių penkis vėliau sušaudė, vienas jų pamišo, o likusius išsiuntė į darbo stovyklas.[53]

1934–1936 m. paskutiniai Ukrainos autokefalinės stačiatikių cerkvės židiniai buvo galutinai sunaikinti. Visi vėliau vienas po kito atėję Ukrainos autokefalinės cerkvės metropolitai buvo nukankinti NKVD kalėjimuose. Metropolitas Lypkovskis buvo pakartotinai suimtas ir dingo be žinios 1938 m. vasarį. Jam buvo 74 metai. Metropolitas Boreckis buvo suimtas 1930 m., išsiųstas į tardymo izoliatorių Jaroslavlyje, paskui perkeltas į liūdnai pagarsėjusią koncentracijos stovyklą Solovkų salose Baltojoje jūroje. 1935 m. jis buvo perkeltas į specialaus tipo psichiatrijos ligoninę Leningrade, kurioje mirė 1936 ar 1937 m. Metropolitas Pavlovskis buvo suimtas 1936 m. gegužę ir dingo be žinios.

Nuo 1928 m. iki 1938 m. sovietiniuose kalėjimuose žuvo 13 arkivyskupų ir vyskupų,[54] o iš viso per šį ir vėlesnį laikotarpį stovyklose žuvo 1 150 šventikų ir apie 20 000 parapinių bei rajoninių cerkvių tarybų narių. Iš visų Ukrainos autokefalinės cerkvės vyskupų išgyveno tik du, kurių vienas galiausiai tapo šios bažnyčios metropolitu JAV, o kitas – vyskupu Čikagoje.

Tačiau Ukrainos cerkvės perėjimas Maskvos žinion reiškė ne vien vienų dvasininkų pakeitimą kitais. Jį lydėjo faktiškai visiškas stačiatikių cerkvių sugriovimas Ukrainos kaime – tiek autokefalinių, tiek „rusų".

1918 m. Rusijos stačiatikių bažnyčia, atsižvelgusi į Ukrainą apėmusias tautinio pakilimo nuotaikas, suteikė savo filialui Ukrainoje plačią autonomiją, ir jam vadovauti buvo paskirtas egzarchas. Rusijos stačiatikių bažnyčia pagal tikinčiųjų gausumą buvo pati didžiausia Ukrainoje, nes apėmė respublikoje gyvenusią rusų tautinę mažumą, be to, ji turėjo daug tradicinių parapijų Ukrainos

kaime – 1928 m. jų skaičius siekė 4 900. Tačiau ir Rusijos stačiatikių cerkvę Ukrainoje ištiko panašus likimas. 1937 m. buvo suimtas egzarchas Konstantinas, o iki 1941 m. išliko tik penkios parapijos.

Apskritai iki 1932 m. pabaigos Ukrainoje buvo uždaryta kiek daugiau nei 1 000 cerkvių. Tačiau didysis puolimas prasidėjo kiek vėliau – 1933–1934 m., o 1931–1936 m. Ukrainoje buvo sugriauta beveik 75–80 % visų likusių cerkvių.[55] Kijeve, kuriame buvo šimtai stačiatikių cerkvių, 1935 m. veikė tik dvi mažos cerkvės.

Grįžtant prie Ukrainos unitų (graikų apeigų katalikų) temos – ši tikinčiųjų grupė buvo aktyviai persekiojama dar carizmo laikais (nepaisant daugybės pasirašytų garantinių sutarčių). 1839 m. unitų bažnyčia Rusijos imperijoje buvo sutriuškinta, nors 1905 m. priimtas pakantumo įstatymas leido katalikų, nepriklausančių unitams, veiklą. Per pirmąjį sovietų valdžios egzistavimo etapą į juos buvo žiūrima itin įtariai, ir 1926 m. įvyko keli teismo procesai, kuriuose buvo teisiami katalikų kunigai kaip „lenkų šnipai". Unitai klestėjo toje Ukrainos dalyje, kurią valdė Austrija, o kai ši teritorija 1918 m. atiteko Lenkijai, jiems ir vėl buvo leista laisvai išpažinti savo religiją. Kai per Antrąjį pasaulinį karą šiuose rajonuose įsitvirtino sovietų valdžia, Ukrainos unitai buvo jėga priversti „grįžti" į stačiatikių cerkvės prieglobstį.

Arkivyskupas ir visi vyskupai buvo suimti, o 1945 m. balandį tokia pati lemtis ištiko apie 500 dvasininkų. 1946 m. kovą procese už uždarų durų buvo nuteisti keli vyskupai už „bendradarbiavimą su naciais" ir išsiųsti į priverstinio darbo stovyklas.

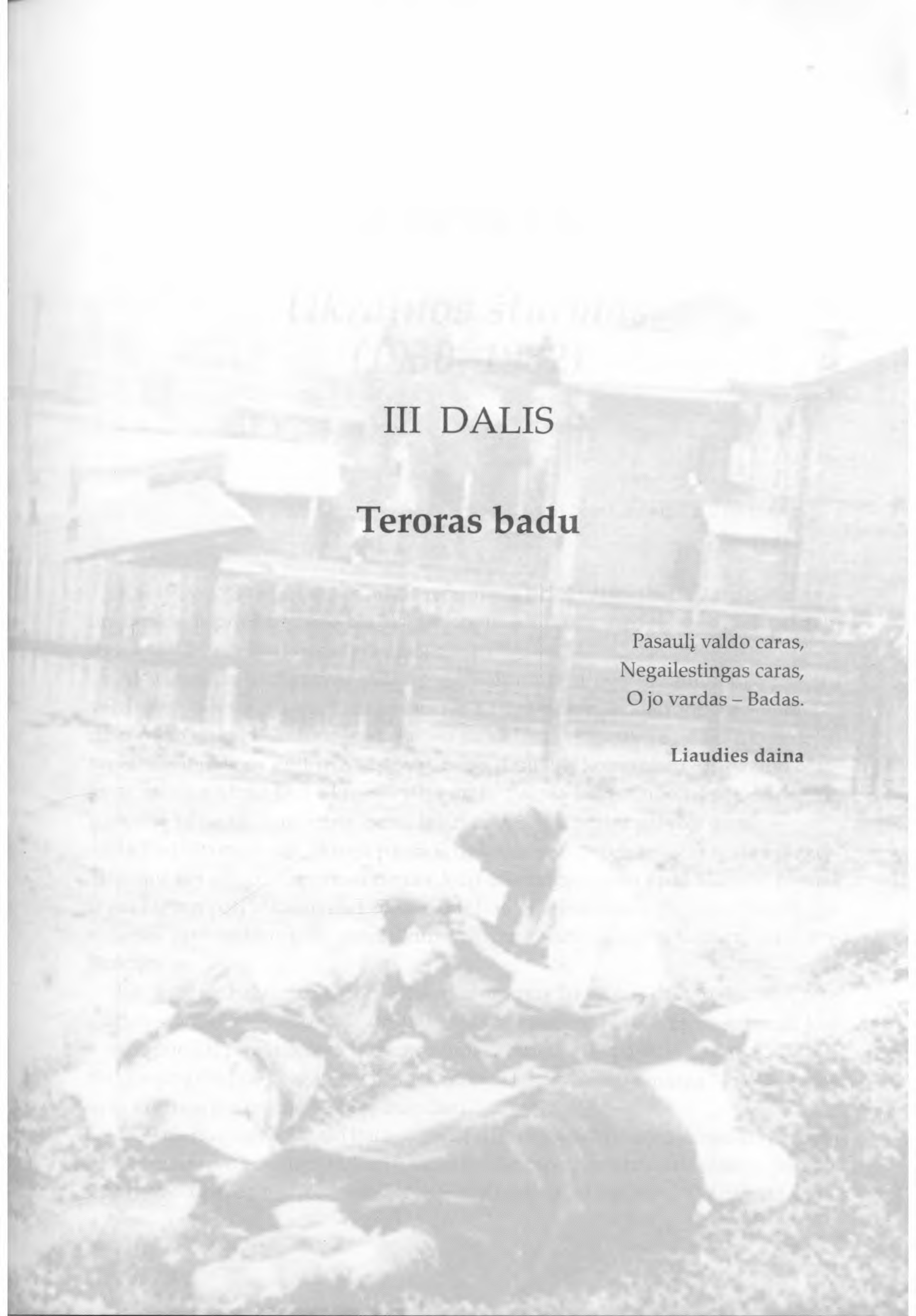
Beveik visi trijų unitų seminarijų profesoriai ir ordinų nariai (įskaitant ir vienuoles) buvo suimti. Visos unitų įstaigos, taip pat jų įsteigtos 9 900 pradžios mokyklų ir 380 vidurinių mokyklų buvo uždarytos, o 73 išleisti leidiniai buvo uždrausti.[56]

Netrukus buvo inscenizuotas unitų bažnyčios suvažiavimas, kuriame saujelė parsidavusių dvasininkų paskelbė atsiskirią nuo Romos ir priimą stačiatikybę. Katalikai pasitraukė į pogrindį ir iki šiol kamuojasi pasibaisėtinomis sąlygomis „katakombose". Sovietinėje spaudoje nuolat buvo rašoma apie tebesitęsiančią katalikų pogrindžio veiklą, vadovaujamą slaptų dvasininkų. 1963 m. lapkritį netgi buvo pranešta apie pogrindinio moterų vienuolyno egzistavimą Lvove,[57] o protestai, nelegalių leidinių platinimas ir suėmimai tebesitęsia iki šiol, ir jų skaičius veikiau auga, o ne mažėja.

Per visus Rusijos ir Lenkijos karus stačiatikiai Ukrainoje nuolat žudydavo katalikus, o katalikai – stačiatikius. Vienas nuostabiausių XIX a. (gal netgi daugiau XX a.) stebuklų – pakantumo atsiradimas tarp abiejų Ukrainos bažnyčių – autokefalinės stačiatikių cerkvės Rytų Ukrainoje ir katalikų unitų cerkvės Vakarų

Ukrainoje. Nors abi jas kaip įmanydamas griovė komunistinis režimas, jos galutinai nežlugo, todėl egzistuoja labai didelė, labai svari tikimybė, jog jos kada nors atgims.

Taigi, kaimo sovietizaciją ir kolektyvizaciją lydėjo prieš bažnyčias, tarnavusias valstiečiui ištisą tūkstantmetį, nukreiptos represijos; ten, kur bažnyčia veikė kaip tiesioginis valstybingumo skatintojas, režimas, turėjęs visus reikalingus svertus savo rankose, faktiškai sunaikino bažnyčią. Valstietijai ir ukrainiečių tautai teko patirti ne vien fizines kančias.

III DALIS

Teroras badu

Pasaulį valdo caras,
Negailestingas caras,
O jo vardas – Badas.

Liaudies daina

11 SKYRIUS

Ukrainos šturmas (1930–1932)

Ši žemė mūsų, kuri ne mūsų.
T. Ševčenka

Kai 1929–1930 m. Stalinas pradėjo puolimą prieš valstietiją, jis taip pat atnaujino atakas ir prieš Ukrainą bei jos nacionalinę kultūrą, kurios buvo kiek pristabdytos trečiojo dešimtmečio pradžioje.

Akademikas Sacharovas rašė apie „Stalinui būdingą ukrainofobiją"; tačiau vertinant padėtį komunistiniu požiūriu, ši ukrainofobija neatrodo iracionali. Didžiulę šalį užvaldė komunistai. Tačiau su sistema nesitaikstė ne tik ukrainiečių tauta: nacionalinės kultūros atstovai, netgi daugelis komunistų, pripažino Maskvos valdžią tik su tam tikromis išlygomis. Partija laikėsi nuomonės, kad tokia padėtis yra ne tik smerktina, bet ir labai pavojinga, turint galvoje ateitį.

1929–1930 m., sutriuškinęs partijos dešiniuosius ir pradėjęs aktyvią kolektyvizacijos bei išbuožinimo kampaniją, kuri Ukrainoje įgavo ypač žiaurias formas ir sukėlė ten patį atkakliausią pasipriešinimą, Stalinas buvo pagaliau beveik pasiruošęs įgyvendinti savo priešiškumą visoms analogiškoms išcentrinėms tendencijoms.

Jau 1929 m. balandį OGPU pateikė kaltinimus Ukrainos nacionalistams, rengusiems sąmokslus mažomis grupelėmis. Tais pačiais metais buvo surengti keli vieši išpuoliai prieš iškilius Ukrainos mokslininkus. Liepą buvo suimta 5 000 tariamos pogrindinės organizacijos „Ukrainos išlaisvinimo sąjunga" (SVU) narių, apie kuriuos jau esame kalbėję anksčiau.

1930 m. nuo kovo 9 d. iki balandžio 20 d. buvo sufabrikuota ištisas ciklas bylų prieš žinomus ukrainiečius, kurių kulminacija tapo parodomasis teismo posėdis Charkovo operos teatre. Jame buvo nagrinėjama 45 tariamų SVU narių byla.

Akademikas Serhijus Jefremovas bolševikų sufabrikuotame teisme teisiamas neva kaip Ukrainos išvadavimo sąjungos OGPU (išgalvotos fiktyvios organizacijos) narys. Charkovas, 1930 m. kovas.

Dauguma teisiamųjų – buvę paleistų plotinių partijų veikėjai, kurie dabar buvo tapę mokslininkais, kritikais, rašytojais, kalbininkais, studijų vadovais, teisininkais ir ypač šventikais.

Svarbiausiu veikėju tarp jų buvo akademikas Serhijus Jefremovas, lingvistikos ir leksikografijos specialistas, vienas iš tų žmonių, kurie sugebėjo išsaugoti tautiškumą paskutiniais carizmo metais. Jis buvo 1917 m. balandį Rados sušaukto Visuotinio ukrainiečių suvažiavimo viceprezidentu ir socialistų-federalistų vadovu.

Kitas buvęs socialistas-federalistas buvo Zinovijus Margolis, žydų tautybės advokatas ir Ukrainos mokslų akademijos narys. Tarp daugelio kitų iškilių šių procesų dalyvių buvo akademikai arba panašių pažiūrų rašytojai, arba buvę socialdemokratų ir socialistų revoliucionierių partijų nariai, arba nepartiniai nepriklausomos Ukrainos respublikos šalininkai, kaip antai istorikas Josypas Hermeizas, rašytojai Mychailas Ivčenka ir Liudmila Staricka-Černiachovska, kalbininkas Hrihorijus Holoskevičius ir kt.

Prisipažinimus išgaudavo įprastais metodais, ir kaltinamuosius nuteisdavo ilgiems įkalinimo metams. Dėl šio proceso buvo paskelbta apie Ukrainos akademijos kalbotyros institutų uždarymą ir daugelio mokslininkų suėmimą.[1] SVU teismo procesuose teisiamieji ne tik buvo kaltinami mėginimu užgrobti valdžią, bet ir mėginimais puoselėti ukrainiečių kalbą bei išvalyti ją nuo rusicizmų. Tokia iš tikrųjų buvo kalbinė užduotis, kurią šiems mokslininkams pavedė Skrypnykas ir kiti Ukrainos komunistai. Pažymėtina, kad Skrypnykas, nors ir nenoromis smerkdamas SVU kalbininkus už tai, kad jų veikla neva „maskavusi" ardomuosius veiksmus, niekaip nesiejo jos su tariamuoju kalbiniu sabotažu.[2]

Valymo užmojis buvo labai platus. Studentai iš Kijevo ir kitų Ukrainos miestų po šio proceso, kuriame juos kaltino dalyvavimu sufabrikuotame sąmoksle, buvo įkalinti Solovkų stovykloje.[3] Pažymėtina, kad dauguma sąmokslininkų „kuopelių" veikė kaimuose; taip pat pranešama, kad 1930 m. kovą ukrainiečiai, tarnavę Pirmajame Sibiro kavalerijos korpuse, buvo suimti arba už išdavystę, arba už antisovietinę propagandą.[4]

1931 m. vasarį nuvilnijo dar viena intelektualų areštų banga – daugiausia buvo suiminėjami žinomi veikėjai, grįžę iš tremties 1924-aisiais ar 1925 m. Jie buvo kaltinami tuo, kad suformavo „Ukrainos nacionalinį centrą", kuriam vadovavo vienas iškiliausių respublikos veikėjų – istorikas Hruševskis, taip pat buvęs nepriklausomos Ukrainos ministras pirmininkas Holubovyčius – tuo metu vienas svarbiausių sąmokslininkų. Hruševskis buvo puldinėjamas ilgiau nei metus. Turime duomenų, kad trečiojo dešimtmečio viduryje, kai jo knygą „Ukrainos istorija" tik buvo ketinama uždrausti, OGPU agentams skirtame aplinkraštyje buvo nurodyta atkreipti dėmesį į visus asmenis, kurie domėjosi šia knyga.[5]

Dauguma šio „Ukrainos nacionalinio centro" narių praeityje priklausė socialistų revoliucionierių partijai. Taip pat jiems buvo priskiriamas didelis žemesnio rango bendrininkų būrys. Šįkart nebuvo jokių viešų procesų. Dauguma kaltinamųjų buvo išsiųsti į pataisos stovyklas, o pats Hruševskis buvo išsiųstas iš Ukrainos, jam buvo skirtas namų areštas.

Šios priemonės buvo lemiamos ukrainizacijos puolime. Jomis buvo siekiama sunaikinti senąją inteligentiją, kuri taikstėsi su sovietiniu režimu tol, kol šis leido plėtoti Ukrainos kultūros savitumo išsaugojimo programą.

Sovietų sufabrikuotas parodomasis teismas prieš Ukrainos išvadavimo sąjungos narius, vykęs 1930 m. kovo 9 d.–balandžio 19 d. Charkove.

1931 m. atėjo eilė Ukrainos komunistinei inteligentijai, ir prasidėjo naujas griovimo etapas, kai buvo naikinama viskas, kas suklestėjo trečiojo dešimtmečio pabaigoje (apie tai dar kalbėsime 13 skyriuje).

* * *

Pirmasis Ukrainos inteligentijos puolimas įvyko kiek anksčiau nei visuotinis valstietijos puolimas. Stalinas aiškiai suprato, kad Ukrainos valstybingumo esmė glūdi ne tik inteligentijoje, kuri ją nedviprasmiškai deklaravo, bet ir valstiečių masėse, kurios ištisus šimtmečius buvo svarbi jos atrama. Tautos „galvos nukirsdinimas" sunaikinant jos rinktinius žmones – toks buvo svarbiausias partijos tikslas, kurio ji siekė žudynėmis Katynėje ir 1940 m. trėmimų bangomis Baltijos šalyse. Tačiau Stalinas, atrodo, įsisąmonino, kad tik masinis teroras, nukreiptas prieš patį tautos kamieną – kitaip tariant, prieš valstiečius – privers Ukrainą nusileisti jo diktatui. Jo idėjas apie tautiškumo santykį su valstietija gan aiškiai nusako ši formuluotė: „Tautiškumo problema visų pirma yra valstietijos problema."[6]

Ir iš tikrųjų vienas iš oficialiai paskelbtų kolektyvizacijos Ukrainoje tikslų buvo „sunaikinti Ukrainos nacionalizmo socialinį pagrindą – privatinę žemės nuosavybę".[7]

Kaip matėme, SVU „sąmokslas" apraizgė ir kaimą. Daug kaimo mokytojų, kaip matyti iš dokumentų, buvo apkaltinti dalyvavimu šiame sąmoksle ir sušaudyti.[8] Viename rajone buvo sušaudyti kaip SVU sąmokslininkai vykdomojo komiteto pirmininkas, rajono vyresnysis gydytojas ir kiti asmenys, tarp kurių buvo ir valstiečių.[9] Išliko daugybė dokumentų, liudijančių apie tokius atvejus.

Kosioras taip apibūdino padėtį pasibaigus šiai kampanijai: „Nacionalistinis nukrypimas Ukrainos komunistų partijoje <...> tapo svarbiausia žemės ūkio krizės kilimo ir jos gilėjimo priežastimi."[10] Arba, kaip kartą pareiškė Ukrainos politinės policijos vadovas Balickis, „1933 m. OGPU kumštis smogė dviem kryptimis. Iš pradžių kaime įsitvirtinusiems buožiniams ir petliūriniams elementams, o paskui svarbiausiems nacionalizmo centrams".[11]

Taigi, buožę demaskavo kaip nacionalistinių idėjų nešėją, o nacionalistą – kaip buožiškų nuotaikų įkvėpėją. Vis dėlto, kad ir kaip būtų vertinamas valstietis, jo neparankumas sovietų valdžiai buvo akivaizdus. Kai kurie duomenys rodo, kad pasipriešinimas kolektyvizacijai Ukrainoje buvo stipresnis ir gerokai kovingesnis nei pačioje Rusijoje.[12] Jeigu, pavyzdžiui, generolas Grigorenka mano, kad pirmojo kolektyvizacijos vajaus nesėkmė buvo daugiausia susijusi su masiniu pasipriešinimu Ukrainoje ir Šiaurės Kaukaze, tai Stalinas priėjo prie išvados, kad būtent šių sričių gyventojai yra nenuolaidūs ir užsispyrę, todėl

juos būtina sunaikinti.[13] (Vienas iš apžvalgininkų mano, kad viena svarbiausių ypatingo ukrainiečių priešiškumo kolektyvizacijai priežasčių – kolūkių dydis: Ukrainoje kolūkiai buvo kur kas didesni nei Rusijoje ir dėl to dar labiau nuasmeninti ir biurokratizuoti.[14])

Be to, Ukrainoje kolektyvizacija buvo daug platesnio masto nei RSFSR: iki 1932 m. vidurio 70 % Ukrainos valstiečių jau buvo tapę kolūkiečiais, o Rusijoje buvo kolektyvizuota 59,3 % valstiečių.

Stalinas keletą kartų perspėjo apie pavojų, slypintį „kolūkių idealizavime". Jis tvirtino, kad jų egzistavimo faktas toli gražu negarantuoja klasinio priešo išnykimo. Priešingai, klasių kova, anot jo, dabar vyksianti kolūkių viduje.

Lig tol visi žmonės, kuriuos, pritaikius bent kiek logiškesnę analizę, buvo galima pavadinti buožėmis, jau buvo pašalinti. Dabar teroras badu turėjo būti primestas visiems kolektyvizuotiems eiliniams valstiečiams ir išlikusiems pavieniams ūkininkams, kurie gyveno dar vargingiau. Kitaip tariant, teroras badu nebuvo sudedamoji kolektyvizacijos kampanijos, kuri iki tol buvo faktiškai įvykdyta, dalis. Vis dėlto, net neįtikėtina, buožės išliko, nors dabar jie atvirai kolūkiams nesipriešino: „Šiandien, – aiškino Stalinas, – antisovietiniai elementai – tai „ramūs" ir „malonūs" žmonės, beveik „šventieji"." Ir pridurdavo, kad „buožė jau nugalėtas, bet dar galutinai nesunaikintas".[15]

* * *

Tačiau ne tik valstiečiai buvo nepakankamai pavergti. Ukrainos komunistai taip pat buvo didelis kliuvinys Stalinui. Netgi 1929 m. Ukrainos partinės ir sovietinės organizacijos itin atkakliai priešinosi neįvykdomiems grūdų derliaus surinkimo planams ir pernelyg aplaidžiai dirbo buožių išaiškinimo darbą.

Propagandinė XX a. 4-ojo dešimtmečio nuotrauka. Laimingi sovietinės Ukrainos kolūkiečiai renkasi gyvenvietės aikštėje.

Kijevo gubernijos Kaharlyko rajone „visi vadovai, taip pat ir rajono partijos komiteto sekretorius, laikėsi buožėms palankios linijos: „Pas mus nėra buožių, pas mus tik valstiečiai."[16] Ne tik rajonų valdžios veikėjus, bet ir visą Ukrainos komunistų partiją 1929 m. rugsėjį smarkiai kritikavo *Pravda* už priešinimąsi kitų metų planui, „ypač dėl maistinių kultūrų"; visą rudenį laikraščiai skelbė įvairių vietinių organizacijų protestus, pagrįstus tuo, kad nieko nepaliekama suvartojimui. Zaporožės skyrius skundėsi, kad 70–75 % visos grūdų pristatymo normos tenka vidutiniokams ir vargingiesiems valstiečiams, kuriems nelieka „nė vieno kilogramo", kurį galėtų parduoti vietiniams gyventojams. Dėl tokių pareiškimų buvo pašalintas iš pareigų srities komiteto sekretorius.[17]

Tačiau surasti pamainą per valymus pašalintiems pareigūnams taip pat buvo nelengva. Įvairius revoliucinius pertvarkymus kaime buvo galima įtvirtinti tik imantis pačių griežčiausių drausminimo priemonių partijos narių gretose. O kai tekdavo spręsti grūdų rekvizicijos dydžio klausimus, tuomet Ukrainos politbiurui ir jo Centro komitetui nieko kita nebelikdavo, kaip gerokai sumažinti normas. Problema buvo ta, kad pagal komunistinę valdymo sistemą ir pagal „demokratinio centralizmo" nuostatas (jomis remiantis buvo susidorota su dešiniuoju partijos sparnu), Ukrainos lyderiai privalėjo paklusti visiems Maskvos reikalavimams.

XX a. 4-asis dešimtmetis. Kijevo srities valstiečiai iškilmingame kolūkio susirinkime.

Kaip jau matėme, grūdų pristatymo valstybei planai būdavo sudaromi remiantis bendru žemės plotu tam tikroje srityje, kurį teoriškai galima apsėti, ir apskaičiuojant maksimaliai įmanomą derlių kiekvienam jo hektarui. Jau atsistatydinęs Chruščiovas gan aštriai kritikavo šią sistemą, pagal kurią partinis pareigūnas arba pati valstybė „nustatydavo normas visam rajonui".[18]

Tokių argumentų atrėmimo metodai jau buvo sukurti, ir partijoje tuo metu vyravo požiūris, kad valstiečiai renkasi grūdų slėpimo strategiją siekdami sukelti mieste badą arba (kiek

Sovietų aktyvistai, suradę ir atėmę grūdus iš Odesos srities Novo Krasnos kaimo valstiečių, 1932 m. lapkritis.

vėliau), būdami sukaupę pakankamai maisto atsargų sau, sužlugdyti pjūtį arba sėją. Taigi, partija laikėsi nuomonės, kad teisinga klasinė reakcija, kaip ir 1918–1921 m., buvo atimti iš valstiečių grūdus ir juos pačius priversti badauti. Dar 1930 m. vasarą vienas Ukrainos centro komiteto veikėjas papasakojo apie posėdį, kuriame Kosioras jiems pareiškė:

> „<...> valstietis įsisavina naują taktiką. Jis atsisako nuimti derlių. Jis siekia pražudyti užderėjusius javus, kad kaulėta bado ranka pasmaugtų sovietų valdžią. Tačiau priešas skaudžiai apsiriko. Mes parodysime jam, kas yra badas. Jūsų užduotis – sustabdyti buožių sabotažą ir surinkti derlių. Privalote priversti buožes pristatyti viską iki paskutinio grūdelio ir nedelsiant išsiųsti surinktą derlių į surinkimo punktus. Valstiečiai atsisako dirbti. Jie mėgina pasikliauti ankstesniojo derliaus grūdais, kuriuos užkasė duobėse. Mes privalome priversti juos atkasti šias duobes."[19]

Šis veikėjas, pats kilęs iš valstiečių, „puikiai žinojo, kad pilnos grūdų duobės – tai mitas. Tokios duobės iš tiesų egzistavo trečiojo dešimtmečio pradžioje, tačiau tuomet jau buvo seniai išnykusios".[20] Bendresne prasme šį Kosioro grasinimą jau galima vertinti kaip akivaizdų stalininės mąstysenos pavyzdį ir būsimos stalininės programos pranašą.

Įprastomis sąlygomis Ukraina ir Šiaurės Kaukazas tiekė šaliai pusę visų prekinių grūdų. 1926 m., pačiais derlingiausiais metais iki kolektyvizacijos, 3,3 mln. tonų

grūdų (21 % viso derliaus) valstybė gavo iš Ukrainos. 1930 m., kurie taip pat buvo gero derliaus metai, Ukrainoje buvo nuimta 7,7 mln. tonų grūdų (33 % viso derliaus); ir nors Ukraina užaugindavo tik 27 % viso SSRS grūdų derliaus, ji buvo priversta pristatyti 38 % viso šalyje surenkamų grūdų kiekio.

1931 m. iš Ukrainos buvo pareikalauta pristatyti 7,7 mln. tonų grūdų, kai jos visas derlius siekė vos 18,3 mln. tonų, t. y. 42 % (apie 30 % grūdų buvo prarasta dėl kolektyvinės pjūties neefektyvumo). Pranešama, kad Ukrainos vadovai mėgino įtikinti Maskvą sumažinti grūdų pristatymo normas, tačiau nesėkmingai.[21] Buvo mėginama derėtis ir su pavieniais Maskvos lyderiais; kai 1931 m. Mikojanas apsilankė pietinėje Ukrainoje, jam buvo pasakyta, kad jau nebegalima surinkti daugiau grūdų iš valstiečių.[22]

Faktiškai buvo surinkta tik 7 mln. tonų. Ir tai jau reiškė, kad, remiantis ankstesniais standartais, link Ukrainos 1932 m. pavasario pabaigoje ėmė artintis badas, nes šios respublikos kaimo gyventojams liko vos po 250 svarų grūdų vienam žmogui.

Nereikia nė sakyti, kad dėl šių klaidų vėl prasidėjo valymai partijoje: jie buvo vykdomi daugelyje rajonų 1932 m. sausį visada aplaidžiai tvarkomo šalies žemės ūkio arba dešiniojo oportunizmo dingstimi. Nusiskundimai, kad visa Ukraina yra „gėdingai atsilikusi", nuolat mirgėjo centrinėje Maskvos spaudoje. *Pravdos* laikraščio numeriuose, išėjusiuose 1932 m. sausį–liepą, aptikau 15 šia tema parašytų straipsnių.

Liepą buvo priimti gyvybiškai svarbūs nutarimai, kurie vedė prie kitus aštuonis mėnesius trukusio genocido. Stalinas dar kartą nurodė į grūdų pristatymo planą įtraukti 7,7 mln. tonų grūdų – iš derliaus, kurį kolektyvizacijos sąlygos sumažino iki dviejų trečdalių 1930 m. derliaus (14,7 mln. tonų), nors prastas oras taip pat turėjo įtakos derliaus sumažėjimui kai kuriuose rajonuose. Kai kuriose šalies srityse kilo sausra, tačiau vienas svarbiausių sovietinių specialistų sausrų klausimu[23] pastebi, kad ji nebuvo tokia baisi kaip 1936 m., kai nebuvo jokio bado, o ir jo centras buvo ne pačioje Ukrainoje. Tačiau ir šis 1932 m. derlius apibūdinamas kaip galėjęs būti ganėtinai neblogas (pavyzdžiui, jis buvo aukštesnis nei 1928 m. derlius), jeigu ne jo savavališkas konfiskavimas. Akivaizdu, kad Ukrainos vadovai puikiai suprato, kad siūlomos rekvizicijos normos ne tik pernelyg aukštos, bet ir visiškai neįvykdomos. Po ilgų įrodinėjimų ir ginčų ukrainiečiai galiausiai pasiekė, kad šis skaičius būtų sumažintas iki 6,6 mln. tonų, tačiau ir šio kiekio surinkti buvo toli gražu neįmanoma.

Visa tai vyko 1932 m. birželio 6–9 dienomis Trečiojoje visos Ukrainos komunistų partijos konferencijoje, kurioje Molotovas ir Kaganovičius atstovavo Maskvai. Konferenciją atidarė Kosioras. Jis teigė, kad kai kurie rajonai „junta rimtą maisto produktų stygių". Taip pat jis pažymėjo, kad „kai kurie draugai yra

linkę pagrįsti pavasarinės sėjos kampanijos sunkumus išpūstais javų pristatymo planais, kuriuos jie laiko neįvykdomais. <...> Kiti tvirtina, kad mūsų tempai ir mūsų planai pernelyg įtempti". Ir tada jis reikšmingai pridūrė, kad tokia grūdų pristatymo planų kritika sklinda ne tik iš periferijos, bet ir iš paties Ukrainos centro komiteto.[24] Be to, visiems turi būti aišku viena: jeigu valstybei iš tiesų reikėjo grūdų, jų buvo galima gauti teisingiau paskirsčius pristatymo naštą, nes grūdų produkcija visos SSRS mastu buvo kiek didesnė nei ankstesniais metais (pavyzdžiui, žr. *Narodnoe Khozyaistvo SSSR 1958*, Maskva, 1959).

Skrypnykas atvirai pareiškė šios konferencijos dalyviams, kad valstiečiai jam skundėsi: „Iš mūsų viską atėmė."[25] Kosioras, Čubaras ir kiti kalbėtojai taip pat tvirtino, kad grūdų pristatymo normos yra perdėtos.[26] *Pravda* pranešė, kad Ukrainos sovietinės vyriausybės vadovas Čubaras kartą pasakė, jog didelę dalį sunkumų galima susieti su kolūkių prisiimtais nerealiais planais. Paskui jis pridūrė (akivaizdu, kad šis kreipimasis skirtas aukštesniojo lygio partiečiams): „Amoralu sutikti su įsakymu neatsižvelgiant į jo įvykdomumą, o paskui iškraipyti partijos politiką, pažeisti revoliucinę teisėtvarką ir naikinti kolūkių turtą ir visa tai pateisinti nurodymais iš viršaus."[27]

Vis dėlto Molotovas mėginimus nesėkmes pateisinti nerealistiškais planais pavadino „antibolševikiniais" ir užbaigė savo kalbą tokiais žodžiais: „Nebus nei jokių nuolaidų, nei dvejonių sprendžiant partijos ir sovietinės vyriausybės iškeltų uždavinių įvykdymo klausimą."[28]

Iš tikrųjų, kaip ir numatė Čubaras, 6,6 mln. tonų grūdų taip niekada ir nebuvo surinkta, nepaisant visų panaudotų priemonių. Vienintelė, nors ir menka paguoda buvo sviesto siuntų iš Ukrainos sumažinimas nuo 16 400 iki 11 214 tonų. Tokį akivaizdžiai vienašališką sprendimą 1932 m. liepos 14 d. priėmė Ukrainos ekonominė taryba.[29]

* * *

Taigi, Stalinui primygtinai reikalaujant, buvo išleistas įsakas, kuriam įsigaliojus Ukrainos valstiečiai buvo faktiškai pasmerkti badui. Apie tai Maskvai garsiai pareiškė ir pačios Ukrainos komunistų partijos vadovai. Tačiau, nepaisant stipraus pasipriešinimo, Kremlius per visus kitus mėnesius primygtinai reikalavo, kad šis įsakas būtų besąlygiškai vykdomas, ir visi vietinių valdžios organų mėginimai jį apeiti ar sušvelninti galiausiai buvo numalšinti.

1932 m. liepą padėtis kaime sparčiai prastėjo. Ukrainos valdžia kartkartėmis mėgindavo vienokiomis ar kitokiomis priemonėmis pagerinti situaciją: pavyzdžiui, siekdamas išsaugoti žmonių darbingumą, Ukrainos komunistų partijos centro komitetas įsakė tiekti duoną ir žuvį rajonams, kurie jau buvo nukentėję nuo

bado, ir išdalinti jų davinius tik laukuose triūsiantiems darbininkams. Apie tuos kaimo valdžios atstovus, kurie dalindavo maistą visiems badavusiems žmonėms, oficialiame pranešime buvo pasakyta, kad jie „švaisto duoną ir žuvį".[30]

Siekiant priversti vykdyti įsaką dėl „socialistinės nuosavybės apsaugos", daugelyje vietovių laukuose buvo pastatyti stebėjimo bokštai.[31] „Jeigu laukas būdavo plynas ir lygus, jame į žemę įkasdavo keturis aukštus stulpus, o ant jų viršaus įtaisydavo kabiną stebėtojui, uždengtą mediniu arba šiaudiniu stogu. Stebėtojas į kabiną užlipdavo aukštomis kopėčiomis. Jeigu lauke augdavo aukštas medis, tuomet po juo įkasdavo du stulpus, į kuriuos remdavosi tarp medžio šakų įrengta stebėtojo kabina. Panašius stebėjimo bokštelius įrengdavo pamiškėse. Kartais tokias kabinas įrengdavo tarp seno ąžuolo ar kito stambaus medžio šakų, be jokių papildomų atramų. Bokštuose budėdavo sargybiniai, dažniausiai ginkluoti medžiokliniais šautuvais."[32]

Pirmosios grūdų siuntos buvo pristatytos rugpjūtį, ir daugelyje sričių pristatymo normos didelėmis pastangomis buvo įvykdytos. Tačiau tai visiškai išsekino kaimą. Nuo tada dvidešimties tūkstančių Ukrainos kaimų gyventojai gyveno baugiai žvelgdami į nenumaldomai artėjančią neapibrėžtą ir grėsmingą ateitį. Sovietiniame Chruščiovo laikotarpio romane aprašyti pirmieji šios baugINančios ateities požymiai:

> „Ankstyvas 1932 m. ruduo Kochanovkoje buvo nepanašus į ankstesnius rudenis. Nesimatė moliūgų, kurių pavargusios galvos nusvirdavo per žiogrius iki pat žemės. Niekur ant takų nesimatė nei prikritusių kriaušių, nei obuolių. Ant ražienų niekur nesimatė vištoms paliktų kviečių varpų ar prinokusių kukurūzų burbuolių. Iš trobų kaminų nerūko dvokiantys dūmai, nes niekas nevarė naminės degtinės. Nesimatė jokių kitų ženklų,

Bado išsekinta ukrainiečių valstietė su vaiku *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

bylojančių apie ramią valstiečio būtį ir ramų žiemos, kupinos gerovės, laukimą."[33]

Maskva, siekdama sustiprinti komunistų partijos pozicijas Ukrainoje, 1932 m. spalio 12 d. atsiuntė į respubliką du aukštas pareigas einančius rusų tautybės funkcionierius: OGPU viršininko pavaduotoją A. Akulovą ir vieną uoliausių stalininės kolektyvizacijos vykdytojų Pavolgyje M. M. Chatajevičių – pirmuosius didelių nelaimių pranašus.

Tuo pat metu buvo pranešta apie naują derliaus rekvizavimo vajų, nors dabar valstiečiai faktiškai neturėjo ko atiduoti. Iki lapkričio 1 d. pristatymo planas buvo įvykdytas tik 41 %.

Žmonės kai kur jau merdėjo. Tačiau nepasotinamo godumo apimta Maskva vis smarkiau suko pragarišką teroro badu karuselę.

12 SKYRIUS

Bado siautulys

> Įsaku buvo reikalaujama, kad Ukrainos,
> Dono ir Kubanės valstiečiai išmirtų nuo
> bado kartu su savo mažais vaikais.
> **V. Grosmanas**

Buožių deportaciją matę Ukrainos valstiečiai kalbėjo: „Ir mes, kvailiai, manėme, kad nėra baisesnio likimo už buožių likimą."[1] Dabar, prabėgus dvejiems metams, jie patyrė patį negailestingiausią iš visų šio režimo smūgių.

Liepos mėnesio įsaką, kuriuo buvo nustatytos grūdų pristatymo normos Ukrainai ir Šiaurės Kaukazui, dabar papildė ir sustiprino naujas įsakas, išleistas 1932 m. rugpjūčio 7 d., kuriuo buvo nustatytos teisinės sankcijos, užtikrinančios sklandesnę konfiskaciją.

Kaip buvo paminėta 8 skyriuje, šis įsakas skelbė, kad kolūkinė nuosavybė, pavyzdžiui, galvijai ir grūdai, nuo šiol yra laikoma valstybine nuosavybe, „šventa ir neliečiama". Kiekvienas pasikėsinęs į ją buvo laikomas liaudies priešu ir nuteisiamas mirti sušaudant, arba, jeigu teismas atrasdavo švelninančių kaltę aplinkybių, mirties bausmė galėdavo būti pakeičiama ne mažesniu kaip dešimties metų įkalinimu su turto konfiskavimu. Valstietės, pakėlusios nuo kolūkio lauko kelias varpas, būdavo nuteisiamos trumpesniam laikotarpiui. Dekretas taip pat skelbė, kad buožės, mėginantys „priversti" valstiečius išeiti iš kolūkių, turi būti išsiunčiami į „koncentracijos stovyklas" laikotarpiui nuo penkerių iki dešimties metų. Kaip jau matėme, šį dekretą Stalinas, kurį pats ir parengė, 1933 m. sausį pavadino „dabartinio momento revoliucinio teisėtumo pagrindu".[2]

Kaip visada aktyvistai, iš pradžių skatinti taikyti kraštutines prievartos priemones, vėliau buvo apkaltinti „perlenkimais". Vyšinskis su pasipiktinimu pareiškė, kad „kai kurie vietinės valdžios pareigūnai" suprato šį įsaką kaip raginimą

Komunistų aktyvistai saugo iš valstiečių atimtus grūdus. Charkovo sritis,1933 m.

„šaudyti arba suvaryti į koncentracijos stovyklas kuo daugiau žmonių". Jis paminėjo keletą atvejų, kai žmonės buvo nubausti mirtimi už poros kukurūzų pėdų vagystę ir pralinksmino auditoriją pasakojimu apie jaunuolį, nuteistą dešimties metų įkalinimo bausme už tai, kad „naktį išdykavo su merginomis tvarte ir taip sutrikdė kolūkio kiaulių ramybę".[3]

Tačiau ir iki rugpjūčio dekreto paskelbimo Ukrainos spaudoje buvo galima perskaityti tokių pranešimų: „Budri GPU akis demaskavo ir atvesdino į teismą fašistinį kenkėją, kuris slėpė duoną duobėje po dobilų kupeta."[4] O dabar, po šio dekreto paskelbimo, matome, kad įstatymą pradedama taikyti vis plačiau ir nuožmiau. Per vieną mėnesį Charkovo miesto teisme buvo paskelbta net 1 500 mirties nuosprendžių.[5]

Ukrainos spaudoje buvo nuolat skelbiami straipsniai apie mirties bausmės įvykdymą „buožėms", kurie „nuolatos vaginėja grūdus". Charkovo srities teismuose buvo nagrinėjama per 50 tokių bylų, Odesos srityje padėtis irgi buvo labai panaši: spaudoje išsamiai aprašytos trys bylos dėl keleto kviečių pėdų vagystės, o viena sutuoktinių pora buvo sušaudyta už konkrečiai neįvardyto turto „grobstymą". Dnipropetrovsko srities Kopanės kaime buožių gauja, įsilaužusi pro skylę svirno grindyse, pagrobė didelį kiekį kviečių: du žmonės buvo sušaudyti, likusieji – įkalinti. Tos pačios srities Verbkos kaime buvo teisiami kaimo tarybos pirmininkas ir jo pavaduotojas, taip pat dviejų kolūkių pirmininkai kartu su aštuonių buožių grupe. Mirties bausme sušaudant nuteisė tik trejetą buožių.[6] Novoselsko kaime (Žytomyro sritis) vienas valstietis buvo sušaudytas už tai, kad pas jį buvo rasta 25 svarai kviečių, kuriuos laukuose surinko jo dešimtmetė duktė.[7]

Sovietų aktyvistai ir saugumas atima rastus valstiečio paslėptus grūdus Odesos srities Novo Krasnos kaime, 1932 m.

Dešimties metų įkalinimo bausmę skirdavo už bulvių „vagystę".[8] Vieną moterį nuteisė dešimčiai metų kalėti už tai, kad ji jai pačiai priklausančiame sklype nusipjovė šimtą nokstančių kukurūzų burbuolių; dviem savaitėmis anksčiau nuo bado mirė jos vyras. Už tokį patį nusikaltimą dešimties metų įkalinimo bausmė buvo skirta vienam keturių vaikų tėvui.[9] Kitą moterį nuteisė dešimčiai metų už tai, kad ji nuo kolūkio žemės paėmė keletą svogūnų gumbų.[10] Vienas sovietinis mokslininkas mini atvejį, kai valstietis buvo nuteistas dešimčiai metų priverstinių darbų stovykloje be teisės į amnestiją ir su viso turto konfiskacija už tai, kad jis, norėdamas pramaitinti šeimą, pasisavino 70 svarų kviečių varpų.[11]

Asmenis, nuteistus už smulkesnius nusikaltimus, kartais siųsdavo į valstybiniuose ūkiuose įsteigtus „kalinių korpusus", kuriuose jie gaudavo labai menką duonos davinį. Tiesa, ten jie galėdavo vogti kitus produktus, pavyzdžiui, pomidorus, ir dėl to dažniausiai nemėgindavo iš šių korpusų pabėgti.[12] Apskritai kalbant, išgelbėti valstietį nuo naujojo įstatymo žiaurumo galėjo tik atsitiktinė sumaištis, valdžios organų pareigūnų nekompetentingumas arba jų sąmoningas užmaršumas. Pavyzdžiui, viename iš Černigovo srities rajonų žmonės buvo suimami už mėginimus paslėpti penkis ar daugiau kilogramų grūdų. Kolūkietis iš kolūkio „Tretieji lemiamieji metai" Puškariovkos kaime (Dnipropetrovsko srities) buvo nuteistas tik penkeriems metams kalėti (veikiausiai jis buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn dėl kito įstatymo pažeidimo), kai jo namuose buvo aptiktas butelis su jo paties grūdais.[13]

Viena moteris, suimta kartu su vienu iš savo sūnų už tai, kad pamėgino nusikirsti šiek tiek rugių savo pačios sklypelyje, sugebėjo pabėgti iš kalėjimo. Pasiėmusi iš namų kitą sūnų, keletą antklodžių, degtukų ir puodų, ji apie pusantro mėnesio gyveno netoli kaimo buvusiame miške, vogdama naktimis bulves ir grūdus nuo kolūkio laukų. Jai sugrįžus į namus, paaiškėjo, kad dėl begalės rūpesčių, susijusių su pasirengimu pjūčiai, valdžia apie jos nusikaltimą pamiršo.[14]

Galima rasti ir tokių atvejų, kai žmonės būdavo teisiami remiantis kitais, nors ir ne mažiau žiauriais įsakais: Mala Lepetychos kaime, netoli Zaporožės, buvo sušaudyti keli valstiečiai už tai, kad suvalgė kritusį arklį. Greičiausiai taip nusprendė dėl to, kad arklys sirgo įnosėmis, o GPU baiminosi, kad gali kilti epidemija.[15] Tokių pranešimų buvo ganėtinai daug.

* * *

Kaime vėl buvo formuojami aktyvistų būriai, turėję prižiūrėti, kaip šie įsakai vykdomi, o jiems į pagalbą vėl iš miestų buvo mobilizuojami partijos nariai ir komjaunuoliai.

Kaip ir buožių trėmimo atveju, aktyvistams, kurių sąžinė nebuvo visiškai nuslopinta, vėl teko imtis ganėtinai atstumiančios užduoties – primesti partijos valią nekaltiems vyrams, moterims ir vaikams. Tačiau jeigu 1930 m. jų veikla buvo dažniausiai susijusi tik su valstiečių turto konfiskavimu ir jų iškraustymu, tai dabar buvo sprendžiamas žmonių gyvybės ir mirties klausimas.

Kai kurie aktyvistai, netgi tie, kurie buvo žinomi iš blogosios pusės, mėgino pasiekti, kad su valstiečiais būtų elgiamasi teisingai.[16] Kartais koks nors padoresnis, dažniausiai iliuzijas dėl partijos ketinimų praradęs aktyvistas mėgindavo padėti kaimui, ir dėl to pats atsidurdavo tarp kūjo ir priekalo – privalėdavo visaip išsisukinėti, kad, viena vertus, neužrūstintų savo viršininkų, ir, kita vertus, nesuteiktų patiems nuožmiausiems valdiniams progos su juo susidoroti. Kartais kai kurie „nuožmieji" valdiniai gerokai viršydavo valdžios toleruojamą žiaurumo (arba korupcijos) lygį, ir dėl to juos būdavo galima pašalinti. Kiek dažniau geranoriškiems aktyvistams pavykdavo paslapčiomis grąžinti valstiečiams tam tikrą dalį konfiskuotų produktų, ypač tuomet, jeigu geras derlius kiek susilpnindavo sričių vadovų budrumą.

Tuometiniai įvykiai kai kuriuos aktyvistus paskatino kur kas atviriau reikšti protestą. Vienas jaunas komunistas, pasiųstas dirbti į Murafos kaimą Charkovo srityje, pranešė telefonu galįs įvykdyti mėsos pristatymo normas, tačiau tik lavonais. Netrukus jis pabėgo iš tos srities.[17] Kitame kaime (kurio gyventojai per revoliuciją prijautė bolševikams ir kuriame laikėsi Struko „Raudonieji partizanai") 1933 m. grupė jaunų nusivylusių partijos politika aktyvistų nukirto galvą kaimo komunistų kuopelės vadovui.[18]

Iš bado mirštantys žmonės (*з Архіву Центру досліджень визвольного руху*).

* * *

1932 m., jau po serijos ankstesnių metų valymų, kai kurie nusivylę kolūkių pirmininkai ir vietinių partijos organų pareigūnai atsidūrė aklavietėje. 1932 m. rugpjūtį, kai paaiškėjo, kad įvykdyti grūdų surinkimo plano neįmanoma, Mychailivkos kaime Sumų gubernijoje kilo neramumai. Kolūkio pirmininkas, partijos narys ir buvęs partizanas pavarde Čujenka, paskelbė kaimo gyventojams apie iš viršaus nuleistą planą ir pareiškė, jog neketinąs atiduoti grūdų be kolūkiečių sutikimo. Tos pačios dienos vakarą jis išvyko iš kaimo, buvo sučiuptas OGPU ir įkalintas kartu su kaimo tarybos pirmininku. Kitą dieną kaime kilo „moterų riaušės". Moterys pareikalavo paleisti abu pirmininkus, sumažinti mokesčius, sumokėti valstiečiams atlyginimą už neapmokėtus darbadienius ir sumažinti grūdų pristatymo normas. Po šių įvykių buvo teisiami 67 žmonės, kai kurie jų, taip pat ir Čujenka, buvo nuteisti sušaudyti.[19]

Per antrąjį tų metų pusmetį spauda nuolat puldinėjo kolūkių pirmininkus ir vietinius komunistus, kurie „susidėjo su buožėmis ir petliūrininkais, ir, užuot kovoję už grūdus, tapo klasinio priešo sąjungininkais".[20] Be visa kita, juos dar kaltino grūdų dalijimu už darbadienius.[21] Vienas sovietinis mokslininkas netgi pasakojo apie tai, kad 1932 m. „kai kurie Šiaurės Kaukazo ir Ukrainos kolūkiai sugebėjo išvengti organizuoto partijos ir valstybės spaudimo".[22]

Visą tą patį rudenį Ukrainos komunistų partija vėl skundėsi kolūkiais, kurie išdalijo „visus grūdus, <...> visą derlių" vietiniams valstiečiams.[23] Chatajevičius tokius veiksmus įvertino kaip „antivalstybinę" akciją.[24] Ukrainos partijos periodinis

leidinys lapkritį užsipuolė Katerynovcų ir Ušakovcų kaimų partinių kuopelių sekretorius, atsisakiusius vykdyti įsakymus dėl grūdų surinkimo; ir tai nebuvo pavieniai nepaklusnumo atvejai.[25]

Spauda kaltino kolūkių pirmininkus ir tuo, kad daugelis jų, užuot atvirai pasipriešinę valdžios įsakymams, stengdavosi juos apeiti įvairiomis gudrybėmis, pavyzdžiui, mėgindavo nuslėpti grūdus, nurašydami juos pagal įvairius straipsnius.[26] Centriniai partijos organai toliau be atvangos puldinėjo „pasyvius ir veidmainiškus ryšius, kuriuos kai kurios partinės organizacijos palaiko su buožių oportunistais" Ukrainoje.[27] Bendresne prasme šis nepaklusnumas partijos kursui dabar buvo tapatinamas su paskutiniais mėginimais pasipriešinti Stalinui partijos viduje – su vadinamąja „Riutino kontrrevoliucine grupuote"; nes „dešinieji buožijos agentai iki šiol nėra demaskuoti ir neišguiti iš partijos".[28]

Ukrainos dekrete buvo užsiminta apie „grupę kaimo komunistų, kurie tiesiogiai vadovavo sabotažui".[29] Komjaunimo periodiniame leidinyje buvo demaskuojami „komunistai ir komjaunuoliai", kurie „vogdavo grūdus <...> ir veikdavo kaip sabotažo organizatoriai".[30] Charkovo srities komitetas išplatino slaptus aplinkraščius su perspėjimais, kad jeigu grūdų surinkimo rezultatai nepagerės, tuomet visi už tai atsakingi asmenys „bus įpareigoti prisistatyti į GPU rajoninį skyrių ir duoti parodymus".[31]

Per penketą 1932 m. mėnesių buvo suimta 25–30 % viduriniosios grandies žemės ūkio vadovų.[32] 1932–1933 m. žiemą Ukrainos komunistinėje spaudoje buvo aprašyta daugybė pašalinimo iš partijos atvejų: buvo šalinami, o kartais ir suiminėjami tiek eiliniai partijos nariai, tiek rajoninių organizacijų vadovai.[33] Štai tipiškas pasyvaus pasipriešinimo atvejis ir tipiškas susidorojimo pavyzdys: vieno kolūkio pirmininkas suorganizavo masines kratas, nieko nerado ir paskelbė: „Grūdų nėra. Niekas jų neprisivogė ir negavo kitais neteisėtais būdais. Taigi, grūdų pristatymo plano įvykdyti neįmanoma." Galiausiai jis pats buvo apkaltintas „tikrų vagysčių" organizavimu.[34]

* * *

Nepaisant visų „nukrypimų", kampanija tęsėsi. Nepatikimus komunistus likviduodavo, o jų vieton stodavo kiti, patikimesni žmonės.

Tuo metu pačiu žemiausiu lygiu veikusios eilinių aktyvistų „brigados", kurias Ukrainoje praminė „buksyrų brigadomis", mažai kuo skyrėsi nuo banditų gaujų. Jų veikla apsiribojo dviem pagrindiniais elementais – žmonių mušimu ir grūdų paieška naudojant specialiai tam pritaikytą įrankį, „zondą" – maždaug penkių aštuntųjų colių skersmens ir nuo trijų iki dešimties pėdų ilgio metalinį strypą su rankena viename gale ir grąžtą primenančiu smaigaliu kitame gale.[35]

Sovietų saugumas ir kaimo aktyvistai atima iš valstiečio slėptus grūdus. Keletas aktyvistų rankose laiko „zondus" *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Apibūdinimas, kurį pateikia vienas kaimietis, leidžia susidaryti bendrą anuometinių įvykių vaizdą:

> „Šias brigadas sudarydavo iš tokių asmenų: kaimo tarybos prezidiumo narys arba vienas iš kaimo tarybos narių, dvejetas ar trejetas komjaunuolių, vienas komunistas ir vietinis mokytojas. Kartais prie jų prisidėdavo kooperatyvo administracijos pirmininkas arba vienas iš kooperatyvo narių, o kai kada, prasidėjus vasaros atostogoms, prie jų prisijungdavo ir keletas studentų.
>
> Kiekvienoje brigadoje būdavo bent vienas vadinamasis grūdų paieškų „specialistas". Jis būdavo apsiginklavęs ilgu metaliniu strypu, kuriuo zonduodavo žemę, ieškodamas joje užkastų grūdų.
>
> Brigada vaikščiodavo iš vieno namo į kitą. Iš pradžių, užėję į namus, jie klausdavo: „Kiek grūdų galite atiduoti valdžiai?" „Nieko neturiu. Jei netikite, ieškokite patys", – dažniausiai atsakydavo namų šeimininkas. Tada prasidėdavo „krata". Grūdų ieškodavo name, pastogėje, pašiūrėje, sandėliuke ir rūsyje. Paskui visi išeidavo į lauką ir tęsdavo paieškas tvarte, kiaulidėje, svirne ir šalinėje. Jie matuodavo krosnį ir mėgindavo apskaičiuoti, ar ji pakankamai didelė, kad grūdus būtų galima paslėpti už plytų mūrinio. Jie laužydavo pastogės sijas, baladodavo į grindis, ištrypdavo visą kiemą ir daržą. Jeigu kuri nors vieta jiems pasirodydavo įtartina, joje į žemę įbesdavo zondą.
>
> 1931 m., krečiant valstiečių ūkius, kartais pavykdavo aptikti paslėptų grūdų, dažniausiai apie 100 svarų, kartais apie 200. Tačiau 1932 m. rasti grūdų nepasitaikė nė karto. Daugiausiai, kiek galėdavo rasti, būdavo nuo 10 iki 20 svarų grūdų, laikomų vištoms lesinti. Tačiau net ir šį „perteklių" atimdavo."[36]

Vienas aktyvistas kartą papasakojo fizikui Aleksandrui Vaisbergui: „<...> kovos su buožėmis laikotarpis buvo labai sunkus. Į mane kaime buvo du kartus šauta, kartą buvau sužeistas. Kol būsiu gyvas, niekada nepamiršiu 1932 metų. Bejėgiai valstiečiai su sutinusiomis galūnėmis gulėjo savo lūšnelėse. Kasdien būdavo išnešami nauji lavonai. Ir mums vis tiek tekdavo vienaip ar kitaip surasti kaimuose duonos, kad įvykdytume planą. Su manimi kartu buvo draugas. Jo nervai nebuvo pakankamai stiprūs, kad visa tai ištvertų. „Petia, – kartą jis tarė, – ar gali Stalino politika būti teisinga, jeigu tokie jos rezultatai?" Už šiuos žodžius jam užkūriau gerą pirtį, ir kitą dieną jis priėjo prie manęs ir atsiprašė."[37]

Tačiau ir čia atsirasdavo tokių, kurie buvo blogesni už kitus. Vienas aktyvistas taip apibūdino „žygius" Ukrainos kaime: „Kartais jie būdavo gailestingi ir palikdavo šiek tiek bulvių, žirnių ar grūdų, kad šeima kurį laiką galėtų pramisti. Tačiau uolesni vykdytojai viską kuo švariausiai iššluodavo. Jie atimdavo ne tik maisto produktus ir gyvulius, bet ir „visus vertingesnius daiktus bei drabužių perteklių", taip pat ir įrėmintas ikonas, virdulius, margaspalvius kilimus, netgi metalinius virtuvės rykus, kurie galėdavo būti ir sidabriniai. Ir visus pinigus, kuriuos aptikdavo slėptuvėse."[38]

* * *

Savaime suprantama, kad partijos ir valstybės agentai nekentėjo nuo bado, nes gaudavo gerus maisto davinius. Gailestingesnieji kartais pasidalydavo savo daviniais su valstiečiais, tačiau apskritai vyravusi nuostata buvo tokia: „Iš tavęs

Badaujantis vaikas sėdi greta tėvo, kurio kojos sutinusios iš bado *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

bus maža naudos, jeigu tu, turėdamas rankoje rimbą, jauti gailestį. Privalai išmokti valgyti net ir tuomet, kai kiti miršta nuo bado. Priešingu atveju nebus kam pargabenti į namus derliaus. Kaskart, kai tik jausmai užvaldys tavo protą, ištark sau: „Vienintelis būdas padaryti galą badui – pasirūpinti kitu derliumi."[39] Bet kuriuo atveju rezultatas būdavo toks (kaip aprašyta vienos žmonos laiške vyrui, tarnaujančiam kariuomenėje): „Veik visi mūsų kaimynai ištino nuo bado, išskyrus kolūkio pirmininką, brigadininkus ir aktyvistus."[40]

Kaimo mokytojai kiekvieną mėnesį galėdavo gauti po 18 kg miltų, 2 kg kruopų ir 1 kg taukų. Po pamokų jie privalėdavo padirbėti „aktyvistais", todėl vaikai, kuriuos jie dieną mokydavo mokykloje, galėdavo pamatyti, kaip jų mokytojai įsiveržia naktimis į jų namus kartu su kitais brigados nariais.[41]

Pradiniame bado etape dideliuose kaimuose, kur privatų gyvenimą lengviau nuslėpti nuo pašalinių akių, moterys sutikdavo už maisto produktus sanguliauti su partijos pareigūnais.[42] O rajonų partiniai vadovai netgi galėdavo mėgautis prabanga. Štai partinių veikėjų valgyklos Pohrebyščėje aprašymas:

> „Dieną ir naktį ją saugojo milicija vaikydama šalin nuo restorano išbadėjusius valstiečius ir jų vaikus. <...> Šioje valgykloje rajono viršininkijai už labai mažą kainą patiekdavo baltos duonos, mėsos, paukštienos, konservuotų vaisių, vyno, saldumynų ir įvairių delikatesų. O šios valgyklos darbuotojai gaudavo vadinamąjį „Mikojano davinį", sudarytą iš dvidešimties pavadinimų įvairių produktų. Visai šalia šios oazės siautėjo badas ir mirtis."[43]

Dėl tuometinių sąlygų mieste 1933 m. gegužę dvejetas vietinių partinių sekretorių kėlė Zaporožės valdančiajai grietinėlei ištaigingas orgijas – vėliau,

Badaujanti valstiečių šeima *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Bado išsekintas vaikas greta iš bado mirusios šeimos (*з Архіву Центру досліджень визвольного руху*).

prasidėjus „ježovščinos" laikotarpiui (Ježovo inicijuotam terorui), faktai apie šias puotas buvo paviešinti, o jų dalyviai suimti ir apkaltinti piktnaudžiavimu.[44]

* * *

Tiek mieste, tiek kaime tarpo oficialiai skatinamas, netgi ideologizuojamas žiaurumas. Vienas tuometinių įvykių liudininkų, darbininkas iš Charkovo traktorių gamyklos, matė, kaip buvo parodytos durys vienam įsidarbinti atėjusiam pagyvenusiam vyrui: „Nešdinkis, seni, <...> eik į laukus ir ten dvėsk!"[45]

Poltavos srities Charsino kaime septintą mėnesį nėščia moteris buvo mirtinai uždaužyta su lenta už tai, kad rovė kolūkio lauke vasarinius kviečius.[46] Bilske (taip pat Poltavos srityje) ginkluotas sargybinis nušovė Nastią Slipenko, trijų vaikų motiną ir suimto valstiečio žmoną, už tai, kad ji naktį kasė bulves kolūkio lauke. Jos trejetas vaikų vėliau mirė badu.[47] Kitame tos pačios srities kaime aktyvistas, saugojęs kukurūzų lauką, mirtinai sumušė išbuožinto valstiečio sūnų už tai, kad šis pasisavino keletą kukurūzų burbuolių.[48]

Mala Berežankos kaime, Kijevo srityje, kaimo tarybos pirmininkas sušaudė septynetą žmonių, iš kurių trys buvo keturiolikos ir penkiolikos metų vaikai (du berniukai ir mergaitė), kai užtiko juos renkančius grūdus kolūkio lauke. Tiesa, jis pats vėliau buvo suimtas ir nuteistas penkeriems metams pataisos darbų.[49]

Dabar brigados darydavo nuodugnias oficialias kratas kas dvi savaites.[50] Galiausiai iš valstiečių surinkdavo bulves, žirnius ir runkelius.[51] Įtardavo

kiekvieną žmogų, kuris neatrodė išbadėjęs. Tuomet aktyvistai krėsdavo namus itin kruopščiai, nes būdavo tikri, kad juose kažkur esama paslėptų produktų. Kartą vienas aktyvistas po kratos valstiečio, nespėjusio ištinti nuo bado, namuose rado mažą maišelį miltų, sumaišytų su smulkinta žieve ir lapais, ir visą jo turinį išpylė į kaimo tvenkinį.[52]

Kai kur galima išgirsti istorijų ir apie tai, kaip žiaurūs brigadų nariai reikalaudavo mirštančiuosius išvežti kartu su mirusiųjų kūnais ir taip sumažinti kelionių į kapines skaičių, ir apie tai, kaip dar gyvi vaikai ir seni žmonės kartais išgulėdavo masiniame kape keletą dienų.[53] Vienas kaimo tarybos pirmininkas Hermanivkoje (Kijevo sritis) pamatė bendrame kape pavienio, kolūkiui nepriklausiusio ūkininko kūną ir įsakė jį iš ten išmesti. Tik praėjus savaitei jis leido valstietį palaidoti.[54] Teroro ir žeminimo metodai buvo plačiai paplitę – apie tai galima spręsti ir iš Michailo Šolochovo laiško, parašyto Stalinui 1933 m. balandžio 16 d., kuriame jis pasakoja apie žvėriškus žiaurumus Done.

> „Tokių pavyzdžių galima suminėti begalinę daugybę. *Tai ne pavieniai perlenkimai ar klaidos, o rajoniniu mastu įteisintas grūdų surinkimo „metodas"*. Apie šiuos faktus išgirdau arba iš komunistų, arba iš pačių kolūkiečių, kurie savo kailiu patyrė visus šiuos „metodus", o vėliau atėjo pas mane su prašymais „parašyti apie tai į laikraštį".
>
> Būtina ištirti ne tik tų žmonių, kurie tyčiojosi iš valstiečių ir iš Sovietų valdžios, atvejus, bet ir atvejus tų vadovų, kurie nukreipė šiuos asmenis tokiai veiklai <...>.

Laukuose dirbdama iš bado mirė moteris.

> Jeigu šio laiško turinys nusipelno CK dėmesio, atsiųskite į Vešanskajos rajoną tikrų komunistų, kuriems pakaktų drąsos, nekreipiant dėmesio į suinteresuotuosius asmenis, demaskuoti tuos, dėl kieno kaltės buvo sugriauti rajono kolūkiai, kurie tinkamai ištirtų padėtį ir išaiškintų ne tik tuos asmenis, kurie taikė kolūkiečiams pasibjaurėtinus kankinimų, mušimo ir tyčiojimosi metodus, bet ir tuos veikėjus, kurie pastaruosius įkvėpė.“[55]

Stalinas atsakė Šolochovui, kad jo žodžiai darą jam „kiek vienpusišką įspūdį“, tačiau, nepaisant to, jie atskleidžia „<...> mūsų partinio ir sovietinio darbo skaudulį, parodo, kaip mūsų darbuotojai, trokšdami sutramdyti priešą, kartais netyčia smogia draugams ir nusileidžia iki sadizmo. Tačiau tai nereiškia, kad aš *dėl visko* su jumis sutinku. Jūs matote tik *vieną* reikalo pusę, nors ir matote ją pakankamai gerai. Tačiau tai tik *viena* reikalo pusė <...>. Pažvelgus į kitą reikalo pusę, matyti, kad didžiai gerbiami jūsų rajono (ir ne tik jūsų rajono) grūdų augintojai surengė „itališką streiką“ (sabotažą!), todėl darbininkams ir Raudonajai armijai iškilo grėsmė likti be duonos. Tai, kad sabotažas buvo tylus ir išoriškai nekaltas (be kraujo praliejimo), nekeičia fakto, kad gerbiami grūdų augintojai kariavo vadinamąjį „tylųjį“ karą su sovietų valdžia. Bado mirties karą, brangus drauge Šolochovai...

Žinoma, šia aplinkybe niekaip negalima pateisinti smurto, kurį, kaip jūs tvirtinate, taikė mūsų darbuotojai. <...> Ir atsakingi už šiuos šiurkščius pažeidimus asmenys turi būti deramai nubausti. Vis dėlto, aišku kaip dieną, kad gerbiami grūdų augintojai nėra tokie nekalti, kaip gali pasirodyti žvelgiant iš šalies“.[56]

* * *

Vienas iš aktyvistų prisimena:

> „Girdėjau, kaip vaikai <...> dūsta, springsta klykdami. Ir mačiau vyrų žvilgsnius: išgąstingus, maldaujančius, kupinus neapykantos, bukai abejingus, beviltiškai prigesusius arba degančius pamišėliška narsa ir ryžtu.
>
> – Paimkite. Neškitės viską. Štai ant krosnies garuoja barščių puodas. Tiesa, jie skystoki, be mėsos. Ir vis dėlto juose yra burokų, bulvių, kopūstų... Dar ir pasūdyti! Paimkite tai, draugai, piliečiai! Štai, tik luktelkite, nusiausiu batus... Nors ir lopas ant lopo, bet vis tiek, gal pravers proletariatui, mūsų brangiajai sovietų valdžiai...
>
> Buvo nepakeliama visa tai matyti ir girdėti. O dar blogiau buvo tame dalyvauti... Ir aš įkalbinėjau save, aiškinau sau. Negalima pasiduoti jėgas atimančiam gailesčiui. Mes vykdome istorinę būtinybę. Atliekame savo revoliucinę pareigą. Aprūpiname duona socialistinę tėvynę. Vykdome penkmečio planą.“[57]

Ir jis priduria:

„Kaip ir dauguma mano kartos žmonių, tvirtai tikėjau, kad tikslas pateisina priemones. Mūsų didysis tikslas buvo visuotinis komunizmo triumfas, ir dėl šio kilnaus tikslo viskas buvo leistina – meluoti, vogti, sunaikinti šimtus tūkstančių ar net milijonus žmonių, visus, kurie trukdė mūsų darbui arba galėjo jam sutrukdyti, visus, kas stodavo mums skersai kelio. Bet kokie svyravimai ar dvejonės, susijusios su mūsų veikla, buvo laikomos „inteligentišku skrupulingumu" arba „kvailu liberalizmu", kurie būdingi žmonėms, nesugebantiems „per medžius pamatyti miško".

Štai kaip tuomet samprotavau ir kaip mąstė dauguma tokių kaip aš, netgi kuomet <...> pamačiau, ką reiškė „visuotinė kolektyvizacija", kaip buvo „buožinami" ir „išbuožinami" žmonės, kaip negailestingai 1932–1933 m. žiemą buvo apiplėšinėjami valstiečiai. Aš pats dalyvavau šiose operacijose, lakščiau po kaimus ieškodamas paslėptų grūdų, baksnojau žemę su geležiniu strypu, tikėdamasis aptikti tuštumas, kuriose galėjo būti slepiami grūdai. Stengdamasis negirdėti vaikų verksmo ir moterų dejonių, drauge su kitais aktyvistais iškraustydavau senių skrynias... Tiesiog buvau įsitikinęs, kad vykdau didingą ir neišvengiamą kaimo pertvarką; kad ši pertvarka leis kaimo žmonėms ateityje gyventi geriau, kad jų nelaimės ir kančios – tai jų pačių atsilikimo arba klasinio priešo intrigų padariniai; kad pasiuntusieji mane – ir aš pats – žinome geriau už valstiečius, kaip jiems dera gyventi, ką jiems sėti ir kada arti.

Baisųjį 1933 m. pavasarį mačiau nuo bado mirštančius žmones. Mačiau moteris ir vaikus su išpampusiais pilvais, pamėlusius, dar kvėpuojančius, tačiau jau žiūrinčius tuščiomis, negyvomis akimis. Ir lavonai... lavonai su apdriskusiomis skrandomis ir pigiais veltiniais, lavonai valstiečių trobelėse, ant tirpstančios senosios Vologdos sniego, po Charkovo tiltais... Visa tai regėjau ir neišprotėjau, nenusižudžiau. Neprakeikiau ir tų, kurie pasiuntė mane žiemą atiminėti iš valstiečių duoną, o pavasarį įtikinėti vos pavelkančius kojas, išsekusius, į skeletus panašius žmones su išpampusiais pilvais išeiti į laukus ir versti juos „vykdyti bolševikinį sėjos planą per rekordiškai trumpą laikotarpį".

Tikėjimo taip pat nepraradau. Tikėjau, nes norėjau tikėti."[58]

Kitas aktyvistas pasakoja apie tai, kad mintimis sekdamas Stalino kursu, jis galėjo apkaltinti „perlenkimais" pavienius „blogus" komunistus, tačiau „įtarimas, kad visi šie siaubingi dalykai nebuvo atsitiktiniai, kad jie buvo iš anksto suplanuoti ir kad juos sankcionavo valdžia, pamažu skleidėsi mano galvoje. Tąnakt supratau, kad šis įtarimas yra teisingas, ir tai atėmė iš manęs viltį. Man lengviau buvo ištverti gėdą dėl šių poelgių tol, kol galėjau kaltinti... pavienius asmenis".[59]

Bado išsekinta valstietė *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Tačiau net ir doresni komunistai, kaip, pavyzdžiui, mūsų ką tik pacituotas asmuo, ilgainiui prie visko priprasdavo.

„Jau apsipratau su siaubo atmosfera; ugdžiau savyje vidinį atsparumą tikrovei, kuri dar vakar mane beviltiškai gniuždė", – vėliau jis rašė apie savo išgyvenimus.[60]

Tokiems žmonėms arba pavykdavo nuraminti savo sąžinę, arba jie atsidurdavo koncentracijos stovyklose. Kaip numatė Bucharinas, tai sudarė sąlygas partijos „dehumanizacijai", ir daugumai partijos narių „teroras nuo šiol tapo įprastu valdymo metodu, o besąlygiškas bet kokio partijos viršūnių įsakymo vykdymas – didžia dorybe".[61]

Lenino požiūrį į ankstesnį badmetį, kilusį 1891–1892 m. Pavolgyje, kuriame jis tuomet gyveno, galima vertinti kaip visos bolševikų partijos požiūrio į pavienes ir masines mirtis bei kančias rodiklį revoliucijos tikslų kontekste. Kol visos klasės, įskaitant ir liberaliąją inteligentiją, skubėjo padėti nukentėjusiesiems nuo nelaimės, Leninas atsisakė prie jų prisidėti. Jis pareiškė, kad badas spartina masių revoliucionizavimąsi, ir pridūrė: „Psichologiniu požiūriu visi šie plepalai apie alkstančiųjų pamaitinimą tėra paprasčiausia cukrumi pasaldinto sentimentalumo apraiška, taip būdinga mūsų inteligentijai."[62]

Kol 1932 m. paskutiniais mėnesiais banditų ir idealistų brigados krėtė valstiečių namus ir kiemus ieškodamos grūdų, pastarieji iš visų jėgų stengėsi nuslėpti bent kiek maisto arba kaip nors jo prasimanyti. Spaudoje buvo nuolat smerkiamas daugelyje kolūkių praktikuojamas grūdų slėpimas šiauduose jų iki galo neiškuliant, tačiau ten, kur pirmininkai buvo mažiau priekabūs, valstiečiai, naudodami šį būdą, iš tiesų galėdavo prasimanyti kad ir labai menką kiekį maisto.[63] Valstiečiai buvo sugalvoję ir daugiau nedidelių grūdų kiekių nuslėpimo būdų – pavyzdžiui, derva užsandarintuose buteliuose nuleisdavo juos į šulinį arba tvenkinį.[64]

Jeigu valstietis sugalvodavo nuo valdžios nuslėptus grūdus susimalti nacionalizuotame kaimo malūne, juos visus iš jo atimdavo. Todėl vietiniai meistrai išmoko gaminti „rankinius malūnus". Jeigu valdžia tokio malūno „konstruktorių" išaiškindavo, suimdavo ir jį, ir visus jo aptarnautus valstiečius.[65] Apie

Sovietų saugumiečiai ir aktyvistai, aptikę valstiečių šeimos slėptus grūdus Odesos srities Novo Krasnos kaime, 1932 m.

tokias „namines girnas" buvo nuolat rašoma Ukrainos partinėje spaudoje: 200 tokių rankinių malūnų buvo aptikta viename rajone ir 755 (vos per vieną mėnesį) kitame.[66]

Su šiomis primityviomis priemonėmis, arba be jų, valstiečiai kepdavo neįprastą „duoną", užmaišytą vandeniu praskiestame saulėgrąžų aliejuje, iš sorų, grikių pelų ir, kad nesuirtų, su trupučiu ruginių miltų. Vienas sovietinis rašytojas aprašo epizodą, kai valstietis susmulkino statinę, kurioje buvo laikomi taukai, ir virino skiedras, kad išgautų iš jų riebalų likučius. Taip jo šeima galėjo pasimėgauti „ypač gardžiu" maistu.[67]

Kitas rašytojas pasakoja apie tai, kad žaidimas su kauliukais „babki", kurį nuo neatmenamų laikų žaisdavo kaimo vaikai, dabar išnyko, nes visi suvalgytų gyvulių seni kaulai dabar buvo „virinami katiluose, smulkinami ir suvalgomi".[68]

Dar vienas rašytojas pasakoja apie kaimą (ne Ukrainoje), kuriame „galvijai iškrito dėl pašaro trūkumo. Žmonės ten valgė duoną iš dilgėlių, sausainius iš vienokių piktžolių, o košę – iš kitokių".[69] Valgė ir arklių mėšlą, nes jame kartais pasitaikydavo vienas kitas sveikas kviečio grūdas.[70] Prasidėjus žiemai buvo suvalgytos visos vištos ir visi gyvuliai, tada atėjo eilė šunims, o paskui ir katėms. „Tačiau dabar juos tapo sunku pagauti. Naminiai gyvūnai sulaukėjo, pasidarė baukštūs ir įtarūs. Žmonės šunis ir kates virė, nors jų mėsa buvo diržinga – vien gyslos ir raumuo. Iš galvų buvo gaminama mėsos šaltiena."[71]

Viename kaime iš po sniego išsikasdavo gilių ir iš jų kepdavo kažką panašaus į duoną, kartais pridėdami šiek tiek sėlenų ar bulvių lupenų. Kartą vienas

partinis darbuotojas pareiškė kaimo tarybai: „Pažvelkite į šiuos parazitus! Jie puolė kapstyti sniegą plikomis rankomis, kad susirastų gilių – jie pasiryžę imtis bet ko, kad tik nereikėtų dirbti."[72]

* * *

Netgi 1932 m. lapkritį kilo keletas Ukrainos valstiečių sukilimų ir buvo laikinai išformuoti keli kolūkiai.[73] Leonido Pliuščo senelis matė viename kaime į rietuvę sukrautus lavonus. Jo viršininkas jam paaiškino, kad „tai buvo buožių demonstracija".[74]

Valstiečių įtūžis dažniausiai peraugdavo į sukilimus dėl to, kad grūdai būdavo laikomi vos už kelių mylių nuo badaujančių kaimų. Caro laikais, kai kildavo daug mažesnio masto badas, žmonės susitelkdavo, kad padėtų badaujantiesiems. Vienas sovietinis rašytojas apie 1932–1933 m. badmetį rašė: „Seni žmonės prisimindavo badą, kilusį valdant carui Nikolajui. Tuomet jie sulaukdavo pagalbos. Jiems dalindavo maisto produktus. Valstiečiai eidavo į miestus prašyti išmaldos „Kristaus vardu". Miestuose buvo verdama ir nemokamai dalijama sriuba, studentai rinkdavo aukas kaimui. O dabar, prie darbininkų ir valstiečių valdžios, jiems nepalikdavo nė grūdelio."[75]

Toli gražu ne visi grūdai buvo eksportuojami ar siunčiami į miestus ir armijai. Vietiniai svirnai buvo užpildyti „valstybės rezervo" grūdais. Šie grūdai buvo laikomi įvairiems nenumatytiems atvejams, pavyzdžiui, karui – badas nebuvo laikomas pakankamai svaria šių resursų panaudojimo priežastimi. Pavyzdžiui, buvo pasakojama, kad Poltavos srityje svirnai „lūžo nuo grūdų".[77]

Iš valstiečių atimto pieno būdavo gaminamas sviestas fabrikuose, kurie taip pat veikė netoli badavusių kaimų. Į šiuos fabrikus galėdavo patekti tik partijos

Vežimais gabenami iš bado mirusiųjų kūnai.

pareigūnai ir valdžios atstovai. Vienas amžininkų papasakojo, kaip kartą vienas niūrus tokio fabriko vadovas parodė jam, kaip sviestas buvo pjaustomas į gabalus ir pakuojamas į popierinius paketus su atspaustu užrašu anglų kalba: „USSR BUTTER FOR EXPORT" („SSRS SVIESTAS EKSPORTUI").[78]

Tai, kad maisto produktai būdavo pasiekiami ranka, o badaujantieji negalėdavo jų gauti, varė žmones iš proto ir atrodė kaip niekšiška provokacija.

Pasitaikydavo, kad grūdus supildavo tiesiog lauke, kur jie pūdavo merkiami lietaus. Pavyzdžiui, Rešetylovkos stotyje (Poltavos sritis) stūksojo didžiulės krūvos grūdų, kurie jau buvo pradėję pūti, tačiau juos vis tiek akylai saugojo OGPU sargybiniai.[79] Vienas iš JAV atvykęs korespondentas pro traukinio vagono langą matė „didžiules grūdų piramides, nuo kurių rūko dūmai dėl jų viduje vykstančio puvimo proceso".[80]

Bulvės taip pat dažnai būdavo suverčiamos į krūvas ir pūdavo. Pranešama, kad keli tūkstančiai tonų bulvių buvo supilta į krūvas lauke šalia Liubotyno srities ir aptverta spygliuotos vielos tvora. Po kurio laiko, kai bulvės pradėjo gesti, jas bulvių ir daržovių trestas perdavė alkoholinių gėrimų trestui, tačiau ir tada jos buvo laikomos lauke tol, kol galutinai supuvo ir netiko net alkoholio gamybai.[81]

Savaime suprantama, kad oficialiose ataskaitose šie faktai būdavo susiejami su „sabotažu": buožės derlių neva sabotuodavo ne tik stepėje, bet ir grūdų elevatoriuose bei maisto sandėliuose.[82] Vienas grūdų elevatoriuje dirbęs apskaitininkas buvo nuteistas mirties bausme už tai, kad atsiskaitydavo su darbininkais miltais, tačiau po dviejų mėnesių jį paleido. Pats jis iš kalėjimo išėjo išbadėjęs ir kitą dieną mirė.[83]

Esama daug pranešimų apie valstiečių riaušes, kai riaušininkų vienintelis tikslas būdavo pagrobti grūdus iš svirnų arba bulves iš spirito varyklų. Dažniausiai jie likdavo nieko nepešę, tačiau Pustovarovkos kaime sukilę valstiečiai nužudė partijos kuopelės sekretorių ir pasiėmė kolūkio bulves. Vėliau buvo sušaudyta apie 100 valstiečių.[84] Chmeliovo kaime „moterų maišto" dalyvės užpuolė grūdų sandėlį, ir už tai vėliau trejetą jų nuteisė. Anot vieno šių įvykių liudininko, „visa tai vyko dar tuomet, kai žmonės buvo alkani, tačiau vis dar nepraradę jėgų".[85]

Buvo ir kitokių nevilties padiktuotų poelgių. Kai kuriose srityse valstiečiai padegdavo pasėlius.[86] Tačiau, priešingai 1930 m. įvykiams, pastarieji aktai buvo labiau spontaniški ir nekoordinuoti dažniausiai dėl žmonių fizinio silpnumo. Be to, dideliuose kaimuose, taikydama šantažo ir grasinimo metodus, kuriuos ji tuo laikotarpiu jau buvo puikiai įvaldžiusi, OGPU sukūrė gan platų slaptų informatorių tinklą.[87]

Valstiečiai sukildavo ir 1933 m., per patį badmečio piką. Balandžio pabaigoje Nikolajevo srities Novovoznesensko valstiečiai atakavo grūdų sampilą (po atviru dangumi laikomi grūdai jau buvo pradėję pūti), ir juos iš kulkosvaidžių sušaudė OGPU sargybiniai. 1933 m. gegužę alkani valstiečiai apiplėšė grūdų sandėlį Sahaidake, Poltavos srityje, tačiau kai kurie jų buvo tiek nusilpę, jog mirė pakeliui taip ir neparnešę grūdų į namus, o likusieji kitą dieną buvo suimti – daugelį jų sušaudė, o kiti buvo nuteisti kalėti nuo penkerių iki dešimties metų. 1933 m. pavasarį valstiečiai iš kelių gretimų kaimų užpuolė grūdų sandėlį Hoholevo stotyje (Poltavos sritis) ir iš jo išsinešė pilnus maišus kukurūzų. Stebina tai, kad buvo suimti tik penki šio apiplėšimo dalyviai.[88] Tokių veiksmų žmones paskatindavo imtis kraštutinė neviltis. Nelaukdami, kol ateis ruduo ir žiema, ir badas dar tvirčiau suspaus savo gniaužtais, daugelis valstiečių pradėjo palikinėti savo kaimus lygiai taip pat, kaip prieš dvejetą metų juos palikdavo „buožės". Pasieniečiai nepraleisdavo Ukrainos valstiečių į Rusijos teritoriją; ir jeigu kam nors iš valstiečių pavykdavo ten nusigauti, ir jis grįždavo su duona, kurios ten dar būdavo galima gauti, pasienyje duona būdavo atimama, o jos nešėjas dažniausiai suimamas (apie tai išsamiau papasakosime 18 skyriuje).

GPU taip pat stengėsi nepraleisti badaujančiųjų į zonas Lenkijos ir Rumunijos pasienyje;[89] pranešama, kad šimtai pasienio rajonuose gyvenusių valstiečių buvo nušauti, kai mėgino persikelti per Dniestrą, kad patektų į Rumuniją.[90]

Bado išsekinti Ukrainos valstiečiai. Kai kuriems iš jų nuo bado ištino galūnės *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Valstiečiai, gelbėdamiesi nuo bado, iš kaimų bėga į miestus *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

(Kita vertus, atrodo, kad tais metais Ukrainos valstiečiams nebuvo trukdoma keliauti į Šiaurės Kaukazą, kur atokiuose Dagestano ir Kaspijos rajonuose buvo galima rasti maisto.[91])

Remiantis kai kuriais apskaičiavimais, iki 1932 m. vidurio geležinkelio stotis užplūdo per tris milijonus kaimą palikusių valstiečių, mėginusių išvykti į miestus ar patekti į turtingesnius šalies rajonus.[92] Vienas užsienio komunistas aprašo tokią sceną:

> „Purvinų žmonių minios plūsta į geležinkelio stotis; daugybė vyrų, moterų ir vaikų laukia dievažin kokių traukinių. Juos išvaiko, tačiau jie ir vėl sugrįžta neturėdami nei pinigų, nei bilietų. Jeigu pasiseka, įlipa į bet kokį traukinį ir važiuoja juo tol, kol jų neišlaipina. Jie tylūs ir viskam abejingi. Kur jie keliauja? Jie tiesiog ieško duonos, bulvių, darbo gamyklose, kurių darbininkai maitinami kiek geriau... Duona – svarbiausia šių minių varomoji jėga. O ką galima pasakyti apie vagystes? Žmonės vagia visur, visur..."[93]

Tačiau iki pat pavasario, kai badas pasiekė kulminacijos tašką, dauguma valstiečių vis dar mėgino išsiversti su įvairiais maisto surogatais, vildamiesi taip pratempti iki kito derliaus ir kad vyriausybė jiems kaip nors pagelbės – visos šios viltys buvo bergždžios.

O kol kas jie iš paskutiniųjų mėgino viską parduoti, iškeisti turimą turtą į duoną.

Kaip matėme, valstiečiui būdavo ganėtinai sunku legaliai persikraustyti į miestą, net ir pačioje Ukrainoje. Tačiau šiame bado etape efektyviai priversti laikytis draudimo išvykti buvo ne taip paprasta (iš tikrųjų šį draudimą buvo sunku priversti vykdyti netgi per vėlesnį ir daug beviltiškesnį bado etapą). Kai kuriems valstiečiams pavykdavo nusigauti į Kijevą ar kitą didelį miestą. Aukštų pareigūnų, gaudavusių didelius maisto davinius, žmonos dalį joms likusio maisto parduodavo Kijevo turguose arba iškeisdavo į vertingesnius valstiečių daiktus. Gausiai išsiuvinėtą staltiesę buvo galima įsigyti už keturių svarų duonos kepalą, gerą kilimą – už kelis tokius duonos kepalus. O „gražiai išsiuvinėtus vilnonius ar lininius marškinius... buvo galima įsigyti už vieną ar du kepalus duonos".[94]

Tačiau valstybė numatė ir kitų, daug sistemingesnių būdų, kaip ištraukti iš valstiečių šeimų jų vertybes. Netgi mažuose rajoniniuose miesteliuose arba didelėse gyvenvietėse veikė vadinamosios „torgsin" („prekybos su užsieniečiais") krautuvės, kuriomis galėdavo naudotis ir valstiečiai. Šiose krautuvėse buvo galima įsigyti bet kokių prekių (taip pat ir maisto produktų), bet tik už užsienio valiutą arba už brangiuosius metalus bei brangakmenius.

Kai kurie valstiečiai turėdavo užspaudę vieną kitą auksinį papuošalą ar monetą, už kuriuos būdavo galima įsigyti šiek tiek duonos (tačiau lankytis „torgsin" parduotuvėse būdavo pavojinga, nes GPU, veikdama priešingai tokių parduotuvių egzistavimo loginiam pagrindui, vėliau mėgindavo konfiskuoti vertybes, kurių „torgsin" klientai neva nebūdavo deklaravę). Savaime suprantama, jog šio „prekybos su užsieniečiais" projekto sukūrimą nulėmė sovietų valdžios troškimas surasti kuo daugiau resursų, tinkamų panaudoti tarptautinėje rinkoje. „Torgsin" krautuvėse už auksinius kryželius arba auskarus būdavo galima gauti keletą kilogramų miltų arba taukų.[95] Vienas mokytojas už sidabrinį rublį gavo „50 g cukraus, gabalėlį muilo ir 200 g ryžių".[96]

Viename Žytomyro srities kaime vietiniai žemvaldžiai ir kiti iki revoliucijos pasiturinčiai gyvenę asmenys buvo katalikai. Katalikų kapinėse jie dažnai būdavo laidojami su auksiniais žiedais arba kitais papuošalais. 1932–1933 m. šio kaimo gyventojai slapta atkasdavo kapus ir už juose aptiktus papuošalus pirkdavo „torgsin" krautuvėje maistą, todėl šiame kaime santykinis mirtingumas buvo žemesnis nei kitose srities apylinkėse.[97]

* * *

Prasidėjus žiemai, reikalai vis blogėjo. 1932 m. lapkričio 20 d. Ukrainos vyriausybės įsake buvo nurodyta sustabdyti kolūkiečiams atlyginimo už darbadienius išmokėjimą grūdais, kol nebuvo įvykdytos grūdų pristatymo normos.

1932 m. gruodžio 6 d. Ukrainos sovietinė vyriausybė ir Ukrainos komunistų partijos centro komitetas išleido įsaką, kuriame paskelbė, kad 6 kaimai (po du kiekvienoje iš šių sričių: Dnipropetrovsko, Charkovo ir Odesos) „sabotuoja grūdų pristatymus". Jiems buvo pritaikytos tokios sankcijos:

> „Nedelsiant nutraukti produktų tiekimą, nutraukti vietinę kooperatinę ir valstybinę prekybą, pašalinti visas prekes iš valstybinių ir kooperatinių krautuvių.
>
> Uždrausti prekybą žemės ūkio produktais visiems kolūkiams, jų nariams ir pavieniams ūkininkams.
>
> Nutraukti mokėjimus avansu, uždrausti naudotis kreditais ir panaikinti kitus finansinius įsipareigojimus.
>
> Išaiškinti ir pašalinti visus užsienio ir priešiškus elementus iš kooperatyvų aparato bei valstybinių įmonių – šią užduotį pavesti darbininkų ir valstiečių inspekcijos organams.
>
> Išaiškinti ir pašalinti iš kolūkių ir anksčiau minėtų kaimų visus kontrrevoliucinius elementus <...>."[98]

Vėliau pasirodė dar daugiau įsakų, ir tie Ukrainos kaimai, kurie nesugebėjo įvykdyti grūdų pristatymo normų, buvo tiesiog užblokuoti – į juo nepatekdavo jokie produktai iš miesto.[99]

1932 m. gruodžio 15 d. netgi buvo paskelbtas sąrašas tų rajonų, „į kuriuos draudžiama tiekti komercinius produktus tol, kol jie nepagerins grūdų pristatymo kolektyvinių planų vykdymo." Tokių rajonų buvo 88 (iš 358 rajonų visoje Ukrainoje) – Dnipropetrovsko, Donecko, Černigovo, Odesos ir Charkovo srityse. Šių „užblokuotų" rajonų gyventojai buvo masiškai tremiami į šiaurę.[100]

* * *

Nepaisant visų partijos pastangų, 1932 m. pabaigoje valstybei buvo pristatyta tik 4,7 mln. tonų grūdų, kitaip tariant, įvykdyta tik 71,8 % plano.

Į oficialų Krynyčkų rajono „valstiečių, kuriems nustatytas aukštas mokestis natūra ir padidintos grūdų pristatymo normos iki 1933 m. sausio 1 d.", sąrašą buvo įtraukta 11 kaimų ir 70 pavardžių. Iš jų tik devyni įvykdė nustatytas normas, o dauguma sugebėjo pristatyti tik pusę arba ketvirtį privalomo grūdų kiekio. Vienintelis atvejis, kai planą gerokai viršijo pavienis ūkininkas, buvo aiškinamas tuo, kad „visus pristatytus grūdus jis iškasė iš duobių". Kartu su juo „nuteisė" dar šešis valstiečius (tarp jų buvo dviejų dingusių „kaltų" valstiečių

žmona ir sūnus); iš 39 valstiečių konfiskavo turtą ir jį išpardavė; 21 valstietis „pabėgo iš kaimo“.[101] Ir tai vyko visoje Ukrainoje.

1933 m. pradžioje buvo paskelbta trečioji privaloma grūdų rinkliava, ir pačiomis baisiausiomis sąlygomis toliau buvo puolamos jau neegzistuojančios Ukrainos valstiečių atsargos.[102]

* * *

Stalinas ir jo parankiniai neatleido Ukrainai neįvykdyto grūdų (kurių atsargos jau buvo pasibaigusios) pristatymo plano, ir jie vėl pradėjo smarkiai spausti Ukrainos valdžią.

Per bendrą politbiuro ir centrinio vykdomojo komiteto posėdį, įvykusį Maskvoje 1932 m. lapkričio 27 d., Stalinas pareiškė, kad pernykščiai sunkumai aprūpinant šalį duona visų pirma buvo susiję su „prasiskverbimu į kolūkius ir sovietinius ūkius antisovietinių elementų, kurie užsiėmė sabotažu ir kenkimu“, o antra, su „antimarksistiniu požiūriu į kolūkius ir sovietinius ūkius, kuriuo persiėmė didelė dalis kaimo komunistų <...>“. Toliau jis kalbėjo, kad šie „kaimo ir rajonų komunistai pernelyg idealizuoja kolūkius“, manydami, kad jeigu jau kolūkiai buvo sukurti, juose negali būti vykdomas joks sabotažas ar kita antisovietinė veikla. „O jeigu jie susiduria su sabotažo arba antisovietinės veiklos faktais, jie tiesiog jų nepastebi <...> ir jie nesupranta, kad toks požiūris į kolūkius niekaip nesusijęs su leninizmu!“[103]

1932 m. gruodžio 4 ir 8 d. *Pravda* kvietė ryžtingai kovoti su buožėmis, ypač Ukrainoje; o 1933 m. sausio 7 d. numerio vedamajame buvo parašyta, kad Ukraina nepajėgia įvykdyti grūdų pristatymo plano dėl to, kad Ukrainos komunistų partija leido susidaryti situacijai, kai „klasinis priešas Ukrainoje sugebėjo organizuotis“.

Kalbėdamas Visasąjunginio centro komiteto ir centro vykdomojo komiteto plenume 1933 m. sausį, Stalinas pasakė, kad „su grūdų surinkimu susijusių sunkumų priežasčių“ reikia ieškoti pačioje partijoje. Pirmasis Charkovo miesto komiteto sekretorius Terechovas atvirai pareiškė, kad Ukrainoje siaučia badas. Stalinas šyptelėjo ir pavadino jį prasimanėliu. Visi vėlesni mėginimai aptarti šį klausimą buvo nedelsiant atmetami.[104]

Kaganovičius, skaitydamas pranešimą, ir vėl pareiškė, kad „kaime vis dar veikia buožijos atstovai, <...> buožės, kurių nespėta deportuoti, pasiturintys valstiečiai, buožijai palankūs valstiečiai ir buožės, išvengę tremties, slepiami giminių, o kai kada ir „minkštaširdžių“ partijos narių <...>, iš tikrųjų tapusių darbo liaudies interesų išdavikais“. Galų gale išvien su jais veikia „buržuazijos ir baltagvardiečių atstovai, petliūrininkai, kazokai bei eserams prielanki inteligentija“.[105] Kaimo

„inteligentijai" tuo metu priklausė mokytojai, agronomai, gydytojai ir kt., ir visų šių grupių priskyrimas valymo nuo antisovietinių elementų objektams įgavo grėsmingą prasmę.

Vėl nuskambėjo raginimas kovoti su „klasiniu priešu". „Kokios, – klausė Kaganovičius, – pagrindinės klasinės kovos kaime apraiškos? Visų pirma buožės organizacinis vaidmuo sabotuojant grūdų surinkimą valstybei ir sėją." Jis įžvelgė sabotažą kiekviename žemės ūkio darbų etape, taip pat ir „kai kuriose centrinėse žemės ūkio organizacijose", kritikavo darbo drausmės pažeidimus, teigė, kad buožė išnaudoja smulkiaburžuazines „vakarykščių pavienių valstiečių" tendencijas, ir kaltino visus šiuos elementus dorų kolūkiečių „terorizavimu".[106]

1933 m. sausio 24 d. Visasąjunginis centro komitetas priėmė ypatingąją rezoliuciją dėl Ukrainos partinės organizacijos (vėliau ji buvo pavadinta „KP/b/U istorijos persilaužimu, atvėrusiu naują pergalingos bolševikų kovos Ukrainoje skyrių").[107] Šioje rezoliucijoje buvo išdėstyti kategoriški kaltinimai Ukrainos komunistų partijai dėl grūdų surinkimo sužlugdymo pačiose „svarbiausiose srityse": Charkovo (kuriai vadovavo Terechovas), Odesos ir Dnipropetrovsko, kurioms buvo priekaištaujama dėl „nepakankamo klasinio budrumo". Plenumas išleido dekretą, kuriuo paskyrė Visasąjunginio centro komiteto sekretorių Pavlą Postyševą antruoju Ukrainos komunistų partijos centro komiteto sekretoriumi ir pirmuoju Charkovo srities centro komiteto sekretoriumi (Chatajevičius, likdamas Ukrainos centro komiteto sekretoriumi, buvo paskirtas pirmuoju sekretoriumi Dnipropetrovske, o Vegeris – pirmuoju sekretoriumi Odesoje). Trys ankstesni šių sričių partijos komitetų sekretoriai buvo pašalinti iš pareigų.

Iš bado miręs valstietis Charkovo gatvėje *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

Žemės ūkio atsilikimą, kaip vėliau skelbė Postyševas, daugiausia nulėmė „susilpnėjęs bolševikų budrumas", ir tai buvo „vienas pačių rimčiausių kaltinimų, kuriuos SSKP CK iškėlė Ukrainos bolševikams".

* * *

Postyševas faktiškai tapo Stalino įgaliotiniu, atsakingu už Ukrainos komunistų partijos „bolševikinimą" ir tolesnį badaujančių Ukrainos valstiečių grūdų konfiskavimą. Atvykęs į Ukrainą, jis iš karto prakalbo apie buožių ir nacionalistų likučius, kurie, prasiskverbę į partiją ir kolūkius, sabotuoja gamybą.[109] Jis iš karto atsisakė siųsti produktus į kaimus, ir tuo pat metu pareiškė, kad negali būti jokios valstybės paramos valstiečiams sėkliniais grūdais: jų valstiečiai turi prasimanyti patys.[110] (Iš tikrųjų, 1933 m. vasario 25 d. Maskvoje išleistu įsaku „Dėl pagalbos sėjai Ukrainos ir Šiaurės Kaukazo kolūkiuose" buvo perduota 325 000 tonų sėjamųjų grūdų Ukrainai ir 230 000 tonų – Šiaurės Kaukazui.[111] Netgi Postyševas, netgi Maskva suprato, kad priešingu atveju nebus jokio naujo derliaus. Tačiau iš tikrųjų ši pagalba tapo įmanoma kiek vėliau.)

Partijoje vis dar buvo juntamas tam tikras pasipriešinimas. Kaimo administraciją apkaltino mėginimu „užtemdyti" arba „paversti niekais" visasąjunginės bolševikų partijos CK suplanuotą grūdų pristatymą, o Charkovo komitetas „mėgino interpretuoti" Terechovo pakeitimą Postyševu kaip paprastą kadrų kaitos klausimą ir miesto plenume netgi nepaminėjo svarbiausių punktų, kuriuos priėmė Visasąjunginis centro komitetas.[112]

Tik Ukrainos centro komiteto vasario plenume buvo oficialiai priimta nauja, daug griežtesnė linija. Kosioras, vis dar pirmasis sekretorius, nors ir atsidūręs Postyševo šešėlyje, pasakė kalbą apie grūdų pristatymus, kurioje aiškiai apibrėžta praraja tarp partijos reikalavimų ir tikrovės.

> „Dabar mes susiduriame su naujomis klasių kovos formomis, susijusiomis su apsirūpinimu grūdais. <...> Kuomet atvykstu į rajoną pasikalbėti apie grūdų tiekimą, vietiniai pareigūnai pradeda rodyti apie mažą derlių bylojančius statistikos duomenis ir lenteles, kurias sudarinėja priešiški elementai, įsitvirtinę kolūkiuose, žemės ūkio skyriuose ir MTS. Tačiau šie statistikos duomenys nieko neatskleidžia nei apie laukuose esančius grūdus, nei apie grūdus, kurie buvo pavogti ir paslėpti. Mūsų draugai, taip pat ir įvairūs įgaliotiniai, nesugebėdami perprasti jiems brukamų neteisingų duomenų, jais pasitiki ir dažnai tampa buožių bei šių skaičių pateikėjų gynėjais. Daugybę kartų buvo įrodyta, kad ši aritmetika – tai buožių aritmetika. Jais remdamiesi, negausime nė pusės planuojamo grūdų kiekio. Klaidingi duomenys ir išpūsti skaičiai priešiškų elementų

rankose taip pat veikia kaip puiki priedanga vagims ir masinėms duonos vagystėms.[113]

Jis užsipuolė daugelį rajonų Odesos ir Dnipropetrovsko srityse, kurių vadovybė ieškojo įvairiausių dingsčių, kad galėtų atidėti grūdų pristatymo terminus, ir teigė, kad jie „be paliovos kalba apie būtinybę peržiūrėti planą". Kai kuriuose šių ir kitų sričių rajonuose, skundėsi jis, buvo vykdomas „organizuotas sabotažas, toleruojamas pačiu aukščiausiu vietinių partinių organizacijų lygiu".[114]

* * *

Postyševas kartu su naujuoju Ukrainos OGPU viršininku V. A. Balickiu netrukus nušalino nuo pareigų 237 rajoninių komitetų sekretorius ir 249 rajoninių vykdomųjų komitetų pirmininkus.[115] Kai kurie rajonai tapo viešais atpirkimo ožiais – ypač Orechovo rajonas Dnipropetrovsko srityje, „kurio vadovybė buvo sudaryta iš darbininkų klasės ir kolūkinės valstietijos reikalo išdavikų".[116]

OGPU taip pat ėmėsi valymų ir tarp veterinarų, kuriuos laikė kaltais dėl smarkiai išaugusio kritusių gyvulių skaičiaus.[117] Šis kovos su gyvulių gaišimu būdas tapo tradiciniu: pranešama, kad 1933–1937 m. vien Vinycios srityje dėl masiškai krisdavusių arklių nuo grybelio, įsimetusio į pašarinius miežius, buvo sušaudyta apie 100 veterinarų.[118]

Dar vienu atpirkimo ožiu tapo meteorologijos valdyba, kurios visas personalas buvo apkaltintas oro prognozių falsifikavimu, siekiant sužlugdyti derliaus nuėmimą, ir suimtas.[119] 1933 m. kovą buvo sušaudyti 35 civiliai Žemės ūkio ir Sovietinių ūkių liaudies komisariatų tarnautojai už įvairaus pobūdžio sabotažą, pavyzdžiui, už traktorių gadinimą, tyčinį laukų užleidimą piktžolėmis ir padegimus. Dar 40 šių įstaigų darbuotojų buvo įkalinti.[120] Buvo pranešta, kad šie asmenys, pasinaudodami savo autoritetu, „organizavo šalyje badą"[121] – retas atvejis, kai apskritai pripažįstamas bado egzistavimo faktas.

Tuo pat metu į kaimą buvo pasiųsta 10 000 naujų aktyvistų, tarp kurių 3 000 asmenų, paskirtų eiti kolūkių pirmininkų, partijos sekretorių arba organizatorių pareigas.[122] 1933 m. Odesos srityje buvo nušalinti nuo pareigų „49,2 % visų kolūkių pirmininkų", o Donecko srityje – 44,1 % (atitinkaimai 32,3 % ir 33,8 % brigadininkų ir maždaug tiek pat kitų kolūkių pareigūnų).[123] Dviejų komunistinių kolūkių pirmininkai Bohuslavo rajone du kartus pasiekė, kad jiems būtų sumažintos grūdų pristatymo normos, tačiau net ir tuomet jie nesugebėjo jų įvykdyti. Dabar juos apkaltino sabotažu bei sąjunga su „buožių ir petliūrininkų atskalūnais" ir patraukė į teismą. Daugumoje kaimų, apie kuriuos turime duomenų, vadovaujantieji partiniai veikėjai iki 1933 m. buvo rusai.

17 000 darbininkų buvo pasiųsti į MTS politinius skyrius, o 8 000 iš pastarųjų – į sovietinių ūkių politinius skyrius. Iš viso nuo 40 000 iki 50 000 žmonių buvo pasiųsta į kaimą sustiprinti ten veikusių partinių organų. Vien tik į Dnipropetrovsko srities Pavlohrado rajoną, kuriame buvo 37 kaimai ir 87 kolūkiai, 1933 m. buvo pasiųsta 200 ypatingųjų surinkėjų iš srities partijos komiteto ir veik tiek pat iš srities komjaunimo komiteto.

Ši gerokai apvalyta partija dabar ir vėl buvo mesta į kovą su badaujančia valstietija.

Štai ką nuoširdžiai (arba beveik nuoširdžiai) pareiškė SSRS žemės ūkio komisaras A. Jakovlevas, kalbėdamas per kolūkių darbo spartuolių suvažiavimą 1933 m. vasarį: Ukrainos kolūkiečiai, teigė jis, 1932 m. išeikvojo sėklinius grūdus; „taip jie padarė daug nuostolių ne tik sau, bet ir valstybei". Nesugebėdami tinkamai pasirūpinti derliumi, jie „užėmė paskutinę vietą tarp visų šalies rajonų pagal prisiimtų valstybei įsipareigojimų vykdymą. <...> Savo blogu darbu jie nubaudė ir save, ir vyriausybę. Taigi, draugai Ukrainos kolūkiečiai, padarykime iš to teisingas išvadas: atėjo metas apibendrinti ankstesnių metų blogo darbo rezultatus".[126]

Isteriškas žiaurumas, kurio buvo imtasi po Postyševo įsikišimo, padėjo surinkti labai mažai grūdų. Iki tol beveik visos atsargos buvo išsekusios ir beveik nebuvo ko valgyti.

* * *

Žmonės mirė per visą žiemą. Tačiau iš mums prieinamų istorinių šaltinių akivaizdžiai matyti, kad mirtys nuo bado įgavo masinį mastą tik nuo 1933 m. kovo pradžios.[127]

> „Nutirpus sniegui prasidėjo tikras badmetis. Po kaimus slankiojo žmonės išpurtusiais veidais, sutinusiomis kojomis ir išsipūtusiais pilvais. Jie negalėdavo sulaikyti šlapimo. <...> Dabar jie valgė viską, ką tik buvo galima valgyti. Jie gaudė peles, žiurkes, žvirblius, rinko skruzdes ir sliekus. Jie sumaišydavo su miltais kaulus, odą, batų padus; jie pjaustydavo seną odą ir kailinius ir darydavo iš atraižų makaronus, virdavo klijus. Kai pradėjo augti žolė, jie pradėjo kasti šaknis, valgė lapus ir pumpurus. Maistui tiko veik viskas: kiaulpienės, varnalėšos, scylės, karklai, didieji šilokai, dilgėlės..."[128]

Liepos, akacijos, rūgštynės, dilgėlės, kurių dabar buvo valgoma daugiausiai, neturi baltymų. Tuose šalies rajonuose, kuriuose būdavo galima rasti sraigių, jas virdavo ir gerdavo jų nuovirą, o kremzlėtą mėsą smulkiai sumaldavo, su-

Iš bado mirštanti ukrainiečių valstiečių šeima *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

maišydavo su įvairių augalų lapais ir „suvalgydavo arba veikiau prarydavo". Valgydami tokį maistą žmonės netindavo ir galėdavo kurį laiką išgyventi.[129] Pietiniuose Ukrainos rajonuose ir Kubanėje kartais būdavo galima išgyventi gaudant švilpikus ir kitus smulkius gyvūnus.[130] Kituose rajonuose buvo galima pasigauti žuvies, nors už žuvies gaudymą pro kaimą tekančioje upėje grėsė laisvės atėmimo bausmė.[131] Melnykų kaime atliekas iš vietinės spirito varyklos, išmetamas kaip netinkamą pašarą šerti gyvuliams, suvalgydavo kaimynystėje gyvenę valstiečiai.[132]

Netgi kitų metų pabaigoje užsienio korespondentai skelbė siaubą keliančius pranešimus. Vienas amerikietis matė, kaip vieno kaimo, buvusio už dvidešimties mylių nuo Kijevo, gyventojai suvalgė visus šunis ir kates: „Vienoje troboje buvo verdamas srėbalas, kurio neįmanoma apibūdinti. Į puodą buvo sumesti kaulai, balandūnės, odos skiautės ir kažkoks daiktas, panašus į batviršį. Pagal tai, su kokiu entuziazmu į šį viralą spoksojo pustuzinis kaimo gyventojų (likusių gyvų iš buvusių keturiasdešimties), buvo galima spręsti apie jų išbadėjimo laipsnį."[133]

Vienos Ukrainos kaimo mokyklos mokytojas pasakojo, kad kartu su netikrais barščiais iš dilgėlių, runkelių lapų, rūgštynių ir druskos (jeigu jos pavykdavo gauti) vaikai kartais gaudavo po šaukštą pupų, išskyrus „buožių" vaikus.[134] Vienas agronomas iš Vinycios srities prisimena, kad, kai balandį suvešėjo piktžolės, valstiečiai „pradėjo valgyti virtas balandūnes, rūgštynes, dilgėles. <...>" Tačiau žmonės, nuolat valgydavę šiuos laukinius augalus, susirgdavo vandenlige ir dauguma jų vis tiek mirdavo nuo bado. Nuo gegužės vidurio žmonių mirtingumas taip išaugo, kad kolūkiams buvo išskiriami specialūs furgonai, kuriais

lavonus vežiodavo į kapines (kūnus laidodavo bendruose kapuose, be jokių religinių apeigų).[135] Kitas aktyvistas pasakojo, jog turėdavęs važinėtis su porininku po kaimą arklio traukiamomis rogėmis ir rankioti iš kiemų negyvėlius.[136]

Galime remtis įvairių anuometinius įvykius stebėjusių liudininkų pasakojimais. Tarp jų – žmonės, patys nukentėję nuo šio bado, buvę aktyvistai, sovietiniai rašytojai. Jie išgyveno šiuos įvykius jaunystėje, o vėliau, po daugelio metų, kai tai tapo įmanoma, juos aprašė. Jau citavome vieną tokį liudininką, kuris dar Chruščiovo laikais sugebėjo parašyti, kad „1933 m. kilo siaubingas badas. Išmirė ištisos šeimos, namai virto griuvėsiais, kaimų gatvės ištuštėjo".[137]

Kitas to paties laikotarpio įvykių liudininkas rašo:

> „Badas – siaubingas, sielą stingdantis niūrus žodis. Tie, kas niekada jo nepatyrė, negali įsivaizduoti, kokių kančių sukelia badas. Nieko nėra blogiau vyrui – šeimos galvai – nei nuosavo bejėgiškumo jausmas, kai jis girdi žmonos, neturinčios kuo pamaitinti išbadėjusių vaikų, aimanas. Nėra didesnio siaubo motinai, kaip regėti išsekusius, nusilpusius, dėl nuolatinio alkio praradusius gebėjimą šypsotis vaikus.
>
> Jeigu tai tęstųsi tik savaitę ar mėnesį... Tačiau šeima neturėdavo ko padėti ant stalo ištisus mėnesius. Visi rūsiai buvo švariai iššluoti, kaime neliko nė vienos vištos: žmonės suvalgė net pašarinių runkelių sėklas...
>
> Pirmieji nuo bado mirdavo vyrai. Paskui vaikai. O visų vėliausiai – moterys. Tačiau prieš numirdami žmonės dažnai prarasdavo protą, jie nustodavo būti žmogiškomis būtybėmis."[138]

Buvusio aktyvisto pastabos:

> „Mūšio lauke vyrai miršta greitai, jie kaunasi su priešu, juos palaiko draugiškumo ir pareigos jausmas. Čia mačiau žmones, mirštančius vienatvėje, lėtai, baisiai, praradusius bet kokį tikėjimą. Jie buvo užspeisti į kampą ir palikti lėtai bado mirčiai kiekvienas savo namuose politiniu sprendimu, priimtu tolimoje sostinėje susėdus prie posėdžių ar banketų stalo. Jie net negalėjo pasiguosti ir numaldyti savo baimės tuo, kad tai, kas vyko, buvo neišvengiama.
>
> Siaubingiausiai iš visų atrodė maži vaikai liesomis tarsi griaučių galūnėmis, prikabintomis prie išsipūtusių kaip balionai pilvų. Badas nutrynė jiems nuo veidų bet kokius vaikystės pėdsakus, pavertė juos iškankintomis baidyklėmis; tik jų akyse vis dar buvo galima pastebėti užsilikusių vaikystės pėdsakų. Visur matėme kniūbsčius gulinčius žmones išpurtusiais veidais, išpampusiais pilvais, spoksančius priešais save tuščiomis akimis."[139]

Pirmieji iš bado mirdavo vaikai *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

1933 m. gegužę vienas keliautojas pastebėjo tris lavonus 12 km ilgio ruože tarp dviejų kaimų Dnipropetrovsko srityje.[140] Vienas užsienio žurnalistas, vaikštinėdamas dienos metu po kaimą, užėjo devynis lavonus, tarp kurių buvo maždaug aštuonerių metų amžiaus dviejų berniukų kūnai ir vienos maždaug dešimties metų amžiaus mergaitės kūnas.[141]

Vienas kareivis papasakojo, kad kai traukinio sąstatas, kuriuo jis kartu su draugais vyko į tarnybos vietą, įvažiavo į Ukrainos teritoriją, juos visus apėmė siaubas. Jie puolė dalinti maistą išmaldos prašiusiems valstiečiams, ir traukinio viršininkas apie tai pranešė vadui. Tačiau korpuso vadas Timošenka juos nubaudė labai švelniai. Kai jų dalinys išsidėstė numatytoje vietovėje, „vyrai, moterys ir vaikai išėjo į kelią, kuris vedė į karių stovyklą. Jie stovėjo tylėdami. Stovėjo kęsdami alkį. Juos nuvarė šalin, bet jie vėl susirinko kitoje vietoje. Ir vėl stovėjo kęsdami alkį". Politvadovams teko kaip reikiant paplušėti, kad išsklaidytų karius apėmusią prislėgtą nuotaiką. Prasidėjus pratyboms, link lauko virtuvių patraukė išbadėjusių valstiečių minios. Kai kariams buvo dalijamas maistas, šie atiduodavo savo davinius badaujantiesiems. Karininkai ir politvadovai pasitraukė į šalį ir apsimetė, kad nieko nemato.[142]

O kaime „varguoliai prašė duonos pas varguolius, badaujantieji – pas badaujančiuosius", turintieji vaikų – pas bevaikius.[143] 1933 m. pradžioje vieno didelio Ukrainos kaimo centre, „šalia cerkvės, kuri buvo susprogdinta dinamitu, griuvėsių, buvo kaimo turgavietė. Visų žmonių veidai išpurtę. Visi tyli, o jeigu nori

ką pasakyti, vos girdimai šnibžda. Dėl sutinusių rankų ir kojų jie juda lėtai ir silpnai. Jie prekiauja kukurūzų stiebais, kukurūzų burbuolių stiebais, džiovintomis šaknimis, medžių žieve ir ajerų šakniastiebiais..."[144]

Viena mergina iš Poltavos srities, kuri per badmetį nukentėjo kiek mažiau nei kitos sritys, papasakojo apie 1933 m. Velykų šventę jos kaime. Jos tėvas išėjo į turgų parduoti „paskutinius šeimos marškinius" (drobės ir siuviniai jau buvo išparduoti), kad galėtų nupirkti „šiek tiek maisto šventei". Begrįžtantį namo su dešimčia svarų grūdų ir keturiais svarais sėlenų jį suėmė už spekuliaciją, tiesa, po dviejų savaičių paleido, nors produktus konfiskavo. Nesulaukusi jo pargrįžtant, „motina išvirė mums sriubos iš sudžiovintų ir susmulkintų bulvių lupenų ir aštuonių nedidelių bulvių". Paskui atėjo „brigadininkas" ir liepė jiems eiti dirbti į laukus.[145]

Moteris iš Fadejevkos kaimo Poltavos srityje, kurios vyras buvo penkeriems metams išsiųstas į stovyklą už dalyvavimą SVU (Ukrainos išlaisvinimo sąjungos) veikloje, įstengė kažkokiu būdu išmaitinti šeimą iki 1933 m. balandžio. Tada mirė jos keturmetis sūnus. Tačiau ir tuomet aktyvistų brigados nepaliko jos ramybėje, nes įtarė, kad duobė, kurią ji iškasė berniukui, iš tikrųjų buvo skirta slėpti grūdams. Aktyvistai iškasė kapą, surado kūną ir leido moteriai palaidoti jį iš naujo.[146]

Gyvenimas apmirė.

> „Vyresniųjų klasių mokiniai lankė mokyklą beveik iki pat pavasario. Jaunesniųjų klasių mokiniai liovėsi ją lankę dar žiemą. Pavasarį mokyklą uždarė. Mokytojas išvažiavo į miestą. Felčeris taip pat išvyko, nes neturėjo ko valgyti. Šiaip ar taip, bado vis tiek neįmanoma išgydyti vaistais. Įvairūs valdžios atstovai taip pat nustojo lankytis kaime. Kodėl? Todėl, kad iš bado nualintų žmonių nebėra ko atimti... Jeigu jau pasiekta riba, kai valstybė iš žmogaus nieko nebegali išspausti, žmogus valstybei tampa nereikalingas. Kam jį mokyti? Kam gydyti?"[147]

* * *

Pavasarį įsigaliojo itin griežtos taisyklės, draudžiančios keliauti be specialių dokumentų. Kovo 15 d. buvo išleistas įsakas Šiaurės Donecko geležinkeliui, pagal kurį geležinkelininkams buvo draudžiama įleisti į traukinį valstiečius, neturinčius kolūkio pirmininko išduoto specialaus leidimo.[148]

Draudimas įdarbinti valstiečius pramonės įmonėse buvo taikomas, bent jau teoriškai, tiek kaimo, tiek ir miesto pramonei. Pavyzdžiui, vienam plytų fabrikui 1933 m. buvo įsakyta nepriimti į darbą vietinių gyventojų.[149] Tačiau kartais darbo pasitaikydavo. Pavyzdžiui, viename kaime buvo galima įsidarbinti prie

Iš bado mirusi valstietė *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

remontuojamos geležinkelio atkarpos, vedančios į cukraus fabriką. Už šį darbą ištisą pusmetį badavę žmonės gaudavo per dieną po 500 g duonos ir po 30 g cukraus. Tačiau tiems, kas norėdavo gauti visą davinį, tekdavo įvykdyti dienos normą – iškasti per dieną aštuonis kubinius metrus žemės. Daugeliui ši užduotis viršijo fizinių galimybių ribas, o ir duoną paprastai išduodavo tik kitą dieną po normos įvykdymo, tad daugelis žmonių mirdavo darbe arba naktį.[150] Sovietiniam daržininkystės ūkiui netoli Vinycios, kuriame buvo auginami pomidorai, agurkai, salierai ir kitos daržovės, reikėjo tūkstančių darbininkų. Po aplinkinius kaimus buvo išplatinti skelbimai su pasiūlymu įsidarbinti šiame ūkyje už kilogramą duonos, karšto maisto davinį ir du rublius per dieną. Atvyko daugybė žmonių, tačiau veik pusė jų jau buvo praradę darbingumą. Kasdien jau po pirmojo valgio mirdavo po keletą žmonių – sotus maistas po ilgo badavimo – didžiausias pavojus susitraukusiam skrandžiui.[151]

Kai balandį buvo panaikintas duonos normavimas ir kai miestuose vėl atsidarė parduotuvės, kuriose buvo galima nusipirkti duonos (po kilogramą vienam asmeniui per dieną), nors ir už ganėtinai didelę kainą, valstiečių gyvenimo sąlygos nė kiek nepagerėjo.

Tačiau dabar dauguma tų žmonių, kurie dar turėjo pakankamai jėgų savarankiškai judėti, didžiulės nevilties apimti puolė bėgti iš kaimų. Jeigu jiems nepavykdavo nusigauti iki miestų, jie bastydavosi aplink geležinkelio stotis. Šalia šių mažų geležinkelio stočių Ukrainoje dažniausiai būdavo nedideli vaismedžių sodai. Į šiuos sodelius „geležinkelininkai, patys sverdėdami nuo bado, suvilkdavo mirusiųjų kūnus".[152] Poltavos apylinkėse šalia semaforo palei geležinkelį rasti lavonai būdavo suverčiami į specialiai tam iškastus gilius griovius.[153] Kada

valstiečiams nepakakdavo jėgų nusigauti iki artimiausios stoties arba jų į stotį neįleisdavo, jie sustodavo palei bėgių kelią ir maldaudavo duonos iš pro šalį pravažiuojančių traukinių keleivių. Kartais jiems išmesdavo vieną kitą plutelę duonos. Tačiau vėliau daugelis jų nepajėgdavo net ir elgetauti.[154]

Mažame Charcyzko miestelyje Donbase, kaip pasakojo vienas geležinkelininkas, valstiečiai elgetaudavo aplink stotį šeimomis. Juos nuvydavo, tačiau pavasariop atvykstančiųjų skaičius ėmė sparčiai augti. Jie „gyveno, miegojo ir mirė gatvėse bei skveruose", o 1933 m. balandį didžiulės minios užtvindė visą miestą.[155]

Dideliuose miestuose išgyventi buvo sunkiau. Kijeve žmonės, kurie turėjo darbą ir maisto produktų korteles, nebadavo. Tačiau per dieną būdavo leidžiama nusipirkti tik kilogramą duonos, o tiekimas šlubavo.[156] Vienas apžvalgininkas rašė: „Parduotuvėse prekių pakakdavo tik privilegijuotųjų klasėms."[157] Jie taip pat galėdavo apsirūpinti prekėmis „uždarose parduotuvėse", skirtose valstybės tarnautojams, svarbiausių partijos komitetų nariams, OGPU karininkams, vyresniesiems armijos karininkams, gamyklų direktoriams, kai kuriems inžinieriams ir kt. (panašios parduotuvės SSRS veikia iki šiol).

Vertinant formaliai, pajamos miestuose buvo pakankamai lygiavinės, tačiau normavimas pagal privilegijas ir aprūpinimo prekėmis sistema pavertė šią tariamą lygiavą absurdu. Pavyzdžiui, mokytojas gaudavo perpus mažesnę algą nei panašaus rango OGPU pareigūnas, tačiau pastarasis galėdavo naudotis lengvatine produktų kortele ir įsigyti plataus vartojimo prekių specialiose parduotuvėse už daug mažesnę kainą, todėl tikrosios jo pajamos buvo net dvylika kartų aukštesnės už tikrąsias mokytojo pajamas.[158]

Netgi kvalifikuoti darbininkai Ukrainos miestuose uždirbdavo ne daugiau kaip 250–300 rublių per mėnesį ir gyvendavo misdami juoda duona, bulvėmis ir sūdyta žuvimi. Jiems trūkdavo drabužių ir avalynės.[159] Kijeve 1932 m. vasaros pradžioje įstaigų tarnautojų daviniai buvo sumažinti nuo vieno svaro iki pusės svaro duonos per dieną, o pramonės darbininkų daviniai – nuo dviejų iki pusantro svaro per dieną.[160] Kijevo gyvulininkystės instituto studentai gaudavo po 200 g erzacinės duonos, lėkštę žuvienės, raugintų kopūstų, porą šaukštų košės arba kopūstų ir 50 g arklienos per dieną.[161]

Prie parduotuvių Kijeve nusidriekė puskilometrinės eilės. Jose stovėję žmonės vos laikydavosi ant kojų, todėl įsikibdavo rankomis į priešais stovinčio žmogaus diržą.[162] Kiekvienas jų gaudavo po 200–400 g duonos, tačiau paskutiniams keliems šimtams dažniausiai nieko nelikdavo, išskyrus talonus arba numerius rytojaus dienai, kuriuos užrašydavo ant delnų.[163]

Norėdaw mi atsistoti į tokias eiles arba nusipirkti duonos iš tų, kam pasisekė ja apsirūpinti, arba tiesiog genami sunkiai paaiškinamo potraukio, valstiečiai

Mirusių iš bado valstiečių kūnai Charkovo gatvėje (*з Архіву Центру досліджень визвольного руху*).

būriais plūdo į miestus. Nepaisant kelio užtvarų ir patikros punktų, daugeliui pavykdavo nusigauti į miestą, tačiau jiems iš to būdavo maža naudos. Dnipropetrovską badaujantys valstiečiai tiesiog užtvindė.[164] Anot vieno geležinkelininko, daugiau nei pusė valstiečių, kurie ieškodami maisto pasiekė Donbasą, gyveno „paskutines savo dienas, valandas ir minutes".[165]

Kad nusigautų į Kijevą aplenkdami kelių užtvarus, „valstiečiai braudavosi per pelkes ir per miškus... Tikslą pavykdavo pasiekti tik patiems laimingiausiems, vienam iš dešimties tūkstančių. Tačiau net ir nusigavę ten, jie nerasdavo išsigelbėjimo. Išbadėję jie krisdavo ant žemės ir mirdavo..."[166]

Miestuose būdavo galima išvysti kraupius vaizdus. Žmonės kaip visada skubėdavo su reikalais, o „tarp jų keturpėsti ropinėjo išbadėję vaikai, seniai, mergaitės", kurie jau neturėjo jėgų maldauti pagalbos ir į kuriuos jau niekas nekreipdavo dėmesio.[167]

Tačiau taip buvo ne visada. Esama duomenų apie tai, kad Kijevo gyventojai padėdavo valstiečiams pasislėpti nuo milicijos.[168] Charkove žmonės taip pat duodavo valstiečiams duonos.[169] Charkove „pamačiau nuo bado sutinusią moterį, gulinčią Arklių turgavietėje (*Kinna Ploshcha*). Kirmėlės ją ėdė gyvą tiesiogine prasme. Praeiviai šalia jos padėdavo duonos, bet ši vargšė moteris merdėjo ir buvo per silpna, kad ją paimtų ir suvalgytų. Ji verkė ir maldavo medicinos pagalbos, tačiau niekas jai jos nesuteikė".[170] (Vienas gydytojas pasakojo, kad per Kijevo medicinos darbuotojų susirinkimą buvo perskaitytas įsakymas, draudžiantis teikti bet kokią medicinos pagalbą nelegaliai mieste gyvenusiems valstiečiams.)[171]

Mirštantieji iš bado miesto gatvėse tapo kasdieniu reiškiniu. Praeiviai abejingai eina pro iš bado mirštančius valstiečius Charkove, 1932 m.

Kijeve, Charkove, Dnipropetrovske ir Odesoje nusistovėjo tvarka, pagal kurią kiekvieną rytą buvo apvažinėjamos gatvės ir surenkami lavonai. 1933 m. Poltavos gatvėse kasdien būdavo surenkama iki 150 lavonų.[172] Panaši padėtis buvo ir Kijeve.

> „Rytais arkliai traukdavo per miestą plokščiadugnius vežimus, į kuriuos surinkdavo per naktį mirusių žmonių kūnus. Mačiau vieną tokį vežimą prikrautą vaikų. Jie atrodė kaip tik taip, kaip apibūdinau juos anksčiau: liesi, pailgais veidais, panašūs į negyvus paukščius su aštriais snapais. Šie maži paukšteliai atskrido į Kijevą ir ką gero jame surado? Kai kurie jų vis dar kažką murmėjo ir sukiojo galvas. Paklausiau apie juos vadeliotojo, tačiau šis tik skėstelėjo rankomis ir pratarė: „Kol nuvešiu ten, kur reikia, nutils ir šitie."[173]

Gyvuosius taip pat kartkartėmis surinkdavo ir išsiųsdavo iš miesto. Charkove kiekvieną savaitę buvo vykdomos specialios badaujančių valstiečių gaudynių operacijos, kurias vykdydavo milicija, talkinama specialiai šiam reikalui sutelktų komunistų būrių.[174] Visa tai būdavo daroma pačiu negailestingiausiu būdu, kaip ir visos kitos prieš valstietiją nukreiptos operacijos. Vienas anuometinių įvykių liudininkas, darbininkas, papasakojo apie milicijos reidą, surengtą Charkove 1933 m. gegužės 27 d. prieš keletą tūkstančių valstiečių, stovėjusių eilėse prie duonos: juos susodino į vagonus, nuvežė į žvyrduobę prie Lisovo stoties ir paliko ten mirti badu. Keli valstiečiai ištrūko į laisvę ir pranešė mirštančiam

Eilė prie duonos Charkove, 1932 m.

valstiečiui iš gretimo Židkų kaimo, kurio žmona buvo išvykusi kartu su vaiku į miestą duonos, kad jie abu guli žvyrduobėje prie Lisovo. Tačiau šios šeimos tėvas numirė namuose, o motina su vaiku numirė toje duobėje kitą dieną.[175]

Lyginant su tais valstiečiais, kurie mirė namuose, šios begalinės nevilties apimtos bado aukos nieko nelaimėjo – gal tik kelias atokvėpio dienas. Tačiau manija judėti buvo pernelyg stipri. Badaujantis žmogus, anot Grosmano, „jaučiasi taip, tarsi būtų kankinamas ugnimi, jam vienodai skauda ir pilvą, ir sielą". Iš pradžių jis pabėga iš namų ir bastosi, tačiau galiausiai „paršliaužia atgal į namus. Ir tai reiškia, kad badas ir mirtis nugalėjo".

* * *

Nesvarbu, ar jie grįždavo atgal į savo kaimus, ar niekada iš jų neišvykdavo, tačiau dauguma bado aukų pasitikdavo mirtį namuose.

Ukrainos kaimas, kuriame iš viso gyveno nuo 20 iki 25 mln. valstiečių, per badmetį neteko 5 mln. žmonių, kitaip tariant, veik penktadalio savo gyventojų. Žmonių mirtingumas skirtingose srityse, netgi pavieniuose kaimuose, labai skyrėsi – nuo 10 iki 100 %

Aukščiausias mirtingumo procentas užfiksuotas grūdų auginimo srityse: Poltavos, Dnipropetrovsko, Kirovohrado ir Odesos – dažniausiai 20–25 %, o pavieniuose kaimuose jis buvo dar aukštesnis. Podolės Kameneco, Vinycios, Žytomyro, Donecko, Charkovo ir Kijevo srityse šis procentas buvo žemesnis – apie 15–20 %. Šiauriausioje Ukrainos dalyje, kur daugiausia buvo auginami

runkeliai, mirtingumo procentas buvo pats žemiausias – iš dalies dėl to, kad jos miškuose, upėse ir ežeruose buvo gausu įvairios gyvūnijos ir augalijos, kurias buvo galima naudoti kaip maistą.

Gydytojai, kurie buvo valstybės tarnautojai, dokumentuose mirties priežastimi nurodydavo kokią nors ligą, pavyzdžiui, „ūmų sveikatos sutrikimą" ir pan. Nuo 1932–1933 m. žiemos mirties liudijimų išdavimas buvo nutrauktas. Gan patogioje geografinėje padėtyje įsikūrusiame Romankovo kaime, esančiame vos už šešių kilometrų nuo stambių Kamensko metalurgijos įmonių, kuriose dirbo daugelis kaimo gyventojų, gavusių maisto davinius darbovietėse, per penkis 1933 m. mėnesius numirė 588 žmonės iš 4 000–5 000 kaimo gyventojų. Išliko daug mirties liudijimų, išduotų nuo rugpjūčio iki spalio vidurio (didelė jų dalis teko darbininkams). Veik visų jų skiltyje, kurioje turėjo būti nurodyta mirties priežastis, buvo įrašyta „išsekimas" arba „dizenterija", ir tik pagyvenusių žmonių mirties liudijimuose buvo įrašyta „senatvinis nusilpimas".[176]

Nors vėliau mirties liudijimai buvo panaikinti, atsakomybės nestokojantys individai toliau sudarinėjo mirusiųjų įvairiuose kaimuose sąrašus; pasitaikydavo, kad kai kuriuose kaimuose kruopščią apskaitą vesdavo net ir oficialūs asmenys.

Išliko ir trumpi išgyvenusiųjų badą pasakojimai: „Jareskų kaimo likimas", „Hurskas prarado 44 % savo gyventojų", „Badas nuniokojo Pleškanų kaimą", „430 mirčių nuo bado Žornoklovų kaime", „Bado nuniokotas Stryžavkos kaimas" ir kt. Kijevo ir Vinycios sričių kaimų ir mažų miestų pakraščiuose ant sušalusios žemės stūksojo rietuvės žmonių kūnų (iki kelių tūkstančių kūnų), nes trūko žmonių, kuriems būtų pakakę jėgų iškasti kapus.[177]

Matkivcų kaime Vinycios srityje buvo 312 namų ir gyveno 1 293 žmonės. Trys vyrai ir dvi moterys buvo sušaudyti už tai, kad rinko kviečių varpas jų pačių laukuose, o 24 šeimos buvo ištremtos į Sibirą. 1933 m. pavasarį dauguma kaimo gyventojų mirė. Likusieji pabėgo. Aplink ištuštėjusį kaimą buvo išdėstyti sargybos postai ir iškelta juoda vėliava, perspėjanti apie kilusią epidemiją. Dokumentuose buvo įrašyta, kad kaime kilo šiltinės epidemija.[178] Vienas šios knygos autoriaus rusų tautybės draugas papasakojo apie savo tėvą, buvusį komjaunuolį, priklausiusį būriui, pasiųstam į išmirusius (tariamai nuo ligos) kaimus išdėstyti aplink juos sanitariniais sumetimais ženklų „Įeiti draudžiama" – iš tikrųjų tiesiog nebuvo galimybės palaidoti tiek daug kūnų. Šią paveikslo pusę jie matė savo akimis, o visa kita jiems buvo „išaiškinta".

Pareigūnai retkarčiais pranešdavo apie apsilankymus kaimuose, kurių dauguma arba visi gyventojai būdavo išmirę, kartais jie aptikdavo pilnus negyvėlių namus. Kaimuose, kuriuose iki badmečio gyveno nuo 3 000 iki 4 000 gyventojų (Orlovka, Smolanka, Hrabivka), gyvų išliko tik 45–80 žmonių.[179] Poltavos srities

Mačiukų kaime, kuriame buvo 2 000 kiemų, išmirė beveik pusė jo gyventojų. Tos pačios srities mažesni kaimai, kuriuose daugiausia gyveno pasiturintys pavieniai ūkininkai, kaip antai Sorokų (50 šeimų), Lebedžių (5 šeimos), Tverdochlebų (5 šeimos), Malolitkos (7 šeimos), buvo sulyginti su žeme.[180] Vienas agronomas apytikriai apskaičiavo, kad daugelyje kitų išlikusių mažų kaimelių mirtingumas pasiekė net 75 %.[181]

Užrašas prie kapinių: „Griežtai draudžiama laidoti." Kapinės perpildytos iš bado mirusių kūnais *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Kai kuriuose kaimuose mirtingumo lygis buvo ganėtinai žemas. „1938 m. pavasarį Charkivcų kaime mirė tik 138 žmonės. Lyginant su kitomis vietovėmis, tai buvo labai geras rodiklis."[182] Apskritai kalbant, mūsų surinkti duomenys svyruoja diapazone nuo visiško išnaikinimo iki ganėtinai mažų nuostolių.

Prie tam laikotarpiui būdingų teiginių galima priskirti ir vieno Amerikos komunisto, dirbusio sovietiniame fabrike, tvirtinimą, kad penkiolikoje jo 1933 m. rugsėjį aplankytų sovietinių ūkių ir kolūkių mirtingumas nuo bado buvo ne mažesnis kaip 10 %.[183] Ordžerdove jam parodė registracijos knygas. Gyventojų skaičius ten sumažėjo nuo 527 (1932 m. rugsėjis) iki 420 (1934 m. balandis) (atitinkamai karvių skaičius sumažėjo nuo 353 iki 177, o kiaulių – nuo 156 iki 103).[184]

Jareskų kaime prie Vorsklos upės, išsiskiriančiame nuostabiu gamtovaizdžiu, dažnai būdavo filmuojami sovietiniai filmai. Gyventojų skaičius jame sumažėjo nuo 1 500 iki 700.[185] Viename Žytomyro srities kaime, kuriame gyveno 1 532 žmonės, nuo bado mirė 813 žmonių.[186] Kitame kaime, kurio gyventojų skaičius siekė 3 500, vien per 1933 m. mirė 800 žmonių, tačiau vienam aktyvistui gimė sūnus.[187] Buvęs sovietinis žurnalistas paliudijo, kad jo gimtajame kaime per 1932–1933 m. iš 2 011 gyventojų mirė 700 (pirmininkas: „Kiek metų buvo jūsų dukteriai, kai ji mirė nuo bado?" Pilietis Derevjanka: „Penkeri.").[188] Kruopščiai atlikti skaičiavimai Rjaskos kaime (Poltavos sritis) parodė, kad iš tame kaime gyvenusių maždaug 9 000 žmonių nuo bado mirė 3 441.[189] Verbkos kaime Dnipropetrovsko srityje 1933 m. spalį daugiau nei pusė namų buvo tušti.[190]

1933 m. rudenį, kai buvo panaikintas draudimas įsileisti į Ukrainą užsienio žurnalistus, ten atvyko *Christian Science Monitor* žurnalistas. Jis apsilankė

dviejuose rajonuose, kurių vienas buvo prie Poltavos, o kitas – šalia Kijevo. Kaip ir anksčiau cituotas komunistas iš Amerikos, ten gyvenę žmonės tvirtino, kad mirtingumas niekur šiuose rajonuose nebuvo žemesnis kaip 10 %. Vienas kaimo tarybos sekretorius jam pasakė, kad iš 2 072 gyventojų mirė 634. Per praėjusius metus susituokė tik viena pora. Gimė šešetas vaikų, iš kurių vienas išgyveno. Keturiose jo paminėtose šeimose išgyveno 7 vaikai ir viena moteris; mirė 8 suaugusieji ir 11 vaikų.[191]

Dar išraiškingiau šis korespondentas aprašo Čerkaso kaimą, buvusį už septynių ar aštuonių mylių į pietus nuo Bila Cerkvos, kur:

„Mirtingumas gerokai viršijo 10 % normą. Ant stulpų prie kelio kabėjusios ikonos su Kristaus atvaizdu buvo nuimtos, tačiau buvo leista palikti erškėčių vainiką – simbolį, išties puikiai atspindinį tai, kas įvyko šiame kaime. Kai tik į jį įėjome, į akis krito ištuštėję namai su išvirtusiais langų rėmais. Daržuose javai augo sumišai su piktžolėmis, ir nebuvo kas juos surinktų. Dulkėtoje kaimo gatvėje berniukas garsiai vardijo per praėjusią žiemos ir pavasario katastrofą mirusių valstiečių pavardes."[192]

Šylovkos kaime, kuris ir taip patyrė didžiulių nuostolių per išbuožinimo vajų, mirtingumas nuo bado buvo toks aukštas, kad lavonus surenkantis specialus vežimas užsukdavo į jį du kartus per dieną. Kartą šalia kooperatyvo per vieną dieną buvo aptikta 16 lavonų.[193]

Netoli Kijevo buvo mažas žydų miestelis Korostyšivas. Buvęs jo gyventojas, apsilankęs miestelyje 1933 m., rašė: „Radau tik miestelio, kurį kadaise gerai pažinojau, lavoną." Sinagoga pertvarkyta į virvių fabriką. Aplink nuo bado mirštantys vaikai. („Apleistų žydų kolūkių Ukrainoje" apgyvendinimas vėliau tapo ypatingųjų priemonių taikymo objektu.[194])

Podolės Kameneco srityje buvo protestantų kaimas Ozarincas. Dauguma jo gyventojų išmirė.[195] Halbštate, vokiečių protestantų kaime Zaporožės srityje, menonitai apsigyveno dar valdant Jakaterinai II. Menonitus pasiekdavo šiokia tokia pagalba iš to paties tikėjimo bendruomenių Vokietijoje, todėl per 1933 m. badmetį jie masiškai nemirdavo, tačiau per 1937–1938 m. laikotarpį jie visi buvo ištremti kaip šnipai už tuos pačius ryšius su išoriniu pasauliu.[196]

Budionovkos kaime (Poltavos sritis) buvo atlikta 92 žmonių, mirusių nuo bado, socialinio statuso analizė. 57 iš jų buvo kolūkiečiai, o 33 – pavieniai ūkininkai. Vertinant pagal klasinę struktūrą – 31 iš jų buvo vargingasis valstietis, 53 – vidutiniokai ir 8 – „pasiturintys" (tarp pastarųjų buvo ir pora iš kolūkio pašalintų ūkininkų).[197]

Vis dėlto, remiantis bendresnio pobūdžio duomenimis, tie asmenys, kuriuos komunistai priskyrė „vargingųjų valstiečių" kategorijai, arba bent jau tie šios

kategorijos valstiečiai, kurie negalėjo arba nepanoro pritapti prie naujojo kaimo elito, tapo pagrindinėmis bado aukomis.[198]

Vienoje iš grūdų konfiskavimo ataskaitų Kamensko mieste (Zaporožės sritis) ir aplinkiniuose kaimuose užfiksuoti devyni grūdų „slėpimo" atvejai. Visi slėpėjai apibūdinti kaip „darbininkai" (2) arba „vidutiniokai" (7).[199]

Turime duomenų apie mirtingumą iš visų rajonų, kurie buvo iš dalies urbanizuoti. Oficialios slaptos ataskaitos rodo, kad Čornuchų rajone nuo 1932 m. sausio iki 1934 m. sausio iš 53 672 gyventojų mirė 7 387, beveik pusė mirusiųjų – vaikai.[200] Kitame Ukrainos rajone, kur bendras gyventojų skaičius siekė 60 000 žmonių, 1932–1933 m. mirė 11 680 (beveik penktadalis srities gyventojų) ir užregistruota tik 20 gimimų.[201]

* * *

Kol kas daugiausia kalbėjome tik apie kaimus ir skaičius. Tačiau negalime palikti nuošalyje pačių žmonių, kurie kentėjo ir mirė. Vienas iš išgyvenusiųjų pateikė aiškių fizinių bado požymių aprašymą:

„Bado klinikiniai požymiai yra gerai žinomi. Badas sunaikina žmogaus organizmo energijos resursus, ir šis naikinimas progresuoja, kol iš organizmo dingsta jam būtini riebalai ir cukrus. Oda įgauna dulkių pilkumo atspalvį ir susiraukšlėja. Žmogus pastebimai pasensta. Netgi vaikai ir kūdikiai atrodo kaip seniai. Jų akys išsiplėtusios, išsprogusios ir sustingusios. Kartais distrofijos procesas apima visus audinius, ir badaujantysis tampa panašus į skeletą, aptemptą plona oda. Tačiau kartais audiniai ima tinti, ypač rankų, kojų ir veido audiniai. Oda pratrūksta, ir kūną nusėja pūliuojančios žaizdos. Žmogus praranda varomąją jėgą, menkiausias judesys sukelia stiprų nuovargį. Pagrindinės gyvybinės funkcijos – kvėpavimas ir kraujotaka – pasisavina

Badaujanti mergaitė Ukrainos kaime *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

> patį audinį ir albuminą (baltymą), kitaip tariant, organizmas ima valgyti save. Kvėpavimas ir širdies plakimas padažnėja. Vyzdžiai išsiplečia. Prasideda viduriavimas. Badaujančiojo būklė dabar ganėtinai pavojinga, nes nuo mažiausio jėgų įtempimo gali sustoti širdis. Dažniausiai taip ir nutinka, kai išbadėjęs žmogus mėgina pakilti laiptais arba bėgti. Atsiranda bendras silpnumas. Dabar žmogus negali atsikelti nuo lovos ar joje apsiversti ant šono. Tokioje pusiau sąmoningoje būsenoje badaujantysis gali išgyventi apie savaitę, kol galiausiai sustoja širdis."[202]

Taip pat išsivysto skorbutas ir furunkuliozė.

Mažiau klinikinį išbadėjusio valstiečio apibūdinimą pateikė vienas iš jo kaimynų: „Jam po akimis buvo du išpurtę maišeliai, aptempti keisto atspalvio blizgančia oda. Rankos irgi sutino. Patinimai ant pirštų pratrūko ir iš atsivėrusių žaizdų sunkėsi skaidrus, itin bjauraus kvapo skystis."[203] Ant pėdų ir kulkšnių taip pat iškilo milžiniškos pūslės. Valstiečiai „sėsdavosi ant žemės, kad pradurtų pūsles, paskui atsikeldavo ir, sunkiai vilkdami kojas, eidavo elgetauti".[204] O štai dar vienas atvejis: „Jos kojos buvo siaubingai sutinusios. Ji atsisėdo ir pradėjo badyti jas nusmailintu pagaliu, kad išleistų vandenį iš didžiulių pūslių. Vienos pėdos viršutinėje dalyje žiojėjo didžiulė žaizda, atsiradusi dėl nuolatinio odos badymo."[205]

„Mirtis nuo bado – monotoniškas reikalas. Monotoniškas ir nuolat pasikartojantis", – teigė vienas tuometinių įvykių liudininkų.[206] Ir nors čia paminėjome tik keletą pavienių atvejų, būtina prisiminti, kad toks likimas ištiko milijonus žmonių.

Išgyvenusieji badmetį kalba apie savo kaimynų mirtį paprastai ir neemocingai. Poltavos srities Fadejevkos kaime 1932 m. pradžioje gyveno 550 žmonių.

> „Pirmieji mirė Rafalykai – tėvas, motina ir vaikas. Paskui nuo bado mirė ir penkių žmonių Fedijų šeima. Vėliau atėjo eilė Prochoro Lytvyno (keturi žmonės), Fiodoro Hontovo (trys žmonės), Samsono Fedijaus (trys žmonės) šeimoms. Pastarosios šeimos antrasis vaikas buvo mirtinai sumuštas, kai pamėgino pasirauti svogūnų svetimame darže. Paskui numirė Mykola ir Larionas Fedijai, o po jų Andrejus Fedijus ir jo žmona; Stefanas Fedijus, Antonas Fedijus, jo žmona ir ketvertas vaikų (jų dvi mažos mergaitės išgyveno). Borisas Fedijus, jo žmona ir trejetas vaikų. Olanvijus Fedijus ir jo žmona. Tarasas Fedijus ir jo žmona; Teodoras Fesenka, Konstantinas Fesenka, Melanija Fesenko, Laurentijus Fedijus, Piotras Fedijus ir jo brolis Fredas, Isidorius Fedijus, jo žmona ir dvejetas vaikų. Ivanas Hontovis, jo žmona ir dvejetas vaikų, Vasilijus Perčas, jo žmona ir sūnus Makaras Fedijus, Prokopas Fesenka, Abramas Fedijus, Ivanas Skaska, jo žmona ir aštuonetas vaikų.

Bado išsekinti žmonės *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Kai kuriuos šių žmonių palaidojo kapinėse, likusiuosius paliko gulėti ten, kur jie mirė. Pavyzdžiui, Elizaveta Lukašenko mirė pievoje, ir jos kūną sulesė krankliai. Kitus tiesiog užkasdavo bet kur. Laurentijaus Fedijaus kūnas pragulėjo namuose ant krosnies tol, kol jį sugraužė žiurkės."[207]

Ir dar:

„Poltavos srities Jahotyno rajono Lisniakų kaime gyveno šeima pavarde Dvirko, tėvai ir ketvertas vaikų, kurių du jau buvo suaugę, o dar du buvo paaugliai. Šeimą išbuožino, iškraustė iš namų, o namą nugriovė. Per 1932–1933 m. badmetį visa šeima, išskyrus motiną, išmirė.

Kartą pas šią senutę atėjo kolūkio pirmininkas Samokyšas ir ją „mobilizavo" į darbą kolūkio laukuose. Trapi senutė, sutelkusi paskutines jėgas, patraukė kolūkio centro link, tačiau taip ir nepriėjo. Jos jėgos išseko, ir ji krito negyva prie pat kolūkio valdybos durų."[208]

O štai dviejų šeimų likimas kitame kaime:

„Antonas Samčenka mirė kartu su savo žmona ir seserimi, liko trejetas vaikų. <...> Nikitos Samčenkos šeimoje liko tėvas ir du jo vaikai. <...> Sidoras Odnorohas numirė su savo žmona ir dviem dukterimis, viena duktė liko gyva. <...> Jura Odnorohas, jo žmona ir trys vaikai mirė, viena duktė išgyveno."[209]

Mažame Horichovo kaimelyje netoli Žytomyro 1933 m. tik 10 iš 30 sodybų vis dar buvo gyvenamos. Išmirdavo ištisos šeimos. Būdingas tam laikotarpiui pavyzdys – Vijtovyčių šeima: „Jų jaunėlis sūnus, šešiolikmetis, mirė pakeliui iš mokyklos, kuri buvo Šachvorivkoje. <...> Vyresnioji duktė Palažka mirė kolūkio lauke. Senyvo amžiaus motina mirė gatvėje eidama į darbą. <...> Tėvo kūną surado Korostyšivo miške, dalį jo buvo suėdę laukiniai žvėrys." Išliko tik vyresnysis sūnus, tarnavęs OGPU dalinyje Tolimuosiuose Rytuose.[210]

Dar vienas išlikėlis pasakojo, kad kai kurie tragiški įvykiai Viknyno kaime (išsidėsčiusiame ten, kur ribojasi Kijevo, Vinycios ir Odesos sritys) paliko jam neišdildomą įspūdį.

> „Tarp pirmųjų 1932 m. pabaigos bado aukų buvo Taraniukų šeima: tėvas, motina ir trys sūnūs. Du jo sūnūs buvo komjaunuoliai ir aktyviai dalyvavo „grūdų rinkimo" vajuje. Tėvai mirė namuose, o sūnūs krito po kaimynų patvoriais.
>
> Tuo pat metu šeši asmenys mirė Zverchanovskių šeimoje. Per stebuklą gyvi liko sūnus Volodymyras ir duktė Tatjana.
>
> Nuo bado ištinusį kalvį Ilarioną Ševčiuką, kuris 1933 m. sausį atėjo į kaimo tarybą prašyti pagalbos, įviliojo į gaisrinę ir užmušė lazdomis. Nužudant kalvį dalyvavo kaimo tarybos pirmininkas J. Konovalskis, jo padėjėjas I. Antoniukas ir sekretorius V. Liubomskis.
>
> Nelaimingosios našlės Danyliuk ir jos sūnų laukė tragiška mirtis. Jos lavoną suėdė kirmėlės, o du sūnūs, Pavlo ir Oleska, mirė elgetaudami. Išgyveno tik trečiasis sūnus Trochymas, sugebėjęs rasti maisto mieste.
>
> Porfiras Neterebčiukas, vienas pačių darbščiausių kaimo ūkininkų, tapęs luošiu nuo sunkaus darbo buvo rastas negyvas prie cerkvės tvoros.
>
> Senis Ivanas Antoniukas numirė, kai jo duktė Hania pamaitino jį „duona", pagaminta iš neprinokusių grūdų varpų, paslapčia nupjautų kolūkio lauke, nepaisant kaimo valdžios budrumo.
>
> Oleska Voitrychovskis išsigelbėjo pats ir išgelbėjo savo šeimą (žmoną ir dvejetą mažų vaikų) maitindamas juos kolūkio arklių, kritusių nuo įnosių ir kitų ligų, mėsa. Arklius jis iškasdavo naktį, o jų mėsą parnešdavo namo maiše. Jo vyresnysis brolis Jakovas ir jo brolienė mirė nuo bado kiek anksčiau."[211]

Vienas darbininkas pasakojo, kad „apsilankęs savo senajame kaime sužinojo, kaip mirė mano uošvis Pavlo Husaras. Sutinęs nuo bado jis patraukė į Rusiją, tikėdamasis ten prasimanyti duonos, ir mirė krūmynuose netoli Lymano kaimo, už trijų su puse mylios nuo namų. Lymano gyventojai padėjo jį palaidoti. Jie taip pat man papasakojo, kaip žmonos sesuo prisivalgė pelų ir šaknelių ir numirė kitą dieną; kaip mano vyriausiojo brolio našlė buvo penkis kartus sulaikyta, kai

Iš bado miręs valstietis Charkove.

mėgino išvažiuoti į Rusiją, kad ten prasimanytų duonos. Ji iškeitė visus savo drabužius į maistą, kad kaip nors išmaitintų savo trejetą vaikų ir mano seną motiną, tačiau galiausiai pati mirė nuo bado. Tada numirė du jos vaikai – šešiametis Jakovas ir aštuonmetis Petro."[212]

Dvejetas iš Ukrainos kilusių amerikiečių apsilankė gimtajame kaime 1934 m. pabaigoje. Jų tėvai jau buvo mirę, o sesers veidas buvo neatpažįstamai sudarkytas.[213] Vienoje ukrainietiškoje pirkioje kažkas gulėjo ir garsiai kvėpavo, kiti gulėjo nejudėdami ir nekvėpuodami, „šeimininkės duktė gulėjo ant grindų ir tarsi pamišusi graužė kėdės koją... Išgirdusi, kad kažkas įėjo į namą, ji neatsisuko, o sustingo ir ėmė urgzti, kaip kad urzgia kaulą graužiantis šuo, kai pernelyg prie jo prisiartinama".[214]

Naujienų agentūros *Associated Press* reporteris papasakojo, kaip kartą vienas *Pravdos* etatinis korespondentas, dažniausiai rašydavęs vedamuosius apie kapitalistų skleidžiamą melą, parodė jam laišką, gautą nuo tėvo, žydo iš Ukrainos:

> „Mylimas sūnau!
>
> Rašau tau norėdamas pranešti apie tavo motinos mirtį. Ji mirė nuo bado po keletą mėnesių trukusių kančių. Aš taip pat stoviu ties mirties slenksčiu, kaip ir daugelis kitų mūsų miesto žmonių. Kartais mums pavyksta nutverti vieną kitą trupinėlį, tačiau to nepakanka, kad galėtume išgyventi, jeigu iš centro neatsiunčia nors kokių produktų. Šimtų mylių spinduliu visai nebėra ko valgyti. Vienintelis jos noras prieš mirtį – kad tu, mūsų vienturtis sūnus, perskaitytum

> už ją *kadišą*. Kaip ir tavo motina, aš taip pat viliuosi, kad tu pamirši savo ateizmą dabar, kai bedievių užrūstintas Dievas baudžia Rusiją, ir už tai meldžiuosi. Ar galiu tikėtis, kad tu išgirsi mano prašymą ir parašysi man, kad perskaitei *kadišą* už motiną – bent kartą – ir kad padarysi tą patį už mane? Su šia žinia man būtų daug lengviau numirti."

Vienas JAV korespondentas, lydimas vietinio kolūkio pirmininko ir agronomo, apsilankė Poltavos srities Žukų kaime. Jie vedžiojo jį po gyvenimu patenkintų brigadininkų ir komunistų namus. Vėliau jis panoro užeiti į trobą, kurią pasirinko pats. Jo palyda patraukė jam iš paskos. Vienintelė trobelės gyventoja buvo penkiolikmetė mergaitė, su kuria jis pasikalbėjo:

> – Kur tavo motina?
> – Mirė nuo bado praėjusią žiemą.
> – Turi brolių ir seserų?
> – Buvo keturi, bet visi mirė.
> – Kada?
> – Praėjusią žiemą ir pavasarį.
> – O tavo tėvas?
> – Jis dirba laukuose.

Jiems išėjus, valdžios atstovai niūriai tylėjo.[216]

Perkeltųjų asmenų stovykloje Vokietijoje 1947–1948 m. buvo apklausta grupė asmenų, 41 žmogus (daugiausia miestiečiai, turėję giminių kaime). Į klausimą, ar kas nors iš jų šeimos mirė nuo bado, 15 atsakė neigiamai, o 26 – teigiamai.[217]

Valstiečių šeimos, kentusios badą savo tuščiose trobelėse, lemtį pasitikdavo įvairiai:

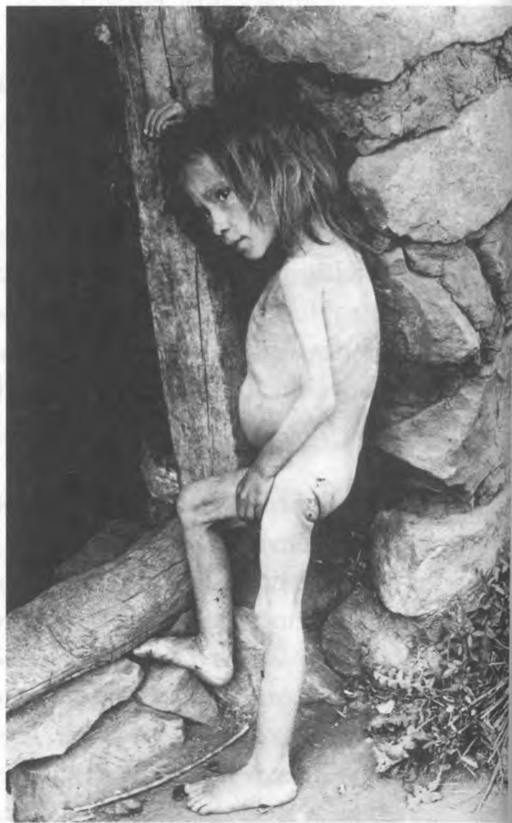
> „Vienoje iš trobų vyko kažkas panašaus į karą. Visi įdėmiai sekė vienas kitą. Žmonės atiminėjo vienas iš kito trupinius. Žmona puldinėjo vyrą, o vyras – žmoną. Motina neapkentė vaikų. Kitoje troboje meilė viešpatavo iki pat paskutinės akimirkos. Pažinojau vieną moterį su ketvertu vaikų. Ji vis sekdavo jiems pasakas ir įvairias pasakėčias, kad priverstų juos pamiršti badą. Ji vos apversdavo liežuvį, ir, nors ir neturėdama jėgų pakelti rankų, kaip įmanydama stengdavosi juos apkabinti. Joje tebegyveno meilė. Buvo kalbama, kad ten, kur viešpatavo neapykanta, žmonės mirdavo greičiau. Tačiau, deja, meilė irgi negalėjo išgelbėti žmonių nuo bado mirties. Išmirė visas kaimas, visi iki vieno. Niekas neišgyveno."[218]

Tačiau badas sukeldavo ne tik fizinę negalią. Jis paveikdavo žmones ir psichiškai. Pasipylė anoniminiai laiškai, kurie neva demaskuodavo (kartais išties įtikinamai) vieną ar kitą kaimyną, mėginantį nuslėpti grūdus.[219] Žmogžudystės tapo įprastu reiškiniu, štai keletas tokių atvejų:

„Bilkos kaime Denysas Isčenka nužudė seserį, svainį ir jų šešiolikos metų dukterį, kad galėtų pasisavintų jų turėtus trisdešimt svarų miltų. Taip pat jis nužudė savo draugą Petro Korobeinyką, kai šis nešė namo kažkokiu būdu mieste įsigytus keturis kepaliukus duonos. Išbadėję žmonės žudydavo vieni kitus už kelis svarus miltų ar keletą kepaliukų duonos."[220]

Pasakojama, kad žmonės dažnai griebdavosi ir savižudybės, dažniausiai pasikardavo. Labai dažnai motinos taip išvaduodavo vaikus nuo kančių. Tačiau buvo dar vienas, ko gero, pats baisiausias simptomas, kurį pagimdė badas:

„Kai kurie žmonės išeidavo iš proto... Pasitaikydavo ir tokių, kurie išmėsinėdavo lavonus ir virdavo jų mėsą, kurie nužudydavo savo vaikus ir juos suvalgydavo. Mačiau vieną tai padariusią moterį. Sargyba ją atvesdino į rajono centrą. Jos veidas atrodė normalus, tačiau akys – tarsi vilko. Jie sakė, jog tai žmogėdros, ir juos būtina šaudyti. Tačiau tie, dėl kurių veiklos motinos nugrimzdo į tokią beprotybę, jog ėmė valgyti savo vaikus, tikriausiai visiškai nekalti!.. Nueikite ir paklauskite jų, ir jie jums atsakys, kad darė tai turėdami gerų paskatų, dėl visuotinės gerovės. Štai dėl ko jie paversdavo motinas kanibalėmis."[221]

Badaujantis vaikas.

Nebuvo jokio įstatymo prieš kanibalizmą (tikriausiai jo nėra ir Vakaruose). Slapta, visiems OPGU organams ir vyriausiesiems prokurorams skirta instrukcija, kurią 1933 m. gegužės 22 d. pasirašė Ukrainos GPU viršininko pavaduotojas

K. M. Karlsonas, skelbė: „Kadangi baudžiamajame kodekse nėra straipsnio apie kanibalizmą, visi kaltinami kanibalizmu asmenys turi būti nedelsiant pristatyti į vietinius OGPU skyrius." Ir jeigu, kaip teigta tame straipsnyje, prieš kanibalizmo aktą buvo įvykdyta žmogžudystė (kuriai taikomas 142 baudžiamojo kodekso straipsnis), tuomet tokius atvejus teismai turi perduoti Valstybės saugumo žinion.[222] Už žmogėdrystę ne visada bausdavo mirtimi. Kai kurie duomenys skelbia, kad 325 iki gyvos galvos nuteisti kanibalai iš Ukrainos – 75 vyrai ir 250 moterų – ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje kalėjo stovyklose prie Baltosios ir Baltijos jūrų kanalo.[223]

Išliko duomenų apie daugybę siaubingų kanibalizmo atvejų: kai kur būdavo suvalgomi pavieniai šeimos nariai, kartais būdavo gaudomi vaikai arba pasalose laukiama pašaliečių. Pavyzdžiui, per kratą Odesos srities Kalmazorkos kaime, kur buvo ieškoma pavogtos kiaulės, buvo aptikta išvirtų vaikų kūnų.[224]

Kanibalizmą arba mintis apie jį ne visada nulemdavo neviltis. Vienas aktyvistas, dalyvavęs kolektyvizacijos kampanijoje Sibire, 1933 m. grįžo į Ukrainą ir rado savo gimtąjį kaimą „beveik išmirusį". Jo jaunesnysis brolis jam papasakojo, kad jie išgyveno misdami vien medžių žieve, žole ir kiškiais, tačiau, kai tai pasibaigsią, jų „motina sako, kad turėtume ją suvalgyti, jeigu ji mirs".[225]

Šiuos žmonių, kurie paveikti bado prarado žmogiškumą, pavyzdžius galime sugretinti, nors ir skirtingu požiūriu, su tuo, ką pavadintume nekomunistiniu elgesiu, kuris reiškia dar didesnį įprastų vertybių paniekinimą – turime galvoje elgesį su vietiniais aktyvistais.

Tikrasis vietinis elitas – aukšto rango partijos nariai, GPU darbuotojai ir kt. – lengvai išgyveno per badmetį, nes nestokojo maisto. Tačiau visai kitokia buvo eilinių aktyvistų padėtis.

> „Vargingųjų valstiečių komitetai negailestingai kovėsi su buožių ir kontrrevoliucinių elementų pastangomis sužlugdyti apsirūpinimą grūdais."[226]

Galutiniame „surinkimo" etape aktyvistus pervesdavo į kitus kaimus, o visus produktus, kuriuos jie būdavo nuslėpę, jiems nesant konfiskuodavo.[227] Ir kada 1933 m. kovo 8 d. jų užduotis buvo įvykdyta, vargingųjų valstiečių komitetai buvo uždaryti, o jų nariai palikti badauti kartu su likusiais kaimų gyventojais.[228]

Žmonės jų nemėgo. Štai tipiškas jų elgesio su žmonėmis pavyzdys. Viename iš kaimų vargingųjų valstiečių komitetas įsakė valstiečiams nuvežti grūdus į artimiausią miestą prieš pat Kalėdas. Ten jie turėjo stovėti eilėje dvejetą ar trejetą dienų, kad galėtų priduoti savo grūdus.[229]

Todėl, kai jie patys mirdavo nuo bado, mažai kas jų pagailėdavo. Vienas aktyvistas iš Stepanovkos kaimo Vinycios srityje, grūdų konfiskavimo grupės narys, mėgo traukti „Internacionalą", kuris prasideda raginimu „Pirmyn!.."

Pavasarį valstiečiai rado jį gulintį pakelėje ir pašaipiai ėmė šaukti: „Ei, Matvejau, pirmyn!", tačiau šis netrukus išleido paskutinį kvapą.[230] Pranešama, kad 1933 m. pavasarį daugelyje kaimų aktyvistai mirdavo nuo bado.[231] Kijevo srityje mirė pusė visų aktyvistų, o vienas jų įniko į kanibalizmą.[232]

* * *

Stalinizmui būdingos psichopatijos apraiškos stulbino dar ir tuo, kad tiek spaudai, tiek bet kuriam kitam informacijos šaltiniui buvo draudžiama net užsiminti apie badą. Žmonės, nors puse žodžio prasitarę apie badą, būdavo apkaltinami antisovietine propaganda ir dažniausiai nuteisiami ne mažesniam kaip 5 metų įkalinimo darbo stovyklose laikotarpiui.

Viena žemės ūkio mokyklos Moločanske prie Melitopilio dėstytoja prisimena, kaip jai buvo uždrausta vartoti žodį „badas" – nors maisto trūkdavo net mieste, o viename iš gretimų kaimų neliko gyvo nė vieno žmogaus.[233]

1921–1922 m. Zaporožės gubernijos berniukas Ilarionas Niščenka apkaltintas tuo, kad nužudė ir suvalgė savo trimetį broliuką.

Nižyno licėjuje (Černigovo sritis), kuriame kadaise mokėsi ir Gogolis, prastai maitinamiems moksleiviams, išdrįsusiems pasiskųsti alkiu, atrėždavo: „Jūs skleidžiate Hitlerio propagandą!" Kai mirus senyvo amžiaus bibliotekininkei ir jai padėdavusioms tvarkytis mergaitėms kažkas garsiai ištarė žodį „badas", partijos aktyvistas sušuko: „Kontrrevoliucija!"[234]

Kareivis, 1933 m. tarnavęs Feodosijoje (Kryme), gavo nuo žmonos laišką, kuriame ji rašė apie kaimynų mirtį ir siaubingą jos ir jų vaiko būklę. Politinis vadovas šį laišką aptiko, ir kitą dieną karys pareiškė, kad laiškas – klastotė. Jo žmona ir sūnus neišgyveno.[235]

Pasakojama apie vieną gydytoją, kuris buvo nuteistas kalėti 10 metų „be teisės susirašinėti" (dažnai naudotas eufemizmas mirties bausmei apibūdinti) už tai, kad pasakojo aplinkiniams, kaip nuo bado mirė jo sesuo, kai iš jos buvo konfiskuoti visi maisto produktai.[236]

Netgi pareigūnams, kurie visur aplink save matė mirtį, buvo draudžiama – jie drausdavo sau patys – matyti „mirtį nuo bado“. Vienas agronomas pasiuntė vieną senį nunešti ataskaitą į MTS, tačiau pasiųstasis pakeliui mirė. Agronomą apkaltino tuo, kad jis pasiuntiniu pasirinko ligonį, tačiau į tai šis atsakė, kad visas kaimas badauja. Jam buvo atsakyta, kad „Sovietų Sąjungoje bado nėra – tu prisiklausei buožių skleidžiamų gandų“, o galiausiai jis buvo grubiai nutildytas: „Užsičiaupk!“[237]

Akivaizdu, kad šis atsisakymas pripažinti tiesą ir draudimas išsakyti kad ir menkiausias užuominas apie tai, kas iš tikrųjų vyksta, buvo Stalino generalinio plano neatsiejama dalis. Kaip pamatysime 17 skyriuje, tokie tiesos nutylėjimai vėliau įgavo pasaulinį mastą.

13 SKYRIUS

Dirvonuojanti žemė

Tai nutiko Ukrainoje, ir ne taip seniai.
T. Ševčenka

Ankstyvą 1933 m. pavasarį Malkolmas Mageridžas rašė:

„Neseniai apsilankęs Šiaurės Kaukaze ir Ukrainoje, pamačiau šiokią tokią kovą tarp vyriausybės ir valstiečių. Mūšio laukas atrodo toks pat suniokotas kaip ir bet kuriame kitame kare, ir jis plačiai nusidriekęs, apėmęs didžiulę Rusijos dalį. Vienoje fronto linijos pusėje – milijonai badaujančių valstiečių ištinusiais nuo bado kūnais, o kitoje – GPU dalinių kariai, tarnaujantys proletariato diktatūrai. Tarsi milžiniškas spiečius skėrių jie užtvindė visą šalį ir atima viską, kas valgoma. Jie sušaudė arba ištrėmė tūkstančius valstiečių, kartais ištisus kaimus. Pačias derlingiausias žemes pasaulyje jie pavertė nykia dykuma."[1]

Kitas anglas pamatė:

„Derlingus sovietinės Ukrainos laukus – kiekviename lauke didžiuliai kiekiai neišvežtų į sandėlius grūdų, paliktų pūti po atviru dangumi. Pasitaikydavo rajonų, per kuriuos būdavo galima keliauti visą dieną pro laukus, pilnus juoduojančių kviečių. Ir tik kartkartėmis būdavo galima pamatyti mažytę oazę, kurioje derlius būdavo sėkmingai surinktas."[2]

Vienas amžininkas iš miesto taip apibūdino apleistus laukus:

„Mylia po mylios keliavome pėsčiomis neįdirbta žeme. Maksimas pasakė, kad ši žemė dykuoja jau beveik dvejus metus... Maždaug po valandos priėjome

kviečių lauką, kurį, manau, veikiau buvo galima pavadinti piktžolių ir kviečių lauku. Maksimas nuskynė vieną varpą ir parodė man keletą nesunokusių grūdelių."[3]

Tų metų pradžioje klausimas dėl piktžolių buvo nagrinėjamas net Politbiure, ir dėl jų kaltė buvo suversta valstiečiams. „Daugelyje vietų gausiai suvešėjo piktžolės. Mes jas rauname ir deginame. Tačiau kodėl jos taip tarpsta? Todėl, kad blogai įdirbta žemė", – taip kalbėjo Kaganovičius 1933 m. vasarį vykusiame kaimo darbo spartuolių suvažiavime.[4]

Jeigu 1921 m. žūtbūtinai kovoję Ukrainos valstiečiai sugebėjo nugalėti, 1930 m. – išplėšti lygiąsias, tai 1932–1933 m. jie patyrė triuškinantį pralaimėjimą.

Lyginant su 1921 m., 1930–1931 m., o dar labiau 1932–1933 m., režimas tapo daug organizuotesnis ir labiau centralizuotas. Dar XIX a. septintajame dešimtmetyje Gercenas kalbėjo, kad labiausiai iš visų dalykų jį gąsdina „Čingischanas su telegrafu". Šis apibūdinimas puikiai tiko tam, kas tuo metu vyko žemėse, kurias prieš daugelį šimtmečių nusiaubė mongolų ordos, – dabar jos turėjo iškęsti kito panašaus įsiveržimo siaubą.

Vienas iš garsaus vokiečių rašytojo ir komunisto Teodoro Pliviero, ilgai gyvenusio SSRS, romano „Maskva" personažų kalba apie „vieną žmogų", kuris galėjo „badą paversti savo sąjungininku, padėjusiu siekti tikslo: priversti valstietį rangytis tarsi kirminui jam po kojomis". Tuo pat metu, analizuodamas įvykius komunisto požiūriu, M. M. Chatajevičius pasakė vienam iš aktyvistų: „Tarp mūsų režimo ir valstietijos vyksta negailestinga kova. Mirtina kova. Šie metai tapo mūsų jėgos ir jų ištvermės išbandymu. Teko griebtis bado ir parodyti jiems, kas čia tikrasis šeimininkas. Tai kainavo milijonus gyvybių, tačiau kolūkinė sistema išsilaikė. Mes laimėjome karą."[5]

Tušti namai – gyventojai mirė iš bado *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

Dėl visų „sunkumų" (taip Kaganovičius įvardijo piktžolių suvešėjimą laukuose) kalti patys valstiečiai. Birželį vykusiame kolūkiečių suvažiavime Kalininas pareiškė: „Kiekvienas šeimininkas supranta, kad žmonės, kuriuos dabar ištiko bėda dėl duonos trūkumo, atsidūrė tokioje keblioje padėtyje ne dėl blogo derliaus, o dėl tingumo, dėl to, kad jie nenorėjo kasdien sąžiningai dirbti."[6] Šios krypties vis dar laikosi kai kurie sovietiniai mokslininkai, kurių vienas, pavyzdžiui, pastebi, kad „1932 m. įvykiai virto puikia pamoka valstiečiams", ir priduria, kad maisto trūko dėl buožių vykdyto sabotažo.[7]

Tačiau dabar, kai buvo pasiekta „pergalė", nebuvo galima leisti, kad išliktų ankstesnė katastrofiška padėtis žemės ūkyje, ir Maskvoje tai gerai suprato.

* * *

Iš tikrųjų valdžia, kaip matėme, ruošėsi atkurti normalius ūkininkavimo metodus dar tuomet, kai badaujančiai Ukrainai buvo atsisakoma teikti pagalbą.

1933 m. sausio 19 d. nauju įstatymu vietoj grūdų pristatymo normų buvo nustatytas paprastas grūdų mokestis („nuo faktiškai įdirbamos žemės ploto"), nors jis įsigaliojo gerokai vėliau. Vasario 18 d. Liaudies komisarų taryba leido prekiauti grūdais Kijevo ir Vinycios srityse ir kai kuriuose kituose SSRS rajonuose (tuo metu abiejose paminėtose srityse jau nebuvo likę grūdų pardavimui). Galiausiai vasario 25 d., kaip jau matėme anksčiau, valdžia išleido įsaką „subsidijuoti sėklinius grūdus" kitam derliui – iš jų 325 000 tonų buvo išskirta Ukrainai. 1933 m. kovo 15 d. grūdų nusavinimas Ukrainoje buvo pagaliau oficialiai nutrauktas.[8] Grūdų rekvizicijos dar ilgai buvo skatinamos – neva siekiant

Bado nukankinti Ukrainos valstiečiai ligoninėje *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

Arklys Holodomoro metu, 1933 m.

atgauti taip reikalingus „pagrobtus arba neteisėtai paskirstytus sėklinius grūdus", kaip teigė Postyševas.[9] Tačiau dar balandį Mikojanas Kijeve įsakė perduoti valstiečiams dalį grūdų, buvusių kariuomenės rezerve.[10] Žinoma daug atvejų, kai 1933 m. pavasario pabaigoje valstiečiams buvo dalijama duona ir kad kai kurių, paskubėjusių suvalgyti pernelyg didelį jos kiekį, laukė letalinė baigtis. Gegužę buvo toliau mėginama išgelbėti tuos, kas išgyveno per badmetį: kai kuriuose rajonuose ištuštėjusiuose valstiečių namuose buvo atidaromos ligoninės; jose bado nukankintus žmones buvo mėginama pastatyti ant kojų maitinant juos pienu ir grikių koše. Daugumos nusilpusių ligonių jau negalėjo išgelbėti joks gydymas, tačiau kai kurie išgyveno; moterims ir mergaitėms sekdavosi geriau nei vyrams ir berniukams,[11] tačiau vienas tokios „greitosios pagalbos ligoninės" darbuotojas savo akimis regėjo, kaip vienas itin sunkios būklės jaunas vyras matęs, kaip jo žmoną ir du sūnus – šešerių ir aštuonerių metų – sanitarai išnešė į rūsį, kur buvo kraunami lavonai. Visų nuostabai šis vyras išgijo.[12]

Liudininkai pasakoja, kad gegužės pabaigoje žmonės faktiškai liovėsi masiškai mirę nuo bado, nors mirtingumo koeficientas ir toliau išliko neįprastai aukštas.[13]

* * *

Nusilpusi valstietija dabar buvo permesta į naują sėjos kampaniją. Tačiau nei išbadėję valstiečiai, nei jų išgyvenę arkliai nesugebėjo dirbti sunkaus darbo. Spaudoje pasipylė straipsniai, pasakojantys apie kritusius ir išsekusius arklius. Buvo nuspręsta, kad pienines karves galima naudoti kaip arklių pakaitalą.[14] Nereikia nė sakyti, kad dėl prastos arklių būklės vėl buvo kaltinami „buožės"

(viena kritiška pastaba apie varginguosius valstiečius ir vidutiniokus nuskambėjo gana keistai. Buvo teigiama, kad jie pademonstravo „buožių nesugebėjimą rūpintis darbiniais gyvuliais ir jais naudotis.").[15] Vienas studentas, komandiruotas dirbti į kaimą, aprašo kolūkį, kur daugumą arklių „ant kojų išlaikydavo virvėmis, nes jeigu jie būtų atsigulę, niekada nebūtų atsikėlę". Juos šėrė nendrių šiaudais, susmulkintais ir apšutintais. Tiktai ketvertas iš trisdešimt devynių arklių, išsiųstų į laukus, juos pasiekė (ir tik keturiolika iš trisdešimties kolūkiečių). Arkliai buvo per silpni, kad patemptų akėčias, jiems reikėdavo padėti. Žmonės tik labai trumpai pajėgdavo nešioti maišus su grūdais, jiems labai greitai prireikdavo poilsio. Jie šiaip ne taip ištempdavo iki ketvirtos valandos po pietų, kol paeidavo arkliai. Tada kolūkio pirmininkas skelbdavo darbo dienos pabaigą, nes vis tiek „bent kažkas būdavo padaryta".[16]

Ukrainos vyriausybė ragino žmones dirbti uoliau, priekaištingai primindami kolūkį, kuriame valstiečiai dirbdavo tik septynias valandas su puse vietoj šešiolikos valandų, kurias patys sau užrašydavo.[17]

1933 m. birželį Zatonskis apsilankė viename kaime. Prie jo prisiartino išsekusių valstiečių minia, kuriuos rajkomo sekretorius jam pristatė kaip „darbo vengiančius elementus". Zatonskis atsakė: „Jeigu jie mirs, tai bus puiki pamoka kitiems."[18]

Dėl valstiečių nepajėgumo įvykdyti visą darbo normą ir dėl didžiulio visos darbo jėgos sumenkimo 1933 m. sėją pavyko užbaigti tik panaudojus įvairias papildomas priemones. Galų gale kolūkių arkliams išskyrė pašaro, tačiau tuo pat metu buvo išleisti nurodymai, kad už pašaro naudojimą kitiems tikslams gresia baudžiamasis persekiojimas pagal 1932 m. rugpjūčio 7 d. įstatymą.[19] Nuo gegužės į pagalbą kaimui buvo mestos visos įmanomos pajėgos, įskaitant ir valstietes. Viename kolūkyje 25–30 moterų brigada išėjo į lauką sėti cukrinių runkelių; net neįpusėjusios darbo kai kurios smarkiai išsekusios moterys liko gulėti lauke. Tačiau net ir tada MTS politinio skyriaus atstovas (t. y. vietinio GPU skyriaus karininkas), atėjęs į lauką, kai buvo dalijamas maistas – miežių ir avižų košė – puolė šaukti ant moterų, kad šios esančios „tingios poniutės"; šios neliko jam skolingos: ėmė rėkti, mėtyti į jį dubenėlius su koše, apipylė jį karšta sriuba ir sumušė. Kitą dieną šio susidorojimo kurstytoja pabėgo į mišką ir ten pasislėpė, tačiau GPU karininkas nusprendė, kad būsią geriau apie šį epizodą nutylėti.[20]

Nepakankama darbo jėga būdavo papildoma ir iš išorės. Nuimti derlių būdavo „mobilizuojami" studentai ir kiti miestiečiai.[21] Į pagalbą kolūkiečiams buvo metami ir kariuomenės būriai. Viename kaime, kurio visi gyventojai arba buvo išmirę, arba išsikraustę, karius apgyvendino palapinėse už kaimo ribų, ir jiems buvo pasakyta (kaip tuo metu ir buvo įprasta), kad kaimą suniokojo epidemija.[22]

Stanislavas Kosioras. Stalino valdymo laikais – generalinis Ukrainos komunistų partijos sekretorius. Vienas pagrindinių Holodomoro organizatorių, 1939 m. sušaudytas kaip „lenkų agentas".

Kitas, daug svarbesnis ir nuolatinis to meto reiškinys – valstiečių iš Rusijos atkeldinimas į tuščius ar apytuščius Ukrainos kaimus.[23] Nepaskelbtame įsake, kurį pasirašė Molotovas, buvo teigiama, kad, atsižvelgiant į SSRS centrinių rajonų gyventojų pageidavimus, jiems leidžiama kraustytis į „laisvas Ukrainos ir Šiaurės Kaukazo žemes".[24] Remiantis paskelbta informacija, beveik 100 rusų šeimų buvo atkeldintos į Dnipropetrovsko sritį, kiti – į įvairias Zaporožės, Poltavos ir kitų sričių vietas, nors daugelis naujakurių taip ir nesugebėjo gyventi namuose, kuriuose viskas buvo persmelkta mirtimi, ir „sugrįžo į Oriolą".[25] Vorošilovgrado srityje į ištuštėjusius kaimus, apžėlusius piktžolėmis, su 1933 m. pirmoje pusėje nenuimtais žiemkenčiais, dabar atsikraustė rusai.[26] Jų atsikraustymo faktą, apie kurį kalbama daugelyje mūsų turimų šaltinių, patvirtina ir oficialioji spauda.[27] Atkraustyti į šiuos kaimus valstiečiai gaudavo specialius maisto davinius – apie 50 svarų kviečių per mėnesį.[28]

Charkovo srities Murafos kaime kai kurie vaikai, tapę našlaičiais, gyveno vieni, prižiūrimi išlikusių gyvų aktyvistų. Kai 1933 m. į kaimą atvykę rusai užėmė šių vaikų namus, našlaičiai puldinėdavo rusų vaikus, išvadindami juos vagimis ir žudikais. Dėl šių išpuolių buvo suimtas kaimo mokytojas ir nuteistas kalėti dvylika metų sunkiųjų darbų stovykloje.[29]

Žinoma, kaip ir ankstesniais metais už „klaidas" buvo smerkiami ne tik valstiečiai, bet ir nepakankamai aktyvūs partijos darbuotojai. 1933 m. birželio 17 d. buvo išleista Stalino pasirašyta Kosiorui adresuota instrukcija (jos kopijos buvo išsiuntinėtos sričių komitetų, miestų komitetų ir rajkomų sekretoriams), kurioje buvo skelbiama:

> „Paskutinį kartą jums primenu, kad CK bus priverstas imtis dar griežtesnių priemonių, jeigu bus kartojamos praėjusių metų klaidos. Ir tada, atsiprašau už šiuos žodžius, šių draugų neišgelbės net jų žilos partinės barzdos."[30]

Tai neabejotinai nuskambėjo kaip grasinimas seniems kadrams, Ukrainos vyriausybei, nors ir pats Ukrainos CK puldinėjo jam pavaldžias organizacijas.

Ypač smarkiai kliuvo Odesos srities komitetui. Ukrainos komunistų partijos laikraštis priekaištavo jam už „sprendimą atiduoti pirmojo hektaro kviečius vietinio arba, tiksliau, visuomeninio maitinimo reikmėms. Tai neteisingas ir klaidingas sprendimas, nes jis atitraukia į antrą planą valstybės aprūpinimą duona, o visuomeninio maitinimo planą iškelia į pirmą vietą. Tai įrodo, kad kai kurie iš mūsų srities komitetų pakliuvo kolūkiečių interesų įtakon ir tuo pačiu pasitarnavo mūsų proletarinės valstybės priešų interesams".[31] Pastaroji formuluotė nuostabiai atvira!

Laikraštis taip pat užsipuolė vieno kolūkio pirmininką, kurio nurodymu trejetą kartų buvo iškepta duona valstiečiams iš jų pačių kviečių. Jį nuteisė kartu su kaimo tarybos pirmininku, kuris taip pat valstiečiams dalijo kviečius.[32] Iki 1933 m. spalio 15 d. buvo patikrintas 120 000 Ukrainos komunistų partijos narių politinis patikimumas, ir iš partijos buvo pašalinta 27 500 „klasinių priešų, nestabilių bei demoralizuotų elementų".[33]

1934 m. sausį įvykusioje Trečiojoje Ukrainos komunistų partijos konferencijoje buvo priimta rezoliucija su itin išradingais „trūkumų" paaiškinimais. Paaiškėjo, kad planinės normos grūdams buvo nustatomos „mechaniškai", neatsižvelgus į vietines sąlygas, todėl „daugelyje rajonų" visai ne dėl blogo derliaus susidarė „itin sunki aprūpinimo maistu padėtis, ir kai kurių šių rajonų kolūkių ekonomika patyrė nuostolių".[34]

Tačiau pasitaikydavo ir tokių atvejų, kai vietinės valdžios kritika turėdavo tam tikro pagrindo. Tačiau dažniausiai ji būdavo susijusi su paviršutiniškais visos kampanijos aspektais. Esminis faktas – SSRS bendrasis grūdų derlius 1932 m. buvo ne blogesnis nei 1931 m. ir tik 12 % mažesnis nei vidutinis 1926–1930 m. derlius ir iš tikrųjų jis buvo gerokai nutolęs nuo ribos, nuo kurios prasideda badas. Tačiau grūdų pristatymo normos išaugo net 44 %, ir jokios pertvarkos, atsižvelgus į „vietines sąlygas", negalėjo padėti apsisaugoti nei nuo krizės, nei nuo bado. Dėl to galima vienareikšmiškai kaltinti Staliną ir Maskvos vadovybę.

* * *

Kosioras atskleidė tikrąją valstybės aprūpinimo grūdais padėtį, kai 1933 m. vasario plenume pareiškė, kad jeigu partija būtų rėmusis apskaičiavimais vien iš grūdus auginusių sričių, ji nebūtų sugebėjusi surinkti nė *pusės* numatyto kiekio. Apskaičiuota, kad bendras surinktų grūdų kiekis, t. y. faktiškai gautas derlius, apėmė mažiausiai 2 mln. tonų grūdų, iš pradžių numatytų valstiečiams išmaitinti.[35]

Tokie skaičiai, kaip ir dauguma skaičių iš sovietinio žemės ūkio srities, priklauso nuo Vakarų analitikų įgūdžių, nes oficialūs sovietiniuose šaltiniuose

pateikti skaičiai yra arba iškraipyti, arba išvis neegzistuojantys. Iki 1928 m. rajonuose derlius būdavo apskaičiuojamas pagal bandomuosius kūlimus, ir šis metodas buvo patikimas. Tačiau 1933 m. buvo atskleista, kad paskelbti „surinkto derliaus" skaičiai gali būti gauti atskaičius 10 % nuo numanomo bendro grūdų kiekio, kurį būtų galima gauti, jeigu grūdai būtų surinkti į sandėlius be jokių nuostolių. Kadangi, anot vieno straipsnio, paskelbto laikraščio *Izvestija*, autoriaus, „daugeliu atvejų iškultų grūdų kiekis visada būdavo 30 %, 40 % ar net 50 % mažesnis" nei tokiu būdu apskaičiuotas „biologinis derlius",[36] apgaulė iš karto krisdavo į akis. O kadangi valstybės poreikius reikėdavo patenkinti pirmiausiai, iš to galima padaryti išvadą, kad valstietijai paliktas derliaus likutis egzistavo tik vaizduotėje.

Vienas žymiausių sovietinio žemės ūkio specialistų Vakaruose apytikriai apskaičiavo, kad tikrasis 1933 m. SSRS nuimtas grūdų derlius siekė 68,2 mln. tonų, iš kurių tik 0,8 mln. atiteko eksportui[37] (nors pagal oficialius duomenis buvo eksportuota 1,75 mln. tonų grūdų). 1930–1931 m. buvo eksportuojama 5 mln. tonų grūdų per metus. Nė vienas iš šių skaičių negalėjo tapti bado priežastimi. Svarbiausias bado „sukėlėjas" buvo ne eksportas, o grūdų kaupimas „rezervuose". Pats Stalinas aplinkraštyje, kurį jau citavome šiame skyriuje, pabrėžė rezervų svarbą ir apkaltino „naivius draugus", praėjusiais metais leidusius Ukrainoje „paleisti vėjais dešimtis tūkstančių pūdų vertingų grūdų", nes jie nesugebėjo tinkamai įvertinti Grūdų atsargų projekto. Šių „rezervų", pridūrė Stalinas, jokiu būdu negalima sumažinti.[38]

Be to, didelė dalis grūdų, tokia kaina paimta iš valstietijos, taip niekada ir nepakliuvo į rezervus. Kaip ir anksčiau (ir kaip kad dažnai pasitaiko ir šiandieninėje Sovietų Sąjungoje), derliaus nuostoliai buvo milžiniški. 1933 m. lapkritį Postyševas pastebėjo, kad „ganėtinai didelis grūdų kiekis buvo prarastas per neūkiškumą".[39] Spaudoje buvo paskelbta daugybė straipsnių su aprašytais neūkiškumo pavyzdžiais. Pavyzdžiui, Kijevo–Petrovkos stotyje milžiniška grūdų krūva tiesiog buvo palikta pūti.[40] Traktorsko surinkimo punkte vanduo užtvindė dvidešimt vagonų su grūdais.[41] Krasnohrade kviečiai puvo maišuose. Bachmače grūdai buvo supilti į krūvą ant žemės ir ten supuvo.[43] Sovietams prijaučiantis *New York Times* korespondentas Volteris Diurantis pastebėjo (tačiau savo laikraštyje nepaskelbė), kad „didžiulės grūdų sampilos buvo saugomos po atviru dangumi geležinkelio stotyse".[44] 1933 metų rudenį netoli Čeliabinsko nuo bėgių nuvažiavo grūdų prikrautas prekinis traukinys. Grūdai atvirame lauke pragulėjo beveik visą mėnesį. Veik iš karto juos aptvėrė spygliuotos vielos tvora ir pastatė saugoti ginkluotą sargybą. Kasnakt pasitaikydavo mėginimų pasigrobti grūdų. Keletas žmonių buvo nušauta, sužeistuosius išvežė į ligoninę, o vėliau nuteisė. Tačiau kai galiausiai grūdus pervežė į kitą vietą, paaiškėjo, kad jie

Ginkluota pasėlių apsauga Poltavos rajone, 1932 m.

visiškai supuvo nuo lietaus ir tapo netinkami netgi „techniniam" vartojimui pramonėje.[45] Šiuo atveju grūdai supuvo dėl avarijos, tačiau panašūs atvejai būdavo fiksuojami ir įprastose grūdų saugojimo vietose. Apskritai paėmus, remiantis vieno vokiečių žemės ūkio specialisto duomenimis, įtrauktais į Didžiosios Britanijos ambasados ataskaitas, „buvo prarasta iki 30 % derliaus (1933 m.)".[46] Būtų pakakę netgi daug mažesnių nuostolių, kad valstiečių padėtis būtų akivaizdžiai pablogėjusi.

Tiems, kurie išliko, pragyvenimo lygis buvo sumažintas iki minimumo. Stalino pasirašytame birželį išleistame aplinkraštyje nurodyta, kad tik 10 % iškultų grūdų gali būti palikta kolūkiuose „prasimaitinimui tuomet, kai įvykdomas grūdų pristatymo planas, atsiskaitoma su mašinų ir traktorių stotimis, pripildomi sėklų ir pašarų rezerviniai fondai".[47] Badas buvo kraštutinis kovos metodas, tačiau dabar Ukrainos valstietis buvo priverstas kęsti nuolatinį nepriteklių ir išnaudojimą.

Tuo pat metu buvo toliau puolamas nacionalinis paveldas. Daugybę šimtmečių Ukrainos valstiečių tautiškumą puoselėjo akli bardai, Ševčenkos apdainuoti kobzariai, kurie klajodavo po kaimus ir užsidirbdavo duonos kąsnį dainuodami senas liaudies dainas ir perpasakodami liaudies padavimus. Jie nuolat primindavo valstiečiams apie jų laisvą ir herojišką praeitį. Dabar šis nepageidautinas reiškinys buvo numalšintas. Bardai buvo sukviesti į suvažiavimą ir, kai visi susirinko, juos suėmė. Kaip rodo turimi duomenys, dauguma jų buvo sušaudyti[48] – pakankamai logiškas sprendimas, nes priverstinio darbo stovyklose iš jų būtų buvę mažai naudos.

* * *

Prieš ukrainizacijos puoselėtojus nukreipta kampanija įsismarkavo ir miestuose. Per patį bado įkarštį oficialiose įstaigose buvo išaiškinta dauguma „kenkėjų", susijusių su agrarine katastrofa. Septyniasdešimt penki vyresnieji žemės

ūkio specialistai, nuteisti gegužės 5 d., buvo apkaltinti sabotažu Ukrainoje, Šiaurės Kaukaze ir Baltarusijoje.[49]

Tačiau Ukrainoje pavienės atakos netrukus virto tikra antinacionaline kampanija. Senoji inteligentija, įkūnijusi plačią šalies kultūros įvairovę, jau buvo sunaikinta. Dabar atėjo metas demaskuoti nacionalistinius elementus pačioje komunistų partijoje.

Buvo nustatyta sąsaja tarp sąmokslininkų komunistų „nacionalistų" ir ankstesniųjų metų aukų – nekomunistų. Matvejus Javorskis, pagrindinis partijos „ideologinis sarginis šuo", trečiajame dešimtmetyje pristatytas prižiūrėti Ukrainos istorikų, 1930 m. buvo pasmerktas už savo „nacionalistinę buožinę" idėjų sistemą, nors anksčiau ji buvo laikoma kone pernelyg griežta.[50] Dabar (1933 m. kovą) jis buvo apkaltintas priklausymu „Ukrainos karinei organizacijai" ir suimtas. Kalbama, kad jis buvo išsiųstas į darbo stovyklą ir joje 1937 m. sušaudytas. Prie sąmokslininkų, kuriuos neva finansavo „Lenkijos dvarininkai ir Vokietijos fašistai",[51] buvo priskirtas ir Šumskis, pirmasis Ukrainos komunistų partijos „nacionalistinio nuokrypio" vadovas, ir dar keletas asmenų, tarp kurių buvo ir Skrypnyko sekretorius Jesterniukas. Netrukus buvo išaiškinta „Lenkų karinė organizacija", apkaltinta ryšiais su nacionalistinėmis ir Lenkijos asociacijomis, kuriai vadovavo buvęs Černigovo rajkomo sekretorius. O kiek vėliau buvo atskleista „Kubanės ir Ukrainos sąjunga", kurios nariai buvo teisiami už uždarų durų.[52]

1933 m. kovo 1 d. buvo paskelbta apie permainas Ukrainos vyriausybėje. Pati svarbiausia permaina – Skrypnyko pašalinimas iš ganėtinai ilgai užimto švietimo liaudies komisaro posto (jį paskyrė į „Gosplano" komiteto pirmininko pareigas – mažiau įtakingą postą).[53]

Ukrainos mokslų akademijos Ukrainiečių kalbos institutas buvo tapęs svarbiausiu tautinio atgimimo centru valdant Šumskiui ir Skrypnykui. 1933 m. balandžio 27 d. *Pravda* pavadino jį buržuazinių nacionalistų, pasišovusių atitolinti ukrainiečių kalbą nuo „broliškos rusų kalbos", irštva. Netrukus buvo suimti septyni iškilūs Ukrainos filologai ir daugybė mažesnio masto veikėjų.[54]

Gegužės 12 d. buvo suimtas Mychaila Jalovas, Ukrainos valstybinės leidyklos vyriausiasis politinis redaktorius. Gegužės 13 d. nusišovė jo artimiausias kolega Mykola Chvylovyjus, „pati spalvingiausia Ukrainos literatūrinio gyvenimo figūra". Jis paliko laišką Ukrainos centro komitetui, kuriame kritikavo naująjį terorą.[55] Per kitas savaites ir mėnesius nusižudė dar keletas žinomų literatų, taip pat buvo suimta daugybė literatūrinės inteligentijos atstovų.

1933 m. birželio 10 d. Postyševas pasakė kalbą per Ukrainos centro komiteto posėdį apie kultūros veikėjus, kurie parsidavė priešui ir „slėpėsi už plačios bolševiko Skrypnyko nugaros". Filosofijos, literatūros, ekonomikos, kalbotyros, agronomijos ir politologijos darbuose jie plėtojo idėjas, raginančias nuversti

sovietinę vyriausybę, taip pat jie buvo laikomi atsakingais už grūdų pristatymo sunkumus. Anot Postyševo, Skrypnykas kartais atvirai juos gindavo.[56]

Žinoma, kad šiame Centro komiteto posėdyje Skrypnykas įžūliai kritikavo Postyševą už tai, kad šis neva išdavęs internacionalizmo principus. Atrodo, kad tą patį jis pakartojo ir Ukrainos politbiuro posėdyje. Per birželį ir liepą Postyševas ir kiti vadovai nuolat jį puldinėjo, ir liepos 7 d. jis ir vėl gynėsi Politbiure. Ten buvo reikalaujama jo besąlyginės kapituliacijos. Tačiau, užuot pasidavęs, tos pačios dienos popietę jis nusišovė.

Oficialiame nekrologe jis dar nebuvo apibūdintas kaip nusikaltėlis, o tik kaip „auka, kurios pasitikėjimą įgijo buržuaziniai nacionalistiniai elementai". Vėliau jis padarė „eilę politinių klaidų" ir, nepajėgdamas jų ištverti, nusižudė – „silpnadvasiškumo aktas, nedarantis garbės Visasąjunginės komunistų partijos centro komiteto nariui".[57]

Tačiau jau lapkritį jis tapo „nacionalistiniu degeneratu <...>, artimu kontrrevoliucionieriams, besidarbuojantiems intervencijos reikalui".[58] Vienas didžiausių jo nusikaltimų – mėginimas sutrukdyti ukrainiečių kalbos rusifikacijai. Paskutiniais savo veiklos metais jis tęsė kovą, netgi šiek tiek kritikavo Kaganovičių, kai šis per apsilankymą Kijeve, laikydamasis naujos Stalino linijos, pareiškė, kad ukrainiečių kalbos sintaksę būtina labiau priartinti prie rusų kalbos.[59] Dabar Skrypnyką apkaltino siekimu „maksimaliai atitolinti ukrainiečių kalbą nuo rusų kalbos".[60] Jam patyrus pralaimėjimą, vienas iš rimčiausių jam primetamų kaltinimų – pritarimas minkštosios „l" ir naujos raidės, reiškiančios kietąjį „g", įvedimui į ukrainiečių rašybą. 1932 m. šios rašybos naujovės buvo tik kritikuojamos kaip buržuazinis pramanas, tačiau jau 1933 m. tai buvo prilyginta kontrrevoliucijai. Postyševas pareiškė, kad kietasis „g" padėjo „nacionalistiniams kenkėjams". Be to, šis priebalsis „objektyviai" buvo parankus lenkų dvarininkų aneksiniams planams.[61]

Kosioras 1933 m. lapkritį, pasmerkdamas Skrypnyko pažiūras, susiklosčiusias per paskutinius jo veiklos metus, apibendrino jas neganėtinai teisingai (stalinistų požiūriu). „Skrypnykas smarkiai pervertino ir perdėjo nacionalinį klausimą. Jis pavertė jį kertiniu akmeniu, kalbėjo apie jį kaip apie kažkokį savitikslį objektą. Jis netgi nuėjo taip toli, jog ėmė neigti antraeilį nacionalinio klausimo vaidmenį klasių kovai ir proletariato diktatūros įtvirtinimui." Ir iš tikrųjų, kaip teigė Kosioras, Skrypnykas rašė: „Neteisinga teigti, kad nacionalinis klausimas yra antraeilis bendrajai klasių kovos teorijai."[62]

* * *

Ukrainos kultūros institucijų masinį puolimą dar birželio pradžioje išpranašavo Stalino statytinis Manuilskis (Trockis jį pavadino „pačiu bjauriausiu

Ukrainos komunizmo renegatu“), kalbėdamas Kijevo partinės organizacijos susirinkime apie kultūros problemas: „Čia, Ukrainoje, yra daug įstaigų, besitituluojančių akademijomis, institutais, mokslininkų draugijomis, kuriose dažnai plėtojamas ne socialistinis mokslas, o tarpsta klasinio priešo ideologija. Nacionalinis klausimas buvo išnuomotas buvusiems nacionalistinių partijų nariams, kurie nesugebėjo organiškai įsilieti į komunistų partiją.“[63] Pastarieji buvo vėliau apibūdinti (Kosioro) kaip „daugelis smulkiaburžuazinių nacionalistinių ir susitaikėliškų partijų narių, kurie vėliau įstojo į mūsų partijos gretas <...>, Ukrainos socialdemokratai, borotbistai“ ir kt.“.[64]

Dabar valymai prasidėjo visose kultūrinėse, akademinėse ir mokslinėse organizacijose. Anot Kosioro, „kontrrevoliucionieriai susisuko lizdus Liaudies švietimo, Žemės ūkio ir Teisingumo komisariatuose, Ukrainos marksizmo ir leninizmo institutuose, Žemės ūkio akademijoje, Ševčenkos institute ir kt.“.[65]

Savaime suprantama, kad valoma buvo ir Žemės ūkio akademija. Jos direktorius, jo pavaduotojas ir kiti iškilūs mokslininkai žuvo darbo stovyklose. Dar didesnių sunkumų patyrė Taraso Ševčenkos literatūros mokslinių tyrinėjimų institutas: 14 jo mokslinių darbuotojų buvo ilgam įkalinti darbo stovyklose, o direktorius ir dar penki iškiliausi mokslininkai buvo sušaudyti.[66]

Represijų aukų sąraše atsidūrė dauguma Ukrainos Rytų studijų instituto, Sovietinės Ukrainos enciklopedijos redkolegijos, Ukrainos matų ir svorių rūmų, Ukrainos kino studijos (VUFKU), Ukrainos naujosios rašybos kūrėjų asociacijos darbuotojų.[67] Visas Charkovo Karlo Markso valstybinis institutas buvo demaskuotas kaip „faktiškai atsidūręs kontrrevoliucionierių rankose“.[68]

Tačiau liaudies priešų buvo visur – jie redagavo pagrindinį literatūrinį žurnalą *Červony Šliach*, jie buvo aplipę valstybinį transportą, geodezinę tarybą, leidyklas (keturios leidyklos buvo panaikintos).[69] Valymas buvo įvykdytas ir Ukrainos filosofijos institute, ir svarbiausi jo veikėjai profesoriai Jurynecas ir Nyrčiukas vėliau buvo suimti,

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1929

Поезії: В. Поліщук. І. Маловічко, О. Лан.
Проза: Кость Котко — *Святий, Ангел і Шльома.* М. Козоріс — *Чорногора говорить.* П. Нечай — *Мухи.* Г. Хоткевич — *Перун.*
Статті: Дм. Лисиченко — *В середній Азії.* Г. Майфет — *В. Вражливий.* Ю. Ранова — *Учень Залівчий Андрій.* І. Єрофіїв — *Український Купер (Г. Данилевський).* Є. Касіль — *Сучасна польська повість.* З. Гуревич — *Шлюб і родина в сучасній буржуазній Европі та Америці.* М. Лозинський — *З польсько-радянських стосунків.* П. Вінтер — *Розвиток американського імперіялізму.* Я. Літник — *Портретне малярство XVIII віку.* І. Подольський — *Ашинівська експедиція в Абесінію 1888 р.* Хроніка. Бібліографія.

N 8-9

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Nuo 1923 m. leistas ukrainietiškas literatūrinis žurnalas „Červony Šliach“, 1936 m. uždarytas kaip skleidžiantis „liaudies priešų demagogiją“.

pastarasis – kaip išgalvoto „trockistinio ir nacionalistinio teroristinio centro" vadovas.[70]

Ukrainos centro komiteto plenume, sušauktame 1933 m. birželį, Kosioras jau galėjo perskaityti kelių profesorių nacionalistų prisipažinimus apie tai, kad jie ketino padalyti Ukrainą tarp Vokietijos ir Lenkijos. Nuo tada Mokslų akademijoje kasdien būdavo iškabinami sąrašai su atleistųjų pavardėmis, taip pat su nurodytomis atleidimo priežastimis – dažniausiai „kenkimas" arba „priešiška ideologija", arba „ryšiai su liaudies priešais". Per kitus mėnesius dingo beveik visi.

Ukrainos teatras nepatyrė didesnių represijų, ir į jį buvo žiūrima kaip į nacionalinio tęstinumo paminklą. Tačiau 1933 m. spalį vienas žymiausių Ukrainos teatro režisierių Lesis Kurbas, teatro „Berezil" įkūrėjas, buvo apkaltintas nacionalizmu ir atleistas. Pranešama, kad Postyševas mėgino jį priversti „atgailauti", tačiau gavo ryžtingą atkirtį. Lapkritį Kurbas buvo suimtas ir mirė darbo stovykloje. Jo teatras tapo „socialistinio realizmo" puoselėjimo vieta.[71] Penki dailininkai, tapę freskas Červono-Zavodsko teatre Charkove, taip pat buvo suimti. Trejetą dailininkų sušaudė, o jų freskas sunaikino iš karto po jų atidengimo už jų „nacionalistinį" turinį.[72]

Triuškindamas „nacionalistinį" nuokrypį ir visus nepriklausomus tautinės kultūros elementus, Postyševo režimas vis dėlto nesistengė sunaikinti formaliosios ukrainizacijos pusės, kaip to anksčiau norėjo rusų komunistiniai įsibrovėliai. 1933 m. birželio 24 d. sostinė buvo perkelta iš Charkovo į jos tradicinę vietą – Kijevą. Buvo ruošiamasi ne kalbos likvidacijai, o tik jos dalinei rusifikacijai. Daugiausia buvo kritikuojama „mechaninė" ukrainizacija,[73] o šiuo terminu buvo apibūdinamas bet koks savarankiškas vystymasis.

Lapkričio 19 d. Postyševas įvertino kultūrinio valymo rezultatus pareiškęs: „Atskleidę Skrypnyko nacionalistinį nuokrypį, įgijome galimybę išlaisvinti socializmo formaciją ir didžia dalimi Ukrainos socialistinę kultūrą nuo visų petliūrininkų, machnovščinos ir kitų nacionalistinių elementų. Nuveiktas milžiniškas darbas. Pakanka pasakyti, kad per šį laikotarpį demaskavome 2 000 nacionalistinių elementų, iš kurių maždaug 300 – mokslininkai ir rašytojai iš Liaudies švietimo komisariato. Iš aštuonių centrinių sovietinių organizacijų buvo pašalinta 200 nacionalistų, užėmusių jose skyrių viršininkų ir kitas panašaus pobūdžio pareigas. Kooperatyvų ir grūdų rezervų sistemose buvo išaiškinta, kiek man žinoma, daugiau nei 2 000 nacionalistų ir baltagvardiečių."[74]

* * *

Tačiau ukrainiečių nacionalizmo valymas nesibaigė – jis nesibaigs tol, kol egzistuos sovietinis režimas. Ukrainos GPU viršininkas Balickis Ukrainos

XII komunistų partijos suvažiavime, vykusiame 1934 m. sausį, paskelbė apie dar vieno sąmokslo išaiškinimą – „Ukrainos nacionalistinių partijų bloką“[75] (vėliau Postyševas teigs, kad jam priklausė ir Skrypnyko vadovaujama grupė).[76] Tame pačiame suvažiavime Postyševas nurodė 26 Visos Ukrainos marksizmo ir leninizmo institutų asociacijos profesorius esant valstybės priešais.[77] Kiek vėliau ši asociacija buvo panaikinta kaip „kontrrevoliucionierių, trockininkų ir nacionalistų“ lizdas.[78]

Po mėnesio vykusiame XVII visasąjunginiame partijos suvažiavime Postyševas gyrėsi, kad „mes per ankstesnius metus sutriuškinome nacionalistinę kontrrevoliuciją, demaskavome ir sunaikinome nacionalistinį nuokrypį“. Vartojant sovietinės istorijos terminologiją, tokį pareiškimą galima pavadinti pirmalaikiu, nes tiek visoje Ukrainoje, tiek pačioje partijoje nacionalistų valymai vyksta iki šiol. Ta pačia proga pasisakęs Kosioras paaiškino, kad kaip ir anksčiau „klasinis priešas, prisidengęs ukrainizacijos vėliava, toliau tęsia griaunamąjį darbą“.[79]

Kai 1934 m. gruodį po Kirovo nužudymo buvo sušaudytos Maksvoje, Leningrade ir Ukrainoje didelės tariamų pogrindyje veikusių teroristų grupės, jų pavardės, paskelbtos dviejuose Rusijos miestuose, priklausė niekam nežinomoms aukoms, veikiausiai atrinktomis atsitiktiniu būdu. Kijeve buvo sušaudyti 28 „Baltagvardiečių teroristinio centro“ nariai, apkaltinti revolverių ir rankinių granatų įvežimu į šalį iš užsienio teroristiniais tikslais.[80] Iš tikrųjų tik du iš jų buvo išvykę į užsienį, nors septynetas jų buvo kilę iš Vakarų Ukrainos ir jau seniai gyveno SSRS. Kai kurie buvo laikomi žymiais Rados laikotarpio veikėjais, tačiau dauguma buvo literatai: Dmytro Falkovskis, Hrihorijus Kosynka ir jaunas kurčnebylis poetas Oleksa Vlyzko, kurio „prisipažinimą“ kitais metais perskaitė Postyševas: 1929 m. „įstojau į Ukrainos fašistinę nacionalistinę organizaciją. <...> Noriai vykdžiau visus fašistinės platformos teroristinius priesakus“.[81]

„Borotbistų sąmokslas“ buvo išaiškintas 1935 m. Jo vadovais buvo paskelbti garsūs rašytojai, tarp kurių buvo ir iškiliausias to laikotarpio šalies dramaturgas Mykola Kulišas – jis taip pat prisipažino turėjęs sąsajų su „terorizmu“, nors tik nuo 1933 m. balandžio.[82] Vėliau, 1936 m. sausį, Kijeve buvo slapta teisiama grupė, vadovaujama žymaus literato, kritiko, poeto ir profesoriaus Mykolos Zerovo. Ją kaltino šnipinėjimu ir terorizmu. Buvo teigiama, kad Zerovas, kuris vadovavo faktiškai visam trečiojo dešimtečio literatūriniam atgimimui, dalyvavo gedulingose mišiose, skirtose 1934 m. sušaudytiems kontrrevoliucionieriams, ir nusprendė už juos atkeršyti. Jis ir didžioji jo „gaujos“ dalis buvo neoklasicizmui atstovavę poetai, filologijos fakultetų studentai ir Aukštojo literatūros seminaro Kijevo universitete nariai.[83]

Trockizmas taip pat buvo tarp pateiktų kaltinimų, ir, kol tebevyko valymas, sąsajos su juo kėlė daug didesnį mirties pavojų nei nacionalizmas, su kuriuo jis

ir buvo siejamas. Nuo 1935 m. trockistai būdavo išaiškinami Kijevo, Charkovo ir Dnipropetrovsko universitetuose, jau anksčiau patyrusioje valymą Sovietinės Ukrainos enciklopedijos leidykloje, Liaudies švietimo institute Luhanske. 1937 m. buvo teigiama, kad trockininkų grupės egzistavo visuose Ukrainos miestuose.[84]

Apie Ukrainos kultūrai padarytos žalos mastą galima spręsti iš toliau pateiktų skaičių. Pagal vieną apytikrį apskaičiavimą, iš 240 Ukrainos rašytojų dingo apie 200, o pagal kitą skaičiavimą – 204 iš 246. Jų vardai visiems gerai žinomi ir jie sudaro ukrainiečių kultūros panoramą (iš jų vienas pabėgo į užsienį, septyni mirė dėl natūralių priežasčių, trisdešimt du ar trisdešimt keturi tapo stalinistais arba nutilo). Iš maždaug 84 žymiausių kalbotyros specialistų 62 buvo likviduoti.[85]

Ukraina buvo sužlugdyta: jos Bažnyčia buvo sunaikinta, jos intelektualai sušaudyti arba įkalinti darbo stovyklose, jos valstiečiai – tautos pagrindas – išžudyti arba užgniaužti. Netgi Trockis pastebėjo, kad „niekur kitur represijos, valymai, žmonių alinimas ir visos kitos biurokratinio chuliganizmo apraiškos neįgavo tokio siaubingo masto kaip Ukrainoje kovoje su galingomis jėgomis, slypinčiomis Ukrainos masėse, siekiančiomis didesnės laisvės ir savarankiškumo".[86]

Tikriausiai Stalinas manė, kad tikslas, kurio jis siekė, pateisino priemones. Jeigu jis ko ir nenumatė, tai tik dėl to, kad pakankamai neįvertino ukrainiečių tautinės savimonės, ištvėrusios visus šiuos smūgius ir sugebėjusios išlikti.

Stalinas manė, kad tikslas, kurio jis siekė, pateisino priemones.

* * *

Mūsų laikais terminas „genocidas" dažnai vartojamas retoriškai. Čia tikriausiai pravartu priminti ištrauką iš 1948 m. gruodžio 9 d. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos priimtos konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocidui ir baudimo už jį", kuri įsigaliojo 1950 m. ir kurią 1954 m. ratifikavo SSRS.

> <u>I straipsnis</u>
> Susitariančiosios šalys sutinka, kad genocidas, įvykdytas taikos arba karo metu, yra laikomas nusikaltimu tarptautiniam įstatymui, pagal kurį jos įsipareigoja užkirsti kelią genocidui ir už jį bausti.
>
> <u>II straipsnis</u>
> Šioje Konvencijoje genocidu laikomi veiksmai, įvykdyti su ketinimu sunaikinti, visiškai arba iš dalies, tautines, etnines, rasines arba religines grupes:
> a) grupės narių nužudymas;
> b) sunkių fizinių sužalojimų arba psichologinių traumų sukėlimas grupės nariams;
> c) tyčinis gyvenimo sąlygų šiai grupei sukūrimas, kuriomis siekiama visiškai arba iš dalies fiziškai ją sunaikinti;
> d) priemonių, kuriomis siekiama sumažinti gimstamumą grupėje, įvedimas;
> e) prievartinis vaikų perkėlimas iš konkrečios grupės į kitą grupę.

Iš to išplaukia išvada, kad Sovietų Sąjungai galima pateikti kaltinimus genocidu už jos veiksmus Ukrainoje. Bent jau tokia buvo profesoriaus Rafaelio Lemkino, parašiusio šios deklaracijos pirminį variantą, nuomonė.[87]

Tačiau tai, ar šiuos įvykius galima formaliai priskirti genocidui, vargu ar turi didelės reikšmės. Vargu ar galima paneigti, kad prieš ukrainiečių tautą buvo įvykdytas nusikaltimas. Tiek kankinimų rūsiuose, tiek priverstinio darbo stovyklose, tiek badaujančiuose kaimuose buvo vienas po kito vykdomi nusikaltimai prieš milijonus šios tautos žmonių.

Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje yra straipsnis apie genocidą, kuriame jis apibūdinamas kaip „pūvančio imperializmo liekana".

14 SKYRIUS

Kubanė, Donas, Volga

Kam gi turėtume mirti tavo akyse ne
tik mes patys, bet ir mūsų žemė?
Pradžios knyga 47, 19

Į rytus nuo Ukrainos sienų, Dono žemupyje, kitoje Azovo jūros pusėje iki pat kalmukų žemių nusidriekusių žemumų, plyti teritorijos, daugiausia apgyvendintos kazokų ir Ukrainos valstiečių. Pagal kilmę Dono kazokai buvo daugiausia rusai, tačiau jie suformavo savitą dialektą. Mokslų akademijos Šiaurės Kaukazo skyrius Rostove netgi buvo išleidęs specialų „Dono žodyną", paruoštą dvidešimtpenkiatūkstantininkams, kurių kalbos vietiniai žmonės tiesiog nesuprato.[1]

O Kubanės kazokai daugiausia buvo ukrainiečiai, jų kilmės šaknys buvo tiesiogiai susijusios su Zaporožės kazokais, pabėgusiais į Turkijos žemes, kai Rusija 1775 m. užpuolė Sečę, tačiau vėliau sugrįžusiais ir persikėlusiais į Kubanę. Taip jie tapo teisėtais senosios respublikos prie Dnipro krioklių paveldėtojais.

Apytikriai apskaičiuota, kad Kubanės kazokų ir Ukrainos valstiečių, kurie atsikraustė įkandin jų į šias vietas kartu su kitais Šiaurės Kaukazo gyventojais, skaičius XX a. pradžioje siekė 1 305 000.[2] Prieš pat revoliuciją Kubanėje gyveno 2,89 mln. žmonių, iš kurių 1,37 mln. buvo kazokai.[3]

Vakaruose dažnai remiamasi neteisinga kazokų samprata. Kazokų kariniais daliniais disponuodavo ikirevoliucinės vyriausybės – tiek kare, tiek malšinant riaušes ar revoliucionierių demonstracijas. Taip pat gerai žinomas jų vaidmuo ir mažiau padoriuose įvykiuose, pavyzdžiui, pogromuose. Nors žodžiu „kazokas" būdavo dažnai apibūdinami visi raitijos kariai ir policininkai, tikrieji kazokai taip pat dažnai tapdavo veiksmingu ginklu režimo arba jo vietinių institucijų rankose.

Kubanės kazokai. XX a. pradžios nuotrauka.

Anot anuometinių įvykių liudininkų, kazokai turėjo tiek privalumų, tiek trūkumų, būdingų santykinai privilegijuotai ir santykinai laisvai karių bei žemdirbių bendruomenei. Jų ikirevoliucinis išsilavinimo lygis laikomas (žr. kunigaikščio Kropotkino straipsnį *Encyclopaedia Britannica*, XI leidimas) aukštesniu nei vidutinio Rusijos gyventojo.

Per 1917–1918 m. chaosą kazokai paskelbė keletą nepriklausomų valstybių. Dažniausiai jie šliedavosi prie Baltųjų armijų, kurioms priklausė dauguma jų vadovų. Tačiau tai jokiu būdu nebuvo vieningas nusiteikimas, kaip savo romane „Tykusis Donas", remdamasis savo patirtimi, pademonstravo Michailas Šolochovas. Jis aiškiai parodė, kad daugelį kazokų, iš pradžių jautusių raudoniesiems simpatijas arba žiūrėjusių į juos neutraliai, priešintis išprovokavo teroro taktika, be kurios bolševikai savo kelyje į pergalę būtų sutikę daug silpnesnį pasipriešinimą.

Kubanėje ir prie Dono komunistai buvo netgi silpnesni nei Ukrainoje. Be to, kazokai jiems kėlė dar daugiau problemų dėl kitų priežasčių. Kitaip nei Ukrainos valstietija, kazokai pagal tradiciją ir savo organizacinę struktūrą buvo kariškiai. Jų stanicos buvo ne maži kaimeliai, kuriuose neramumus būtų galėjusi numalšinti saujelė milicininkų, o didžiulės gyvenvietės, kuriose gyveno apie 40 000, o kai kada ir daugiau gyventojų.

Kazokų sukilimai vyko 1922–1923-iaisiais ir 1928 m. Kova dėl kolektyvizacijos čia vyko labai įtemptai, ir valdžia stengdavosi įvairiomis priemonėmis iš anksto užkirsti kelią galimiems neramumams.

Jau 1929 m. lapkritį armija buvo išdėstyta taip, kad galėtų kontroliuoti pačias pavojingiausias sritis. Kartu su milicijos būriais prie Dono buvo dislokuota 14-oji Maskvos šaulių divizija, o dar dvi divizijos buvo pasiųstos sustiprinti Šiaurės Kaukazo karinę sritį.[4]

Propagandinis bolševikų plakatas „Kazoke, tu su kuo? Su mumis ar su jais?"

Mes negrįšime prie išbuožinimo ir kolektyvizacijos problemų šiose srityse, tik pastebėsime, kad pasipriešinimas jiems čia buvo gerokai atkaklesnis nei kitur, o ir pavienių ūkininkų skaičius čia išliko daug didesnis iki pat 1933 m., nepaisant itin griežtų priemonių taikymo. Daug suaugusiųjų buvo ištremta; žuvo daug jaunimo, mobilizuoto kelių tiesimo darbams.[5] Kubanėje ir Done kova dėl kolektyvizacijos tęsėsi be pertraukos, kol 1932–1933 m. ji perėjo į teroro badu etapą.

* * *

Dėl atkaklaus kazokų pasipriešinimo bado kaip numalšinimo priemonės taikymas buvo neefektyvus gerokai ilgiau nei kitose vietose. Kaip pareiškė tuometinis vietinio partijos komiteto sekretorius Šeboldajevas, „1932 m. buožės ir vėl, šįkart įsiskverbę į kolūkius, mėgino atimti iš mūsų duoną. <...> Tačiau mes to nesupratome"; todėl CK buvo priverstas atsiųsti „CK narių grupę, vadovaujamą draugo Kaganovičiaus, kad ji padėtų mums suvaldyti situaciją".[6]

Ši ypatingoji CK komisija atvyko į Rostovą 1932 m. lapkričio pradžioje. Lapkričio 2 d. ji susitiko su Šiaurės Kaukazo krašto komitetu ir paskyrė ypatinguosius įgaliotinius kiekvienam krašto rajonui.[7] Lapkričio 4 d. liūdnai pagarsėjęs stalininio teroro vykdytojas Škiriatovas CK nutarimu buvo paskirtas komiteto, atsakingo už partijos išvalymą „nuo buožinę politiką vykdančių komunizmo priešų" Šiaurės Kaukaze, o ypač Kubanėje, pirmininku; po poros dienų buvo įsakyta atlikti analogišką „buožių pasipriešinimo organizatorių" valymą komjaunimo organizacijoje.[8]

Lapkričio 12 d. Šeboldajevas pareiškė, kad kolūkius valdo buožių gaujos. Taip pat jis paminėjo, pavyzdžiui, buvusį raudonąjį partizaną, apdovanotą Raudonosios žvaigždės ordinu, kuris dabar, tapęs kolūkio pirmininku, nuslėpė nuo valdžios pusę surinktos duonos. Iš tikrųjų galima pateikti „dešimtis ar net šimtus" pavyzdžių, kada kolūkiai, vadovaujami komunistų, „grobė" grūdus. Taip pat jis pridūrė, kad panašūs nusikaltimai plačiai paplito, „ypač Kubanėje", kur,

anot jo, išliko „dauguma" baltagvardiečių kadrų, ir kritikavo kai kurias stanicas, ypač šlovingąją Poltavskajos stanicą, kurioje du trečdaliai valstiečių vis dar buvo pavieniai ūkininkai ir kuri vienu metu buvo pagarsėjusi „aktyviu priešinimusi sovietų valdžios pajėgoms".[9]

Plano nesilaikymas privedė prie „gėdingų nesėkmių" dešimtyje rajonų ir prie rimtų klaidų dar vienuolikoje. Lapkričio 24 d. nepasitikėjimo votumus gavo 9 rajkomų sekretoriai; teismo nuosprendis buvo paskelbtas vienam sovietinio ūkio direktoriui ir kitiems. Vienas kolūkis buvo iškritikuotas už tai, kad išdalijo alkstantiems kolūkiečiams po apgailėtus 2 kg grūdų vienam asmeniui. Netgi stambiame, užimančiame 35 000 akrų plotą sovietiniame ūkyje „Kubanė", kuris jau daug metų buvo laikomas pavyzdiniu komunistiniu ūkiu, buvo atleista iš darbo trečdalis darbininkų ir vadovų, ir iš daugiau nei 150 vietinių komunistų per 100 buvo išvaryta iš partijos.[10]

Seras Džonas Meinardas, kuris apsilankė šiose vietovėse ir apskritai neigė informaciją apie jose kilusį badą, pasakojo apie aukšto rango komunistų ir pareigūnų, veikusių išvien su valstiečiais, deportacijas ir pridūrė, kad mirtingumas ten buvęs „labai aukštas".[11]

Buvo paskelbta, kad Kubanės ir Dono regionuose būtina įvesti ypatingąją karinę padėtį dėl ten susidariusių nuolatinių choleros židinių (tradicinis metodas, pritaikytas ir Novočerkaske, kai 1962 m. ten kilo neramumai).[12] Anot vieno režimui palankaus stebėtojo, 1933 m. sausį Šiaurės Kaukaze buvo sukurta speciali komisija, įgaliota „siųsti į priverstinius darbus, iškeldinti, ištremti ir netgi bausti mirtimi visus, kurie priešinasi".[13] Kiekvienoje Rostovo kalėjimo kameroje dabar buvo laikoma po 50 kalinių.[14]

* * *

Šeboldajevo lapkričio 12 d. išpuolis prieš Poltavskajos stanicą buvo ne vien žodinis grasinimas. Gruodžio 17 d. Šiaurės Kaukazo krašto vykdomojo komiteto pirmininkas paskelbė įsaką deportuoti visus 27 000 šios stanicos gyventojus.

Iki 1925 m. Poltavskajos srityje nenurimo partizaninis judėjimas, o pavieniai partizanų būriai veikė ir gerokai vėliau. 1929–1930 m. 300 iš 5 600 šeimų buvo ištremta ir 250 žmonių buvo nuteista už grūdų pristatymo normų neįvykdymą, 40 iš jų buvo sušaudyta. Moterų maištą šioje srityje sukėlė raudonųjų partizanų našlės. 1930–1931 m. buvo suimti keli tariamieji „Ukrainos išlaisvinimo sąjungos" nariai.[15]

Dabar, 1932 m. gruodį, čia kilo tikrų tikriausias sukilimas, buvo žudomi NKVD darbuotojai ir aktyvistai; stanicą užėmė sukilėliai, kurie išsiuntinėjo eskadronus, kad šie sukeltų gretimus kaimus. Tačiau pastarieji pernelyg ilgai

Baltagvardiečių plakatas „Taip kazokų gyvenvietėse šeimininkauja bolševikai".

delsė, ir vyriausybė sugebėjo sutelkti didžiules pajėgas ir po nuožmios kovos atsiėmė Poltavskajos stanicą.

NKVD viršininkas Kubajevas, pareiškęs, kad Poltavskajos stanicą buvo užėmę buožės, įsakė ištremti visus stanicos gyventojus, išskyrus keletą lojalių piliečių. Tuo tikslu buvo paskelbta „karinė padėtis" ir visur iškabinėti skelbimai, perspėjantys stanicos gyventojus, kad bet koks atsisakymas vykdyti įsakymus bus baudžiamas taikant „aukščiausiąją socialistinės apsaugos priemonę – SUŠAUDYMĄ". Sušaudymas grėsė visiems, kas „vykdė agitaciją, platino provokacinius gandus, skleidė paniką, vogė nuosavybę arba produktus".[16] Į stanicą atkeldino rusų naujakurius ir jos pavadinimą pakeitė į Krasnoarmeiskaja („Raudonosios armijos").

Operacija Poltavskajos stanicoje buvo plačiai nušviečiama spaudoje kaip pavyzdys kitiems nepaklusniems valstiečiams. Tačiau panašūs įvykiai vyko ir Umanskajos (30 000 gyventojų), Urupskajos, Medveditskajos, Mišativskajos ir kitose stanicose.[17] Armavire buvo teisiami sukilėliai iš Labinskajos stanicos, daugeliui jų buvo paskelbtas mirties nuosprendis, tačiau visos stanicos bendruomenės neištrėmė.[18] Rojus Medvedevas rašo, kad iš viso į Tolimąją Šiaurę buvo ištremta 16 stanicų, kurių bendras gyventojų skaičius siekė 200 000.[19] Kai kurios stanicos (pavyzdžiui, Ivanovskaja) prarado tik pusę savo gyventojų, tačiau ši pusė taip pat pridėta prie bendro ištremtųjų skaičiaus.[20]

Vienas karys pasakojo apie tai, ką jis pamatė kazokų stanicoje Briuchoveckaja (Armaviro rajonas), kurioje anksčiau gyveno 20 000 žmonių. Čia, kaip ir daugelyje kitų

stanicų, prieš keletą mėnesių iki jo atvykimo buvo žiauriai numalšintas sukilimas, ir visi, kas nežuvo – vyrai, moterys, vaikai ir neįgalieji, – buvo deportuoti, pasigailėjo tik kelių pagyvenusių porų. Už tankiai vešančių piktžolių džiunglių slėpėsi apgriuvę, žmonių apleisti namai.[21] Jis įėjo į vieną iš namų:

> „Per pusę minutės, kol ten buvau, pamačiau du lavonus. Ant grindų sėdėjo senė, jos galva su žilais, susivėlusiais plaukais buvo nulenkta žemyn. Ji buvo atsirėmusi į lovą, jos kojos plačiai išskėstos. Jos negyvos rankos buvo sukryžiuotos ant krūtinės. Ji taip ir mirė, atidavė Dievui sielą sukryžiavusi rankas. Nuo lovos karojo seno žmogaus pageltusi ranka ir ilsėjosi ant jos galvos. Lovoje gulėjo senis, vilkintis namuose austus marškinius ir apatines kelnes. Basos pėdos, išsikišusios lovos gale, bylojo apie tai, kad joms buvo tekę nužengti žeme daugybę žingsnių. Nemačiau senio veido, nes jis buvo nusuktas į sieną. Nors ir gėda prisipažinti, buvau labai išsigandęs. Dėl man nežinomų priežasčių ypač mane sukrėtė senio ranka, besiilsinti ant moters galvos. Galbūt sukaupęs paskutines jėgas senis nuleido ranką ant savo mirusios žmonos galvos ir tada iškeliavo anapilin. Kada jie mirė – prieš savaitę, o gal prieš dvi?“

Ir vis dėlto vienas stanicos gyventojas išgyveno. Nuogas vyriškis ilgais plaukais ir vešlia barzda kovėsi su katėmis po akacija, mėgindamas atimti iš jų balandžio gaišeną. Jis išėjo iš proto, tačiau karys sugebėjo iš atskirų fragmentų sudėlioti jo gyvenimo istoriją. Jis buvo komunistas, vietinės kaimo tarybos pirmininkas. Tačiau kai prasidėjo kolektyvizacija, jis sudraskė savo partinį bilietą ir prisidėjo prie sukilėlių. Dauguma žmonių žuvo, tačiau jam pavyko pasislėpti Kubanės pelkėse, kur skrajoja debesys maliarinių uodų. Jo žmoną ir vaikus ištrėmė drauge su kitais stanicos gyventojais. Jam kažkaip pavyko išgyventi žiemą, o paskui jis grįžo į savo senuosius namus – paskutinis kadaise buvusios didelės ir klestinčios gyvenvietės gyventojas.[22]

* * *

Be to, kaip ir pačioje Ukrainoje, tik daug išsamiau, ukrainiečių tautiškumas ir kultūra buvo smarkiai puolami.

1926 m. vien tik Kubanėje gyveno 1 412 276 ukrainiečiai, o visame Šiaurės Kaukaze jų buvo 3 107 900. XX a. trečiajame dešimtmetyje buvo įkurta daug ukrainiečių mokyklų, kurias globojo Ukrainos liaudies švietimo komisaras Skrypnykas. Krasnodare veikė Ukrainos pedagoginis institutas, o Poltavskajos stanicoje – Ukrainos pedagoginis technikumas.

1929 m. gruodį, vykdant bendrą Ukrainos kultūros valymą, buvo suimta keletas iš Kubanės kilusių ukrainiečių tautybės akademikų.

1932–1933 m. vietiniame laikraštyje *Molot* (kaip ir Ukrainoje) buvo nuolat skelbiami straipsniai, kritikuojantys „vietinį nacionalizmą".[24] 1933 m. pradžioje Kubanėje buvo suimta daug kultūros ir politinių veikėjų, tarp kurių buvo ir nemažai Ukrainos mokslo įstaigų profesorių. Nuo tada visur buvo mokoma ne ukrainiečių, o rusų kalba. Nuo 1933-iųjų iki 1937 m. visos 746 ukrainiečių pradinės mokyklos Kubanėje buvo paverstos rusų mokyklomis.[25]

Sutriuškinta, išnaikinta, nualinta deportacijų ir denacionalizuota ši sritis galbūt nukentėjo labiau nei bet kuri kita. Sovietams galiausiai pavyko palaužti šios srities gyventojus.

* * *

Tačiau tuos, kurie nebuvo deportuoti, užgriuvo badmetis. Metodai šiuose kraštuose niekuo nesiskyrė nuo jau anksčiau aprašytų metodų. Jau citavome iškalbingas ištraukas iš Michailo Šolochovo, ištikimo režimo šalininko, kūrybos: joje kalbama apie Dono kazokų sritį, kurioje gyveno ir pats rašytojas.

Vienas Kubanės gyventojas rašė: „Kubanėje toks badas, jog mirusieji jau nelaidojami."[26] Kitas irgi užrašė: „Vaikai sėdi kampe susispietę į krūvą, drebėdami nuo bado ir šalčio."[27] Viename laiške yra tokios eilutės: „Brangus mano vyras, aš ir mūsų vaikai labai sunkiai triūsėme visą praėjusią vasarą. Turėjome duonos tiek, kad jos būtų pakakę metams <...>, tačiau jie viską atėmė, palikdami mus be pagalbos ir be pragyvenimo lėšų."[28] „Gruodį turėjome atiduoti visus savo grūdus ir kitus produktus, taip pat ir daržoves, valstybei."[29] „Išeini į stepę arba į laukus, o ten guli ištisos šeimos."[30] Du vyresni kaip 60 metų valstiečiai buvo nuteisti dešimčiai metų kalėti už tai, kad mėgino nuslėpti 2 kg nesunokusių kukurūzų burbuolių.[31]

Kartą furgone, kuriuo buvo į kapines vežami mirusių vaikų kūnai, rado du dar gyvus vaikus. Už šią klaidą buvos sušaudytas vietinis gydytojas.[32]

Štai ką papasakojo vienas prie geležinkelio dirbęs inžinierius iš Šiaurės Kaukazo:

> „1933 m. pradžioje iš Kavkazkajos geležinkelio stoties Šiaurės Kaukaze kiekvieną rytą vieną tą pačią valandą prieš aušrą link Mineralinių Vandenų ir Rostovo pajudėdavo du paslaptingi traukinių sąstatai. Kiekviename sąstate būdavo nuo 5 iki 10 tuščių prekinių vagonų. Maždaug po dviejų ar keturių valandų šie traukiniai sugrįždavo, trumpam sustodavo mažoje tarpinėje stotelėje, o tada pajudėdavo aklakelio atšaka buvusio skaldos karjero link. Kol traukinys stovė-

davo Kavkazkajos arba atsarginiame kelyje, visi jo vagonai būdavo uždaryti, atrodydavo prikrauti, ir juos akylai saugodavo NKVD kariai. Iš pradžių niekas į šiuos paslaptingus traukinių sąstatus nekreipė dėmesio. Man jie irgi nerūpėjo, nes tuomet dar studijavau Maskvos transporto institute ir buvau ten tik laikinas darbuotojas. Tačiau kartą konduktorius Ch., kuris buvo komunistas, tyliai pašaukė mane ir nusivedė link traukinių pasakęs: „Noriu tau parodyti, kas tuose vagonuose." Jis tyliai pravėrė vieno vagono duris. Pažvelgiau jo vidun ir nuo pamatyto vaizdo vos nenualpau. Vagonas buvo pilnas bet kaip sumestų lavonų. Vėliau konduktorius man papasakojo šią istoriją: „Stoties viršininkas gavo slaptą vyresnybės įsakymą vykdyti vietinio ir geležinkelio NKVD nurodymus ir kasdien paryčiais laikyti paruoštus du traukinių sąstatus su tuščiais prekiniais vagonais. Garvežių mašinistų brigados dirbo prižiūrimos NKVD. Traukiniai vykdavo surinkti mirusių nuo bado valstiečių kūnų, kurie būdavo sunešami į geležinkelio stotis iš aplinkinių kaimų. Lavonus užkasdavo atokioje vietovėje už karjero. Šią vietovę akylai saugojo NKVD sargybiniai, kurie nieko artyn prie jos neprileisdavo."[33]

Kaip jau minėjome, netgi didelėse stanicose, kurių gyventojai nebuvo visuotinai tremiami, nuostoliai dėl bado buvo milžiniški. Pavyzdžiui, Labinskajos stanicoje iš 24 000 likusių gyventojų mirė 14 000. Panaši padėtis buvo ir kitur.[34] Pasakojama, kad dauguma stanicų visiškai ištuštėjo, likdavo tik pavieniai seniai ir ligoniai.

Stanicoje Starokorsunska GPU kavalerijos dalinyje, dislokuotame ten nuo 1930 m., buvo paskelbta nuolatinė kovinė parengtis. Buvo įvykdyta keletas masinių suėmimų: areštuota vienu metu nuo 50 iki 100 žmonių. Po badmečio iš 14 000 jos gyventojų išliko tik 1 000. Panaši padėtis buvo ir kaimyninėse Voronižko ir Dinsko stanicose.[35]

1933 m. pabaigoje Didžiosios Britanijos ambasados depešoje buvo apibendrinta padėtis: „Kazokiškasis elementas didžia dalimi išnaikintas, kazokai arba išmirė, arba buvo deportuoti."[36]

Nekazokiškieji ukrainiečių kaimai taip pat smarkiai ištuštėjo: Paškovskyje, Krasnodaro rajone, iš 7 000 valstiečių išliko 3 500.[37]

Skirtingai nuo Ukrainos, Šiaurės Kaukazo miestų nebuvo pasigailėta, ir mirtingumas juose taip pat buvo labai aukštas: Stavropolyje iš 140 000 gyventojų mirė 50 000, o Krasnodare iš 140 000 gyventojų mirė 40 000.[38] Kai kurie pavieniai atvejai turėjo laimingesnę pabaigą. Salsko rajone Dono srityje tūkstančiai žmonių sugebėjo išgyventi persikraustę į stepę, kurioje maistui pasigaudavo švilpikų. Zavetnojės kaimas, kuriame buvo per tūkstantį sodybų, taip gyveno ištisus šešis mėnesius ir netgi sugebėjo sukaupti taukų atsargų.[39]

Tačiau, apskritai kalbant, Kubanėje ir Done teroras badu buvo pasiekęs patį aukščiausią laipsnį.

Vienas šiuose regionuose apsilankęs užsienietis pasakojo: „Tai, kas labiausiai mane sukrėtė, kai išėjau paklajoti po kazokų kaimus Kropotkino apylinkėse, buvo iki tol neregėtas fizinis kadaise buvusio itin derlingo rajono sunykimas. Sodai, javų, kukurūzų ir saulėgrąžų laukai apžėlė milžiniškomis, neįtikėtinai aukštomis ir vešliomis piktžolėmis. Pradingo didžiuliai kvietinės duonos kepalai, sultingi avienos griežiniai, kurių būdavo galima nusipirkti visur, kai lankiausiai Kubanės slėnyje 1924 m."[40]

Be to, Kubanėje beveik neliko darbinių gyvulių, todėl tapo veik neįmanoma įdirbti žemės.[41]

Vienas partinis veikėjas, pirmą kartą po revoliucijos apsilankęs gimtojoje stanicoje Šiaurės Kaukaze, pastebėjo: „Prisimenu šią žemę, kai ji klestėjo... Dabar radau siaubingai nualintą, nuskurdintą kaimą. Tvoros, aptvarai ir vartai išardyti malkoms. Gatvės apaugo piktžolėmis ir didžialapiais šakiais, namai virto griuvėsiais... Netgi anksčiau entuziazmu tryškę partijos aktyvistai prarado tikėjimą..."[42]

Vienas šiame regione apsilankęs anglas pranešė Didžiosios Britanijos ambasadai, kad šis regionas buvo panašus į „ginkluotą stovyklą dykumoje – jokio darbo, jokių grūdų, jokių gyvulių, jokių darbinių arklių, tik dykinėjantys valstiečiai ir kareiviai".[43] Kitas apsilankęs šiuose kraštuose užsienietis teigė išvydęs „pusiau nusiaubtą regioną, kurį beveik reikia kolonizuoti iš naujo".[44]

* * *

Toliau į šiaurę ir vakarus badas apėmė Žemutinio Pavolgio sritį, kurioje gyveno rusai ir ukrainiečiai, tačiau didžiausių nuostolių patyrė Pavolgio vokiečiai. Mes cituojame ištraukas iš šiuolaikinių sovietinių rusų rašytojų kūrinių, kuriuose jie kalba apie siaubingus vaikystės išgyvenimus, patirtus per badmetį. Kai kurie jų kilę iš to paties Pavolgio. Vienas jų rašo, kad „tais siaubingais metais mūsų šeima išnešė į kaimo kapines keturis karstus". Tačiau paskui priduria, kad (kitaip nei Ukrainoje) minimalūs produktų kiekiai būdavo išduodami „ilgose eilėse", ir jų pakakdavo palaikyti gyvybei iki kito produktų išdavimo.[45] Kitas rašytojas rašo: „Išmirdavo ištisos šeimos. Mūsų kaime Monastyrskoje, iš 600 šeimų išliko 150, nors pro šias vietas nepraūžė joks karas!

Tačiau didžiausią dalį mūsų surinktos informacijos sudaro duomenys iš Pavolgio Vokiečių ATSR, kuri veikiausiai ir buvo svarbiausias teroro badu taikinys. Vokiečių evangelikų liuteronų bažnyčios Vakaruose nuo Rusijos vokiečių

Komunistų plakatas „Padėkite badaujantiems Pavolgio gyventojams! Dėl bado kalti menševikai, eserai ir kontrrevoliucija".

gavo per 100 000 laiškų, kuriuose aprašytas badas. Daugumoje jų buvo prašoma pagalbos.[47] Šie laiškai bendratikiams, su kuriais buvo palaikomas nuolatinis ryšys, veik visi parašyti itin religinga kalba.

Keletas tokių laiškų atėjo iš Šiaurės Kaukazo arba iš Ukrainos, ir juose kalbama apie vieną ir tą patį. Tačiau didžioji dalis laiškų yra gauta iš Pavolgio Vokiečių Respublikos. Juose daugiausia kalbama apie badą, kuris kilo Pavolgyje dėl tų pačių priežasčių: „Buvome priversti viską atiduoti valstybei" (1933 m. vasaris).[48] Laiškas po laiško pasakojo apie tai, kad duonos nebuvo ištisus keturis, penkis, šešis mėnesius. Iš tikrųjų sovietiniuose ūkiuose „tiems, kurie dirba valstybei, kasdien išduoda po 150 g duonos. Nemirsi, bet ir neišgyvensi".[49]

Tačiau įprastame kaime „keturi brolio Martino vaikai mirė nuo bado, kitiems taip pat gresia mirtis" (1933 m. kovas); „didelis kaimas (apie 8 000 gyventojų) perpus ištuštėjo" (1933 m. kovas); „jau penktas mėnuo, kaip pas mus nebuvo nei duonos, nei mėsos, nei taukų... Daugelis žmonių merdi"; „niekur nepamatysi nei šuns, nei katės" (1933 m. balandis); „tiek daug žmonių miršta, kad nebespėjame kasti kapų" (1933 m. balandis); „kaime visi mirė. Gatvėse ištisas dienas nepamatysi nė gyvos dvasios... Užsidarėme namuose, kad pasiruoštume mirčiai"[50] (1933 m. vasaris). Vienas badaujantis evangelikas rašė: „Kai pažvelgiu į ateitį, matau priešais mane išdygusį kalną, į kurį niekaip negaliu įkopti."[51]

Tik pavieniuose laiškuose užsimenama apie siuntinius iš Vakarų.[52] Galimas daiktas, kad dėl šios, o gal ir dėl kitų priežasčių, mirtingumas čia nebuvo toks aukštas kaip Kubanėje. Vis dėlto žinoma, kad 140 000 vokiečių mirė nuo bado.[53] Manoma, kad dar 60 000 Pavolgio vokiečių buvo įkalinti koncentracijos stovyklose.[54]

Žinoma, visi per badmetį išgyvenę vokiečiai 1941 m. bus masiškai deportuojami, ir nors vėliau jie bus reabilituoti, jiems bus uždrausta grįžti į gimtąją žemę.

Pavolgio vokiečiai varomi į tremtį.

Šiame skyriuje nusprendėme remtis citatomis iš Pavolgio vokiečių (apsigyvenusių šiame rajone dar XVIII a.) parašytų laiškų. Tai gali būti vieni tiksliausių istorinių šaltinių, nes juos parašė anuometinių įvykių amžininkai, patys iškentę visas bado baisybes. Jų aprašyti faktai mažai kuo skiriasi nuo to, ką vėliau mums atskleidė bado padarinių liudininkai Ukrainoje ir Kubanėje, arba nuo to, ką po daugelio metų papasakojo per badmetį išgyvenę žmonės.

15 SKYRIUS

Vaikai

Kai nubudau į priešaušrį raudoną,
aš išgirdau, kaip verkia mano sūnūs,
belaisviais tapę prašė kriaukšlio duonos...
„Dieviškoji komedija", Dantė

Visoje SSRS teritorijoje, o ypač Ukrainoje, buvo sunaikinta arba suluošinta ištisa kaimo vaikų karta. Akivaizdu, kad šio fakto reikšmės Sovietų Sąjungos ateičiai negalima pervertinti. Neverta nė sakyti, kad, vertinant humanistiniu požiūriu, vaikų likimas per šią siaubingą katastrofą sukrečia visų labiausiai. Tačiau tiesa ir tai, kad, kalbant apie šalies ateities perspektyvą, tiek ištisos kartos susitraukimas, tiek išlikusiųjų potyriai sukėlė padarinius, kurie jaučiami iki šiol.

Kaip visada būna tokiomis aplinkybėmis, nuotraukos, kuriose matome vaikus ir netgi kūdikius su pagaliukus primenančiomis kojomis ir į kaukoles panašiomis galvomis, skausmingai perveria širdį. Ir šįkart, kitaip nei per 1921 m. badą, nepamatysime nuotraukų, kuriose būtų užfiksuoti gelbėjimo grupių nariai, mėginantys, nepaisydami jokių sunkumų, juos išgelbėti.

Vienas amžininkas rašo apie išgyvenusį berniuką: „Šis nelaimingas vaikas matė tiek daug mirčių ir kančių, jog laikė jas natūralia gyvenimo dalimi... Vaikai visada priima juos supančios aplinkos siaubus kaip savaime suprantamą dalyką."[1]

* * *

Karas su vaikais taip pat buvo nulemtas istorinės būtinybės, o gebėjimas atsispirti „buržuaziniam" sentimentalizmui įgyvendinant partijos sprendimus buvo laikomas ištikimybės komunizmo idealams išbandymu.

Badaujantys Ukrainos valstiečių vaikai (з Архіву Центру досліджень визвольного руху).

1929 m. vienas mokytojams skirtas laikraštis atkreipė dėmesį į tai, „kaip kai kurie draugai, įgalioti užtikrinti grūdų pristatymą, pataria imtis bet kokių priemonių, skatinančių persekioti buožių vaikus mokykloje ir išnaudoti tokį persekiojimą kaip priemonę spausti jų tėvus buožes, piktavališkai slepiančius nuo valstybės grūdus. Vykdant jų nurodymus, būtina sekti, kaip tarp vaikų aštrėja klasinė priešprieša, pradedant nuo mažesniųjų erzinimo ir baigiant peštynėmis tarp vyresniųjų".[2]

Kai rajkomo sekretorius pasakė, kad buožėms būtina palikti tiek grūdų, kad jų pakaktų ir sėjai, ir vaikams išmaitinti, jis susilaukė aštrios kritikos: „Nėra ko galvoti apie badaujančius buožių vaikus; filantropija klasių kovoje – tai blogis."[3] 1932–1933 m. Archangelske skurstantys deportuotų „buožių" vaikai negaudavo priešpiečių ir talonų drabužiams, kuriuos išduodavo kitiems vaikams.[4]

Tokį požiūrį nulėmė savita logika. Ekonominę klasę, pavyzdžiui, buožes, kuriuos režimas buvo pasiryžęs sunaikinti, sudarė ne tik suaugusieji, bet ir vaikai. Be to, Markso idėja, kad ekonomika nulemia sąmonę, buvo taikoma tiesiogiai – pavyzdžiui, išgyvenę buožių vaikai, net ir tie, kurie buvo atskirti nuo šeimos, nešiodavo savo socialinės kilmės žymę tapatybės dokumentuose ir, vadovaujantis tuo pagrindu, iš jų būdavo atimama teisė mokytis ir dirbti, jiems visada grėsė didelis suėmimo pavojus per padidinto budrumo laikotarpius.

Vaikų atsakomybė už tėvų nuodėmes tapo tradicija. Pradedant keturiolikmečio caraičio sušaudymu 1918 m. ir baigiant keturiolikmečio bolševiko Lakobos sūnaus sušaudymu 1937 m., tokias režimo akcijas galima pagrįsti logiškai. XX a. ketvirtajame dešimtmetyje buožių vaikai (kaip ir jų žmonos) dažnai būdavo

nuteisiami pagal straipsnį ČSIR (rus. *Член семьи изменника родины* – „Tėvynės išdaviko šeimos narys") – kaltinimas, kurio neįmanoma paneigti.

Buožių vaikai, jeigu būdavo suimami abu tėvai, dažnai likdavo beglobiais. Kaip viename pedagoginiame leidinyje rašė Lenino našlė Krupskaja: „Mažo vaiko tėvai suimami. Jis vienas klaidžioja gatvėmis ir verkia... Visi jo gaili, tačiau niekas nesiryžta jo įvaikinti, įsileisti į savo namus: vis dėlto jis buožės sūnus... Pasekmės gali būti labai nemalonios."[5] Pati Krupskaja maldavo taip nesielgti. Ji tvirtino, kad klasių kova vyksta tarp suaugusiųjų, tačiau jos balso jau seniai niekas nepaisė.

Tačiau buvo gan daug ir tokių atvejų, kai suaugusieji pasielgdavo daug drąsiau ir padoriau, nei dėl to nuogąstavo Krupskaja. Mes žinome daug atvejų, kai, pavyzdžiui, šeimos, kurios galva buvo likviduotas, o motina tiesiog krisdavo mirtinai pavargusi nuo darbo laukuose, vaiką globoti paimdavo kaimynai.[6] Štai tipiškas gerumo apraiškos pavyzdys: vienas neturtingas Ukrainos valstietis atsisakė stoti į kolūkį, buvo už tai suimtas, sumuštas ir ištremtas, o jo žmona pasikorė daržinėje. Jų mažą berniuką įsivaikino to paties kaimo bevaikė šeima. Berniukas ištisomis dienomis klaidžiodavo po savo ištuštėjusius namus ir tik naktimis, kad pernakvotų ant krosnies, grįždavo pas savo įtėvius. Jis niekada nekalbėjo.[7] Tokių istorijų apie valstiečių įvaikintus „kolektyvizacijos našlaičius" girdėjome ne kartą.

Kartais vyras, pasitelkęs įžvalgumą ir išradingumą, išgelbėdavo šeimą bent jau kuriam laikui. Vienas iš išgyvenusiųjų papasakojo, kaip kartą, grįžęs iš mokyklos (tada jam buvo dešimt metų), jis rado ištuštėjusius ir užrakintus namus. Jo tėvas buvo suimtas, o motiną ir jaunesniuosius vaikus priglaudė neturtingo valstiečio šeima. Kad išgelbėtų vaikus, motina liepė vyresniajam ir dvylikmečiui broliui kur nors pasislėpti. Tėvas vis dėlto pabėgo iš kalėjimo. Jis klajojo po kaimus ir dirbo batsiuviu, imdamas užmokestį produktais, kuriuos prašydavo savo užsakovų siųsti jo šeimai. Jis taip pat sugalvojo užkasti maisto produktus vietinių aktyvistų sklypuose, kur paprastai jų niekas neieškodavo. Berniukams pavyko išsigelbėti nuo bado. Be to, jie žvejodavo, jeigu tik netoliese nebūdavo patrulių, kurie stengdavosi sutrukdyti prasimanyti valstiečiams žuvies, kur tik galėdavo.[8]

Tačiau tokios pagalbos – ar bet kokios pagalbos – dėl objektyvių priežasčių sulaukti pasisekdavo itin retai. Vienas berniukas, kuriam pavyko pabėgti iš tremtinius vežusio traukinio, po kelių mėnesių sugrįžo į gimtąjį viensėdį. Šis buvo apleistas, namo stogas buvo nuplėštas, piktžolės sulig žmogaus ūgiu, sugriautose pirkiose gyveno šeškai.[9]

Kaip jau esame minėję, didelę dalį iš 15–20 % pervežant traukiniais į tremties vietas mirusių žmonių sudarė maži vaikai. Dar daugiau jų mirė tremtyje.[10] Pagal

mūsų turimus duomenis, per 1930 m. kovą, balandį ir gegužę 25 000 vaikų mirė Vologdos cerkvėse[11] – tarpinėse tremtinių gabenimo stotyse, apie kurias kalbėjome 6 skyriuje.

Tų žmonių, kurie buvo tiesiog išvaryti iš savo namų arba kurie bėgo nuo tremties, vaikai gyveno ties gyvenimo ir mirties riba, ir dauguma jų mirdavo. Kaip ir kalbant apie suaugusiuosius, neįmanoma tiksliai nurodyti, kiek vaikų tapo trėmimų aukomis ir kiek jų gyvybių nusinešė badas; tačiau, sprendžiant iš daugybės požymių, badas buvo daug nuožmesnis žudikas.

Kai jis įsisiautėjo 1932 m., Ukrainos valstiečių vaikų gyvenimas buvo išties niūrus. Jie kentė ne tik vis didėjantį alkį, bet ir siaubingą psichologinę įtampą, kuri dažnai sunaikindavo darnius savitarpio santykius, šeimose. Jau citavome Vasilijaus Grosmano pastebėjimą, kad kartais motinos imdavo nekęsti savo vaikų, nors pasitaikydavo ir tokių šeimų, kuriose „meilė buvo nesunaikinama..." Vienoje šeimoje tėvas uždraudė žmonai maitinti vaikus, ir kada jis pamatė kaimyną duodant jo vaikams šiek tiek pieno, jis įskundė jį valdžiai už „produktų slėpimą" (nors ir be jokių rezultatų). Vis dėlto jis mirė, o vaikai išgyveno...[12]

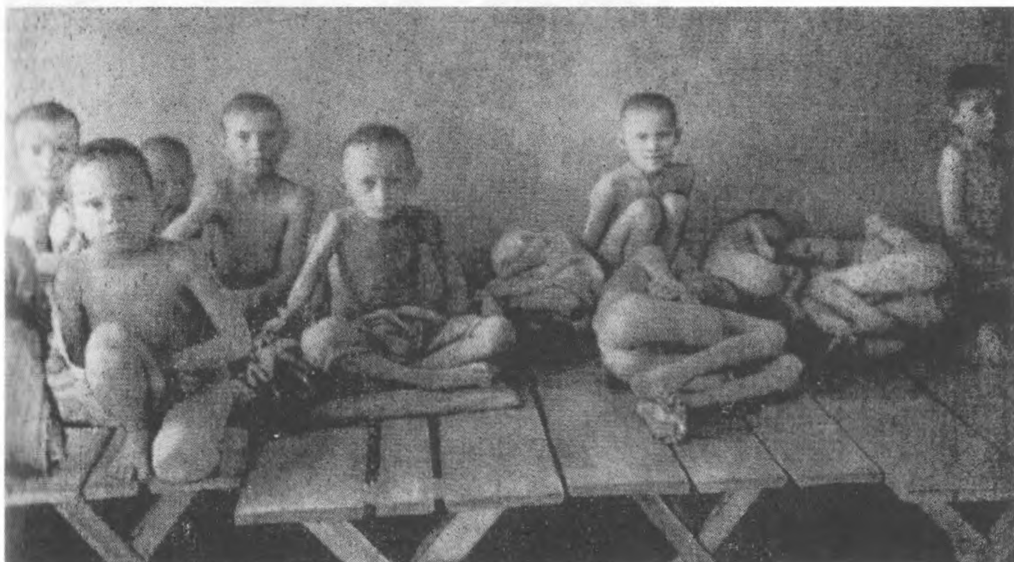
Kartais, kaip jau esame minėję ankstesniame skyriuje, nuo bado pamišę žmonės tapdavo kanibalais, ir mes turime pakankamai žinomų atvejų, kai tėvai suvalgydavo savo vaikus.

Tačiau daugeliu atvejų žmonės tiesiog badaudavo. Kartais tekdavo priimti skaudžius, kraupios situacijos padiktuotus sprendimus. Viena moteris, kai kažkas 1934 m. pagyrė jos trejetą gražių vaikų, atsakė, kad ji turėjusi šešetą, tačiau nusprendusi išgelbėti „trejetą pačių sveikiausių ir protingiausių", o kitiems leidusi numirti ir palaidojusi juos už namo.[13]

Vienas agronomas rašė apie tai, kaip, apeidamas kaimus su kitu partijos darbuotoju, rado tarp dviejų kaimų jauną moterį, kuri buvo mirusi, o jos kūdikis gulėjo jai ant krūtinės ir žindo krūtį. Iš jos paso jis suprato, kad jai 22 metai ir kad ji buvo nuėjusi 13 mylių nuo savo kaimo. Jie atidavė kūdikį – mergaitę – į artimiausius kūdikių namus ir paskui dar ilgai mąstė apie tai, ar šiai mergaitei kas nors kada nors papasakos apie tai, kas nutiko jos motinai.[14]

Artūras Koestleris pro traukinio langą matė badaujančius vaikus, kurie „atrodė kaip embrionai iš stiklainių su spiritu".[15] Kitur jis rašo: „<...> stotyse driekėsi ilgos eilės išmaldos prašinėjančių valstiečių, kurių rankos ir kojos buvo ištinusios, moterys kėlė prie vagono langų siaubingai atrodančius kūdikius su didžiulėmis linguojančiomis galvomis, į pagaliukus panašiomis galūnėmis ir pūpsančiais didžiuliais pilvais..."[16] O juk tai buvo šeimos, kurioms vis dėlto pakako jėgų nusigauti iki geležinkelio linijos.

Tokių pasakojimų apie fizinę vaikų būklę labai daug. Grosmanas pateikia vieną išsamiausių badaujančių vaikų išvaizdos ir jos prastėjimo vis labiau įsigalint

Bado išsekinti vaikai *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

badui apibūdinimų: „O valstiečių vaikai! Ar matei nuotraukas laikraštyje, kuriose vaikai iš vokiečių koncentracijos stovyklų? Jie atrodė lygiai taip pat: jų galvos tarsi sunkūs sviediniai ant plonyčių kaklų, kaip gandrų, o pažvelgus į kojas ir rankas matyti kiekvienas kaulelis, kaip juda sąnariai, ir visas skeletas, aptemptas oda, panašia į pageltusią marlę. O vaikų veidai susenę, iškankinti, tarsi jiems jau būtų po septyniasdešimt metų. O pavasariop jų veidų išvis nebeliko – tai buvo paukščių galvos su snapais arba varlių snukeliai – plonos, plačios lūpos – kiti žiopčioja kaip žuvys, ištrauktos iš vandens. Tai ne žmonių veidai." Jis palygina šių vaikų veidus su žydų vaikų, suvarytų į dujų kameras, veidais ir pastebi: „Tačiau tai buvo sovietiniai vaikai, o tie, kas pasmerkė juos mirčiai, buvo sovietiniai žmonės."[17]

Daugeliu atvejų vaikai tiesiog mirdavo namuose kartu su kitais šeimos nariais. Būdavo ir taip, kad vaikai pergyvendavo tėvus ir nežinodavo, ką jiems toliau daryti. Vienas užsienio žurnalistas pasakojo vienoje trobelėje netoli Charkovo matęs iš visos šeimos išgyvenusius du vaikus: 14 metų mergaitę ir dvejų su puse metų amžiaus jos broliuką. „Jaunėlis ropinėjo ant grindų kaip varlė, o jo varganas mažas kūnelis buvo toks sudarkytas, jog jis mažai kuo priminė žmogų... Šis padaras niekada nebuvo ragavęs nei pieno, nei sviesto, ir tik vieną kartą per visą savo gyvenimą buvo valgęs mėsos. Juoda duona ir bulvės, kurių kartkartėmis jis gaudavo, buvo vienintelis šio kūdikio, praėjusią žiemą ne kartą atsidūrusio ties mirties slenksčiu, maistas." Tądien, kai pas juos lankėsi šis žurnalistas, abu vaikai jau dvi dienas buvo nieko nevalgę.[18] Kiti vaikai tiesiog bastėsi po kaimus nepuoselėdami

jokių ypatingų vilčių: „Šalikelėje tarp Kryživkos ir Budyščos, ant balandūnėmis apžėlusio Budyščevsko tvenkinio kranto birželio pabaigoje buvo aptikti dviejų vaikų kūnai – vienas jų galėjo būti maždaug septynerių, o kitas galbūt dešimties metų amžiaus. Kas galėjo žinoti, kieno tai vaikai? Niekas jų nepasigedo, niekas apie juos neklausinėjo, jie žuvo kaip kačiukai..."[19]

* * *

Atsidūrę beviltiškoje padėtyje, tėvai išsiųsdavo savo vaikus kur akys veda, vildamiesi, kad elgetaudami ir vagiliaudami jie galbūt išgyvens, o likus šeimose jų lauktų garantuota mirtis.

Buvęs raudonasis partizanas ir aktyvistas Čornuchų kaime, Poltavos srityje, įstojo į kolūkį 1930 m. su žmona ir penkiais vaikais ir tapo lojaliu kolūkiečiu. Kai mirtis nuo bado tapo neišvengiama, jis pasiėmė ketvertą savo vaikų (vienas jų buvo mirtinai sumuštas, kai vogė daržoves) ir nusivedė juos pas rajono vadovą prašyti pagalbos, tačiau šis nieko konkretaus pažadėti negalėjo. Tada jis paliko vaikus pas tą patį pareigūną, kuris vėliau juos atidavė į vaikų namus – dvejetas jų netrukus mirė. Po kelių dienų tėvas pasikorė ant medžio šakos šalia rajono tarybos pastato.[20]

Vienas septynerių metų vaikas papasakojo, kad kai numirė jo tėvas, o motina tiek ištino, kad negalėjo pakilti nuo lovos, ji paliepė jam: „Eik ir pats susirask maisto." Vienas aštuonmetis vaikas išėjo iš namų ir pradėjo valkatauti, kai mirė abu jo tėvai; devynerių metų berniukas, kurio motina mirė, pabėgo iš namų išsigandęs keistai besielgiančio tėvo; kitam devynerių metų berniukui motina pati liepė išeiti ir gelbėtis nuo bando mirties: išsiskirdami abu verkė. Vienas aštuonerių metų vaikas, kasdien matydamas gulinčius ir iš bado ištinusius tėvus, pats išėjo iš namų.[21]

Kartais motina išeidavo elgetauti su paskutiniu išlikusiu vaiku. Žinoma daugybė atvejų, kai keliuose ar gatvėse būdavo randami motinų su kūdikiais lavonai. Kartais kūdikis dar būdavo gyvas ir žįsdavo mirusios motinos krūtį.[22] Kai kurios motinos palikdavo mažus vaikus prie svetimų namų durų ar bet kur kitur, tikėdamosis, kad svetimi žmonės jų pasigailės ir išgelbės nuo bado mirties. „Valstietė, apsirengusi kažką panašaus į drabužį, pasiūtą iš sulopytų maišų, pasirodė ant takelio. Ji tempė sugriebusi už suplyšusio paltuko apykaklės trejų ketverių metų vaiką, tarsi temptų sunkų kelioninį krepšį. Motina ištempė vaiką į pagrindinę gatvę ir numetė jį čia tiesiai į purvą... Mažas vaiko veidelis buvo išpurtęs ir pamėlęs. Iš mažytės burnos dribo putos. Jo rankos ir mažas kūnelis buvo sutinę. Tai buvo kažkoks gniutulas, sudarytas iš žmogaus kūno dalių, mirtinai sergančio kūno, kuriame vos ruseno gyvybė. Motina paliko vaiką gulėti

Badaujantys vaikai ieško maisto tarp atliekų (*з Архіву Центру досліджень визвольного руху*).

ant kelio, vildamasi, kad koks nors praeivis jį išgelbės. Mano palydovas iš visų jėgų stengėsi mane pralinksminti. Anot jo, tais metais tokia lemtis ištiko tūkstančius Ukrainos vaikų."[23]

O štai dar vieno liudininko pasakojimas: „Charkove pamačiau gatvės viduryje gulintį berniuką, panašų į skeletą. Kitas berniukas sėdėjo šalia atliekų kibiro ir rankiojo iš jo kiaušinių lukštus... Kai badas įsisiautėjo, tėvai iš kaimo dažnai atvesdavo savo vaikus į miestą ir juos ten palikdavo, tikėdamiesi, kad kas nors jų pasigailės."[24] Dažniausiai jie mirdavo per pirmąsias porą dienų – paprastai jų sveikatos būklė būdavo itin prasta. Vienas toks mirštantis vaikas buvo aptiktas nutekamajame griovyje Charkove. Žmonės pasakojo, kad jo „oda buvo padengta kažkokia nesveika balzgana apnaša, primenančia grybelį".[25]

Vaikų tykojo ir kiti pavojai. Pavyzdžiui, Poltavoje nusikaltėliai buvo įsirengę skerdyklą, kurioje pjaudavo ir mėsinėdavo vaikus; galiausiai juos suėmė GPU (ir tai nebuvo pavienis atvejis: pranešama, kad egzistavo dar dvi panašios skerdyklos).[26]

Likę be tėvų vaikai išgyvendavo tik tuomet, jeigu susiburdavo į gaujas. Taip, pavyzdžiui, Charkovo traktorių gamykloje visus nebaigtus statyti pastatus užėmė beglobiai vaikai. Jie gaudydavo paukščius, ieškodavo tarp atliekų žuvų galvų ar bulvių lupenų, gaudydavo ir virdavo valkataujančias kates ir elgetaudavo.[27]

Kaip teigiama daugelyje šaltinių, geležinkelio stotyse veikusias mažamečių gaujas dažniausiai sudarydavo 12–14 metų paaugliai, o kai kada net 5–6 metų vaikai.[28] Dažniausiai tokios gaujos užsiimdavo smulkiomis vagystėmis. Kiek

anksčiau beglobių berniukų priėmimo centro Leningrade anketos skiltyje apie „chuliganus" – t. y. smulkius viešosios tvarkos pažeidėjus – 75 % apklaustųjų nuo 12 iki 15 metų pateikė tokius būdingus atsakymus:

> „Chuliganas – tai beglobis berniukas, kuris tapo chuliganu paveiktas bado."
> „Chuliganas – tai vagis, kuris pabėgo iš našlaičių prieglaudos."
> „Kartą gyveno šeima, ir jie turėjo sūnų. Kai motina ir tėvas mirė, berniukus neturėjo kur gyventi ir todėl tapo chuliganu."
> „Chuliganais tampama, kai miršta tėvai, o jų vaikai lieka vieni..."
> „Motina ir tėvas mirė, sūnus liko gyvas, jis buvo atiduotas į prieglaudą, tačiau jis pabėgo ir tapo chuliganu."[29]

Ir iš tikrųjų, daugeliui vaikų tai buvo vienintelė prieinama gyvensena.

Tačiau pasitaikydavo ir kitokių likimų: kai kuriems vaikams pasisekdavo surasti tolimus giminaičius, o kitiems, vyresnio amžiaus vaikams, pavykdavo susirasti ir šiokį tokį darbą. Tačiau dauguma jų galiausiai susiliejo su senuoju nusikaltėlių pasauliu („urkomis"), kuris tarpo nuo pat XVII a. pradžios kaip atskira bendruomenė, turinti savitą kultūrą, įstatymus ir netgi dialektą.

Manoma, kad iki XX a. penktojo dešimtmečio šalyje gyveno nuo pusės milijono iki milijono „urkų". „Jaunasis gaivalas", arba paaugliai, kurių asmenybės niekada nebuvo „socializuotos", darbo stovyklose ir kalėjimuose buvo visuotinai laikomi pačiais nuožmiausiais nusikaltėliais, galėjusiais be jokios sąžinės graužaties už mažmožį nužudyti žmogų.

Tačiau kol kas aptariamu metu dauguma vaikų laikėsi pavienėmis grupėmis, kurios kėlė valdžios organams pakankamai didelių problemų.

* * *

Didžiulis našlaičių, „beglobių" srautas užplūdo šalį po 1921–1922 m. bado. Tada pagalbą teikusios organizacijos pranešdavo apie „bėglių gaujas, turėjusias tuziną ar daugiau narių, kurioms vadovaudavo 10–12 metų berniūkštis, labai dažnai su kūdikiu ant rankų".[30] Šiuos faktus pripažindavo ir valdžia. Netgi kai kurie sovietiniai romanistai „beglobių" temą nagrinėdavo savo kūriniuose. Pavyzdžiui, V. Šiškovas romane „Tamsos vaikai" aprašė grupę vaikų, kurie gyveno paupyje po didžiule apleista valtimi. Jie plėšikaudavo, lytiškai santykiaudavo, vartodavo kvaišalus, o galiausiai griebėsi žudymo.

Dabartinėje didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje (trečiasis leidimas) rašoma, kad vaikų, kuriems buvo būtina tiesioginė valstybės pagalba, skaičius 1921 m. siekė nuo 4 iki 6 mln., 1923 m. tokių vaikų buvo nuo 2,5 iki 4 mln. 1921–1922 m. vien

tik Pavolgyje valstybės pagalbos sulaukė 5 mln. žmonių, o 1923 m. – per milijoną. 1921 m. vaikų namuose buvo 940 000 vaikų, 1924 m. – 280 000, 1926 m. – 250 000, o 1927–1928 m. – 159 000; apie vėlesnius metus nepateikiama nei jokių duomenų, nei skaičių, o tik glaustai konstatuojama, kad ši problema buvo iš esmės išspręsta iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio.

Nors enciklopedijoje tvirtinama, kad beglobiai vaikai – trečiojo dešimtmečio reiškinys ir kad vėlesniais metais panašūs reiškiniai nebuvo tiek masiški, kad juos būtų verta fiksuoti literatūroje, vis dėlto išliko daug oficialių ataskaitų, susijusių su nagrinėjamu badmečio laikotarpiu.

Viena iš taktinių gudrybių buvo apkaltini dėl šios problemos buožes. „Tam tikrais sunkumais, susijusiais su aprūpinimu maisto produktais kai kuriuose šalies rajonuose, buvo tyčia pasinaudota siekiant padidinti beglobių vaikų skaičių miestuose. „Siųskite vaikus į miestus, ir tegul valstybė pasirūpina jais prieglaudose..." Vietiniai liaudies švietimo vadovai ne visada ir ne visur suprato, kad tai eilinė buožių gudrybė. Užuot pasipriešinę šiai klastai, kaimo [švietimo] darbuotojai pasidavė gailiaširdiškumui. Jie nusprendė, kad geriausia išeitis – atsikratyti šių vaikų išsiunčiant juos į miestą. O buožės tuo naudojasi. Labai dažnai patys rajonų vykdomieji komitetai ir ypač kaimo tarybos išduodavo vaikams lydimuosius dokumentus ir išsiųsdavo juos į miestuose įsikūrusias vaikų apsaugos įstaigas. Miestas juos priimdavo. Todėl visos vaikų apsaugos įstaigos buvo perpildytos; buvo steigiamos naujos įstaigos, tačiau gatvės našlaičiai ne tik kad niekur nedingo, bet jų dar ir gerokai pagausėjo... Benamystės problema gilėjo, ypač Šiaurės Kaukaze."[31]

1935 m. buvo paskelbta, kad „tiesioginę atsakomybę už vaikų globą patikėjus kaimų taryboms ir kolūkiams <...> pagaliau buvo padarytas galas beglobių ir neaprūpintų vaikų egzistavimui. Ši priemonė pagaliau sukūrė galimybę sustabdyti neaprūpintų vaikų srauto nukreipimą iš kaimų į miestus siekiant juos apgyvendinti prieglaudose".[32] Tuo laikotarpiu oficialūs šaltiniai skelbė, kad 75 % beglobių vaikų buvo kilę iš kaimo vietovių.[33]

Vienas aukštas sovietinis valdininkas tvirtina, kad sėkmingai įgyvendinti industrializacijos ir kolektyvizacijos planai padėjo galutinai išspręsti beglobių vaikų problemą: „Tai vienas pačių svariausių faktų, įrodančių, kad tik socialistinė sistema gali išgelbėti jaunąją kartą nuo bado, skurdo ir benamystės – neišvengiamų buržuazinės visuomenės palydovų."[34]

Tikriausiai šioje vietoje pravartu pateikti dar vieną pastabą apie „pranašesnį" sovietų požiūrį į šiuos našlaičius. Per švietimo komisariato posėdį liaudies komisaro pavaduotojas M. S. Epšteinas „palygino mūsų partijos ir jos vadų rūpinimąsi vaikais su siaubinga vaikų padėtimi kapitalistinėse šalyse. Nuolat mažėjantis mokyklų skaičius, milžiniški benamystės mastai – tai būdingas visų

Beglobiai badaujantys vaikai prieglaudoje *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху)*.

kapitalistinių šalių bruožas. JAV šiuo metu beglobių vaikų ir paauglių skaičius išaugo iki 200 000. Nepilnamečių teismai, nepilnamečių pataisos kolonijos ir prieglaudos luošina vaikus; visos buržuazinių šalių priemonės sukurtos tam, kad beglobiai vaikai būtų „eliminuoti iš regos lauko" sunaikinus juos fiziškai".[35]

Profesorius Robertas K. Takeris vadovavosi teorija, kad sovietinė spauda kaltino savo priešus kaip tik tuo, ką iš tikrųjų darė pati sovietinė vyriausybė. Šią teoriją galima tiesiogiai susieti su pareiškimu oficialiame žurnale, kad Šiaurės Kaukaze, kur benamių vaikų problema buvo ypač aštri, ji buvo „likviduota" per du mėnesius pritaikius tam tikras priemones (kurios vis dėlto nebuvo įvardytos).[36] Kaip matysime vėliau, sprendžiant šią problemą nebuvo apsiribota vien humanitariniais metodais.

* * *

Šalyje veikė „vaikų darbo stovyklos", kitaip tariant, griežtojo režimo kolonijos, kuriose buvo galima formaliai įkalinti vaikus. Kartą, kai buvo suimtas ir deportuotas vienas „buožė", jo namuose ieškoti paslėptų grūdų apsilankiusi aktyvistų brigada pamėgino suimti jo žmoną. Tačiau mažametis jos sūnus, kurio ranka buvo subintuota dėl pūlinio, pamėgino užstoti motiną. Vienas iš brigados narių sudavė jam per skaudančią ranką, ir berniukas prarado sąmonę. Pasinaudojusi kilusia sumaištimi, motina pabėgo ir pasislėpė miške. Tada vietoj jos suėmė sūnų ir po dviejų savaičių nuteisė, apkaltinę brigados viršininko užpuolimu

panaudojant peilį. Nors vienas iš brigados narių teismo pasipiktinimui papasakojo, kaip viskas vyko iš tikrųjų, berniuką vis dėlto nuteisė penkeriems kalėjimo metams „vaikų darbo kolonijoje".[37]

Su tokiu elgesiu susidūrę vaikai nenorėdavo su valdžia bendradarbiauti. Neseniai publikuotame buvusios NKVD vaikų „darbo kolonijos" viršininko pranešime teigiama, kad jaunieji nusikaltėliai atvirai demonstruodavo nepagarbą visai sovietinei sistemai. Kartą per vienas riaušes jie užsibarikadavo kolonijos kontoroje ir šaukė, kad sudegins „tautų kalėjimą", pašiepdami Lenino sugalvotą carizmo apibūdinimą; ir tada jie sudegino visus ten buvusius dokumentus ir asmens bylas.[38]

Tačiau dauguma vaikų pakliūdavo į įprastinius suaugusiųjų kalėjimus ir stovyklas. Vienas kalinys prisimena devynerių metų vaiką, kuris sėdėjo Charkovo kalėjime vienoje kameroje su suaugusiaisiais.[39]

Tačiau ir tie beglobiai vaikai, kurie netapo nusikaltėliais, patirdavo žiaurių represijų. 1933 m. kovą viename iš Poltavos geležinkelio stoties atsarginių kelių buvo pastatytas specialus vagonas, ir į jį ginkluota sargyba suvarė vaikus, kurie būreliais bastėsi po stotį ieškodami maisto. Iš viso į vagoną buvo surinkti 75 vaikai. Juos girdė kavos pakaitalu, pagamintu iš skrudintų grūdų, ir duodavo šiek tiek duonos. Šie vaikai netrukus išmirė, ir juos palaidojo netoliese iškastose duobėse. Vienas geležinkelininkas prisimena: „Ši procedūra tapo tokia įprasta, kad žmonės visiškai nustojo ja domėtis."[40]

Verchnedniprovskyje, dešiniajame Dnipro krante, maždaug 3 000 našlaičių nuo septynerių iki dvylikos metų amžiaus, represuotų arba ištremtų buožių vaikai, buvo laikomi panašiomis sąlygomis ir mirė nuo bado 1933 m. pavasarį ir vasarą.[41]

Vienas botanikos mokytojas rašė apie vaikų mirtingumą, kurį jis stebėjo Kirovohrade. Kadaise Kirovohrade buvo didelis „univermagas" (universalinė parduotuvė), kuris buvo likviduotas, kai šalyje uždraudė privačią prekybą, ir keletas ištuštėjusių jo pastatų buvo paversti vaikų prieglaudomis. Valstiečiai atvesdavo savo vaikus į miestą ir ten palikdavo, kad juos paimtų į šias prieglaudas. Per badmetį prieglaudos buvo tiek perpildytos, jog į jas netilpo naujai atvykę vaikai. Tada juos perkėlė į „vaikų miestelį", kuriame jie galėjo gyventi neva po „atviru dangumi". Jiems neduodavo valgyti, ir jie mirdavo iš bado atokiau nuo žmonių akių, o jų mirties priežastimi dažniausiai nurodydavo nervų sistemos nusilpimą. Šis miestelis buvo aptvertas tvora – aklina siena, kad niekas nematytų, kas jame vyksta, tačiau iš už sienos atsklisdavo „siaubingos, nežmoniškos aimanos, <...> moterys persižegnodavo ir skubiai pasišalindavo iš šios vietos". Kad žmonės nesužinotų tikrojo mirčių masto, lavonus išveždavo sunkvežimiais tik naktimis. Mirusių vaikų kūnai taip dažnai iškrisdavo iš sunkvežimių, kad

Iš bado išsekęs vaikas *(з Архіву Центру досліджень визвольного руху).*

sargai kiekvieną rytą apeidavo savo „teritorijas" dairydamiesi, ar nepamatys kur tysančio vaiko kūno. Laidojimui iškastos duobės būdavo pripildomos veik iki pat kraštų ir jas užversdavo tokiu plonu žemės sluoksniu, kad naktimis šunys ir vilkai iškapstydavo kūnus. Gydytojas Čynčenka manė, kad Kirovohrade tokiomis aplinkybėmis žuvo tūkstančiai vaikų.[42]

Net ir ne greitosiomis įkurti „našlaičių namai" buvo pakankamai nemalonios vietos. Vienas švietimo komisariato valdininkas pasakojo apie savo viešnagę privilegijuotoje vaikų vasaros stovykloje Uljanovkoje. Po sočių pietų prie jo tyliai prisigretino vienas stovyklos darbuotojas ir pasiūlė apsilankyti kitoje „vaikų prieglaudoje" už ketvirčio mylios nuo kaimo. Ten stūksojo didelis iš akmenų sumūrytas klojimas, kuriame ant smėliu pabarstytų grindų prieblandoje tūnojo apie 200 skeletus primenančių purvinų vienmarškinių vaikų nuo dvejų iki dvylikos metų amžiaus. Jie visi verkė ir maldavo duonos. Kai komisariato atstovas paklausė, kas rūpinasi šiais vaikais, jam buvo pašaipiai atšauta: „Partija ir vyriausybė" – kiekvieną rytą buvo rūpinamasi kūnų išvežimu.[43]

Viena sunkios būklės mergaitė, atvežta į Čornuchų vaikų namus, buvo pakrauta į sunkvežimį su lavonais, tačiau masinis kapas dar nebuvo iškastas, todėl ją kartu su kitų vaikų kūnais tiesiog numetė į krūvą. Mergaitei pavyko išsiropšti iš negyvėlių krūvos, ir netrukus ją išgelbėjo ir priglaudė vieno žydų gydytojo žmona. Šis gydytojas, Moisejus Feldmanas, išgelbėjo daugybę badaujančių žmonių, paguldydamas juos į savo ligoninę su kokia nors išgalvota diagnoze ir parūpindamas jiems maisto. Dėl to jam ne kartą teko nukentėti nuo vadovybės.[44]

Kitur vienas dešimtmetis berniukas ir jo šešiametė sesuo, mirus jų tėvams, buvo atvežti į vietinę našlaičių prieglaudą – seną valstiečio trobą su išmuštais langais, kur beveik nebuvo ko valgyti. Prieglaudai vadovavusi slaugė versdavo vyresniuosius vaikus kasti kapinėse kapus ir laidoti mirusius jos gyventojus. Galiausiai berniukui teko palaidoti savo seserį.[45]

Pasakojama, kad kai kurie vaikų namai, įsteigti kaimuose, kuriuose jų auklėtiniai buvo gimę, buvo gan gerai tvarkomi. Tačiau taip pat esama duomenų, kad juose išaugę berniukai pirmieji dezertyruodavo iš sovietų armijos 1941 m.[46]

1930 m. pradžioje, kai įtampa dar nebuvo pasiekusi kulminacijos, vaikų prieglaudos buvo gana apverktinos būklės. Viename pedagoginiame žurnale buvo nuogąstaujama: „Materialiai vaikai yra itin blogai aprūpinti, maitinama prastai, daugelyje vaikų prieglaudų nešvaru, pilna utėlių, nėra nei drausmės, nei kolektyvinio gyvenimo įgūdžių."[47]

Vyriausybės potvarkyje dėl vaikų benamystės likvidavimo, išleistame 1935 m. gegužės 31 d., teigiama:

1. Dauguma našlaičių namų tvarkomi nepatenkinamai tiek ūkio priežiūros, tiek auklėjamuoju požiūriu.
2. Organizuota kova su mažamečių chuliganizmu ir kriminaliniais elementais tarp vaikų ir paauglių yra absoliučiai nepatenkinama, o kai kuriose prieglaudose ji iš viso nevykdoma.
3. Iki šiol nesukurtos sąlygos, kad vaikai, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių atsidūrė gatvėje (tėvų mirtis, pabėgimas iš namų arba iš našlaičių prieglaudos ir kt.), būtų nedelsiant pristatyti į atitinkamas nepilnamečių apsaugos įstaigas arba sugrąžinti tėvams.
4. Tėvai ir globėjai, neprižiūrintys savo vaikų, leidžiantys jiems chuliganiškai elgtis, vagiliauti, ištvirkauti ir valkatauti, nėra reikiamai baudžiami.

Paskutinis šio potvarkio punktas labai tiksliai apibūdina beglobių vaikų gyvenimą.

Šiuo įsaku buvo numatyta steigti našlaičių prieglaudas, pavaldžias švietimo komisariatui, namus, skirtus sergantiems vaikams, pavaldžius sveikatos priežiūros komisariatui, taip pat organizuoti „izoliatorius, darbo kolonijas ir priėmimo stotis", pavaldžias NKVD, organizacijai, kuri dabar perėmė savo žinion visus reikalus, susijusius su nepilnamečių nusikalstamumu.

Beglobiai vaikai, kaip ir pabrėžiama šiame įsake, dažnai bėgdavo iš šių namų dėl juose viešpatavusio žiaurumo.[49] Gorkio vardu pavadinta komuna netoli Charkovo garsėjo „prastu maitinimu ir nuolatiniu muštru".[50] Viename pedagoginiame periodiniame leidinyje pateikiamas aplaidumo „pavyzdys". Jame rašoma apie Nižne Čirsko našlaičių prieglaudą, kurioje vaikai „ištisus mėnesius negaudavo pakenčiamo maisto".[51]

Šiuolaikinis sovietinis romanistas gyveno kartu su kitais beglobiais vaikais apleistame teatro pastate, ir jis pateikia daug faktų apie baisumus našlaičių prieglaudose.[52] Tačiau ir čia pasitaikydavo išimčių. Pavyzdžiui, tas pats romanistas

(V. P. Astafjevas) buvo apgyvendintas našlaičių prieglaudoje Igarkoje, Tolimojoje Šiaurėje. Jo romano „Vagystė" siužetas daugiausia paremtas gausiais autobiografiniais elementais: našlaičių prieglaudos direktorius – padorus, vaikų mylimas žmogus (tačiau jį prispiria bėdos, kai išaiškėja, kad jis – buvęs caro armijos karininkas).

Dauguma našlaičių prieglaudų mažai kuo skyrėsi nuo mažamečiams skirtų kalėjimų, tačiau iš kai kurių šių slaptosios policijos prižiūrimų įstaigų auklėtinių vėliau išaugo garbingi žmonės; kiti neatsispyrė nusikaltėlių pasaulio vilionėms, o dar kitus piktas likimas pavertė medžiaga, puikiai tikusia darbui tame pačiame NKVD. Net ir 1920-ųjų ČK kontroliuojamuose santykinai humaniškuose vaikų namuose taip pat buvo ruošiama pamaina darbui slaptojoje policijoje.[53]

Pasakojama, kad Belovečensko „vaikų kolonijoje" netoli Maikopo (Šiaurės Kaukazas) „pusę joje gyvenusių berniukų, kai šiems sukakdavo šešiolika metų, išsiųsdavo į specialiąsias NKVD mokyklas, kuriose ruošdavo būsimus čekistus". Kandidatus dažnai atrinkdavo iš pačių aršiausių antisocialinių elementų. Vienas žmogus, kurį Baku suėmė NKVD, pasakojo, kad jį tardė buvęs recidyvistas, du kartus pabėgęs su keliais bendrais iš kalėjimo, vėliau nuteistas už valstiečio nužudymą ir cerkvės padegimą.[54]

* * *

Siaubinga likimo ironija: vaikams, kurių tėvus nužudė režimas, buvo tiek sujaukta sąmonė ir iškreipta mąstysena, jog daugelis jų tapo pačiais uoliausiais ir žiauriausiais to paties režimo tarnais.

Manoma, kad daugelis tuometinės valdžios požiūrio į vaikus ir elgesio su jais aspektų, supūdžiusių jų moralę, sukėlė daug baisesnius padarinius nei atviras fizinis kaimo jaunimo naikinimas.

Mums gali būti atgrasu klausytis, kaip komjaunuolis pasakoja apie propagandinį filmą apie buožes, kurie užkasa grūdus, ir apie komjaunuolius, kurie tuos grūdus suranda, o supykę buožės vėliau juos už tai nužudo.[55] Kažin, ar jausime didelį pasitenkinimą klausydamiesi liudininko pasakojimo apie tai, kaip per masines išbadėjusių valstiečių gaudynes Charkove „sotūs partijos aktyvistų vaikai, jaunieji pionieriai, stovėjo susibūrę į grupeles ir skandavo mokykloje mechaniškai išmoktus, kupinus neapykantos šūkius".[56] Antipatiją gali sukelti ir „pionierių draugovė", suėmusi dvi moteris (kurių vienos vyras buvo nužudytas, o kitos – ištremtas) už tai, kad jos paėmė nuo kolūkio lauko kelias kukurūzų burbuoles (jos abi buvo išsiųstos į koncentracijos stovyklą Tolimojoje Šiaurėje).[57] Apskritai kalbant, pionieriai (komunistinė vaikų nuo 10 iki 15 metų amžiaus organizacija) pasižymėjo daugybe panašių žygių. Viename kolūkyje ketvertas

pionierių buvo pagirti už tai, kad pargriovė moterį (buožę) ant žemės ir laikė ją prispaudę tol, kol atskubėjo milicija. Moteris buvo suimta ir nuteista pagal 1932 m. rugpjūčio 7 d. įsaką. „Tai buvo pirmoji kolūkio pionierių pergalė."[58]

Ust Labinsko kolūkyje Kubanėje tuometiniame oficialiame pranešime buvo teigiamai atsiliepta apie tai, kaip „pionierių draugovė pristatė į politinį skyrių išsamų sąrašą žmonių, įtariamų vagystėmis klasiniu pagrindu: „Mes, kolūkio „Put Chleboroba" vaikų stovyklos pionieriai, raportuojame politiniam skyriui, kad toks ir toks tikrai vagia, nes jis yra buožė, ir Razdomnų kaime buvo išbuožinta jo uošvė." Pionierių draugovėje jie išmoko kalbėti klasine kalba".[59]

Vaikai iš tikrųjų buvo mobilizuojami budėti laukuose – Postyševas teigia, kad daugiau kaip pusė milijono vaikų vykdė šią užduotį, iš jų dešimt tūkstančių „kovojo su vagimis", kitaip tariant, su valstiečiais, mėginusiais pasirinkti šiek tiek grūdų.[60] Laikraštyje *Pravda* buvo išspausdinta „Kolūkio pionieriaus daina", kurią sukūrė stalininis rašeiva A. Bezymenskis. Joje buvo tokios eilutės:

Vagis susodinsime į kalėjimą,
Kad išsigąstų priešai.
Saugosime mūsų laukus,
Kad juose sunoktų duona.

Sugaudysime visus slunkius
Ir priversime juos žygiuoti į laukus.
Mes stosime į postus
Ir eisime sargybą.[61]

Kalbant apie paauglius ir jaunuolius nuo 15 metų ir vyresnius, buvo skelbiama, kad „komjaunuoliai aktyviai dalyvavo visose ekonominėse ir politinėse kampanijose ir negailestingai kovojo su buožėmis".[62] Iš tikrųjų, Chruščiovo laikais buvo teigiama, kad, remiantis Stalino požiūriu, „pati svarbiausia komjaunimo ugdymo užduotis – tai būtinybė išaiškinti ir atpažinti priešą, kurį paskui reikėjo pašalinti jėga, taikant ekonominio spaudimo metodus, organizacinę ir politinę izoliaciją, fizinio naikinimo metodus".[63]

Savaime suprantama, kad šis visuotinis jaunimo įtraukimas į žiaurumus ir į išgalvotą klasių kovą piktina daugelį žmonių, nepripratusių prie tokių elgesio normų. Tačiau egzistavo dar vienas, mūsų manymu, itin niekingas reiškinys.

Jau Šachtų procese buvo viešai paskelbta apie sūnų, kuris reikalavo savo tėvui mirties bausmės. Ir kaime vaikai, iškilmingai pasižadėję vykdyti „pionieriškus priesakus", buvo kurstomi veikti prieš tėvus. Labiausiai išgarsėjo ir dažniausiai minimas buvo Pavlikas Morozovas, kurio vardu pavadinti Jaunųjų

Pionierius Pavlikas Morozovas, 1947 m. skulptūra. Jis „demaskavo" savo tėvą, „liaudies priešą", buvusį Gerasimovkos kaimo tarybos pirmininką.

pionierių kultūros rūmai Maskvoje. Keturiolikmetis Morozovas „demaskavo" savo tėvą, buvusį Gerasimovkos kaimo tarybos pirmininką. Kai jo tėvui paskelbė nuosprendį, Pavliką nužudė būrelis valstiečių, prie kurių prisidėjo ir jo dėdė, ir nuo tada jis laikomas kankiniu. Jo gimtajame kaime netgi veikia Pavliko Morozovo muziejus: „Šiame rąstiniame namelyje vyko teismo posėdis, kuriame Pavlikas demaskavo savo tėvą, slėpusį buožes. Čia saugomos relikvijos, kurios brangios kiekvieno Gerasimovkos kaimo gyventojo širdžiai."[64] 1965 m. kaime buvo pastatytas paminklas Pavlikui. Paskutiniame *Didžiosios tarybinės enciklopedijos* leidime rašoma, kad kartu su kitais ryžtingais bendraamžiais (Kolia Miagotinu, Kolia Jakovlevu, Kyčanu Džakylovu) Morozovas buvo įrašytas į pionierių „Garbės knygą".

Apie Morozovą išleista labai daug knygų ir propagandinių brošiūrų, taip pat ir keletas didaktinio pobūdžio romanų, kurių vienas (V. Gubarevo) turi gana dviprasmišką pavadinimą – „Sūnus".

1934 m. gegužę dar vienas jaunasis didvyris, trylikmetis Pronia Kolibinas, įskundė savo motiną, kad ši neva vagianti grūdus, ir šis jo poelgis buvo plačiai išliaupsintas.[65] Kitas pionierius – Sorokinas – užtiko savo tėvą, kai šis kimšo į kišenes grūdus, ir pasiekė, kad jis būtų suimtas.[66]

Sakydamas kalbą per slaptosios policijos dvidešimtųjų metinių iškilmes 1937 m., Mikojanas pagyrė keliolika piliečių, kurie pranešė organams apie savo draugus, ir su ypatingu pasididžiavimu paminėjo keturiolikmetį pionierių Kolią Ščelgovą iš Poriabuškų kaimo Pugačiovo rajone, kuris demaskavo savo tėvą I. I. Ščelgovą: „Pionierius Kolia Ščelgovas supranta, kas jam ir visai sovietinei liaudžiai yra sovietų valdžia. Kada jis pamatė, kad jo tikras tėvas grobsto socialistinę nuosavybę, jis nedelsdamas apie tai pranešė NKVD."[67]

Žinoma, šie vaikai iš tiesų nusipelno pasmerkimo, tačiau dar didesnės paniekos verti tie, kurie paskatino juos taip elgtis. Šiaip ar taip, vieno dingusio

per badmetį berniuko motina man pasakė, kad ji lengviau susitaikytų (ir kad jau susitaikė) su jo fizine mirtimi nei su dvasiniu žlugimu ir virtimu vienu iš tų padarų, nevertų vadintis žmonėmis.

* * *

Fizinis likvidavimas, paprasčiausias nužudymas – tai dar vienas „klausimo išsprendimo" būdas. Kai beglobių vaikų problema vietiniams valdžios organams tapo pernelyg sudėtinga, juos tiesiog pradėjo masiškai žudyti.[68] Įsakas, kuriuo buvo legalizuotas mirties bausmių taikymas vaikams nuo 12 metų amžiaus ir vyresniems, įsigaliojo tik 1935 m. balandžio 7 d. Toks visų bausmės rūšių taikymas dvylikamečiams vaikams įgauna ypatingą prasmę, kai kalbama apie marksizmo interpretavimą partijoje. Juk jeigu ekonomika nulemia sąmonę, tuomet pagrįstai gali kilti prielaida, kad iki dvylikos metų galutinai susiformavęs klasinis sąmoningumas gali būti neišnaikinamas. Tačiau duomenys apie badaujančius vaikus 1933 m. arba apie vaikus, ištremtus 1930 m., neabejotinai rodo, kad, kai paaštrėdavo „klasių kova", gerokai jaunesni vaikai turėdavo daugiau galimybių išlikti. Veikiausiai partija laikė, kad dvylika metų – tai žemutinė riba, nuo kurios galima taikyti griežtas poveikio priemones.

Netgi santykinai ramesnėmis aplinkybėmis NKVD našlaičių prieglaudose, jau prabėgus keleriems metams, valdžios pareigūnai sumanė šią minimalaus amžiaus ribą nuleisti dar žemiau, pavyzdžiui, priversdami gydytojus išduoti pažymas apie du prasikaltusius vienuolikmečius berniukus, kad jie iš tiesų buvo vyresni, nei buvo nurodyta jų metrikuose, ir todėl duomenis apie jų amžių pagrįstai galima laikyti suklastotais.[69]

Vienas vyresnysis OGPU karininkas papasakojo, kad dar 1932 m. buvo išleistas slaptas įsakymas šaudyti į beglobius vaikus, vagiliaujančius iš pravažiuojančių traukinių.[70] Panašios priemonės buvo taikomos ir sveikatos priežiūros sumetimais: pranešama, kad Lebedyno vaikų centre buvo sušaudyti 76 vaikai, apsikrėtę įnosėmis nuo kritusių arklių mėsos.[71]

Akivaizdu, kad nepageidaujamų vaikų būdavo atsikratoma įvairiais nehumaniškais ir žudikiškais būdais, nors dažniausias vaikų įstaigose naudotas būdas – marinimas badu. Taip pat, pavyzdžiui, pranešama, kad kai kada vaikus susodindavo į baržas ir nuskandindavo Dnipre (šis metodas buvo naudojamas ir atsikratant suaugusiųjų).[72] Tačiau dauguma vaikų mirė nuo bado. Turime pakankamai svarių įrodymų, kad žuvo daugybė vaikų, nors tikslaus aukų skaičiaus nustatyti neįmanoma.

Sovietinis „disidentas" ir demografas M. Maksudovas apskaičiavo, kad „ne mažiau kaip trys milijonai vaikų, gimusių tarp 1932 ir 1934 m., mirė nuo bado".[73]

Mirštantis iš bado vaikas.

Tai daugiau, nei per tuos metus mirė naujagimių. Vienas sovietinis mokslininkas Levui Kopelevui pateikė skaičius, pagal kuriuos iš viso nuo bado mirė du su puse milijono kūdikių.[74] Pagal 1970 m. gyventojų surašymą šalyje gyveno 12,4 mln. žmonių, gimusių 1929–1931 m., ir tik 8,4 mln. iš tų, kurie gimė 1932–1933 m. Tačiau natūralaus prieaugio koeficientas nukrito labai nedaug. 1941 m. mokyklose septynmečių moksleivių buvo vienu milijonu mažiau nei vienuolikmečių moksleivių – o juk pastaroji grupė taip pat turėjo smarkiai nukentėti. Be to, kai kalbama apie bado nualintas sritis, ši disproporcija dar labiau padidėja. Kazachstane septynmečių vaikų grupė nesiekė nė dviejų penktadalių vienuolikmečių grupės, kai Moldavijoje (kurios didžioji teritorijos dalis 1930 m. nepriklausė SSRS) septynmečių vaikų grupė net dviem trečdaliais gausumu lenkė vienuolikmečių vaikų grupę.[75]

Jeigu panagrinėsime turimus duomenis iš kelių vietovių, gausime labai panašų demografinį vaizdą.

Remiantis turimais duomenimis, viename kaime „mažų berniukų išgyveno mažiau nei vienas iš dešimties“[76] (maži berniukai įvairiuose šaltiniuose apibūdinami kaip pati pažeidžiamiausia grupė).

Viename iš Poltavos srities rajonų iš bendro mirusiųjų skaičiaus, kuris buvo lygus 7 113, pateikiami tokie mirtingumo rodikliai pagal grupes:[77]

vaikai (iki 18 metų) – 3 549;
vyrai – 2 163;
moterys – 1 401.

Viena mokytoja iš Naujųjų Sanžarų kaimo Poltavos srityje pasakojo, kad iki 1934 m. mokykloje nebeliko mokinių, ir ji neturėjo su kuo dirbti; kita mokytoja teigė, kad iš trisdešimties mokinių jos klasėje liko tik du.[78] O Ukrainos Charkovcų kaime, prasidėjus 1940–1941 m. mokslo metams, visiškai nebuvo pradinių klasių mokinių, nors anksčiau jų kasmet vidutiniškai susirinkdavo po 25.[79]

Galime prieiti prie pagrįstos išvados, kad iš septynių milijonų nuo bado mirusių žmonių maždaug trys milijonai buvo vaikai – daugiausia kūdikiai (16 skyriuje aptarsime visą bado aukų, įskaitant ir suaugusiuosius, sąrašą). Pažymėtina, kad dėl visai suprantamų priežasčių gimstamumas kaimuose buvo registruojamas labai nereguliariai, o per patį bado piką gimstamumas iš viso tapo minimalus, todėl galėjo mirti pakankamai daug naujagimių, kurių gimimas iš viso nebuvo užregistruotas.

Prie trijų (ar daugiau) milijonų vaikų, mirusių 1932–1933 m., reikėtų pridėti ir tuos vaikus, kurie žuvo per išbuožinimo vajų. Jeigu, kaip rodo mūsų apytikriai skaičiavimai, per išbuožinimo operaciją žuvo apie tris milijonus žmonių (į šį skaičių neįtraukėme tų suaugusiųjų, kurie vėliau mirė darbo stovyklose), tuomet turėjo būti ir itin aukštas vaikų mirtingumas, kitaip tariant, prie šio skaičiaus reikia pridėti dar apie milijoną vaikų, kurių dauguma buvo kūdikiai. Galbūt prie šių keturių milijonų masinės vaikžudystės aukų turėtume pridėti ir tuos vaikus, kurių gyvenimas buvo sugriautas ar kitaip sužalotas, tačiau pastarųjų aukų neįmanoma kiekybiškai įvertinti.

Galų gale turime konstatuoti, kad bado likvidavimo priemonės, kurių buvo galima imtis daug anksčiau, buvo pradėtos taikyti tik baigiantis 1933 m. pavasariui. Į mokyklas buvo pradėta tiekti maistą – miltus, kruopas ir taukus, ir vaikams, kurie išgyveno iki gegužės pabaigos, jau nebegrėsė mirtis nuo bado. Tiesa, daugelis jų jau buvo tapę našlaičiais.

16 SKYRIUS

Mirusiųjų sąrašas

Niekas neskaičiavo...
N. Chruščiovas

Niekas oficialiai netyrinėjo 1930–1933 m. kaime siautusio teroro; nebuvo padaryta nė vieno oficialaus pareiškimo apie žmonių nuostolius. Archyvai nepriklausomiems šio klausimo tyrinėtojams buvo užverti. Nepaisant to, susiklostė pakankamai palankios sąlygos, leidžiančios ganėtinai įtikinamai įvertinti per šį etapą žuvusių žmonių skaičių.

Visų pirma panagrinėkime bendrus viso šio įvykių ciklo nuostolius – per „išbuožinimą“ ir per badmetį. Tą padaryti iš principo visai nesunku.

Tereikia atkreipti dėmesį į gyventojų skaičių pagal 1926 m. sovietinį gyventojų surašymą, paimti vėlesnių metų natūralaus prieaugio koeficientą ir palyginti gautus rezultatus su pirmuoju gyventojų surašymu po 1933 metų.

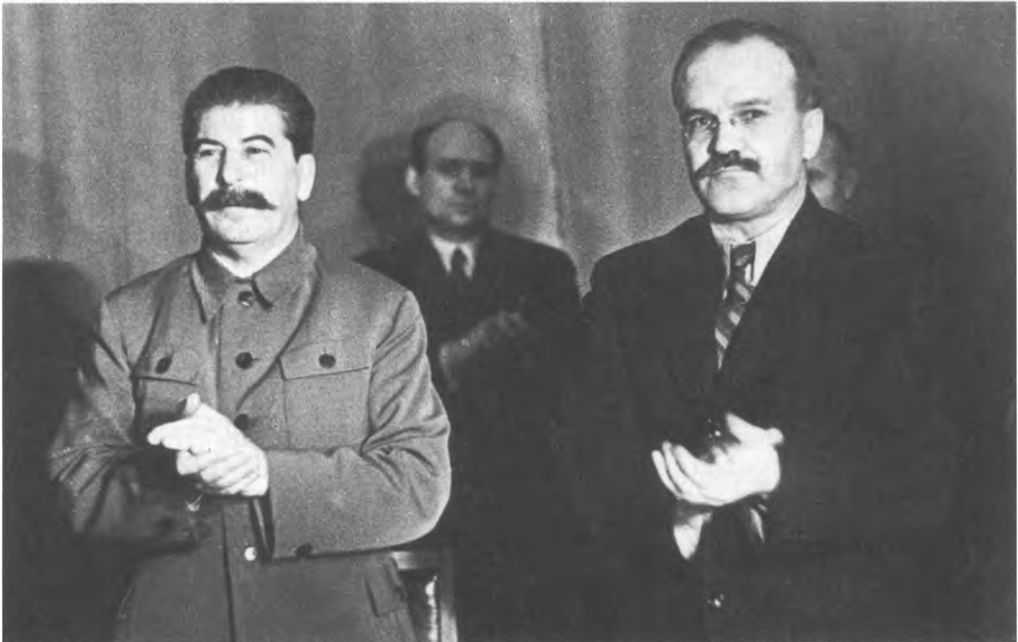
Čia turime pateikti keletą nereikšmingų išlygų. 1926 metų gyventojų surašymas, kaip ir dauguma kitų surašymų, vykdytų gerokai palankesnėmis aplinkybėmis, negali būti absoliučiai tikslūs. Tiek Sovietų Sąjungos, tiek Vakarų mokslininkų skaičiavimai sutampa tuo, kad gyventojų skaičius buvo sumažintas 1,2–1,5 milijono[1] (maždaug 800 000 žmonių tenka Ukrainai). Tai reiškia, kad aukų skaičius turėtų būti padidintas mažiausiai puse milijono. Tačiau oficialiai nustatyto bazinio skaičiaus, pateikto surašyme, nauda yra ta, kad mes savo skaičiavimuose šį skaičių tiesiog (iš įpratimo) ignoruosime. Ir vėl „natūralaus prieaugio koeficientas“ apskaičiuojamas įvairiai, nors ir ganėtinai siaurame diapazone. Iš pirmo žvilgsnio didesnė kliūtis mūsų skaičiavimams yra faktas, kad kito žmonių surašymo, vykusio 1937 metų sausį, rezultatai mums, deja, yra nežinomi. Atrodo, kad preliminarūs rezultatai buvo pateikti valdžios pareigūnams tik apie 1937 metų vasarį. Paskui gyventojų surašymas buvo sustabdytas. Gyventojų surašymo valdybos viršininkas O. A. Kvitkinas buvo suimtas kovo

25 d.[2] Paaiškėjo, kad „šlovingoji sovietinė žvalgyba, vadovaujama stalininio liaudies komisaro N. I. Ježovo, sunaikino išdavikų gyvatyną sovietų statistikos aparate".[3] Išdavikai „buvo iškėlę sau uždavinį iškraipyti tikrąjį gyventojų skaičių" arba (kaip vėliau skelbė *Pravda*) „siekė sumažinti SSRS gyventojų skaičių"[4] – ganėtinai nedoras kaltinimas, nes šį mažinimą atliko toli gražu ne statistikai.

Gyventojų surašymo sustabdymo ir surašinėtojų nutildymo tikslai ganėtinai aiškūs. 170 mln. gyventojų skaičius, keletą metų figūravęs oficialiose kalbose ir ataskaitose, simboliškai įkūnijo pagyrūnišką Molotovo pareiškimą, padarytą 1935 m. sausį, kad „milžiniškas šalies gyventojų skaičiaus augimas įrodo sovietinės sistemos gyvybingumą".[5]

Dar vienas gyventojų surašymas įvyko 1939 m. sausį. Tai vienintelis to laikotarpio surašymas, kurio rezultatai buvo paskelbti, tačiau, atsižvelgiant į anuometines sąlygas, jų negalime laikyti itin patikimais. Vis dėlto būtina pastebėti, kad net ir rimtai vertinant oficialius 1939 m. surašymo rezultatus, pastarieji taip pat rodo didžiulį gyventojų skaičiaus trūkumą, nors ir neatskleidžia tikrosios padėties.

Tačiau bendro nenatūralių mirčių skaičiaus nuo 1926 iki 1937 m. išaiškinimo klausimu lemiamais laikytini 1937 m. surašymo rezultatai, ir būtent į juos (neatsižvelgiant į kitas surašymo smulkmenas) buvo keletą kartą atsižvelgta

Stalinas ir ištikimas jo parankinis V. Molotovas. Pastarasis po baisių šalį krėtusių badmečių gyrėsi, kad „šalies gyventojų skaičius milžiniškai auga".

postalinistinės epochos sovietinių demografų publikacijose. Pagal pačią tiksliausią publikaciją SSRS tuomet gyveno 163 772 000 žmonių,[6] likusiose publikacijose skelbiama, kad 164 mln.[7]

Bendras gyventojų skaičius pagal pačius žemiausius įvertinimus, kuriuos per ankstesnius metus pateikė sovietų statistikai, taip pat atsižvelgiant į dabartinių demografų vertinimus, turėjo siekti apie 177 300 000.

Remiantis dar vienu kiek grubesniu požiūriu, reikėtų paimti 1930 m. sausio 1 d. nustatytą gyventojų skaičių (157 600 000)[8] ir susieti jį su Stalino 1935 metais išsakytu teiginiu, kad „metinis gyventojų prieaugis siekia beveik tris milijonus.[9] Taip gaunamas 178 600 000 skaičius, labai artimas mūsų kitai projekcijai. Antrojo penkmečio plane taip pat buvo numatyta, kad 1938 m. pradžioje gyventojų skaičius sudarys 180,7 mln.[10], o tai taip pat leidžia daryti prielaidą, kad 1937 m. šalyje gyveno 177–178 mln. Ganėtinai keista, kad Chruščiovo laikais Centrinės statistikos valdybai vadovavęs V. N. Starovskis priskiria Valstybinio planavimo komiteto („Gosplan") nustatytą 180,7 mln. skaičių 1937 metams, palygindamas jį su gyventojų skaičiumi, lygiu 164 mln. „netgi po patikslinimo"[11] – frazė, kuri leidžia numanyti labai aukštyn kylančią infliaciją: 5 % „pataisa" reikštų, kad bazinis skaičius jau lygus 156 mln., t. y. skaičius, kurį sovietiniam tyrinėtojui Antonui Antonovui-Ovsejenkai pateikė kiek žemesnio rango pareigūnas.[12] Tačiau, taikydami mums įprastą praktiką kitur, konservatyviai ignoruosime šią „pataisą". Be jos Starovskis nustato 16,7 mln. gyventojų skaičiaus trūkumą. Žinoma, galima aiškinti ir taip, kad šie „Gosplano" pateikti skaičiai tiek pat tikėtini, kiek ir dauguma „Gosplano" pateiktų skaičių apie 1937 m. spalio pradžią, tačiau šiuo atveju trūkumą sudarytų apie 14,3 mln. Tačiau šios knygos pirmajame leidime rėmiausi konservatyviu požiūriu (ir netgi ignoravau aukštesnes sovietinių demografų projekcijas) ir nutariau laikytis nuomonės, kad gyventojų trūkumas buvo ne daugiau kaip 13,5 mln. žmonių.

Tačiau viename iš šaltinių, kuris tada man nebuvo prieinamas, vienas pirmaujančių sovietinių mokslininkų, tyrinėjančių kolektyvizaciją, nurodo, kad gyventojų deficitas 1937 m. yra lygus 15–16 mln. (V. P. Danilov, *Arkheograficheski Ezhegodnik za 1968 god*, Moscow, 1970, p. 249). Mano pateikti mažesni skaičiai bent jau rodo, kad mano požiūris iš tiesų buvo „konservatyvus", ir jis kalba apie blaivų, jausmais neparemtą požiūrį į faktus.

Šis gyventojų deficitas (15–16 mln.) nėra vien tik mirtys. Prie jo turime priskirti ir „negimusiuosius" – gyventojus, kurie negimė dėl tėvų mirties, išsiskyrimo ir kt. Tolesni šio ir panašių demografinės katastrofos laikotarpių tyrimai rodo, kad šie negimę gyventojai gali sudaryti 26–30 % bendro gyventojų deficito, kitaip tariant – 4,5 mln. Atmetus šį skaičių, faktiškai turėsime 11 mln. žmonių, kurie mirė per išbuožinimą ir badą.

(Remiantis kitu požiūriu, laikoma, kad 1938 metais šalyje buvo apie 19 900 000 valstiečių ūkių. 1929 m. jų būta apie 25 900 000. Jeigu kiekvienai valstiečio šeimai priskirsime po 4,2 asmens, tuomet tai reikš, kad 1929 metais būta apie 108 700 000 žmonių, o 1938 metais apie 83 600 000. Atsižvelgiant į tai, kad 24,3 mln. žmonių persikraustė į miestus, šis skaičius turėtų sudaryti apie 105 mln., o trūkumas – apie 21 mln. žmonių. Atsižvelgiant į laikotarpį ir į negimusiuosius, turėsime per 13 mln. mirusiųjų.)

Prie šių 11 su viršum milijonų turime pridėti tuos valstiečius, kurie jau buvo nuteisti ir mirė darbo stovyklose po 1937 m. sausio, kitaip tariant, tuos valstiečius, kurie buvo suimti per valstietijos puolimą 1930–1933 m. ir kurie neišgyveno įkalinimo bausmės atlikimo vietose (tačiau į šį skaičių *neįtrauksime* tų valstiečių, kurie buvo suimti per totalinį 1937–1938 m. terorą). Šie valstiečiai (kaip matyti iš vėlesnių mūsų apskaičiavimų) prideda dar 3,5 mln. žmonių, ir tada bendras valstiečių aukų skaičius per išbuožinimo vajų ir badmetį siekia apie 14,5 mln. žmonių.

* * *

Toliau mes turime apsvarstyti, kokia šio siaubingo bendro skaičiaus dalis tenka išbuožinimui, o kokia – badui. Čia susiduriama su tam tikra painiava.

Demografai mano, kad bendras teroro aukų skaičius kaime gali būti padalytas į dvi lygias dalis – iš 14 su trupučiu milijonų mirčių 7 milijonai su trupučiu tenka išbuožinimui ir 7 milijonai su trupučiu – badui. Tačiau mes nusprendėme šią prielaidą patikrinti kiek detaliau.

Iš 14,5 mln. daugiau nei 3,5 mln. sudaro kaliniai, mirę darbo stovyklose po 1937 m., tačiau dauguma jų buvo nuteisti dar iki 1933 m. gegužės įsako, nors šis skaičius apėmė ir didelę dalį žmonių iš nualintų Ukrainos ir Kubanės kaimų per bado laikotarpį. Tačiau pastarieji žmonės nėra tiesioginės bado aukos, ir, norėdami nustatyti aukų nuo bado skaičių, turime grįžti prie 11 mln. mirusiųjų iki 1937 m. ir pamėginti padalyti šį skaičių tarp deportacijų ir bado aukų.

Galime pradėti nuo bado aukų – ir čia pradėsime nuo Ukrainos gyventojų skaičiaus deficito. (Kaip jau esame minėję, šis skaičius neapima visų bado aukų, tačiau neoficialūs vertinimai rodo, kad apie 80 % mirčių tenka arba Ukrainai, arba ukrainiečių apgyvendintiems Šiaurės Kaukazo rajonams.) Kad nustatytume ukrainiečių demografinį deficitą, iš pradžių atkreipsime dėmesį į sufalsifikuotą 1939 m. gyventojų surašymą, nes, kaip jau minėjome, jokių skaičių pagal tautybę – tik bendrasis gyventojų skaičius ir nieko daugiau – nebuvo publikuota net ir remiantis tikru 1937 m. gyventojų surašymu, kuriuo iki šiol ir naudojomės.

Holodomoras Ukrainoje – ne pirmas bolševikų veiklos sąlygotas badmetis. Nuotraukoje – 1921 m. bado Samaros gubernijoje aukos.

Oficialus gyventojų skaičius SSRS pagal 1939 m. sausio „surašymą" – 170 467 186. Vakarų demografiniai tyrimai rodo, kad realus gyventojų skaičius galėjo būti apie 167,2 mln. (Net ir šis paskutinis skaičius rodo staigų pagerėjimą nuo 1937 m., neskaitant tų 2–3 milijonų, kurie, kaip apskaičiavome, žuvo koncentracijos stovyklose arba buvo sušaudyti 1937–1938 m. Šį pagerėjimą galima paaiškinti tiek natūraliais, tiek ir juridiniais faktoriais: gimstamumo padidėjimas po katastrofų ar badmečių – natūralus reiškinys; gerokai padažnėja badmečiu suretėjusių lytinių santykių ir padidėja apvaisinimo galimybė. Be to, 1936 m. buvo oficialiai uždrausti abortai ir liautasi prekiauti kontraceptinėmis priemonėmis; taip pat buvo imtasi kitų priemonių.)

Iš oficialaus bendro gyventojų surašymo skaičiaus, lygaus 170 467 186, ukrainiečiams tenka 28 070 404 (pagal 1926 m. surašymą jiems teko 31 194 976). Nėra jokio būdo, kaip patikrinti, kaip šie papildomi 3,4 mln. yra pasiskirstę 170,5 mln. skaičiuje, ir yra įprasta laikyti, kad kiekviena tautinė grupė buvo proporcingai padidinta (nors geresnė faktų nuslėpimo taktika galėjo padiktuoti ir sąmoningą didesnio skaičiaus prirašymą Ukrainai dėl jos ypač žemų demografinių rodiklių).

Atmetus perdėtus skaičius, tikrasis Ukrainos gyventojų skaičius 1939 m. turėjo būti apie 27 540 000. Tačiau 1926 m. nustatyti 31,2 mln. turėjo išaugti 1939 m. iki maždaug 38 mln. Deficitas šiuo atveju yra apie 10,5 mln. Jeigu negimusių vaikų daliai priskirsime 1,5 mln., iki 1939 m. gausime 9 mln. ukrainiečių deficitą.

Tačiau šis 9 mln. deficitas – ne vien mirtingumo rezultatas. Iki 1939 m. ukrainiečiai, gyvenantys už Ukrainos ribų, buvo labai stipriai spaudžiami registruotis kaip rusai – ir didelė ukrainiečių dalis, pasidavusi spaudimui, perėjo į kitą tautinę grupę. Vienas sovietinis demografas pripažįsta, kad per laikotarpį tarp dviejų surašymų (1926–1939 m.) „žemą ukrainiečių skaičiaus augimo tempą (!) galima paaiškinti sumažėjusiu natūraliu prieaugiu dėl blogo derliaus Ukrainoje 1932 m.", tačiau priduria, kad „žmonės, anksčiau save laikę ukrainiečiais, 1939 m. pasiskelbė rusais".[13] Mes, pavyzdžiui, buvome informuoti, kad žmonės su padirbtais dokumentais dažnai pasikeisdavo tautybę, nes ukrainiečiai milicijai visada atrodydavo įtartini.[14]

Tačiau visi šie teiginiai buvo labiau aktualūs tiems ukrainiečiams, kurie gyveno ne Ukrainoje, o kitose SSRS srityse. Tokių ukrainiečių 1926 m. buvo 8 536 000, iš jų 1 412 000 gyveno Kubanėje. Pranešama, kad Kubanės kazokų likučiai buvo perregistruoti kaip rusai, tačiau jų skaičius, lyginant su 1926 m., buvo gerokai sumažėjęs. Atrodo, kad kitose vietovėse ukrainiečių virsmas rusais buvo susijęs su spaudimu pavieniams asmenims ir gerokai užsitęsė – netgi pagal 1959 m. gyventojų surašymą SSRS už Ukrainos ribų gyveno per 5 mln. ukrainiečių. Jeigu laikysime, kad ukrainiečių, pasiskelbusių rusais, skaičius yra lygus 2,5 mln., tuomet iš 9 mln. atimsime 2,5 mln. ir gausime mirusiųjų skaičių, lygų 6,5 mln.

Jeigu iš šio skaičiaus atimsime 500 000 ukrainiečių, žuvusių per išbuožinimo vajų 1929–1930 m., gausime 6 mln. nuo bado mirusių žmonių.

Šį skaičių reikia padalinti į dvi dalis – 5 mln. žmonių, mirusių pačioje Ukrainoje, ir 1 mln. žmonių, mirusių nuo bado Šiaurės Kaukaze. Gali būti, kad per šį laikotarpį žuvusių neukrainiečių skaičius neviršija 1 mln. Vadinasi, bendras mirusiųjų nuo bado skaičius apytikriai lygus 7 mln., iš kurių 3 mln. vaikų. Kaip jau minėta, tai gana konservatyvūs skaičiai.

Vaikai iš bado išsipūtusiais pilvais.

* * *

Dar vienas būdas apskaičiuoti bado arba jo paties baisiausio periodo aukų skaičių – įvertinti skirtumą tarp Centrinės statistikos valdybos apskaičiuoto gyventojų skaičiaus iki 1937 m. surašymo ir faktinio šio gyventojų surašymo skaičiaus. Prognozuojamas skaičius buvo 168,9 mln.;[15] faktinis skaičius – 163 772 000 – kaip tik penkių milijonų su trupučiu skirtumas. Manoma, kad šis skaičius susijęs su mirčių Ukrainoje neįregistravimu po 1932 m. spalio pabaigos, o tai reiškia, kad prognozuotojai šiuo skaičiumi nedisponavo; ir šis skaičius derinasi su kitais skaičiais, kuriuos gavome nustatinėdami bendrą mirusiųjų nuo bado skaičių.

Turime ir mažiau tiesioginių mirusių nuo bado žmonių skaičiaus nustatymo būdų, paremtų, pavyzdžiui, iš oficialių šaltinių nutekančia informacija.

Vienas Rusijoje gimęs JAV pilietis, iki revoliucijos pažinojęs Skrypnyką, susitiko su juo ir dar su keliais Ukrainos lyderiais 1933 m. Skrypnykas pasakė jam, kad badas nusinešė „mažiausiai" aštuonis milijonus žmonių Ukrainoje ir Šiaurės Kaukaze.[16] Ukrainos GPU viršininkas Balickis jam taip pat pasakė, kad žuvo 8–9 mln. žmonių; Balickis dar pridūrė, kad šis skaičius buvo pateiktas Stalinui, tiesa, tik kaip apytikslis.[17] Kitas saugumo karininkas rašo, kad galbūt ankstyvesniajame etape GPU pateikė Stalinui 3,3–3,5 mln. mirusiųjų nuo bado skaičių.[18] Vienam užsienio komunistui buvo nurodyta, kad SSRS iš viso per badmetį mirė 10 mln. žmonių.[19]

Kitas užsienietis, dirbęs vienoje iš Charkovo gamyklų, kai iki badmečio pabaigos dar buvo toli, iš vietinių pareigūnų sužinojo, kad Petrovskis mano, jog mirusiųjų nuo bado skaičius „kol kas" siekia 5 mln.[20]

1933 m. rugsėjį Volteris Diurantis pasakė Didžiosios Britanijos ambasadoje, kad „Šiaurės Kaukazo ir Žemutinio Pavolgio gyventojų skaičius sumažėjo praėjusiais metais trimis milijonais, o Ukrainos gyventojų skaičius sumažėjo keturiais–penkiais milijonais" ir kad bendras bado aukų skaičius, lygus dešimčiai milijonų, jam atrodo „gana tikėtinas". Protinga manyti, kad Diurantis pateikė duomenis, gautus iš niekada nepublikuotų šaltinių, kuriuos vienam jo kolegai pateikė kažkoks aukštas sovietinis pareigūnas, arba jis tiesiog rado juos oficialiuose šaltiniuose, kuriais tuo metu disponavo valdžios pareigūnai.

Vienas JAV komunistas, dirbęs Charkove, apskaičiavo, kad vien tik nuo bado turėjo žūti 4,5 mln. žmonių ir dar keli milijonai nuo prastos mitybos sukeltų ligų.[21] Kitam amerikiečiui vienas aukštas Ukrainos valdininkas papasakojo, kad 1933 m. nuo bado mirė 6 mln. žmonių.[22] Ukrainoje gimęs Kanados komunistas, kuris mokėsi Ukrainos centro komiteto aukštojoje partinėje mokykloje, sužinojo, kad slaptame pranešime, kuris buvo perduotas Ukrainos centro komitetui, buvo nurodyta, kad nuo bado mirė 10 000 000 žmonių.[23]

Pagal pranešimus iš kitų sričių matyti, kad nuostoliai Vidurinio Pavolgio, Žemutinio Pavolgio ir Dono rajonuose buvo proporcingai tiek pat dideli kaip ir Ukrainoje. Čeliabinsko traktorių gamyklos direktorius Lovinas papasakojo užsienio korespondentui, kad Urale, Rytų Sibire ir Užvolgyje žuvo per vieną milijoną žmonių.[24]

Pažymėtina, kad šie duomenys ne visada gali būti lyginami tarpusavyje, nes ne visada aišku, kada nurodomas bendras aukų skaičius vien tik Ukrainoje, kuriuos metus pateikti skaičiai aprėpia ir ar į aukų skaičių buvo įtraukti žmonės, mirę nuo bado sukeltų ligų.

Kad ir kaip būtų, netgi oficialiose slaptose ataskaitose kartais nurodomi skaičiai, kurie skiriasi keliais milijonais. Mes taip pat nemanome, kad įmanoma gauti tikslius arba bent jau apytikslius skaičius (tai savo ataskaitoje pripažįsta ir Balickis). Kaip teigė Leonidas Pliuščas, „partijos nariai pateikia skaičius, lygius penkiems ar šešiems milijonams <...>, o kiti kalba apie dešimt milijonų aukų. Tikslus skaičius veikiausiai yra kažkur per vidurį".[25]

* * *

Jeigu dėl mūsų nustatyto apytikrio 11 mln. pirmalaikių mirčių skaičiaus per 1926–1937 m. galime būti tikri, tuomet apytikrę šio skaičiaus dalį, lygią 7 mln. ir tenkančią mirtims nuo bado, reikėtų apibūdinti kaip pagrįstą arba tikėtiną. Jeigu šis skaičius yra teisingas, tuomet apie 4 mln. mirčių tenka išbuožinimo vajui ir kolektyvizacijai (arba visoms mirtims iki 1937 m.).

Šie 4 mln. aprėpia ir mirusiuosius per kazachų tautos tragediją. Kazachstane gyventojų nuostoliai tarp 1926 ir 1937 m. surašymų (net ir priimant pastarojo surašymo skaičius) sudarė skirtumą tarp 3 968 300 ir 3 100 900, t. y. buvo lygūs 867 400. 1939 m. surašymo skaičių koregavimas tautinės sudėties vidurkiu (tą patį koregavimą pritaikėme ir ukrainiečiams) duoda rezultatą, lygų 948 000. Tačiau nuo 1926 m. iki 1939 m. gyventojų skaičius turėjo išaugti iki 4 598 000 (darant labai atsargią prielaidą, kad didžiojoje SSRS dalyje vidutinis gyventojų skaičiaus augimo tempas siekė 15,7 %. Iš tikrųjų, kitose sovietinėse musulmoniškose respublikose gyventojų augimo tempai buvo daug didesni). Tai reiškia, kad gyventojų skaičius turėjo būti 1,5 mln. didesnis, nei buvo. Jeigu tarsime, kad 300 000 tenka negimusiems vaikams ir 200 000 – sėkmingai emigracijai iš sričių greta Sinkiango, gausime, kad kazachų mirtingumas buvo lygus 1 milijonui. Taip gavome 3 mln. gyventojų nuostolį nuo 1926 iki 1937 m., priskirtiną buožių deportacijai. Jau aptarėme deportuotųjų skaičius ir pranešimuose nurodytą mirtingumą. 3 mln. – tai skaičius, kuris derinasi su mūsų apskaičiavimais (jeigu tarsime, kad 30 % deportuotųjų mirė, gausime, kad buvo deportuota 9 mln., o jeigu tarsime, kad mirė 25 %, tuomet bendras deportuotųjų skaičius sieks 12 mln.).

Pagal vieną apytikriais duomenimis pagrįstą šaltinį,[26] iki 1935 m. išmirė trečdalis iš 11 mln. deportuotų asmenų; trečdalis jų gyveno „specialiose gyvenvietėse“, o dar trečdalis kalėjo priverstinio darbo stovyklose. Pagal turimus duomenis, 1935 m. bendras įkalintųjų priverstinio darbo stovyklose skaičius siekė apie 5 mln. žmonių,[27] ir iki pat masinių tarnautojų ir partijos veikėjų suėmimų 1936–1938 m. didžiąją jų daugumą (70–80 %) sudarė valstiečiai.[28]

Didžioji dalis iš apytikriai 4 mln. valstiečių, kalėjusių priverstinio darbo stovyklose 1935 m., veikiausiai išgyveno iki 1937 arba 1938 m., tačiau labai tikėtina, kad iki paleidimo jų išgyveno ne daugiau kaip 10 %. Todėl, kaip jau esame minėję, turime pridėti dar 3,5 mln. mirusiųjų minimumą prie žuvusių valstiečių skaičiaus.

* * *

Visos mūsų išvados yra pagrįstos arba tiksliais ir tvirtais skaičiais, arba gerai pasvertomis atsargiomis prielaidomis. Todėl išvada, kad ne mažiau kaip 14 mln. su viršum valstiečių žuvo dėl įvykių, aprašytų šioje knygoje, tikrai nėra perdėta. Bet kokiu atveju 11 mln. su viršum mirusiųjų skaičius, kurį atspindi 1937 m. gyventojų surašymas, tikrai neturėtų būti rimtų pataisų objektu. Bado aukų skaičiai, tiek atskirai paimti, tiek atitinkantys gyventojų surašymo metu užfiksuotą stygių, atrodo ganėtinai pagrįsti ir priimtini – lygiai taip pat, kaip ir mirtingumo skaičiai, susiję su išbuožinimu.

Kodėl negalime pateikti tikslesnių skaičių, skaitytojui akivaizdu. Savo memuaruose Chruščiovas rašė: „Negaliu pateikti tikslaus skaičiaus, nes niekas neskaičiavo. Žinojome viena – žmonės mirdavo masiškai.“[29]

Pažymėtina, kad galvijų kritimo statistika (nors ir nepatikima) buvo skelbiama, o žmonių mirtingumo statistika niekada nebūdavo skelbiama. Todėl turime tam tikrų duomenų apie tai, kas vyko per pastaruosius penkiasdešimt metų su galvijais, tačiau neturime patikimos informacijos apie tai, kas vyko su žmonių gyvenimais. Daugybę kartų publikuotoje kalboje, pasakytoje po kelerių metų, Stalinas pabrėžė, kad žmonėms reikia skirti daugiau dėmesio, ir papasakojo, kas neva įvyko jam pačiam, kai jis buvo ištremtas į Sibirą: kartą, brisdamas per upės brastą kartu su valstiečiais, jis pastebėjo, kad pastarieji iš visų jėgų mėgino išsaugoti arklius, tačiau beveik nesijaudino, kad galėjo nuskęsti šalia esantys žmonės. Stalinas pasmerkė tokį jų elgesį. Netgi Stalinui, kurio žodžiai retai kada atskleisdavo jo tikrąjį požiūrį, tai buvo – ir ypač tuo metu – visiškas tiesos iškreipimas. Kaip tik jam ir jo pasekėjams žmogaus gyvenimas užėmė pačią žemiausią padalą vertybių skalėje.

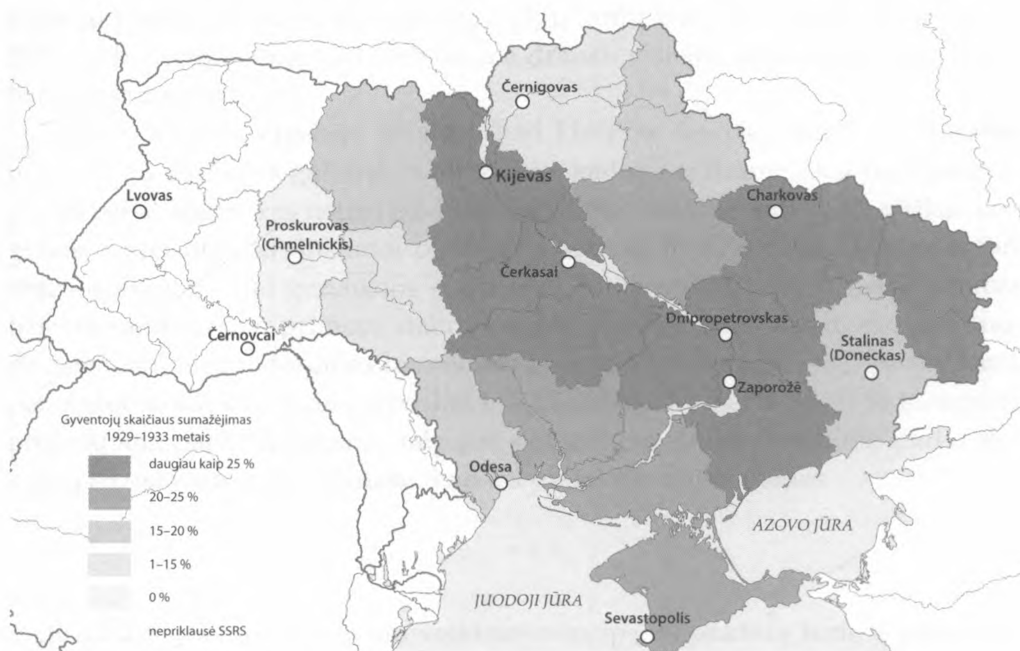
Dabar galime pateikti apibendrintus apytikriai apskaičiuotus gyventojų nuostolius:

1930–1937 m. žuvę valstiečiai:		11 mln.
Suimti per šį laikotarpį valstiečiai, kurie mirė vėliau:		3,5 mln.
Iš viso:		14,5 mln.

Iš jų:

Žuvo per išbuožinimo vajų:		6,5 mln.
Žuvo per Kazachstano katastrofą:		1 mln.
Mirė per 1932–1933 m. badą Ukrainoje:		5 mln.
Šiaurės Kaukaze:	1 mln.	7 mln.
Kitur:		1 mln.

Kaip jau minėjome, šiuos didžiulius skaičius galima palyginti nebent su didžiaisiais mūsų laikų karais. Norėdami kalbėti apie genocidą vien tik ukrainiečių atžvilgiu, turime priminti, kad šie 5 mln. aukų sudaro 18,8 % Ukrainos gyventojų (apie ketvirtadalį jos kaimo gyventojų). Pirmajame pasauliniame kare žuvo mažiau nei po 1 % jame dalyvavusių šalių gyventojų. Viename Ukrainos

Teroras badu – Holodomoro nuostolių Ukrainoje žemėlapis.

kaime (Podolės Pysariovkoje), kuriame gyveno 800 žmonių, per badą mirė 150 žmonių. Vienas vietinis valstietis ironiškai pastebėjo, kad per Pirmąjį pasaulinį karą žuvo tik septyni šio kaimo gyventojai.[30]

Mūsų šioje knygoje aprašytuose įvykiuose „nukentėjėliais" arba, pritaikius karo terminiją, „lengvai sužeistaisiais" laikytini visi šalies gyventojai. Šiame skyriuje siekėme atskleisti kiek įmanoma tiksliau tikrąjį gyventojų mirtingumą. Tačiau negalime nė akimirkai pamiršti siaubingų bado padarinių, nuo kurių kentėjo ir dar ilgai kentės ne tik pavieniai žmonės, bet ir ištisos tautos.

Pridursime, kad išlikusiųjų po bado žmonių jau laukė nauja teroro banga, kuri nusineš nė kiek ne mažiau gyvybių, kaip ir mūsų jau aptarti įvykiai.

Dar kartą primenu: pateikėme apdairiai sumažintus skaičius ir manome, kad jie tikrai neiškraipo tiesos. Ir jeigu negalime jų dar labiau patikslinti, tai tik dėl to, kad mums to neleidžia sovietinis režimas. Pažymėtina, kad negalima visko suversti Stalino mėginimams nuslėpti tikruosius faktus ketvirtajame dešimtmetyje.

Mes dėkingi doriems ir drąsiems sovietiniams mokslininkams bei rašytojams už mums suteiktą naudingą informaciją, tačiau net ir šiandien Maskva neleidžia laisvai tyrinėti siaubingų anuometinių įvykių. Tai tik įrodo, kad dabartinis režimas vis dar išlieka bendrininku, taip pat ir įpėdiniu tų nuožmių veikėjų, kurie prieš penkiasdešimt metų pasmerkė bado mirčiai milijonus nekaltų žmonių.

17 SKYRIUS

Atgarsiai Vakaruose

Nutilk mirtie, kad man nebūtų gėda.
Dž. Meisfyldas

Stalino operacijų prieš valstietiją svarbiausias elementas, anot Pasternako, buvo „nežmoniška melo galia". Apgaulė įgavo milžinišką mastą. Buvo imtasi visų įmanomų priemonių, kad Vakarai patikėtų, jog niekas šalyje nebadauja, o dar vėliau, kad jokio tikro bado išvis niekada nebuvo.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad šis sumanymas yra neįvykdomas. Pakankamai daug teisingų pranešimų pasiekė Vakarų Europą ir Ameriką – kai kuriuos jų pateikė patikimi tuometinių įvykių liudininkai iš Vakarų. (Bent jau iki 1932 m. buvo manoma, kad nėra būtina drausti visiems užsieniečiams lankytis bado apimtose srityse.)

Tačiau Stalinas sugebėjo įžvelgti, kad Hitlerio išpuoselėtame „didžiajame mele" slypi didžiulės galimybės. Jis žinojo, kad net ir tuomet, kai tiesa lengvai pasiekiama, apgavikas neturi pasiduoti. Stalinas suprato, kad kategoriškas neigimas, suderintas su tinkamai parinkta akiplėšiško melo doze, įleista į informacijos srautą, – tai geriausios priemonės mulkinti pasyvią ir neinformuotą užsienio auditoriją ir primesti stalininę įvykių versiją tiems, kas mielai pasiduoda apgaulei. Šios pasaulinės nuomonės poveikio priemonės buvo pirmą kartą panaudotos, kai kilo badas, o paskui ir kitais atvejais – per 1936–1938 m. teismo procesų kampaniją Maskvoje, taip pat siekiant paneigti priverstinio darbo stovyklų egzistavimą ir kt. Panašu, kad jos pasiekė ir mūsų dienas.

* * *

Prieš aptardami šių schemų veikimo principą, iš pradžių turime pripažinti vieną tvirtą faktą: iš tikrųjų Vakaruose tiesa buvo plačiai prieinama.

Nepaisant nieko, išsamūs arba ganėtinai kompetentingi straipsniai pasirodydavo *Manchester Guardian* ir *Daily Telegraph, Le Martin* ir *Le Figaro, Neue Zuericher Zeitung* ir *Gazette de Lausanne,* Italijos *La Stampa,* Austrijos *Reichpost* ir daugelyje kitų Vakarų laikraščių. Jungtinėse Amerikos Valstijose daugelis populiarių laikraščių skelbdavo labai išsamius tuometinių įvykių liudininkų pranešimus, pavyzdžiui, JAV gyvenančių ukrainiečių bei kitų šalies svečių (tačiau šie pasakojimai dažnai būdavo vertinami kritiškai, nes juos skelbdavo „dešiniojo sparno" žurnalai). *Christian Science Monitor, New York Herald Tribune* (ir Niujorko žydų *Forwaerts*) plačiai nušvietė čia aprašomus įvykius. Savo knygoje daug kartų citavome jų pranešimus.

Tačiau būtina atsižvelgti ir į tai, kad daugeliu atvejų SSRS akredituoti žurnalistai nebūtų galėję išsaugoti savo vizų, jeigu būtų rašę apie tikrus įvykius. Todėl labai dažnai jie būdavo priversti – arba tiesiog patys buvo linkę – eiti į kompromisus. Tik visam laikui išvykę iš šalies tokie žmonės kaip Čemberlenas ir Lajonsas ryždavosi papasakoti apie viską, kas ten iš tikrųjų vyko. Be to, jų siunčiami pranešimai būdavo cenzūruojami, nors Mageridžas sugebėjo slapta su diplomatiniu Didžiosios Britanijos siuntiniu persiųsti į Vakarus kelis straipsnius.

Kurį laiką tiesioginiai pranešimai iš įvykių vietų buvo siunčiami diplomatiniu paštu, kaip tą darė Mageridžas; kartais apie įvykius būdavo galima sužinoti iš neišsamių, tačiau gana informatyvių cenzūruotų pranešimų; taip pat informacijos suteikdavo SSRS svečiai, gerai mokėję rusų arba ukrainiečių kalbas, prasiskverbę į bado nualintas sritis – kai kurie jų buvo ten dirbę užsienio komunistai arba užsienio piliečiai, turėję giminių kaime, arba tiesiog atsitiktiniai ekscentriški vakariečiai, linkę ieškoti tiesos ir ją skelbti.

Vienas iš pastarųjų buvo Garetas Džonsas, buvęs Loido-Džordžo sekretorius, Rusijos ir jos istorijos tyrinėtojas. Jis nuvyko į Ukrainą iš Maskvos, kaip ir Mageridžas, niekam iš anksto apie tai nepranešęs. Jis keliavo pėsčiomis per kaimus Charkovo srityje ir, sugrįžęs namo į Vakarus, papasakojo apie nuolat jo toje kelionėje girdėtą aimaną: „Nėra duonos, mes mirštame!" Jis, kaip ir Mageridžas, rašė *Manchester Guardian* (1933 m. kovo 30 d.): „Niekada nepamiršiu vaikų su išsipūtusiais pilvais trobelėse, kuriose nakvodavau." Be to, jis pridūrė: „Žuvo keturi penktadaliai galvijų ir arklių." Šį garbingą ir dorą pranešimą netrukus su šmeižikiškais kaltinimais užsipuolė ne tik sovietinė valdininkija, bet ir Volteris Diurantis bei kiti korespondentai, norėję likti šalyje ir nušviesti svarbiausią to meto įvykį, sufabrikuotą teismo procesą prieš bendrovę „Metropolitan-Vickers".

Ir vis dėlto kai kurie susirūpinę Vakarų žurnalistai kiek galėdami stengėsi depešose, atsitiktinai išvengusiose cenzūros, perduoti naudingos informacijos. Stenlis Ričardsonas, vienas iš *Associated Press* korespondentų, 1933 m. rugsėjo

22 d. pacitavo Ukrainos MTS politinio skyriaus viršininko, seno bolševiko Aleksandro Asatkino, taip pat buvusio Baltarusijos komunistų partijos pirmuoju sekretoriumi, žodžius apie badą. Iš tikrųjų Asatkinas pateikė jam skaičius, kuriuos vėliau cenzorius pašalino, tačiau nuoroda į „mirtingumą nuo priežasčių, susijusių su nepakankama mityba," straipsnyje išliko. (Šis sovietinio partinio veikėjo faktų patvirtinimas nebuvo paskelbtas daugumoje JAV laikraščių: Marko Karynykas rašo, kad jam pavyko jį rasti tik *New York American*, *Toronto Star* ir *Toronto Evening Telegram*.)

Bet kokiu atveju 1933 m. įsigaliojo naujos taisyklės, draudusios užsienio korespondentams įvažiuoti į Ukrainą ir Šiaurės Kaukazą.[1] Dar 1933 m. kovo 5 d. Didžiosios Britanijos ambasada pranešė Londonui, kad „visiems užsienio korespondentams Užsienio reikalų komisariato Spaudos departamentas „pataria" likti Maskvoje". Tačiau tik rugpjūtį V. H. Čemberlenas nusprendė turįs pranešti savo redaktoriams Vakaruose, kad jam ir jo kolegoms buvo įsakyta nepalikti Maskvos nepateikus galimo maršruto ir negavus specialaus leidimo išvykti ir kad jam pačiam buvo atsakyta išduoti leidimą vykti į Ukrainos ir Šiaurės Kaukazo sritis, kuriose jam anksčiau buvo tekę lankytis. Jis pridūrė, kad lygiai taip pat buvo atsakyta išduoti leidimus dar dviem JAV korespondentams ir daugeliui kitų.[2] *New York Herald Tribune* korespondentas P. B. Barnesas pareiškė, kad įvedus „naujas cenzūros taisykles, akredituoti užsienio korespondentai negali patekti į tuos SSRS rajonus, kuriuose susiklostė nepalankios aplinkybės".[3]

Doriems žurnalistams buvo galima uždėti antsnukius, tačiau buvo neįmanoma jų nutildyti. Kai 1934 m. buvo išleistos Čemberleno ir kitų autorių knygos, išsisklaidė paskutinės abejonės dėl bado egzistavimo ir dėl kančių, kurias anksčiau patyrė valstietija. Iš tikrųjų, netgi tie Vakarų rašytojai, kuriuos tiek komunistai, tiek nekomunistai laikė režimo draugais, pasidavė abejonėms ir rašė tiesą. Morisas Hindusas, rašydamas apie kolektyvizaciją, kurią iš principo vertino teigiamai, užsiminė apie deportuojamų buožių „žmogiškąją tragediją", apie partijos „beširdiškumą ir

CHICAGO AMERICAN

SIX MILLION PERISH IN SOVIET FAMINE

Peasants' Crops Seized, They and Their Animals Starve

Reporter Risks Life to Get Photographs Showing Starvation

Čikagos laikraščio „Chicago American" vedamasis apie Holodomorą Ukrainoje.

nejautrumą"; aprašė valstiečių reakciją į jų gyvulių išskerdimą ir „pasidavimą apatijai"; nemokšišką kolūkių valdymą (kiaulių ir vištų kritimą dėl nepriežiūros, karvių ir arklių – dėl pašarų trūkumo).[4]

Jau buvo surinkta pakankamai informacijos, kad bado klausimas nekeltų jokių abejonių, ir Vakarų visuomenė dabar žinojo, kas iš tiesų vyksta. Kai kurie asmenys suskato veikti: kongresmenas Hamiltonas Fišas jaunesnysis 1934 m. gegužės 28 d. JAV Atstovų Rūmams pateikė rezoliuciją (73-iasis Kongresas, II sesija, Atstovų Rūmų rezoliucija Nr. 39a), kurioje buvo konstatuojami bado faktai ir kviečiama, remiantis amerikiečių tradicija, „atkreipti dėmesį į tokius pasikėsinimus" į žmogaus teises, reikšti užuojautą ir viltį, kad SSRS pakeis savo politiką ir tuo metu pripažins Amerikos pagalbą. Ši rezoliucija buvo perduota JAV Atstovų Rūmų užsienio reikalų komitetui ir pateikta publikavimui.

Kaip ir 1921 m., nors ir mažesniu mastu, kadangi faktai nebuvo taip plačiai žinomi, buvo įvykdytas tarptautinis humanitarinis aktas. Tačiau šį kartą jis buvo neveiksmingas. Buvo įsteigtas tarptautinis komitetas, kuriam pirmininkavo kardinolas Iniceris, Vienos arkivyskupas. Raudonasis Kryžius turėjo atsakinėti į pagalbos prašymus, kad jis negalįs veikti, kol negavo suinteresuotos šalies vyriausybės sutikimo, o šios šalies vyriausybė toliau neigė pranešimus apie badą ir skelbė spaudoje straipsnius, kupinus klestinčių sovietinių ūkininkų pasipiktinimo dėl tokio įžūlaus pagalbos brukimo. Taip pat ir Pavolgio Vokiečių Respublikos kolūkiečiai, pasak laikraščio *Izvestija*, vieningai atmetė pagalbą, kurią siūlė Vokietijos organizacijos, įsteigtos „teikti pagalbą vokiečiams, kurie, kaip manoma, badauja Rusijoje".

Prie Lenkijos prijungtoje Vakarų Ukrainoje bado faktai buvo gerai žinomi, ir 1933 m. liepą Lvove buvo įsteigtas Ukrainos centrinis pagalbos komitetas, sugebėjęs teikti badaujantiesiems neoficialią pagalbą maisto siuntiniais.

Ukrainos emigrantų organizacijos Vakaruose kaip įmanydamos stengėsi atkreipti įvairių šalių vyriausybių ir visuomenės dėmesį į badą. Pavyzdžiui, Vašingtone Valstybės departamento bylos yra pilnos JAV administracijai skirtų apeliacijų su raginimais įsikišti, į kuriuos būdavo atsakoma teiginiu, kad kištis nepraktiška, nes šis reikalas niekaip nesusijęs su valstybiniais JAV interesais.

Valstybės departamento bylose saugoma daug laiškų nuo redaktorių, profesorių, dvasininkų ir kitų, kuriuose rašoma apie tai, kad kai kurių lektorių, pavyzdžiui, V. H. Čemberleno, paskaitose minimas aukų skaičius nuo 4 mln. iki 10 mln. – ir veik kiekviename laiške abejojama tokių skaičių tikėtinumu. Kartais Valstybės departamentas atsakydavo, kad jis laikosi kurso nekomentuoti įvykių, o kartais jis pateikdavo laiškų autoriams šaltinius, kuriais šie galėdavo remtis.

Tuo metu (iki 1933 m. lapkričio) JAV nepalaikė diplomatinių santykių su SSRS, ir Valstybės departamentas buvo gavęs užduotį pasirengti jų užmezgimui,

todėl JAV vyriausybė pranešimus apie terorą badu vertino kaip nepageidautinus. Tačiau diplomatinis korpusas pačioje Maskvoje nebuvo apgautas, ir, pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos vyriausybė pranešinėjo Londonui, kad padėtis Ukrainoje ir Kubanėje buvo „pasibaisėtina".[6]

Taigi, vienaip ar kitaip Vakarams tiesa būdavo pasiekiama ir tam tikru mastu žinoma. Todėl Sovietų Sąjungos vyriausybė visais įmanomais būdais siekė šią tiesą sunaikinti, iškraipyti arba tiesiog užgožti melagingais faktais.

Iš pradžių bado faktas buvo arba ignoruojamas, arba neigiamas. Sovietinėje spaudoje apie jį iš viso nebuvo jokių užuominų. Net ir Ukrainos laikraščiai nieko nerašė apie badą. Neatitikimas tarp tikrovės ir informacijos apie tikrovę buvo ganėtinai keistas.

Artūras Kestleris, apsilankęs 1932–1933 m. Charkove, rašė, kad vietiniuose laikraščiuose buvo skelbiamos žinios apie kažkokį keistą iliuzinį pasaulį: besišypsantis jaunimas, žygiuojantis po plazdančiomis vėliavomis, milžiniškos gamyklos Urale, pranešimai apie darbo spartuolių brigadų apdovanojimus, tačiau „nė žodelio apie respublikoje siaučiantį badą, epidemijas, išmirusius kaimus; laikraščiuose netgi nė karto nebuvo paminėtas faktas, kad Charkove buvo dingusi elektra. Didžiulę šalį uždengė tylos šydas".[7]

Dar anksčiau, vykstant kolektyvizacijai, išvis buvo sunku suprasti, kas vyksta. Vienas JAV korespondentas rašė: „Gyvendamas Maskvoje rusas arba užsienietis daugeliu atvejų tik prabėgomis sužinodavo (jeigu išvis sužinodavo) apie tokius „klasių kovos" epizodus, kaip daugelio ištremtų valstiečių vaikų mirtis nuo bado tolimojoje Luzoje, šiaurinėje Rusijoje 1931 m. vasarą; arba, pavyzdžiui, dėl prastos mitybos kilusią masinę skorbuto epidemiją tarp priverstinio darbo stovyklos kalinių Karagandos anglies kasyklose Kazachstane; arba apie buožių šeimų, žiemą išvarytų iš savo namų netoli Akmolinsko, Kazachstane, žūtį nuo šalčio; arba apie masinį moterų, ištremtų į šaltąjį Chibinogorską už Šiaurės poliaračio, sirgimą genitalijų ligomis dėl higieninių priemonių trūkumo atšiaurią žiemą."[8] Kai prasidėjo badas, apie jį net Maskvoje atvirai kalbėdavo rusai, ir ne tik savo namuose, bet ir viešosiose vietose bei viešbučiuose. Tačiau labai greitai neatsargus žodžio „badas" paminėjimas galėjo būti prilygintas kriminaliniam nusikaltimui, už kurį baudžiama įkalinimu nuo trejų iki penkerių metų. Veikiai žinia apie badą tiek pasklido, kad apie jį jau žinojo dauguma užsienio korespondentų, ir valdžia suprato, kad paprasto neigimo nepakaks.

Vis dėlto neigiama buvo karštai ir ryžtingai.

Laikraščiuose imta aktyviai kritikuoti užsienio spaudą už joje neva skelbiamą „šmeižtą". *Pravda* apkaltino (1933 m. liepos 20 d.) Austrijos *Reichpost* už „pareiškimą, kad milijonai sovietinių piliečių mirė nuo bado Pavolgyje, Ukrainoje ir Šiaurės Kaukaze. Šį vulgarų šmeižtą, purviną pramaną apie badą SSRS sukurpė

Reichpost redaktoriai, kad nukreiptų savo darbininkų dėmesį nuo jų pačių šalies sunkios ir beviltiškos padėties". Visos Rusijos centro vykdomojo komiteto pirmininkas Kalininas kalbėjo apie „politinius sukčius, siūlančius pagalbą badaujančiai Ukrainai", ir pridūrė, kad „tik ypatingai supuvusi klasė gali kurti tokius ciniškus pramanus".[9] Kai žinios apie badą pasiekė JAV plačiąją visuomenę ir kongresmenas iš Konektikuto Hermanas Kopelmanas oficialiai kreipėsi dėl jo į sovietinius pareigūnus, užsienio reikalų komisaras Litvinovas jam pateikė tokį atsakymą:

> „Ką tik gavau Jūsų 14 d. man parašytą laišką, ir dėkoju Jums už šį pamfletą apie Ukrainą. Dabar tokių melo kupinų pamfletų pilna užsienio spauda. Juos kurpia užsienyje įsikūrusios kontrrevoliucinės organizacijos, puikiai įvaldžiusios tokio pobūdžio veiklą. Joms nieko kito nebeliko, kaip skleisti klaidingą informaciją ir suklastotus dokumentus."[10]

SSRS ambasada Vašingtone taip pat pareiškė, kad Ukrainos gyventojų skaičius per pastarojo penkmečio plano laikotarpį kasmet padidėdavo 2 % ir kad mirtingumas Ukrainoje buvo pats mažiausias iš visų sovietinių respublikų![11]

Valdžia nusprendė, jog dabar pats metas griebtis begėdiškai įžūlaus melo. Taip 1935 m. vasario 26 d. *Izvestija* išspausdino interviu su *International News Service* (Tarptautinių naujienų tarnybos) korespondentu iš JAV Lindesėjumi M. Perotu. Laikraštis citavo jo pasakojimus apie tai, kad Ukrainoje ir Pavolgyje jis neva matęs puikiai organizuotus ūkius ir duonos pilnus aruodus. Perotas vėliau paaiškino savo darbdaviui ir JAV ambasadai, kad jo žodžiai buvo sumaniai iškraipyti; jis tik pasakęs *Izvestijos* korespondentui, kad per savo 1934 m. išvyką nematęs „badą primenančios padėties" ir kad padėtis žemės ūkyje, kaip jam tuomet pasirodė, ėjo geryn. Likusi interviu dalis – *Izvestijos* darbuotojų pramanai.[12]

* * *

Tačiau pagrindiniai klastojimo metodai buvo bendresnio ir labiau tradicinio pobūdžio.

Vienas Maskvoje dirbęs JAV žurnalistas papasakojo apie vieną iš tokių klastočių, būdingų išbuožinimo laikotarpiui:

> „Siekiant nuraminti Amerikos visuomenę, speciali komisija iš JAV buvo pasiųsta į miško ruošos rajoną. Ji, žinoma, teisingai patvirtino, kad nematė ten

jokio priverstinio darbo. Labiausiai iš visų užsienio kolonistų ši klounada pralinksmino pačius „komisijos narius". Jais buvo: amerikiečių įrangos pardavėjas, ilgai gyvenantis Maskvoje ir priklausomas nuo valdžios geranoriško požiūrio į jo verslą; jaunas reporteris iš JAV, neturintis nuolatinio darbo ir todėl pasiųstas į SSRS sutikus šios šalies vyriausybei; nuolatinis Amerikos ir Rusijos prekybos rūmų sekretorius, šios organizacijos apmokamas nuolatinis darbuotojas, kurio naudingumas priklausė nuo širdingų santykių su sovietiniais valdininkais palaikymo.

Visus tris vyrus pažinojau labai artimai ir neišduosiu jokios paslapties, jeigu pasakysiu, kad kiekvienas jų buvo taip pat giliai įsitikinęs, kad priverstinis darbas buvo plačiai naudojamas miško pramonėje, kaip Hamiltonas Fišas arba Dr. Deterdingas. Jie išvyko į Šiaurę pasivažinėti, o gal dėl to, kad jiems buvo sunku atsakyti, ir jie nuramino sąžinę dviprasmiškai pareiškę, kad asmeniškai nematė priverstinio darbo požymių. Jie tik nenurodė, kad jie nuoširdžiai nesistengė jo rasti ir kad šiam „tyrimui" vadovavo jų oficialūs vadovai."

Šios komisijos darbo rezultatai buvo iškilmingai paskelbti, o Amerikos korespondentai juos klusniai perdavė JAV. Jie visiškai sutapo su tuo, ką vėliau nustatė komisija, ieškojusi priverstinio darbo Dono baseino akmens anglių kasyklose. Vienas šios „komisijos" narių, žinomas JAV fotografas Džeimsas Abė, taip pasakė apie šią išvyką:

> „Mes tikrai nematėme jokio priverstinio darbo. Kai tik prisiartindavome prie ko nors panašaus į jį, mes visi tvirtai užsimerkdavome ir ilgai neatsimerkdavome. Mes neketinome meluoti apie tai."[13]

Eduaras Herijo, Prancūzijos radikalų partijos lyderis, du kartus ėjęs savo šalies vyriausybės vadovo pareigas, apsilankė SSRS 1933 m. rugpjūtį ir rugsėjį. Jis praleido Ukrainoje penkias dienas: pusę vizito laiko jis praleido oficialiuose priėmimuose ir banketuose, o per antrąją jo dalį važinėjo ten, kur buvo vežiojamas. Todėl jis tik galėjo pareikšti, kad jokio bado nėra, ir neigiamai įvertinti šia tema parašytus straipsnius, kuriais neva „siekiama antisovietinių tikslų". *Pravda* (1933 m. rugsėjo 13 d.) paskelbė, kad „jis kategoriškai paneigė buržuazinės spaudos melą apie badą Sovietų Sąjungoje".

Kalbama, kad tokie visame pasaulyje gerai žinomo politinio veikėjo pareiškimai turėjo smarkiai paveikti Europos viešąją nuomonę. Ši neatsakingumo apraiška turėjo itin padrąsinti Staliną ir sutvirtinti jo nuomonę apie Vakarų patiklumą, kuriuo jis taip sėkmingai naudojosi vėlesniais metais.

1933 m. gruodžio 17 d. Čikagoje JAV komunistai užpuolė ukrainiečių išeivijos demonstrantus prieš Holodomorą.

Vienas žmogus, buvęs Kijeve per Herijo apsilankymą, taip pasakojo apie pasirengimą pastarojo vizitui: likus parai iki jo apsilankymo, gyventojams buvo įsakyta pradėti darbą antrą valandą nakties. Jie turėjo apšvarinti gatves ir papuošti namus. Maisto išdavimo centrai buvo uždaryti. Eilės buvo uždraustos. Iš gatvių dingo benamiai vaikai, elgetos ir bado nualinti žmonės.[14] Vienas vietinis gyventojas priduria, kad krautuvių vitrinos buvo pilnos maisto produktų, tačiau milicija vaikė arba suimdavo net ir vietinius gyventojus, jeigu šie pernelyg prisiartindavo prie šių vitrinų (parduoti šiuos produktus taip pat buvo uždrausta).[15] Gatvės buvo nuplautos, viešbutis, kuriame jis turėjo apsistoti, buvo atnaujintas, į jį buvo atvežti nauji kilimai, baldai ir nauja uniforma tarnautojams.[16] Tas pats buvo padaryta ir Charkove.[17]

Herijo vizitų turas yra parodomojo pobūdžio. Charkove jį nuvežė į pavyzdinius našlaičių prieglaudos namus, į Ševčenkos muziejų ir į traktorių gamyklą, o vėliau jam buvo surengti susitikimai ir banketai su Ukrainos komunistų partijos vadovais.[18]

Keletas kaimų buvo specialiai pritaikyti užsieniečių apsilankymams.[19] Tai buvo „pavyzdiniai" kolūkiai – pavyzdžiui, „Raudonoji žvaigždė" Charkovo srityje, kur visi kolūkiečiai buvo komunistai ir komjaunuoliai. Jie turėjo gerus namus ir gerai maitinosi. Galvijai taip pat buvo geros būklės. Ir traktoriai visada buvo pasiruošę išvažiuoti į laukus.[20] Kartais prireikus ir įprastas kaimas galėjo būti panašiai reorganizuotas.

Vienas liudininkas taip pasakojo apie pasiruošimą priimti Herijo kolūkyje „Spalio revoliucija" Brovaruose netoli Kijevo:

> „Kijeve buvo sušauktas ypatingasis srities partijos komiteto posėdis siekiant nutarti, kaip paversti šį kolūkį į „Potiomkino kaimą". Seną komunistą, inspektorių

iš žemės ūkio komisariato, paskyrė laikinai eiti pirmininko pareigas, o patyrusius agronomus pavertė kolūkio brigadų nariais. Kolūkį kruopščiai nušveitė ir išvalė specialiai šiam darbui sutelkti komunistai ir komjaunuoliai. Iš rajoninio teatro atvežė baldus ir jais apstatė klubą. Iš Kijevo atvežė užuolaidas, portjeras ir staltieses. Viename sparne įrengė valgyklą, stalus užtiesė naujomis staltiesėmis ir ant kiekvieno jų pastatė vazas su gėlėmis. Rajono telefono stotį ir telefonininkę perkėlė iš Brovarų į kolūkį. Paskerdė keletą veršių ir meitėlių, kad atrodytų, jog kolūkyje gausu mėsos. Buvo atvežta ir alaus. Nuo aplinkinių kelių nurinko lavonus ir nuginė išbadėjusius valstiečius, kitiems buvo liepta iš namų niekur nekelti kojos. Surinko visus kolūkiečius ir paskelbė jiems, kad bus filmuojamas filmas apie kolūkio gyvenimą ir kad Odesos kino studija pasirinko šiam tikslui kaip tik jų kolūkį. Tik tie kolūkiečiai, kuriuos atrinko vaidinti šiame filme, turi išeiti į darbą, visi kiti turi likti namuose ir netrukdyti filmo kūrėjams. Specialios komisijos atrinktiems filmuotis valstiečiams buvo išdalyti nauji drabužių komplektai, atvežti iš Kijevo: batai, kojinės, kostiumai, nosinaitės. Moterys gavo naujas sukneles. Visam šiam maskaradui vadovavo specialiai iš Kijevo atsiųstas rajono komiteto darbuotojas Šarapovas, o jo pavaduotoju buvo žmogus pavarde Denisenka. Visiems buvo paaiškinta, kad šie žmonės – filmo režisierius ir jo asistentas. Organizatoriai nusprendė, kad geriausiai bus, jeigu mesjė Herijo susitiks su valstiečiais, kai šie sėdės prie stalų ir valgys sočius pietus. Kitą dieną, tuo laiku, kai turėjo atvykti Herijo, naujais drabužiais aprengti valstiečiai jau sėdėjo už stalo ir kirto sotų maistą. Jie kimšo dideliais kąsniais, užgerdami alumi ir limonadu, ir maistas nuo stalų greitai tirpo. Suirzęs „režisierius" paragino žmones valgyti lėčiau, kad garbusis svečias Herijo pamatytų juos sėdinčius užstalėje. Kaip tik tuo metu suskambo telefonas ir iš Kijevo pranešė: „Vizitas atšaukiamas, viską nutraukti." Dar kartą visus surinko į krūvą. Šarapovas padėkojo valstiečiams už puikią vaidybą, o Denisenka įsakė visiems nusirengti išduotus drabužius, leisdamas pasilikti tik kojines ir nosinaites. Žmonės maldavo, kad jiems paliktų drabužius ir avalynę, jie žadėjo už juos atidirbti arba sumokėti, tačiau valdžia nesutiko patenkinti jų norų. Drabužius reikėjo surinkti ir grąžinti į Kijevo parduotuves, iš kurių jie buvo paskolinti."[21]

Labai tikėtina, kad Vasilijus Grosmanas turi omenyje tą patį Herijo rašydamas apie „vieną prancūzą, žymų ministrą", kuris, lankydamasis vieno kolūkio vaikų darželyje, paklausė vaikų, ką jie tądien valgę priešpiečių. Vaikai choru atsakę: „Vištienos sultinį su pyragėliais ir kotletų!" Grosmanas sarkastiškai pastebi: „Vištienos sultinys! Kotletai! O juk prieš tai mūsų kolūkyje jie suvalgė visus sliekus." Ir toliau jis su pasipiktinimu pasakoja apie „spektaklį", kurį iš šios situacijos sukūrė valdžia.[22]

Vėliau paaiškėjo, kad Herijo lydėjęs vertėjas, profesorius Sibergas iš Kijevo kalbotyros universiteto, buvo suimtas ir nuteistas penkeriems metams kalėti Karelijos stovykloje už „glaudų bendradarbiavimą" su prancūzu.[23]

Kitą kartą amerikiečių, anglų ir vokiečių delegacija atvyko į Charkovą. Prieš pat jų atvykimą buvo surengtos didelės elgetaujančių valstiečių gaudynės. Juos sulaipino į sunkvežimius ir, išvežę toli už miesto, paliko kažkur vidury laukų.[24] Pagal sudarytą tvarkaraštį, namo grįžtanti turkų delegacija turėjo pietauti Lozovos geležinkelio stotyje. Ruošiantis šiam apsilankymui, lavonai ir mirštantieji buvo sukrauti į sunkvežimius ir išvežti nežinoma kryptimi. Likusius žmones nuginė už aštuoniolikos mylių nuo miesto ir uždraudė grįžti. Stotį išvalė, atvežė patrauklių „padavėjų" ir surinko „padorią publiką".[25]

Taigi, šis Potiomkino metodas puikiai tiko žmonių, gerai žinomų tarptautiniu mastu, apgaulei, tačiau retas kuris jų išdrįsdavo svaidytis tokiomis frazėmis kaip Bernardas Šo, pareiškęs: „Rusijoje nemačiau nė vieno išbadėjusio žmogaus, nei jauno, nei seno. Gal juos iškimšo? Gal jų putlių skruostų tuštumos pripildytos kaučiuko?"[26] (Bernardas Šo įsigudrino pasakyti – o gal šiuos žodžius jam priskyrė sovietinė spauda, – kad „SSRS, kitaip nei Didžiojoje Britanijoje, egzistuoja tikėjimo laisvė".)[27]

Kaip įdomų tokios apgaulės variantą vienas prijaučiantis sovietiniam režimui Vakarų žmogus papasakojo stulbinančią istoriją (kurią išsamiai citavo Vebai (Webbs) kaip faktą, paliudijantį bado nebuvimą): viena užsieniečių grupė išgirdo gandus, kad Gavrilovkos kaime visi vyrai, išskyrus vieną, mirė nuo bado. Jie iš karto nuvyko ten, kad „ištirtų šį reikalą", užsuko į kaimo civilinės metrikacijos skyrių, pas šventiką, į vietinę kaimo tarybą, pas teisėją, pas mokytoją ir pas kiekvieną „jų sutiktą valstietį". Jie nustatė, kad kai trys iš 1 100 kaimo gyventojų mirė nuo šiltinės, buvo imtasi skubių priemonių, užkirtusių kelią epidemijai, ir nė vienas žmogus nemirė nuo bado.[28] Nuovokus skaitytojas ras mažiausiai trejetą paaiškinimų, kodėl šis tyrimo rezultatas laikytinas apgaule. Bet net jei tai būtų buvusi tiesa, kaip ji būtų galėjusi paneigti pirminius įrodymus, kuriuos pateikė Mageridžas ir visi kiti?

* * *

Tačiau galbūt labiau smerktina yra tai, kad tokie metodai tiesiogiai arba netiesiogiai paveikdavo iškilius mokslininkus bei rašytojus, turėjusius informuoti intelektualųjį Vakarų pasaulį.

Seras Džonas Meinardas, tuo metu buvęs pirmaujantysis sovietinio žemės ūkio specialistas Didžiojoje Britanijoje, laikosi tokios nuomonės apie žmonių nuostolius per kolektyvizaciją: „Šie vaizdai kelia siaubą, tačiau mes teisingai

suvoksime visą perspektyvą tik tuomet, jeigu suprasime, kad bolševikai buvo pasiryžę pradėti karą – karą ne su priešiška valstybe, o su priešiška klase, ir todėl jie nusprendė naudoti tikrus kariavimo metodus."[29] Apie 1933 m. jis kalba kategoriškai, kaip žmogus, apsilankęs aprašytose srityse: „Bet kokios užuominos apie katastrofą, prilygstančią savo mastais 1921–1922 m. badui, vertinant dabartinio rašytojo požiūriu, kuris keliavo per Ukrainą ir Šiaurės Kaukazą 1933 m. birželį–liepą, yra nepagrįstos."[30]

Dar keistesnis buvo Vakarų socialinių mokslų šulų Sidnėjaus ir Beatričės Vebų „tyrimas", paskelbtas jų didžiuliame darbe, kuriame jie apibendrino Sovietų Sąjungoje vykusius procesus.[31]

Jie apsilankė šalyje 1932 ir 1933 m. ir atliko milžinišką darbą, kad sukurtų išsamią, sveiku protu ir mokslinėmis išvadomis pagrįstą knygą apie tai, kas joje vyko.

Pradėsime nuo to, kad į valstietiją jie žiūri su tokiu pat priešiškumu, koks yra būdingas bolševikams. Vebai kalba apie „valstiečiams būdingas ydas, kaip antai suktumą, kurį papildo ilgalaikėmis girtuoklystėmis, ir polinkį į tingumą". Jie palankiai vertina ketinimus paversti šiuos atsilikėlius „visuomeniškais darbininkais, triūsiančiais, kad būtų įgyvendintas teisingas bendrojo produkto paskirstymo planas tarp jų pačių".[32] Jie netgi kalbėjo apie „pusiau priverstinę" kolektyvizaciją, tapusią 1917 m. valstiečių sukilimų „galutiniu etapu"![33]

Kolektyvizacijos „kaina" buvo „visuotinai nekenčiamų buožių ir užsispyrusių Dono kazokų dešimčių ir netgi šimtų tūkstančių šeimų išvarymas".[34] (Kažkokią oficialios propagandos apie išbuožinimą ištrauką jie vadina „paprastu vienos valstietės pasakojimu".[35])

Vebai manė, kad paskutinis išbuožinimo etapas buvo būtinas, nes buožės nenorėjo dirbti ir tiek demoralizavo kaimą, jog juos reikėjo kuo greičiau išsiųsti į atokias šalies sritis, kuriose juos buvo galima priversti dirbti arba dalyvauti kokiuose nors naudinguose projektuose, ir tai buvo „tiesioginis, neatidėliotinas ir tikslingas bado įveikimo būdas". Jie prieina prie išvados, kad „atviras aplinkybių tyrinėtojas gali padaryti ne tokią ir nepateisinamą išvadą, kad <...> Sovietų Sąjungos vyriausybė vargu ar galėjo elgtis kitaip".[36]

Jų entuziazmas kelia pasibjaurėjimą, kada, pavyzdžiui, jie prieina prie išvados, kad išbuožinimas nuo pat pradžių buvo suplanuotas kaip priemonė, leidžianti be ceremonijų išmesti iš namų „apie milijoną šeimų", ir leidžia sau pareikšti, kad „didis turi būti tikėjimas ir begalinis ryžtas tų žmonių, kurie vardan visuomenės gerovės sugebėjo priimti tokį svarbų sprendimą."[37] Panorėjus panašiai galima pasakyti apie Hitlerį ir jo „galutinį sprendimą".

Tačiau Vebų išdėstyti požiūriai yra daugiau interpretacinio pobūdžio. Kai kalbama apie pačius faktus, Vebai užduoda sau klausimą, „buvo badas ar

nebuvo bado SSRS 1931–1932 m.?" Jie cituoja „atsistatydinusį aukštą Indijos vyriausybės pareigūną (veikiausiai Meinardą), kuris pats domėjosi bado nualintais rajonais ir pats lankėsi SSRS vietovėse, kuriose sąlygos, anot pranešimų, buvo pačios blogiausios, ir nerado ten nieko, ką būtų galėjęs pavadinti badu.[38] Remdamiesi oficialiais pranešimais ir pokalbiais su neįvardytais Didžiosios Britanijos bei Amerikos žurnalistais, jie daro išvadą, kad „dalinė nesėkmė nuimant derlių pati savaime nebuvo tiek rimta, kad sukeltų tikrą badą, išskyrus pavienius pačius blogiausius rajonus, tačiau tokių buvo santykinai mažai". Ir jie priskiria (visiškai klaidingai) pranešimus apie badą „žmonėms, kuriems retai pasitaikydavo galimybė nuvykti į bado apimtus rajonus"![39]

Tačiau net ir šiuos antraeilius maisto trūkumus Vebai sieja su „žemdirbių nenoru sėti <...> arba surinkti nuo laukų javų derlių".[40] Jie netgi kalba apie „gyventojus, akivaizdžiai vykdančius sabotažą"[41]; o štai Kubanėje, „ištisi kaimai atkakliai nėjo nei sėti, nei pjauti".[42] Jie netgi aprašo „pavienius ūkininkus", kurie „iš pykčio delnais ištrindavo grūdus iš varpos arba tiesiog nusipjaudavo visą varpą ir nusinešdavo ją į savo slėptuvę; begėdiškas visuomeninio turto grobstymo pavyzdys!"[43]

Jie taip pat be jokių komentarų atkartoja vieno iš tariamų Ukrainos nacionalistų prisipažinimą, kurį citavo Postyševas, norėdamas įrodyti, kad būtent šie nacionalistai savo agitacija ir propaganda siekė, kad kaimuose būtų sabotuojamas derliaus nuėmimas.[44] Stalino pareiškimą, paskelbtą 1933 m. sausio plenume, apie tolesnes grūdų prievartinio nusavinimo priemones Ukrainoje Vebai vertino kaip „kampaniją, kuri sumanymo drąsa, vykdymo jėga ir įgyvendinimo užmoju, mūsų nuomone, neturi sau lygių bet kokios vyriausybės taikaus istorijos laikotarpio metraščiuose".[45]

Kalbėdami apie jų teiginius pagrindžiančius šaltinius, Vebai dažniausiai nurodo, pavyzdžiui, „kompetentingus tyrinėtojus". Vienas toks jų cituojamas „kompetentingas tyrinėtojas" tvirtina, kad valstiečiai nori turėti nuosavą namą arba plūgą ne ką labiau, nei darbininkas nori turėti nuosavą turbiną, ir, užuot tai pirkę, jie labiau linkę išleisti pinigus geresniam gyvenimui – tikra „dvasinė revoliucija".[46]

Kalbėdami apie kolektyvizaciją, Vebai palankiai cituoja komunistę Aną Luizą Strong, kuri, priešingai Vakaruose vyravusiai prielaidai, kad buožes trėmė „mistiškai visagalė GPU", teigė, jog trėmimus vykdė vargingųjų valstiečių ir pagalbinių ūkio darbininkų „kaimo susirinkimai", kurie sudarinėdavo buožių, kurie jėga ir žiaurumu priešinosi kolektyvizacijai, sąrašus ir „prašydavo vyriausybę juos ištremti. <...> Aš pati lankiausi tokiuose susirinkimuose, ir jie buvo teisiniu požiūriu daug rimtesni, o juose vykę svarstymai daug santūresni nei bet kokiame teismo procese, kuriame man buvo tekę lankytis JAV".[47]

Tačiau svarbiausias jų šaltinis per šį bado laikotarpį buvo *New York Times* korespondentas Volteris Diurantis, kurio veikla ir įtaka nusipelno atskiro aptarimo.

* * *

Būdamas pačiu aktyviausiu sovietų falsifikatorių talkininku Vakaruose, Volteris Diurantis galėjo naudotis visomis įmanomomis privilegijomis: jis lengvai gaudavo interviu iš paties Stalino ir būdavo nuolat jo giriamas. Liaupsių jam negailėjo ir daugelis įtakingų Vakarų veikėjų bei jų aplinkos žmonių.

1932 m. lapkritį Diurantis paskelbė, „kad iš tikrųjų nėra nei bado, nei bado mirties, ir nėra jokių jų grėsmę pranašaujančių ženklų".

Kai apie badą tapo plačiai žinoma Vakaruose ir apie jį ėmė rašyti kolegos jo paties laikraštyje, jis perėjo nuo neigimo prie menkinimo. Toliau atsisakydamas pripažinti badą, jis dabar prakalbo apie „prastą mitybą", „maisto produktų trūkumą", „susilpnėjusį atsparumą".

1933 m. rugpjūčio 23 d. jis rašė, kad „kiekvienas pranešimas apie badą Rusijoje šiandien yra arba perdėjimas, arba pikta propaganda", ir toliau, kad „maisto produktų trūkumas, kuris pastaraisiais metais palietė veik visus šalies gyventojus, o ypač javus auginančias sritis – Ukrainą, Šiaurės Kaukazą, Žemutinio Pavolgio sritį, – sukėlė sunkių padarinių – mirė daug tenykščių gyventojų". Jis apytikriai apskaičiavo, kad mirtingumas padidėjo keturis kartus. Išvardytose srityse įprastas mirtingumas „siekė beveik 1 000 000", ir labai galimas dalykas, kad dabar šis skaičius „mažiausiai patrigubėjo".

Prielaida, kad galėjo mirti dar papildomai du milijonai žmonių, nuskambėjo kaip apgailestavimas, tačiau situacija jam neatrodė tiek svarbi, kad būtų prilygusi „badui". (Be to, šį reiškinį jis iš dalies siejo su „vienų valstiečių pabėgimu ir kitų pasyviu pasipriešinimu".)

1933 m. rugsėjį jis tapo pirmuoju korespondentu, kuriam buvo leista atvykti į bado nualintus rajonus, ir juos aplankęs jis parašė, kad „vartoti žodį „badas", kai kalbama

Britų žurnalistas Volteris Diurantis – vienas aktyviausių sovietų politikos ir paties Stalino liaupsintojų.

apie Šiaurės Kaukazą, yra gryniausias absurdas", bei pridūrė, jog dabar jis supranta, kiek „perdėti" buvo jo pirminiai mirtingumo šiame rajone įvertinimai. Jis taip pat papasakojo apie Kubanei būdingus „putlius kūdikius" ir „gerai įmitusius veršelius".[48] (Litvinovas nusprendė, kad ištraukas iš šių pranešimų verta pacituoti kongresmenui Kopelmanui atsakant į jo užklausas apie badą.)

Diurantis apkaltino gandų apie badą skleidimu emigrantus, kuriuos įkvėpė Hitlerio iškilimas, ir užsiminė apie „Berlyną, Rygą, Vieną ir kitus miestus, kuriuose priešiški Sovietų Sąjungai elementai, pasakodami apie badą, kaip įmanydami stengiasi pasinaudoti paskutine galimybe sutrukdyti JAV pripažinti Sovietų Sąjungą, kurią piešia kaip skurdo ir nevilties šalį".

Reputacija, kurią Diurantis buvo įgijęs 1933 m. rudenį, yra sausai apibūdinta Didžiosios Britanijos ambasados depešoje apie Diurančio (anglo) apsilankymą Ukrainos javų auginimo rajonuose: „Neabejoju, kad <...> jis nesusidurs su sunkumais ir surinks pakankamai daug medžiagos per savo kelionės valandas, kad galėtų tvirtinti ką panorėjęs, kai sugrįš." Depešoje jis apibūdinamas kaip „misteris Diurantis, *New York Times* korespondentas, kurį Sovietų Sąjunga suinteresuota patraukti savo pusėn labiau nei bet kurį kitą asmenį".[49]

Malkolmas Mageridžas, Džozefas Olsopas ir kiti patyrę žurnalistai Diurantį laikė paprasčiausiu melagiu. Kaip vėliau pasakė Mageridžas, Diurantis – „didžiausias melagis iš visų žurnalistų, kuriuos man yra tekę sutikti per penkiasdešimt žurnalistikos metų".

Pats Diurantis, kalbėdamasis su Judžinu Lajonsu ir kitais, prasitarė manąs, kad per badmetį turėjo žūti ne mažiau kaip 7 mln. žmonių. Tačiau dar svaresnį neatitikimo tarp to, ką jis žinojo, ir to, ką jis rašė, įrodymą galima rasti 1933 m. rugsėjo 30 d. depešoje, kurią išsiuntė Didžiosios Britanijos laikinasis reikalų patikėtinis Maskvoje, kurį jau esame citavę anksčiau: „Pasak misterio Diurančio, Šiaurės Kaukazo ir Žemutinės Volgos srities gyventojų skaičius per pastaruosius metus sumažėjo 3 milijonais, o Ukrainos gyventojų skaičius – 4–5 milijonais. Ukraina visiškai nualinta. <...> Ponas Diurantis mano, kad visai tikėtina, jog apie 10 mln. žmonių galėjo mirti paveikti tiesiogiai arba netiesiogiai maisto produktų trūkumo Sovietų Sąjungoje per praėjusius metus."

Tačiau Amerikos visuomenę pasiekdavo ne ši teisinga medžiaga, o melaginga informacija, kurios įtaka buvo didžiulė ir ilgalaikė. 1983 m. kompanijos *New York Times* metinėje ataskaitoje buvo paskelbtas visų laikraščio darbuotojų, gavusių Pulicerio premiją, sąrašas. Tarp jų yra ir Volteris Diurantis, apdovanotas šia premija 1932 m. už „nešališką analitinę ataskaitą apie įvykius Rusijoje".

Skelbime apie šios premijos suteikimą dar rašoma, kad Diurančio pranešimai „pasižymi moksliniu giliamintiškumu, nešališkumu, vertinimų pagrįstumu ir išskirtiniu aiškumu", todėl jie laikytini „puikiu pavyzdinės užsienio žurnalistikos pavyzdžiu".

The Nation, cituodama *New York Times* ir Volterį Diurantį savo metiniame „garbės sąraše", kalba apie šio korespondento pranešimus kaip apie „pačias informatyviausias, nešališkiausias ir skaitomiausias apybraižas apie didžią besikuriančią šalį, kokios tik kada nors buvo publikuojamos pasaulio laikraščiuose".

JAV pripažinus SSRS, viešbutyje „Waldorf Astoria" buvo surengtas banketas šiam įvykiui paminėti ir jame buvo perskaitytas asmenų, prisidėjusių prie šio pripažinimo, sąrašas. Kiekvieną paminėtą pavardę svečiai sutikdavo mandagiu plojimu, kol galiausiai atėjo eilė Volteriui Diurančiui. Ir tada, kaip rašė Aleksandras Vulkotas laikraštyje *New Yorker*, „kilo tikra, ilgai trunkanti audra... Iš tikrųjų, buvo galima pagalvoti, kad Amerika, apimta nenusakomo įžvalgumo spazmo, šventė ne tik Rusijos, bet ir Volterio Diurančio pripažinimą". Teisingai, šiaip ar taip tai buvo „spazmas".

Akivaizdu, kad Diurančiui skirtos liaupsės buvo susijusios ne su troškimu žinoti tiesą, o veikiau su daugumos žmonių noru, kad jiems būtų sakoma tai, ką jie nori išgirsti. Patties Diurančio elgesio motyvų net nebūtina aiškinti.[50]

* * *

Tačiau šios aklųjų ir apakintųjų lobistų grupės nesugebėjo sutrukdyti, kad teisingi pranešimai, perduodami tų, kas nebuvo nei naivuoliai, nei melagiai, pasiektų Vakarus. Vis dėlto pirmiesiems pavyko sukurti įspūdį, kad dauguma vakariečių nuoširdžiai abejoja neigiamais atsiliepimais apie SSRS, ir paskleisti insinuacijas, kad pranešimus apie badą ir jo aukas daugiausia platina sovietų valdžios priešai ir kad kaip tik dėl to šių pranešimų negalima laikyti patikimais. Tiesą skleidusius reporterius, kaip antai Mageridžą ir Čemberleną, nuolat nuožmiai puldinėjo Vakarų prokomunistiniai elementai – net ir vėlesnių kartų atstovai.

MONDAY. THE DAILY EXPRESS. AUGUST 6 1934

THE HORROR OF THE UKRAINE

Unbared By Tourist With Secret Camera

STARVED MEN AND HORSES DEAD ON THE ROADSIDE

LEFT FOODLESS BY MOSCOW'S SWOOP ON CROPS

"Daily Express" Special Correspondent.

STARVATION STALKS THROUGH THE UKRAINE DISTRICT OF SOVIET RUSSIA, LEAVING TO MARK ITS PROGRESS A TRAIL OF DEATH OR OF AGONY AND INTENSE MISERY.

World Table Tennis "Wimbledon"

GUNMEN C... AFTER BANK

Drought Defied By England's 1934 Harvest

Jungtinės Karalystės laikraštyje „The Daily Express" 1934 m. rugpjūčio 6 d. numeryje pasirodė straipsnis apie Holodomorą Ukrainoje.

Klastojimas nebuvo laikinas reiškinys. Jis įsiskverbė ir į Vebų bei kitų autoritetų puoselėtą „moksllišką" sritį. Jis turėjo ir daug vėlesnių pasekmių, pavyzdžiui, penktajame dešimtmetyje Holivudas sukūrė skandalingai begėdišką, energingai pataikaujančią melui kino klastotę „Šiaurinė žvaigždė", kurioje kolūkis vaizduojamas kaip tvarkingas kaimas, kuriame gyvena sveiki, įmitę ir laimingi valstiečiai – veikiausiai net patys sovietai nebūtų išdrįsę išleisti į ekranus panašaus farso ir rodyti jį prie melo įpratintiems žiūrovams, kurie vis dėlto žinodami tikrovę nebūtų toleravę tam tikrų ribų peržengimo.

Vienas komunistas nurodė priežastį (arba vieną iš priežasčių), kodėl buvo slepiama tiesa. Anot jo, Sovietų Sąjunga galėjo tikėtis kapitalistinių šalių darbininkų palaikymo tik nuslėpusi nuo jų, kiek žmonių gyvybių pareikalavo komunistų vykdyta politika. Iš tikrųjų, kad įgyvendintų savo tikslus, sovietams daug labiau reikėjo ne darbininkų, o inteligentijos ir veikėjų, formuojančių visuomenės nuomonę, palaikymo.

Anglų rašytojas Džordžas Orvelas teisingai skundėsi, kad „neeiliniai įvykiai, pavyzdžiui, 1933 m. badas Ukrainoje, nusinešęs milijonus žmonių gyvybių, faktiškai liko nepastebėti daugumos Anglijos rusofilų". Deja, pastabumo stoka buvo būdinga ne tik rusofilams – į šiuos įvykius neatkreipė dėmesio daugybė įtakingų Vakarų mąstytojų.

Didžiausią pasipiktinimą kelia ne tai, kad jie pateisino sovietų veiksmus, o tai, kad jie atsisakė apie juos išgirsti, kad jie nebuvo pasiruošę drąsiai pažvelgti į akivaizdžius įrodymus.

18 SKYRIUS

Atsakomybė

Ir kurgi tas gyvenimas pradingo?
Ir kas beliko iš visos šios siaubingos
kančios? Nejau niekas neatsakys už tai,
kas nutiko? Nejau viskas taip ir pasimirš be žodžių? Viskas užžels žole?
V. Grosmanas

Istorikas, registruojantis patikimus faktus ir jų foną, negali jų nevertinti. *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht* – „Pasaulio istorija yra pasaulio teismas". Šis Šilerio aforizmas šiandien skamba kiek per didingai. Vis dėlto faktų nustatymas neabejotinai apima ir atsakomybės už juos nustatymą.

Buožių, mirusių arba deportuotų 1930–1932 m., atveju viskas aišku. Jie tapo vyriausybės sąmoningai vykdytos akcijos prieš „klasinius priešus" aukomis. Komunistų valdžia svarstė būtinybę „sunaikinti" penkis milijonus žmonių dar iki įsigalint jų sukurtoms priemonėms.[1] Ir netgi pats Stalinas, teisindamas partijos ketinimus ir tikslus, vėliau pripažino šių žudynių mastą. Tačiau kai kalba pasisukdavo apie 1932–1933 m. didįjį badą, tuo metu būdavo dedamos didžiulės pastangos – panašiai tam tikru mastu elgiamasi ir šiandien – užtemdyti ar kitaip užmaskuoti tiesą apie šį laikotarpį.

Pirmąja gynybos linija tapo pareiškimai, kad jokio bado nėra. Tokia buvo oficiali sovietų vyriausybės linija. Užsienyje, kaip matėme 17 skyriuje, ją skleidė sovietiniai diplomatai, Vakarų žurnalistai, taip pat tie asmenys, kuriuos sovietų valdžia apgavo arba papirko. Šalies viduje sovietinė spauda badą tiesiog ignoravo, nors kartkartėmis išspausdindavo kokio nors „įžūlaus užsienio šmeižiko" pranešimų atmetimą arba paneigimą. Kalbos apie badą buvo laikomos nusikaltimu (antisovietine propaganda) – šis draudimas galiojo net pačiose bado apimtose srityse. O galiausiai ir pats Stalinas pareiškė, kad jokio bado nėra.

Ukrainos kolūkietis gabena grūdus į pridavimo punktą. Užrašas ant lentelės: „Pirmoji valstybinė duona."

Ši linija išliko oficialia versija daugelį metų. Netgi šiandien sovietiniuose moksliniuose ir istoriniuose darbuose užuominos apie badą yra itin retos ir dažniausiai netiesioginės, nors kai kuriuose sovietiniuose grožinės literatūros kūriniuose šia tema kalbama ganėtinai atvirai.

Vakarų visuomenei ši partijos linija turėjo tam tikros įtakos: kai kurie žmonės patikėjo oficialia linija, kiti ėmė galvoti, kad egzistuoja dvi viena kitai prieštaraujančios istorijos, kurių nė vienos negalima pagrįsti įtikinamais faktais. Todėl pasakojimus apie badą arba atmesdavo, arba juos lengvai užmiršdavo – ypač tie, kas buvo linkę į užmaršumą.

Tačiau visiškai nuslopinti pranešimus apie badą buvo pernelyg sunku. Antroji gynybos linija buvo dviguba: buvo teigiama, kad iš tiesų kai kur trūko maisto produktų ir netgi išaugo mirtingumas ir kad dėl to buvo kaltas valstiečių, nenorėjusių nei laiku sėti, nei pjauti, nepaklusnumas. O grūdų pristatymai, kurių reikalavo iš valstiečių sovietų šalies vyriausybė, buvo siejami su armijos reikmėmis, nes tariamai iškilo karo su Japonija grėsmė.

Pripažinti mirtingumo augimą buvo leista žurnalistams, kurie laikėsi prosovietinės linijos, tiems, kurie, kaip jau matėme, sugebėjo tvirtinti, kad jokio bado išvis nebuvo – gal tik kokie du milijonai papildomų mirčių! Tačiau ir šiuo atveju buvo mėginama supainioti visuomenę tvirtinant, kad tokie skaičiai nerodo Rusijoje pernelyg didelio mirtingumo. Akivaizdu, kad „valstietijos nepaklusnumas" puikiai derinosi su oficialia vyriausybės linija: neva buožės sabotavo derliaus nuėmimą visomis įmanomomis priemonėmis, ir tokia propaganda taip pat puikiai pasitarnavo Vakaruose.

Abi šios oficialios linijos pagimdė prielaidą, kad iš tikrųjų egzistavo toks reiškinys, kurį daugelis pavadintų badu, tačiau sovietų valdžia dėl jo nebuvo kalta,

o ir pats badas nebuvo tokia rimta problema, kaip buvo vaizduojama piktos propagandos kupinuose pranešimuose.

Ir čia Stalinas įgijo daug veiksmingesnių kritikos nutildymo priemonių. Kitaip tariant, jeigu apie badą ir buvo žinoma, tai vien tik jo egzistavimas neįrodo nei Stalino, nei partijos vadovybės atsakomybės. Šalyje ir anksčiau buvo bado atvejų, todėl visiškai pagrįsta daryti prielaidą, kad kilo dar vienas badmetis, kurį, kaip ir ankstesnius badmečius, sukėlė natūralios priežastys, kurias galbūt pagilino ir vyriausybės politika, tačiau nebuvo jokio pagrindo teigti, kad vyriausybė sukėlė badą tyčia, jeigu to nebuvo galima iki galo įrodyti.

Kaip tik čia, nagrinėdami šią ne tokią ir nepagrįstą prielaidą, susiduriame su problemos sunkiausia dalimi.

* * *

Tačiau iš pradžių pamėginkime atsakyti į klausimą, ar vadovybė iš tiesų žinojo apie badą.

Tikrai žinome, kad vadovaujantieji Ukrainos komunistai buvo puikiai informuoti apie padėtį šalyje. Čubaras, Chatajevičius, Zatonskis, Demčenka, Terechovas, Petrovskis lankėsi šalies kaimo vietovėse ir patys matė, kokia jose padėtis. Jie visada žinojo, kad grūdų kvotos yra per didelės, o dabar jie pamatė badą. Pranešama, kad Čubaras, atsakydamas į klausimą per konferenciją Kijeve, ar Ukrainos vyriausybė žinojo apie badą, pareiškė: „Vyriausybė apie jį žino, tačiau nieko negali padaryti."[2]

Vienas valstietis pasakojo matęs Petrovskį, vaikščiojantį po kaimą tarp lavonų ir mirštančiųjų.[3] Jis netgi pažadėjo išbadėjusių valstiečių miniai Čornuchų kaime pakalbėti apie badą Maskvoje, tačiau veikiausiai to nepadarė.[4] Kada vienos gamyklos vadovas pasakė Petrovskiui, kad jo darbininkai kalba apie penkis milijonus jau mirusių nuo bado žmonių, ir paklausė, ką jam į tai atsakyti, Petrovskis tarė: „Nieko neatsakyk! Tai, ką jie kalba, – tiesa. Mes žinome, kad miršta milijonai. Tai didelė nelaimė, tačiau šlovinga Sovietų Sąjungos ateitis ją pateisina. Nieko jiems nesakyk!"[5]

Mes taip pat žinome, kad aukšto rango Maskvos stalinistai irgi žinojo apie badą. Kai Molotovas lankėsi Ukrainos kaimo vietovėse 1932 m. pabaigoje, rajonų valdžios atstovai pranešė jam, kad kaime nėra grūdų ir kad žmonės badauja.[6] Pranešama, kad Kaganovičius žiemą lankėsi Poltavoje ir gavo panašią informaciją iš vietinių komunistų partijos veteranų, kurie netrukus buvo iš partijos pašalinti.[7] O kalbant apie kitus Politbiuro narius, Chruščiovas prisimena, kaip Kijevo srities komiteto pirmasis sekretorius Demčenka kreipėsi į Mikojaną su klausimu, ar Stalinas ir Politbiuras žino apie tai, kas vyksta Ukrainoje.

Badaujanti ukrainiečių šeima.

Demčenka papasakojo Mikojanui, kad į geležinkelio stotį Kijeve atvyko sąstatas su lavonais, kurie buvo renkami palei visą geležinkelio liniją nuo Poltavos.[8]

Pats Chruščiovas teigė: „Žinojome <...>, kad miršta daugybė žmonių.“[9] Tai reiškia, kad aukšti partiniai veikėjai Maskvoje, su kurių aplinka jis buvo glaudžiai susijęs, apie viską žinojo. Iš tikrųjų, kai revoliucijos veteranas Fiodoras Raskolnikovas, tarnavęs sovietų pasiuntiniu Bulgarijoje, pabėgo į Vakarus, jo atviras laiškas Stalinui atskleidė faktą, kad partijos viduje buvo puikiai žinoma apie, anot jo, „organizuotą“ badą.[10]

Galų gale mes puikiai žinome, kad pats Stalinas buvo gerai informuotas.

Terechovas, Charkovo srities komiteto pirmasis sekretorius, pranešė Stalinui, kad badas įsisiautėjo, ir paprašė atsiųsti duonos. Dėl kažkokios keistos anomalijos Terechovas buvo vienas iš nedaugelio Ukrainos komunistų partijos funkcionierių, išvengusių po kelerių metų prasidėjusio Ježovo teroro ir galėjusių papasakoti visą šią istoriją laikraščiui *Pravda* Chruščiovo laikais. Stalinas, atsakydamas į jo nuoširdžias pastabas, atkirto: „Mums jau pranešė, drauge Terechovai, kad jūs esate puikus oratorius. Atrodo, kad jūs esate ir puikus pasakininkas, jūs sukūrėte tokią pasakėčią apie badą, tikėdamasis mus išgąsdinti, tačiau jums nepavyko. Ar ne geriau jums palikti srities komiteto ir Ukrainos centro komiteto sekretoriaus postą ir pereiti į rašytojų sąjungą? Ten galėsite kurti pasakėčias, ir kvailiai jas skaitys.“[11]

(Per 1946 m. badą įvyko panaši scena, kai, pasak Chruščiovo, Stalinas pasiuntė Kosyginą į Moldaviją, ir šis sugrįžęs papasakojo jam apie plačiai paplitusią

prastą mitybą ir distrofiją. Stalinas „užsiplieskė ir aprėkė Kosyginą" ir „dar ilgai vėliau" pašaipiai vadindavo jį „broliu distrofiku".[12])

Savaime suprantama, kad atsikirsdamas Terechovui Stalinas tikrai negalėjo pagalvoti, jog atsakingas partinis darbuotojas tiesiog fantazuoja, rizikuodamas ne tik savo karjera, bet ir gyvybe. Jis tiesiog taip leido visiems suprasti, kad partiniuose susirinkimuose nevalia netgi užsiminti apie badą.

Sprendžiant iš konteksto, Terechovo pareiškimas Stalinui buvo padarytas 1933 m. sausį CK plenume arba dėl jo. Labai tikėtina, kad Terechovas taip pasielgė ne savo iniciatyva, o kaip Ukrainos vadovybės įgaliotinis, nes, kaip matėme, dauguma Ukrainos vadovų vertino tuometinius įvykius taip pat kaip ir jis ir siekė tam tikro supratimo Maskvoje. Taip pat ir Stalino atsakymo negalima laikyti nuoširdžiu arba išplaukiančiu iš tikro, nors ir beprotiško įsitikinimo, kad jokio bado nebuvo. Jeigu taip iš tiesų būtų buvę, tuomet būtų protinga tikėtis, kad, reaguodamas į tokio aukšto partinio pareigūno pranešimą, jis pats būtų vykęs patikrinti rajonų, apie kuriuos buvo kalbama, kad įsitikintų jam pateiktos informacijos teisingumu.

Nekyla nė mažiausių abejonių dėl Terechovo raporto Stalinui autentiškumo. Žinoma, kad į Staliną su panašiais pranešimais kreipėsi ir daugiau žinomų Ukrainos veikėjų.

Pasakojama, kad Jona Jakiras, Ukrainos karinės apygardos kariuomenės vadas, kreipėsi į Staliną su prašymu išskirti grūdų, kad juos būtų galima išdalyti valstiečiams, tačiau jam buvo atkirsta patarimu užsiiminėti savais kariniais reikalais. Pranešama, kad šį klausimą kėlė ir Juodosios jūros laivyno vadas, tačiau ir jis buvo nutildytas.[13]

Taip pat pranešama, kad Čubaras, kaip Ukrainos Liaudies komisarų tarybos pirmininkas, „kreipėsi į Staliną prašydamas išskirti maisto produktų bent jau dėl mirštančių nuo bado vaikų", tačiau jam buvo atsakyta: „Jokių kalbų šia tema" (kitaip tariant, „jokių komentarų").[14] Stalino reakcija buvo logiška. Pasiųsti pagalbą būtų reiškę bado egzistavimo pripažinimą ir idėjos, kad grūdus slepia buožės, paneigimą. Be to, pamaitinti vaikus ir leisti suaugusiesiems mirti badu reiškė sukelti administracinių problemų...

Dar vienas žmogus, kreipęsis į Staliną šiuo klausimu, buvo jo žmona Nadežda Alilujeva.[15] Stalinas leido jai mokytis technikos mokykloje, tekstilės pramonės fakultete. Studentai, mobilizuoti į pagalbą kolektyvizacijai ir pasiųsti į kaimo rajonus, pasakojo jai apie masinį terorą, vildamiesi, kad ji galės ką nors padaryti. Jie papasakojo jai apie gaujas elgetaujančių našlaičių, apie badą Ukrainoje. Kada ji apie tai papasakojo Stalinui, manydama, kad jis buvo blogai informuotas, Stalinas jos pasakojimą pavadino „trockistiniais gandais". Galiausiai

J. Stalinas su žmona Nadežda Alilujeva, kuri nusižudė paslaptingomis aplinkybėmis.

du studentai papasakojo jai apie kanibalizmą ir apie tai, kad jie patys dalyvavo suimant du brolius, kurie prekiavo lavonais.

Kai ji ir apie tai papasakojo Stalinui, šis išbarė ją už „trockistinių paskalų" skleidimą ir įsakė Paukeriui, jo apsaugos viršininkui, suimti prasikaltusius studentus, o OGPU ir Partijos kontrolės komisijai – atlikti specialų valymą tarp visų aukštųjų mokyklų studentų, dalyvavusių kolektyvizacijoje.[16] Barnis, po kurio 1932 m. lapkričio 5 d. Nadežda Alilujeva nusižudė, greičiausiai kaip tik ir kilo dėl šių Stalinui nemalonių pasakojimų.

Be to, kaip jau minėjome, OGPU pristatė Stalinui ataskaitas apie milijonus nuo bado mirusių žmonių.

* * *

Stalinas bet kada galėjo įsakyti išduoti valstiečiams grūdus iš rezervų, tačiau jis pralaukė iki vėlyvo pavasario, žinodamas, kad badas jau buvo kaip reikiant įsisiautėjęs.

Tai, kad Stalinas buvo gerai informuotas apie badą, nėra tiesioginis įrodymas, kad jis nuo pat pradžių buvo jį suplanavęs. Tačiau atkaklus laikymasis politinio kurso, vedusio prie bado jau tuomet, kai bado grėsmė buvo aiškiai išreikšta, reikalavimas ir toliau griežtai nenukrypti nuo šios politikos, byloja, kad Stalinas laikė bado ginklą priimtina kovos su buožėmis ir nacionalistais priemone ir mielai ja naudojosi.

Sąmoningas šios operacijos pobūdis įtikinamai išryškėjo dar iki jos įsigaliojimo. Kai 1932 m. pabaigoje stalinistinis režimas ėmėsi be atodairos rekvizuoti grūdus, valdžia jau turėjo 1918–1921 m. patirties. Tuomet besaikis grūdų rekvizavimas taip pat baigėsi siaubingu badu. Jeigu vėl buvo grįžta prie to paties, tai tikrai ne dėl reikalo esmės suvokimo trūkumo Kremliuje.

Dar labiau mus įtikina tai, kad Ukrainos vadovybė aiškiai nurodė Stalinui, kai grūdų kvotos, patvirtintos 1932 m., buvo gerokai perdėtos, pernelyg didelės, kad jas būtų galima įvykdyti bet kur (išskurus Doną, Kubanę, Žemutinį Pavolgį ir kitus bado rajonus). Vadinasi, Stalinas tuomet jau žinojo, kokio galutinio rezultato buvo galima laukti. Tas faktas, kad kitam derliui skirti sékliniai grūdai pirmą kartą buvo atimti iš Ukrainos valstiečių 1932 m. pavasario pradžioje ir buvo saugomi miestuose, aiškiai rodo, kad valdžia suprato, kad jie bus suvalgyti, jeigu bus palikti kolūkių klėtyse. Kitaip tariant, jie žinojo, kad jokių resursų valstiečiams neliks.

Taip pat negalime tvirtinti, kad badas arba perdėtos grūdų kvotos buvo numatyti patiems produktyviausiems grūdų auginimo rajonams, kitaip tariant, kad tai buvo tik klaidinga arba ydinga *ekonominė* politika. Jokio bado nebuvo turtingame Rusijos „Centriniame žemės ūkio" regione; kita vertus, mažai javų auginančiose Ukrainos srityse, pavyzdžiui, Volynėje ir Podolėje, žmonės badavo kaip ir likusioje respublikos dalyje.

Grūdų pridavimas Sovietų Sąjungoje. Užrašas skelbia, kad 9-ųjų Stalino konstitucijos metinių proga kolūkis viršijo pridavimo normas.

Vis dėlto galbūt pačiu įtikinamiausiu argumentu, patvirtinančiu mūsų prielaidą apie tyčinį bado pobūdį, laikytinas faktas, kad siena tarp Ukrainos ir Rusijos buvo uždaryta, kad į Ukrainą nebūtų įvežama duona.[17] „Ukrainos pasienyje visur stovėjo kariniai daliniai, turėję neleisti ukrainiečiams išvykti iš Ukrainos."[18] Traukiniuose ir geležinkelio stotyse OGPU darbuotojai tikrindavo keleivius, reikalaudami parodyti leidimus keliauti.[19] Paskutinę stotį tarp Kijevo ir pasienio, Michailovką, apsupo ginkluoti OGPU būriai, ir visi asmenys, kurie neturėjo specialių leidimų, buvo sulaikyti, sulaipinti į prekinius traukinius ir kitą rytą išvežti į Kijevą.[20] Žinoma, kai kuriems pavyko prasiveržti pro užkardą. Žmonės „griebdavosi neįtikėtinų gudrybių, pasakodavo išgalvotas istorijas, ir tik tam, kad išvyktų" į Rusiją, „kad iškeistų paskutinius kailinius, kilimus ar baltinius į bet kokį valgį, kad grįžtų namo su produktais ir išgelbėtų juose iš bado mirštančius vaikus".[21]

Rusijoje, kaip buvo plačiai žinoma, reikalai klostėsi kitaip. „Pakakdavo pereiti sieną, ir už Ukrainos ribų sąlygos būdavo daug geresnės".[22] Tuometinis Odesos pagrindinio dienraščio redaktorius Ivanas Meistrenka vėliau aprašė du kaimus abiejose Rusijos ir Ukrainos sienos pusėse. Ukrainos kaime iš valstiečių buvo atimti visi grūdai, o rusų kaimuose grūdų pristatymo normos buvo ganėtinai nuosaikios.[23] Todėl tie, kam pavykdavo pereiti sieną, galėdavo gauti duonos. Tačiau, kur tik būdavo įmanoma, grįžtančiuosius iš RSFSR namo apieškodavo ir duoną atimdavo.[24] Vienas valstietis iš Ukrainos, kuris anksčiau buvo pasiųstas į darbus prie geležinkelio Maskvos srityje, sužinojo apie namuose kilusį badą ir 1933 m. balandį išvyko iš Maskvos, pasiėmęs į kelionę 79 svarus duonos. Tačiau Bachmače, Rusijos ir Ukrainos pasienyje, septyniasdešimt svarų duonos iš jo konfiskavo. Jam buvo leista pasilikti likusius devynis svarus kaip Maskvoje registruotam darbininkui, o iš kartu su juo važiavusių dviejų Ukrainos valstiečių, taip pat mėginusių parsivežti duonos, viską atėmė, o jas pačias „sulaikė".[25]

Žmonės, mėginę iš Rusijos parsivežti į namus duonos, slapta prasmukdavo į sąstatus, kurie, pristatę į Rusiją grūdus, vėl grįždavo į Ukrainą, tačiau ir šiuos traukinius kruopščiai krėsdavo tiek konfiskacijas vykdantys pareigūnai, tiek geležinkelininkai, reikalaudavę iš valstiečių kyšių.[26]

Būdavo ir kitokių kliūčių. Geležinkeliai tuo laiku buvo perkrauti. Žmonės, kurie norėdavo nuvykti į Oriolą (RSFSR), kad nusipirktų ten duonos, grįždami turėdavo persėsti Lozovo stotyje, kur tekdavo laukti grįžtančio traukinio iki dviejų savaičių ar net ilgiau. Belaukdami jie suvalgydavo įsigytus maisto produktus, o tada slampinėdavo alkani po stotį ir mirdavo nuo bado.[27]

Esminis dalykas yra tas, kad iš tiesų egzistavo aiškūs įsakymai neįleisti Ukrainos valstiečių į Rusiją, kurioje buvo galima gauti maisto, o kai jiems pavykdavo prasmukti pro užkardas – sulaikyti juos pakeliui į namus ir konfiskuoti įsigytus

produktus. Tokie įsakymai gali būti duoti tik pačiu aukščiausiu lygiu ir tik vieninteliu tikslu.

Kitas, tačiau ne mažiau svarbus argumentas, prisidedantis prie mūsų išvados pagrindimo, yra ta aplinkybė, kad, kaip jau matėme, Ukrainos kaimo gyventojų puolimą pasitelkus badą lydėjo plataus masto Ukrainos kultūrinio ir religinio gyvenimo puolimas, taip pat Ukrainos inteligentijos naikinimas. Stalinas, kaip buvo pastebėta, matė valstietijoje nacionalizmo ramstį; ir sveikas protas verčia manyti, kad šis dvigubas smūgis ukrainiečių valstybingumui nebuvo paprastas atsitiktinumas.

* * *

Vertinant bendresne prasme, atsakomybė už „klasinio priešo" žudynes ir „buržuazinio nacionalizmo" sutriuškinimą gali būti priskirta marksistinėms koncepcijoms ta forma, kokią joms suteikė komunistų partija ir kaip jas priėmė Stalinas.

Faktinių partijos sprendimų vykdytojų motyvai buvo įvairūs. Akivaizdu, kad, priimdami „klasinio priešo" idėją, jie ignoruodavo žmogiškus jausmus. Kilusias dvejones dažnai nustelbdavo mistiškas atsidavimas „partijos linijai". Tokį atsidavimą dar labiau sustiprindavo žinojimas, kad išsisukinėjimas nuo įsakymų vykdymo sukels pernelyg humaniškų veikėjų išvalymą iš partijos gretų (beje, paklusnumas įsakymams nebuvo laikomas lengvinančia aplinkybe Niurnbergo procese).

Todėl net tokie žmonės kaip Kosioras ir Čubaras, kurie veikiausiai ne tik abejojo Maskvos politika, bet ir buvo tikri, kad ji turės katastrofiškų padarinių, vis dėlto padėjo ją įgyvendinti.

Kalbant apie paties Stalino (taip pat Molotovo, Kaganovičiaus, Postyševo ir kt.) asmeninę kaltę, tiesa yra ta, kad, kaip ir Hitlerio atsakomybės dėl holokausto atveju, negalime dokumentaliai patvirtinti jo atsakomybės, kitaip tariant, negalime patvirtinti nė vieno tiesioginio įsako, kuriuo Stalinas būtų įsakęs sukelti badą.

Vienintelis Stalino naudai bylojantis gynybinis faktas – prielaida, kad Stalinas įsakė suplanuoti perdėtas grūdų rekvizicijas tiesiog nesuvokdamas tikrosios padėties ir neturėdamas nusikalstamų ketinimų. Tačiau ši prielaida prieštarauja viskam, ką nagrinėjome šioje knygoje.

Galima pridurti, kad draudimas užsienio reporteriams lankytis bado alinamuose rajonuose iš tikrųjų yra dar vienas nebylus pripažinimas, kad valdžia puikiai žinojo apie tai, kas iš tiesų vyko.

Taigi, apibendrindami šį klausimą, galime pateikti tokias išvadas:

1. Bado priežastimi buvo Stalino ir jo sąjungininkų nustatytos pernelyg aukštos grūdų rekvizicijos normos.
2. Ukrainos partiniai vadovai nuo pat pradžių informavo Staliną ir jo sąjungininkus, kad šios normos pernelyg aukštos.
3. Vis dėlto normos nebuvo pakeistos, ir netrukus prasidėjo badas.
4. Ukrainos vadovai pranešė apie badą Stalinui ir jo sąjungininkams. Be to, jis ir jo bendrai tiesą sužinodavo ir iš kitų žmonių.
5. Kad ir kaip buvo, rekvizicijos vyko ir toliau.

Štai tokie yra pagrindiniai punktai. Prie jų galime pridėti ir papildomų įrodymų:

6. Duonos daviniai, nors ir labai maži, buvo įvesti miestuose, tačiau kaimuose nebuvo jokio, net minimalaus aprūpinimo produktais.
7. Bado apimtuose rajonuose grūdai buvo laikomi sandėliuose, tačiau valstiečiams, nepaisant jų katastrofiškos padėties, jie nebuvo išduodami.
8. Buvo duotas įsakymas, kurį valdžios pareigūnai stengėsi uoliai įgyvendinti, neįsileisti valstiečių į miestus, o tuos, kurie sugebėjo į juos prasiskverbti, nedelsiant išvaryti.
9. Buvo duoti įsakymai, kuriuos pareigūnai uoliai vykdė, neleisti, kad legaliai įsigytas maistas būtų pervežtas per sieną iš Rusijos į Ukrainą.
10. Bado, ir ypač baisaus bado, egzistavimo faktą aiškiai patvirtina liudininkai – aukšti komunistų partijos pareigūnai, vietiniai aktyvistai, užsienio stebėtojai ir patys valstiečiai. Vis dėlto kalbėti apie bado egzistavimą Sovietų Sąjungoje buvo laikoma nusikaltimu. SSRS atstovams užsienyje buvo nurodyta neigti bado egzistavimą. Ir iki šių dienų šis reiškinys nepripažįstamas oficialioje sovietų literatūroje (nors apie jį ganėtinai neseniai, nors ir pakankamai retai užsimenama kai kuriuose sovietiniuose grožinės literatūros kūriniuose).

Vienintelis galimas pateisinimas – Stalinas ir jo bendražygiai apie badą nieko nežinojo. Tačiau, atsižvelgus į tai, kas buvo pasakyta anksčiau, tuo patikėti veik neįmanoma.

Išvada: jie žinojo, kad 1932 m. įsakai sukels badą; jie žinojo, kai badas jau įsibėgėjo, kad jų išleisti įsakai kaip tik ir turėjo jį sukelti. Vis dėlto buvo duoti įsakymai prieš bet kokią pagalbą badaujantiesiems, ir jų veikimas buvo užtikrinamas tam tikruose konkrečiuose rajonuose.

Kai kalbama apie motyvus, ypatingosios priemonės prieš Ukrainą ir Kubanę buvo persipynusios tarpusavyje, ir jos buvo vienalaikės su viešomis kampanijomis, nukreiptomis prieš nacionalizmą šiuose regionuose. Šiuose ir kituose bado nualintuose rajonuose akivaizdus valdžios tikslas žemės ūkio sferoje buvo palaužti pačių nepaklusniausių rajonų valstiečių, kurie atkakliausiai priešinosi kolektyvizacijai, valią. Kai kalbama apie pačią partiją, galutinis rezultatas, kaip ir tikėtinas jos tikslas, buvo atsikratyti nepakankamai drausmingų elementų, nesugebėjusių galutinai užgniaužti savyje buržuazinės humanistinės pasaulėžiūros.

Taigi, faktai nustatyti, veikėjų paskatos sutampa su tuo, kas mums žinoma apie stalinistų nuostatas. Istorijos nuosprendis gali būti tik vienas: nusikaltėliai turi atsakyti. O kadangi kol kas Sovietų Sąjungoje niekas atvirai netyrinėja visų čia aprašytų įvykių, dabartinės valdžios tylėjimą galime vertinti kaip nebylų pritarimą įvykdytiems nusikaltimams arba tų nusikaltimų pateisinimą.

EPILOGAS

Atolas

Be atokvėpio, be gailesčio, be
nuosprendžio atidėjimo.
Miltonas

Atolas, apie kurį čia kalbama, aprėpia ištisą sovietų istorijos penkiasdešimtmetį, prabėgusį nuo to laikotarpio ir tam tikra prasme susijusį su viso pasaulio istorija.

Socialinė ir politinė tvarka, įtvirtinta 1934 m. pradžioje, kai XVII partijos suvažiavimas buvo pavadintas „Nugalėtojų suvažiavimu", išliko iki mūsų dienų. Vienpartinė lenininė valstybė, sukolektyvinto ūkininkavimo sistema patyrė įvairių raidos etapų, tačiau taip ir liko nepakitusios. Vis dėlto nesiimsime čia atpasakoti, netgi trumpai, visos vėlesnių metų SSRS istorijos, o verčiau sutelksime dėmesį į tam tikras svarbias sritis ir įvykius.

* * *

Kitas siaubingas laikotarpis po bado – tai 1936–1938 m. Didysis teroras, apie kurį šios knygos autorius rašė kitoje knygoje.

Pasternako požiūris į pastarąjį terorą (knygoje „Daktaras Živaga") yra, žinoma, pernelyg supaprastintas, tačiau neabejotinai atspindi dalį tiesos: „Kolektyvizacija buvo klaidinga ir nesėkminga priemonė, ir buvo neįmanoma pripažinti klaidas. Kad nesėkmė būtų sėkmingai paslėpta, reikėjo visomis įmanomomis bauginimo priemonėmis atgrasyti žmones savarankiškai mąstyti ir nuspręsti, priversti juos matyti tai, kas neegzistuoja, ir netikėti tuo, ką mato jų akys. Tuo galima paaiškinti beprecedentį Ježovo periodo žiaurumą."[1]

Kitaip nei 1930–1933 m., naujasis teroras stipriausiai smogė partijos ir vyriausybės vadovams, ir kaip tik šis jo aspektas susilaukė pasaulyje daugiausiai

dėmesio. Tačiau, nenukrypdami nuo šioje knygoje nagrinėjamos temos, pagrindinį dėmesį skirsime tolesnėms valstietijos kančioms.

Žinoma, buožės iš „specialių gyvenviečių" ir toliau liko svarbiausiu taikiniu. 1938 m. šimtai jų sėdėjo Sverdlovsko kalėjime, dažniausiai nuteisti dešimčiai metų nelaisvės už šnipinėjimą, sabotažą ar ginkluoto sukilimo rengimą.[2] Tačiau ir kaimuose likę valstiečiai žiauriai kentėjo. Labiausiai buvo persekiojami tie, kurie ankstesniais metais buvo tapę neteisybės aukomis – valdžia juos laikė pačiais aršiausiais opozicionieriais. Apskritai kalbant, ir tuomet valstiečiai sudarė didelę dalį suimtųjų. Vienas buvęs kalinys teigė, kad Cholodnos Horos kalėjime (Charkove), valstiečiai sudarė daugumą kalinių nuo 1937 m. rugsėjo iki 1938 m. gruodžio. Juos negailestingai mušdavo, o kartu su jais kalintys skundikai išaiškindavo jiems, kokių parodymų iš jų laukiama per tardymus, kad valdžia, išgavusi jų prisipažinimą, išsiųstų juos į tas stovyklas, iš kurių mažai kam pasisekdavo sugrįžti.[3] Valstiečiai taip pat būdavo masiškai šaudomi. Iš daugiau nei 9 000 kūnų, aptiktų masinėje 1938 m. sušaudytų žmonių kapavietėje prie Vinycios, apie 60 % priklausė valstiečiams.[4] Savaime suprantama, kad dauguma šių valstiečių buvo ukrainiečiai. Taip pat verta paminėti, kad vėl buvo pradėta suiminėti ir šaudyti SVU organizacijos „narius", kurių daugelis jau buvo spėję išbūti jiems skirtą, santykinai trumpą bausmės laiką.[5]

Apskritai kalbant, šiuo laikotarpiu buvo tikimasi, kad valstiečiai „demaskuos" prasikaltusius kolūkių pirmininkus ir kitus pareigūnus, o tuo pačiu – gal netgi visų pirma – savo draugus, kitus valstiečius.[6] Pirmininkas privalėjo „demaskuoti" komiteto narius, o pastarieji – seniūnus arba brigadininkus.

Dauguma suimtųjų buvo kaltinami, žinoma, sabotažu, ir pagal pateiktus kaltinimus galima spręsti, kaip iš tiesų dirbo kolūkiai. 1937 m. antroje pusėje kaimo rajonuose buvo nagrinėjama šimtai „procesų", kuriuose buvo teisiami vietiniai komunistai arba eiliniai kolūkiečiai. Rojus Medvedevas rašo, kad „paprastai visuose procesuose būdavo teisiami to paties rango pareigūnai, ir tai bylojo apie vieną schemą, sukurtą centre".[7] Pavyzdžiui, antisovietine kenkėjiška veikla apkaltinti kaltinamieji dažniausiai prieš teismą stodavo tokios sudėties: vietiniai partiniai ir sovietiniai darbuotojai, MTS vadovas, vienas ar du kolūkių pirmininkai ir vyresnysis agronomas. Jeigu būdavo keliami kaltinimai tyčiniu gyvulių marinimu, tuomet teisiamųjų sudėtis likdavo tokia pati, tik vietoje agronomo teisdavo veterinarą, o agronomą ir MTS direktorių pakeisdavo zootechnikas, ir t. t. Tipiškas atvejis, kai 1937 m. viename rajone vyresnįjį agronomą, veterinarą, girininką, MTS politinio skyriaus direktoriaus pavaduotoją ir grupę valstiečių nuteisė už šulinių užnuodijimą ir kitus nusikaltimus. Tuose rajonuose, kuriuose darbo našumas būdavo ypač žemas, rengdavo viešus procesus, per kuriuos teisiamuosius apkaltindavo dėl visų kolūkio nesėkmių, pavyzdžiui, kritusių

gyvulių ar pavėluoto derliaus nuėmimo, ir nuteisdavo už sabotažą. Leningrado srityje per vieną teismo procesą grupę žmonių (pagal pirmąjį aukščiau paminėtą sąrašą) apkaltino tuo, kad dėl jų nemokšiško valdymo kolūkiečiams nebuvo kuo sumokėti už darbadienius ir kad nebuvo įvykdytos nustatytos produkcijos normos valstybei.[8]

* * *

Tačiau, kaip jau minėjome, kitaip nei 1930–1933 m. suėmimai, naujoji teroro banga sudavė skaudų smūgį pačiai partijai. Ji pražudė beveik visus anksčiau minėtus partinius veikėjus: Zinovjevą, Piatakovą, Buchariną, Rykovą, Hrynko – juos sušaudė po atvirų teismo procesų, per kuriuos jie prisipažino kaltais dėl visų jiems inkriminuotų nusikaltimų. Tomskis nusižudė. Jakovlevas, Baumanas, Kaminskis, svarbiausi kolektyvizacijos vajaus prižiūrėtojai, buvo slapta nužudyti. Čubaras, Postyševas, Kosioras buvo sušaudyti (kartu) kalėjime. Panašiai buvo susidorota ir su kitais Ukrainos partiniais veikėjais – Chatajevičiumi, Demčenka, Zatonskiu, taip pat ir su Šeboldajevu, terorizavusiu Šiaurės Kaukazą. Buvo susidorota ir su Ukrainos NKVD vadais – Balickiu ir Karlsonu. Liubčenka nusižudė kartu su savo žmona.

Stalinas, Kaganovičius ir Molotovas išliko – abu pastarieji 1986 m. dar buvo gyvi. Petrovskį nušalino nuo pareigų, tačiau nesuėmė. Likimo ironija: Terechovas, kuris nepabūgo viešai iškelti klausimo apie badą, taip pat pergyveno Staliną.

Per Didįjį terorą komunistų Ukrainoje žuvo daug daugiau nei bet kur kitur. XIV Ukrainos komunistų partijos suvažiavime, vykusiame 1938 m. birželį, naujajame Centro komitete tarp 86 narių buvo tik trys asmenys, likę iš senosios CK sudėties, ir visas šis trejetas buvo ne politiniai veikėjai, o „garbės nariai". Partijos nariai, kuriuos paliesdavo „valymas", dažniausiai būdavo apkaltinami nacionalizmu – kaip Liubčenka, Grinko ir netgi Balickis.

Respublikos komunistų partija ir valstybinis aparatas, kai buvo suimti visi Ukrainos vyriausybės nariai ir jų pirmieji pavaduotojai, faktiškai subyrėjo. Visi sričių sekretoriai buvo nušalinti, o vėliau – jau 1938 m. pradžioje – buvo nušalinti ir jų įpėdiniai. Daugiau nebuvo nei CK kvorumo, nei jokio kito organo, kuris būtų galėjęs paskirti Liaudies komisarų tarybą, ir iki 1937 m. pabaigos ši respublika virto paprasčiausiu NKVD feodu.

* * *

Savaime suprantama, kad iš tikrųjų jokio „nacionalistinio" sąmokslo tarp Stalino kadrų nebuvo. Tačiau, palikdami 1936–1938 m. valymą nuošalėje,

pamėginkime atsakyti į klausimą: ar Stalinui pavyko tomis priemonėmis, kurias jis taikė nuo 1930 m. (ypač 1932–1933 m.), sutriuškinti Ukrainos nacionalizmą? Veikiausiai atsakymas būtų, kad iš dalies jam pavyko. Per vėlesnius dešimtmečius ukrainiečių nacionalizmas pademonstravo savo nesutaikomumą tik Vakarų Ukrainoje, atimtoje iš Lenkijos 1939 m. ir nepatyrusioje teroro badu. Šios srities gyventojus taip pat privertė išgyventi terorą – 1939–1941 m. ir per pakartotinę okupaciją 1944 m. Čia taip pat vyko masiniai suėmimai, buvo primesta kolektyvizacija ir visa kita. Gyventojai priešinosi. Prasidėjo plataus masto partizaninis judėjimas, nukreiptas tiek prieš vokiečius, tiek prieš sovietų valdžią. Jo nepavyko sutriuškinti iki pat 1950-ųjų (tremtyje veikusius partizaninio judėjimo lyderius likvidavo sovietų slaptieji agentai).

Tūkstančiai ukrainiečių buvo sušaudyti, dar daugiau jų pateko į darbo stovyklas arba buvo ištremti – paprastai nurodomas skaičius, prilygstantis 2 mln., kuris sutampa su tremtinių skaičiumi iš kitų, taip pat tais pačiais metais okupuotų Baltijos valstybių.

Nuo 1945 iki 1956 m. ukrainiečiai sudarė labai didelę dalį visų priverstinio darbo stovyklų kalinių, ir apie juos buvo nuolat skelbiama, kad jie, valdžios manymu, buvo patys „sunkiausi" kaliniai. Jų mirtingumas, ypač pačiose blogiausiose stovyklose, į kurias juos dažniausiai ištremdavo, buvo labai aukštas. 1950-aisiais pačiose baisiausiose Užpoliarės darbo stovyklose Kolymoje buvo galima sutikti kaimo merginų, nuteistų už pagalbą sukilėliams. Vienas lenkų tautybės kalinys, nejautęs jokių simpatijų ukrainiečių nacionalizmui, pastebėjo: „Bet kodėl sovietiniai karininkai, tardydami septyniolikmetes merginas, laužydavo joms kaklo slankstelius ir spardydavo sunkiais kariškais batais į šonkaulius, kad šios paskui gulėdavo spjaudydamos krauju kalėjimo ligoninėse Kolymoje? Žinoma, toks elgesys neįtikino nė vienos iš jų, kad jų poelgiai buvo blogi. Jos mirdavo su šv. Mergelės Marijos medalionais ant suluošintų krūtinių ir su neapykanta akyse."[9]

Tam tikrą supratimą apie tikrą kalinių skaičių galima susidaryti iš to, ką 1973 m. kovo 17 d. pareiškė Lvovo miesto pirmasis partijos sekretorius Kucevolas apie tai, kad nuo 1956 m. 55 000 Ukrainos nacionalistų organizacijos (OUN) narių grįžo atlikę įkalinimo bausmę vien tik į Lvovo sritį (kurioje tuo metu gyveno apie ketvirtadalis visos Vakarų Ukrainos gyventojų).[10]

Kaip tik su šia situacija sietinas Chruščiovo pareiškimas apie tai, kad Stalinas, įsakęs ištremti septynias mažas tauteles 1943–1945 m., norėjo panašiai pasielgti ir su ukrainiečiais, „tačiau pastarųjų buvo per daug". Vėliau Stalinas prisipažino Ruzveltui, kad Ukrainoje jo padėtis „sunki ir nesaugi".[11]

* * *

Tikra tiesa, kad toje Ukrainos dalyje, kuri 1930 m. buvo SSRS sudėtyje, nacionalinė savimonė 1930–1933 m. gavo triuškinantį smūgį, kai buvo išnaikinta daugybė įvairiems sluoksniams priklausiusių tautinio judėjimo vadovų ir šalininkų. Tiesa ir tai, kad tautinė savimonė ir dabar yra stipresnė Vakarų Ukrainoje, nors didelė Kijevo ir kitų Rytų Ukrainos miestų inteligentijos dalis sudaro tam tikrą išimtį iš bendros taisyklės.

Tačiau vėlesniais metais daugybę kartų buvo įrodyta, kad, priešingai Stalino, kuris tikėjosi radikalesnių savo veiksmų rezultatų, lūkesčiams, ukrainiečių tautinė savimonė nesusilpnėjo arba atgimė su dar didesne jėga tiek Rytų, tiek ir Vakarų Ukrainoje – taip pat tarp milijonų ukrainiečių, dabar gyvenančių Kanadoje, JAV ir kitose šalyse.

Pokario metais Ukrainai teko patirti naujų kančių. (Pastebėtina, kad per tris dešimtmečius iki pat 1958 m. nebuvo skelbiami jokie statistikos duomenys apie Ukrainos ekonomiką.[12]) 1947 m. šalyje kilo dar vienas badas, šįkart kartu su badu Baltarusijoje ir kitose kaimyninėse srityse. Jis nebuvo iš anksto suplanuotas, tačiau žmonės vis tiek mirdavo nuo bado, o Stalinas toliau eksportavo grūdus.[13] Mes negalime įvertinti tikslaus aukų skaičiaus, tačiau šalį nuo pražūties išgelbėjo Jungtinių Tautų pagalbos ir atkūrimo administracija, daugiausia amerikiečių, kurie iki 1947 m. sausio pabaigos vien Ukrainai pristatė maisto už beveik šimtą milijonų dolerių (288 000 metrinių tonų).

Kultūrinėje plotmėje toliau buvo puolamos ir taip gerokai praretėjusios Ukrainos rašytojų gretos. 1946 m. liepos 26 d. Visasąjunginis partijos centro komitetas priėmė rezoliuciją, skelbusią, kad „mokslo, literatūros ir meno srityse priešiška buržuazinė ideologija <...> mėgino atkurti ukrainiečių nacionalistines koncepcijas".

Per visus kitus metus literatūriniuose leidiniuose buvo kritikuojami rašytojai ir kultūros veikėjai, kuriems buvo klijuojamos „nepataisomų buržuazinių nacionalistų", „apgailėtinų ir atstumiančių veikėjų", „tipiškų pseudomokslininkų", „kenčiančių nuo nelaikymo knygių" ir kitos panašios etiketės. Keli tūkstančiai žmonių buvo išsiųsti į darbo stovyklas.

Paskui užėjo santykinai ramus laikotarpis, po kurio (1951–1952 m.) prasidėjo naujas svarbių Ukrainos kultūros veikėjų puolimas. Vienu iš negatyvių rodiklių galima laikyti faktą, kad nuo 1930 iki 1957 m. joks Ukrainos mokslų akademijos narys nebuvo apdovanotas Lenino premija, nors iki 1930 m. ir po 1957 m. ši premija jiems kasmet būdavo paskiriama.[15]

Neketinome šioje knygoje išsamiai pasakoti apie Ukrainos pokario istoriją. Trumpai kalbant, pasitaikydavo periodų, kai valdžia šiek tiek atleisdavo

Rašytojo Ivano Dziubos nuotrauka, daryta 1973 m., kai jį suėmė KGB.

ukrainiečių tautinę savimonę varžančius pančius, bet paskui juos dar labiau suverždavo. Tačiau Ukrainos savarankiško valstybingumo arba laisvos, Maskvai nepavaldžios ukrainiečių kultūros plėtojimo idėjos visada buvo griežtai draudžiamos.

Aptardami nūdienos padėtį, turėtume pradėti nuo gerokai stipresnio nei kada nors anksčiau ukrainiečių nacionalinio kultūrinio judėjimo, prasidėjusio septintajame dešimtmetyje.

Šis judėjimas pasireiškė ne tik *samizdate* (ukrainiečių kalba *samvydav*), bet ir oficialiai leidžiamoje literatūroje. Vien 1966 m. įvyko mažiausiai 20 teismo posėdžių, per kuriuos *samizdato* autoriai buvo nuteisti kalėti iki 15 metų už esė arba poezijos antologiją.[16] Oficialių publikacijų nacionaline tema pavyzdžiu galima laikyti Olesio Hončaro romaną „Soboras", kurio herojai mėgina išgelbėti soborą nuo nugriovimo, tvirtindami, kad į jį nedrįso kėsintis nei Machno, nei nacistai.

Tuo pat laikotarpiu Ivanas Dziuba parašė ilgą esė, kurioje drąsiai pasisakė prieš kultūros veikėjų suėmimus ir pareiškė, kad dabartinis „internacionalizmas" mažai kuo skiriasi nuo caro laikais vykusio rusinimo.

Vėliau prasidėjo svarbūs įvykiai. Ukrainos komunistų partijos pirmasis sekretorius Petro Šelestas, kurio rašiniai taip pat buvo persunkti nacionalistiniu tonu (taip manė ir dauguma nacionalistų, ir ortodoksinių komunistų), stojo atvirai ginti Dziubos. Jis netgi išdrįso, nukrypdamas nuo tradicinės sovietinės istoriografijos linijos, neigiamai aprašyti Jekaterinos II įvykdytą Ukrainos prijungimą prie Rusijos.

Reikšminga tai, kad šis Ukrainos lyderis aiškiai suvokė: tokia pozicija užtikrins jam didelius politinius dividendus netgi pačioje komunistų partijoje. Kai 1973 m. jis buvo nušalintas, partijai teko imtis ir masinio jo šalininkų išvalymo. Vien tik Ukrainos komunistų partijos Aukštojoje partinėje mokykloje buvo atleisti 34 dėstytojai, įskaitant ir patį tos mokyklos direktorių. Nuo pareigų buvo nušalinta beveik ketvirtadalis visų lygių už propagandą atsakingų partijos sekretorių. Buvo uždraustos beveik šimto autorių knygos, moksliniuose institutuose buvo atlikti valymai – jų darbuotojai atleidžiami ištisomis grupėmis. Lvovo universitete iš darbo atleido 20 dėstytojų ir profesorių, pašalino dešimtis studentų. Atleidimai pasipylė ir Kijevo universitete. Per kitus dvejus metus daugelis žinomų intelektualų buvo išsiųsti į priverstinio darbo stovyklas arba uždaryti psichiatrinėse ligoninėse. Manoma, kad buvo suimta tūkstančiai žmonių.

Iškilo aikštėn, kad net ir oficialiuose partiniuose bei akademiniuose sluoksniuose pastangos ukrainizuoti šalį 1920-ųjų dvasia buvo atvirai palaikomos – Dziuba ypač pasikliovė šiuo palaikymu (tiesa, vėliau, patyręs smarkų spaudimą, jis atsiribojo nuo savo ankstesnės pozicijos).

Žymaus Ukrainos disidento ir vieno iš Ukrainos Helsinkio grupės įkūrėjų Vasilijaus Stuso nuotrauka, daryta 1980 m., kai jis buvo suimtas KGB.

Paskui ištisą dešimtmetį vyriausybė be perstojo puolė, kaip teigė Ukrainos komunistų partijos pirmasis sekretorius Ščerbickis, „patį nuožmiausią ukrainiečių liaudies priešą – ukrainietiškąjį nacionalizmą". Tačiau visi mus pasiekę pranešimai patvirtina, kad troškimas laisvai reikšti nacionalinius jausmus liko nenumalšintas. 1976 m. Kijeve susibūrė „Helsinkio konvencijos sąlygų vykdymo stebėjimo grupė", kuri 1978 m. buvo išvaikyta, o jos nariai buvo nuteisti kalėti nuo dešimties iki penkiolikos metų. Nuo tada buvo pradėta persekioti daugelį kitų grupių ir pavienių asmenų. Pažymėtina, kad ir per XX a. aštuntajame dešimtmetyje Ukrainoje vykusius darbininkų protestus labai dažnai iškildavo nacionalistinis elementas, kaip, pavyzdžiui, 1972 m. gegužę per tris dienas trukusius neramumus Dnipropetrovske. Ir būtent Ukrainoje susikūrė pirmoji, nors ir neilgai egzistavusi, laisva „profesinė sąjunga".

Apskritai kalbant, nėra jokių abejonių, kad, kaip teigė vienas Ukrainos rašytojas, nacionalistų disidentų iškelti klausimai „vis dar svarbiausi darbotvarkėje".

Mes negalime numatyti būsimų įvykių eigos. Tačiau akivaizdu, kad įvykus bet kokiai krizei SSRS, ukrainiečių tautinė savimonė taps išties gyvybiškai svarbiu faktoriumi. Jos nepavyko sunaikinti Stalino metodais, jos nenuginklavo jokie tolesni Stalino pasekėjų ir įpėdinių taktiniai žingsniai.

* * *

Kalbant apie 1930–1933 m. įvykių poveikį SSRS žemės ūkiui, būtina pažymėti, kad net ir šiandien pastarojo neefektyvumas yra plačiai žinomas. Kolūkinė sistema, užuot sukūrusi naujas gamybines jėgas bei galimybes ir aplenkusi visą pasaulį, pasiekė tiek, kad dabar SSRS dvidešimt penki kolūkiečiai pagamina tiek žemės ūkio produkcijos, kiek JAV – keturi fermeriai. Tokia padėtis, net ir

Kolūkiečiai laukuose.

pastaraisiais metais, tikrai nesusijusi su finansavimo trūkumu. SSRS į žemės ūkį investuojamos milžiniškos sumos, tačiau teigiami pokyčiai – minimalūs. Visa tai susiję su pačios sistemos trūkumais.

1933 m. sausį Stalinas pranešė, kad penkmečio planas buvo įvykdytas per ketverius metus ir tris mėnesius ir kad buvo pasiekti maksimalūs rezultatai. Visa tai buvo begėdiškas melas: nebuvo įvykdytos netgi svarbiausios užduotys pramonės srityje. Buvo pagaminta tik trečdalis numatyto ketaus kiekio, tik pusė numatyto plieno kiekio, tik trys penktadaliai elektros energijos. Kalbant apie plataus vartojimo prekių gamybą, pagaminta tik pusė numatyto kiekio medvilninio audeklo, tik trečdalis vilnos ir tik kiek daugiau nei ketvirtadalis lininio audeklo. Žemės ūkio sektoriuje padėtis buvo dar blogesnė: mineralinių trąšų pagaminta tik aštuntadalis numatyto kiekio, surinkta tik trečdalis traktorių.[17]

1935 m. pradžioje jau buvo galima panaikinti duonos normavimo sistemą, tačiau subalansuoti paklausą ir pasiūlą pavyko tik gerokai padidinus kainas, kurios, lyginant su kortelių sistemos kainomis, buvo gerokai didesnės, tačiau žemesnės nei dar ankstesnės kainos legalioje ir juodojoje rinkose. Galiausiai kainos už plataus vartojimo prekes nuo 1928 m. išaugo beveik dešimteriopai, o darbo užmokestis žemdirbiui veik nepadidėjo. Skirtumas buvo kompensuojamas „apyvartos" mokesčiu.[18]

XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje vidutinis sovietinis pilietis gyveno blogiau nei iki revoliucijos. Jis suvalgydavo tokį patį kiekį duonos, tačiau suvartodavo mažiau mėsos, riebalų ir pieno produktų. Jis blogiau rengdavosi ir gyveno blogesnėmis sąlygomis.[19] Savo darbe „Kapitalizmo vystymasis Rusijoje"

Pionieriai *kolchozo* laukuose renka paliktas grūdų varpas. Stalino (dab. Donecko) miesto rajonas, 1934 m.

Leninas nurodė, kad vidutinis žemdirbys ganėtinai būdingoje Saratovo srityje XIX a. paskutiniame dešimtmetyje suvartodavo 419,3 kg grūdinių produktų per metus. 1935 m. sovietinis, oficialiai pripažintas ekonomistas Strumilinas apskaičiavo, kad vidutinis sovietinis pilietis per metus suvartoja iki 261,6 kg grūdų...[20]

Kalbant apie valstiečius, kaimo gyvenimas nusmuko iki lig tol neregėto skurdo lygio. Faktinė darbadienio vertė pinigine išraiška ir produktais, kuriuos gaudavo kolūkiečiai už darbadienio normų įvykdymą, toliau išliko itin žema ir nepakankama, kad patenkintų net ir pačius minimaliausius poreikius. 1938 m. jie patenkindavo iš šio šaltinio tik apie tris ketvirtadalius jų grūdų poreikio, mažiau nei pusę ankstesnio kiekio bulvių ir suvartojo itin mažai visų likusių produktų. Kolūkiečių užmokestį už darbadienį sudarydavo maždaug šeši svarai grūdų, keletas svarų bulvių ir daržovių, truputis šieno ir šiek tiek pinigų, už kuriuos būdavo galima įsigyti kilogramą juodos arba puskilogramį baltos duonos.

1938 m. balandžio 19 d. įsake pripažįstama: „Kai kuriose srityse ir respublikose <...> yra kolūkių, kuriuose 1937 m. iš viso nebuvo mokama pinigais už darbadienius." Savaime suprantama, kad kaltininkais vėl buvo paskelbti „liaudies priešai <...> [kurie], siekdami provokacinių tikslų – kad pakenktų kolūkiams – tyčia siekė dirbtinės kolūkinio kapitalo infliacijos ir gamybos sąnaudų padidėjimo ir tuo pačiu stengėsi sumažinti išmokas už darbadienius". Šiuo įsaku buvo nurodyta, kad ne mažiau kaip 60–70 % kolūkių piniginių pajamų būtų paskirstyta darbadieniams ir kad kapitalo išlaidos neviršytų 10 % visų kolūkio pajamų. Tačiau tų pačių metų gruodį šis įsakas buvo anuliuotas.

Vidutinio dydžio kolūkis – Stalino kolūkis Stepnajos kaime Ordžonikidzės srityje – specializavosi grūdinių kultūrų auginimo srityje. Bendra derliaus išeiga jame buvo 74 240 hektolitrų. Po nustatytos grūdų normos pristatymo valstybei ir rezerviniam fondui, paskirsčius lėšas investicijoms, techninei priežiūrai ir kt., kolūkiečių reikmėms buvo palikta 12 480 hektolitrų, t. y. apie 20 % nuo surinkto derliaus. Kolūkyje iš viso dirbo 1 420 žmonių. Iš pradžių savo dalį gavo administracija. Tuomet 8 hektolitrai buvo skirti „stachanoviečiui", surinkusiam 280 darbadienių. Paprastam valstiečiui teko 4 hektolitrai grūdų, o našlei – 2 hektolitrai. Eilinis kolūkietis turėjo keturis vaikus (žmona dirbo fermoje). Našlė turėjo tris mažus vaikus. Grūdų nepakako nė vienai šeimai. Našlė grūdus nuslėpdavo, o kolūkietis tiesiog vogdavo iš kolūkio.[22]

Per pirmąjį dešimtmetį nuo kolektyvizacijos pradžios traukiamoji jėga (arklių ir mechaninė) nuolat buvo mažesnė nei 1929 m.[23] (Be to, nuo penktadalio iki trečdalio traktorių buvo nuolat išvesti iš rikiuotės, o tai dar labiau blogino bendrą žemės ūkio padėtį.[24])

Oficialiai kolūkiečiams leidžiamas turėti gyvojo inventoriaus kiekis, nors ir ganėtinai ribotas, buvo tuo metu visgi didesnis nei kada nors anksčiau. Tai, kad 1938 m. 55,7 % karvių buvo priskiriama kolūkiečių asmeniniam turtui, iš tikrųjų reiškė, kad tik 12,1 mln. karvių teko 18,5 mln. bendram sodybų skaičiui.[25] Dar svarbesnis buvo visuotinis draudimas (jis negaliojo tik pavieniuose klajoklių rajonuose) laikyti arklius. Valstiečiai, nuo seno įpratę daugumą ūkio darbų nudirbti su arkliais, dabar galėdavo naudoti tik kolūkio arklį ir tai tik leidus kolūkio valdybos nariui – ir tik už tam tikrą mokestį.

Daugumai kolūkiečių nuosavas žemės sklypelis, kad ir koks mažas jis buvo, reiškė tam tikras sąsajas su ikikolūkiniu gyvenimu. Nepaisant įvairių sunkumų, pavyzdžiui, padargų, pašarų ir trąšų trūkumo, kolūkiečiui pavykdavo išgauti iš turimo sklypelio ganėtinai didelį derlių. 1938 m. privačiuose sklypeliuose buvo surinkta ne mažiau kaip 21,5 % visos sovietinės žemės ūkio produkcijos, nors jie sudarė tik 3,8 % dirbamosios žemės.[26]

1939 m. SSKP XVIII suvažiavime už žemės ūkį atsakingas Politbiuro narys Andrejevas pripažino, kad „kai kur ūkininkavimas privačiuose žemės sklypuose ima nusverti kolektyvinį ūkininkavimą ir tampa ekonomikos pagrindu, o kolektyvinis ūkis tampa ekonomikos pagalbine dalimi". Jis tvirtino, kad privatūs sklypai tapo nebereikalingi, nes kolūkiai sustiprėjo tiek, kad dabar patys gali patenkinti visas kolūkiečių reikmes, ir teigė, kad „privatus kolūkiečio namų ūkis turi vis labiau įgyti griežtai pagalbinį pobūdį, o kolektyvinis ūkininkavimas turi tapti vieninteliu ūkio pagrindu".

Netrukus po suvažiavimo 1939 m. gegužės 27 d. buvo išleistas įsakas, skelbiantis, kad privatūs sklypai buvo neteisėtai išplėsti kolūkinės žemės sąskaita,

„pataikaujant privatiems interesams ir asmeninės naudos siekiantiems elementams, kurie, naudodamiesi kolūkiais, užsiima spekuliacija ir iš to lobsta". Šiame įsake buvo teigiama, kad namų ūkio sklypeliai buvo traktuojamai kaip „privatinė nuosavybė <...>, kurią kolūkietis (o ne kolūkis) tvarko taip, kaip jam patinka", ir kad jie netgi yra išnuomojami kitiems valstiečiams. Jame netgi buvo tvirtinama, kad „egzistuoja pakankamai didelis skaičius pseudokolūkiečių, kurie arba išvis nedirba kolūkiuose, arba dirba tik dėl akių, praleisdami daugiausiai laiko savo privačiuose žemės sklypeliuose". Šiuo įsaku buvo numatytos įvairios tokių pažeidimų užkardymo priemonės, kurioms įgyvendinti buvo patvirtintos nuolatinės inspektorių brigados.

Privatūs sklypai būdavo skiriami ne vien tam, kad produkcija būtų tiekiama rinkai ar parduodama valstybei. Šiuos sklypelius taip pat apmokestindavo – pinigais arba natūra: kiaušiniais, mėsa, pienu, vaisiais ir kt. 1940 m. valdžia iš privačių namų ūkių gaudavo 37,2 % mėsos, 34,5 % pieno ir sviesto, 93,5 % kiaušinių nuo bendro jų kiekio, gaunamo iš visos kolūkių ir sovietinių ūkių sistemos.[27] Nepaisant visų vilčių atsikratyti šios anomalijos, šis produktų šaltinis išlieka itin svarbiu ir iki mūsų dienų.

Prasidėjus XX a. penktajam dešimtmečiui, kolūkinė ūkininkavimo sistema paplito ir naujai prijungtose teritorijose – ne tik Vakarų Ukrainoje, bet ir Baltijos šalyse. Estijoje, pavyzdžiui, „masinė kolektyvizacija vyko staigaus klasių kovos paaštrėjimo sąlygomis", nes reikėjo iš „buožių" atimti jų nuosavybę ir gamybos priemones.[28] Vyko masiniai trėmimai.

Dar karo metais buvusiems buožėms buvo leista laisvai judėti specialiųjų gyvenviečių viduje, o kai kada ir už jų ribų.[29] Tačiau paskutiniai teisių apribojimai išgyvenusiems per represijas buožėms, teisingiau sakant, tiems, kurie nebuvo išvežti į darbo stovyklas, buvo atšaukti tik 1947 m.[30]

Pokario metais kolūkinė sistema buvo toliau griežtinama: 14 mln. akrų kolūkių laukų, kuriuos kolūkiečiai naudojo privačioms reikmėms, 1946–1947 m. buvo pakartotinai kolektyvizuoti.[31]

Per kitus metus buvo stengiamasi įvairiomis priemonėmis padidinti grūdų derlių, ir XIX komunistų partijos suvažiavime, vykusiame 1952 m., buvo paskelbta, kad grūdų problemą pagaliau pavyko išspręsti gavus 130 mln. tonų grūdų derlių. Po Stalino mirties paaiškėjo, kad šis bendras skaičius buvo gautas pritaikius „biologinio derliaus" metodą, o tikrasis nuimtas derlius siekė vos 92 mln. tonų grūdų.

CK plenume, vykusiame 1953 m. rugsėjį ir 1954 m. vasarį, Chruščiovas pateikė duomenis, kad vienam žmogui vis dar pagaminama mažiau grūdų nei carizmo laikais, o absoliutus galvijų skaičius taip pat buvo mažesnis nei carizmo laikais. 1916 m. sausio 1 d. dabartinėje SSRS teritorijoje buvo 58 400 000 galvijų,

o 1953 m. sausio 1 d. – 56 600 000 galvijų. Gyventojų skaičius per šį laikotarpį išaugo nuo 160 mln. iki maždaug 190 mln. žmonių. Tačiau, nepaisant visų investicijų ir pastangų, 1965 m. iš vieno hektaro buvo gauta tik 950 kg grūdų derliaus, o tai reiškia labai menką pagerėjimą, lyginant su 820 kg grūdų derliumi, gautu iš vieno hektaro 1913 m.[32]

* * *

Be to, per Stalino valdymo laikotarpį ir vėliau, prabėgus daugeliui metų, sovietiniame žemės ūkio moksle vyravo antimokslinės teorijos, ypač Viljamso ir Lysenkos, ir šių teorijų pagrindu buvo priimti derliui pražūtingi sprendimai. Kaip ir 1930-aisiais, sparčiai plito įvairūs greitosiomis sukurpti projektai ir planai. Chruščiovo laikais Riazanės srities partijos komiteto pirmasis sekretorius A. N. Larionovas pažadėjo per metus padvigubinti mėsos gamybą šioje srityje. Jam ir jo pasekėjams pavyko šį pažadą įvykdyti išskerdus visas pieningas karves ir veislinius galvijus, taip pat superkant (už neteisėtai įgytas lėšas) galvijus iš kitų sričių ir t. t. Išaiškėjus tiesai, Larionovas (kurį partija už šiuos nuopelnus buvo paskelbusi socialistinio darbo didvyriu ir apdovanojusi Lenino ordinu) 1960 m. nusižudė. Tačiau ir kitose šalies srityse atsirado gan daug jo pasekėjų.

Panašių avantiūrų būdavo griebiamasi ir vėlesniais metais. Kaip vieną iš pavyzdžių galima pateikti darbo efektyvumo didinimo vajų Kokšetau srityje Kazachstane, kuris įgavo priverstinės specializacijos formą: avių, galvijų ir kitų gyvulių bandos buvo sutelktos tose srityse, kurios buvo laikomos joms tinkamiausiomis. Dėl to kaimuose, kurių gyventojai per amžius vertėsi avininkyste, neliko avių, nes jų bandos buvo sugintos į fermas, kuriose anksčiau buvo laikomos pieninės karvės. Kiaules, išskyrus keletą specializuotų ūkių, uždraudė auginti visuose kolūkiuose, jų likučius skubiai išskerdė. Dėl to gerokai sumažėjo mėsos, pieno ir kitų maisto produktų gamyba. Valstiečiai pirmą kartą buvo priversti įsivežti produktus. Vietinės mėsos gamyklos kiaules pirkdavo tik iš specializuotų kiaulininkystės ūkių, todėl mėsos produkcija smarkiai nukrito, o kiaulės, likusios privatininkų rankose, buvo išvežamos į kitas sritis už kelių šimtų mylių...

* * *

Postalininiu laikotarpiu padėtis žemės ūkyje šiek tiek pagerėjo, tačiau, apskritai kalbant, kolūkinė sistema iki šiol išlaikė daugelį svarbiausių neigiamų bruožų.

Visi simptomai, kuriuos stebėjome 1930-aisias, išliko: dėl paskatų trūkumo įsigalėjusi apatija, kompetentingumo stokojantis „vadovavimas", milžiniškas biurokratinis aparatas, aktyvus nieko apie žemės ūkį nenutuokiančių tolimo centro veikėjų kišimasis.

Kaime iš tiesų vyko tam tikra „klasių kova" – kova tarp kolūkinės valstietijos ir biurokratų bei valdininkų „naujosios klasės". Viename oficialiame leidinyje buvo apgailestaujama:

> „Turime kolūkiečių, kurie nesirūpina visuomeniniu turtu. Kartą ėmiau priekaištauti vienam iš tokių kolūkiečių dėl švaistomo kolūkio derliaus ir priminiau jam, kad jis yra visuomeninės nuosavybės bendraturtis. Jis piktai nusijuokė ir atšovė: „Koks bendraturtis! Visa tai niekų kalba. Jie tik vadina mus šeimininkais, bendraturčiais, kad netriukšmautume, tačiau jie viską nusprendžia be mūsų..."
>
> Tikras kolūkietis niekada nepasakys pro šalį pravažiuojančiam automobiliu pirmininkui: „Štai aš, kolūkio bendraturtis, šlepsiu čia sau per purvyną, o jis štai dykinėja važinėdamas su pobeda." Kiekvienas tikras kolūkietis, kuriam iš tiesų rūpi kolūkio gerovė, turėtų tik džiaugtis, kad pirmininkas turi nuosavą automobilį! Kolūkietis, kaip ir visi sovietiniai darbininkai, yra suinteresuotas, kad ūkiui vadovautų tik stiprūs vadovai."[33]

Vieno sovietinio romano veikėjas pastebi:

> – Kaip organizuojami mūsų kolūkiai? Lygiai taip pat, kaip ir 1930-aisiais. Tuomet atsirado brigadininkai, kontrolieriai, sargai ir vienas Dievas težino, kas dar. Ir kam? O tam, kad kontroliuotų... Ir vis tiek niekas už nieką neatsako.
>
> – Kodėl taip yra?
>
> – Todėl, kad žemė, padargai ir mašinos – viskas nuasmeninta. Tarsi nebūtų galima dirbti tame pačiame kolūkyje, tik su savo arkliais ir nuosavame žemės sklypelyje.[34]

Arba, kaip pastebi kitas autorius: „Vis ta pati sena istorija. Tarsi koks užburtas ratas! Norint gauti padorias pajamas už darbadienį, reikia iš peties paplušėti – kokie gi dar kapitalo šaltiniai gali būti ūkyje? Tačiau tam, kad žmonės noriai dirbtų, pajamos už darbadienius turi būti ganėtinai padorios."[35]

Viename apsakyme, išleistame Chruščiovo laikais, teigiama, kad kartą kolūkyje įvykusi nelaimė – krito šlapių dobilų priėdusių karvių banda – kas netgi caro laikais, kaimuose viešpataujant dvarininkams, buvo neįmanoma. Galvijai krito savaitgalį, kai kolūkio pirmininkas ilsėjosi: „Ar galite įsivaizduoti dvarininką, kuriam dirbantis prievaizdas nuolat gyventų mieste ir per patį vasaros darbymetį vyktų ilsėtis į namus?"[36]

„Planavimo" ir „vadovavimo" mastą galima įvertinti pagal neseniai vieno laikraščio atliktus tyrimus viename iš kolūkių, kurį užtvindė „nuolatinis instrukcijų srautas": per metus jį pasiekė 773 direktyvos. Kai laikraščio korespondentas kreipėsi į šias direktyvas atsiuntusią kontorą, jam buvo atsakyta, kad ji pati per tuos metus gavo iš centro per 6 000 direktyvų, susijusių vien su šiuo kolūkiu.[37]

1982 m. SSRS buvo tik 65 % visų šaliai reikalingų kombainų, tačiau liepos pradžioje 100 000 iš jų buvo išvesti iš rikiuotės.[38] Slaptame Sovietų Sąjungos žemės ūkio komisijos pranešime teigiama, kad šalies traktorių pramonė pagamindavo apie 550 000 traktorių per metus ir kad veik tiek pat traktorių būdavo nurašoma. 1976 m. laukuose dirbo 2 400 000 traktorių, 1980 m. – 2 600 000, tačiau tais metais jų buvo pagaminama po 3 mln. per metus.[39] Sovietinėje spaudoje 1982 m. buvo galima perskaityti, kad viename iš sovietinių ūkių buvo laikoma per 40 arklių, tačiau arklidės buvo apgriuvusios, o žiemai nebuvo sukaupta nei šieno, nei grūdinių pašarų.[40]

1982 m. buvo prarasta „trečdalis viso pašarinių kultūrų derliaus". Apie 40–45 % šio derliaus buvo prarasta dėl nesugebėjimo jo nuimti laiku, 20 % – dėl netinkamo jo sukrovimo į stirtas, o likusioji dalis dėl grūdams skirtų saugyklų trūkumo (kolūkiai turėjo tik 25–30 % derliaus sandėliavimui būtinų svirnų).[41]

Nors derliaus apskaičiavimo sistema šiandien nėra tokia skandalinga kaip „pagal biologinį derlių", ji vis tiek išlieka nepatenkinama: ją taikant derlius apskaičiuojamas dar laukuose, kol grūdai laikomi supilti ant žemės arba kombainų bunkeriuose, o ne įvertinus grūdų kiekį po jų atvežimo į sandėlius, išdžiovinimo ir išvalymo. Numatomi nuostoliai pagal svorį siekia 20 %. Tačiau tai tik vienas iš abejotinų metodų, kuriuos taikant visų pripažinimu nepatenkinama situacija pateikiama kaip ganėtinai nebloga.

Kitas literatūrinis personažas atkreipia dėmesį į dar vieną kolūkinio gyvenimo aspektą: „Marksas tvirtino, kad atėmus iš gamintojo visas jam gyvybiškai svarbias reikmes, jis apsirūpins jomis kitais būdais. Jeigu pažvelgsite į kai kurių mūsų kolūkių buhalterijos knygas, pamatysite, kad metų metais kolūkiečiai paprastai gaudavo po 200 g duonos ir po kapeiką pinigais. Visi supranta, kad už tiek pragyventi neįmanoma. Tačiau žmonės gyveno... Tai reiškia, kad kolūkietis apsirūpina pragyvenimo lėšomis kitais būdais, ir šie kiti būdai brangiai kainuoja tiek valstybei, tiek kolūkiui, tiek pačiam kolūkiečiui."[42]

Išliko ir manija steigti vis gigantiškesnius kolūkius. Dėl šios manijos mažų kaimelių gyventojai buvo iškeldinami į dideles gyvenvietes, tačiau, kaip teigiama oficialiame leidinyje *Sovetskaja Rossija*, tokie veiksmai nepalankiai veikė šalies ekonomiką, nes kolūkiečiai negalėdavo greitai pasiekti dirbamų laukų: „Žemdirbys turi būti kasdien pasiruošęs išeiti į laukus, kaip tam buvo pasiruošę

senųjų laikų valstiečiai. Tačiau <...> keliai, kaip žinome, yra prasti, o blogu oru ir išvis nepravažiuojami. Karvės fermose stovi nešertos, nes darbuotojai negali iki jų nuvykti." Be to, žmonėms tiesiog nepatikdavo gyventi naujosiose gyvenvietėse: „Gyventojai iš jų bėga, ir didelės gyvenvietės pamažu tirpsta, kol galiausiai visiškai išnyksta."[43]

Egzistuoja dar vienas su ekonomika nesusijęs aspektas. Akademikas Sacharovas kalbėjo apie „veik negrįžtamai sunaikintą" kaimo gyvenseną. Vienas šiuolaikinis sovietinis rašytojas rašo: „Senasis kaimas su savo tūkstantmete istorija nugrimzdo į užmarštį, <...> jo ilgaamžiai pamatai baigia suirti, ilgaamžė dirva, maitinusi visą mūsų nacionalinę kultūrą, nyksta. Kaimas – tai motinos krūtis, nuo kurios atjunkė mūsų nacionalinę kultūrą."[44] Kitas rašytojas apibendrina: „Dabar, kai girdžiu žmones stebintis: „Kaip tai nutiko, iš kur atsirado toks barbariškas abejingumas žemei?" – galiu atsakyti nedvejodamas: mano gimtajame Ovsiankos kaime tai prasidėjo tomis audringomis trisdešimtųjų dienomis."[45]

* * *

Jau citavome Bucharino požiūrį, kad pats blogiausias 1930–1933 m. įvykių rezultatas buvo ne valstiečių patirtos kančios, o „gilūs psichologiniai pokyčiai, įvykę sąmonėje tų komunistų, kurie dalyvavo šioje kampanijoje ir kurie, užuot išsikraustę iš proto, tapo profesionaliais biurokratais, kuriems teroras nuo tada tapo įprastu svarbiausiu valdymo metodu, o paklusnumas bet kokiam nurodymui iš viršaus – didžiausia vertybe". Visa tai nulėmė „tikrą žmonių, dirbusių sovietiniame aparate, nužmogėjimą".[46]

Vienas partinis darbuotojas, tiesioginis šios kampanijos dalyvis, pastebi: „Kare žmonės, pabuvoję priešakinėse fronto linijose, ir žmonės, likę už fronto linijos, akivaizdžiai vieni nuo kitų skiriasi. Šio skirtumo negalima įveikti nei išsamesne informacija, nei gyva užuojauta. Šį skirtumą nulemia ne protas, o nervų sistema. Tie komunistai, kurie tiesiogiai įsitraukė į kolektyvizacijos siaubą, gyvena taip, tarsi būtų jos pažymėti. Mums liko gilūs randai. Mes regėjome vaiduoklius. Mus galima atpažinti pagal mūsų nekalbumą, pagal tai, kaip mes vengiame diskutuoti apie „valstiečių frontą". Mes galime aptarinėti šią temą tarpusavyje, kaip, pavyzdžiui, Serioža ir aš, kai grįžome iš ten, tačiau kalbėtis apie tai su prašalaičiais būtų beprasmiška. Mes tiesiog nerastume bendros kalbos. Aš, žinoma, nekalbu apie Aršinovus. Jie tarnautų žandarais ir budeliais prie bet kokios politinės sistemos. Aš kalbu apie tuos komunistus, kurių žmogiškumo iki galo neatbukino cinizmas".[47]

Jevgenija Ginzburg savo apysakoje „Į viesulą" („*Крутой маршрут*") aprašo NKVD tardytojų evoliuciją. „Žingsnis po žingsnio, kasdien vykdydami iš

viršaus nuleidžiamas direktyvas, jie laiptelis po laiptelio leidosi žemyn, virsdami žvėrimis." Iš esmės tą patį galima pasakyti veik apie kiekvieną žmogų, dalyvavusį teroro režimo įtvirtinimo procese. Žinoma, būtent „Aršinovai" išgyveno ir suklestėjo. Taip pat negalima nuslėpti fakto, kad kai kurie dabartinės kartos sovietiniai veikėjai priklauso tai pačiai lyderių kartai, kuri tiesiogiai arba kitu būdu patyrė sužvėrėjimą, apie kurį dabar kalbame. Kai kurie jų XX a. ketvirtojo dešimtmečio viduryje priklausė komjaunimui, daugelis įstojo į partiją, kai, pasibaigus Ježovo periodo terorui, į ją vėl 1939–1940 m. buvo priimami nauji nariai.

Kita vertus, tai yra ne vien asmeninė patirtis: jaunuoliai stojo į partiją, kuri buvo tapusi politiniu įvairių akcijų, kaip antai kolektyvizacijos ir teroro badu, taip pat kitų vėlesnių teroro kampanijų įgyvendinimo įrankiu, ir buvo šios partijos auklėjami.

* * *

Ko gero, pati svarbiausia čia aprašytų įvykių pamoka mums: kraupios, precedento neturinčios vyrų, moterų ir vaikų žudynės buvo skatinamos pasitelkus komunistinę ideologiją. Veikiausiai ši iš pavienių fragmentų sudurstyta ideologija buvo pernelyg lėkšta ir primityvi, kad susidorotų su sudėtingomis gyvenimo problemomis. Ji pareikalavo aukų – bergždžiai pražuvo daugybė žmonių.

Šiandien kartais užduodamas toks klausimas: ar naujame kare dabartiniai SSRS vadovai galėtų nužudyti dešimtis milijonų užsieniečių ir ar jie ryžtųsi netekti jame milijonų savo piliečių? Tiesioginį ryšį su šiuo klausimu gali turėti faktas, kad ankstesnės kartos SSRS vadovai tiesiogiai dalyvavo išžudant milijonus ukrainiečių ir kitų tautų atstovų tam, kad įvestų jų doktriną atitinkančią politinę bei visuomeninę tvarką, ir kad jauni vadovai iki šiol pateisina tokius jų veiksmus. Taigi, kaip buvo minėta anksčiau, negalima numoti ranka į šioje knygoje aprašytus įvykius kaip į jau negyvos praeities dalį, pernelyg nuo mūsų nutolusią, kad būtų svarbi šiandien. Priešingai, kol negalime laisvai ir atvirai ištirti šių įvykių, dabartiniai SSRS vadovai išlieka – ir tą būtina pabrėžti – siaubingų nusikaltimų, apie kuriuos pasakojame šioje knygoje, paveldėtojais ir bendrininkais.

* * *

Tik nedaugelyje sovietinės grožinės literatūros kūrinių (kurių autoriams kartkartėmis pavykdavo išvengti cenzūros dėmesio) galima rasti žmogiškųjų jausmų ir faktų, susijusių su mūsų nagrinėjama tema, aprašymų. Jeigu, nagrinėdami šį itin svarbų sovietinio režimo praeities ir dabarties tarpsnį, jam taikysime tiesos kriterijų, susidursime su gana įdomiu reiškiniu.

Per Chruščiovo „atšilimo" laikotarpį ir dar kurį laiką vėliau sovietiniams istorikams ir specialistams buvo leidžiama rašyti apie realius faktus ir netgi abejoti kai kuriomis ideologinėmis nuostatomis tokiu mastu, jog jiems pavyko surinkti ir tam tikros naudingos faktinės informacijos, nors prieš ketvirtojo dešimtmečio partijos politinį kursą atvirai pasisakoma nebuvo.

Tokia padėtis sukėlė aštrių prieštaravimų, ir po Chruščiovo nušalinimo partijos centro komiteto mokslo ir kultūros skyriaus vadovas neostalinistas S. P. Trapeznikovas aršiai kritikavo iškiliausius mokslininkus, tokius kaip Danilovas, už „neteisingą kolektyvizacijos vertinimą", už „tam tikrų epizodinių įvykių išryškinimą",[48] už tai, kad jie „suabejojo buožių, kaip priešiškos klasės, likvidacijos būtinumu" ir už kitas klaidas.[49] Partijos ideologinis žurnalas *Komunistas* (Nr. 11, 1967 m.) ypač aštriai kritikavo Danilovo straipsnį apie kolektyvizaciją, išspausdintą *Tarybinėje istorijos enciklopedijoje*, viename iš naudingiausių šaltinių.

Vienas mokslininkas neostalinistas netgi apskaičiavo, kad oficialiai skelbiami duomenys apie 1938 m. derlių (77,9 mln. tonų) buvo gerokai sumažinti, ir pareiškė: „Argi galima rimtai manyti, kad mūsų didingas socialistinis žemės ūkis, aprūpintas pačia moderniausia technika, davė mažesnį grūdų derlių nei carinės Rusijos žemės ūkis, kuriame buvo naudojami mediniai plūgai ir trilaukė sistema? Jeigu partijos milžiniškos pastangos įgyvendinti socialistinę kaimo pertvarką buvo bereikšmės, tuomet ir naujos technikos įvedimas buvo tik pinigų išmetimas pavėjui. Tai reiškia, kad ir herojiškas kolūkiečių, mechanizatorių ir žemės ūkio specialistų darbas buvo bergždžias. Akivaizdu, kad tame nėra nė grūdelio logikos."[50]

Pasibaigus Chruščiovo epochai, buvo pradėta ne tik ginti Stalino politiką, bet ir pulta viešai kritikuoti Buchariną bei jo pasekėjus, kuriuos pavadino „atvirais buožių ir kitų reakcingų jėgų, veikusių šalyje, gynėjais".[51] Tiesa, kartais pasigirsdavo protestų (ne itin garsių) prieš kolektyvizacijos „perlenkimus", tačiau per visą SSRS istoriją nė karto nebuvo kalbama apie badą ir jį sukėlusias priežastis, o apie tai, kad 1932–1933 m. bado istorija būtų įtraukta į vadovėlius, negalėjo būti nė kalbos, nors, būdamas valdžios viršūnėje, Chruščiovas kartais užsimindavo apie „karą badu".[52] Ir tai, kad rašytojui Ivanui Stadniukui tuo pačiu laikotarpiu buvo leista parašyti romaną apie badą, rodo, kad Chruščiovas galėjo turėti tam tikrų ketinimų iškelti šį klausimą į viešumą.

Nuo tada pasirodė labai mažai tikrovę atspindinčių istorikų darbų, o ir grožinės literatūros autoriai veik nieko konkretaus neparašė iki pat aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Netgi prieš pat 1983 metus, kai tokio pobūdžio kūrinius veik iš viso buvo nustota leisti, egzistavo tik saujelė rašytojų ir redaktorių, retkarčiais paliesdavusių 1932–1933 m. bado temą, nors kartkartėmis jie imdavosi šios temos (nors ir netiesiogiai) su stulbinančiu atvirumu.

Oficialiame lygmenyje buvo užsimenama tik apie tam tikrus „sunkumus" ir „problemas". *Dabartinės didžiosios tarybinės enciklopedijos* straipsnyje „Badas" rašoma, kad tai yra „socialinis reiškinys, būdingas antagonistinėms socialinėms-ekonominėms formacijoms", kai „dešimtys milijonų žmonių kenčia nuo prastos mitybos JAV ir kitose šalyse", nes „badas gali būti įveiktas tik pertvarkius visuomenę socialistiniu pagrindu". Apie badą SSRS enciklopedijoje rašoma: „Sovietinei valstybei ėmusis efektyvių priemonių, 1921 m. sausra nesukėlė įprastų sunkių padarinių", o apie 1933 m. išvis nieko nepasakyta. Tipiškas prisipažinimas apie tais metais kilusius „didelius sunkumus, susijusius su maisto tiekimu" buvo išspausdintas anglų kalba (1970 m.), ir, žinoma, šie sunkumai buvo aiškinami patirties stoka, buožių vykdytu sabotažu bei „kitomis priežastimis". Priduriama, kad šie sunkumai buvo „įveikti" padedant sovietinei vyriausybei.[53] Vėliau sovietinės ambasados Otavoje išleistame naujienų komunikate (1983 m. balandžio 23 d.), pavadintame „Apie vadinamąjį „badą" Ukrainoje", buvo teigiama, kad „svarbiausia" maisto trūkumo priežastis tuomet buvo sausra (žr. 11 skyrių), nors „turtingi ūkininkai, vadinami „buožėmis", taip pat suvaidino svarbų vaidmenį, nes vykdė sabotažą, „terorizavo ir žudė" (tačiau bet koks „tariamas Ukrainos gyventojų skaičiaus sumažėjimas" buvo laikomas pramanu, o pats laikotarpis buvo visai ne „tragiškas", o atvirkščiai – kupinas „energingo darbo ir beprecedenčio entuziazmo").

Iš esmės padėtis yra tokia: slepiamos tiesos apie badmetį monolite retkarčiais atsiranda įtrūkimų, pro kuriuos prasiskverbia tam tikra jos dalis, tačiau kol kas egzistuoja mažai požymių, rodančių, kad sovietinis režimas ketina rimtai imtis savo praeities ir atskleisti pats arba leisti kitiems atskleisti apie ją tiesą.

Tiems, kurie tikisi, kad sovietinė sistema gali sušvelninti savo požiūrį į įvykius, apie kuriuos kalbama šioje knygoje, pirmuoju žingsniu link tokios evoliucijos turėtų tapti nuoširdus praeities ištyrimas arba bent jau pripažinimas to, kas iš tikrųjų vyko 1930–1933 m. Tas pats pasakytina ir apie kitas iki šiol nepripažintas masines žudynes bei istorines klastotes. Tačiau tiesos pripažinimas ir žalos atlyginimas kaime vykdyto teroro aukoms nėra vien moralinis ar intelektinis vyriausybės išbandymas. Kol į šiuos faktus nebus pažvelgta atvirai, SSRS ir toliau griaus savo kaimo ekonomiką.

Esama požiūrio, kad, tyrinėdami Sovietų Sąjungos vyriausybės vykdomą žemės ūkio politiką, galime nustatyti, ar ji tikrai iš principo sugebėtų išsivaduoti iš savo doktrinų nelaisvės. Jeigu po tokios daugybės nesėkmingų metų ji galų gale atsisakys savo klaidingų dogmų bent jau šioje srityje, galėsime viltis, kad likusių ideologinių doktrinų našta, ypač nepagydomas priešiškumas kitokioms idėjoms, o tarptautinėje srityje – kitokiais valdymo principais pagrįstoms valstybėms, galiausiai pradės lengvėti.

Kol kas Sovietų Sąjunga, net ir prabėgus pusei amžiaus po šioje knygoje aprašytų įvykių, puikiai patvirtina tai, ką prieš du šimtmečius teigė E. Berkas: „Šis išsigimėliškas polinkis eiti trumpiausiu keliu ir naudotis klaidingomis priemonėmis, kurias despotiškos valstybės sukūrė daugelyje pasaulio dalių, <...> kai išminties trūkumas kompensuojamas jėgos pertekliumi. Tokios valstybės nieko iš to nelaimi <...>, tik sunkumai, kurių joms nepavyko išvengti, o tik laikinai nuo jų išsisukti, vėl pastoja joms kelią; jos tik didina jų kiekį ir dar labiau į juos grimzta."

Aišku viena: primetus valstietijai terorą badu, nepavyko pasiekti žemės ūkyje rezultatų, kurių buvo tikimasi teoriškai. Ukrainiečių tautinės savimonės taip pat nepavyko sunaikinti – ji buvo tik laikinai prislopinta. Tai nėra vietinio lygio klausimas – nors vargu ar žodį „vietinis" galima vartoti apibūdinant tautą, kuriai priklauso veik 50 mln. žmonių. Netgi tikrieji rusiškojo nacionalizmo skleidėjai – Andrejus Sacharovas ir Aleksandras Solženicynas – tvirtina, kad Ukraina turi pati laisvai apsispręsti dėl savo ateities. Kita vertus, Ukrainos laisvė yra – arba turi tapti – svarbi moralinė bei politinė viso pasaulio problema.

Šioje knygoje neketinau samprotauti ateities temomis. Kuo išsamiau užfiksuoti aptariamo laikotarpio įvykius – visiškai pakankama istoriko pareiga. Ir vis dėlto įvykių, kurių negalima rimtai ištirti ir aptarti šalyje, kurioje jie įvyko, negalima laikyti vien praeities epizodu. Šie įvykiai – tai aktualus dabarties klausimas, į kurį būtina atsižvelgti apmąstant šiandienos Sovietų Sąjungą ir šiuolaikinio pasaulio problemas.

Bibliografija

Nuorodos į tekste panaudotus datuotus dekretus, suvažiavimų ir plenumų kalbas bei pranešimus, kaip ir į kitą datuotą medžiagą, nepateikiamos.

Įvadas

1. Janusz Radziejowski parašė vieną vertingiausių straipsnių apie sovietinius šio periodo šaltinius: Journal of Ukrainian Studies no. 9, 1980, pp. 3–17.
2. Pravda 8 October 1965; Selskaya zhizn 29 December 1965, 25 February 1966; Kommunist no. 11, 1967.
3. Mikhail Alekseev, „Khleb – imya sushchestvitelnoe", Zvezda no. 1, 1964, p. 37.
4. M. Alekseev, „Seyatel i khranitel", Nash sovremennik no. 9, 1972, p. 96.
5. Quated by Roy Medvedev in Robert C. Tucker, ed., Stalinism, New York, 1977, p. 212.
6. Alekseev, „Seyatel i khranitel", p. 96.

I DALIS Pagrindiniai veikėjai: partija, valstiečiai ir tauta

1 SKYRIUS ***Valstiečiai ir partija***

1. P. A. Zayonchkovsky, Krizis samoderzhaviya na rubezhe 1870–1880-ykh godov, Moscow, 1964, p.10.
2. Naum Jasny, The Socialized Agriculture of the USSR. Plans and Performance, Standford, 1949, p. 137. [Jeigu nenurodyta kitaip, „Jasny" toliau nurodo The Socialized Agriculture.]
3. Aš dėkingas profesoriui Michaeliui Confino už šiuos skaičius.
4. „Marxism and Russian Rural Development: Problems and Evidence, Experience, and Culture", American Historical Review vol. 86, 1981, p. 752.
5. Ibid., pp. 732–5.
6. Ibid.
7. R. W. Davies, The Socialist Offensive. The Collectivization of Soviet Agriculture 1929–30, Cam bridge, 1980, p.10. [Jei nenurodyta kitaip, Davies toliau siejamas su šiuo darbu.]
8. V. I. Lenin, Polnoe sobranie sochineniy, 5th edition, Moscow, 1958–1965, v. 16, p. 219. [Jei nenurodyta kitaip, Leninas toliau siejamas su šiuo jo rinktinių raštų leidimu.]
9. Dorothy Atkinson, The End of the Russian Land Commune: 1905–1930, Stanford, 1984, p. 79.
10. Atkinson, The End of the Russian Land Commune, p. 95.
11. E. K. Mann, „Marxsism and Russian Rural Development", p. 751.
12. Maxim Gorky, Lenin et le Paysan Russe, Paris, 1925, pp. 140–41, quoted in Moshe Lewin, Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization, London, 1968, p. 22 [Jei nenurodyta kitaip, Lewinas siejamas su šiuo darbu.]
13. Maxim Gorky, O russkom krestyanstve, Berlin, 1922, pp. 43–4.
14. G. V. Plekhanov, Sochineniya, Moscow, 1920–27, v. 10, p. 128.
15. Lenin, „Karl Marx", in v. 26, p. 74.
16. Žr. Harry Willets, „Lenin and the Peasant", in Leonard Schapiro and Peter Reddaway, eds., Lenin: the Man, the Theorist, the Leader, New York, 1967, pp. 211–33.
17. Krushchev Remembers: The Last Testament, New York, 1976, p. 124
18. The Eighteenth Brumair of Louis Bonaparte, ch. 7.
19. David Mitrany, Marx Against the Peasants, Chapel Hill, 1951, p. 6.
20. KPSS, VIII syezd, Moscow, 1959, p. 348; Lenin, v. 41, p. 6.
21. Lenin, v. 16, p. 406.
22. Ibid., v. 17, pp. 29–32.
23. e. g. Lenin, v. 17, pp. 66 and v. 23, p. 437.

24. Lenin, v. 11, pp. 44, 77.
25. Schapiro and Reddaway, Lenin, p. 215.
26. Lenin, v. 3, pp. 177–8.
27. Quated by Alec Nove in Schapiro and Reddaway, p. 204.
28. R. Abramovich, The Soviet Revolution, New York, 1962, p. 312; idem, In Tsvei Revoluties, New York, 1944, v. 2, p. 148.
29. Severnaya Kommuna, 19 September, 1918.

2 SKYRIUS *Ukrainietiškasis nacionalizmas ir leninizmas*

1. Kolokol no. 34, p. 274.
2. Piotr Grigorenko, Memoirs, London, 1983, p. 345.
3. Mykola Kovalevsky, Pry dzerelakh borotby, Innsbruck, 1960, p. 101.
4. Lenin, v. 27, p. 256.
5. Ibid., v. 25, p. 258.
6. Ibid., v. 25, p. 269.
7. Ibid., v. 30, p. 56.
8. Ibid., v. 30, pp. 38–9, 43.
9. Žr. Karl Marx, The Revolution of 1848, London, 1973, p. 231.
10. Marx „Democratic Panslavism", Neue Rheinische Zeitung, February, 1849.
11. Friedrich Engels, letter to Karl Kautsky, 7 February 1882, Marx and Engels, Collected Works, New York, 1973, v. 10, p. 393.
12. I. V. Stalin, Works, Moscow, 1953–5, v. 2, p. 321. [Jei nenurodyta kitaip, Stalinas toliau siejamas su šiuo leidimu.]
13. Ibid., v. 5, p. 270.
14. Lenin, v. 35, p. 251.
15. Ibid, v. 24, p. 143; v. 48, p. 329.
16. V. I. Lenin pro Ukrainu. Kiev, 1969, v. 2, p. 77.
17. Peremoha Velykoy Zhovtenevoy Sotsialistychnoy Revolyutsii na Ukraini, Kiev, 1967, v. 1, pp. 359–60.
18. Žr. James Mace, Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933, Cambridge, Mass., 1983, p. 24.
19. V. Zatonsky, Natsionalna problema na Ukraini, Kharkov, 1926, pp. 33–40.
20. Kommunisticheskaya Partiya (bolshevikov) Ukrainy, II syezd, Kharkov, 1927, pp. 174–5.
21. KP(b)U, II syezd, pp. 123–4.
22. KPSS, VIII syezd, p. 91.
23. Lenin, v. 45, p. 105–106.
24. Ibid., v. 37, pp. 111, 120–21.
25. Izvestiya, 3 January 1919.
26. J. Borys, The Sovietization of the Ukraine, Edmonton, 1980, pp. 215, 418.
27. Lenin, v. 38, p. 69.
28. P. Fedenko in Captive Nations in the USSR, Munich, 1963, p. 107.
29. Kh. Rakovsky, Borba za osvobozhdenie derevni, Kharkov, 1920, p. 37.
30. KPSS, X syezd, Moscow, 1963, pp. 202–203.
31. KPSS, XII syezd, Moscow, 1968, p. 504.
32. Litopys revolyutsii no. 6, 1926.
33. M. Ravich-Cherkassky, Istoriya Kommunisticheskoy partii (bolshevikov) Ukrainy, Kharkov 1923 p. 241.
34. Ukrainskyy istorychnyy zhurnal no. 4, 1968, pp. 117–19.
35. J. Borys, The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine, Ph. D. diss., University of Stokholm, 1960, p. 275
36. KPSS, XII syezd, p. 504.
37. Ibid., pp. 529–30.

38. N. N. Popov, Ocherki istorii Kommunisticheskoy Partii bolshevikov Ukrainy, Kharkov, 1929, pp. 277–80.
39. KPSS, X syezd, p. 205.
40. Žr. O. O. Kucher, „Proty Bolshovystsko povstanniya na Ukraini v 1921", Litopys chervonoy kalyni no. 6 and 9, 1932.

3 SKYRIUS ***Revoliucija, karas su valstiečiais ir badas (1917–1921)***

1. Jasny, pp. 144–5.
2. Mitrany, p. 59.
3. John Maynard, The Russian Peasant and Other Studies, London, 1943, p. 120.
4. Atkinson, pp. 182–3.
5. Lenin, v. 37, pp. 179–81.
6. Maynard, The Russian Peasant, p. 66.
7. Atkinson, p. 176.
8. Žr. V. V. Occinsky ir kitų kalbos VIII, XIV ir X partijos suvažiavimuose.
9. Lenin, v. 36, pp. 255, 265.
10. Sergey Trapeznikov, Leninizm i agrarno-krestyanskiy vopros, Moscow, 1976, v. 2, p. 188.
11. Yu. A. Polyakov in Istoriya Sovetskogo krestyanstva i kolkhoznogo stroitelstva v SSSR, Moscow, 1963, quoted by Willets in Schapiro and Reddaway, p. 224.
12. Davies, p. 51.
13. Znamya truda, 16 May, 1918.
14. Lenin, v. 36, pp. 408, 428, 488.
15. Lenin, v. 43, pp. 219–20.
16. V. M. Andreev, Pod znamenem proletariata, Moscow, 1981, p. 36.
17. Komitety bednoty. Sbornik materialov, Moscow–Leningrad, 1933, pp. 46–7; Lenin, v. 37, pp. 175–82.
18. Na agrarnom fronte no. 3, 1930, p. 60.
19. Atkinson, p. 195.
20. Yu. Semenko, ed., Holod 1933 roku v Ukraini, Munich, 1963, p. 44.
21. Andreev, Pod znamenem proletariata, p. 37.
22. Ibid., p. 40.
23. Ibid., p. 88.
24. Lenin, v. 36, p. 430.
25. Ibid., v. 44, p. 157.
26. Ibid., v. 44, p. 156.
27. Ibid., v. 44, p. 157.
28. L. Kritsman, Geroicheskiy period russkoy revolyutsii, Moscow, 1926, pp. 114–22.
29. Cituojama iš E. H. Carr, The Bolshevik Revolution, v. 2, p. 169.
30. Lewin, Political Undercurrents in Soviet Economic Debates, p. 79; Lenin, v. 39, pp. 167, 274.
31. Report to the Eighth Patry Congress, KPSS, VIII syezd, Moscow, 1959, p. 354.
32. N. I. Podvoyskiy, Kontrrevolyutsiya za 4 goda, Moscow, 1922, p. 4.
33. M. Heller and A. Nekrich, L'Utopie au Pouvoir, Paris, 1982, p. 85.*
34. P. G. Sofinov, Ocherki istorini VChK, Moscow, 1960, p. 82; George Leggett, The Cheka, Oxford, 1981, p. 103.
35. George Leggett, The Cheka, p. 329.
36. F. Pigido-Pravoberezhny, The Stalin Famine, London, 1953, p. 20.
37. The Trocsky papers 1917–1922, The Hague, 1964, v. 2, pp.278–9.
38. Heller and Nekrich, L'Utopie au Pouvoir, p. 80.
39. N. Ya. Gushchin, Klassovaya borba i likvidatsiya kulachestva kak klassa v Sibirskoy derevne 1926–1933, Novosibirsk, 1972, p. 89.
40. Heller and Nekrich, p. 87.
41. Šiuos ir kitus duomenis rasite Oliver Radkey, The Unknown Civil War in Soviet Russia, Stanford, Calif., 1976, passim.
42. Heller and Nekrich, p. 87.
43. Grazhdanskaya voyna i voennaya interventsiya v SSSR. Entsyklopediya, Moscow, 1983, p. 158.

44. Quated in Heller and Nekrich, p. 89.
45. Boris Pasternak, Doctor Zhivago, London, 1958, p. 202.
46. Leggett, p. 329.
47. Leonard D. Gerson, The Secret Police in Lenin's Russia, Philadelphia, 1976, p. 303.
48. M. Verbytsky, Nayblishyy zlochyn Kremlya, London, 1952, p. 71.
49. Ibid., pp. 27–30.
50. Quated in Heller and Nekrich, p. 87.
51. Kommunisty Urala v gody grazhdanskoy voyny, Sverdlovsk, 1959, p. 172.
52. L. I. Shkaratan, Problemy sotsialnoy struktury rabochego klassa SSSR, Moscow, 1970, pp. 351–4.
53. Andreev, pp.173–4.
54. I. Ya. Trifinov, Klassovaya borba v nachale NEPa, Leningrad, 1964, p. 90.
55. G. Lelevich, Strekopytovshchina, Moscow, 1923, p. 36.
56. Izvestiya VRK, Kronstadt, 16 March, 1921.
57. Lenin, v. 43, p. 82.
58. Frank Lorimer, The Population of the Soviet Union, Geneva, 1946, p. 40.
59. E. Z. Vilkov, Dinamika naseleniya SSSR, Moscow, 1930, p. 190.
60. B. Ts. Urlanis, Voyny i Narodonaselenie Evropy, Moscow, 1960, p. 188.
61. Vsesoyyuznaya perepis naseleniya 1926 g., Moscow, 1929, v. 17, p. 2.
62. M. Ya. Latsis, Dva goda borby na vnutrennem fronte, Moscow, 1920, p. 75.
63. Kaip teigia Michael Confino.
64. Kaip įvertino Jasny pagal įvairius sovietinius šaltinius, p. 200.
65. Mitrany, p. 277; League of Nations, Report on Economic Conditions in Russia, Geneva, 1922, pp. 1–3.
66. The Russian Famines, New York, 1923, p. 14.
67. League of nations, Report on Economic Conditions, p. 55.
68. The Russian Famines, p. 32.
69. H. H. Fisher, Famine in Soviet Russia 1919–1922, New York, 1927, p. 252.
70. Itogi borby s golodom v 1921–1922, Moscow, 1922, pp. 4, 335.
71. Fisher, Famine in Soviet Russia, pp. 262–3.
72. League of Nations, Report, p. 57.

*Utopia in Power, English edition, published by Century Hutchinson Ltd, London, 1986.

4 SKYRIUS ***Aklavietė (1921–1927)***

1. Lewin, Political Undercurrents in Soviet Economic Debates, Princeton, 1974, p. 85.
2. Lenin, v. 44, pp. 208, 487.
3. Ibid., v. 41, pp. 175–6
4. Ibid., v. 45, pp. 369–77.
5. Lewin, Political Undercurrents, p. 94.
6. Schapiro and Reddaway, p. 209; ir žr. Lenin, v. 45, pp. 8, 86–7.
7. Lenin, v. 44, p. 161.
8. Lewin, Political Undercurrents, p. 89.
9. Lenin, v. 43, p. 206; v. 44, p. 108.
10. Ibid., v. 43, p. 383.
11. Cituojama Kommunist no. 6, 1963, p. 26.
12. Lenin, v. 44, p. 9.
13. Ibid., v. 44, p. 428.
14. Adam Ulam, Lenin and the Bolsheviks, London, 1966, p. 477.
15. Hryhory Kostiuk, Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror 1929–1939, London, 1960, p. 80.
16. Grigorenko, p. 14.

17. Lewin, p. 95
18. Pravda, 24 April 1925.
19. Stephen F. Cohen, Bukharin and the Bolshevik Revolution, Oxford, 1980, p. 176.
20. Lewin, pp. 141, 154.
21. L. Trotsky, The Third International after Lenin, New York, 1936, p. 270.
22. E. H. Carr, The Bolshevik Revolution, New York, 1950, v. 1 p. 355.
23. Lewin, p. 148.
24. Byulleeten oppozitsii no. 9, 1930, p. 6.
25. Stalin, v. p. 60.
26. Jerzy Karch, The Economics of Communist Agriculture, Bloomington, Ins., 1979, p. 465. [Jei nenurodyta kitaip, „Karcz" toliau siejamas su šiuo darbu.]
27. Quoted in Naum Jasny, Soviet Economists of the Twenties, Cambridge, 1972, p. 17.
28. Jasny, p. 202.
29. Postroenie fundamenta sotsialisticheskoy ekonomiki v SSSR 1926 – 1932, Moscow, 1960, pp. 258–9.
30. Grigorenko, p. 22.
31. Ukrainian Review no. 6, 1958, pp. 145–6.
32. Sotsialistichesy vestnik, April 1961.
33. Na agrarnom fronte no. 2, 1925
34. Lewin, p. 32.
35. Gushchin, Klassovaya borba i likvidatsiya kulachestva, p. 170.
36. Izvestiya, 17 December 1922.
37. Ukrainian Review no 6, 1958, pp. 156.
38. Ibid., pp. 149–50.
39. The RSFSR Supreme Court in 1923, Moscow, 1924, p. 25, report by P. Stuchka.
40. Lewin, p. 81.
41. Žr. ypač Ukrainian Review no. 6, 1958, pp. 126–69.
42. Žr. Atkinson, p. 300.
43. Lewin, p. 88.
44. Ibid., p. 87.
45. N. I. Bukharin, Put k sotsializmu i raboche-krestyanskiy blok, Moscow-Leningrad, 1926, p. 13.
46. Lewin, p. 74.
47. KPSS, XV syezd (Moscow, 1962), p. 1334.
48. Žr. Lewin, p. 73.
49. Žr. E. H. Carr, Socialism in One Country, v. 1, pp. 306, 324–5.
50. A. I. Khryashcheva, Gruppy i klassy v krestyanstve, Moscow, 1924, p. 6.
51. KPSS, XV syezd, p. 1183.
52. Yu. V. Arutyunyan, Sotsialnaya struktūra selskogo naseleniya SSSR, Moscow, 1971, p. 26.
53. Jasny, pp. 176–9.
54. Lewin, p. 176.
55. KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh syezdov, konferentsiy i plenumov TsK, 7th edition, Moscow, 1954, v. 2, pp. 258–67, 414–30.
56. Cituojama Roy Medvedev, Let History Judge, New York, 1971, p. 99.
57. Lewin, pp. 72–73.
58. Ibid.
59. Ibid., p. 73.
60. Quoted ibid., p. 47.
61. P. I. Lyashchenko, Istoriya narodnogo khozyaystva SSSR, Moscow, 1956, v. 3, p. 240.
62. Lewin, p. 48.
63. Ibid., p. 73.
64. Molotov at the Fifteenth party Congress, KPSS, XV syezd, pp. 1182, 1126.
65. Bolshevik no. 2, 1929, p. 90.

66. Na agrarnom fronte no. 1, 1928, p. 93.
67. Lewin, p. 57.
68. Fifth Congress of Soviets, Bulleten no. 16, p. 4.
69. Lewin, p. 71.
70. Ibid., 54.
71. Ibid., pp. 163–4.
72. Stalin, v. 8, p. 99.
73. Pravda, 14 December, 24 December 1927, 6 January 1928.
74. Pravda, 30 September 1928.
75. Žr. H. J. Ellison in Slavic Review 1961, pp. 189–202.
76. Kostiuk, Stalinist Rule in the Ukraine, p. 31.
77. Stalin, v. 8, p. 160.
78. KPSS, XII syezd, p. 573.
79. Visti Vseukrainskogo Tsentralnogo Komitetu Robitnichikh, Selyanskikh ta Chervonoarmeyskikh deputativ (toliau, Visti) no. 3, 1926, pp.1–8.
80. M. Ravich-Cherkassky, p. 5–6.
81. Šiame pokalbyje su Kamenevu 1928 m. liepą.
82. Stalin, v. 8, p. 158.
83. Zatonsky, Natsionalna problema na Ukraini, p. 21.
84. Visti, 9 May 1930.

II DALIS Valstietijos sutriuškinimas

5 SKYRIUS ***Kursas į koliziją (1928–1929)***

1. Lewin, pp. 36–7.
2. Ibid., p. 176.
3. KPSS, XV syezd, p. 1134.
4. Davies, p. 44.
5. Lewin, p. 183.
6. KPSS, XV syezd, p. 1364
7. Karch, p. 55.
8. Ibid., p. 463.
9. Ibid., p. 52.
10. Ibid., p. 37.
11. Ibid., p. 38–9.
12. Ibid., p. 41.
13. Cituojama ibid., p. 40.
14. A. M. Bolshakov, Derevnya 1917–1927, Moscow, 1927, pp. 8–9.
15. Lewin, p. 173.
16. Stalin, v. 11, pp. 90–91.
17. Ibid., pp. 92, 101.
18. D. L. Golinkov, Krushenie antisovietskogo podpolya v SSSR, Moscow, 1978, v. 2., p. 306.
19. Trapeznikov, Leninizm i agrarno-krestyanskiy vopros, v. 2, pp. 55–6.
20. Golinkov, Krushenie antisovietskogo podpolya, v. 2, p. 206.
21. Stalin, v. 11, pp. 3–11.
22. Selskoe khozyaystvo SSSR: Statisticheskiy sbornik, Moscow, 1960, p. 79.
23. Žr. Karcz, p. 48.
24. Trapeznikov, v. 2 pp. 32–4.
25. Golinkov, v. 2, pp. 306–307.
26. Žr. Lewin, p. 285.
27. Y. Taniuchi, „A Note on the Ural-Siberian Method", Soviet Studies v. 33, no. 4 October 1981, p. 535.

28. Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva. Vazhneyshie postanovleniya 1927–1935, Moscow, 1957, pp. 105–106.
29. Taniuchi, „A Note on the Ural-Siberian Method", pp. 529–31.
30. Lewin, p. 218.
31. Bolshevik no. 2, 1928, p. 65.
32. Stalin, v. 11, p. 14.
33. Ibid., p. 215.
34. Pravda, 15 July 1928.
35. Pravda, 2 December 1928.
36. Stalin, v. 11, pp. 167–9.
37. Ibid., p. 179.
38. Medvedev, Let History Judge, p. 80.
39. Planovoe khozyaystvo no. 3, 1929.
40. Lewin, p. 174.
41. Jasny, pp. 223–7.
42. Pravda, 30 September 1928.
43. Stalin, v. 11, pp. 15–16.
44. Sotsialistichesky vestnik no. 6, March 1929, p. 11.
45. Pravda, 18 September 1928.
46. Pravda, 5 December 1928.
47. Stalin, v. 11, p. 288.
48. Taniuchi, p. 525.
49. Ibid., p. 526.
50. Davies, p. 49.
51. Izvestiya, 12 and 13 January 1928.
52. Derevenskiy kommunist no. 4, 1928, p. 37.
53. Byulleten oppozitsii no. 3–4, 1929, pp. 16–26.
54. Derevenskiy kommunist no. 3–4, 1929, p. 16–26.
55. Bolshevik no 13–14, 1928, p. 74.
56. Pravda, 12 February 1929.
57. Pravda, 10 January, 1929.
58. Bolshevik Kazakhstana no. 12, 1928.
59. Narodnoe prosveshchenie no. 6, 1928, p. 79.
60. Smolensk archives, quoted in Sheila Fitzpatrick, Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–34, Cambridge, 1979, p. 161.
61. Pravda, 14 December 1928.
62. Materialy po istorii SSSR, Moscow, 1959, v. 7, p. 243.
63. Merle Fainsod, Smolensk under Soviet Rule, Camridge, Mass., 1958, p. 240.
64. Žr. Davies, p. 62.
65. Bolshevik no 13–14, 1928, pp. 46–7.
66. Bolshevik no. 19, 1928, p. 20.
67. Stalin, v. 11, p. 45.
68. KPSS v rezolyutsiyakh, v. 2, p. 534.
69. Yu. Semenko, ed., Holod 1933 roku v Ukraini, Munich, 1963, p. 44.
70. Stalin, v. 11, p. 275.
71. Atkinson, p. 329.
72. Pravda, 18 September 1929.
73. Davies, p. 98.
74. Yu. A. Moshkov, Zernovaya problema v gody sploshnoy kollektivizatsii selskogo khozyaystva SSSR 1929–1932, Moscow, 1962, pp. 72–3.
75. Pravda, 19 July 1929.
76. Lewin, p. 453.

77. Stalin, v. 12, p. 106
78. Pravda, 24 January 1929.
79. Lewin, p. 453.
80. Jasny, p. 305.
81. Stalin, v. 12, p. 92.
82. Žr. Lewin, p. 490.
83. Ibid., p. 475.
84. Verbytsky, p. 28
85. Davies, p. 58.
86. Nauchnye zapiski, Dniepropetrovsk, 1962, v. 76, p. 58
87. Planovoe khozyaystvo no. 8, 1929, p. 57.
88. Kalynyk, p. 77.
89. Atkinson, p. 334.
90. Lewin, quoted in Sheila Fitzpatrick, ed., Cultural Revolution in Russia, Bloomington, 1978, p. 59.
91. Ibid.
92. Žr. Davies, pp. 140–42.
93. Pravda, 20 August 1929.
94. V. I. Varenov, Pomoshch Krasnoy Armii v razvitii kolkhoznogo stroitelstva, 1929–1933. Po materialam Sibirskogo voennogo okruga, Moscow, 1978, passim.
95. Lewin, p. 241.
96. Golinkov, v. 2, 308.
97. Atkinson, p. 336.
98. Vestnik Moskovskogo Universitetano. 6, 1967, pp. 19–33.
99. Golinkov, v. 2, p. 307.
100. M. Fainsod, Smolensk Under Soviet Rule, pp. 142–3.
101. Žr. e. g. Davies, pp. 82–5, 88–9.
102. Lewin, p. 120.
103. A. Angarov, Klassovaya borba v sovetskoy derevne, Moscow, 1929, p. 76.
104. KPSS v rezolyutsiyakh, v. 1, p. 546.
105. Ibid.
106. Lewin, p. 120.
107. Bolshevik no. 20, 1929, p. 15.
108. KPSS v rezolyutsiyakh, v. 2, p. 661.
109. Lewin, p. 84.
110. Fainsod, p. 240.
111. Žr. Davies, p. 91.
112. N. I. Nemakov, Kommunisticheskaya partiya – organizator massovogo kolhoznogo dvizheniya 1929–1932, Moscow, 1966, p. 191.
113. Pravda, 23 May 1929.
114. Derevenskiy kommunist no. 18, 1929, p. 4.
115. Pravda, 9 October 1929.
116. Semenko, Holod 1933, p. 46.
117. V. Belov, Kanuny, Moscow, 1976, pp. 116, 295.
118. Davies, p. 90.
119. F. M. Vaganov, Pravyy uklon v VKP(b) i ego razgrom, Moscow, 1970, pp. 238–41.
120. Pravda, 30 July 1929.
121. Pravda, August 1929.
122. Davies, p. 75.
123. Ibid., p. 76.
124. Ibid., p. 85.
125. Oleksa Kalynyk, Communism the Enemy of Mankind, London, 1955, p. 25.

126. Nemakov, Kommunisticheskaya partiya – organizator massovogo kolhoznogo dvizheniya, p. 198.
127. Karcz, p. 57.
128. Lewin, p. 438.
129. Pravda, 27 June 1929.
130. Lewin, p. 107.
131. Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva, pp. 101–102.
132. Ibid., p. 99.
133. Lewin, p. 421.
134. Žr. Jasny, p. 28.
135. Atkinson, p. 371.
136. Pravda, 7 November 1929.
137. Ekonomicheskaya zhizn, September 1929, p. 29 and January 1930, p. 75.
138. Stalin, v. 12, p. 138.
139. Pravda, 19 February 1930.
140. R. W. Davies, The Soviet Collective farm, 1929–1930, Cambridge, Mass., 1980, p. 45.
141. Jasny, p. 3.
142. Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US vol. 9, 1961, p. 93; taip pat žr. Karcz, p. 48.
143. Voprosy istorini no. 5, 1963, p. 22.
144. Žr. Lewin, p. 467.
145. Davies, p. 405.
146. Lewin, pp. 431–2, 435.
147. Ibid., pp. 431–2.
148. Pravda, 28 September 1929.
149. Pravda, 12 October 1929.
150. Stalin, v. 12, p. 160; Pravda, 6 January, 1930.
151. Davies, p. 131.
152. Cituojama ibid., p. 148.
153. Lewin, p. 453.
154. Ibid., p. 346.
155. Pravda, 20 September 1929.
156. Davies, p. 71.
157. Lewin, Political Undercurrents, pp. 99–100.
158. Pravda, 7 November 1929.
159. Voprosy istorii KPSS no. 4, 1962, p. 71.
160. Kommunist no. 3, 1966, p. 95.
161. Žr. Davies, pp. 163–5.
162. Bolshevik no. 22, 1929, p. 17.
163. Bolshevik no. 2, 1930, p. 17.
164. Davies, p. 70.
165. Nemakov, p. 83.
166. KPSS v rezolyutsiyakh, v. 2, p. 663.
167. Žr. Davies, pp. 190–91.
168. Istoriya kollektyvizatsii silskoho hospodarstva Ukrainskoy RSR 1917–1937. Zbirnyk dokumentiv i materialiv u tryokh tomakh, Kiev, 1962–1971, v. 2, p. 245.
169. Pravda, 29 December 1929.
170. Pravda, 25 November 1929.
171. Pravda, 30 October 1929.
172. Davies, pp. 188–9.
173. Pravda, 29 December 1929.

6 SKYRIUS *Buožių likimas*

1. Pravda, 27 December 1929.
2. N. A. Ivnitsky, Klassovaya borba i likvidatsiya kulachestva kak klassa 1929–1932, Moscow, 1972, p. 178.
3. Pravda, 17 September 1929.
4. Moshkov, Zernovaya problema, p. 72.
5. Pravda, 21 January 1930.
6. Cituoja Davies, p. 233.
7. e. g. I. Ya. Trifonov, Likvidatsiya ekspluatatorskikh klassov v SSSR, Moscow, 1975, p. 209.
8. Lewin in Fitzpatric, pp. 58–9.
9. I. I. Slynko, Sotsialistychna perebudova i teknichna perebudova silskoho hospodarstva Ukrainy 1927–1932, Kiev, 1961.
10. Viktor Kravchenko, I Chose Freedom, New York, 1946, p. 103. [Jei nenurodyta kitaip, Kravchenko toliau siejamas su I Chose Freedom.]
11. Lewin, p. 503.
12. Lewin in Fitzpatrick, p. 49.
13. Nemakov, p. 147.
14. Ivan Stadnyuk in Neva no. 12, 1962.
15. V. P. Danilov, ed., Ocherki istorini kollektivizatsii selskogo khozyaystva v soyuznykh respublikakh, Moscow, 1963, p. 185.
16. Carr, Socialism in One Country, v., 1, p. 99.
17. S. O. Pidhainy, ed., The Black Deeds of the Kremlin, Toronto, 1953, v. 1, p. 502.
18. Na agrarnom fronte no. 7–8, 1930, p. 94.
19. Žr. Davies, p. 2 51.
20. N. Ya. Gushchin, Klassovaya borba i likvbidatsiya kulachestva kak klassa v sibirskoy derevne 1926–1933, Novosibirsk, 1972, p. 236.
21. Ibid.
22. Ibid.
23. Pravda, 21 October 1930
24. Žr. Davies, pp. 247–8
25. Fainsod, p. 243.
26. Davies, p. 236.
27. Ivnitsky, Klassovaya borba i likvidatsiya kulachestva, p. 214.
28. Cituojama Davies, p. 234.
29. Ibid., p. 236.
30. Voprosy istorii no. 4, 1962, p. 68.
31. Yu. V. Arutyunyan, Sostialnaya struktura selskogo naseleniya SSSR, Moscow, 1971, p. 26.
32. Nemakov, p. 147.
33. Voprosy agrarnoy istorii, Vologda, 1968, pp. 49–50.
34. Žr. Trapeznikov, v. 2, p. 243.
35. Pidhainy, ed., The Black Deeds of the Kremlin, v. 2, p. 306.
36. Olexa Woropay, The Ninth Circle, London, 1954, p. 46.
37. Stadnyuk in Neva, p. 200.
38. Sergey Zalygin, „Na Irtyshe", in Izbrannye proizvedeniya, Moscow, 1973.
39. Viktor Astafiev, „Posledviy polkon", Roman-gazeta no. 2–3, 1979; idem., Tsar-ryba, Moscow, 1980; Boris Mozhaev, „Iz zhizni Fedora Kuzkina", Novy mir no. 7, 1966; idem., Lesnaya doroga, Moscow, 1973; idem., Starye istorii, Moscow, 1978; idem., Muzhiki i baby, Moscow, 1979.
40. Fainsod, pp. 241–4, 259.
41. Ibid.
42. Vasily Grossman, Forver Flowing, New York, 1972, pp. 140–41.
43. Ivnitsky; Danilov, p. 105.

44. Moshkov, pp. 156–7.
45. Verbytsky, pp. 48–50.
46. Pidhainy, v. 1, p.466
47. Quoted in Lewin, pp. 512–13.
48. Voprosy istorii KPSS no. 5, 1975, p. 130.
49. Fainsod, p. 248.
50. Pravda, 25 January, 1930.
51. Pravda, 2 January, 1930; Pidhainy, v. 2, pp. 410–11.
52. Davies, The Soviet Collective Farm, p. 80.
53. Kravchenko, p. 104.
54. Pravda, 9 October 1929; Visti, 8 October, 10 October, 10 November 1929.
55. Gushchin, p. 218.
56. Fainsod, p. 244.
57. Sobranie zakonov SSSR 1932, no. 84, article 516.
58. Pravda, 11 February 1930.
59. Pidhainy, v. 2, p. 198.
60. Kalynyk, Communism the Enemy of Mankind, p. 85.
61. Ibid.
62. Fred Beal, Word from Nowhere, London, 1938.
63. Semenko, p. 48.
64. Verbytsky, p. 68.
65. Istoriya Sovetskogo krestyanstva i kolhoznogo stroitelstva v SSSR, Moscow, 1963, p. 277.
66. Varenov, Pomoshch Kranoy Armii, pp. 39, 42, 59.
67. Pravda, 26 January 1930.
68. Ivnitsky, p. 245.
69. Danilov, p. 239.
70. Ivnitsky, p. 299.
71. Medvedev, Let History Judge, p. 140.
72. Fainsod, p. 263.
73. Stalin, v. 13, p. 253.
74. Ukraine: A Concise Encyclopedia, Toronto, 1963, v. 1, p. 617.
75. Žr. Jasny, p. 312.
76. Lewin, p. 507.
77. Ibid., p. 508.
78. S. Swianiewicz, Forced labor and Economic Development, London, 1965, p. 508.
79. Pravda, 7 December 1929.
80. Voprosy istorii KPSS no. 5, 1975, p. 130.
81. Gushchin, p. 242.
82. Commission International contre les camps de concentration sovietiques, Livre Blanc sur les Camps de Concentration Sovietiques, Paris, 1951, p. 32.
83. I. Solonevich, cituojama B. Souvarine, Stalin, London, 1939, p. 545.
84. Varlam Shalamov, Kolymskie rasskazy, London, 1978.
85. Grossman, Forever Flowing, p. 141.
86. Kollektivizatsiya selskogo khozyayztva v Zapadnom Rayone RSFSR, Moscow, 1968, pp. 246–50.
87. Verbytsky, p. 33.
88. Fainsod, p. 248.
89. Radyanska Ukraina no. 10, 1930.
90. Grossman, pp. 142–3.
91. Ibid., p. 144.
92. Fainsod, p. 248.
93. e. g. Pidhainy, v. 1, p. 468.

94. Adam Tawdul in New York American, 22 August 1935.
95. Grossman, p. 144.
96. Zalygin, „Na Irtyshe", p. 487.
97. Narodnoe prosveshchenie no. 6, 1930, p. 17.
98. Ibid., p. 16.
99. Grossman, p. 147.
100. Pravda, 1 February 1930.
101. Fainsod, p. 245.
102. Ibid.
103. Harvard University Refugee Interview Project, Work Section 1719.
104. Grossman, p. 141.
105. Danilov, Ocherki istorii, p. 185.
106. Bolshevik no. 5, 1930, p. 41.
107. Fainsod, p. 245.
108. Ibid., pp. 180–82.
109. Ibid., pp. 185–6.
110. Ibid., p. 185.
111. Sovietskaya iustitsiya no. 9 1932, p. 7.
112. Pravda, 15 January 1930.
113. Fainsod, p. 246.
114. G. Tokaev, Stalin Means War, London, 1951, p. 6.
115. Astafiev in Roman-gazeta no. 2 1979, p. 29.
116. Bolshevik no 8, 1930, p. 20.
117. Pravda, 5 March 1930.
118. Žr. Davies, p. 257.
119. Fainsod, p. 148.
120. Ibid., pp. 54–5.
121. Lewin, pp. 27–8.
122. Maurice Hindus, The Great Offensive, New York, 1933, p. 65.
123. Fainsod, p. 250.
124. Woropay, p. 52.
125. Ibid., p. 51.
126. Lev Kopelev, The Education of a True Believer, New York, 1978, p. 270.
127. Pidhainy, v. 1, p. 146.
128. Ibid.
129. Semenko, p. 27.
130. Ibid., pp. 23–4.
131. Kravchenko, pp. 88–90.
132. Pidhainy, v. 2, p. 624.
133. Semenko, p. 7.
134. Ibid.
135. Pidhainy, v. 1, p. 198.
136. Ibid., p. 191.
137. Ibid., p. 467.
138. Experiences in Russia, 1931, Pittsburgh, p. 176 (anoniminiai).
139. Grossman, p. 145.
140. Pidhainy, v. 1, p. 179.
141. Ibid., p. 144.
142. Ibid., p. 166.
143. Ibid., p. 144; Aleksandr Solzhenitsyn, The Gulag Archipelago, New York, 1978, v. 3, p. 360.
144. F. Pigido-Pravoberezhny, The Stalin Famine, London, 1953, p. 24.

145. Solzhenitsyn, Gulag, v. 3, p. 360.
146. Ibid., p. 361.
147. Pidhainy, v. 1, p. 182.
148. V. Tendryakov, „Death", Moskva no. 3, 1968.
149. Astafiev, Tsar-Ryba, p. 266.
150. Grossman, p. 147.
151. Pidhainy, v. 1, p. 174.
152. Semenko, p. 73.
153. Pidhainy, v. 1, p. 166.
154. Wolfgang Leonhard, Child of the Revolution, Chicago, 1958, p. 136.
155. Voprosy istorii no. 11, 1964, p. 59.
156. Pidhainy, v. 1, p. 145.
157. Voprosy istorii no. 11, 1964, p. 61.
158. Trapeznikov, v. 2, p. 455.
159. Leonhard, Child of the Revolution, p. 142.
160. Semenko, p. 10.
161. e. g. Solzhenitsyn, in Gulag, v. 3, p. 362.
162. Pidhainy, v. 1, p. 172.
163. Voprosy istorii no. 11, 1964, p. 58.
164. Istoriya Sovetskogo krestyanstva i kolkhoznogo stroitelstva v SSSR, p. 277.
165. Solzhenitsyn, Gulag, v. 3, p. 359.
166. Trapeznikov, v. 2, p. 432.
167. Ivnitsky, p. 304.
168. Grossman, p. 148.
169. Voprosy istorii no. 11, 1964, p. 61.
170. Ivnitsky, p. 310.
171. Trifonov, Likvidatsiya, pp. 369, 381–2.
172. Ivnitsky, p. 311.
173. John Scott, Behind The Urals, Bloomington, 1973, p. 85.
174. John Littlepage, In Search of Soviet Gold, New York, 1937, p. 80.
175. Pidhainy, v. 1, p. 167
176. Mozhaev, Starye istorii, p. 152.
177. Solzhenitsyn, p. 366.
178. Ibid.
179. Guschin, p. 222.
180. Pidhainy, v. 1, p. 177.
181. Ibid., p. 173.
182. Ibid., p. 250.
183. Ibid., p. 467.
184. Ibid., p. 166.
185. Ibid., p. 175.
186. Ibid., p. 179.
187. Solzhenitsyn, p. 303.
188. Lenard Hubbard, The Economics of Soviet Agriculture, London, 1939, p. 177; Swianiewicz, Fored labor, p. 123.
189. Pidhainy, v. 1, p. 173.
190. The Second Day by Ilya Ehrenburg, cituojama Anatol Goldberg, Ilya Ehrenburg, New York, 1984, p. 141.

7 SKYRIUS *Beatodairiška kolektyvizacija ir jos pralaimėjimas (sausis–kovas, 1930 m.)*

1. Marksizm i voprosy yazykoznaniya, Moscow, 1950, p. 29.
2. Istoriya SSSR no. 5, 1982.
3. Isaac Deutscher, The prophet Outcast, Oxford, 1963, p. 123.
4. Alexander Barmine, One Who Survived, New York, 1945, p. 123.
5. History of the CPSU, Moscow, 1960, p. 435.
6. e. g. Pravda, 13 and 17 September 1929.
7. Voprosy istorii no. 3, 1954, p. 23.
8. V. M. Selunskaya, Rabochie – dvadtsatipyatitysyachniki, Moscow, 1964, p. 201.
9. Fainsod, pp. 254–5.
10. Materially po istorini SSSR v. 1, pp. 426, 434, 458.
11. Selunskaya, Rabochie – dvadtsatipyatitysyachniki, Moscow, 1964, p. 201.
12. Nemakov, p. 179.
13. Voprosy istorii no. 5, 1947.
14. Kolkhozy v 1930 g.: itogi raportov kolhozov XVI syezdu VKP(b), Moscow, 1931, p. 224.
15. Selunskaya, pp. 81, 187.
16. Davies, p. 204.
17. Fainsod, p. 284.
18. Kravchenko, pp. 91–2.
19. Grigorenko, p. 36.
20. Grossman, p. 143.
21. Nash Sovremennik no. 11, 1978, p. 186.
22. Aleksandr Malyshkin, „Lyudi iz zakholustya" in Sochineniya, Moscow, 1956, v. 2, p. 356.
23. Fainsod, p. 289.
24. Ibid., p. 288.
25. Ibid., p. 289.
26. Ibid.
27. Kravchenko, p. 127.
28. Radyanska Ukraina no. 10, 1930.
29. Pravda, 28 February 1930.
30. Ibid.
31. P. N. Sharova, Kollektivizatsiya selskogo khozyasystva v Tsentralno-Chernozemnoy Oblasti, 1928 1932, Moscow, 1963, p. 148.
32. Visti, 2 July 1932.
33. Fainsod, p. 143.
34. Khataevich quoted in Davies, p. 226.
35. Taniuchi, p. 540.
36. Lewin, p. 393.
37. Fainsod, p. 149.
38. Ibid.
39. Taniuchi, p. 540.
40. Ibid., pp. 540–41.
41. Vlast Sovetov no. 20, 1930, p. 9, no. 22–3, p. 20.
42. Planovoe khozyaystvo no. 2, 1929, p. 111.
43. Lewin, p. 93.
44. Markoosha Fisher, My Lives in Russia, New York,1944, pp. 49–50.
45. Cituojama Taniuchi, p. 542.
46. O. Volkov in Nash sovremennik no. 11, 1978, p. 186.
47. Pidhainy, v. 2, pp. 281–6.

48. Verbytsky, p. 47.
49. Trapeznikov, v. 2, p. 241.
50. Vlast sovietov no. 8–9, 1930, p. 34, no. 14–15, pp. 44–6, ir no. 16, pp. 17–18.
51. Verbytsky, p. 56.
52. Hubbard, pp. 115–16.
53. Žr. Davies, p. 256.
54. Pravda, 11 September 1929.
55. Trifonov, Likvidatsiya, pp. 297–8.
56. e. g. Pidhainy, v. 1, p. 247.
57. Ukrainian Review no. 6, 1958, p. 168.
58. Fainsod, p. 253.
59. Ibid., p. 55.
60. Istoriya selyanstva Ukrainskoy RSR, Kiev, 1967, v, 2, p. 151.
61. A. Yakovetsky, Agrarnye otnosheniya v SSSR v period stroitelstva sotsializma, Moscow, 1964, p. 326.
62. G. A. Tokaev, Stalin Means War, London 1951, p. 7.
63. Kravchenko, p. 106.
64. Kalynyk, pp. 40–42.
65. Ibid., pp. 42–3, plate xxi.
66. Ibid., pp. 47–54.
67. Kopelev, p. 226.
68. Fainsod, p. 241.
69. Soviet Ukraine, Kiev, 1969, p. 137.
70. Pidhainy, v. 1., p. 189.
71. Cituojama Davies, p. 259.
72. Sharova, Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva v TsChO, p. 155.
73. Pidhainy, v. 1., p. 167.
74. Woropay, p. 12.
75. Ibid., p.11.
76. Pidhainy, v. 1, p. 218.
77. Verbytsky, pp. 22–3.
78. Pidhainy, v. 1, pp. 219–20.
79. žr. Kostiuk, pp. 10—11, kelių pranešimų apibendrinimus.
80. Woropay, p. 12.
81. Priklausomai nuo žodžio „maištas" apibrėžimo ir nebūtinai vienu metu.
82. Gushchin, pp. 94–5.
83. Ibid., pp. 186–7.
84. Ibid., pp. 204–205.
85. Ibid., pp. 222–3.
86. Varenov, pp. 45–6, 41.
87. Alexander Orlov, The Secret History of Stalin's Crimes, London, 1954, pp. 41–2.
88. Genocide in the USSR, p. 22.
89. Ibid., p. 61.
90. Zarya Vostoka, 6 June, 1930.
91. Isaak Deutscher, Stalin, London, 1949, p. 325.
92. Stadnyuk, p. 159.
93. Pravda, 9 January 1930; Visti, 20 and 27 February 1930.
94. Kalynyk, pp. 90–95.
95. Ibid.
96. Fainsod, p. 253.
97. Verbytsky, pp. 71–2.
98. Pidhainy, v. 2, pp. 398–9.

99. Ibid., p. 306.
100. Grigorenko, p. 35.
101. Pravda, 11 January 1930.
102. Ibid.
103. Sibir v period stroitelstva sotsializma i perekhoda k komunizmu, Novosibirsk, 1965, pp. 5, 82.
104. Tokaev, p. 7.
105. Danilov, p. 181.
106. Alexander Weisseberg, The Accused, New York, 195, p. 146; ir žr. The USSR in Figures, Moscow, 1935, pp. 110, 180 ff.
107. Alexander Baykov, The Development of the Soviet Economic System, Cambridge, 1946, p. 196.
108. Danilov, p. 45.
109. Ibid.
110. Voprosy istorini no. 5, 1963, p. 27.
111. Pravda, 19 February 1930.
112. Pravda, 2 March 1930.
113. Žr. Cohen, Bukharin, p. 342.
114. KPSS v rezolyutsiyakh, v. 2, pp. 649–51.
115. Stalin, „Replay to the collective-farm comrades", v. 12, pp. 214, 217.
116. Ibid.
117. Žr. Davies, pp. 319–23, 325–6.
118. Danilov, p. 46.
119. Istoricheskiy arkhiv no. 2, 1962, p. 19, quoted by Medvedev, Let History Judge, p. 88.
120. Davies, p. 46.
121. Visti, 30 march 1930; ir žr. Pidhainy, v. 2, pp. 295–304.
122. Trapeznikov, v. 2, p. 251.
123. Nemakov, pp. 4, 191.
124. Ocherki istorini Kommunisticheskoy Partii Gruzii, Tbilisi, 1963, v. 2, p. 105.
125. Stenograficheskiy otchet Vsesoyuznogo soveshchaniya po usoverchenstvovaniyu kadrov v istoricheskoy nauke, Moscow-Leningrad, 1964, pp. 299–300.
126. Krushchev Remembers, p. 72.

8 SKYRIUS *Laisvosios valstietijos galas (1930–1932)*

1. Pravda, 2 March 1930.
2. Jasny, p. 32.
3. Pravda, 17 April 1930.
4. Cituojama Davies, p. 290.
5. Ibid., p. 291.
6. Ibid., p. 296.
7. Ibid., p. 297.
8. Ibid., p. 296.
9. Cituojama ibid., p. 293.
10. e. g. Pidhainy, v. 1, p. 292.
11. Kopelev, p. 189.
12. e. g. Pidhainy, v. 1, p. 292.
13. Pravda, 17 April 1930.
14. Sotsialistichesky vestnik, May, 1930.
15. Žr. Davies, p. 330.
16. Pravda, 16 October 1930.
17. Semenko, pp. 52–54.
18. Pidhainy, v. 1, p. 177.

19. P. I. Lyashchenko, Istoriya narodnogo khozyaystva SSSR, v. 3, p. 280.
20. Beal, Word from Nowhere, p. 242.
21. Moshkov, p. 127.
22. Ibid., p. 135.
23. Ibid., pp. 26, 129.
24. Ibid.
25. Ibid., pp. 124–5.
26. Ibid., pp. 196–7.; Nemakov, p. 91.
27. Weissberg, The Accused, p. 196.
28. Ibid., p.189.
29. Ibid., p. 192.
30. Swianiewich, p. 114.
31. Anne D. Rassweiler in Slavic Review 42, Summer 1983, p. 234, citing A. M. Panflova, Formirovanie rabochego klassa SSSR v gody pervoy pyatiletki 1928–1933, Moscow, 1964 and M. Romanov, Organizatsiya otkhodnichestva na novom etape, Moscow-Leningrad, 1931.
32. Kalynik, pp. 93–4.
33. Bolshevik no. 7, 1930, p. 19.
34. Stalin, v. 13, p. 55.
35. J. Millar in Slavic Review 33, 1974, pp. 750–66; A.A. Barsov in Istoriya SSSR no. 3, 1968, pp. 64–82; ir žr. Karcz, pp. 457–8.
36. Karcz, p. 457.
37. Bolshevik no.7, 1930, p. 19.
38. British Embassy despatch of 23 January 1933, žr. Public Record Office Handbooks no. 13. The Records of the Foreign Office, 1782–1939, London, 1969.
39. Kalynyk, pp. 20, 28.
40. Fainsod, p. 265.
41. Grigorenko, p. 41.
42. Fainsod, pp. 265–6.
43. Ibid., pp. 255–7.
44. Ibid., p. 450.
45. P. P. Postyshev and S.V. Kossior, Soviet Ukraine Today, New York, 1934, p. 31.
46. Roy and Zhores Medvedev, Khrushchev, New York, 1978, p. 26.
47. Grigorenko, p. 39.
48. Ibid., p. 38.
49. Gushchin, pp. 231–2; Paul B. Anderson, People, Church and State in Modern Russia, London, 1944, p. 86.
50. Fainsod, p. 257.
51. Postyshev and Kossior, Soviet Ukraine Today, pp. 21–2.
52. Karcz, p. 456.
53. Ibid., p. 467.
54. Jasny, p. 541.
55. Sovietskaya istoricheskaya entsiklopediya, v. 7, article „Collectivization".
56. Roy and Zhores Medvedev, Khrushchev, p. 27.
57. Moshkov, p. 171.
58. Ibid., p. 169.
59. Davies, p. 367.
60. Žr. Vsevolod Holubnychy in Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US v. 9, 1961, p. 108.
61. Sovietskaya istoricheskaya entsiklopediya, v. 7, p. 494.
62. R. and Zh. Medvedev, Khrushchev.
63. Khrushchev remembers: The Last Testament, p. 108.
64. Postyshev and Kossior, p. 28.
65. Verbytsky, p. 17.

66. Danilov, p. 202.
67. Los Angeles Evening Harald and Express, 1 May 1935.
68. Weissberg, p. 188.
69. Kalynyk, p. 61.
70. Ibid., p. 60.
71. Jasny, p. 251.
72. Materialy po istorii SSSR, v. 7, p. 365.
73. Fainsod, pp. 302–303.
74. Outline History of the USSR, English edition, Moscow, 1960, p. 297; taip pat žr. sources quoted by Holubnychy in Annals of the Ukrainian Academy, p. 78, ff.
75. Stalin, v. 12, p. 160.
76. Izvestiya, 24 January 1930.
77. Chislennost skota v SSSR, Moscow, 1957, p. 6.
78. Leonid Plyushch, History's Carnival, New York, 1938, p. 37.
79. Pravda, 6 January 1930.
80. Experiences in Russia, p. 179.
81. Tokaev, p. 7.
82. Ivan Solonevich, Soviet Paradise Lost, New York, 1938, p. 137.
83. Kolkhozy v 1930 godu: staticheskiy sbornik, Moscow, 1931, pp. 110–11.
84. Beal, p. 242.
85. Experiences in Russia, p. 197.
86. Beal, p. 246.
87. Zvezda, 5 November 1929, quoted in Nauchnye zapiski, v. 76, Dnepropetrovsk, 1962, p. 46.
88. Postyshev and Kossior, pp. 23–4.
89. Pidhainy, v. 2, p. 364.
90. Postyshev and Kossior, p. 29.
91. Fainsod, p. 286.
92. Lewin in Fizpatric, p. 64.
93. Jasny, p. 32.
94. I. Vinnikova in Volga no. 12, 1979, p. 179.
95. Grigorenko, p. 39.
96. Stalin, v. 13, p. 402.
97. Ibid., pp. 213–14.
98. Gushchin, p. 242.
99. Danilov, p. 8.
100. Visti, 19 March, 1930.
101. The Menshevik Trial, Leningrad, n.d., pp. 59, 62; Itogi vypoleniya pervogo pyatiletnego plana, Moscow, 1934, pp. 103–105; Robert Conquest, The Great Terror, Lonon, 1973, p. 736.
102. Medvedev, Let History Judge.
103. Jasny, pp. 29–30.
104. Sibir v period stroitelstva sotsializma i perekhoda k komunizmu, Novosibirsk, 1965, v., 5, p. 83.
105. A. Shlikhter, Vybrany tvory, Kiev, 1959, p. 533.
106. S. V. Sholtz, Course of Agricultural Statistics, Moscow, 1945, p. 37, kaip cituoja Jasny.
107. Jasny, p. 10.

9 SKYRIUS ***Vidurinė Azija ir kazachų tragedija***

1. Danilov, p. 245.
2. Ibid., p. 252.
3. Ibid., p. 49.
4. B. A. Tulepbaev, Torzhestvo leninskikh idey sotsialisticheskogo preobrazovaniya selskogo khozyaystva

v Sredney Azii i Kazakhstane, Moscow, 1971, p. 199.
5. Yu. A. Polyakov and A.I. Chugunov, Konets basmachestva, Moscow, 1976, pp. 144–51.
6. Polyakov and Chugunov, p. 156.
7. Ibid.
8. Ibid; Victor Serge, From Lenin to Stalin, p. 61.
9. Danilov, p. 408.
10. Martha Olcutt, „The Collectivization Drive in Kazakhstan", The Russian Review 40, April 1981, p. 136.
11. Olcutt, „The Collectivization Drive in Kazakhstan", p. 123.
12. Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva Kazakhstana, Alma-Ata, 1967, v. 2, p. 222.
13. A. Kuchkin, Sovietizatsiya Kazakhskogo aula, Moscow, 1962.
14. Revolyutsiya i natsionalnosti no. 5, 1932, p. 59; Olcutt, p. 132.
15. KPSS v rezolyutsiyakh, v. 2, pp. 649–51; Voprosy Istorii, 1960, no. 2, p. 36.
16. Olcutt, p. 142.
17. Ibid., p. 140.
18. Bolshevik Kazakhstana no. 12, 1938; Tulepbaev, Torzhestvo leninskikh idey, pp. 136–7.
19. Tulepbaev, p. 202.
20. Olcutt, p. 129.
21. Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva Kazakhstana, v. 2, p. 287.
22. Olcutt, p. 129.
23. Tulepbaev, p. 206.
24. Ibid., pp. 203, 206; Olcutt, pp. 129–30.
25. A. B. Tursunbaev, Pobeda kolkhoznogo stroya v Kazakhstane, Alma-Ata, 1957, p. 149.
26. Olcutt, p. 130.
27. Tursunbaev, Pobeda kolkhoznogo stroya v Kazakhstane, pp. 144–8.
28. Olcutt, p. 127.
29. Polyakov and Chugunov, p. 154.
30. Krasnaya zvezda, 10 April 1984.
31. Žr. Olcutt, p. 138.
32. Pidhainy, v. 2, p. 243.
33. Bolshevik Kazakhstana no. 1, 1939, p. 87.
34. Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva Kazakhstana, v. 2, p. 306.
35. Olcutt, p. 137.
36. Ibid., p. 131.
37. Pravda, 29 November 1931.
38. Olcutt, pp. 133–4.
39. Pidhainy, v. 2, p. 243.
40. Bolshevik Kazakhstana no. 12, 1932, p. 13.
41. Experiences in Russia, p. 197.
42. Danilov, pp. 293–4.
43. Bolshevik Kazakhstana no. 9–10, 1937, p. 47.
44. Olcutt, p. 134.
45. Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva Kazakhstana, v. 2, p. 142.
46. Olcutt, p. 133.
47. Ibid., p. 135.
48. Danilov, p. 293.
49. Olcutt, p. 128.
50. Ibid., p. 139.
51. Tulepbaev, p. 203.
52. Lovin, Head of the Chelyabinsk Tractor Plant, quoted by A. J. Tawdul, New York American, 19 and 20 August 1935.
53. Krushchev Remembers, Boston, 1970, p. 72.

54. Robert Rupen, How Mongolia is Really Ruled, Stanford, 1979, p. 55.
55. Pravda, 2 November 1935.
56. Pidhainy, v. 1, p. 164.
57. Littlepage, pp. 109–11.
58. Rupen, How Mongolia is Really Ruled, p. 55.
59. Grigorenko, p. 48.

10 SKYRIUS ***Bažnyčios ir žmonės***

1. Lewin, p. 23.
2. Atkinson, p. 175.
3. Pravda, 18 April 1928.
4. Pravda, 20 April 1922.
5. N. Orleansky ed., Zakon o religioznych obyedineniyakh RSFSR, Moscow, 1930.
6. Fainsod, p. 308.
7. Roy Medvedev, Stalin and Stalinism, London, 1979, p. 76.
8. Cituojama Davies, p. 229.
9. Pravda, 11 January 1929.
10. e. g. Davies, p. 246.
11. Ivnitsky, p. 130.
12. Davies, pp. 96–7.
13. Pidhainy, v. 1, p. 493.
14. Verbytsky, p. 51.
15. Pidhainy, v. 1, p. 271
16. Pidhainy, v. 1, p. 499.
17. Ibid., p. 260.
18. Ibid., p. 261.
19. Fainsod, p. 254.
20. Medvedev, on Stalin and Stalinism, p. 70.
21. Visti, 10 October 1929.
22. e. g. Semenko, p. 46.
23. Antireligioznik no. 1, p. 459.
24. Pidhainy, v. 1, p. 459.
25. Ibid., p. 502.
26. Medvedev, on Stalin and Stalinism, p. 70.
27. Fainsod, p. 247.
28. Visti, 22–6 December 1929.
29. Visti, 5 January 1930.
30. Verbytski, p. 69.
31. Pidhainy, v. 1, p. 501.
32. Kravchenko, p. 127.
33. Visti, 5 January 1930.
34. Pravda, 22 February 1930.
35. Visti, 5 January 1930.
36. Visti, 22 December 1929.
37. Pravda, 27 November 1929.
38. Pravda, 30 November 1929.
39. Visti, 1 January 1930.
40. Pravda, 12–15 January 1930.
41. KPSS v rezolyutsiyakh, v. 2, pp. 670–71.
42. Pidhainy, v. 1, p. 508.

43. Ibid., p. 505.
44. Medvedev, on Stalin and Stalinism, p. 71.
45. V. Rasputin,„Proshchanie s Materoi" in Povesti, Moscow, 1976.
46. Weissberg, p. 461.
47. I. A. Lavrov, V strane eksperimentov, Harbin, 1934, p. 216.
48. Paul B. Anderson, People, Curch and State n Modern Russia, New Yourk, 1941, p. 86.
49. Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya, 1st edition, v. 23, p. 811.
50. Ukrainian Review no. 6, p. 153.
51. Visti, 26 and 27 February 1930.
52. Visti, 22–6 December 1930,
53. Pidhainy, v. 1, p. 494.
54. Pidhainy, v. 1, p. 497.
55. Gregory Luznycky, Persecution and Destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks, New York, 1960, pp. 43–4.
56. Luznycky, Persecution and Destruction, pp. 59–60.
57. Ogonek no, 46, 1963, pp. 30–31.

III DALIS Teroras badu
11 SKYRIUS ***Ukrainos šturmas (1930–1932)***

1. Visti, 14 March 1930,
2. Chervony shyakh no. 4, 1930, pp. 141–2.
3. Pidhainy, v. 1, p. 27.
4. Semenko, p. 11.
5. Ukrainian Review no. 6,˙1958, p. 156.
6. Stalin, v. 7, p. 71.
7. Proletarska pravda, 22 January 1930, cituojama Dmytro Solovey,„On the Thirtieth Anniversary of the Great Man-made Famine in Ukraine", The Ukrainian Quarterly 19, 1963, p. 7.
8. e. g. Verbytsky, p. 28.
9. Ibid., p. 65.
10. KPSS, XVII syezd, Moscow, 1934, p. 199.
11. Woropay, p. 60.
12. e. g. Swianiewich, p. 120.
13. Grigorenko, pp. 35–6.
14. Harvard University Refugee Interview Project, p. 482.
15. Pravda, 17 January, 1933.
16. Pravda, 9 October, 1929.
17. Pravda, 5 September, 6 October, 6 November 1929.
18. Krushchev Remembers: The Last Testament, p. 120.
19. Grigorenko, p. 36.
20. Ibid., p. 37.
21. Vayl Hryshko, Moskva slyozam ne viryt, New York, 1936; idem., Ukrainskyy Golokost –1933, New York-Toronto, 1978.
22. Pidhainy, v. 1, p. 243.
23. Zasukhi v SSSR, ed. A. I. Rudenko, Leningrad, 195, p. 164.
24. Pravda, 9 June, 1932.
25. Visti, 11 July, 1932.
26. Suchasna Ukraina, 9 August, 1953, p. 6.
27. Pravda, 7 July, 1932.
28. Pravda, 14, 15 July, 1932.
29. Visti, 17 July, 1932.

30. Žr. Visti, 5 July, 28 July, 1932, kaip cituoja Kostiuk, p. 17.
31. e. g. Solovey in The Ukrainian Quarterly 19, 1963.
32. Pidhainy, v. 2, p. 107.
33. Stadnyuk in Neva no 12, 1962.

12 SKYRIUS ***Bado siautulys***

1. Grossman, p. 148.
2. Stalin, v. 13, pp. 213–14, 402.
3. A. Ya. Vyshinsky, Revolyutsionnaya zakonnst na sovremennom etape, Moscow, 1933, pp. 99–103.
4. Visti, 11 June 1933.
5. Journal de Genève, 26 August, 1933.
6. Visti, 27 August, 14 September, 30 November, 1932, 2 February, 1933.
7. Pidhainy, v. 1, p. 205.
8. Los Angeles Herald, 22 February 1935.
9. Woropay, p. 249.
10. Pidhainy, v. 1, p. 219.
11. Nemakov, p. 254.
12. Beal, p. 247.
13. Verbytski, p. 66.
14. Pidhainy, v. 2, pp. 450–52.
15. Pigido-Pravoberezhny, p. 45.
16. Ukrainian Review no. 6, 1958, p. 134.
17. Woropay, p. 54.
18. Ibid., p. 55.
19. Pidhainy, v. 2, pp. 395–9.
20. Bilshovyk Ukrainy no. 19–20, 1932.
21. Ibid., no. 21–2, 1932.
22. Moshkov, p. 215.
23. e. g. Visti, 1 September 1932.
24. Visti, 30 January 1933.
25. Kommunist, Kharkov, 24 November 1932.
26. Visti, 30 January 1933.
27. Pravda, 16 November 1932.
28. Pravda, 8 December 1932.
29. Visti, 8 December 1932.
30. Komsomolskaya pravda, 23 November 1932.
31. Ukrainskyy zbirnyk, p. 96.
32. Danilov, p. 200.
33. Visti, 30 November, 21 December 1932, 1 January, 4 January, 9 January 1933.
34. Visti, 28 January 1933.
35. Pidhainy, v. 1, p. 247.
36. Pidhainy, v. 1, p. 354.
37. Weissberg, p. 122.
38. Kopelev, p. 234.
39. Kravchenko, I Chose Freedom, p. 113.
40. Pidhainy, v. 1, p. 280.
41. Danylo Miroshuk, Who organized the Famine in the Ukraine, MS.
42. Kravchenko, p. 128.
43. Kostiuk, p. 44.
44. Pigido-Pravoberezhny, pp. 44–5.

45. Beal, p. 241.
46. Ukrainskyy zbirnyk, p. 83.
47. Verbytsky, p. 61.
48. Woropay, p. 49.
49. Pidhainy, V 2, p. 108.
50. Verbytsky, pp. 50–60.
51. Pidhainy, V 2, pp. 36–7.
52. Woropay, p. 53
53. Woropay, pp. 39–41.
54. Pidhainy, V 2, p. 75.
55. Pravda, 10 March 1936.
56. Ibid.
57. Kopelev, p. 235.
58. Ibid., pp. 11–12.
59. Kravchenko, p. 105.
60. Ibid., p. 114.
61. Boris Nicolaevsky, Power and the Soviet Elite, New York, 1965, pp. 18–19.
62. Žr. P. Scheibert, „Ueber Lenins Anfaenge", Historische Zeitschrift v., 182, p. 561.
63. Visti, 9 December 1932.
64. Pidhainy, v. 2, pp. 483–4.
65. Pidhainy, v. 1, p. 249.
66. Visti, 11 January 1933, Pidhainy, v. 2, pp. 484–5.
67. Stadnyuk, p. 125.
68. Astafiev in Nash sovremennik no. 1, 1978, p. 17.
69. Tendryakov, „Death", Moskva no. 3, 1968.
70. Kravchenko, p. 119.
71. Grossman, p. 157.
72. Ibid., p. 134.
73. Pidhainy, v. 1, p. 248.
74. Plyushch, p. 40.
75. Grossman, p. 155.
76. Kravchenko, p. 129.
77. Pidhainy, v. 2, p. 558.
78. Kravchenko, p. 121.
79. Pidhainy, v. 2, p. 581.
80. Sotsialistichesky vestnik no. 19, 1933, p. 15.
81. Tawdul in New York American, 22 August 935.
82. M. Karavay, Nachalnik politotdela Ust-Labinskoy MTS, Moscow, 1934, p. 12.
83. Harvard University Project, Schedule A, case 285.
84. Verbytsky, p. 30.
85. Semenko, p. 48.
86. Lucy Robins Lang, Tomorrow is Beautiful, New York, 1948, p. 262.
87. Ukrainian Review, no. 2, 1956, pp. 86–120.
88. Pidhainy, v. 2, p. 581 ff.
89. e.g. Ivan Chinchenko, Vinnytska trahediya, Winnipeg, 1981, MS.
90. Eugene Lyons, Assignment in Utopia, New York, 1937, pp. 469–70.
91. Pidhainy, v. 2, pp. 469–70.
92. Sotsialistichesky vestnik no. 14, 23 July 1932.
93. Victor Serge, Memoirs of the Revolutionary, London, 1963, p. 64.
94. Pidhainy, v. 2, p. 77.
95. Pigido-Pravoberezhny, p. 38.

96. Pidhainy, v. 2, p. 84.
97. Pidhainy, v. 1, p. 209.
98. Visti, 8 December 1932; Proletarska pravda, 10 December 1932; Woropay, p. 13.
99. William Henry Chamberlin, Russia's Iron Age, Boston, 1934, p. 86.
100. Medvedev, Let History Judge, p. 93.
101. Kalynyk, pp. 80–85.
102. Pigido-Pravoberezhny, passim and harvard Project, passim.
103. Bolshevik no. 1–2, 1933.
104. Pravda, 26 May 1963.
105. Bolshevik no. 1–2, 1933.
106. Ibid.
107. Pravda, 24 November 1933
108. Postyshev and Kossior, pp. 9–10.
109. Pravda, 6 February 1933.
110. Ibid.
111. Pravda, 26 February 1933.
112. Pravda, 6 February 1933.
113. Hospodarstvo Ukrainy no. 3–4, 1933, p. 32.
114. Visti, 13 February 1933.
115. Pravda, 24 November 1933.
116. Postyshev and Kossior, p. 18.
117. Ivan Chinchenko, Vinnytska trahediya, MS.
118. Ukrainske khozyaystvo, no. 3–4, 1978, pp. 28–30.
119. Joseph Berger, Shipwreckof a Generation, London, 1971, p. 23.
120. Visti, 12 March 1933.
121. Izvestiya, 12 March 1933.
122. Pravda, 24 November 1933.
123. Istoriya selyanstva Ukrainskoy RSR, v. 2, p. 188.
124. Pidhainy, v. 2, p. 52.
125. Selunskaya, p. 233.
126. Pravda, 19 February 1933.
127. Pidhainy, v. 2, pp. 558–622.
128. Grossman, p. 157.
129. Pidhainy, v. 2, p. 578.
130. Ibid., p. 712.
131. Vyshinsky, Revolyutsionnaya zakonnost na sovremennom etape, pp. 102–103.
132. Pidhainy, v. 2, p. 511.
133. New York Evening Journal, 18 February 1933.
134. Pidhainy, v. 2, pp. 578–9.
135. Woropay, p. 18.
136. Kopelev, pp. 280–381.
137. Alekseev in Zvezda no. 1, 1964, p. 37.
138. Stadnyuk in Neva, December 1962.
139. Kravchenko, p. 118.
140. Kalynyk, p. 117.
141. Los Angeles Evening Herald, 26 February 1935.
142. M. Solovyev, Zapiski voennogo korrespondenta, New York, 1954, pp. 57–61.
143. Grossman, p. 155.
144. Chamberlin, Russia's Iron Age, p. 368.
145. Pidhainy, v. 2, p. 576.
146. Ibid., pp. 450–51.

147. Grossman, pp. 148, 155.
148. Stepan Dubowyk, MS.
149. Pidhainy, v. 2, pp. 593–4.
150. Verbytsky, p. 32.
151. Pidhainy, v. 2, p. 80.
152. Solovyev, Zapiski voennogo korrespondenta, p. 55.
153. Dmytro Soloviy, The Golgotha of the Ukraine, New York, 1953, p. 33.
154. Grossman, p. 88.
155. Semenko, p. 14.
156. Woropay, p. 189.
157. Ewald Ammende, Human Life in Russia, London, 1936, p. 62.
158. Weisberg, p. 189.
159. Kostiuk, p. 32.
160. Hindus, p. 289.
161. Danylo Miroshuk, Who Organized the Famine in Ukraine?, MS.
162. Grossman, p. 161.
163. Semenko, p. 4.
164. Kravchenko, p. 111.
165. Verbytsky, p. 72.
166. Grossman, p. 161–2.
167. Ibid.
168. e. g. Woropay, pp. 31–2.
169. Verbytsky, p. 95.
170. Semenko, p. 15.
171. Woropay, p. 33.
172. Pidhainy, v. 1, p. 245.
173. Grossman, pp. 162–3.
174. Beal, p. 244.
175. Stepan Dubowyk, MS.
176. Kalynyk, pp. 111–16.
177. Pidhainy, v. 2, p. 695.
178. Woropay, p. 46.
179. Pidhainy, v. 1, p. 269.
180. Ibid., pp. 260–61.
181. Ibid., v. 2, p. 122.
182. Pidhainy, v. 1, p. 253.
183. Los Angeles Evening Herald, 29 April 1935.
184. Ibid., 1 May 1935.
185. Pidhainy, v. 2, p. 672.
186. Verbytsky, p. 55.
187. Pidhainy, v. 2, p. 672.
188. U. S. House Select Committee on Communist Aggression. Special Report no. 4, Communist Takeover and Occupation of Ukraine, Washington, D. C., 1955.
189. Pidhainy, v. 1, p. 283.
190. Kalynyk, p. 116.
191. William Henry Chamberlin, The Ukraine: a Submerged Nation, New York, 1944, pp. 60–61.
192. Chamberlin, Russia's Iron Age, p. 368.
193. Semenko, pp. 74–5.
194. Lang, Tomorrow is Beautiful, pp. 268–9; Fainsod, p. 244.
195. Woropay, p. 47.
196. Personal Communication; taip pat žr. C. Henry Smith, The Story of the Mennonites, Berne, Indiana,

1941, chapter 8.
197. Solovey, The Golgotha, pp. 42–3.
198. Pidhainy, v. 1, p. 240.
199. Kalynyk, pp. 22–3.
200. Pidhainy, v. 1, pp. 233, 244.
201. Pidhainy, v. 2, p. 676.
202. Pidhainy, v. 2, p. 68.
203. Woropay, p. 18.
204. Beal, p. 243.
205. Ibid., p. 251.
206. Kravchenko, p. 114.
207. Pidhainy, v. 2, pp. 530–31.
208. Pidhainy, v. 2, p. 533.
209. Chamberlin, The Ukraine, p. 61.
210. Woropay, p. 43.
211. Pidhainy, v. 1, p. 295.
212. Pidhainy, v. 2, p. 590.
213. Dilo, 31 October 1934.
214. Grossman, p. 160.
215. W. I. Reswick, I Dreamt Revolution, Chicago, 1952, pp. 308–309.
216. Christian Science Monitor, 29 may 934.
217. Pidhainy, v. 2, p. 85.
218. Grossman, pp. 164–5.
219. e. g. Kopelev, pp. 240–41.
220. Stepan Dubowyk, MS.
221. Grossman, p. 164.
222. Pidhainy, v. 1, p. 230.
223. Ibid., p. 38.
224. Ukrainian National Council in Canada, Bulletin no. 1, p. 1.
225. Plyushch, p. 40.
226. Komitety nezamozhnykh selyan Ukrainy, Kiev, 1968, pp. 580–82.
227. Pidhainy, v. 2, p. 36.
228. Woropay, p. 56; Harvard Project, Schedule A. Case 1434, p. 13.
229. Semenko, p. 45.
230. Woropay, p. 48.
231. Ibid., pp. 55–6; Pidhainy, v. 2, pp. 125–6.
232. Verbytsky, p. 33.
233. Pidhainy, v. 1, p. 262.
234. Ibid., p. 266.
235. Ibid., p. 280.
236. Pigido-Pravoberezhny, p. 60.
237. Woropay, p. 24.

13 SKYRIUS *Dirvonuojanti žemė*

1. Fortnightly Review, 1 May 1933.
2. Answers, 24 February 1934.
3. Beal, p. 249.
4. Cituojama Hindus, p. 154.
5. Kravchenko, p. 130.
6. Pravda, 24 June 1933.

7. Trifonov, Likvidatsiya ekspuatatorskikh klassov, pp. 352–3, 359.
8. Pravda, 16 December 1933.
9. Pravda, 8 February 1933.
10. Ammende, p. 62.
11. Woropay, p. 23.
12. Ibid.
13. e. g. Kopelev, p. 284.
14. Visti, 17 March 1933.
15. Visti, 3 March 1933.
16. Pidhainy, v. 2, p. 89.
17. Visti, 23 April 1933.
18. Woropay, p. 57.
19. Ukrainskyy zbirnik, v. 2, p. 97.
20. Woropay, pp. 25–6.
21. e. g. Pidhainy, v. 1, p. 269.
22. Grossman, p. 165.
23. Pidhainy, v. 2, p. 543; Pigido-Pravoberezhny, p. 58.
24. U. S. House Select Committee, Report on Communist Agression, p. 19.
25. Verbytsky, pp. 47, 59.
26. Ibid., p. 74.
27. Kommunist, Kharkov, 26 December 1934.
28. Woropay, p. 58.
29. Ibid.
30. Pidhainy, v. 1, pp. 231–2.
31. Visti, 11 June 1933.
32. Ibid.
33. Postyshev and Kossior, p. 10.
34. Kommunisticheskaya partiya Ukrainy v rezolyutsiyakh i resheniyakh 1918–1956, Kiev, 1958, p. 569.
35. Solovey in The Ukrainian Quartely 19, 1963, p. 23.
36. Izvestiya, 21 September 1933.
37. Jasny, pp. 86, 544.
38. Pidhainy, v. 1, p. 232.
39. Postyshev and Kossior, p. 5.
40. Proletarska pravda, September 1933.
41. Molodaya gvardiya no. 19–20, 1933.
42. Visti, 30 July 1933.
43. Kommunist, 27 June 1934.
44. British Embassy despatch 4 September 1933.
45. Tawdul in New York America, 30 August 1935.
46. British Embassy despatch 4 September 1933.
47. Pidhainy, v. 1, p. 232.
48. Dmitriy Shostakovich Testimony, New York, 1979, pp. 214–5.
49. Pravda, 12 March 1933.
50. Kostiuk, p. 50.
51. Pravda, 2 December1933.
52. Kostiuk, p. 93.
53. Visti, March 1933.
54. Kostiuk, p. 57.
55. Ibid., p. 48.
56. Pravda, 22 June 1933.
57. Pravda, 8 July 1933.

58. Pravda, 2 December1933.
59. Chervony shlyakh no. 1–2, 1932, p. 92.
60. Postyshev and Kossior, p. 109.
61. Visti, 22 June 1933.
62. Postyshev and Kossior, p. 109.
63. Visti, 5 June 1933.
64. Postyshev and Kossior, p. 63.
65. Ibid., p. 74.
66. Kostiuk, p. 59.
67. Ibid., p. 143.
68. Postyshev and Kossior, p. 82.
69. Ibid.
70. Kostiuk, p. 56.
71. Ibid., p. 58; U.S. House. Select Committee, Report, p. 22.
72. Pidhainy, v. 1, p. 403.
73. Chervony shlyakh no. 8–9, 1933, p. 246.
74. Pidhainy, v. 1, p. 57.
75. Visti, 21 January 1934.
76. Bilshovyk Ukrainy no. 3, 1936.
77. Visti, 24 January 1934.
78. Visti, 5 June 1937.
79. KPSS, XVII syezd, pp. 71, 199.
80. Pravda, 18 December 1934.
81. Pravda, 10 June 1935.
82. Ibid.
83. Kostiuk, pp. 101–102.
84. Ibid., pp. 105–107.
85. Žr. Pidhainy, v. 1, p. 394; U.S. House Select Committee, Report, pp. 19–20.
86. Byulleten oppozitsii no. 77–8, 1939, p. 5.
87. New York Times, 21 September 1953.

14 SKYRIUS ***Kubanė, Donas, Volga***

1. Novoe Russkoe Slovo, 24 December 1982.
2. Encyclopedia Britannica XI edition, v. 7, p. 218, article „Cossacks" by Prince Kropotkin.
3. Large Soviet Encyclopedia, III edition, v. 13.
4. Novoe Russkoe Slovo, 24 December 1982.
5. A. Osichko, Pochemu oni nas unichtozhali quoted in Novoe Russkoe Slovo, 26 December 1982; Genocide in the USSR, p. 247.
6. KPSS, XVII syezd, p. 148.
7. Slomit sabotazh seva i khlebozagotovok, organizavannyy kulachestvom v rayonakh Kubani, Moscow, 1932.
8. Ibid.
9. Ibid.
10. Pravda, 29 April 1933.
11. J. Maynard, Collective Farms in the USSR p. 9.
12. Novoe Russkoe Slovo, 24 December 1982.
13. Maynard, Collective Farms, p. 9.
14. Russkoe vozrozhdenie no. 2, 1981.
15. Verbytsky, pp. 77–8.
16. Molot, 17 December 1932, quoted in Novoe Russkoe Slovo, 26 December 1982.
17. Pidhainy, v. 1, p. 44.

18. Novoe Russkoe Slovo, 26 December 1982.
19. Medvedev, Let History Judge, p. 93.
20. Pidhainy, v. 1, p. 44.
21. Solovyev, pp. 73–5.
22. Ibid., pp. 76–80.
23. Kostiuk, p. 96.
24. Molot 20, 22 December 1932, quoted in Novoe Russkoe Slovo, 26 December 1982.
25. The Ukrainian Herald no. 7–8, p. 111.
26. Brueder in Not! Dokumente der Hungersnot, Berlin, 1933.
27. Ibid., p. 7.
28. Ibid., p. 14.
29. Ibid., p. 7.
30. Ibid., p. 11.
31. Vyshinsky, p. 104.
32. Harvard Project, Schedule A. Case 296.
33. Pidhainy, v. 2, p. 79.
34. Genocide in the USSR p. 247.
35. Verbytsky, pp. 78–9.
36. British Embassy despatch 27 October 1933.
37. Pidhainy, v. 2, p. 121.
38. Ammende, p. 99.
39. Pidhainy, v. 2, p. 71.
40. Chamberlin, Russia's Iron Age p. 83.
41. Semenko, p. 3.
42. Tokaev, p. 10.
43. British Embassy despatch 5 March 1933
44. British Embassy despatch 27 October 1933
45. Sovietskaya Rossiya 26 August 1975.
46. Alekseev, Nash Sovremnennik no. 9, 1972, p. 96.
47. Brueder in Not p. 3.
48. Hunger Predigt, Berlin, 1933, p. 23.
49. Ibid., p. 25.
50. Ibid., p. 11.
51. Ibid., pp. 134–5.
52. e. g. Hunger Predigt p. 127.
53. Ammende, p. 220.
54. Brueder in Not p. 15.

15 SKYRIUS ***Vaikai***

1. Beal., p. 259.
2. Prosveshchenie Sibiri no. 4, 1929, p. 111.
3. Fainsod, p. 241.
4. Solzhenitsyn, p. 360.
5. Na putyakh k novoy shkole no. 4–5, 1930, p. 25.
6. Beal, p. 248.
7. Kravchenko, p. 98.
8. Seminar in Ukrainian Famine, 1933, Toronto, December 1981
9. Pidhainy, v. 1, p. 300.
10. Pigido-Pravoberezhny, p. 24.
11. Ibid.

12. Pidhainy, v. 2, p. 537.
13. Los Angeles Evening Herald, 1 May 1935.
14. Woropay, p. 23.
15. Richard Crossman, ed., The God That Failed, London, 1950, p. 68.
16. A. Koestler, The Yogi and the Commissar, New York, 1946, p. 128.
17. Grossman, pp. 156–7.
18. Los Angeles Evening Herald, 20 February 1935.
19. Woropay, p. 42.
20. Pidhainy, v. 2, pp. 535–6.
21. Pidhainy, v. 1, p. 303.
22. e. g. Beal, p. 253.
23. New York Evening Journal, 16 April 1935; ir žr. Lang, p. 260.
24. Ammende p. 63.
25. Whiting Williams in Answers, 24 February 1934.
26. Pidhainy, v. 2, p. 73.
27. A. J. Tawdul, in New York American, 29 August 1935.
28. Pidhainy, v. 1, p. 448.
29. Khuliganstvo i Khuligany, Moscow, 1929, p. 46.
30. The Russian Famines, p. 17.
31. Kommunisticheskoe prosveshchenie no. 1, 1934, p. 106.
32. Ibid., no. 2, 1935, p. 97.
33. Ibid., no. 4, 1935, p. 16.
34. Voprosy istorii KPSS no. 8, 1966, p. 112.
35. Kommunisticheskoe prosveshcenie no 4, 1935, pp. 15–17.
36. Ibid., no. 1, 1934, p. 106.
37. The Challenge no. 6, October 1951, pp. 9–16.
38. Viktor Popov in V. Avdeev, ed., Vchera i segodnya, Moscow, 1970, p. 18.
39. Weissberg, p. 414.
40. Pidhainy, v. 1, p. 298.
41. Kalynyk, p. 116.
42. Chinchenko, MS.
43. Pidhainy, v. 1, p. 551.
44. Ibid., p. 575.
45. Woropay, p. 39.
46. Pidhainy, v. 2, p. 253.
47. Narodnoe prosveshchenie, no. 3, 1935, p. 7.
48. Kommunisticheskoe prosveshchenie no. 13, 1935, pp. 3–6.
49. e. g. Tawdul in New York American, 30 August 1935.
50. Beal, p. 256.
51. Kommunisticheskoe prosveshchenie no. 3, 1935, p. 7.
52. Astafiev in Roman-gazeta no. 2, 1979, p. 60; ir žr. jo „Posledniy Poklon" in Nash sovremennik no. 6, 1978.
53. Žr. Gerson, p. 128.
54. The Challenge no. 12, p. 12.
55. Pidhainy, v. 1, p. 444.
56. Beal, p. 258.
57. Quoted in Pidhainy, v. 1, p. 269.
58. Karavay, p. 88.
59. Ibid.
60. Pravda, 24 November 1933.
61. Ibid.
62. F. Shevchenko, History of the Ukraine, Kiev, n. d., v. 2, p. 336.

63. S. Pavlov, speech to the November 1962 Plenum of the Central Committee of the Komsomol.
64. Komsomolskaya Pravda, 2 September 1962.
65. Reuters, 21 May 1934.
66. Molot, 30 August 1934.
67. Pravda, 20 December 1937.
68. Orlov, p. 53.
69. Peter Yakir, A Childhood in Prison, London, 1972, p. 44.
70. Orlov, p. 53.
71. Pigido-Pravoberezhny, p. 46.
72. Seminaras apie badą Ukrainoje, Torontas.
73. Cashiers du Monde Russe et Sovietique no. 18, 1977, p. 7.
74. Kopelev, p. 282.
75. Quoted in John A. Armstrong, The Politics of Totalitarianism, New York, 1961, p. 7.
76. Verbytsy, pp. 55–60.
77. Ukrainskyy zbirnik, v. 2, p. 92.
78. Seminaras apie badą Ukrainoje, Torontas.
79. Pidhainy, v. 1, p. 253.

16 SKYRIUS ***Mirusiųjų sąrašas***

1. Yu. A. Korchak-Chepurkovsky, Tablitsy dozhyvannya i spodivanoho zhyttya ludnosty URSR, Kharkov, 1929, pp. 33, 72–9; idem, Visnik statystyky Ukrainy no. 2, 1928, pp. 154–8; idem, Izbrannye demografiche-skie issledovaniya, Moscow, 1970, pp. 301–302, taip pat John F. Kattner and Lydis W. Kulchycka, The USSR Population Census of 1926: A Partial Evaluation, U. S. Bureau of Census, International Population Reports, Series P. 95 no. 50, October 1957, pp. 100–117.
2. S. I. Pirokov, Zhizn i tvorcheskaya deyatelnost O. A. Kvitnika, Kiev, 1974.
3. Bolshevik no. 23–4, 1938.
4. Pravda, 17 January 1939.
5. Pravda, 26 January 1935.
6. Naselenie SSSR. Chislennost, sostav i dvizhenie naseleniya, Moscow, 1975, p. 7.
7. Vestnik statistiki no. 11, 1964, p. 11.
8. Žr. Karcz, p. 479.
9. Pravda, 5 December 1935.
10. The Second Five Year Plan, English edition, New York, 1937, p. 458.
11. Vestnik statistiki no. 11, 1964, p. 11.
12. Anton Antonov-Ovseenko, The Time of Stalin, New York, 1981, p. 207.
13. V.I. Kozlov in Istoriya SSSR no. 4, 1983, p. 21.
14. Pidhainy, v. 2, p. 594.
15. I. Kraval in Planovoe khozyaystvo no. 12, 1936, p. 23.
16. Tawdul in New York American, 18 August 1935.
17. Ibid.
18. Orlov, p. 28.
19. Tawdul in New York American, 19 August 1935.
20. Beal, p. 255.
21. Los Angeles Evening Herald, 29 April, 1935.
22. Lang, p. 260.
23. John Kolasky, Two Years in Soviet Ukraine, Toronto, 1970, p. 111.
24. Tawdul in New York American, 19 August 1935.
25. Plyushch, p. 42.
26. Swianiewicz, p. 123.
27. David Dallin and Boris Nicolaevsky, Forced Labor in the Soviet Union, London, 1948, p. 54.

28. Swianiewicz, p. 59; Livre Blanc sur les Camps de Concentration, pp. 31–6; etc.
29. Khrushchev Remembers: The Last Testament, p. 120.
30. Le Matin, 30 August 1933.

17 SKYRIUS ***Atgarsiai Vakaruose***

1. New York Herald Tribune, 21 August 1933; Chamberlin, The Ukraine, p. 60.
2. Manchester Guardian, 21 August 1933.
3. New York Herald Tribune, 21 August 1933.
4. Hindus, pp. 146–8, 153–5.
5. Izvestiya, 26 February 1933.
6. Didžiosios Britanijos ambasados depeša, 1933 m. kovo 5 d.
7. Koestler, The Yogi and the Commissar, pp. 137–8.
8. Chamberlin, Russia's Iron Age, pp. 155–6.
9. Pravda, 19 December 1933.
10. Letter dated 3 January 1934, quoted in the Congressional Record, v. 80, p. 2110.
11. Quoted in Famine in the Ukraine, New York, 1934, p. 7.
12. U. S. Embassy despatch no. 902, 26 September 1935.
13. Lyons, pp. 366–7.
14. Ammende, pp. 230–31.
15. Pidhainy, v. 1, p. 270.
16. Lang, p. 263.
17. Verbytsky, p. 97.
18. Ammende, p. 232.
19. Figaro, 16 October 1933; Beal, p. 245.
20. Beal, p. 245.
21. Pidhainy, v. 2, pp. 93–4.
22. Grossman, p. 159.
23. Kalynyk, p. 14.
24. Beal, p. 259.
25. Pidhainy, v. 1, p. 281.
26. Statment in London General Press, 1932.
27. Antireligioznik no. 5, 1930.
28. Sherwood Eddy, Russia Today: What We Can Learn From It, New York, 1934, p. Xiv.
29. Maynard, Collective Farms in the USSR, p. 6.
30. Maynard, The Russian Peasant, p. 296.
31. Sidney and Beatrice Webb, Soviet Communism: A New Civilization? London, 1937 (vėlesnėse laidose klaustukas antraštėje praleistas).
32. S. and B. Webb, Soviet Communism, pp. 235, 245.
33. Ibid.
34. Ibid., p. 245.
35. Ibid., p. 267.
36. Ibid., p. 268.
37. Ibid., p. 563.
38. Ibid., p. 259.
39. Ibid., p. 266.
40. Ibid., p. 262.
41. Ibid., p. 282.
42. Ibid., p. 263.
43. Ibid.
44. Ibid., p. 261.

45. Ibid., p. 248.
46. Ibid., p. 276.
47. Ibid., pp. 266–7.
48. New York Times, 13 September 1933.
49. Didžiosios Britanijos ambasados depeša, 1933 m. rugsėjo 16 d.
50. Apie Duranty taip pat skaitykite Marco Carynnyk in Commentary 76, November 1983, ir in The Idler no. 1, January 1985, and no. 2, February 1985.
51. Weissberg, p. 194.

18 SKYRIUS ***Atsakomybė***

1. Sostsialistichesky vestnik, 12 April 1930.
2. Ukrainskyy Prometey, pp. 19–20.
3. Woropay, p. 57.
4. Ukrainsky Zbirnyk, pp. 85–6.
5. Beal, p. 255.
6. Pidhainy, v. 2, pp. 491–2.
7. Ibid.
8. Krushchev Remembers, pp. 73–4.
9. Krushchev Remembers: The Last Testament, p. 109.
10. Samizdat I: La voix de l'opposition communiste en U.R.S.S., Paris, 1969, pp. 92–100.
11. Pravda, 26 may, 1964.
12. Krushchev Remembers: The Last Testament, p. 124.
13. žr. Plyushch, p. 179.
14. U.S. House Select Commettee on Communist Aggression, Report, pp. 19–20.
15. e. g. Deutscher, p. 33; Barmine, p. 264.
16. Orlov, p. 318.
17. Žr. Pidhainy, v. 1, p. 467; Woropay, p. 28; Plyushch, pp. 41,85.
18. Plyushch, p. 41.
19. Pidhainy, v. 1, p. 236.
20. Ibid., p. 467.
21. Woropay, p. 28.
22. Novoe Russkoe Slovo, 29 March 1983.
23. Vpered no. 7, 1958, p. 1.
24. Pidhainy, v. 1, p. 251.
25. Ibid., 273.
26. Woropay, p. 29.
27. Pidhainy, v. 1, p. 281.

Epilogas. ***Atolas***

1. Pasternak, Doctor Zhivago, p. 422.
2. Yakir, p. 86.
3. Weissberg, p. 288.
4. Pidhainy, v. 1, pp. 415–16.
5. Ibid., p. 212.
6. Weisberg, pp. 290–91.
7. Medvedev, Let History Judge, pp. 236–7.
8. Ukrainian Review no. 6, 1958, pp. 136–40.
9. Elinor Lipper, Eleven Years in Soviet Prison Camps, London, 1951.
10. Ukrainian Herald no. 7–8, p. 63.

11. E. R. Stettinius, Roosvelt and the Russians: the Yalta Conference, Garden City, New York, 1949, p. 187
12. Ivan Dzyuba, Internationalism or Russification, London, 1968, p. 108.
13. Pravda, 10 December 1963.
14. Literary Gazette, Kiev, 20 November 1947.
15. Istoriya Akademii Nauk Ukrainskoy SSSR, Kiev, 1975, p. 802.
16. Žr. Vyacheslav Chornovil, The Chornovil Papers, New York, 1968.
17. Žr. Medvedev, Let History Judge, p. 106.
18. Žr. Swianiewicz, p. 94.
19. Ibid., p. 100.
20. Pravda, 23 September 1935.
21. Jasny, p. 37.
22. A. Avtorkhanov, The Reign of Stalin, London, 1955, pp. 176–7.
23. Jasny, p. 458.
24. Swianiewicz, pp. 105–106.
25. Jasny, p. 346.
26. Planovoe khozyaystvo no. 7, 1939.
27. Žr. Roy and Zhores Medvedev, Khrushchev, p. 27.
28. Danilov, pp. 532–3.
29. Grossman, p. 148.
30. Istoriya Sovetskogo krestyanstva i kolkhoznogo stroitelstva v SSSR, p. 276.
31. Pravda, 19 September 1947.
32. Narodnoe khozyayztvo SSSR v 1965 godu, p. 311.
33. Partiynaya zhizn, November 1965.
34. Mozhaev, „Polyushko pole" in Lesnaya doroga, p. 400.
35. F. Abramov, The Dodgers, English edition, London, 1963, pp. 86–7.
36. Yefim Dorozh in Novy mir no. 6, 1965, p. 8.
37. Žr. Survey no. 4, 1980, p. 28.
38. Izvestiya, 18 July 1982.
39. Soviet Analyst v. 11, no. 15, pp. 4–5.
40. Trud, 30 July 1982.
41. Victor Popovo on Radio Moscow, 8 September 1982.
42. Mozhaev, „Polyushko pole" in Lesnaya doroga, p. 513.
43. Sovietskaya Rossiya, 12 September 1980.
44. F. Abramov in Nash sovremennik no. 1, 1978, p. 25.
45. Astafiev in Nash sovremennik no. 1, 1978, p. 25.
46. Nicolaevsky, pp. 18–19.
47. Kravchenko, p. 107.
48. Pravda, 8 October 1965.
49. Selskaya zhizn, 29 December 1965, 25 February 1966.
50. Cituojama Karcz, p. 57.
51. Trapeznikov, v., pp. 187–9.
52. Pravda, 10 March 1963.
53. Soviet Ukraine, (in English) Kiev, 1970, p. 293.

Rinktinė bibliografija

Iš daugiau kaip 70 periodinių leidinių ir dvigubai didesnio skaičiaus knygų bei rankraščių, kuriais rėmiausi rašydamas šią knygą, toliau pateikiu pačius naudingiausius šaltinius. Jie ne tik aprėpia šios knygos pagrindines temas, bet ir turi daug papildomos, patvirtinamosios medžiagos apie joje išdėstytus faktus. Skaitytojas taip pat gali remtis svarbiais oficialiais dokumentais, periodiniais leidiniais ir kitais svarbiais šaltiniais, išvardytais *Pastabose*.

Bendrojo pobūdžio darbai

Ammende, Ewald, Human Life in Russia. London, 1936.
Barsov, A. A., Balans stoimostnykh obmenov mezhdu gorodom i derevnei. Moscow, 1969.
Carynnyk, Marco, Commentary 76, November 1983; The Idler no. 1 and 2, 1985.
Chamberlin, William Henry, Russia's Iron Age. Boston, 1934.
Cohen, Stephen F., Bukharin and the Bolshevik Revolution. New York, 1983.
Conquest, Robert, ed., Agricultural Workers in the USSR. London, 1968.
Dalrymple, Dana, „The Soviet Famine of 1932–34", Soviet Studies vol. 15, no. 3, January 1964.
Danilov, V. P. ed., Ocherki istorii kollektivizatsii selskogo khozyaystva v soyuznykh respublikakh. Moscow, 1963.
Davies, R. W., The Socialist Offensive. The Collectivization of Soviet Agriculture 1929–1930. Cambridge, Mass, 1980.
Ellison, Herbert, „The Decision to Collectivize Agriculture", in Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin, ed., William Blackwell. New York, 1974.
Fainsod, Merle, Smolensk under Soviet Rule. Cambridge, Mass, 1958.
Ivnitsky, N. A., Klassovaya borba i likvidatsiya kulachestva kak klassa 1929–1932. Moscow, 1972.
Jasny, Naum, The Socialized Agriculture of the USSR. Standford, 1949.
Karcz, Jerzy, The Economics of Communist Agriculture. Bloominton, 1979.
Kostiuk, Hryhory, Stalinist Rule in the Ukraine, London, 1960.
Lewin, Moshe, Russian Peasants and Soviet Power. London, 1968.
Lewin, Moshe, Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. Princeton, 1974.
Mace, James, E., Communism and the Dilemmas of National Liberation. Cambridge, Mass, 1983.
Mitrany, David, Marx Against the Peasant, Chapel Hill, 1951.
Millar, James R., „Mass Collectivization and the Contribution of Soviet Agriculture to the First Year Plan", Slawic Review 33, December 1974.
Moshkov, Yu. A., Zernovaya problema v godu sploshnoy kollektivizatsii selskogo khozyaystva SSSR. Moscow, 1966.
Nemakov, N. I., Kommunisticheskaya partiya – organizator massovogo kolkhoznogo dvizheniya 1929–1932. Moscow, 1966.
Olcutt, Martha Brill, „The Collectiviztion Drive in Kazakhstan", Russian Review 40, April 1981.
Postyshev, P. P. and Kossior, S. V., Soviet Ukraine Today. New York, 1934.
Radkey, Oliver H., The Unknown Civil War in Soviet Russia. Standford, 1976.
Radziejowski, Janush, „Collectivization in Ukraine in the Light of Soviet Historiography", Journal of Ukrainian Studies no. 9, Fall 1980.
Robinson, Geroid Tanquary, Rural Russia under the Old Regime. New York, 1932.
Selunskaya, V. M., Robochie – dvadtsatipyatitysyachniki. Moscow, 1964.

Slomit sabotazh seva i khlebozagotovok organizovannyy kulachestvom v rayonakh Kubani. Moscow, 1932.
Sullivant, Robetr S., Soviet Politics and the Ukraine. New York, 1962.
Swianiewicz, S., Forced Labour and Economic Development. London, 1965.
Taniuchi, Y., „A Note in the Ural-Siberian Method", Soviet Studies vol. 33, no. 4. October 1981.
Trapeznikov, Sergey, Leninizm i agrarno-krestyansky vopros. Moscow, 1976.
Ukraine: A Concise Encyclopedia. 2 vols. Toronto, 1963–1965.
Webb, Sidney and Beatrice, Soviet Communism: A New Civilization. Second edition. London, 1937.

Rinktiniai pavieniai liudijimai ir dokumentai

Brueder in Not. Berlin, 1933.
Chynchenko, Ivan M., Trahediya ditey v Ukraini v proklyatykh rokakh. MS.
Dolot, Myron, Execution by Hunger. New York, 1985.
Kalynyk, O., Communism the Enemy of Mankind. London, 1955.
Harvard University Refugee Interview Project. Duplicated Typescript.
Pidhainy, S. O., editor in chief. The Black Deeds of the Kremlin. 2 vols. Toronto, 1953; Detroit, 1955.
Soloviy, Dmytro, The Golgotha of the Ukraine. New York, 1953.
Verbytsky, M., Naybilshyy zlochyn Kremlya. London, 1952.

Buvusių partijos aktyvistų pranešimai

Grigorenko, Piotr, Memoirs. London, 1983.
Kopelev, Lev, The Education of a True Believer. New York, 1977.
Kravchenko, Victor, I Chose Freedom. New York, 1946.

Sovietinės grožinės literatūros kūriniai

Astafiev, Viktor, „Posledniy poklon", Roman-gazeta no. 2–3, 1979.
Belov, Vasily, Kanuny. Moscow, 1976.
Grossman, Vasily, Forever Flowing, New York, 1972.
Sholokhov, Mikhail, Podnyataya tselina. (Virgin Soil Upturned), Moscow, 1947.
Stadnyuk, Ivan F., People are not Angels. London, 1963.

SERIJA
I PASAULINIS KARAS

ALEKSANDR SVEČIN
1915 m. Rusijos fiasko prie Vilniaus
Carinės kariuomenės pulkininko A. Svečino atsiminimai. Autorius pasakoja apie jo vadovaujamo pulko kovas Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo metais.

KAJ HENNINGSEN, LARS N. HENNINGSEN, MARTIN BO NÖRREGÅRD (sud.)
Kaizerio kareivis Lietuvoje: Ivero Henningseno laiškai ir piešiniai
I pasaulinio karo metais į kaizerio kariuomenę mobilizuoto dano Ivero Henningseno laiškai ir piešiniai šeimai iš pafrontės. Su savo kuopa po 1915 m. žiemos mūšių jis žygiavo per Kalvariją, Marijampolę iki Zarasų. Knygoje – unikalūs to meto Lietuvos aprašymai.

MANFRED VON RICHTHOFEN
Raudonasis baronas
Žymiausio Pirmojo pasaulinio karo piloto, Raudonuoju baronu praminto Manfredo von Richthofeno atsiminimai. Kai karo aviacija dar tik žengė pirmuosius žingsnius, jis pasiekė apie 80 oro pergalių.

SERIJA
II PASAULINIS KARAS

VLADIMIR BEŠANOV
Raudonasis žaibo karas

KARL KNOBLAUCH
Pabaigai artėjant

JOACHIM HOFFMANN
Naikinamasis Stalino karas. 1941–1945

MICHAEL SHARPE, IAN WESTWEL
Vokietijos specialiosios pajėgos

NIKOLAJ NIKULIN
Atsiminimai apie karą

SIMON DUNSTAN, IAN WESTWEL
Sąjungininkų specialiosios pajėgos

HINRICH-BOY CHRISTIANSEN
Su šūksniu HURRA – pirmyn!

RAYMOND F. TOLIVER, TREVOR J. CONSTABLE
Šviesiaplaukis Vokietijos riteris

ROLF MICHAELIS
SS 500/600-asis parašiutininkų jėgerių batalionas

OTTO LASCH
Karaliaučiaus žlugimas

BILL NIVEN (sud.)
Svajonių laivas *Wilhelm Gustloff*

VLADIMIR BEŠANOV
Leningrado skerdynės

MIKA KULJU
Ratės kelias. Legenda apie Žiemos karo didvyrius

PATRICK HOOK, MICHAEL SHARPE, BRIAN L. DAVIS
Hitlerio elitinės pajėgos

DR. HANS HEINZ REHFELDT
Su tankų korpusu *Grossdeutschland* Rusijoje, Vengrijoje, Lietuvoje ir kovoje dėl Rytprūsių

ARMIN SCHEIDERBAUER
Mano jaunystės nuotykiai, arba vokiečių pėstininkas Rusijoje 1941–1947 m.

WERNER HAUPT
Kuršas. Pamirštos armijų grupės kronika nuotraukose

HANS ULRICH RUDEL
„Štukos" pilotas. Karo dienoraštis

LEONID RABIČEV
Karas viską nurašys

ALEXANDER GOGUN
Stalino komandosai

JUTAKA JOKOTA, JOSEPH D. HARRINGTON
Povandeniniai kamikadzės

OTTO CARIUS
„Tigrai" purve

CAJUS BEKKER
K vyrai. Vokiečių jūrų diversantai II pasaulinio karo metais

JOHANN VOSS
Juodasis edelveisas. Waffen-SS kario atsiminimai

PETRI SARJANEN
Baltoji mirtis. Suomis Simo Häyhä – žymiausias visų laikų snaiperis
Knyga apie vieną geriausių snaiperių per visą istoriją, kuris su paprastu šautuvu be optinio taikiklio per kelis karo mėnesius nukovė daugiau kaip 500 sovietų karių.

VLADIMIR BEŠANOV
1942-ųjų mėsmalė
Nemokšos sovietų kariuomenės vadai 1942-aisiais dar tik mokėsi kariauti... Šis „mokslas" kainavo daugiau kaip 7 milijonus gyvybių!

HEINZ GUDERIAN
Kareivio atsiminimai
Įžymaus vokiečių generolo atsiminimai. Operacijos, kovos, tarnybinių santykių peripetijos Vokietijos kariuomenės štabe.

WINSTON CHURCHILL
Pakeliui į katastrofą (I tomas)
W. Churchillio atsiminimai apie Europos politinį gyvenimą po 1919 m. Versalio taikos ir apie esmines Antrojo pasaulinio karo priežastis.

JOACHIM HOFFMANN
Vlasovas prieš Staliną. Rusijos išvadavimo armijos tragedija 1944–1945 m.
Paneigiamas sovietų ilgus dešimtmečius kurtas mitas, kad generolas Vlasovas kartu su savo kariuomene buvo tėvynės išdavikai. Autorius tvirtina: Vlasovas kovojo prieš Staliną bei kruviną jo režimą, bet ne prieš Rusiją ir jos žmones.

SERIJA
II PASAULINIS KARAS

BUS IŠLEISTA:

NIK CORNISH
Berlynas. Pergalė Europoje
1945 m. Berlynas tapo mūšių lauku. Per tris savaites Raudonoji armija užėmė miestą ir sutriuškino paskutinius Rytų fronte likusius vokiečių karius. Visi įvykiai užfiksuoti retose nuotraukose, kurių gausu šioje knygoje.

HANS RUMPF
Ugnies uraganas: Vokietijos bombardavimas
Hamburgas, Liubekas, Drezdenas ir daug kitų miestų tapo strateginio bombardavimo taikiniais. Bombarduojant žuvo per 600 tūkst. civilių gyventojų, dvigubai daugiau jų buvo sužeisti ar sužaloti, 13 mln. liko be pastogės. Sunaikinti neįkainojamos vertės meno kūriniai, architektūriniai senovės paminklai, bibliotekos ir mokslo centrai.

BEN MACINTYRE
Dvigubas kryžius. Tikroji D dienos šnipų istorija
Knyga apie vieną žymiausių istorijoje dezinformacijos operacijų, kuri užtikrino D dienos – sąjungininkų išsilaipinimo Normandijoje 1944 m. – sėkmę.

ROCHUS MISCH
Fiurerio šešėlyje: paskutinio Hitlerio sargybinio užrašai
Labiausiai atsidavusio A. Hitlerio apsauginінko, mačiusio paskutines nacistų lyderio valandas Berlyno bunkeryje, atsiminimai.

ILMARI JUUTILAINEN
Kaip aš kovojau su raudonaisiais
Žymiausio Suomijos naikintuvo aso atsiminimai.

VLADIMIR BEŠANOV
1945-ųjų Vokietijos katastrofa
Sovietų karių „keršto" ypatumai.

OTTO SKORZENY
Aš – Hitlerio komandosas
A. Hitlerio patikėtinio, SS oberšturmbanfiurerio, labiausiai išgarsėjusio B. Musolinio išlaisvinimo iš kalėjimo operacijoje, atsiminimai.

THOMAS GOODRICH
Pragaro audra
Nacistinės Vokietijos žlugimas 1944–1947 m.

ALISTAIR URQUHART
Užmirštas kalnietis
Neįtikėtina išgyvenimo istorija per Antrąjį pasaulinį karą Tolimuosiuose Rytuose.

WINSTON CHURCHILL
Tai vienos iškiliausių XX a. asmenybių sero Winstono Churchillio (1874–1965) memuarai, už kuriuos jam skirta Nobelio literatūros premija. Lietuviškai bus išleisti keturi W. Churchillio „Antrojo pasaulinio karo" tomai.

I tomas – „Pakeliui į katastrofą"
II tomas – „Vieni"
III tomas – „Didžioji sąjunga"
IV tomas – „Triumfas ir tragedija"

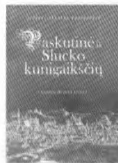
2017 m. pabaigoje galėsite įsigyti kolekcinį rinkinį dėžutėje!

ISTORINĖ PROZA IR PUBLICISTIKA

MINDAUGAS MILINIS
Partizanas

MARK LAWRENCE SCHRAD
Vodkos imperija: alkoholis, valdžia ir politika Rusijoje

SERGEI LOIKO
Oro uostas

JUZEFAS IGNACAS KRAŠEVSKIS
Paskutinė iš Slucko kunigaikščių
Pirmasis vertimas lietuvių k.! Istoriniame romane vaizduojami realūs įvykiai, kurių scena buvo XVI–XVII a. sandūros Vilnius. Aprašomas Chodkevičių ir Radvilų giminių ginkluotas konfliktas. Tai kartu buvo katalikų ir protestantų susidūrimas Vilniuje.

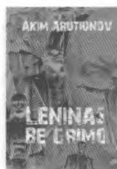
INGEBORG JACOBS
Vilko vaikas
Nuo bado bėgančios mergaitės iš Rytų Prūsijos klajonės po Sovietų Sąjungą. Sukrečianti gyvenimo istorija ir Lietuvos buities panorama.

GENEROLAS SERAS RICHARD SHIRREFF
2017-ieji. Karas su Rusija
Alternatyviosios istorijos kūrinys. Autorius, remdamasis ilgamete karine patirtimi bei politinėmis šių dienų įžvalgomis, modeliuoja vieną iš galimų Baltijos šalių okupacijos variantų.

BUS IŠLEISTA:

IGNAS ŠEINIUS
Raudonasis tvanas
Memuarinės publicistikos knyga, tiesiogiai inspiruota istorinių pervartų Lietuvoje (1940-ųjų sovietinės okupacijos, Nepriklausomos Lietuvos žlugimo) ir išgyventa asmeniškai (stebint sovietų karinę invaziją, trečiuoju bandymu emigruojant iš okupuotos Lietuvos).

AKIM ARUTIUNOV
Leninas be grimo
Šokiruojanti tiesa apie nuožmųjį bolševikų „genijų" – V. Leniną.

ROBERT CONQUEST
Sielvarto derlius: sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu

BUS IŠLEISTA:

VLADIMIR BEŠANOV
Kruvina Raudonoji armija
Knygoje atskleidžiama, kokiais principais buvo kuriama ir kokios asmenybės vadovavo kruvinai Lenino-Stalino Raudonajai armijai.

ROBERT SERVICE
Blogio sėkla: komunizmas pasaulyje
Knygoje nagrinėjama komunizmo istorija visame pasaulyje. Autorius pateikia nepatogią išvadą – žinutę XXI a. žmogui – nors komunizmo kaip politinės doktrinos nebėra, korupcija, skurdas, neteisybė ir toliau klesti.

SERIJA
KOMUNIZMAS BE GRIMO

IGOR BUNIČ
Partijos auksas

NIKITA PETROV
Budeliai. Jie vykdė Stalino užsakymus

VARLAM ŠALAMOV
Kolymos apsakymai

VLADIMIR VOINOVIČ
Kareivio Ivano Čonkino gyvenimas ir nepaprasti nuotykiai. Neliečiamasis asmuo

JUKKA RISLAKKI
Vorkuta! Sukilimas lageryje
Pasakojama, kas nutiko Vorkutoje prieš daugiau nei 60 metų, apie neramumus visame Gulage ir kelių milijonų gyvybių pareikalavusią Stalino diktatūrą.

SERIJA
VILNIUS LIEPSNOSE

GINTAUTAS ŠIRONAS (sud.)
Liepsnojantis Vilnius. Liudininkų prisiminimai
Beviltiška gynyba ir sunkus puolimas, kruvini mūšiai siaurose senamiesčio gatvelėse, apsuptis, prasiveržimas ir belaisvių lagerio kasdienybė. Visa tai – lūpomis žmonių, praleidusių tas lemtingas dienas liepsnojančiame Vilniuje.

ANTANAS VERKELIS
Kas sugriovė Vilnių
Sovietinė propaganda tikino, kad per Antrąjį pasaulinį karą buvo sugriauta 40 % Vilniaus senamiesčio. O kas nutiko iš tikrųjų? Kur dingo ištisi viduramžių Vilniaus kvartalai, sovietmečiu virtę plačiais bulvarais ir niūriomis automobilių stovėjimo aikštelėmis?

JÓZEF MACKIEWICZ
Nereikia garsiai kalbėti
Atskleidžiami nežinomi Vilnijos istorijos faktai Antrojo pasaulinio karo metais, kai komplikuotų santykių raizgalynėje susipynė vieni su kitais kovoję vokiečiai, lietuviai, lenkai ir sovietų diversantai bei teroristai, save vadinę „partizanais".

BUS IŠLEISTA:

ANTANAS VERKELIS
Operacijos „Ostra brama" blefas
Žlugusio Armijos krajovos Vilniaus puolimo anatomija.

ANTANAS VERKELIS
Fester Platz Vilna
Penkios 1944 m. liepos mėnesio kruvinų kovų dienos Vilniuje.

SERIJA
MARK SOLONIN

MARK SOLONIN
Birželio 22-oji: katastrofos anatomija

Mozgoimenije. Suklastota Didžiojo karo istorija

Birželio 25-oji: kvailystė ar agresija prieš Suomiją

Kare nieko gero

Katastrofos chronologija

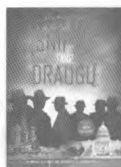

MARK SOLONIN
1941-ųjų birželis. Galutinė diagnozė
Karti tiesa apie „didįjį tėvynės" karą. Autorius šia knyga baigia ilgamečius istorinius tyrinėjimus, o leidykla – knygų seriją MARK SOLONIN.

SERIJA
ŠALTASIS KARAS

M. STANTON EVANS, HERBERT ROMERSTEIN
Stalino slaptieji agentai. Poveikis Roosevelto vyriausybei
Autoriai rašo apie daugybę sovietų agentų (tarp jų buvo daug vietinių JAV komunistų ir jiems prijaučiančių), įsiskverbusių į įvairias JAV valstybės institucijas keliose Roosevelto vyriausybėse. Bet tai knyga ne apie šiaip šnipinėjimą, o apie slaptuosius įtakos agentus ir jų poveikį valstybės politikai.

BEN MACINTYRE
Šnipas tarp draugų.
Kimas Filbis ir didžioji išdavystė
Knyga apie K. Filbį, įžymiausią XX a. šnipą, kuris ištisus 20 m. išdavinėjo Sovietų Sąjungai savo šalį ir draugus. Remiamasi neviešintais britų žvalgybos dokumentais, atskleidžiami nauji jaudinantys šaltojo karo istorijos puslapiai.

BUS IŠLEISTA:

DAVID E. HOFFMAN
Negyvėlio ranka
Remiantis mokslininkų, karių, diplomatų ir šnipų liudijimais, pasakojama apie JAV ir SSRS šaltojo karo laikotarpio vidinius motyvus ir slaptus sprendimus.

SHERRY SONTAG, CHRISTOPHER DREW,
ANNETTE LAWRENCE DREW
Medžioklė po vandeniu
Povandeninis šnipinėjimas – JAV karinio jūrų laivyno povandeninės operacijos šaltojo karo metais.

LT. GEN. ION MIHAI PACEPA, PROF. RONALD J. RYCHLAK
Dezinformacija
Buvęs Rumunijos žvalgybos vadovas I. M. Pacepa ir istorijos bei teisės mokslų profesorius R. Rychlak atskleidžia didžiausias, plačiajam pasauliui nežinomas dezinformacijos kampanijas.

Robert Conquest

SIELVARTO DERLIUS

Sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu

Vertėjas Ovidijus Stokys
Redaktorė Ingrida Daračienė
Maketuotojas Simas Stonkus
Viršelio dizainerė Augustina Trijonytė
Iliustracijas parinko Vitalijus Michalovskis

Viršelio nuotrauka iš www.shutterstock.com (gyn9037)

Išleido leidykla „Briedis",
Parodų g. 4, LT-04133 Vilnius, Lietuva, www.briedis.lt, info@briedis.lt

Spausdino „Standartų spaustuvė",
Dariaus ir Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius, Lietuva, www.standart.lt, info@standart.lt

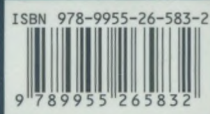
„Sielvarto derlius: sovietinė kolektyvizacija ir teroras badu" atskleidžia vieną iš pačių siaubingiausių XX a. žmonijos tragedijų, parodo žiaurumus, kuriais Sovietų Sąjungos komunistų partija 1929–1933 m. siekė sugniuždyti valstietiją. Autorius ypač daug dėmesio skiria išbuožinimui, kolektyvizacijai ir 1932–1933 m. Holodomorui, kuriuos teko išgyventi Ukrainos ir kai kurių kitų sričių sukolektyvintų ūkių valstiečiams. Dėl šioje knygoje aprašytų komunistų partijos veiksmų žuvo apie 14,5 mln. žmonių – daugiau nei jų neteko visos Pirmajame pasauliniame kare dalyvavusios šalys.

R. Conquesto knyga – tai giliai jaudinantis paminklas tiems, kurie mirė parodydami Vakarams, kad egzistuoja ir tamsioji istorijos pusė.

SERIJA KOMUNIZMAS BE GRIMO

ISBN 978-9955-26-583-2
9 789955 265832